

॥ श्री ॥

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह

भाग दुसरा

(श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचे सन १९१८
पासून सन १९२९ पर्यंतचे निवडक लेख आणि
अध्यक्षीय भाषणे यांचा संग्रह)

प्रकाशक आणि मुद्रक

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर

भीदस्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस, १३ शेणवीवाडी,
खाडिलकर रोड, मुंबई नं. ४.

आवृत्ति पहिली

सन १९४९

किंमत ६ रुपये

आभार

‘खाडिलकरांचा लेखसंग्रह,’ भाग दुसरा, वाचकांच्या हातीं देतांना मनाला समाधान होत आहे. या लेखसंग्रहांत १९१८ सालापासून २० सालापर्यंतचे केसरीतील लेख, काकासाहेबांच्या संपादकत्वाखाली चाललेल्या लोकमान्यांतील काहीं लेख आणि नवाकाळमधील १९२९ पर्यंतचे लेख संग्रहित केलेले आहेत. त्याशिवाय काकासाहेबांची नाट्य संमेलनापुढील, कीर्तन संमेलनापुढील व साहित्य संमेलनापुढील तीन अध्येक्षीय भाषणे या संग्रहांत दिली आहेत.

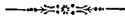
लेखसंग्रहासाठीं केसरीच्या फायली कै. लो. टिळक यांचे नातू श्री. जयंतराय टिळक यांनी व केसरी कचेरीने आपुलकीने दिल्या, लोकमान्य पत्राच्या फायली पुष्कळ प्रयत्न करूनहि मिळूं शकल्या नाहीत, तथापि लोकमान्यांचा पहिला अंक श्री. रामभाऊ पटवर्धन सांगली, व लो. टिळकाविषयीच्या लोकमान्यांतील लेखमालेचे अंक वी. दत्ताराम आणि कंपनीचे श्री. गो. शि. लिमये यांनी अत्यंत जपून ठेवल्यामुळे त्यांजकडून मिळूं शकले. याबद्दल श्री. जयंतराय टिळक, केसरी कचेरी, श्री. पटवर्धन व श्री. लिमये यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

केसरीतील लेखांची निवड काकासाहेब खाडिलकरांनी स्वतःच करून ठेवली होती. नवाकाळमधील लेखांची या संग्रहासाठीं निवड त्यांच्या पश्चात करण्याचा प्रसंग आला, व ती निवड करतांना मनाचा मोठा गोंधळ उडाला पण केसरीतील लेखांची निवड करतांना काकासाहेबांनी जी पद्धति स्वीकारल्याचें आदळून आलें त्याच पद्धतीला वाट पुसत नवाकाळमधील लेखांची निवड केली आहे. लेखसंग्रहाच्या पहिल्या भागाप्रमाणेंच दुसऱ्या भागासाठीं हि श्री. न. र. फाटक यांनी ‘लेखसंग्रहाची पार्श्वभूमि व स्थायीभाव’ हा लेख या संग्रहासाठीं दिला आहे. संग्रहातील लेख वाचतांना या लेखाचा उपयोग वाचकांकटून होईलच.

नवाकाळ कचेरी
मुंबई नं. ४
ता. ५-९-४९

प्रकाशक

‘लेखसंग्रहा’ची पार्श्वभूमि व स्थायीभाव

आज कै. काकासाहेब खाडिलकरांच्या लेखसंग्रहाचा दुसरा खंड महाराष्ट्रीय जनतेला सादर होत असून त्यांत केसरीतील १९१८ ते १९२० पर्यंतचे, लोकमान्यांतील १९२१ सालांतले आणि त्यानंतर नवाकाळमधील १९२९ फेब्रुवारी पर्यंतचे या प्रमाणे संग्रहकीय लेख व पुढे त्यांनी निरनिराळ्या परिपद्-संमेलनांतून केलेली भाषणे यांचा समावेश केलेला आहे. लोकमान्यांत काकासाहेबांनी लिहिलेले सर्व लेख प्रयत्न करूनहि मिळाले नाहीत. फक्त १९२१ सालांतील कै. लो. टिळकांची विचारसरणी व कामगिरी या विषयांसंबंधी त्यांनी पहिल्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने लिहिलेले जेवढे लेख मिळाले तेवढ्यावरच तूर्त समाधान मानून ध्यावे लागत आहे. नवाकाळमधील लेखांची निवड करतांना त्या त्या विषयांवरील प्रातिनिधिक वाटणारा लेख ध्यावयाचा असें धोरण ठेवलेलें आहे त्यांच्या नवाकाळमधील बहुतेक लेखांतून सुभाषितांसारखें नवें नवें विवेचन असल्यामुळें वरील धोरण अंमलांत आगतांना मनाला एक प्रकारचा संकोच वाटत असतां हि विस्तारभयाने सारे लेख घेण्याचा मोह आवरण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. शेवटचा लेख काकासाहेबांचा नव्हता ही गोष्ट महशूर आहे; परंतु त्या लेखावरून त्यांना एक वर्षाची कैद भोगावी लागली, हे त्यांचे महत्त्व लक्षांत घेऊन त्याला या संग्रहांत स्थान दिलें. अशाच महत्त्वासाठी ‘महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी’ (पान २३८) या लेखाचा प्रस्तुत संग्रहांत आदर केलेला आहे. या लेखांत पक्षापक्षाचा कळह उद्भवला असतां जनतेनें स्वहिताची जागीव वाळगून कसें चागावे, या विषयी उब्दोधक सूचना असल्या तरी या लेखानिमित्त, ज्याचावर त्यांत टीका आहे, त्या

पक्षांतील कांहीं प्रमुखांनी काँग्रेसकडे वेशत्रूची फिर्याद केळी होती, याचें स्मरण पुष्कळांना असेल. काकासाहेबांच्या टीकेची दिशा व धार ही त्या लेखाच्या योगानें अनुभवास आल्याशिवाय रहात नाहीं, म्हणून त्याला टाळणें योग्य वाटलें नाहीं.

या संग्रहाचा प्रारंभ कै. टिळकांच्या गुणसंकीर्तनपर लेखानें होत असल्यामुळें ह्यांच्या अनुरोधाने टिळक-चरित्रविषयक लेखांचा परामर्श अगोदर घेऊन मग इतर लेखांकडे वळणें उचित होईल. टिळकांचें फेळकरांनीं लिहिलेलें चरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर त्यावर नाखूष असलेल्या टिळकभक्तांशीं बोलतांना पुष्कळांदां सवड मिळाल्यास आपण तीन चारशें पानें भरतील इतक्या वेताचें टिळकांविषयी लेखन करणार आहों, असा संकल्प काकासाहेबांच्या मुखांतून बाहेर पडत असे. १९२६ मध्यें यांनीं आपला लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्याची कल्पना मनावर घेऊन केसरीच्या १८९६ पासून फायली जमविल्या तेव्हां या निमित्तानें टिळकांच्या चरित्रा चेंहि राहज निरीक्षण होऊन सदर संकल्प तडीस नेतां येईल, असे उमेदीचे उद्गार ते काढीत असत; परंतु लेखसंग्रहाचा वेत तेव्हां मार्गें पडल्यावर टिळक चरित्राविषयी लिहिण्याचा हेतूहि मार्गें पडला. १९४६ मध्यें लेखसंग्रहाच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप येण्यासाठीं केसरीतील लेखांची निवड करतांना टिळकांच्या चरित्राविषयी त्यांच्या अंतरंगांत प्रेरणा उत्पन्न होण्याजोगें त्यांचें प्रकृतिमान उरलें नव्हतें. यामुळें तो संकल्प सिद्धीस जाण्याचा योग आला नाहीं; तरी सुद्धा काकासाहेबांनीं टिळकांच्या कर्तृत्वाची मूर्ति आपल्या हृदयांत कशी निर्माण केली होती, याचा परिचय त्यांच्या टिळकांविषयीच्या लेखांवरून जिज्ञासूंना होण्यासारखा आहे.

हो. टिळकांना १९०८ सालीं मुंबई हायकोर्टानें सहा वर्षांची शिक्षा दिल्यावर काकासाहेबांनीं केसरीत जे दोन लेख लिहिले आहेत, त्यांच्याकडे

या संदर्भात लक्ष देणें अवश्य आहे. ते लेख पहिल्या भागांत ४२७ ते ४४६ या पानांत आहेत. टिळकांचें वय शिक्षेस्थावेळीं ५२ वर्षांचें होतें. त्यांचें शरीर मधुमेहासारख्या रोगानें व देशकार्याच्या धकाधकीनें जर्जर झालेलें होतें; अशा स्थितींत कित्येक दिवस आपल्या खटल्याचें काम स्वतःच अतिशय परिश्रम घेऊन त्यांनीं पार पाडलें. आपल्याला बरीच मोठी शिक्षा होणार याचीहि त्यांना अटकळ होती, यामुळें त्यांनीं आपल्या वचावाच्या भाषणाला देशोद्वाराच्या उपदेशाचें रूप दिलें व्हीरिनें त्यांना दोषी ठरविल्यावर त्यांनीं जे स्फूर्तिदायक उद्गार अत्यंत निर्भयतेनें काढले, त्यांना अर्वाचीन राजकीय इतिहासानें चिरंजीवपद अर्पण केल्यास नवल वाटायला नको. काकासाहेबांच्या चित्तावर त्या खटल्याच्या प्रसंगाचा व त्या धीरोदात्त उद्गारांचा अतिशय खोल परिणाम झाला होता. पहिल्या भागांतील पूर्वनिर्दिष्ट लेखांत काकासाहेबांनीं टिळकांच्या चरित्राचें व कर्तृवाचें जें सार निवेदन केलें आहे, त्यांत या परिणामाच्या छटा जशा भिविधतेनें दिसतात तशाच टिळकभक्तीच्याहि छटा एकतानतेनें अनुभवास येतात. टिळकांच्या राजकीय कर्मयोगाची काकासाहेबांनीं मांडलेली मीमांसा (पान ४३१-४३२) पहिल्यास टिळकांच्या कामगिरीचें गीतोपदेशाची कसोटी लावून आपल्या अंतरंगांत त्यांनीं कसें आकलन व संकलन केलेलें होतें, याबद्दल अधिक निवेचन करण्याची जल्दरी नाही. टिळकांनीं आपला खटला स्वतः कां चालविला याचें काकासाहेबांनीं केलेलें स्पष्टीकरण आणि त्यानंतर टिळकांच्या चरित्राचें सांगितलेलें रहस्य टिळकभक्तांना आज देखील वाचनीय वाटेल. 'टिळक आणि दावर' या मधल्याच्या दुसऱ्या लेखांत काकासाहेबांनीं हायकोर्टातील टिळकांच्या शेवटच्या उद्गारांची महती निवेदन केलेली आहे. या निमित्तानें त्यांनीं दावर यांच्या शिष्याशापःचा भाषणाचा इत्यर्थ टिळकांच्या उद्गारांतील स्वराज्यविषयक

तळमळीच्या तुलनेने लोकांच्या निदर्शनास आणलेला आहे.

१९१४ मध्ये टिळक आपली शिक्षा भोगून परत स्वदेशांत व स्वजनांत आल्यानंतर त्यांनी पुनः आपल्या चळवळीत चैतन्य ओतले. त्यानंतर १९१८ साली स्वराज्याच्या शिष्टाईसाठी ते विलायतेस जाण्याला निघाले तेव्हां पुण्यास निघालेल्या त्यांच्या प्रचंड मिरवणुकीच्या निमित्ताने काकासाहेबांनी लिहिलेल्या लेखांत आणखी एकदां टिळकांची राजकारणांतील थोरवी गाईलेली असून 'स्वराज्य संघाची दुसरी परिपद' या लेखांतहि तोच प्रकार अनुभवास येतो. केसरीतील 'लोकमान्यांची शिकवणूक' हा काकासाहेबांचा केसरीतील शेवटचा लेख (१० आगस्ट १९२० पान-१३३-१३९) टिळकांच्या चरित्राचे आत्मात्मिक स्वरूप लोकांना समजावून देण्यासाठीच लिहिलेला आहे. टिळक-चरित्रावर आजपर्यंत लिहिल्या गेलेल्या लेखांत या लेखाला अत्युच्च श्रेणीमध्ये वसवावे लागेल. ता. १ आगस्ट १९४८ रोजी मुंबईच्या रेडियोसाठी काकासाहेबांनी केलेल्या भाषणाच्या वेळी याच लेखांतल विचार त्यांच्यापुढे होते. 'लोकमान्य' दैनिकाच्या पडिल्या अगलेखांत त्यांनी टिळक-चरित्र केसरीतल्या शेवटच्या लेखाप्रमाणे पुनः एकदां वर्णून टिळक व गांधी यांच्या नळवळीची अभिव्रता स्पष्ट केली आहे. त्या लेखांतील अखेरचा मजकूर काकासाहेबांची म. गांधींच्या राजकारणांतील भूमिका व प्रतिष्ठा यांवर समसमीत प्रकाश टाकणारा आहे. (पान १४५)

'गुरुस्थानी अवटेत्या लो. टिळकांचे चरित्र टोळ्यापुढे ठेवून, लोकांचा संघार नेटका दशात म्हणून त्यांनी सोपलेल्या कासामृदवासासारखा तत्पर्येने उद्दीन हांगारी राष्ट्रभक्ति नीट जागी ठेवून, आणि त्यांच्या परिष्कार उपदेशांतील समसुद्धीचा आमचे पाऊल वांकडे न पडण्यावद्दल नमन करून, त्यांनी दाखविलेला स्वराज्याचा मार्ग त्यांच्या संप्रदायास शोभेल

अशा रीतीने चोखाळण्यास त्यांच्याच नांवाचें हें दैनिक पत्र कधीहि कमी करणार नाही' अशी लोकमान्य दैनिकाच्या पहिल्या अग्रलेखांत केलेली प्रतिज्ञा यथार्थ असल्याचें सिद्ध करण्यासाठीं त्या दैनिकाच्या दोन वर्षांतील संपादकीय कारकीर्दीत काकासाहेबांनीं टिळक व गांधी यांच्या विचारसरणींत भेद नाही हें महाराष्ट्राच्या गळीं उतरण्यासाठीं बरेच लेख लिहिले; त्यांतले कांहीं या संग्रहांत आलेले असून ते बारकाईनें वाचल्यास टिळकांचें चरित्र व शिकवण त्यांनीं किती व कशी आत्मसात् केली होती याचा उत्तम प्रकारें अनुभव येतो. 'आज टिळक असते तर' असा प्रश्न उपस्थित करून त्यांनीं खिलाफतीच्या चळवळीशीं फारकत साधली असती, कायदे-संडळाच्या निवडणुकी लढविल्या असत्या, तडजोडीचें धोरण स्वीकारलें असतें, वगैरे मुद्दे महाराष्ट्रासमोर ठेवण्याचा उद्योग कित्येक टिळकानुयायांनीं १९२०-१९२३ या सालांत अतिशय आग्रहांनें व चिकाटीनें चालविला होता. तो उद्योग कसा चुकीचा होता, हें महाराष्ट्राला पटविण्यासाठीं कांहीं लेखांत टिळक चरित्राची माहिती नमूद करून तर कांहीं लेखांत प्रखर युक्तिवाद लढवून काकासाहेबांनीं गांधीजींच्या चळवळीची जी सेवा केली तिला महाराष्ट्राच्या तत्कालीन राजकीय वाङ्मयांत तोड सांपडणार नाही. भाषा, विचार, आणि माहिती अशा तिन्ही अंगांनीं हे लेख वाचण्याजोगे आहेत. टिळकांच्या गीतारहस्यावर काकासाहेबांचें अपरिमित प्रेम असल्यामुळें ह्या ग्रंथाची त्यांनीं केसरींतील शेवटच्या लेखांत जशी स्तुति केली आहे तशीच लोकमान्यांतहि एक स्वतंत्र लेख लिहून केली आहे. हे दोन्ही लेख एकत्र घेऊन वाचल्यास टिळकांचें जीवन आणि त्यांनीं संशोधिलेले गीतारहस्य यांत मुळींच भेद नसल्याचा काकासाहेबांचा सिद्धान्त वाचकांच्या अंतःकरणावर ठसण्यास उशीर लागणार नाही. काकासाहेब कधी कधी म्हणत असत कीं टिळकांचें गीतारहस्य अजून विदेहावस्थेंत आहे. तें कर्मभूमीत जसे उतरावें तसें

उतरलेले नाही, जेव्हा त्याचा प्रचार हरिदास, पुराणिक, अध्यात्म, देश-कार्यातील वक्तेप्रवक्ते लोकांत करायला लागतील व असा प्रचार लोकांच्या दिनचर्येत सहजपणाने उतरलेला आहे असें दिसेल तेव्हांच गीतारहस्य सदेहावस्थेनें कर्मभूमीत उतरले असें ठरणारें आहे. याचा अर्थ गीतारहस्याचीं लोकांनीं पारायणें व पोषटपंची करावी असा नवून गीतारहस्यांत दाखविलेल्या दिशेनें बुद्धीच्या क्षेत्रातील सर्व व्यवहार होऊं लागले पाहिजेत, असें काकासाहेब आपल्या म्हणण्याचा खुलासा करित असत. त्यांनीं १९३० नंतर प्राचीन ग्रंथांचा अभ्यास करून जीं नव्या विवेचनाचीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत, तीं त्यांनीं आपल्यापुरती गीतारहस्याची सेवा कशी केली याची साक्ष पटविणारी आहेत. काकासाहेबांनीं टिळक-चरित्र लिहिले असतें तर त्याचें स्वरूप कसें दिसले असतें, याची कल्पना टिळकांवरील लेखांनीं करून घेतां येते.

१९२२ च्या मार्चमध्ये म. गांधींना सरकारनें तुरुंगांत अडकविल्यावर जो बुद्धिभेद थांबावा म्हणून काकासाहेबांनीं टिळक-चरित्राचा आपल्या अधिकारानें ऊहापोह केला तो बुद्धिभेद पुढें जास्तच भडकला. काकासाहेबांना 'लोकमान्या'ला राम राम ठोकून 'नवाकाळ' काढावा लागला याच्या मुळाशी हा बुद्धिभेदच होता. १९२३ च्या मार्चमध्ये 'नवाकाळ' सुरू केल्यावर या बुद्धिभेदाच्या आधाराची एक नवी फळी काँग्रेसमध्ये उभी राहिली. देशातील अनेक नामांकित पुढारी त्या फळीचे पुस्करते असले तरी काँग्रेसमध्ये या फळीला बहुमताचा आशीर्वाद कधीच लाभला नाही. १९२४ मध्ये म. गांधी तुरुंगांतून सुटले व त्यांनीं या फळीला मार्ग मोकळा करून दिल्यावर अर्ध्या दोन वर्षांत ती हुबंगली. म. गांधी पुनः राजकारणाच्या रणक्षेत्रांत आपल्या पूर्वीच्या निष्ठेनें व तशाच जोमानें उतरतांच बुद्धिभेदाच्या मोदिमेचा प्रभाव ओसरत गेला, व म. गांधींच्या

विचारसरणीची स्वतंत्रपणे तरफदारी करण्याचें कामहि संपुष्टांत आलें. म. गांधी जो पवित्रा टाकतीच तो तगा कां टाकावा लागला, याचा खुलासा ते स्वतः आपल्या नियतकालिकांच्या द्वारे अविश्रांतपणे करित असत; तो खुलासा महाराष्ट्राच्या सामान्य जनतेच मनत्रावून सांगण्याची जबाबदारी काँग्रेस पक्षीय मराठी वृत्तपत्रकारांची होती, ही जबाबदारी काकासाहेब आपल्या लेखणीच्या कसलेल्या कुशलतेने व अत्यां समरततेने पार पाडीत होते.

गांधीजी तुरुंगांत व बाहेर काँग्रेसच्या गोटांत फूट अशा स्थितींत गांधींच्या राजकारणाविषयी लोकांची भक्ति टिकवून घरण्याचें काम अतिशय विकट होतें; परंतु ज्याकरितां काँग्रेसचे कित्येक पुढारी गांधींच्या राजकारणाशी फटकले तो मुख्य विषय कौन्सिलांत जाण्याचा होता. १९२३ मध्ये कायदेमंडळांतील खऱ्याखऱ्या लोकमताला धाव्यावर घसवून मिठाचा कर विनदिकत वाढविल्यामुळे कायदेमंडळांतील लढाईच्या परिणामकारकतेबद्दल लोकांचा विश्वास डळमळणें स्वाभाविक होतें. हा प्रसंग काकासाहेबांसारख्यांच्या नजरेतून सुटणें शक्य नसल्यामुळे त्यांनी गांधींच्या राजकारणासाठीं त्याचा उपयोग करून घेतला. नवाकाळ निघाल्या-नंतर राष्ट्रीय निशाणाचा झगडा सुरू झाला. तो लोकांच्या स्वराज्यविषयक स्वाभिमानाचा दर्शक होता. याशिवाय त्यावर्षी काँग्रेसमध्ये व काँग्रेसबाहेर जें घडलें त्याची माहिती काकासाहेबांच्या १९२३ सालाच्या लेखांतून आलेली आहे. नवाकाळमध्ये टिळकांच्या कर्तृत्वाचीं तत्त्वे काकासाहेबांनी लोकमान्यांतल्या लेखमालेप्रमाणें विस्तारानें प्रतिपादन केलेलीं नाहींत. १९२३ मधील त्यांचा फक्त एकच लेख 'लो. टिळक आणि समूहाचा आत्मयज्ञ' या संग्रहांत घेतलेला आहे. टिळकांच्या कर्तव्यगारीतील आणखी एका अंशात किंवा झांकलेल्या मूल्यावर प्रकाश टाकणारा तो लेख आहे.

१९२४ ते १९२९ या पांच वर्षांत म. गांधींच्या दुर्दम्य प्रेरणेमुळे

हिंदी राजकारणाची चक्रे अतिशय वेगाने फिरू लागली होती. सारा देश त्या वेगाने गजबजून गेला होता आणि जनतेच्या जीवनाची चिरकालीन स्थिरता हादरून तिळा स्वराज्यानुकूट आकार धारण करण्याची आवश्यकता यादू लागली होती. गांधींनी कौन्सिलांतील राजकारण दास-नेहरूंच्या पुढारीपणाच्या गळ्यांत टाकून खादीचा प्रसार, हिंदु-मुसलमानांचे ऐक्य, अस्पृश्यता निवारण यासारखी कार्ये आपल्या अंगावर घेतली. तुरुंगांतून सुटल्यावर थोड्याच अवधीत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसाठी गांधीजींनी दिल्लीस मोठा उपवास केला; या उपवासांत शक्ति क्षीण झाल्याचा अनुभव येत असतांही उरल्या-सुरल्या शक्तीने अर्धा तास चरख्यावर रूत काढण्याचे आपले व्रत त्यांनी सोडले नाही. परंतु या उपवासाच्या पूर्वी म. गांधींना आपल्या काही अनुयायांच्या उच्छृंखलपणाचा जो अनुभव आला त्याबद्दल काका-साहेबांनी प्रकट केलेली मते अवश्य नजरेखाली घालण्यासारखी आहेत. महात्माजींनी यावेळी नमते घेतले; परंतु आपला मार्ग सोडला नाही. त्यांनी खादीच्या वाढीची संस्था निर्माण केली. चरख्याचे स्वराज्याच्या चळवळीत महत्त्व काय व त्याविरुद्ध निघणाऱ्या आक्षेपांत भरीवपणा कितपत आहे, यासंबंधाचे १९२४-२५ सालांतले लेख पाहिल्यास काकासाहेबांच्या संपादकीय कर्तव्यदक्षतेबद्दल निराळा पुरावा द्यायला नको.

१९२५ च्या विशेष महत्त्वाच्या घटना यावला खुनाच्या खटल्याचा निकाल, याच दिवसांत इंग्लंडांत उघडकीस आलेले काश्मीरच्या महाराजांचे एक कुलगडें, दासबाबूंचा मृत्यु, वन्दाडचे ना. तांबे यांनी मध्यप्रांत सरकारांत केलेला प्रवेश, खादीच्या प्रसारावरून म. गांधींचा डॉ. रविंद्रनाथ टागोर यांच्याशी झालेला वाद, आणि दास-नेहरूंनी स्थापन केलेल्या पक्षातील पाटापूट या होत. यावलांच्या गुनाशी सुमताज नामक म्नीचा संबंध असल्यामुळे त्या खटल्याच्या निघाल्याबद्दल लिहितांना काकासाहेबांनी मातृहृदयाचे

जें वर्णन केले आहे, तें त्यांच्या मूलगामी दृष्टीचें एक टळक प्रमाण आहे. (पान ३५४) या खुनाच्या प्रकरणानें अखेरीस इंदूरच्या तत्कालीन महाराजांवर आपलें राज्य सोडण्याची पाठ्ठी आली, त्यासंबंधाच्या लेखांत काकासाहेबांनीं संस्थानिकांच्या दीनावस्थेची माहिती स्पष्ट केली आहे. 'नीतिभ्रष्ट व निर्लज्ज' या लेखांत काश्मीर नरेशाच्या प्रकरणावरून इंग्लंडच्या सामाजिक नीतिमत्तेच्या न्दासाचें घोर स्वरूप उघड केलेले आहे. दासबाबूंच्या स्मारकावर करण्यांत आलेल्या कुत्सित आरोपांचें निराकरण 'मेलेल्यांना खाऊन जगणें' या लेखांत आहे. गांधी-यागोर वादांतील गांधींची भूमिका काकासाहेबांनीं 'कंटाळवाणा चरखा' या लेखांत संदेहातीत केली आहे. दास-नेहरूंच्या पक्षांतून बाहेर पडून जयकर-केळकरांनीं स्थापन केलेल्या सवत्या सुभ्याचा समाचार 'नवे संभाजी' या लेखांत पहायला सांगितो. १९२६ सालांत या सवत्या सुभ्याचा जो मतप्रचार टिळकांच्या नांवावर सुरू झाला होता, त्याला 'टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता' या लेखांत उत्तर आहे (पान ४१६). या लेखावरील संस्कृत श्लोक गावित्री मंत्रांतील कित्येक शब्द गुंमून काकासाहेबांनीं 'लोकमान्य' पत्राचें ब्रीद म्हणून तयार केला होता. मार्गे लोकमान्याच्या पहिल्या अग्रलेखांतील एक उतारा दिलेला आहे. तो या श्लोकाचें भापांतर किंवा हा श्लोक ह्यांतील विचारांचें संस्कृत रूपांतर ठरणारा असल्याचें चाणाक्ष वाचकांना सांगायला नको.

१९२७ सालांत चीनमध्यें डॉ. सन्यतसेन यांच्या राष्ट्रीय पक्षाची संघटना प्रचळ झाल्याचा अनुभव येऊं लागला. या संघटनेची माहिती 'नव्या चीनचे दैवत' या लेखांत आलेली आहे. याच वर्षी अफगाण अमीर अमानुल्ला हे हिंदुस्थानांतून युरोपच्या प्रवासाला गेले. १९२७ हें शिवाजी महाराजांचें जन्मवर्ष मानणारांनीं मुंबईत ना. जयकरांच्या पुढाकारानें एक

मोठा त्रिशतसांख्यत्तरिक महोत्सव साजरा केला, त्यास अनुलक्षून काकासाहेबांनी शिवाजीच्या कामगिरीचे धोरण दाखविणारे लेख लिहिले ते इतिहासाच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक होणारे आहेत. १९२८ मध्ये साऱ्या जनतेचे लक्ष वेधून घेणारा ' वारडोलीचा साराबंदीचा सत्याग्रह ' सुरू झाला. १९२९ सालच्या प्रारंभी अफगाणिस्तानांत राज्यक्रांति झाली, फेब्रुवारी महिन्यांत मुंबईस ' हिंदुमुसलमानांचा भयंकर दंगा ' १८९३ सालानंतर छत्तीस वर्षांनी सुरू झाला. ' नवाकाळ 'मधील त्याविषयीचा एक अप्रलेख व त्यानंतर चार दिवसांनी प्रसिद्ध झालेली संकीर्ण समालोचनांतील काहीं स्फुटें, याच्या आधारे काकासाहेबांवर राज्यद्रोहाचा आरोप ठेवून सरकारने त्यांस एक वर्षाची कैदेची शिक्षा फर्मावली, यानंतर काकासाहेबांनी ' नवाकाळ 'साठी काहीं लिहिले नाही. तीन वर्षांपूर्वी एका लहानशा वेदान्ताच्या पुस्तकावर त्यांनी एक १५-२० ओळींचा अभिप्राय लिहिला होता, तो त्यांचा नवाकाळ-मधील शेवटचा लेख म्हणता येईल. त्यांच्या नाटकात्रिंदायच्या लेखनाचा प्रारंभ एका पुस्तकावरील अभिप्रायाने झाला. शेवट देखील अशा अभिप्रायाने व्हावा हा योगायोग डोळ्यांत भरणारा आहे. सदर अभिप्राय लिहितांना काकासाहेबांचा हेतु काय होता हे समजायला आज काहींच साधन नाही, परंतु आपल्या वृत्तपत्रीय लेखनाची अंतिम सीमा पुस्तकाच्या अभिप्रायानेच पूर्ण व्हावी, असे त्यांच्या मनांत तेव्हां असावे, असे वस्तुस्थितीवरून मानायला हरकत नाही.

येथवर पूर्वीच्या आणि या संप्रदांतल्या लेखांचा त्रोटक आढावा वाचकांपुढे ठेवला आहे. त्याच्या अनुरोधाने काकासाहेबांच्या संपादकीय कामगिरीचे स्वरूप निवेदन केल्यास ते अस्थानी होणार नाही. साठाठी टिळक चरित्रातील निरनिराळ्या घटनांकडे पहाण्याची काकासाहेबांची दृष्टि फजी होती हा प्रथम विचारांत घेणे उचित होईल. टिळकांना

१९०८ साली सहा वर्षांची शिक्षा झाल्यावर त्या निमित्ताने त्यांचे त्यापूर्वीचे २५।३० वर्षांचे चरित्र सांगतांना काकासाहेबांनी अनेक प्रकरणांचा निर्देश करून (पान ४३०) “स्वराज्याच्या धुवाकडे दृष्टि निश्चल ठेवावयाची व त्या दृष्टीच्या रोखाने त्या त्या परिस्थितीत कोणते कर्म इष्ट आहे त्याचा - सिद्धांत वांधून त्याप्रमाणे कायावाचामनाने (ते) आचरीत असावयाचे... एकदां सिद्धांत ठरून कर्माला आरंभ झाल्यावर त्या कृत्यास चालत्या गाड्याचे स्वरूप येईपर्यंत अडचणींची, अडथळ्यांची, संकटांची, द्रव्यहानीची, किंवा शरीरक्लेशाची त्यांनी केव्हाहि पर्या केलेली नाही... परिस्थितीशी झगडून आपणास पुढे पाऊल टाकावयाचे आहे, ह्याविषयी ते सावधान असल्यामुळे स्वतःच्या पावलापुढे परिस्थितीला त्यांनी कधीहि “जाऊ दिलेले नाही. अंतिम साध्याकडे दृष्टि ठेवून राजकीय व इतर चळवळींतील आपले सिद्धांत रा. टिळक ह्यांनी ठरविलेले आहेत... अंतिम साध्यासंश्रवाने राजकीय चळवळीतील कर्मयोग्यांत सर्वांत पुढच्या रांगेत उभे रहाण्याची पराकाष्ठा करण्यांत त्यांनी कमी केलेले नाही. स्वदेशभक्तीच्या सूत्राने त्यांच्या निरनिराळ्या चळवळी एके जागी गोवता देतात... बाह्यतः परस्पर विरोधी दिसणारी कर्मे स्वदेशभक्तीच्या दृष्टीने सुसंगत दिसू लागतात... राजकीय चळवळीचा अंतिम साध्याचा त्यांचा सिद्धांत कायम ठरलेला आहे; व त्याबद्दल त्यांच्यावर कोणाचीच बकदृष्टि नाही, पण रोजच्या वर्तनांत जे नियम रा. टिळक घालून देत असत व त्यावरहुकूम अंगीकृत कार्याची, दम न खाता, मेहनतीत कुचराई न करता, परिस्थितीकडे पूर्ण लक्ष पोंचवून व सरकारने जितकी भूणून साधने वापरण्याची परवानगी कायद्याने दिली असेल त्यांचा पूर्ण उपयोग करून जी एकसारखी पाठ पुरवीत असत, त्यामुळे ते काही अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांत खुपत” टिळकांच्या कामगिरीचे तात्त्विक दृष्टीने

‘ स्वतःसंबंधानें ’ या प्रारंभीच्या लेखांतहि भरपूर दृष्टीस पडतो. १ आगस्ट १९४८ रोजी रेडियोवरील संवादांत हेच विचार त्यांनी प्रकट केले आहेत. या सर्वांची संगति लावल्यास ‘ मी टिळकाइट आहे ’ असा जो उद्गार लो. टिळकांच्या नातवाच्या कानी आयुष्याच्या अलेरीस घातला तो कसा यथार्थ होता, याविषयी खात्री पटेल. गांधींच्या स्वावलंबनपर आध्यात्मिक विचारसरणीचें काकासाहेवांनी १९०९ सालच्या एका लेखांत स्वागत केलें असून टिळक १९१८-१९१९ या वर्षांत विलायतेस असतां रौलट कायद्याच्या निषेधाच्या निमित्तानें झालेल्या देशव्यापी सत्याग्रहाचा काकासाहेवांनी केसरीमधून जो पाठपुरावा केला आहे तो पाहिल्यास व टिळकांनी मृत्युपूर्वी गांधीजींविषयीं दाखविलेली अनुकूलता (जी ‘ खुद्द टिळकांचेच उद्गार ’ या लेखांत नमूद आहे) विचारांत घेतल्यास काकासाहेवांची गांधींच्या राजकारणांतील भूमिका पूर्वीच्या परंपरेलाच धरून भक्कम असल्याचें लक्षांत येईल. ‘ लोकमान्यांची शिकवणूक ’ या लेखांत ‘ लो. टिळक यांचें चरित्र भूतकालाला व्यापून पुढील इतिहासावर पसरलें दिसेत आहे. ’ असें एक सूचक वाक्य आलेलें आहे. तें वाक्य काकासाहेवांचें टिळकशिष्य या नात्याचें भावी कर्तव्य लक्षांत आणून देणारें आहे. याप्रमाणें टिळकासंबंधी काकासाहेवांच्या सान्या लेखांचें परिशीलन केल्यास टिळक चरित्राप्रमाणें त्यांनीं आपल्या रहागीला व संपादकीय कामगिरीला वळण लावले होतें याबद्दल शंका रहाणार नाही. टिळकांच्या शिकवणुकीला धरून काकासाहेवांनी स्वराज्याच्या ध्येयाची अखंड सेवा केली, असें तात्पर्य स्वीकाराचें लागतें.

काकासाहेवांचे लेख वाचून शगतां त्यामध्ये मनुष्य प्राण्याच्या वैयक्तिक व सामुदायिक जीवनाच्या देशोद्धारगुरू अनुभवांतून निघणाऱ्या अनेक निरस्थायी तत्त्वांचा साधक वाधक ऊहापोह दृष्टीस पडतो. असा ऊहापोह

करण्याची त्यांची वृत्ति केसरीत प्रवेश करण्यापूर्वीच त्यांच्या ठिकाणी चालू घडामोडींच्या अखंड चिंतनमननाचें परिपाकावस्थेस आलेली होती, असें त्यांचे वि. शा. विस्तारांतले लेख वाचल्यास ध्यानांत येणारें आहे. नाटकांतील संवादांतहि अशा तऱ्हेचा उहापोह दृष्टीस पडतो. केसरीच्या पहिल्या लेखांत त्यांचें दर्शन घडतें, पुढें पुढें तर असा उहापोह बहुधा प्रत्येक लेखांत आल्याचें पहावयास सापडतें. समोर आलेल्या विषयाची चर्चा करतांना तो विषय मानवी स्वभावांतून कसा उद्भवतो या प्रश्नाचें विनचूक उत्तर काढून त्याच्या अनुरोधानें जनतेला व राज्यकर्त्यांना ज्याच्या त्याच्या कर्तव्याचा मार्ग सुचविणें हा प्रकार काकासाहेबांच्या लेखनांत जेवढ्या मोठ्या प्रमाणांत आढळतो तेवढा दुसऱ्या कोणत्याहि त्या काळच्या वृत्तपत्रसंपादकाच्या लेखनांत आढळणार नाही, या प्रकारांत उपमादृष्टांतादि शृंगारसाज नाही. शक्यतोवर अगदी साध्या भाषेंत काकासाहेब आपली विचारसरणी वाचकांना समजावून देत असत. या संबंधाचे केसरीतील व लोकमान्यांतील लेख सोडून लोकमान्य नवाकाळच्या लेखांतील उदाहरणांचा निर्देश करावयाचा म्हटल्यास 'टिळक आणि स्वावलंबन' या लेखांतील स्वावलंबनाचें विवेचन, 'टिळक आणि बहिष्कार' यांतील चिकाटीच्या गुणांचें स्पष्टीकरण 'विद्वान नाहीत' यांमधील विद्वत्ता आणि पराक्रम या दोन गुणांची सामुदायिक उठावणीच्या दृष्टीने केलेली मीमांसा, 'कंटाळवाणा चरला' यांतील नित्यकर्मांचें, व यमनियमांचें दाखविलें महत्त्व, 'दरिद्र नारायण' यांतील दरिद्राच्या अंगी स्वयंसिद्ध असलेल्या स्वोद्धाराच्या सामर्थ्याचें निरूपण, 'कौन्तिलांवर बहिष्कार कां घातला?' यांतील आरामतळफी राजकारणाच्या विघ्नसंतोषीपणांवर प्रकाश टाकणारा मुक्तिवाद, यमरे भाग हा संग्रह काळजीने वाचणारांच्या सहज शब्दांत भरणारे आहेत.

मराठी भाषेमध्ये वृत्तपत्रांच्या द्वारे अनेक नवे नवे शब्द रूढ झाले आहेत. काकासाहेबांच्या युद्धविषयक लेखांतून लष्करी व्यवहाराच्या परिभाषेचे किती तरी शब्द दाखवितां येतील. राजकीय परिभाषा मराठीत कशी बनत गेली याचा अभ्यास करणारांनाहि काकासाहेबांचे अनेक लेख उद्बोधक वाटतील. १८९७ सालीं टिळकांना शिक्षा झाल्यावर जनता किंवा लोकपक्ष या ऐवजी त्यांनीं प्रजापक्ष असा शब्द वापरला आहे. त्यापूर्वी राष्ट्रीयत्व यावद्दल 'राष्ट्रधर्म' असा शब्द केसरीमध्ये उपयोगांत आल्याचें दृष्टीस पडते. १९१८ सालीं पहिलें महायुद्ध संपतां संपतां Self-determination हा शब्द उदयास आला. हल्लीं त्याचा मराठी पर्याय स्वयंनिर्णय असा आहे. परंतु काकासाहेबांनीं प्रारंभीं केसरीच्या लेखांत 'स्वसंमति' हा शब्द योजलेला आहे. 'आर्गनाइज्ड' म्हणजे देहधारी, सँक्शन म्हणजे हत्यार, या प्रमाणें त्यांनीं वेळोवेळीं पुष्कळ नवे शब्द मराठीत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. आतां पहिल्या देहधारी ऐवजी संघटित हा शब्द जास्त प्रचारांत आलेला आहे. यासंबंधांत आणखीं वरींच उदाहरणें दाखवितां येतील.

एखादा विषय विवेचनाला घेतला कीं, त्याचा अतिशय व्यापक दृष्टीनें परामर्श करण्याची काकासाहेबांच्या बुद्धीची ठेवण वाचकांच्या नजरेतून सुटणार नाही असा भरंवसा आहे. टिळक विलायतेस जाण्याला निघाले त्यावेळीं येथें व इंग्लंडांत राजकीय दृष्ट्या महायुद्धाच्या जबरदस्त तडाख्यापार्यां हिंदी स्वराज्याच्या मागणीला कसे अनुकूल वारे वाहूं लागलें होते याचें काकासाहेबांच्या या संग्रहांतल्या पहिल्याच लेखांतील विवरण या विषयीं खात्री पटवून देण्यास पुरेसें आहे. पहिली चिरोली चकमक, टिळक पर्स फंड, म. गांधी चुकले काय ? हे लेख वरील खात्रीला तुजोरा देणारे आहेत. केवळ मासल्यासाठीं त्यांचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या

बुद्धीच्या टेवणीचा आणखी एक गुण, मुख्य ध्येय व त्याला उपयोगी पडणारी साधनें यावर लोकांची दृष्टि लिळून टाकणें हा होय. एखाद्या विषयाचा आत्मा कोणता व त्याचीं शोभेचीं वस्त्र-प्रावरणासारखीं अपरिहार्य महत्त्वाचीं नसलेलीं अंगें-उपांगें कोणतीं याचा मनाशीं योग्य निश्चय करून आत्म्याच्या अवस्थेची बारीक छाननी करणें व बाकीचीं अंगें-उपांगें दृष्टिआड ठेवणें, या पद्धतीचा परिचय काकासाहेबांच्या सान्याच लेखांतून होणारा आहे. वृत्तपत्राच्या संपादकीय कर्तव्याचा बोध करून घेण्याला त्यांच्या या गुणाकडे होतकरू वृत्तपत्रकारांनीं लक्ष देणें अवश्य आहे. ' श्री शिवाजी महोत्सव ' (पान ३०१) हा लेख एका इंग्रजी पुस्तकाच्या निमित्तानें लिहिलेला असला तरी शिवाजी उत्सवाचा उपयोग खादीच्या चळवळीला फसा होईल, याची चर्चा केली आहे. साहसप्रियता, कर्तव्यतत्परता व आत्मयज्ञाची रुचि या गुणांवर हिंदुस्थानांत इंग्रजी राज्याची उभारणी झाली. इंग्रजांच्या या गुणांची फळे त्यांच्या हातून हिरावून घ्यावयाचीं असतील तर देशांत वाटेले त्या साहसांत आत्मदानें उडो घ्यावयास अनिवार्य प्रेरणा देणारी व उत्साहानें त्या साहसाचीं येतील तीं संकटें सोसण्याची शक्ति पुरविणारी नवी देशहितैकनिष्ठ धर्मा उत्पन्न झाली पाहिजे, या नव्या धर्माचा पाया वंगभंगाच्या धोभांतून अवतरलेल्या स्वदेशीच्या चळवळीचे येळी टिळकांनीं घातला. त्या धर्माला अनन्यभक्तीचें रूप देण्याचें कार्य खादीच्या चळवळीनें गांधी करीत आहेत. एके काळीं अलौकिक आश्चर्य करणाऱ्या शिवाजी महाराजांच्या महाराष्ट्रांनं या कार्याला मदत पेली पाहिजे, अगें या लढानशा लेगाचें तात्पर्य आहे.

प्रस्तुत संग्रहाच्या शेवटीं काकासाहेबांची कित्येक अत्युत्तम भाषणें जोडलीं आहेत. नाट्य असो, कीर्तन असो किंवा साहित्य असो, काकासाहेब या मनांना विचार गाढविताची दृष्टि चळू न देतां कर्मा करीत असत,

याचा पुरावा या भाषणांतून आहे. राष्ट्रहिताची जबाबदारी टाळून यापैकी फोणताहि विषय यशस्वी रीतीने चोखाळतां येणार नाहीं, असा काकासाहेबांचा या भाषणांतील सिद्धांत स्पष्ट दिसणारा आहे. या सिद्धांताच्या उज्वळतेमुळे त्यांच्या विचारांना अनेक स्थळीं विलक्षण तेज चढलेले आहे. १८९३ सालापासून १९४८ पर्यंत म्हणजे उणीपुरी ५५ वर्षे आपल्या यौद्धिक सद्गुणांचें धन राष्ट्रहिताच्या अनन्य भक्तीनें मराठी भाषेच्या द्वारे नाटकें, व्याख्यानें, वृत्तपत्रीय लेख आणि पारमार्थिक पुस्तकें अशा भिन्न भिन्न शाखांनीं महाराष्ट्र जनतेला, स्वतःकरितां फळाची अपेक्षा न बाळगतां अर्पण करणाऱ्या या महनीय पुरुषाच्या नाटकांचा गौरव महाराष्ट्राकडून सतत चाललेला आहे. काकासाहेबांच्या पारमार्थिक पुस्तकांचेंहि परिशीलन होत आहे. व्याख्यानांचा गौरव त्यांच्या हयातीत होऊन गेला. त्यांचें वृत्तपत्रांतील संपादकीय लेखन संग्रहरूपानें प्रसिद्ध व्हावें, अशी उत्कंठा अलीकडे कित्येक वर्षे महाराष्ट्र जनतेकडून तीव्रतेनें व्यक्त होत असे. ती उत्कंठा आतां यथामति तृप्त केली जात आहे. काकासाहेबांच्या इतर वाङ्मयाप्रमाणें या वाङ्मयाचाहि महाराष्ट्रांत आदर होईल असा पूर्ण विश्वास आहे.

—न. र. फाटक

अनुक्रमणिका

लेख.	पान नं.
१ स्वराज्याची शिष्टाई	१
२ स्वराज्य संघाची दुसरी परिपद	९
३ मुंबईची यशस्वी काँग्रेस	१६
४ दिल्लीची राष्ट्रीय सभा	२५
५ पहिली चिरोली चक्रमक	३८
६ वॅ. वॅष्ट्रिस्टा यांचा अनुभव	४६
७ मुंबई-दिल्लीचा हरताळ	५५
८ धामधुमीचा आठवडा	६४
९ सत्याग्रहाला सुळी कां चढवितां ?	७३
१० अक्राल विक्राल शिक्षा	८३
११ लटुपट्टीचें बंड व माफीचें विल	९०
१२ राष्ट्रीय सभा व बादशाही जाहीरनामा	१०१
१३ टिळक पर्य फंड	१०८
१४ स्वराज्य व गिफ्टमंडळ	११६
१५ जुन्नरची शटापट	१२४
१६ लोकमान्यांची शिष्यवृणूक	१३३
१७ स्वतः संघर्षानें	१४०
१८ गृह टिळकाचेच उद्धार	१४६
१९ टिळक आणि मुसलमान	१५३
२० टिळक आणि विप्लारत	१५८

२१ टिळक आणि कौन्सिलांतील टक्कर	१६४
२२ टिळक आणि स्वावलंबन	१७१
२३ टिळक आणि तडजोड	१७७
२४ टिळक आणि राष्ट्रीय सैन्य	१८३
२५ टिळक आणि गीतारहस्य	१८९
२६ टिळक आणि बहिष्कार	१९६
२७ स्वतःसंबंधानें	२०२
२८ मिठावरील कर नापास झाला	२०५
२९ वेदयेखातर मिठावर कर	२०८
३० मिठावरील कर दुप्पट झालाच	२१४
३१ राष्ट्रीय निशाणाचा झगडा	२१७
३२ समेट संपला	२२०
३३ कौन्सिलांवर बहिष्कार कां घातला	२२५
३४ कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव	२३१
३५ महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी	२३८
३६ विद्वान नाहीत	२४२
३७ महात्मा गांधी चुकले काय ?	२४८
३८ लो. टिळक व समूहाचा आत्मयज्ञ	२५५
३९ राष्ट्रीय निशाणाचा विजय	२६२
४० दिल्लीच्या काँग्रेसची तडजोड	२६७
४१ सन्मान कोणाचा करावयाचा ?	२७५
४२ करणी आणि सिप्याई	२७९
४३ कोकोनाडाची काँग्रेस	२८६

४४ महात्मा गांधी ह्यांचा संदेश	२९१
४५ असेंब्लीला धाव्यावर बसविलें	२९६
४६ श्रीशिवाजी महोत्सव	३०१
४७ महात्माजींचें मत	३०६
४८ परामध व फजिती	३११
४९ हिंदु—मुसलमानांची पायधरणी	३१७
५० प्राण असेतो सुत काढणार	३२०
५१ वरवंटा फिरूं लागला	३२४
५२ त्रिमूर्तीचा खादीचा अवतार	३२९
५३ वेड्याचा चरखा	३३६
५४ एका घमेंडखोराचा मृत्यु	३४२
५५ नीतिभ्रष्ट आणि निर्लज्ज	३४८
५६ मुमताज खटल्याचा निकाल	३५३
५७ दासयावू	३५७
५८ संसारापुरती मजुरी	३६३
५९ मेलेल्यांना खाऊन जगणें	३६८
६० मुताची संस्था	३७३
६१ नामदार तांबे	३७८
६२ कंटाळघाणा चरता	३८३
६३ नवे संभाजी	३८८
६४ काँग्रेस आणि उष्ट्यांतील रस	३९२
६५ द्रोळकर गादी घोडणार	३९६
६६ छातीवरचें दडपण	४००
६७ पहायेक्याला हजार रुपये	४०४

६८ शर्यतीचा जुगार	४०८
६९ इंग्लंडची सद्दी संपली	४१२
७० टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता	४१६
७१ कंगालखाना आणि खादी	४२२
७२ दरिद्र नारायण	४२६
७३ साम्राज्य आणि हिंदुस्थान	४३०
७४ एकी आणि काँग्रेस	४३४
७५ स्वामी भद्रानंद	४३८
७६ काँग्रेस व खादीचे नोकर	४४२
७७ नवी दिल्ली	४४६
७८ नव्या चीनचे दैवत	४४९
७९ शिवाजी आणि सह्याद्री	४५४
८० शिवाजी आणि कोकणपट्टी	४५९
८१ शिवाजी आणि मुसलमान	४६३
८२ ओडवायर आणि डायर	४६९
८३ अफगाणिस्थानचे अमीर	४७३
८४ अफगाणिस्थान व जर्मन विमाने	४७७
८५ सरकार उलथले जाईल काय ?	४८१
८६ चीनचे नवे स्वरूप	४८६
८७ शेतकऱ्यांचे बंड	४९१
८८ पाहिजे दाता	४९७
८९ अफगाणिस्थानांत राज्यक्रांति	५०३
९० श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांच्यावरील राज्यद्रोहाच्या खटल्यास कारणीभूत झालेल्या लेख मुंबईचे दंगे व बोल्शेव्हिक विल	५१०

खाटिलकरांची अध्यधीय भाषणे

९१ नाटयसंमेलनापुढील भाषण	५१७
९२ कीर्तनसंमेलनापुढील भाषण	५२३
९३ नागपूर साहित्यसंमेलनाचे अध्यधीय भाषण	५३३

दुरुस्ती

सुद्ध टिळकांचेच उद्गार, टिळक आणि मुसलमान, टिळक आणि खिलाफत या अनुक्रमें पान १४६, १५२ व १५८ वरच्या लेखांच्या तारखा अनुक्रमें २३ जुलै १९२२, २४ जुलै १९२२, व २५ जुलै १९२२ अशा चुकीनें आल्या आहेत. त्या अनुक्रमें २० जुलै १९२१, २१ जुलै १९२१, व २२ जुलै १९२१ अशा वाचाव्यात.

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह

(भाग दुसरा)

* स्वराज्याची शिष्टाई

उदईक म्हणजे बुधवारी रात्री मुंबईहून मद्रास मेलने निघून लो. टिळक, श्री. खापडे, श्री. करंदीकर, श्री. केळकर व बाबू त्रिपिनचंद्र पाल हे पांच पुढारी मद्रास-कोलंबोवरून इंग्लंडला स्वराज्याचे शिष्टाईकरता जावयाचे आहेत. गेल्या आठवड्यांत लो. टिळक यांचा सन्मान पुणे शहराकडून करण्यांत आला. महाराष्ट्राचे केंद्रस्थान पुणे शहर होय आणि त्या पदवीला साजेसाच सन्मान पुणे शहराने लो. टिळक यांचा केला. रेमार्केटमध्ये भरलेल्या दहा बारा हजार लोकांच्या सभेत स्वराज्याच्या कार्याविषयी पुणेकरांची आतुरता स्पष्ट दिसली; खंडवानी मॅशनमधील मेजवानीच्या वेळी पुणे शहरची एकी व व्यापारी वर्गाचा उत्साह दृष्टीस पडला; आणि शनिवारी रात्री निघालेल्या मिरवणुकीने तर महाराष्ट्रातील गेल्या दोन तीन महिन्यांतील समारंभांवर ताण केली. बायका-मुले, हिंदु-मुसलमान, तरुण-बृद्ध, सर्व तऱ्हेच्या सर्व दर्जाच्या जनसमूहाने गायकवाडाचे वाड्यापासून ती मोतीचौकापर्यंत, मिरवणुकीस प्रारंभ होण्यापूर्वीच, रस्ता इतका फुलून गेला होता की, गेल्या वीस पंचवीस वर्षांतील श्रीगजाननाच्या सर्व मिरवणुकींनी आपले पुण्य लो. टिळक यांच्या या मिरवणुकीला

अर्पण केल्यासारखें वाटलें ! असला अपूर्व सन्मान ह्यापूर्वी गेल्या शंभर वर्षांत पुणें शहरानें दुसऱ्या कोणाचाहि केलेला नाहीं. गेले दोन तीन महिने सर्व महाराष्ट्रानें लो. टिळक यांचा सन्मान विलक्षण केला यांत शंका नाहीं. त्या सर्व सन्मानांच्या मंदिरावर पुणें शहरानें गेल्या आठ-वड्यांत कळस चढविला ! हा सन्मान गुजराथी-मारवाडी व्यापार्यांनीं केला; हा सन्मान श्रीमंत-गरीब सर्व दुकानदारांनीं केला; हा सन्मान पुण्यांतील सर्व सुखवस्तु स्त्री-पुरुषांनीं केला; हा सन्मान पुण्यांतील हरएक मनुष्यानें केला. लो. टिळक पुण्यांत वाढलेले; त्यांच्या कामगिरीचें मुख्य स्थान पुणें शहर; लोकांत जागृति व्हावी म्हणून पुण्याचा प्रत्येक उंबरठा त्यांनीं शिजविलेला; तेव्हां केवळ. त्यांच्या दर्शनाचे कुतुहलामुळें हा सन्मान झाला असें म्हणतां येत नाहीं महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या इतिहासांत शें दोनशें वर्षांनीं होणारी फार मोठी गोष्ट घडून येत आहे व त्या कार्याचे सिद्धयर्थ हिंदुस्थानांतील जनसमूहानें करावयाच्या उद्योगांतील

स्वयंभू पुढारी

ह्या नात्यानें लो. टिळक विलायतेस जात आहेत, ह्या जाणिवीमुळेंच पुणें शहरानें एवढा अपूर्व सन्मान केला, परमेश्वरी सूत्रानें चार पांच वर्षापूर्वीची सर्व जगाची स्थिति आज पालटून टाकिली आहे. चार पांच वर्षापूर्वीचें इंग्लंड आज उरलेलें नाहीं. सभोंवारची स्थिति पालटलेली आहे आणि स्वराज्याचे दिवस जवळ येत चालले आहेत, हें लोकांच्या ध्यानीं आलेलें आहे. तेव्हां स्वराज्याच्या चळवळीकरतां विलायतेस जाणाऱ्या पुढार्यांचा सन्मान करण्यास लोकांनीं उत्सुकता दाखविली, हें साहजिकच होय. हें कालमाहात्म्य तीनचार वर्षापूर्वीच पुणें ओळखून, आपल्यांतील दुही मिटवून, होमरूलची चळवळ सुरू करून, काळाचे औघाला हिंदुस्थानचे कार्याला

देण्याइतका हतभागी हिंदुस्थान खास नाही, हे महाराष्ट्रांनं लो. टिळक यांचा गौरव करून सिद्ध केले आहे. लोकांच्या विश्वासाचें व मदतीचें आश्वासन अशा रीतीनें मिळवीत असतांना लो. टिळक यांनीं महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या ध्याख्यानांत विलायतेंतील कार्याचें धोरण व्यक्त केले, हें धोरण ऐकण्याची संधि ज्यांना मिळाली त्यांच्या मनांत कार्याच्या मोठेपणा-विषयीं आतां कोगत्याहि प्रकारची शंका रहायें शक्य नाही. हें शुभ कार्य आहे, आणि 'शुभस्य शीघ्रं' या न्यायानें हें कार्य लांबणीवर टाकणें उचित नव्हे. 'इंग्रजी साम्राज्यांतील सर्व देशांना स्वराज्य दिलेंच पाहिजे' या म्हणण्यास महायुद्धामुळे मूर्त स्वरूप प्राप्त झालें; स्वराज्य देण्याचा वादशाही हुकूम जाहीर झाला; व स्टेट सेक्रेटरींचा हिंदुस्थानांतील दौरा संपून स्वराज्याचा रिपोर्ट बाहेर पडण्याची वेळ येऊन ठेपली, अशा वेळीं ज्यांच्या हातीं स्वराज्याच्या स्वरूपाची

साम्राज्यांतील भागी

हिंदुस्थानास देण्याचें आहे, त्यास इंग्लंडच्या लोकांतच आमच्या स्वराज्याची चळवळ करणें जरूर आहे. हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळण्याला इंग्लंडांतील लोकांच्या मनाची जी अनुकूल स्थिति पाहिजे ती आज उत्पन्न झाली आहे. गेल्या दोन महिन्यांत रशियाच्या तहानें युरोप खंडाची व आशिया खंडाची सर्व राजकीय स्थिति पालटून टाकली आहे, सर्वे रशिया प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनें पिळून टाकण्यास जर्मनीनें सुरवात केली आहे, आणि पश्चिम रणभूमीत जरी इंग्लंडचा जय झाला तरी जर्मनीच्या तोंडांतून रशिया बाहेर पडण्याची आतां फारशी आशा नाही. लढवण्यांच्या दृष्टीनें रशिया निदान दोनतीन पिढ्या नामशेषच रहाणार, आणि रशियाच्या लष्करी मृत्यूमुळे तितका काळ रशियाच्या महायुद्धांतील दोस्तांना लष्करी

दृष्ट्या सुतकांतच घालवावा लागणार, यांत संशय नाही. रशियाचें लष्कर पुन्हां जिवंत होईतो, म्हणजे आणखी दोन तीन पिढ्यांनी हद्दींची स्थिति पालटून जाईतो, सांप्रतचें महायुद्ध संपल्यावरहि, अशुभाचें कालहरण करीत जर्मनीस डोईजड न होऊं देण्याच्या तरतुदींत नेहमीं चूर होऊन रहाणें इंग्लंडला भाग आहे. रशियाच्या लष्करी मृत्यूमुळें युरोप खंडावर व आशिया खंडावर ओढवलेलें संकट टाळण्यासाठीं सांप्रतचें महायुद्ध संपल्यावरहि इंग्लंडला दोन चार पिढ्या लष्करी दृष्टीनें एकसारखी कवर बांधून उभें रहावें लागेल पूर्वी इंग्लंडने कधींहि डोक्यावर घेतलेलें नाही, इंग्लंडनेच काय पण दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांने उचललेलें नाही, एवढें मोठें लष्करी ओझे इंग्लंडास महायुद्धानंतर उचलावयाचें आहे. नेपोलियनला हाणून पाडण्याचा उद्योग ज्या लष्करी तयारीपुढें निस्तेज ठरेल असला दीर्घोद्योग, स्वतःच्या मनगटाचे जोरावर करणें इंग्लंडला भाग आहे. रशिया मरण पावल्यामुळें अफगाणिस्तान-बलुचिस्तानपर्यंत जर्मनीचे हात पसरले आहेत, आणि टर्की जर्मनीनें बगलेंत मारलेला असल्यामुळें मुसलमानी हृदयांचींहि सुत्रें जर्मनीच्या हातीं गेलीं आहेत. महायुद्धानंतर जपानी मदतीवर अवलंबून राहून स्वस्थ यत्नें योग्य होणार नाही. 'माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाका व मला पाहिजे तें एकट्यानें करूं द्या' असें म्हणणारा भागीदार भागी मोटून एकटाच मालक होण्याच्या तयारीला लागला म्हणून समजावें. अमेरिकेच्या धर्मार्थ गेळाची मदत आज होत आहेच—त्यामुळें महायुद्ध पार पटलें हें खरें; पण धर्मार्थ गेळांच्या मदतीवर कोणत्या मंस्था चिरस्थायी झाल्या आहेत! अंतराथ शक्तीचीच जुळवाजुळव नीट करावी लागते, तेव्हां कायमचें निभावतें. अमेरिका व जपान यांवर भार न टाकतां, व महायुद्धानंतर प्रसंगविशेषी हद्दींप्रमाणें इटली व फ्रान्स त्यांचीहि दोस्ती उपयोगी पडणार नाही हें ध्यानीं ठेवून, इंग्रजी साम्राज्याला स्वतःच्या पायावर उभें राहून रशिया गिळंकून घेण्यानें माजलेल्या टर्की-जर्मनींशीं शुजण्याची

सतत तयारी ठेवणें भाग पडत आहे; आजच्या महायुद्धांत सर्व युरोपचा खिळखिळाट झाला आहे; कोणालाहि यश मिळो, दोनहि पक्ष निःसंत्व झाले आहेत; मग रशियास खाऊन टाकण्यास मिळाल्यामुळे जर्मनी-पुनः थोड्या अवधीन घष्टपुष्ट झाला तर कसें ? इंग्रजी साम्राज्याला एक ट्यालाच तसल्या जर्मनीशीं लढणें भाग पडेल. महायुद्ध सुरू असतांना व महानुद्ध संपल्यावरहि इंग्लंडची मुख्य करामत स्वतःजवळचें मनुष्यबळ उपयोगांत आणण्याच्या कौशल्यावर अवलंबून रहाणार, हें उघड आहे. इंग्रजी साम्राज्य आरमारी शक्तीवर इतके दिवस अवलंबून होतें; आतां आरमारी शक्ति पूर्वाच्चाइतकी उपयोगाची नसून मनुष्यबळ अधिक महत्त्वाचें झालें आहे. आरमारी शक्तीचे दिवस मागे पडले; मनुष्यबळाचा काळ सुरू झाला. यावेळीं साम्राज्याच्या सत्तेचा भाग कोणाला मिळेल ?

मनुष्यबळाचें भांडवल

या भागांत जो आणूं शकेल त्याला ही भागी कालमाहात्म्यामुळेच मिळाली पाहिजे. हिंदुस्थानाइतकें मनुष्यबळ इंग्रजी साम्राज्यांत दुमरीकडे कोठेंहि नाहीं. जपानच्या ऐवजीं जर हिंदुस्थानावर विश्वास टाकला, अमेरिकेकडे घर्मार्थ मदत मागण्याऐवजीं जर हिंदुस्थानाला स्वराज्याच्या हक्काचे उपयोगांत तरबेज करून सोडलें, तर पुढील महायुद्धांत जपान व अमेरिका यांच्या मदतीहून अधिक मदत हिंदुस्थानाकडून इंग्लंडास होणारी आहे. ह्या मदतीचें भांडवल बरोबर घेऊन लो. टिळक भागीचे करारमदार मुकर ठरविण्याकरितां विलायतेस जात आहेत. मनुष्यबळाचें भांडवल लष्करी दृष्टीनें आज मूर्तिमंत बनून इंग्रजी साम्राज्याचे उपयोगीं तें प्रत्यक्ष पडण्यास हिंदुस्थानातील लोकसंख्येस स्वराज्याच्या यंत्रांतून घालून नीट व्यवस्थित करून बाहेर काढणें जरूर आहे. हिंदुस्थानांत तीस कोटी लोक आहेत. हा कच्चा माल नोकरशाहीच्या यंत्रांत घालून काढला असतां पांचसहा लाख शिपायांची मदत होऊं शकते असा अनुभव पटला आहे. स्वराज्याचे यंत्रांत

जर हा कच्चा माल घातला तर कोटवधि लष्कराची मदत होऊं शकली पाहिजे असा युरोपचा सिद्धांत आहे. इंग्लंडला महायुद्धानंतरहि मनुष्यवलाची श्रेष्ठत जरूरी लागणार ह्यांत संशय नाही. मग हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याचा कायदा पास करा म्हणून इंग्लंडला सांगण्याची शिष्टाई तरी फशाला पाहिजे ? जी गोष्ट साध्या त्रैशिकानें सहज सिद्ध होणारी आहे, ती गोष्ट इंग्लंडला समजणार नाही व इंग्लंड करणार नाही असें कसें म्हणावें ? आजची युरोपची व आशियाची परिस्थिति कोणालाहि सहज समजण्यासारखी आहे; मनुष्यवलाची योग्यता आज इंग्रजी मुत्सद्यांना जितकी समजते तितकी इतरांना समजणें शक्य नाही. स्वराज्य हा एकच झालाज मनुष्यवलास रणांगणावर मर्दुमकी गाजविण्यास लावणारा आहे, हे रशियाच्या अधःपातानें सिद्ध केलें आहे. रशियांत मनुष्यबल होतें, पण स्वराज्य नव्हतें; त्यामुळें शारसाहेबांची सत्ता चुटकीसरशी टांसळून गेली. स्वराज्याशिवाय मनुष्यबल निरूपयोगी होतें, इतकेंच नव्हे तर स्वतःचा व आपणावरोवर इतरांचाहि हे असलें मनुष्यबल नाश केव्हां करील त्याचा नेम नसतो, हे रशियाच्या लष्करी मृत्यूनें दाखीत केलें आहे. मनुष्यबल व स्वराज्य यांची सांगड जर हिंदुस्थानांत इंग्रजी मुत्सद्यांना घालतां आली नाही तर इंग्रजी साम्राज्याचें वैभव ओहोटीस लागल्यावांचून रहाणार नाही. ही पालटलेली स्थिति आतां इतकी व्यक्त झाली आहे कीं, विचारी मनुष्यास ह्या नव्या काळाचे विरुद्ध जातां येणें शक्य नाही. मग स्वराज्याच्या मार्गांत अडथळा कोणता ? जी गोष्ट इंग्रजांच्या व हिंदुस्थानच्या हिताची आहे ती लवकर घडून येण्याला इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत चळवळ फशाला ? निधवाच्या उद्योगाची येथें जरूरी काय ? परमेश्वरानें स्वराज्याचा फाळ रथापित केला; इंग्रजी मुत्सद्यांचें व हिंदी पुढान्यांचें मनोगत एक करून स्वराज्याचा मार्ग देवानें दाखविला; ह्या गोष्टी सऱ्या आहेत, पण ह्या मार्गानें जाणाऱ्या इंग्रजांना व हिंदी लोकांना टेंचा लागण्या म्हणून रस्त्यांत

मोठमोठे दगड येऊन पडले आहेत. हे खंडक लोभमूलक आहेत; ते मनुष्याने उत्पन्न केलेले आहेत, व ते मनुष्यानींच फोडून काढले पाहिजेत. मनुष्यांच्या देहाचा व अंतःकरणाचा स्वभाव असा आहे की, कोणताहि अभ्यास फार दिवस झाला असतांना त्या अभ्यासासंबंधाच्या शारीरिक व मानसिक गांठी आपोआप उत्पन्न होतात. बुद्धीने व परमेश्वरी प्रेरणेने पूर्वीच्या अभ्यासांत फरक करण्याचे ठरविले तरी ह्या गांठीं नेहमी आड येतात. हिंदुस्थानांत नोकरशाहीच्या जागी स्वराज्य सुरू केले पाहिजे असे परमेश्वराने, इंग्रजी मुत्सद्यांनी व हिंदी पुढान्यांनी ठरविले तरी

नोकरशाहीच्या गांठी

इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत फोडून काढल्याखेरीज स्वराज्याची स्थापना होऊ शकणार नाही. नोकरशाहीवरच अवलंबून असणाऱ्या हजारों गांठी हिंदुस्थानच्या मर्मस्थानीं खिळून बसल्या आहेत व ह्या गांठी विलायतेस तर फारच जाचक झाल्या आहेत. नोकरशाहीचा हा घड झालेला भाग हिंदुस्थानच्या काही लोकांकडून 'स्वराज्य नको' असें येथे वदवीत आहे, तर इंग्लंडांतल्या लोकांना निराळ्याच भ्रमांत पाडीत आहे. हिंदुस्थानचे मनुष्यबल स्वराज्याच्या यंत्रांत घातले तर लष्करी सामर्थ्य उत्पन्न न होतां उलट स्वराज्ययंत्रच या कच्च्या मालाच्या ओवडधोवडपणाने मोडून जाईल; मग आजचे पांच सहा लाख लष्करहि गेले व पुढले साठसत्तर लाखांचे लष्करही गेले; तेव्हां हातचे सोडून पळत्याच्या मार्गे लागू नका असे विलायतच्या लोकांना या गांठी सांगत आहेत. हिंदुस्थानांत ही गांठींची साथ आतां कमी झाली आहे. लखनौच्या व कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभांनी बऱ्याच गांठी फोडल्या आहेत. लो. टिळक यांच्या स्वराज्याच्या दौऱ्याने व ठिकठिकाणच्या त्यांच्या सन्मानाने या गांठी निस्तेज ठरल्या आहेत. सर्व हिंदुस्थानाने लो. टिळक यांना आतां असे आश्वासन दिले आहे की, या गांठींमुळे हिंदुस्थानची प्रकृती विघडण्याची आतां घास्ती उरलेली नाही;

पण विलायतच्या गांठी फोटोवयाच्या राहिल्या आहेत, व त्या फुटल्यावर हिंदुस्थानांत गांठी दृष्टीसच पटणार नाहीत. विलायतच्या गांठी फोटल्या-शिवाय हिंदुस्थानांतील अवशिष्ट राहिलेल्या गांठी फोटण्याचे नाहीं लागणें योग्य नाहीं. कारण आतां येथें शिष्टक राहिलेला विरोध हा विलायतच्या गांठीचा अवधाना होय. विलायतचे अटथळे हिंदी पुढान्यानांच दूर करावयाचे आहेत असें नाहीं, तर दूरदर्शा इंग्रजी मुत्सद्यांचेहि तेंच काम आहे. परमेश्वरी नेमानेमानें या स्वराज्याच्या चळवळीसंबंधानें इंग्लंडचे व हिंदुस्थानचें हिन एकमेकांत मिसळून गेलें आहे; तेव्हां ज्या पुढान्यांवर सर्व हिंदुस्थानचा विश्वास आहे, सर्व हिंदुस्थानासंबंधानें कोणतीहि हमी देण्याइतक्या पाठबळाचें आश्वासन ज्या पुढान्यांना ह्या शिष्टाईचे प्रसंगी सर्वांनी दिलें आहे, ते पुढारी विलायतेश. गेल्यावर, हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या जुन्यापुराण्या, पण अधिक टणक झालेल्या गांठी फोटतांना इंग्रजी मुत्सद्यांचें साहाय्य त्यांना मिळाल्यावांचून कसे राहिल ? नोकरशाहीच्या आवाळूंना संभाळून बाळगण्यापेक्षां विलायतच्या लोकांना इंग्रजी साम्राज्याच्या बचावाची व वैभवाची काळजी अधिक आहे; तेव्हां विलायतेशहि लो. टिळकांच्या विचारसरणीचा, स्वार्थत्यागाचा, व हिंदुस्थानच्या वतीने बोलण्याच्या स्वयंभू हक्काचा योग्य परिणाम झालाच पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लोकांचें आपणांस पूर्ण पाठबळ आहे, असें आश्वासन असल्या प्रसंगी शिष्टाईस जाणाऱ्या पुढान्यांना लागत असतें; व तें आश्वासन गेल्या दोन तीन महिन्यांतील ठिकठिकाणच्या समारंभांनी पूर्णपणें दिलें आहे. ह्या आश्वासनामुळें विलायतेंतील सिडनहॅमी लोभाच्या गांठी फोटण्यास त्यांना विशेष उमेद आली आहे. परमेश्वरानें आतांपर्यंतच्या स्वराज्याच्या उद्योगांत जसें यश त्यांना दिलें तसेंच तेथें विलायतेंतील उद्योगांत परमेश्वरानें द्यावें, अशी आपल्या हजारों वाचकांच्या तर्फे 'केसरी'ची यावेळी परमेश्वरापार्शी प्रार्थना आहे !

० स्वराज्य-संघाची दुसरी परिपद

गेल्या बुधवारी रात्री मद्रास मेलने मुंबईहून निघून लो. टिळक वगैरे मंडळी कोलंबोकडे रवाना झाली. त्यावेळीं मुंबई शहराने केलेल्या त्यांचा सन्मान विशेष थाटाचा व मुंबईच्या स्वराज्यावरील प्रेमाम साजेसाच झाला. भारवाडी व्यापार्यांनीं पंधरा हजार रुपयांची मदत केली; कापडवाजारांनील सभेत पंधरा हजारांची थैली नजर फरण्यांत आली; डॉक्टरांनीं पांच हजार रुपये दिले; चायना वागेत थाटाची मेजवानी झाली; स्त्रियांनीं गौरव केल्ल; शांतारामाचे चाळीत जंगी जाहीर सभा भरली; व चाळीस गिरण्यांतील मजुरांनीं प्रत्येकीं एक आणा वर्गणी करून हजार रुपये लोकमान्यांना दिले. बुधवार सायंकाळची मिरवणूक उत्साहपूर्वक होती व मुंबईतील सर्व दर्जाच्या व सर्व प्रकारच्या लोकांनीं लोकमान्यांचा निरोप अंतःकरणाच्या कळवळ्याने घेतला. त्या तीन चार दिवसांत मुंबईस सकाळ संध्याकाळ एकसारखे समारंभ होत होते व त्यामुळें व्यवस्थापकांची विशेष तारांबळ झाली होती; तथापि मुंबईतील निरनिराळ्या व्हॉलंटियर कोअरांनीं सर्व सभांतून व मिरवणुकीच्या वेळीं उत्तम रीतीनें काम केल्यामुळें सर्व समारंभ उत्तम रीतीनें पार पडले. मुंबईच्या ह्या समारंभांत मंगळवारी रात्री फ्रेंच पुलाजवळील मंडांत भरलेली स्वराज्यसंघाची दुसरी परिपद विशेष महत्त्वाची होय. विलायतेस जाणाऱ्या शिष्टाईच्या मंडळाला निरोप देण्याच्या दृष्टीनें, गेल्या-सालचा आढावा ऐकून उत्साह वाढविण्याच्या दृष्टीनें, व पुढील कामाची दिशा आखून त्याची तरतूद लवण्याच्या दृष्टीनें ह्या परिपदेचें अभिनंदन केल्याशिवाय कोणाहि स्वराज्यवाद्याला राहवणार नाहीं.

स्वराज्य संघाची पहिली परिपद वहा सदस्यांपूर्वी मॉरेशसला भरली.

त्यावेळच्या स्थितीत व आजचे स्थितीत कितीतरी अंतर ! त्यावेळीं नाशिकच्या प्रांतिक सभेच्या मंडपांत परिपद भरते का पोलिसच्या हरकतीमुळे परिपद बंद ठेवावी लागते अशी चिंता होती. यंदा तशांतला काहींच भाग दृष्टीस पडला नाही, इतकेच नव्हे तर असल्या परिपदेला हजर रहाण्यानें कोणाची कोणावर इतराजी होईल अशी शंकाहि कोणाच्या मनांत आली नाही. नाशिकच्या पहिल्या परिपदेचे दिवस फार मार्गे पडले व नव्या काळास आतां पूर्णपणे सुरवात झाली हें मुंबईच्या परिपदेनें सर्वांच्या नजरेस आणलें. भीतीचा लवलेख कोठेंहि नव्हता. उलट एक प्रकारच्या उत्साहानें व या कामी 'आम्ही यशस्वी होणार' या भरंवशानें सर्व परिपद भारून गेली होती. गेल्या सालीं काळजी होती, यंदा उत्साह होता; गेल्या सालीं भर दोन प्रहरींहि पडद्याचे सावलींत बागुलबोवा आहेंसें वाटलें, यंदा पहाटेच्या शीतल समयी उदयास येत चाललेल्या स्वराज्याचा उत्साहजनक उजेड दृष्टीस पडला ! दहावारा महिन्यांत इतकें अंतर पडेल, असें पहिल्या परिपदेच्या वेळीं कोणाच्याहि स्वप्नीं आलें नव्हतें. पण कालचक्र गेल्या दहावारा महिन्यांत फार झपाट्यानें फिरलें व पुढील दहा वारा महिन्यांत याहूनहि अधिक वेगानें तें फिरेल यांत संशय नाही. काळ बदलला ही गोष्ट तर खरीच; पण या बदललेल्या काळीं झोपीं न जातां योग्य रीतीनें लोकांस जागृत करण्याचा उद्योग स्वराज्य संघानें गेल्या सालीं केला ही गोष्ट तितकीच खरी आहे. गेल्या सालीं स्वराज्य-संघानें नेटानें उद्योग केला म्हणूनच संघाची दुसरी परिपद पहिल्या परिपदेहून निराळ्या स्वरूपाची झाली. पहिल्या सालीं स्वराज्य-संघाचे सभासद दहा वारा हजार होते, दुसऱ्या वर्षी ही संख्या तिपटीनें वाढली. नाशिकच्या परिपदेस शंभर रुपये वर्गणी देणाऱ्या तहाहयात सभासदांचा वर्ग नवीन निर्माण करण्याचा नियम पास झाला आणि एका वर्षांत सहा सप्तशें तहाहयात सभा-

सदं झाले. तहाहयांत सभासद होऊन व डेप्युटेशनला मदत करून ठिक-ठिकाणच्या लोकांनी स्वराज्यसंघाचा फंड इतका वाढविला की, गेल्या सालचा खर्चवेंच भागून अडीच लाखांची शिहळक सेक्रेटरीस दाखवितं आली. स्वराज्य-संघाच्या कामाचा रिपोर्ट इतका उत्साहजनक होण्यास ठिकठिकाणच्या सेक्रेटरींनी व इतर सभासदांनी गेल्या साली दाखविलेला उद्योगीपणा कारणीभूत झाला त्यांत संशय नाही, पण लो. टिळक यांचा निरलस उद्योग सर्व ठिकाणच्या उद्योगांना प्रेरित करणारा आत्मा ठरला. लो. टिळक यांच्या स्वराज्याचे दौऱ्याचा गेल्या साली अत्यंत उपयोग झाला. इतर प्रांतांत स्वराज्याची एवढी मोठी चळवळ गेल्या साली दृष्टीस पडली नाही व आपल्या प्रांतांत दृष्टीस पडली, या भेदाचें कारण तेथील लोक स्वराज्याविषयी उत्सुक नाहींत हें नव्हे तर लो. टिळक यांच्याप्रमाणें सतत व चिकाटीने उद्योग करणारा पुढारी इतरच नाहीं हें होय. येथील गेल्या सालची स्वराज्याची चळवळ व्यक्तिमाहात्म्याचें फळ होय. तेन्हां पुढील साली लो. टिळक शिष्यईकरतां इंग्लंडांत असतांना येथील चळवळ थोडीबहुत मंदावेल कीं काय अशी भीति वाटणें साहजिक आहे. ही भीति स्वराज्य-संघाच्या मध्यवर्ती कमिटीलाहि वाटली व स्वराज्याचा हिंदुस्थानांतील उद्योग शिथिल न पडेल अशी सदर कमिटीने व्यवस्थाहि केली. स्वराज्य-संघाचे अध्यक्ष व्. वॅण्टिस्टा हे सांप्रत विलायतेस आहेत व उपाध्यक्षांपैकीं लो. टिळक व ना. खापर्डे हे विलायतेस जाण्यास निघाले आहेत; त्यामुळें मूळच्या उपाध्यक्षांपैकीं ना. बेलबी तेवढे जाग्यावर शिहळक राहिले. ना. बेलबी यांच्या बरोबरचें दोन उपाध्यक्ष विलायतेस जाणार तर पांच नवीन उपाध्यक्षांची जोड त्यांना देण्यांत आली आहे. मुंबईचे ना. मनमोनदास रामजी, बेळगांवचे रा. गंगाधरराव देशपांडे, वऱ्हाडचे रा. अणे, नागपूरचे डॉ. मुंजे व कलकत्याचे पंडित अंबिका प्रसाद बाजपेयी हे नवीन उपाध्यक्ष होत

स्वराज्य-संघाचे उभाही व पंत जनरल सेक्रेटरी रा. वेंकटर देवि विलायतेस जात असल्यामुळे आणखी चार जाईट जनरल सेक्रेटरी नेमण्यांत आले. पुण्याचे रा. गोमले, मुंबईचे डॉ. साठवे, उमरावतीचे रा. वावासाहेब खापर्डे व नागपुरचे रा. वैद्य हे चार नवे जाईट जनरल सेक्रेटरी होत. नवे उपाध्यक्ष व नवे सेक्रेटरी हे सर्व उत्साही, निधयी व कार्यक्षम पुढारी आहेत. स्वराज्यावरील आपली निष्ठा त्यांनी कृतीने व्यक्त केली आहे. रा. गंगाधरराव देशपांडे हे पुढील साली पुण्यास राहून स्वराज्य-सेवा करणार असल्यामुळे कर्नाटक, महाराष्ट्र, मुंबई, वन्हाड, मध्यप्रान्त वगैरे निरनिराळ्या विभागांना आपापला उपाध्यक्ष व जाईट जनरल सेक्रेटरी मिळाल्यासप्रखे शालेे आहे. को. टिळक ह्यांच्या गेल्या सालच्या उद्योगाचा संचार सर्वांच्या अंगी आज झालेला आहे. तेव्हां या संचाराच्या जोरावर नव्या सालची स्वराज्याची चळवळ स्वराज्याचे नवे उपाध्यक्ष व जाईट जनरल सेक्रेटरी नेटाने पुढे चालवतील, असा आमचा पूर्ण भरंवसा आहे.

मुंबईच्या परिषदेत स्वराज्य-संघाच्या नव्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका झाल्या, इतकेच नव्हे तर नव्या सालच्या कामाचीहि दिशा ठरविण्यांत आली. पहिल्या वर्षी सरकारी अधिकारी व स्वराज्यसंघ यांमध्ये तेंढ उत्पन्न होते कीं काय, ही भीति होती. ती भीति दुसऱ्या वर्षी नष्ट झाली. स्वराज्य-संघाचे ध्येय- इंग्रजी छत्राखालील स्वराज्य हें होय. इंग्रजी सत्तेचेहि हेंच धोरण आहे असें बादशाही हुकूमानें प्रसिद्ध झाल्यामुळे सदर तेढीच्या भीतीला थाराच शिल्लक राहिला नाहीं. ह्या स्वराज्याच्या ध्येयांतील पहिला हप्ता - म्हणजे लखनौ-कलकत्ता काँग्रेसने पास केलेला स्वराज्याचा ठराव होय. हीहि याच स्वराज्य-संघाने पूर्णपणे मान्य केलेली असल्यामुळे स्वराज्य-संघाने गेल्या साली केलेली स्वराज्य-सेवा म्हणजे राष्ट्रीय समेचीच

सेवा होय, स्वराज्य संघाचे समाप्तद म्हणजे राष्ट्रीय सभेचे असाधारण सेवक होत, राष्ट्रीय समेसारख्या अवाढव्य सभेस वर्षभर एकसारखे बोलणे, हलणेचालणे सोईचे होत नाही; तेव्हा स्वराज्य-संघासारख्या आटपशीर चलाख व कळकळीच्या संस्थांनी राष्ट्रीय सभेची सेवा वर्षभर करीत राहिल्या-शिवाय 'राष्ट्रीय समा कधीहि' यशस्वी होणार नाही, चुक्यांचे प्रायश्चित्त स्वतः भोगावयाचे, आणि उद्योगाची गोड फळे तेवढी मालकाच्या पदरांत टाकावयाची, अशा धोरणाने काम करणाऱ्या एकनिष्ठ सेवकांची जरूरी राष्ट्रीय सभेस फार होती, गेली दोन वर्षे राष्ट्रीय सभेस असले नोकर स्वराज्य-संघाने लाभून दिल्यामुळे राष्ट्रीय सभेचे महत्त्व फार वाढले आहे. ही राष्ट्रीय सभेची सेवा पुढील सालीहि पूर्वाच्याच निश्चयाने, निष्ठेने व चिकाटीने केली पाहिजे, असे मुंबईच्या परिपदेने ठरविले. स्टेट सेक्रेटरी मॉन्टेग्यूसाहेब तयार करीत असलेल्या योजनेचे धोरण प्रसिद्ध झाल्याबरोबर राष्ट्रीय सभेस आपले मत प्रदर्शित करावे लागेल, लखनौस जें मत प्रदर्शित झाले, कलकत्यास जें मत खुंटा हालवून घट्ट बसविल्याप्रमाणे ठाम करण्यांत आले, तेंच मत तिसऱ्या उच्चाराने वेळी पूर्वाच्याच करारी वाण्याने उच्चारले जाण्यास हरकत पडू नये अशा प्रकारची राष्ट्रीय सभेची सेवा पुढील तीन चार महिन्यांत सर्व स्वराज्यवाल्यांनी केली पाहिजे, असे लो. टिळक यांनी स्वराज्यसंघाला बजावून सांगितले. लोकमान्यांच्या ह्या उपदेशाप्रमाणे राष्ट्रीय सभेची सेवा वरीलप्रमाणे करण्याचेहि व्रत स्वराज्य-संघाने मोठ्या हौसेने पत्करिले ही संतोषाची गोष्ट होय.

राष्ट्रीय सभेने स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून लखनौस जी मागणी केली व कलकत्यास जी मागणी ठरविण्यांत आली, ती मागणी पूर्णपणे पदरांत पडण्याचे दिवस आतां आले आहेत. यावेळी लोभामळे किंवा

भीतीमुळे आम्ही आपला आंखलेला मार्ग सोडता कामा नये. राजकारणात तडजोड नेहमीच करावी लागते. राजकारण तडजोडीची वस्त्रे पांघरीत असते; इतर वस्त्राप्रवरण त्याला माहीत नाही. वस्त्रासंबंधाने तडजोडीस हरकत नाही; पण शरीरासंबंधाने व आंतील आत्म्यासंबंधाने तडजोड यावेळी उपयोगाची नाही. स्वराज्याचा आत्मा सर्व हिंदुस्थानात खेळला पाहिजे, हे चादशाहानींच आतां ठरविले आहे. हा आत्मा कोणत्या देहाने आज उद्यां प्रकट व्हावयाचा, हा मुख्य प्रश्न आहे. हा देहावरील वस्त्रासंकारासंबंधाने, स्वराज्यसंघाचा व राष्ट्रीय सभेचा हद्द नाही; पण देह मात्र राष्ट्रीय सभेने चित्र काढल्याप्रमाणेच असला पाहिजे. हातपाय तोडल्यामुळे लुला झालेला किंवा कान-डोळे फोडल्यामुळे आंधळा-बहिरा झालेला असतां कामा नये, असा राष्ट्रीय सभेचा हद्द आहे. हा हद्द सयुक्तिक आहे, सत्यास धरून आहे, व परमेश्वरी प्रेरणेनेच उत्पन्न झालेला आहे, असे लोकमान्यांनीं मुंबईच्या परिषदेत जाहीर केले. लखनौ-कलकत्याचा ठराव अंमलात येण्यास सांप्रतचा काळ पूर्णपणे अनुकूल आहे; ह्या ठरावाचे माप पुरतें ध्या, कमी घेऊं नका, अशी परमेश्वराची प्रेरणा आहे; तेव्हां ह्या वेळीं आलेली राष्ट्रीय सभेची खरी सेवा करण्याची संधी कोण ध्यर्थ दवडणार! मनुष्यबलाच्या भांडपलाचे जोरावर इंग्रजी साम्राज्यांत राष्ट्रीय सभेनें ठरविलेल्या पुण्या मापाची भागी पदरीं पडण्याची वेळ आली आहे; ह्या वेळेसंबंधाने संशय घेऊन संदेहाचे स्वाधीन मन करून अर्ध्यावर संतुष्ट होणे म्हणजे परमेश्वराला विकारणे होय. हिंदी राष्ट्रांत वरील प्रकारचा आत्मघातकी संदेह उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न पुढील दोन चार महिन्यांत करण्यांत येईल, हे उघड आहे. अशा संदेहाच्या वेळीं लो. टिळक यांच्या शारख्या पुढान्यांच्या अंतःकरणाच्या प्रवृत्तीच प्रमाणभूत मानण्या पाहिजेत. परमेश्वरी प्रेरणेचा श्वनि इतरांच्या अंतःकरणांत स्पष्टपणे

ऐकूँ येत नसतो. लो. टिळक यांच्या प्रमाणें एकनिष्ठेनें, पूर्ण स्वार्थत्यागानें, अनन्य भावानें देशसेवा करावी तेव्हांच परमेश्वरी प्रेरणेच्या व्यक्त ध्वनीचें आधारस्थान होण्याइतकें अंतःकरण निर्मल होतें. परमेश्वरानें सांप्रतचा अनुकूल काल आणिला आहे, आणि अनंत हस्तांनीं कमलांबर देत असतांना आपले दोन हात पुढें न करतां एकच हात पुढें करणें म्हणजे परमेश्वरी कृपेस आपण पात्र नसून करंटे होण्यास लायक आहोंत असें कबूल करणें होय. हा करंटेपणा सोडून द्या, नेटाचा उद्योग करा, म्हणजे मंत्रिमंडळ राष्ट्रीय समेचा ठराव पूर्णपणे अंमलांत आणण्याचा हुकूम करीलच करील, अशी परमेश्वरी प्रेरणा लोकमान्यांची वाणी स्वराज्य-संघाचे मंडपांत वदली आहे; आणि स्वराज्य-संघाच्या सर्व सभासदांनीं ह्या प्रेरणेवर भरंवसा ठेवून दृढ निश्चयानें स्वराज्याचा गाडा पुढें चालविण्याचें ठरविलें आहे. स्वराज्य संघाची मुंबईची परिपद परमेश्वरी प्रेरणेच्या निश्चयानें सुशोभित झाल्यामुळें गेल्या सालच्या रिपोर्टाचें दृष्टीनें, पुढील व्यवस्थेच्या दृष्टीनें, व स्वराज्याच्या उद्योगाच्या धोरणाचें दृष्टीनें ती पूर्ण यशस्वी झाली, यांत नवल नाहीं.

० मुंबईची यशस्वी काँग्रेस

वैस्टर हसन इमाम यांच्या अध्यक्षतेखाली गेल्या गुरुवारपासून जादा काँग्रेसचे काम सुरू होऊन गुरुवार, शुक्रवार, शनिवार व रविवार असे चार दिवस काम चालून सर्व प्रकारांनी ही काँग्रेसची बैठक यशस्वी ठरली, हे कळविण्यास आम्हांस संतोष वाटतो. काँग्रेसचा मंडप विस्तीर्ण व भग्ण होता; प्रतिनिधींची संख्या साडेचार हजारांजवळ होती; आणि उत्तुंक प्रेक्षकांनी चारही दिवस तो मंडप गच्च भरून जात होता. मुंबईतील प्रमुख श्रीमंत लोक सभेस हजर होते, आणि इतर राष्ट्रीय सभाहून अधिक मोठा असा स्त्रियांचा जमाव प्रत्येक दिवशी दृष्टीस पडत असे. सामान्य उत्साह व श्राद्ध देखावा या दोनही दृष्टींनी मुंबईची जादा काँग्रेस लखनौ व कलकत्ता यांच्या तोडीची झाली यांत संशय नाही. सं. प्रांत, बिहार, बंगाल, मद्रास, मध्यप्रांत, व्हाड, महाराष्ट्र, गुजराथ, सिंध व पंजाब येथून भरपूर प्रतिनिधि आलेले होते; आणि सर्व पक्षांचे आणि सर्व मतांचे पुढारीही सभेस हजर होते. सर वाळ्श व सुरेंद्र बाबू हे हजर नव्हते व त्यांची गैरहजेरी सर्वांस जाणवलीहि. नेमस्त पक्षाचे हे दोन प्रमुख पुढारी राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत जरी दृष्टीस पडले नाहीत तरी नेमस्त पक्षाचे मुख्य बल सभेंत हजर होते. नेमस्त पक्षापैकी पंडित मदन मोहन, महमुदाबादचे राजेराव, ना. ललुभाई रामळदास, सर दिनशा पेटिट, ना. चुनीलाल मेया, मि. मुन्नाराव, दि. व. गोविंदराव अय्यर, ना. कामत, रा. हरिभाऊ आपटे वगैरे प्रमुख मंडळी हजर होती. डॉ. रासविहारी घोष व डॉ. सुब-दाय्य अय्यर यांच्याकडून सदानुमतिपर तारा आल्या होत्या. इतर सर्व पक्षांचे प्रमुख पुढारी हजर होते हे सांगायला नकोच. जादा काँग्रेसच्या

चकत्यांत नेमस्त पुढान्यांनी प्रमुख भाग उचललेला होता. निरनिराळ्या ठरावांवरील भाषणांत नेमस्त पक्ष अग्रेसर होता; इतकेंच नव्हे तर सज्जेस्टस् कमिटीतील वादविवादांतहि पं. मदन मोहन मालवीय यांच्या नेतृत्वाखाली या पक्षानें राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांना योग्य वळण देण्याचें काम स्वतःचें शिरावर घेण्यास विलकूल कसूर केली नाहीं. माँटॅग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें नाना प्रकारचीं मते आज हिंदुस्थानभर चोहोंकडे खेळत आहेत. ही सर्व मते केंद्रस्थानीं आपणून राष्ट्राचें मत म्हणून त्या मतांची एक गांठ बनविणें हें राष्ट्रीय सभेचें मुख्य काम आहे. अशा प्रकारच्या भिन्न भिन्न

मतांची गांठ

मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें बांधली आणि पुढील कांहीं वर्षांच्या राजकीय चळवळीला मुंबईची जादा काँग्रेस आदर्शाप्रमाणें झाली, याबद्दल मुंबईस जमलेल्या प्रतिनिधींचें व निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढान्यांचें जितकें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या कामाला बुधवारीच सुरवात व्हावयाची होती. पण मंगळवारी भरलेल्या आं. इ. काँग्रेस कमिटीमध्ये पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं बाहेर राहिलेल्या नेमस्तांना आंत आणण्यास एक दिवसाची फुरसत मागितली म्हणून सभेचें काम गुरुवारपर्यंत तहकूब ठेवण्यांत आलें. सर वाञ्छा यांच्याकडे पंडितजी तडजोडोस गेले असतांना पंडितजींच्या असें अनुभवास आलें कीं, सर वाञ्छा यांच्या पक्षाची मनधरणी करण्याचा हिश्या केला ही त्यांच्या आयुष्यांतील त्यांनीं सर्वांत मोठी चूक केली. पं. मदन मोहन यांच्या चुकीमुळें हजारों लोकांना मोठी गैरसोय सोसावी लागली, आणि व्यवस्थापकांची तर तारांबळ उडाली. सर्वांनीं ही गैरसोय मोठ्या आनंदानें सोसली आणि पंडितजींची चूक जरी गैरसोईची झाली तरी त्यामुळें अखेरीस मुसलमान,

हिंदू, नेमस्त व राष्ट्रीय या चारीहि दोन्यांज्रा गोफ अधिक घट्ट मुंबईस गुंफला गेला. सर वाच्छा व सुखेद्रायू हे नेमस्तपक्षाचे कित्येक वर्षांचे नामांकित पुढारी असल्यामुळे मुंबईस जरी नेमस्त पक्षाचा मुख्य भाग हजर होता, तरी स्वतःच्या कृतीबद्दल पं. मदन मोहन मालवीय व इतर नेमस्त पुढारी अंशतः साशंक होते. एक दिवसाच्या तडजोडीच्या खटपटीने त्यांचीं मनं निःशंक झालीं; आपली कोठेंहि चूक झाली नाही, तर उलट सर वाच्छा हेच हद्दी आदित अशी खूणगांठ त्यांची त्यांनाच पटली; आणि स्वच्छ बुद्धीने व मोकळ्या मनानें पवित्र म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या कामाचा वोजा शिरावर घेण्यास ते उद्युक्त झाले. राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत हजर राहिलेल्या नेमस्त पक्षाची ही दिलसफाई पुढील कार्यास फार उपयोगी पडली. अशा दृष्टीने विचार केला असतां बुधवारचा दिवस फुकट गेला नाही, तर उलट कार्याच लागला असें म्हणावें लागतें. मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधाच्या भिन्नभिन्न मतांची गांठ बनविण्याचें काम लो. टिळक यांनीं आपल्या भाषणांत म्हटल्याप्रमाणें भोपळे व ऊंस यांचा भारा बांधण्याइतकें अवघड होतें, सभेंत हजर राहिलेल्या भिन्नभिन्न मतांच्या लोकांत एकमेकांविषयीं आदर, पूज्यभाव व प्रेमभाव नसता तर मुंबईच्या जादा कॉंग्रेसमध्यें संमिश्र पक्षाची जोरकस गांठ बनलीच नसती, मंगळवार व बुधवार हे दोन दिवस दिलसफाईच्या कामांत गेल्यावर सर्व पुढार्यांचे दृष्टिकोन एकतन्त्रेचे झाले; आणि त्यामुळे एकीच्या आनंदानें व उत्साहानें गुरुवारी कामास सुरवात झाली. राष्ट्रीय सभेच्या सुदैवानें यंदा राष्ट्रीय सभेला युद्धिमत्तेनें, तेजरवीपणानें व शौजन्यानें लायक असेच अच्युत निळाले. यें. हसन हे दिग्गजांत ज्याप्रमाणें ज्ञान व प्रसन्न आदित त्याप्रमाणें विचारांत व ध्यानांतहि स्वच्छ व गंभीर आदित, मॉटचा गंभीर आवाजानें

ते आपले भाषण वाचीत असतांना सांप्रतच्या आणीवाणीच्या प्रसंगांतून राष्ट्रीय सभेस पार पाडून नेण्यास समर्थ असलेलाच अध्यक्ष आपणांस मिळाला असें सर्वांना वाटलें; आणि शेवटच्या बैठकीच्या अखेरीस कृतकार्य होऊन 'वंदे मातरम्' म्हणून त्यांनीं जेव्हां सर्वांस विनयानें नमस्कार केला त्यावेळीं सर्व राष्ट्रीय सभेला कृतार्थ झाल्याचा आनंद अनुभवण्यास मिळाला. अध्यक्षानें भाषणांत सांप्रतच्या प्रसंगाचें वर्णन स्पष्टपणें केलें असून मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेतील सर्व दोष खुलासेवार दाखविले आहेत. रिसेप्शन-कमिटीचे चेअरमन ना. पटेल व अध्यक्ष बॅरिस्टर हसन इमाम या दोघांचीहि भाषणें राष्ट्रीय सभेच्या परंपरेस राजेशीं झालीं, इतकेंच नव्हे तर नवीन दिशा समजून घेण्यास पुरेशींहि झालीं. मंगळवार व बुधवार हे दोन दिवस अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न करण्यांत गेले आणि गुरुवारी स्वागत कमिटीचे चेअरमन व राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या दोघांनीं आपल्या भाषणांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कामास फार चांगला प्रारंभ करून दिला. मॉस्लेम लीगच्या रिसेप्शन कमिटीचें चेअरमन सर फाझलभाई फरीमभाई व लीगचे अध्यक्ष महमुदावादचे राजेसाहेब यांचीं भाषणें राष्ट्रीय सभेच्या कामास उचलून घरणारीच झालीं. यंदा लीग व काँग्रेस हें दोनहि प्रवाह पूर्णपणें एकमेकांत मिसळून वहात होते. सभा भरण्याच्या जागा भिन्नभिन्न होत्या खऱ्या; पण मन व युद्धी ही एकच होती. काँग्रेसला मॉस्लेम लीगचे पुरस्कर्ते हजर होते आणि लीगच्या बैठकींना राष्ट्रीय सभेचे पुढारी हजर होते. लीग व काँग्रेस यांमधील भिन्नभाव यंदा पूर्णपणें नाहिसा झाला. कारण काँग्रेसच्या सञ्जेक्टस् कमिटीच्या वेळीं लीगच्या कमिटीचे लोक हजर राहून वादविवादांत त्यांनीं पडण्यास हरकत नसावी, अशी परवानगी अध्यक्ष हसन इमाम यांनीं पहिल्या दिवसाच्या अखेरीस

राष्ट्रीय समेधून मागितली आणि राष्ट्रीय समेधेने दि टाड्यांच्या गजरांत ती दिली। गुनुवार रात्रीपासून सव्जेक्टस् कमिटीत हिंदू व मुसलमान या दोघांतीलहि नेमस्त व राष्ट्रीय पुढारी विचार करूं लागले आणि तीन दिवसांच्या विचारानंतर मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें राष्ट्रीय समेधें मत मुकर ठरून रविवारी सकाळीं आठ वाजतां सुलं झालेल्या बैठकींत पं. मदनमोहन मालवीय यांनीं स्वराज्याच्या योजनेसंबंधाचा ठराव समेधुदें मांडला, मुंबईच्या जादा काँग्रेसचें मुख्य काम या ठरावांतच आहे, लखनौ येथें आमच्या स्वराज्याचा मसुदा तयार झाला, कलकत्यास तो मसुदा तावून सुलाखून पक्षा ठरला, मॉंटॅग्यू चेम्सफर्ड या जोडीनें तो मसुदा नाकारल्यामुळें मुंबईच्या जादा काँग्रेसवर मोठी जोखीम येऊन पडली, मॉंटॅग्यूसाहेबांनीं जबाबदार राज्यपद्धतीचा रस्ता आंखला आणि आपले रेलहि टाकले, हे रेल उचलून काढून स्वतःच्या रस्त्यावर आपणून टाकावयाचें कीं आपले डबे त्या रेलवर नेऊन उभे करावयाचे असा प्रश्न राष्ट्रापुढें येऊन पडला, कोणी म्हणत, आपलें डबेहि नकोत, मॉंटॅग्यूसाहेब बसवतील त्या बडारी गाडींत बसूं या, कोणी म्हणत मॉंटॅग्यूचा रस्ता नको; रस्ताहि आमचा आणि डबेहि आमचे, असाच हद्द धरूं या, अशा प्रकारचा तंटा पडल्यामुळें आपापसांतील या भांडणांत राष्ट्रीय समेधें तट्टेजीच्या कुशलतेनें आणि राष्ट्रकार्याच्या दूरदृष्टीनें मॉंटॅग्यूसाहेबांच्या योजनेच्या पायावरच आणि चौकटीच्या आंतच आपली स्वराज्याची इमारत उभारण्याचें ठरविल्यामुळें सर्व संकटांतून राष्ट्रीय सभा पार पडली, इतकेंच नव्हे, पूर्वीहून राष्ट्रीय सभा अधिक सबल झाली, मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेंत हिंदुस्थान देश स्वराज्यास अद्याप लयक नाहीं असें म्हटलें आहे, या मताचा मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें पूर्ण निषेध केला

आहे, आणि हिंदी राष्ट्र आज स्वराज्यास लायक आहे असें जाहीर केले आहे. ग्रामपंचायती, म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्ड येथे स्वातंत्र्य, प्रांतिक सरकारांत अंशभाग व मध्यवर्ती सरकारांत सध्या कांहीं नाही, अशा तऱ्हेची मॉटेग्यूची योजना विधारी आहे. खालपासून वरपर्यंत चोंहोंकडे स्वराज्याला आजच प्रारंभ झाला पाहिजे आणि पंधरा वर्षांच्या आंत पूर्ण स्वराज्य मिळाले पाहिजे, असा ठराव राष्ट्रीय सभेने पास करून मॉटेग्यूसाहेबांचे रेलवरील डबे कुचकामाचे ठरविले. मॉटेग्यूसाहेबांची व्यवस्था अव्यवस्थित आहे असें ठरविताना प्रजाजनांच्या जन्मसिद्ध हक्कांचा उच्चारहि स्वराज्याच्या विलांतच झाला पाहिजे, असें राष्ट्रीय सभेने जाहीर केले. शरीराचे व मालमत्तेचे संरक्षण व संगोपन निर्विघ्नपणे करण्याचा हक्क प्रजाजनांना असून व्यक्तीव्यक्तीचे निरनिराळे संघ बनविणे व तसें करताना सभांचा, ध्याख्यानांचा व छापखान्यांचा उपयोग निर्विघ्नपणे करण्याचा हक्कहि प्रजाजनांना आहे. व्यक्ति, मालमत्ता आणि छापखान्यांसारखी उन्नतीची साधने यांना सामान्य कायद्याहून निराळ्या व मुद्दाम केलेल्या दडपशाहीच्या कायद्याचे अडथळे असतां कामा नयेत. हे शरीरस्वातंत्र्य, हे द्रव्यस्वातंत्र्य आणि हे बुद्धिस्वातंत्र्य स्वराज्याच्या विलांत जाहीर करा, अशी मुंबईच्या जादा काँग्रेसने जोराची मागणी केली. या जन्मसिद्ध हक्कांच्या उच्चारारवरोवरच व कबुली-वरोवरच हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणाऱ्या व आंत येणाऱ्या मालावर योग्य ती जकात ठेऊन सर्व राष्ट्रांच्या संपत्तीचे संगोपन व संवर्धक करण्याचा हक्क हिंदुस्थानास मिळाला पाहिजे असा ठराव सभेत पास झाला. स्वराज्यास आम्ही लायक आहो; दिल्ली दूर न मानतां दिल्लीसच स्वराज्यास प्रारंभ झाला पाहिजे; स्वतःचा व राष्ट्राचा बचाव करण्याचे जन्मसिद्ध हक्क आम्हांस मिळाले पाहिजेत; असें मुंबईच्या जादा काँग्रेसने प्रारंभीच्या तीन ठरावांत

स्पष्टपणे जाहीर केले. सभोवारची परिस्थिति निर्वल करण्याचें हें काम संपल्यानंतर मॉंटॅग्यू चेम्सफर्ड साहेबांच्या योजनेतील पायावरच

स्वराज्याचें नवें मंदीर

उभारण्यास राष्ट्रीय सभेने सुरवात केली. हा योजनेसंबंधाचा ठराव मुख्य होय आणि इतर ठराव सभोवारची भूमि स्वच्छ करण्याकरिता व आजूयाजुचीं विधे टाळण्याकरिता केलेले आहेत. मॉंटॅग्यूसाहेब व चेम्सफर्डसाहेब यांनी जबाबदार राज्यपद्धतीसंबंधानें मनःपूर्वक केलेला प्रयत्न आमच्या लक्षांत उतरला असून हल्लींच्या स्थितीहून कांही ठिकाणी पुढें पाऊल पडत आहे; तथापि ही योजना निराशाजनक व असमाधानकारक असून राष्ट्रीय सभेने सुचविलेले महत्वाचे फेरफार या योजनेत केल्याशिवाय स्वराज्याची पहिली भकम पायरी असें त्या योजनेस कोणीहि म्हणणार नाही. राष्ट्रीय सभेने जें संमिश्र पक्षाचें म्हणून मत योजनेसंबंधानें दिलें तें घरील प्रकारचें होय. हें सर्व हिंदी राष्ट्रांत परत पडेल यांत मुळींच शंका नाही. मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड स्कीमच्या योगानें हिंदी राष्ट्रांत नुसतें उजाडलें आहे हें या ठरावाच्या प्रारंभी कबूल केले आहे. उजेड दिसू लागला खरा, पण सर्व जीवन वाढीस लवणाऱ्या सूर्याचे किरण दिसू लागल्याशिवाय राष्ट्राच्या जीवनक्रमास केव्हांदि प्रारंभ घ्यावयाचा नाही. हे किरण कोणते, ते कोणत्या ठिकाणी कसे पडले पाहिजेत, याची खुलासेवार याद राष्ट्रीय सभेच्या या ठरावात जोडलेली आहे. प्रांतिक सरकारांत ज्याप्रमाणें राखून ठेवलेली गाती व दिलेली गाती असे विभाग केलेले आहेत तसे विभाग हिंदुस्थान सरकारांतहि हाले पाहिजेत, म्हणजे स्वराज्यास प्रारंभ दिल्लीतच शाला पाहिजे, ज्या महत्वाचा फेरफार प्रथमदर्शनी सुचविण्यांत आला आहे. उगीच निष्कारण पागावीत होऊन बिल पाठ होणें लक्षणीयर पटूं नये

म्हणून प्रांतिक सरकारकडे पोलिस व न्यायखातें हीं सहा वर्षेपर्यंत ठेवण्यांत आलीं असून वार्कांची सर्व खातीं या योजनेंत लोकनियुक्त कायदे-कौन्सिलच्या हवालीं करण्यांत आलीं आहेत. प्रांतिक कायदे कौन्सिलच्या उरावर बसविलेली ग्रँड कमिटी, वरिष्ठ कायदे कौन्सिलच्या मानगुटीवर बसलेलें स्टेट कौन्सिल हीं काढून टाका; निदान तेथें लोकनियुक्त सभासद अर्धे तरी ठेवा; आणि गव्हर्नरांना व लाटसाहेबांना दिलेली सर्टिफिकेटाची व खर्च-वेंचाची नवी शक्ती काढून टाकून तिजोरी कायदे-कौन्सिलच्या हवाली करा; असें राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें आहे. लष्कर, आरमार, परराष्ट्रीय संबंध, पोलिस, कायदेकानून व न्यायखातें ह्यांच्या संबंधाचे खर्च भागवितांना जर पैशांची टंचाई पडली तर एक वर्षापुरतें रेग्युलेशन काढून आपल्या तांतडीच्या गरजा भागवून घ्याव्यात, व इतर प्रसंगीं कायदे-कौन्सिलच्या मार्फतच खर्चवेंचाची व्यवस्था लावून घ्यावी, असलें धोरण मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें आंखलेलें आहे. अडचणीच्या व तांतडीच्या वेळीं सरकारनें काय करावें हा प्रश्न या धोरणामुळे सुटतो आणि स्वराज्याच्या हक्काभोवतीं घातलेल्या तुरुंगाच्या भिंतीहि उलथून पडतात. पोलिस व न्यायखातें खेरीज-करून प्रांतिक सरकारचीं सर्व खातीं आज द्या, वरिष्ठ सरकारच्या खात्यांत वांटणी करून पंधरा वर्षांत पूर्ण स्वराज्य द्या, सरकारी खात्यांना लागवयाच्या खर्चवेंचाची अडचण पडूं न देतां त्या खर्चवेंचाच्या नांवानें स्वराज्याच्या हक्काच्या पायांत श्रृंखला घालूं नका, असलें थोडक्यांत राष्ट्रीय सभेच्या नव्या मंदिराचें स्वरूप आहे. हें नवें मंदिर उभारतांना लखनौच्या मंदिरांतील मुख्य मुख्य दिवाणखाने माँटेग्युसाहेबांच्या योजनेच्या पायावर मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें आपणून ठेवलेले आहेत. अशी तडजोड शाल्यानें नेमस्त्रांचीहि तक्रार राहिलेली नाही आणि राष्ट्रीयीयांचेहि समाधान झालें

आहे. मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे यश यांतच आहे. मुसलमान व हिंदू, राष्ट्रीय व नेमस्त, पुढारी व अनुयायी या सर्वांचा एकोपा मुंबईस पूर्णपणे शाला; आणि सर्वांनाच यश मिळाले! या यशाचे मुख्य वाटेकरी अध्यक्ष हसन इमाम हे तर आहेतच; पण त्यांच्या बरोबरच मॉस्लेम लीगचे पुढारी आणि सञ्जेक्टस् कमिटीतील निरनिराळ्या मतांचे पुरस्कर्ते यांच्याहि पदरांत हें यश टाकणें जरूर आहे. त्याचप्रमाणें रिसेप्शन कमिटीचे चेअरमन ना. पटेल, जादा काँग्रेसचे सेक्रेटरी डॉ. साठे, वॅ. जयकर वगैरे मंडळी, जादा काँग्रेसची तयारी करणाऱ्या व व्यवस्था ठेवणाऱ्या निरनिराळ्या पोटकमिट्या आणि पांच सदा दिवस सभेचे काम लांबले तरी ह्रीसेने सेवा करणारे स्वयंसेवक हे सर्व ह्या यशाचे भागीदार असून मुंबई शहराची या जादा काँग्रेसच्या संघंधानें करावी तेवढी प्रशंसा थोडीच होणार आहे. अध्यक्ष साहेबांनी शेवटीं म्हटल्याप्रमाणें मुंबई शहर इमारतींच्या भव्यपणांत व वाटेरच्या देखाव्यांतच मुंदर नसून अंतःकरणानेहि मुंदर आहे, ह्या प्रशंसेस मुंबईचे राष्ट्रभक्त ह्यावेळीं पूर्णपणें लायक ठरले यांत संशय नाही.

• दिल्लीची राष्ट्रीय सभा

गुरुवार ता. २६ डिसेंबरपासून दिल्ली येथें सुरू झालेली राष्ट्रीय सभा मंगळवार ता. ३१ डिसेंबर रोजी समाप्त झाली. राष्ट्रीय सभेच्या स्वागत मंडळाचे चेअरमन हकीम अजमलखान आणि राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांची भाषणे विचारपूर्ण झाली. दोघांनीहि आपली भाषणे इंग्रजीत लिहिलेली होती, तथापि हकीम अजमलखान यांचे भाषण देशी भाषेतच वाचून दाखविण्यांत आले. पं. मदन मोहन मालवीय यांनी आपल्या भाषणाचा मुख्य भाग इंग्रजीत लिहून आणलेला होता व तो इंग्रजीतच वाचून दाखविला. तथापि भाषणाच्या प्रारंभी व शेवटी त्यांनी हिंदी भाषेत अर्धा अर्धा तास आपले विचार बोलून दाखविले. इंग्रजीत यंदा भाषणे फार कमी झाली. जदू आणि हिंदी भाषेतून काँग्रेसचे बरेसचें काम या वर्षी चाललें, असे म्हणण्यास हरकत नाही. संयुक्त प्रांतांतून काँग्रेसकरतां सात आठशें शेतकरी वर्गांतले प्रतिनिधि यंदा आलेले होते; आणि प्रेक्षकांतहि काँग्रेसला नेहमी न येणाऱ्या वर्गातील लोक बरेच दिसत होते. यामुळे देशी भाषांना काँग्रेसच्या मंडपांत यंदा विशेष महत्त्व प्राप्त झालें होतें. कोणताहि वक्ता बोलण्यास उभा राहिला असतां प्रथम 'हिंदी' असा आवाज सर्व मंडपभर उत्पन्न होत असे आणि वक्ता मुंबई मद्रास किंवा बंगाल या बाजूचा असून त्याला हिंदी येत नाही असें समजल्यावरच इंग्रजीत भाषण करण्याची परवानगी प्रतिनिधींकडून त्याला मिळते. देशी भाषा, देशी विवाज, देशी विचार या सर्वांकडे यंदा काँग्रेसचे लक्ष अधिक वेधलेलें दिसत होतें. काँग्रेसचा मंडपहि एका दृष्टीनें देशी भाषांचा

होता. दहा पंधरा हजार लोक बसतील इतका विस्तीर्ण मंडप आंतून देशी तऱ्हेने शृंगारलेला होता, आणि दिल्लीतील प्राचीन इमारतींचे अनुकरण करण्याकरतां मंडपाच्या साध्या छपराच्या मध्यभागी एक मोठा घुमट बसविलेला होता. लखनौ किंवा कलकत्ता या दोनहि ठिकाणच्या मंडपांहून दिल्लीचा मंडप अधिक विस्तीर्ण होता. लखनौचा मंडप सुंदर असून विशेष नटविलेला होता; कलकत्त्याचा अगदी साधा होता; दिल्लीचा बाहेरून साधा, आंतून शृंगारलेला आणि बारा हजार लोक बसतील एवढा मोठा, पण खांब्यांची गर्दी विशेष झाल्यामुळे थोडासा गैरसोईचा झालेला होता. मंडप एवढा मोठा होता तरी शेवटच्या दिवसाशिवाय करून बाकी सर्व दिवस अगदी गच्च भरून जात असे. सुमारे सहा हजार प्रतिनिधी आणि तितकेच प्रेक्षक यांची गर्दी मंडपांत सर्व काळीं सारखीच होती. इतका अपूर्व उत्साह लखनौस किंवा कलकत्त्यास दिसला नाही. सं. प्रांत किंवा पंजाब येथे काँग्रेसविषयी भक्ति विशेष नाही, असा आक्षेप काँग्रेसवर आजपर्यंत खादण्यांत येत होता. पण या आक्षेपाला दिल्लीच्या काँग्रेसने हरताळ फांसला. यंदा पंजाबचे प्रतिनिधी हजारोवर होते आणि दिल्ली प्रांतांतल्या लोकांनीं तर काँग्रेससंबंधाने सर्वांवर ताण करावयाची असाच निश्चय केलेला दिसत होता. काँग्रेसच्या मंडपांत नेहमीं दृष्टीस पडणारा १०-१२ हजार लोकांचा तो विस्तीर्ण जमाव स्वराज्याच्या आशेने इतका भरलेला दिसत होता की, राजकीय बाबीविषयी पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत येथील लोकांनी अनास्था आदे असें यापुढे कोणासदि म्हणतां येणार नाही. सर्व जमाव काँग्रेसच्या चर्चेत मोट्या आस्थेने व कळकळीनें मन घालीत होता. त्या योगाने पूर्ण स्वराज्यचे एक लांछनीवर पडतील अमत्या कोणत्यादि विचारास या मोट्या जमावाच्या विचारसरणीत स्थळच मिळत नव्हते. स्वराज्यापे दिवस उरवळ आले आले आणि दिहुमुसलमानांनी एकजुटीनें

ष निश्चयानें जर उद्योग केला तर फलप्राप्ती शालीच पाहिजे, अशा तऱ्हेचा उत्साह मंडपांतील समाजांत पसरलेला होता. या उत्साहामुळे काँग्रेसचें काम सर्व दृष्टींनीं यशस्वी झालें. ज्या उत्साहानें लोक मंडपांत आले तोच उत्साह घकत्यांनीं वृद्धिंगत केला, आणि काँग्रेसच्या ठरावांनीं त्याच उत्साहाचें दृढीकरण करण्यांत आलें. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें लोकमत प्रदर्शित करण्याचें काम दिल्लीच्या काँग्रेसच्या हातून चांगल्या रीतीनें पार पडलें हें तर खरेंच; पण त्याहूनहि अधिक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे पंजाब, दिल्ली व सं. प्रांत हा भाग दिल्लीच्या काँग्रेसनें हलवून सोडला. दिल्लीच्या सत्तेत भागी न देण्याचा संकल्प नोकरशाहीनें केलेला असतांना काँग्रेसची राजकीय चळवळ इतक्या जोराची होईल, असें पुष्कळांना वाटलें नव्हतें. पण तो अंदाज चुकीचा ठरला ही संतोषाची गोष्ट होय. नुसती मुंबई जागी होऊन काय उपयोगाची, दिल्ली जागी शालीच पाहिजे, असे उद्गार काहींनीं मुंबईच्या जादा काँग्रेसमध्ये काढले होते; पण दिल्लीच्या काँग्रेसनें आतां

दिल्ली जागी शाली

असेंच सर्वांना म्हणावें लागेल. दिल्लीच्या लोकांच्या मनांत अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांची मोठी मिरवणूक काढावयाची होती. पण या मिरवणुकीस पोलिसनें खो घातल्यामुळे लोकांचीं मनें खडू झालीं. या खडूपणामुळे उत्पन्न झालेला चैव काँग्रेसच्या मंडपांत हरएक प्रसंगीं दृष्टीस पडत होता. पोलिस, कायदा, व न्याय ही खातीं लोकांच्याच हातांत असलीं पाहिजेत अशा प्रकारचा निश्चय सर्वांचा झालेला आहे, असें सदर चैवामुळे हरएक प्रसंगीं दृष्टीस पडत होतें. स्वसंमतीचें तत्त्व सर्व जगाला लागू करण्यांत येत असून अध्यक्षान्चा सन्मान करण्याच्या लढानसान सर्वांतहि आपल्या इच्छेप्रमाणें आपणांस वागतां येऊं नये हें शक्य दिल्लीच्या हृदयांत

एकसारखे सलत असलेले दिसत होते. पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत येथील पुढान्यांनी काँग्रेसच्या कामासंबंधाने यंदा विशेष मेहनत केली होती आणि त्या मेहनतीचे फळ म्हणून दिल्ली जागी झाली होती; जाग्या झालेल्या दिल्लीला पोलिसने अशा रीतीने प्रारंभीच टोचल्यामुळे पुन्हा दिल्ली शोपी जाईल अशी मीति घाळण्याचे कारण उरले नाही. महायुद्धाची परिसमाप्ति आणि स्वसंमतीच्या तत्वाचा तह यांची वाटाघाट हिंदुमुसलमानांत एकसारखी चालली होती. प्रेसिडेंट विल्सन आणि इंग्रजी मंत्री लॉर्ड जॉर्ज यांच्या निरनिराळ्या उद्गारांचे विवेचन काँग्रेसच्या मंडपांत, मंडपाबाहेर आणि इतर सर्व ठिकाणी एकसारखे चालले होते. स्वागत मंडळाचे चेअरमन हकीम अजमलखान किंवा अध्यक्ष मदन मोहन मालवीय यांच्या भाषणांतहि स्वसंमतीच्या तत्वाचा अनुवाद वारंवार ऐकू येत होता. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेच्या निरनिराळ्या ठरावांपरील वक्त्यांनाहि स्वसंमतीचे तत्त्व मूलाघारासारखे झाले होते. या स्वसंमतीच्या तत्वाकडे सर्व जगाचे लक्ष सांगत गेलेले आहे. तेव्हां राष्ट्रीय सभेवरहि त्या तत्वाचा शिक्षा यंदा पडावा यांत कांही नवल नाही. राष्ट्रीय सभेत जे ठराव पास झाले त्या ठरावांतहि तीनच ठराव विशेष महत्त्वाचे होते; आणि या तीनहि ठरावांना

किंवा तांबड्या समुद्राच्या कांठचें अरब यांना जर तहाच्या परिघदेचे वेळीं हें तत्व लावण्यास प्रेसिडेंट विल्सन व लार्ड जॉर्ज हे तयार होत आहेत, तर हिंदुस्थाननेच असें कोणचें मोठें पाप केलें आहे किं, या तत्वाला अनुसरून राजकीय पक्षाचा विचारहि हिंदुस्थाननें करूं नये ? जगाला जो न्याय लागू तोच न्याय हिंदुस्थानालाहि लागू झाला पाहिजे. हिंदुस्थान कांहीं जगाबाहेरचें राष्ट्र नाही. हिंदुस्थानची प्राचीन सुधारणा किंवा हल्लींची स्थिति दोहीकडे पाहिलें असतां हि हिंदुस्थानांस स्वसंमतीचें तत्व न लावणें म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवरील एक पंचमांश लोकांना अन्यायानेच वागविणें होय असें दिसून येईल. स्वसंमतीच्या तत्वाला अनुसरूनच दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेतील वक्ते व प्रतिनिधी स्वराज्याच्या हक्कांना आज आम्ही लायक आहेत असें वारंवार प्रतिपादन करीत होते. हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्व लावलें आहे असें इंग्लंडनें उद्यां जर जाहीर केलें तर हिंदुस्थानच्या मागणीचें स्वरूप कोणत्या तऱ्हेचें होईल हें आजच निश्चित करण्यास दिल्लीच्या काँग्रेसचें ठराव उपयोगी पडणारे आहेत. राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप तुमचें तुम्हीच ठरवा, असा हुकूम इंग्लंडनें केल्यानंतर हें स्वरूप ठरविणाऱ्या संस्था तरी हिंदुस्थानांत कोणत्या आहेत ? राष्ट्रीय सभा, मुस्लिम लीग, नेमस्तांनी परिषद, वरिष्ठ कायदे कौन्सिल व प्रांतिक कायदे कौन्सिल इतक्या संस्थांचीं मते घेऊन बहुमत कोणत्या वाजूचें आहे हें एकदां ठरविलें म्हणजे तेंच हिंदुस्थानचें मत होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. लखनौ येथें स्वराज्याचा पास झालेला ठराव स्वसंमतीच्या तत्वाला धरून होता, हें परील कसोटी लावली असतां तेव्हांच ध्यानांत येईल. हिंदुस्थानसरकारच्या कायदे-कौन्सिलांतील सभागृहानें जो स्वराज्याचा मसुदा तयार केला त्याच मसुदांतील तत्वे घेऊन लखनौचा ठराव बनवलेला होता. तेव्हां लखनौच्या ठरावाला कायदे कौन्सिलें व राष्ट्रीय सभा यांची

संमति होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळी कांहीं नेमस्त काँग्रेसमधून फुटून नेमस्तांची परिषद भरविण्यांत आली. पण या नेमस्तांच्या परिषदेनें तरी काय केले ? जादा काँग्रेस, नेमस्तांची परिषद आणि घरिष्ठ कायदे-कौन्सिल या तीनहि संस्थांच्या ठरावांकडे जर पाहिलें तर मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या ठरावांतील मागण्या सर्वसंमत असून स्वसंमतीचें तत्त्व लागू केलेल्या हिंदुस्थानच्याच मागण्या त्या ठरावांत नमूद केलेल्या आहेत, असें दिसून येईल. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांनी आपल्या भाषणांत या मुद्यांचा सविस्तर विचार केला असून सर्वसंमत अशा मागण्यांची यादीच्या यादी वाचकांपुढें मांडली आहे. नेमस्त परिषद आणि राष्ट्रीय सभा यांच्या मध्ये विशेष तफावत नाही, हे ही यादी वाचली असतां कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. दोघांमध्ये फरक आहे तो मागण्यासंबंधानें नाही तर अंतःकरणाच्या घृत्तीसंबंधानें आहे. दोघांच्याहि मागण्या एकाच स्वरूपाच्या, दिल्लीच्या उत्तम भागी मिळाल्याशिवाय स्वराज्याचे खरे हक्क मिळाल्यासारखे होत नाहीत हे दोघांनाहि कबूल; जकाती लोकांचे हातांत असल्याशिवाय औद्योगिक भरभराट होणार नाही, हे दोघांचेहि ठाम मत; अशा प्रकारची विचारसरणीतील एकी असतांना आपल्या मागण्या प्राप्त न झाल्या तरी नेमस्त पुढारी नोकरशाहीकडे सहमत व आनंदित मुद्रेनें पहाणार आणि नोकरशाही जवळ आली असतां प्रफुल्लित चेहरे करून आनंदाच्या टाळ्या वाजवणार ! उलट पर्याय राष्ट्रीयसभा आपणास समाधान झालें नाही असें सांगून निराशेच्या स्वरानें आपल्या मागण्यांची मागणी करणार ! तेव्हां हा फरक विचारसरणीचा नसून वर्तनांतील धोरणासंबंधाचा आहे. अमुक इतक्या मागण्या प्राप्त झाल्याशिवाय राष्ट्राचें खरें हित होणार नाही असें सिद्ध झाल्यावर आनंदी चेहरा करतां येणें हे प्रामाणिक

लोकांना कसे साधणार? व तसें तें साधलें नाहीं तर नेमस्तांनीं तरी राष्ट्रीय सभेला कां दोष द्यावा? दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये वोलण्यास उभे राहून ना. शास्त्री यांनीं असें जाहीर केलें कीं, माँटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजना दुरुस्तीशिवाय निरर्थक असून काहीं तर रस्त्यांच्या वाजूला उभे केलेल्या शिगायांच्या निर्जीव वाहुल्यांसारख्या आहेत. या योजनेंत जर जीव यावयाचा असेल तर राष्ट्रीय सभेनें सुचविलेल्या दुरुस्त्या त्यांत अवश्य झाल्या पाहिजेत. रंगी बेरंगी निर्जीव वाहुल्या लहान मुलांची खेळणी होत असतात, मोठ्या माणसांच्या सुखांचें साधन असल्या वाहुल्या होऊं शकत नाहींत. लहान मुलांना जर स्वसंमतीचें तत्त्व लावलें तर तें खेळण्याच्या वस्तूसंबंधानेच लागू पडतें. हिंदुस्थानला

खेळण्याच्या वस्तू

नको आहेत. बाल्यावस्था संपून तरुण वयांतील कल्याणप्रद सर्व जबाबदाऱ्या शिरावर घेण्यास हिंदुस्थान आज लायक व तयार झाला आहे; इतकेंच नव्हे तर अशा लायकीचा आत्मविश्वास ज्यावेळीं मनुष्याच्या मनाला पटूं लागतो त्यावेळची उत्सुकताहि आज हिंदुस्थानांत दिसत आहे. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेनें जर काहीं सिद्ध केलें असेल तर तें हेंच होय. मुंबईच्या जादा काँग्रेसचा माँटेग्यू-चेम्सफर्ड स्कीमसंबंधाचा ठराव दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेनें पुन्हां पास केला; इतकेंच नव्हे तर त्या ठरावाच्या पुढेहि एक पाऊल टाकलें. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेच्या या ठरावांसंबंधानें मंडपांत थोडासा मतभेद दृष्टीस पडला. पुढें पाऊल आज टाकूं नका असें मित्तेश बेझंट यांचें म्हणणें होतें; आणि ना. शास्त्री तर राष्ट्रीय सभेला नेमस्तांच्या परिपदे-इतके मार्ग ओढून घेण्यास तयार झाले होते. ना. शास्त्री यांचें भाषण राष्ट्रीय सभेनें शांत चित्तानें ऐकून घेतलें; आणि काँग्रेसमध्ये पुनः परत आले त्याबद्दल त्यांचा गौरवहि सर्व प्रतिनिधींनीं केला. तथ.पि त्यांच्या पिछेहाटीच्या

उपसूचनेस सहा हजार प्रतिनिधींच्या सभेत पांच सहाहून अधिक मते पडली नाहीत. नव्या सुधारणांसंबंधाने मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे मत दिह्नीच्या राष्ट्रीय सभेने पूर्णपणे स्वीकारले, इतकेच नव्हे तर ना. शास्त्री यांच्या उपसूचनेमुळे खुंटा हलवून बळकट केल्यासारखी स्थिति झाली. पंजाबी काय, सं. प्रांताचे लोक किंवा दिह्नीचे लोक काय, कोणालाहि नेमस्तांची हास्यवदन दाखवण्याची वृत्ति पसंत पडली नाही. सरळ प्रामाणिकपणाने खरे खरे बोलून दाखवावे हाच मार्ग सर्वांना पसंत पडला; आणि मुंबईच्या जादा काँग्रेसने प्रामाणिकपणाने लोकमत प्रदर्शित केले होते असा छाप दिह्नीसहि सदर ठरावावर मारण्यांत आला. दिह्नीच्या ठरावाने एका बाबीत मुंबईच्या पुढे पाऊल टाकले. ती बाब म्हणजे प्रां. सरकारांत खात्यांची वांटणी न करतां आजच सर्व खाती लोकांच्या हवाली करावीत ही होय. मुंबईच्या कायदे-कौन्सिलने हीच मागणी केली. मद्रास, बंगाल, सं. प्रांत येथील नामदारांनीहि हीच मागणी केली. या मागणीला इतर ठिकाणचे नामदार विरुद्ध नाहीत अशी स्थिति गेल्या तीन चार महिन्यांत झाल्यामुळे सर्व प्रांतांत ती दृष्टीस पडली. प्रांतांचे जे मत तेच राष्ट्रीय सभेचे मत; प्रांतांची बेरीज केली असतां राष्ट्रीय सभा होते. प्रांत निराळे आणि राष्ट्रीय सभा निराळी असा भेद करतां येत नाही. प्रांताप्रांतांना काय पाहिजे हे प्रांतांनी ठरविल्यानंतर त्या त्या प्रांतांचे प्रतिनिधि राष्ट्रीय सभेत हजर असतांना प्रांताप्रांतांची मागणी उचलून धरल्याशिवाय ते प्रतिनिधि कसे राहतील ? मुंबई इलाख्यांत तेवढीं सर्व खाती लोकांच्या हातीं असावी आणि पंजाबांत असे नयेत, असे मुंबई इलाख्याचे प्रतिनिधि करे म्हणू शकतील ! प्रांताप्रांतांत व लोकांलोकांत लावालावी करून देण्याचे काम नोकरदाहीचे आहे, राष्ट्रीय सभेचे नव्हे. या लावालावीस राष्ट्रीय सभेने स्थळ दिले नाही हे योग्य झाले. मिसिस थॅसंट यांच्या मते हा असला प्रश्न पुढे यावयाच

नको होता. आणि आला नसता तर एका अर्थी वरें झालें असतें हेंहि खरें आहे. पण खुद्द अध्यक्ष साहेबांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत या मुद्याचा उल्लेख केल्यानंतर आणि प्रां. कायदेकौन्सिलच्या मतांना पुष्टि मिळविण्याकरितां ठिकठिकाणचे प्रतिनिधी मुद्दाम सभेला आलेले आहेत असें दृष्टीस पडल्यानंतर मुंबईच्या जादा काँग्रेसपुढें एक पाऊल जाण्याशिवाय काँग्रेसला गत्यंतरच नव्हतें. स्वसंमतीचें तत्व हिंदुस्थानास लावलेच पाहिजे म्हणून आग्रह धरणाऱ्या प्रतिनिधींना प्रांताप्रांतांच्या कायदेकौन्सिलांच्या मतांचा सन्मान करणें भागच होतें. मुंबई इलाख्याच्या कायदे-कौन्सिलनें सर्व खाती लोकांच्या हातीं दिली पाहिजेत असें ठासून सांगावयाचें आणि राष्ट्रीय सभेनें मात्र सहा वर्षांनीं सर्व खाती हवाली केली तरी चालतील असें म्हणावयाचें हें स्वसंमतीचें तत्व कोणतें ? मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत नेमस्तांच्या परिपदेचे सभासद आहेत इतकेंच नव्हे तर नोकरशाहीच्या तंत्रानें वागणारेहि कांहीं सरकारनें नेमलेले देशी सभासद आहेत. नोकरशाहीच्या तंत्रानें वागणाऱ्या या सभासदांनाहि जी मागणी नोकरशाहीचें पित्त खवळून सोडणारी वाटली नाही ती मागणी अव्यवस्थितपणाची व तडजोडीला सोडून होय असें राष्ट्रीय सभेला तरी कसें वाटणार ? नेमस्त नामदार जी मागणी कायदेकौन्सिलांत करतात, नोकरशाहीच्या काळेंतले नामदार जी मागणी करतात, तीच मागणी राष्ट्रीय सभेनें केली असतांना नेमस्तांच्या दृष्टीच्या किंवा सरकारच्या दृष्टीच्या तडजोडीशीं विघाड होऊं शकत नाही असें दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेस वाटल्यास त्यांत नवल तें काय ? या मुद्यासंबंधानें वेशंट वार्डेना सॅपन्नासच मते पडलीं आणि राष्ट्रीय सभेनें मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या पुढें एक पाऊल टाकण्याचें ठरविलें. या ठरावावर भाषणें होतांना राष्ट्रीय सभेंत

फिरकोळ मतभेद

दृष्टीस पडला ही गोष्ट खरी आहे; पण त्या मतभेदामुळे राष्ट्रीय सभेच्या कट्ट्या अभिमान्यांत फाटाफूट होऊन राष्ट्रीय सभेच्या चिंघट्या कांही काळाने होतील अशी भीजे या प्रसंगांत विलकूल नव्हती, मतभेद म्हणजे फाटाफूट व मारामान्या असे ज्यांना वाटते त्यांना घरील प्रकारचा भ्रम झालेला आहे. राष्ट्रीय सभेचे हित व यशहि ज्यांना पाहयत नाही अशा कांही अँग्लो-इंडियन पत्रांच्या सुराशी आपला खूर या बाधीत कांही नेमस्त पत्रांनी मिळवावा हेहि त्यांच्या शीलास धरूनच आहे. पण थोडासा विचार केला असता हा मतभेदाचा प्रकार फाटाफुटीस कारणीभूत होण्यासारखा विलकूल नाही हे कोणाच्याहि ध्यानी येईल. सहा वर्षांनी सर्व खाती घा म्हणणे आणि आज घा म्हणणे एवढ्या मतभेदामुळे राष्ट्रीय सभेत कशी फाटाफूट होणार ? ज्याला फिरकोळ मतभेद म्हणतात तशाच स्वरूपाचा हा मतभेद नव्हे काय ? आपली फिरकोळ स्वरूपाची सूचना पसार न झाल्यास सेक्रेटरीच्या कामाचा वोजा उचलण्यास बेशंत वार्दनी स्वयंस्फूर्तीने पुढे येऊं नये आणि दुसऱ्याच्या झालेल्या नेमणुकीनाच संमति द्यावी यांत कोणतें गैरशिस्त आहे ? आम्हांस तर या बाबतींत कोठें मारामारी किंवा फाटाफूट दिसत नाही, निरोगी व वाढत्या शक्तीच्या लक्षणांतच असल्या प्रकाराचा समावेश केला पाहिजे. दुसरी एक मतभेदाची बाब राष्ट्रीय सभेपुढे आली तीहि अशाच तऱ्हेची होती. स्वसंमतीच्या तत्वाला धरून राष्ट्रीय सभेचे थंदाचे सर्व ठराव तयार करण्यांत आलेले होते. हे असे व्हावे हे फाल्गुनाहात्म्य होय. कोणासहि हे चुकवितां आले नसते ! सर्व जगाला नवे बळण देणारे महायुद्ध नुकतेच संपून जगाची नवी रचना ठरविणारी तहाची परिपद युरोप खंडांत ज्या तत्वाची कांस धरून बसली आहे त्या स्वसंमतीच्या तत्वाच्या छत्राखाली राष्ट्रीय सभेचे काम चालल्यासारखें न दिसावें

तर व्हावें तरी काय ? युरोपांतील लोकांनाच युद्धि आहे, अंतःकरणे आहेत, शरीरे आहेत आणि हिंदुस्थानांतील लोकांना यांतील काहीं नाही असें का मानावयाचें ? सर्व जगावर जो प्रकाश पडतो, सर्व जगभर जो वारा सुटतो, आणि सर्व पृथ्वीतलावर जें जीवन वहात रहातें तो प्रकाश, तो वायु, किंवा तें पाणी हिंदुस्थानच्या वांट्याला विलकूल आलें नाही असें कसें होईल ? युरोपें स्वसंमतीच्या तत्वाला मस्तकावर धारण केले अगतां हिंदुस्थानची राष्ट्रीय सभा त्या तत्त्वापासून दूर दूर कशी राहिल ? हें तत्त्व हिंदुस्थानाला लागू केले पाहिजे असा ठराव राष्ट्रीय सभेनें पास केल्या आणि तहाच्या परिपदेनें राष्ट्रीय सभेच्या वर्तीनें प्रतिनिधि घेतले पाहिजेत व तहाच्या परिपदेतच स्वसंमतीच्या तत्त्वाचे हक्क हिंदुस्थानास मिळाले पाहिजेत असें राष्ट्रीय सभेनें ठरविलें. हिंदुस्थानच्या वर्तीनें तहाच्या परिपदेत बसण्याकरतां लो. टिळक, महात्मा गांधी व सय्यद हसन इमाम यांना राष्ट्रीय सभेनें आरल्यातफे निवडले आहे, असें ठरावांत नमूद करण्यांत आलें. या ठरावावर नोकरशाहीच्या तफेच्या अँग्लो-इंडियन पत्रांची अशी टीका आहे की, स्वसंमतीच्या संघाचे हे ठराव पीरकट स्वरूपाचे असून राष्ट्रीय सभेच्या व्यावहारिक इभ्रतीस कमीतगा आयणारे आहेत. हिंदुस्थान सरकारला तहाच्या परिपदेत जागा मिळण्याची जेथें मुष्कील तेथें राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्थांनी आपले वकील पाठवावयाचे म्हणजे व्यवहारी लोकांच्या दृष्टीनें आपले हसेंच करून घेण्यासारखें आहे. राष्ट्रीय सभा कोगत्या शाडाचा पाला आभि लो. टिळक कोगत्या सांदीकोपन्यांतले पुरय की, राष्ट्रीय सभेला व लो. टिळकाना प्रेसिडेंट विल्सन यांनी ओटलावे ? आणि तहाच्या परिपदेत थोटीशी जागा द्यावी ? व्यवहारदृष्ट्या

लहान तोंडीं मोठा घास

वेण्यापैकीच हें कृत्य होय. तेव्हां असले हस्यास्पद कृत्य जी राष्ट्रीय

सभा करते तिच्या म्हणण्याकडे मुत्सद्यांनी लक्ष देण्याचें कारण नाही. शाब्दिक स्वप्नसृष्टीत फाजील संचार करण्याची संवय लागल्यामुळे राष्ट्रीय सभेचा अधःपात लवकर होईल, असे काहीं अँग्लो-इंडियनी पत्रांनी तारे तोडले आहेत. राष्ट्रीय सभेच्या ठरावामुळे प्रे, विल्सन यांजकडून तहाच्या परिपदेत वसण्याकरितां लो. टिळक यांना आमंत्रण येईल अशी राष्ट्रीय सभेतील कोणत्याहि प्रतिनिधांची अटकल सदर ठराव पास करतांना नव्हती व आजहि नाही. तहाच्या परिपदेनें हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्व लावण्याचा प्रश्न घेतला पाहिजे, असें राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींना वाटले व आजहि यांत आहे. हे वाटणें व्यवहाराला सोडून बिलकूल नाही. सर्व जगाचा व्यवहार आज ह्याच मनोवृत्तीनें व्यापलेला आहे. जगाच्या व्यवहारांत हिंदुस्थाननें स्वतःस गुंतवून घेण्याचा प्रयत्न करणें किंवा तशा प्रयत्नास उत्तेजन देणारे ठराव पास करणें ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या उन्नतीस आजकाल अत्यंत जरूरीची आहे. जगाच्या व्यवहाराच्या प्रचंड ओघापासून हिंदुस्थानास आज पर्यंत मुद्दाम होऊन अलिप्त ठेवण्यांत आले आहे. आणि अशा रीतीनें अलिप्त राहण्यांतच त्यांलें कल्याण आहे, असें पराधीन युद्धीच्या व दुर्बल हृदयाच्या काहीं लोकनां वाटूं लागले आहे. जगाच्या ओघापासून हिंदुस्थानास अलिप्त ठेवण्यांत नोकरशाहीचा फायदा आहे खरा, पण हिंदुस्थानचा फायदा नाही. जगाच्या ओघांत जाऊन पळण्यास हिंदुस्थाननें घडपड केव्हीच पाहिजे. जगातील लहान मोठीं सर्व राष्ट्रे व सर्व लोक असली घडपड करीत असतांना हिंदुस्थाननें स्वस्थ वसणें म्हणजे निर्जीवतेचेंच निवृद्ध होय. टाकाल तेवढ्या माफरीवर आम्ही संतुष्ट नाही हे जसें राष्ट्रीय सभेनें औद्योगिक कमिशनसंबंधानें विस्तृत ठराव करून जाहीर केले, तसेंच नोकरशाहीनें ठरवून दिलेल्या युद्धीच्या दशकांतील पाण्यावरदि आम्ही

रूप नाही असें राष्ट्रीय सभेनें तहाच्या परिषदेसंबंधाचा ठराव पास करून जाहीर केले. डबक्यांतून बाहेर पडून सर्व जगाला व्यापणाऱ्या समुद्राच्या रोखानें राष्ट्रीय सभेनें यात्रापास पाऊल पुढें टाकले आहे. डबक्यांतच हिंदुस्थानास बुडवून ठेवण्याची इच्छा करणाऱ्या नोकरशाहीला हें पसंत पडलें नाही पण ह्यांत व्यवहारशून्यता कोठेंच नाही, स्वमांतील आनंद चाखण्याचा घेडगळपणा ह्यांत विलकूल नाही. प्रेसिडेंट विल्सन व मि. लाईड्ज जाज हे महात्मे स्वप्रसृष्टीतले नव्हत; तहाची परिषद म्हणजे आजकाल घडत असलेलीच गोष्ट आहे, आणि स्वसंमतीचें तत्त्व हें जगाला हलविणाऱ्या परमेश्वरी तेजांतला एक अंश आजकाल होऊन बसले आहे. नोकरशाही भूतकाळापैकी एक याव होऊं लागली आहे; आणि स्वमांत किंवा काळोखांत दुवळ्या लोकांना भिवविण्यापलीकडे अधिक शक्ति या भूतांच्या हातीं ठेवण्याची परमेश्वरी इच्छा नाही, असें महायुद्धानें जाहीर केले आहे. ह्या सर्व गोष्टी आज प्रत्यक्ष व्यवहारांत आहेत आणि या जगाच्या व्यवहाराशी स्वतः संलग्न होण्याचा ठराव राष्ट्रीय सभेनें पास केल्यास हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या बगलवच्चांशिवाय इतर कोणीहि राष्ट्रीय सभेस व्यवहारशून्य म्हणणार नाही. जगाच्या व्यवहाराशी स्वतःची सांगड घालण्याचा यंदा करण्यांत आलेला प्रयत्न कायमचा टिको आणि जगाच्या सामान्य ओवांगसून मिळावत्याच्या फायद्यांना हिंदुस्थान ह्यापुढें केव्हांहि पूर्वाप्रमाणें न मुको, असेच उद्गार सर्व राष्ट्रभक्तांच्या तोंडून या प्रसंगी निघाल्यावांचून रहाणार नाहीत.

• पहिली चिरोली चकमक

सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांजवर छो, टिळक यांनी केलेल्या अद्र नुकसानीच्या फिर्यादीच्या निकालासंबंधानें रा. दादासाहेब करंदीकर यांची तार गेले शुक्रवारी आली. खटल्याचा निकाल चिरोलच्या वतीचा झाला असाच त्या तारेंत मजकूर आहे. रूटरचीहि तार वरीलप्रमाणेच प्रसिद्ध झालेली आहे. शुक्रवार ता. २१ फेब्रुवारी रोजी खटल्याचें काम संपून ज्युरीनें लो. टिळक यांच्या विरुद्ध निकाल दिला, ही बातमी एक दोन दिवसांतच म्हणजे २२-२३ तारखेलाच दिल्लीस सरकारी मंडळींना प्रथम पोचली आणि दिल्लीहून खासगी तार म्हणून मुंबईस २४ तारखेस प्रसिद्ध झाली. खटल्याच्या पहिल्या तीन चार दिवसांचा सविस्तर गोपवारा विलायतच्या पत्रांतून गेल्या डाकेनें हिंदुस्थानांत आला आहे. शिवाय खटला चालत असतांना रूटरनें राजकीय दृष्टीचे मुद्दे तारेनें पाठवले आहेत. खटल्यासंबंधाची ही सर्व हकिकत गेल्या व या अंकांत प्रसिद्ध केली आहे. रूटरनें दिलेल्या तारांचें स्वरूप, सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांच्यातर्फे सर एटवर्ड कार्सन यांनी केलेलीं भाषणें व निकालाची तार हिंदुस्थान सरकारच्या गोटांत तांतडीनें कळविण्याची झालेली घाई इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां या नुकसानीच्या खासगी खटल्यास राजकीय व सरकारी स्वरूप देण्यांत येऊन लो. टिळकांचा खटला बुडवण्यांत आला, असें कोणासहि वाटल्यावांचून रहाणार नाही, या खटल्यांत प्रथमपावूनच या दृष्टीनें राजकीय स्वरूप होतें ही गोष्ट खरी आहे. केवळ खासगी स्वरूपाचा हा खटला नव्हता. लो. टिळक व त्यांचे अनुयायी यांच्याविरुद्ध

सर व्हॅलेटाइन चिरोल यांनी केलेली विधाने खोटी आहेत हे कायद्याच्या कोर्टांत ठरविणें लो. टिळक यांना इष्ट वाटलें, याचें कारण खासगी नफानुकसानीचें नसून राजकीय चळवळीच्या दृष्टीचेंच होतें. राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकीय चळवळींना सर व्हॅलेटाइन चिरोल यांची विधाने अत्यंत त्रासदायक व जाचक असल्यामुळें लो. टिळकांना या खटल्याचा खटाटोप करावा लागला. या उद्योगास सुरवात झाली त्यावेळीं राजकीय स्वरूपाचा हा खटला आहे ही गोष्ट सर्वांच्या लक्षांत होती; किंबहुना खटला राजकीय स्वरूपाचा असल्यामुळेंच विलायतेतील हें दुखणें विलायतेसच नष्ट करून राष्ट्रीय पक्षाचा मार्ग विलायतेस खुला करणें आवश्यक वाटून विलायतेस खटला चालवण्याची खर्चाची मोठी जोखीम शिरावर घेण्यांत आली. खटला राजकीय स्वरूपाचा आहे हें प्रथमपासूनच लक्षांत होतें; तरी सरकारी हात या खटल्यांत इतक्या उघडपणें दिसेल अशी कल्पना खटल्याच्या सुरवातीच्या वेळीं नव्हती. मुंबईस कमिशनचें काम सुरू झालें त्यावेळीं प्रथम सरकारी हात दिसला आणि विलायतेस काम चाललें असतांना तो हात चांगलाच प्रकट झाला. रुटरच्या तारा व सर एडवर्ड कार्सन यांची विधाने वाचलीं असतांना नोकरशाहीचा हात कोणते खेळ खेळत होता हें तेव्हांच लक्षांत येतें. लो. टिळक यांच्याविरुद्ध झालेल्या निकालावर अपील असल्यामुळें निकालांतील कायद्याच्या प्रश्नासंबंधानें वाटाघाट करण्याची वेळ अद्याप आलेली नाही. तथापि या खटल्यांत दिसून आलेल्या नोकरशाहीच्या या दबळीदबळीसंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. विलायतच्या लोकांकडून आपल्या सनदशीर चळवळीस न्याय मिळाल्याशिवाय राहणार नाही असा लो. टिळकांचा पूर्ण विश्वास असून या विश्वासाला अनुसरूनच आजपर्यंतच्या त्यांच्या सर्व राजकीय चळवळी व राजकीय स्वरूपाचे खटले यांची उभारणी करण्यांत आलेली आहे. हा विश्वास

चिरोली ठेंच

लागून मस्तकाला कळ जाऊन, पाय रक्तयंत्राळ होऊन जमिनीवर सपशेल पडलेला या खटल्यानंतर पहात असतांना काहींना आनंद होईल व विलायतच्या न्यायप्रियतेबद्दलच्या लोकमान्यांच्या कल्पना लोकमान्यांना वन्याच भोवल्या याबद्दल ते राष्ट्रीय पक्षाला टोमणेहि भारतील, नोकरशाहीपैकी ज्यांनी या खटल्यांत ढवळाढवळ केली त्यांनाहि संतोष होऊन विलायतेस राष्ट्रीय पक्षाची राजकीय चळवळ कोणीहि कितीहि जोरानें केली असतांना हिंदुस्थानांतील आपल्या अरेरावी हकांस धक्का लागूं शकणार नाही अशा आनंदांतहि ते मग्न होतील, या गोष्टी खऱ्या आहेत. पण सरकारी हात दिसूं लागल्यानंतरहि ज्या विश्वासानें लो. टिळक यांनी हा खटला चालविला त्याचेकडे पाहिलें असतां त्यांचा सनदशीर मार्गावरील विश्वास डावपेंचाच्या स्वरूपाचा नसून अंतःकरणाच्या स्फूर्तीचाच आहे हें सर्वांच्या ध्यानांत येईल. सनदशीर राजकीय चळवळीचे दोन भाग असतात. लोकमत तयार करून राजकीय हक्क मिळवण्याची व पचनीं पडण्याची शक्ति कायदेशीर व सनदशीर रीतीनें उत्पन्न करणें हा या चळवळीचा मुख्य भाग आहे. आम्ही आमच्या पायावरच उभे राहिलें पाहिजे, याचकांप्रमाणें इतराकडे पहाण्याची वृत्ति टाकून दिली पाहिजे, बगैरे सिद्धांत पुढें ठेवून स्वावलंबनाचा मार्ग शिकविणारे सर्व पुढारी वरील पहिल्या भागाकडे विशेष लक्ष पुरवीत असतात. राष्ट्रीय पक्षाचें ब्रीद स्वावलंबनाचें असून या मताचाच पुरस्कार लो. टिळकांनीं केलेला आहे. या स्वावलंबनासंबंधानें त्यांचा विश्वास जितका दृढ आहे तितकाच दृढ सनदशीर चळवळींतील दुसऱ्या भागासंबंधानें आहे. हा दुसरा भाग म्हणजे हिंदुस्थान सरकारच्या स्थितीसंबंधाचा होय. हिंदुस्थानानें स्वतः आपल्या पायावर उभे राहिलें पाहिजे हें जितकें पुरें आहे तितकेंच हिंदुस्थानानें सभोवगाऱ्या स्थितीकडे लक्ष पोंनवून

यां परिस्थितीच्या सूत्रांत स्वतःचें सूत्र गुंतवून घेतलें पाहिजे हें तत्त्व देखील खरें आहे. परिस्थितीची दृष्टि व स्वावलंबन यांच्या मिळामानें कार्यसिद्धि होत असते. ही परिस्थितीची दृष्टि ओळखून जगाच्या राजकीय चळवळीशीं ओघ मिळाला पाहिजे तरच यश मिळेल; एरवीं मिळणार नाही. स्वतःच्या पायावर उभें रहाण्याच्या खटपटीसंबंधानें लो. टिळक यांचा जसा सनदशीर मार्गावर पूर्ण विश्वास आहे, त्याप्रमाणें जगाच्या सूत्राशीं हिंदुस्थानचें सूत्र सांगण्याच्या कामींही लो. टिळक यांचा सनदशीर मार्गावरच पूर्ण विश्वास आहे. जगाच्या परिस्थितीचा फायदा हिंदुस्थानांतील लोकांच्या स्वावलंबनाच्या उद्योगाला मिळवून देण्याचा सनदशीर व कायदेशीर मार्ग कोणता ? हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा स्वराज्य व साम्राज्य अशा दृष्टीचा जडलेल्ल संबंध तुटला जाण्यांत हिंदुस्थानचें विलकुल हित नाही, अशी लो. टिळकांची अंतःकरणपूर्वक ठाम समजूत असून या निश्चित मताला धरूनच महायुद्धाच्या प्रारंभापासूनच जगाच्या परिस्थितीसंबंधानें त्यांनीं आपलें व आपल्या पक्षाचें वर्तन अढळपणानें आंखून ठेवलेलें होतें. महायुद्धाच्या वेळीं व महायुद्ध-समाप्तीच्या हल्लींच्या काळांत निर्वृल लोकांचें व देशांचें संरक्षण करणाऱ्या ज्या स्वसंमतीच्या तत्वाला इंग्लंडच्या जबाबदार मुत्सद्यांनीं व पुढान्यांनीं उचलून धरलें त्याच राजकीय तत्वांना अनुसरून इंग्लंडच्या लोकांच्या पुढान्यांच्या मार्फतच जगाच्या परिस्थितीशीं हिंदुस्थानचा उद्योग संलग्न करण्याची खटपट लो. टिळक सांप्रत करित आहेत. लोकमान्यांची हिंदुस्थानांतील चळवळ कायदेशीर रीतीनें व सनदशीर रीतीनें स्वावलंबनाच्या मार्गाची आहे. त्याप्रमाणें विलायतेतील खटपटहि कायदेशीर व सनदशीर असून स्वावलंबनाच्याच स्वरूपाची आहे. जगाच्या राजकीय जीवनाशीं हिंदुस्थानचें राजकीय जीवन गुंतवून सोडण्याचें काम विलायतेतील हिंदी चळवळीनें यापूर्वीं केलें आहे; पण आजपर्यंतचें तें काम

परावलंबी झालें. हिंदुस्थानांत नोकरशाहीला प्रसन्न करून द्याक मिळवावयाचे हा जसा येथें कांहींचा परावलंबी प्रयत्न चालू आहे तसा इंग्लंडांतहि त्यांचाच परावलंबी प्रयत्न चालू आहे. इंग्रजी लोकांच्या, इंग्रजी इतिहासाच्या व इंग्रजी मुत्सद्यांच्या वर्तनांतील कायदेशीर राजकीय तत्त्वावर मुख्य मदार ठेवून लोकांत जागृति व तद्वारा शक्ति उत्पन्न करणें याला ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील सनदशीर स्वावलंबनाची चळवळ म्हणावयाचें, त्याप्रमाणें विलायतचे लोक व विलायतचे मुत्सद्दी जगाच्या परिस्थितीचा विचार करतांना कायदेशीर रीतीनें ज्या राजकीय तत्त्वांवर विसंबून राहतात त्याच स्वसंमतीच्या राजकीय तत्त्वांची कांठ धरून इंग्रजी लोकांच्या मुत्सद्यांच्या मार्फतच जगाच्या राजकीय ओघांत जाऊन पडणें ही हिंदुस्थानावाहेरची सनदशीर स्वावलंबनाची राजकीय चळवळ होय. महायुद्धामुळें या असल्या परदेशांच्या चळवळीकडे हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढान्यांचें लक्ष वेधलें असून येथील स्वराज्याच्या चळवळीवरहि या असल्या दृष्टीचा परिणाम गेलीं तीन चार वर्षे होऊं लागला आहे. परदेशांतील या सनदशीर आणि स्वावलंबी चळवळीच्या सुरवातीलाच चिरोलची ठेंब लागून हिंदुस्थानांतील स्वावलंबी चळवळीला जे अडथळे आहेत तेच अडथळे जसेच्या तसे परदेशांतहि कायम आहेत अशी इशारत या खटल्यानें सर्व राष्ट्रीय पक्षाला दिली आहे. स्वराज्याच्या चळवळीमुळें येथें नोकरशाहीच्या पोटांत जसें दुखतें तसेंच विलायतेंतील राष्ट्रीय पक्षाच्या चळवळीमुळें नोकरशाहीचेंच पोट दुखतें. हिंदुस्थानांतील राजकारणाचा जगाच्या राजकारणाशी संबंध नोकरशाहीच्या मार्फतच पाहिजे असा नोकरशाहीचा दृष्ट सांश्र्जिकपणें अणणार; आणि या स्वार्थी हद्दाच्या विरुद्ध जेव्हां जेव्हां आगनी परदेशांची सनदशीर चळवळ जाईल तेव्हां तेव्हां हिंदुस्थानांत त्याच पद्धतीनें परदेशांतहि आमच्या सनदशीर व कायदेशीर मार्गांच्या आड

उभी राहण्यास नोकरशाही क्षणाचाहि आळस करणार नाही, हें चिरोलच्या खटल्यानें निदर्शनास आणलें आहे. आपल्यासारखा खटल्य होण्याबरोबर

चिरोली सुड

उगवण्यास हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीला व हिंदुस्थान सरकारास सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनीं पाचारण केलें आहे. राष्ट्रीय पक्षाला चिरडून टाकणें ह्मण्ट आहे हें सिद्ध करण्याकरितांच मीं पुस्तक लिहिलें आणि या पुस्तकासंबंधाच्या अनुक्रमसंगीच्या फिर्यादींत राष्ट्रीय पक्षास हार खावी लागली असल्यामुळें आतां तर या पक्षावर अजिबात बरबंट फिरविण्यास तुम्ही चुकूं नका व ही संधि व्यर्थ जाऊं देऊं नका अशा आशयाची विनंति हिंदुस्थान सरकारला व नोकरशाहीला सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनीं गेल्या आठवड्यांत केली आहे. खटल्यांतील प्रश्नोत्तरांकडे पाहिलें, सर एडवर्ड फार्सन यांच्या विचारसरणीकडे पाहिलें, किंवा चिरोली सुडाच्या कल्पनेकडे पाहिलें तर एकच गोष्ट प्राधान्येकरून डोळ्यांपुढें येते ती ही कीं, नोकरशाहीच्या कृत्यावर टीका करणारे लोक अत्याचारी, खुनी, अराजक ठरवून काढल्याबरोबर ओलेंहि जाळून मोकळें होण्याचा हिंदुस्थानांत जसा प्रयत्न आमच्या स्वराज्याच्या सनदशीर चळवळीविरुद्ध चालू आहे तसाच प्रयत्न विलयतेतहि आमच्या स्वावलंबनाच्या चळवळीविरुद्ध चालूं ठेवून इतर कोणत्याहि कारणानें पेटलेल्या आगींत आम्हांस उचलून टाकण्यास नोकरशाहीतील कांहीं लोक विलकूल कमी करणार नाहीत. असल्या आगींत राष्ट्रीय पक्षास जिवंत जाळण्याचा पूर्वीं वन्याच वेळां प्रयत्न झालेला आहे, व त्या वेळीं आगीच्या दिव्यांतून तावून सुलाखून राष्ट्रीय पक्ष बाहेर पडलेला आहे. आणि चिरोली सुडाच्या दिवट्या हातांत धरून पेटवण्यांत येणाऱ्या आगींतूनहि राष्ट्रीय पक्ष पूर्वीप्रमाणेच आधिक तेजस्वी होऊन बाहेर पडेल यांत संशय नाही. आयलंडातील अल्स्टरच्या बंडखोरांचे

ती पार पडला आहे. अशा रीतीने येथे आगीच्या ज्वाळा सोसल्यामुळेच हिंदुस्थानांतील स्वराज्याच्या चळवळीत स्वावलंबनाची ज्योत पेटलेली दिसत आहे. हिंदी स्वराज्याच्या चळवळीला जगाच्या राजकीय उलाढालींशीं एकजीव करून सोडण्यास विलायतेस जी सनदशीर पण स्वावलंबनाची ज्योत पेटवणें भाग आहे, त्या ज्योतीकरतां चिरोलच्या खटल्याची पहिली चकमक गेल्या आठवड्यांत उडाली आहे. या चकमकींतून निघणाऱ्या ठिणग्या राष्ट्रीय पक्षाचें अंग ठिकठिकणीं पोळण्यास कमी करणार नाहीत हें राष्ट्रीय पक्ष ओळखून आहे. पण असल्या चकमकींतूनच तेजाचे किरण निघत असतात व परदेशीं करावयाऱ्या सनदशीर चळवळीची ज्योत पेटत असते, असा राष्ट्रीय पक्षाचा विश्वास आहे. तेव्हां या पहिल्या चकमकीच्या ठिणग्यांना न भितां आपल्या तरणीमायाकरितांच हें किरण आहेत हें ओळखून पूर्वीहून दुप्पट जोराने, ईष्येनें व विश्वासानें परदेशांतील आपली चळवळ पुढें चालविण्यास राष्ट्रीय पक्ष चुकणार नाही, अशी आम्हास आशा आहे.

हालें आहे तें हिडीस स्वरूप इंग्लंडच्या मुत्सद्यांना सहज टाळतां येईल. पण मजुरांच्या पक्षाची वर उसळत चाललेली लाट अजिबात मार्गे परतवून पूर्वाची स्थिति इंग्लंडांत पुन्हां सुरू करणे कोणाहि मनुष्याला. आतां शक्य नाही. मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज हे स्वतः मजूर पक्षाचेच पुढारी होण्यास सर्वतोपरी लायक असून कांहीं प्रसंगासुद्धें युनियनिस्ट पक्षाच्या गोटांत ते चुकून गेले आहेत. दोनचार वर्षांच्या अवधीत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. मॉटेग्यू ह्यांच्यासारखे आजचे सत्ताधारी युनियनिस्ट पक्षाला सोडून मजुरांच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते म्हणून पार्लमेंट सभेंत त्या पक्षाचीच कामें करूं लागतील, अशी वै. वॉट्टिस्टा ह्यांची अटकळ आहे. मजुरांच्या पक्षांत हातापायांना रावावयाला लावून केवळ मोलमजुरी करणारांचाच तेवढा समावेश होतो असें नाही, तर भांडवलवाल्यांच्या आश्रयाखालीं असलेल्या व आश्रयाखालीं नसलेल्या सर्व बुद्धिमानांचाहि त्यांत समावेश होतो. मोठ्या भांडवलवाल्यांची आणि मोठे भांडवलवाले होऊं इच्छिणाऱ्यांची स्वतःची बुद्धि एका बाजूस ठेविली असतां बाकी राहिलेली इंग्लंडांतील सर्व राष्ट्रीय बुद्धि आज मजुरांच्या पक्षाची इंग्लंडांत आहे. युरोपखंडांत किंवा इंग्लंडांत आज जे स्वतः मोठे भांडवलवाले, मोठ्या उद्योगधंद्याचे मालक, मोठे जमीनदार किंवा मोठे सरदार नाहींत किंवा त्या मोठ्यांच्या पदवीला चढूं इच्छितहि नाहींत, त्या बुद्धिवान लोकांचा, म्हणजे हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्यांच्या भाषेनें बोलावयाचे असल्यास युरोपांतील सर्व ब्राम्हण वर्गाचा आजचा कल सोशियालिझमकडे आहे. राजकीय सत्तेलाच तेवढें सामाजिक रूप द्यावयाचें असें नाहीं, तर औद्योगिक व आर्थिक सत्तेलाहि सामाजिक मालकीचें स्वरूप दिलें पाहिजे हा सिद्धांत युरोपखंडांतील राजकारणांत प्रस्थापित होऊं लागला आहे. इंग्लंडहि त्याच मार्गाला लागलें असून इंग्लंडांतहि मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान कर्ते पुरुष आज अप्रत्यक्षपणें

० वॅ. वॅप्टिस्टा यांचा अनुभव

गेले गुरुवारी सकाळी नागोया आगचोटीने वॅ. वॅप्टिस्टा विलायतेहून मुंबईस परत आले, आणि शुक्रवारी सायंकाळी मुंबईतील होमरूल लीगच्यातर्फे त्यांचे स्वागत सार्वजनिक रीत्या करण्यात आले. ह्यासंबंधाची हकीकत आजचे अंकांत दुसरीकडे दिलीच आहे. वॅ. वॅप्टिस्टा हे वीस एकवीस महिने विलायतेत होते; आणि विलायतेतील मजूर पक्ष व हिंदी स्वराज्य ह्यांची सांगड घालून देण्याच्या कामी त्यांनी चांगले यश संपादिले असल्यामुळे हिंदुस्थानातील सर्व स्वराज्यवाद्यांनी कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे स्वागत करावे व त्यांनी मिळवलेल्या यशाबद्दल त्यांचे अभिनंदन करावे हे साहजिकच आहे. युरोपखंडाबरोबर इंग्लंडातील लोकमताची स्थिति गेल्या दोन वर्षांत फार बदलली आहे, आणि ह्या संकमणाचेच वेळी इंग्लंडांत स्वराज्याचे काम वॅ. वॅप्टिस्टा करित असल्यामुळे त्यांचा इंग्लंडांतला अनुभव हिंदुस्थानास ह्यावेळी फार उपयोगी पडल्यावांचून राहणार नाही. युरोपखंडांत आजचा दिवस मजूर पक्षाच्या हाती आहे. इंग्लंडांतहि आज मजूर पक्ष अधिकारारूढ झालेला नसला तरी उद्यांचा दिवस मजूर पक्षाच्या हाती गेल्यावांचून राहणार नाही, असे वॅ. वॅप्टिस्टा ह्यांचे म्हणणे आहे. भांडवल व शरीरकष्ट ह्यांच्यामधील तंट्यांत युरोपखंडांत भांडवलाची शेंडी कष्ट करणाऱ्यांच्या हातांत सांपडली आहे तशी स्थिति दोनचार वर्षांच्या अवधीत इंग्लंडांतहि दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. महापुढांत इंग्लंडने मिळवलेल्या अपूर्व विजयामुळे रशिया, जर्मनी, हंगेरी वगैरे ठिकाणी जे फिळतयाण्या निर्दयतेचे स्वरूप मजुरांच्या हालचालीना प्राप्त

झालें आहे तें हिडीस स्वरूप इंग्लंडच्या मुत्सद्यांना सहज टाळतां येईल. पण मजुरांच्या पक्षाची घर उसळत चाललेली लाट अजिबात मार्गे परतवून पूर्वाची स्थिति इंग्लंडांत पुन्हां सुरू करणे कोणाहि मनुष्याला आतां शक्य नाही. मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज हे स्वतः मजूर-पक्षाचेच पुढारी होण्यास सर्वतोपरी लायक असून कांहीं प्रसंगामुळे युनियनिस्ट पक्षाच्या गोटांत ते चुकून गेले आहेत. दोनचार वर्षांच्या अवधीत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. मॉटेग्यू ह्यांच्यासारखे आजचे सत्ताधारी युनियनिस्ट पक्षाला सोडून मजुरांच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते म्हणून पार्लमेंट सभेत त्या पक्षाचीच कामे करूं लागतील, अशी वै. वॉप्टिस्टा ह्यांची अटकळ आहे. मजुरांच्या पक्षांत हातागयांना रावावयाला लावून केवळ मोलमजुरी करणारांचाच तेवढा समावेश होतो असें नाही, तर भांडवलवाल्यांच्या आश्रयाखाली असलेल्या व आश्रयाखाली नसलेल्या सर्व बुद्धिमानांचाहि त्यांत समावेश होतो. मोठ्या भांडवलवाल्यांची आणि मोठे भांडवलवाले होऊं इच्छिणाऱ्यांची स्वतःची बुद्धि एका बाजूस ठेविली असतां याकी राहिलेली इंग्लंडांतील सर्व राष्ट्रीय बुद्धि आज मजुरांच्या पक्षाची इंग्लंडांत आहे. युरोपखंडांत किंवा इंग्लंडांत आज जे स्वतः मोठे भांडवलवाले, मोठ्या उद्योगधंद्याचे मालक, मोठे जमीनदार किंवा मोठे सरदार नाहींत किंवा त्या मोठ्यांच्या पदवीला चढूं इच्छितहि नाहींत, त्या बुद्धिवान लोकांचा, म्हणजे हिंदुस्थानांनीं चतुर्वर्ण्यांच्या भाषेनें बोलावयाचें असल्यास युरोपांतील सर्व नाम्मण वर्गांचा आजचा कल सोशियालिझमकडे आहे. राजकीय सत्तेलाच तेवढें सामाजिक रूप दावयाचें असें नाही, तर औद्योगिक व आर्थिक सत्तेलाहि सामाजिक मालकीचें स्वरूप दिलें पाहिजे हा सिद्धान्त युरोपखंडांतील राजकारणांत प्रस्थापित होऊं लागला आहे. इंग्लंडांदि त्याच मार्गांन्या लागलें असून इंग्लंडांदि मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान कर्ते पुरुष आज अप्रच्ययपूर्व

व उद्यां प्रत्यक्षपणे मजूर पक्षाचीं मते अंमलांत आलींच पाहिजेत असा हद्द धरून वसल्यावांचून रहाणार नाहीत, कावाटकष्ट करणाऱ्यांच्या वर्गाबरोबरच युरोपखंडाप्रमाणें इंग्लंडांतील ज्याला आज इंटेलिजन्शिया असें म्हणतात तो बुद्धिवानांचा वर्गाहि मजुरांच्या पक्षाचाच असल्यामुळें पार्लमेंट सभेतील सांप्रतची युनियनिस्ट पक्षाची सरशी दोनचार वर्षांहून अधिक काळ टिकणार नाही, असा अंदाज आहे. तहावर सद्या झाल्यानंतर एक वर्षांहून अधिक काळ युनियनिस्ट पक्षाच्या हातीं सत्ता राहणें मुश्किलीचें आहे. संपत्तीच्या मोठ्या संचयांना सामाजिक मालकीचें स्वरूप देण्याच्या झगड्यांत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. मांटॅग्यू ह्यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांचें आणि युनियनिस्ट पक्षातील मांडवलवाल्यांचें पटेनासें होऊन पार्लमेंटची नवी निवडणूक दोन तीन वर्षांत होईल; व त्यावेळीं पार्लमेंट सभेंत मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या नेतृत्वाखाली मजुरांचाच पक्ष अधिकारारूढ होईल, किंवा तसें न झाल्यास हल्लींहून चांगल्या प्रचल स्थितींत मजुरांचा पक्ष पार्लमेंट सभेंत दिसूं लागेल, असा भरंवसा वॅ. वॅप्टिस्टा ह्यांना घाटत आहे. ह्या दृष्टीने विचार केला असता इंग्लंडांतील हिंदुस्थानच्या स्वराज्याची चळवळ चांगल्या रीतीने यशस्वी होण्याचा काळ दोन चार वर्षांहून अधिक दिवस पुढें ढकलला गेलेला नाही, हे कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. तेव्हां इंग्लंडांत स्वराज्याच्या च्या चळवळीवर वॅ. वॅप्टिस्टा ह्यांनी राष्ट्रीय पक्षातफे टराव करून ठेविलेला आहे ती चळवळ आणखी दोन चार वर्षे एकामारगी चालविल्यावांचून राष्ट्रीय पक्षास गत्यंतर नाही. या कार्यां दोन चार वर्षांच्या अवधीतच यश स्वाप्ति मिळणार त्याविषयी वॅ. वॅप्टिस्टा ह्यांना विलकूल शंका घाटत नाही, इतकेंच नव्हे तर

आजचें पार्लमेंट

देशीय आमच्या स्वराज्याच्या विरुद्ध जाण्यास विलकूल धनधार नाही,

असें त्यांचे म्हणणे आहे. युनियनिस्ट पक्षाच्या पुढाऱ्यांशी संगनमत करून मि. लॉइड जॉर्ज ह्यांनी महायुद्धात यश मिळविलें, तेव्हां तहाच्या वेळींहि महायुद्धाचे काम पुरतें करण्याकरतां युनियनिस्ट पक्षालाच इंग्लंडनें निवडून दिलें. सोशियालिझमसंबंधाचा वाद कल्पनेपेशाहि अधिक वेगानें युरोप-खंडाला प्राप्त इंग्लंडकडे आज धांव घेत आहे; आणि तहावर सहा होण्यापूर्वीच तहाच्या प्रश्नापेक्षां सोशियालिझमचे प्रश्न इंग्रजी साम्राज्यालाहि अधिक महत्त्वाचे होऊं पहात आहेत. अशा वेळीं युनियनिस्ट पक्षांतील भांडवलवाले सोशियालिझमच्या विरुद्ध असले तरी हिंदुस्थानांतील स्वराज्याच्या चळवळीविरुद्ध राहणे शक्य नाहीं. कारण सोशियालिझमचीं म्हणजे मोठे मोठे उद्योगधंदे सामाजिक मालकीचे करण्याचीं तत्त्वे अंमलांत येऊं लागल्यास बोल्शेव्हिझमची भीति युरोपखंडाप्रमाणें इंग्लंडासहि वाटून इंग्लंड नवी रचना करण्यास जरी प्रतिकूल झालें, तरी देखील नव्या रचनेच्या सदराखालीं इंग्लंडांतील लोकांच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानची मागणी येथील नोकर-शाहीस नवी असली तरी इंग्लंडांतील लोकांना ही फार शिळी व मागासलेली वाच होय. इंग्लंडांतला युनियनिस्ट पक्षहि आमच्या स्वराज्याच्या फार पुढें गेलेला आहे. त्या पक्षाच्याहि दृष्टीनें हिंदी स्वराज्याच्या मागिनें जावयाचें म्हणजे जुन्या व मळलेल्या रस्त्यानें डोळे मिटून डुलक्या घेत जाण्याइतकेंच विनधोक्याचें आहे. असल्या रस्त्यानें जत असतांना एखाद्या तत्त्वाच्या मोहक अंमलाखालीं सांपडून निशायाजप्रमाणें कांहीं झुकांड्या जरी गेल्या किंवा रस्त्याच्या वाजूला कांहीं काळ लोळत जरी पडावें लागलें तरी देखील त्यांत कांहीं विशेष नसून हिंदी स्वराज्याचा रस्ता बोल्शेव्हिझमच्या भीतीच्या दृष्टीनें मुसकरच समजला जाईल, अशी युनियनिस्ट पक्षाचा मनाची स्थिति आज आहे. वै. वॅप्टिस्टा यांचें असें म्हणणे आहे कीं, पार्लमेंट समेच्या निवडणुकींत युनियनिस्ट पक्षाची सरशी झाल्यामुळे हिंदुस्थानांतील स्वराज्य-

वाद्यांची निराशा होण्याचें कांहींच कारण नाहीं. लिबरल पक्षाची किंवा मजूर पक्षाची जर सरशी झाली असती तर मॉटॅग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांच्या योजनेच्या फार पुढचें स्वरूप हिंदी स्वराज्यास आज प्राप्त झालें असतें, पण युनियनिस्ट पक्ष आल्यानें मॉटॅग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांनीं देऊं केलेले हकदि मार्ग घेण्यांत येतील अशी कांहींना वाटणारी भीति अगदीं निराधार आहे. सिडनहॅम कंपू मॉटॅग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांच्या योजनेच्याहि विरुद्ध आहे ही गोष्ट खरी, पण ह्या कंपूला विलायतेस विचारतो कोण ? सांप्रतच्या काल-माहात्म्यामुळे सिडनहॅमसाहेब कोणत्या झाडाचा पाला होऊन बसले आहेत, विकानेरच्या महाराजांसारखे हिंदी संस्थानिक पूर्वीच्या व आजच्या स्टेट-सेक्रेटरीसाहेबांच्या देखत सिडनहॅमी कंपूचा असा खरपूस समाचार घेत आहेत कीं विकारबश झालेल्या एखाद्या राष्ट्रीय पक्षाच्या बकत्याला देखील ह्यांहून अधिक शिब्या सिडनहॅमी कंपूला देण्याचा मोह शिहलक रहाणार नाहीं. इंग्लंडच्या सामान्य लोकांत सिडनहॅमसाहेबांना किंमत नाहीं. महा-युद्धाचे वेळीं इंग्लंडच्या बसाहती जर इंग्लंडच्या बरोबरीची स्वतंत्रता पर्यायानें उपभोगूं लागल्या आहेत तर हिंदुस्थानला तेवढें स्वराज्य कां नको ? अशी विचारसरणी इंग्लंडच्या सर्व पक्षांच्या लोकांनीं सहजगत्या स्वीकारिली असल्यामुळे सिडनहॅमसाहेबांचा चेलेपणा स्वीकारण्यास येतील पोलिस खातें व कोल्हापूर संस्थानचे नोकर ह्या ठिकाणांशिवाय कोणीहि पुढें येत नाहीं. हिंदुस्थानचे ग. ज. साहेब लॉर्ड चेम्सफर्ड, मुंबई इलाख्याचे दहलीचे गव्हर्नर जॉर्ज लॉर्ड वगैरे मोठमोठे आधिकारीहि सिडनहॅमी कंपूच्या विरुद्ध आहेत. मुंबईच्या दहलीच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या विश्वासास पात्र झालेला मुंबईचा टाह्मादि सिडनहॅमी कंपूवर नॅशनॅलिस्ट पक्षाप्रमाणें तोंडमुण घेत आहे. सिडनहॅमसाहेबांना हिंदुस्थानांत आतां जे घोटेंते धनुषानी उरले आहेत ते पोलिस खात्यांतच फाय ते उरले आहेत. आणि या अनु-

यायांना इंग्लंडांतील किंवा हिंदुस्थानांतील लोकांचा व मुत्सद्द्यांचा पाठिंबा नसून पोलिसच्या घोरणाची री ओढणाऱ्या एका संस्थानांतील कांहीं नोकरांचा तेवढा पाठिंबा आहे. अशा स्थितीत सिडनहॅमी कॅम्ब्रिजच्या उद्घाटनात मिऊन मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड ही जोडी देत असलेले हफ्फि पदरांत पडणार नाहीत, अशी भीति वाळगणें मूर्खपणाचें होय. असल्या भीतीला तुम्हीं विलकूल थारा देऊं नका आणि आपल्या निरनिराळ्या चळवळींना त्या भीतीमुळे उगीच गांगरून जाऊन आंखडून धरूं नका, असें वॅ. वॅट्टिस्टा ह्यांनीं मुंबईच्या सभेत निश्चून सांगितलें. हिंदुस्थानांतील सर्व पक्षांच्या लोकांनीं जाणून बुजून फट करून मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड यांच्या रिपोटाचें विल मारावें म्हणून जरी मनांत आणलें तरी तें आज मरणार नाही; चेम्सफर्डवाढेवांनीं त्याला टकलून दिलें तरी तें दूर होणार नाही; नोकरशाहीनें त्यांच्या गळ्याला नख लावलें तरी त्याचा कोंडमारा होणार नाही; हिंदुस्थानांतल्या लोकांनीं नको नको म्हटलें तरी हिंदुस्थानच्या गळ्याला तें मिठी मारणारच ! वेळच आज अशी आली आहे कीं, हिंदुस्थानच्या स्वराज्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत युनियनिस्ट पक्षावाहि कांहीं फायदा उरलेला नाही. चिरोलचे खटल्यांत लो. टिळक ह्यांना यश न मिळाल्यामुळे हिंदी स्वराज्यासंबंधानें बोलण्याचालण्यास व इतर कामें करण्यास अडचण पडते कीं काय अशी वाटत असलेली भीति अनुभवानें खोटी ठरण्याइतकें इंग्लंडच्या लोकमताचें स्थित्यंतर झालें आहे, असा वॅ. वॅट्टिस्टा ह्यांचा राष्ट्रीय पध्याला निरोप आहे. पार्लमेंट सभेत कमांडर वेजवुड ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुस्थानास पूर्ण स्वराज्य दिलें पाहिजे असें म्हणणाऱ्या सभासदांची कमिटी स्थापिली गेली असून ह्या कमिटीच्या तर्फे पार्लमेंटच्या जागेत भरलेल्या सभेत 'एका प्रमुख हिंदी गृहस्थाचें भाषण' झाल्याची बातमी रुटरने पाठविली आहे. इंग्लंडचे लोक नोकरशाही व प्रजाजन ह्यामधील संबंधांच्या

दृष्टीने हिंदुस्थानकडे आज पहात नसून महायुद्धाचे वेळीं वसाहतींहून अधिक उपयोगी इंग्लंडला पडलेले राष्ट्र ह्या दृष्टीने हिंदुस्थानाकडे पहात आहेत; आणि इंग्लंडचा व हिंदुस्थानचा हा संबंध पुढेहि तसाच उपयोगी कसा पडेल हे युरोप खंडांतील स्वसंमतीच्या आणि सोशियालिझमच्या नव्या कसोटीवर उगळून पहाण्यास ते साहजिकपणे उत्सुक आहेत. हिंदुस्थानचा संबंध संलोक्याचा, प्रेमाचा व निश्वासाचा रहाव आणि तो तसा राहण्यास

परराष्ट्रीय कसोटें

पार्लमेंटनें जवळ वाळगून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचा प्रश्न सोडवावा, असें इंग्लंडांतील युनियनिस्ट पक्षासहि आज वाटत आहे. इंग्लंड ह्या राष्ट्राच्या व तेथील लोकांच्या हिताकडे पाहून आपल्याोटेपणानें हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीनें वागलें असतां त्यांचें कर्तव्य पार पडलें असें मानण्याचे दिवस निघून गेले आहेत. आपल्या राष्ट्राचें हित पाहणें हे तर प्रत्येकाचें कर्तव्य आहेच, पण हे कर्तव्य चांगल्या रीतीनें पार पाडण्यास राष्ट्राहून अधिक उच्च कोटीत असलेल्या सर्वसामान्य सत्याच्या तत्त्वाकडे अवश्य लक्ष पोचवले पाहिजे अशी भावना महायुद्धानें उत्पन्न केली आहे. पर-राष्ट्रीय (Super-National) तत्त्वाचे पुरस्कर्ते प्रे. वुइल्सन व मि. लॉइड-जॉर्ज ह्यांच्यासारखे अधिकारारूढ असलेले मुत्सद्दी आहेत. ह्या पर-राष्ट्रीय कसोटीला एका वाजूस दुगारून देण्यांत युनियनिस्ट पक्षाचेंहि हित नसल्यामुळे येथील पोलिशराज्यांतील काही अरेराज्यांच्या मुर्वतीलातर युनियनिस्ट पक्ष हिंदी स्वराज्याच्या आट येईल याहि म्हणण्यांत काही अर्थ नाही. प्रे. वुइल्सन, मि. लॉइड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे मुत्सद्दी व त्यांच्या प्रभावळींतील छेदाक दे सर्व हिंदी स्वराज्याच्या विरुद्ध नाहीत. राष्ट्रसंघास आधारभूत असलेल्या प्रमुख मुत्सद्द्यांच्या परिवारांत वॅ. बॅप्टिस्टा व लो. टिळक ह्यांनी राष्ट्रीय पक्षाचें गोरजेभाडें दुरून जुळवून पेंकून देण्याचा प्रयत्न करण्यास कमी

केले नाही; आणि ह्या प्रयत्नांतील अनुभवावरून वॅ. वॅष्टिस्टा ह्यांनी मुंबईच्या सभेत सर्वांना असे सांगितले की, हिंदुस्थान देश प्रे. युइल्सन ह्यांच्या स्वसंमतीच्या तत्त्वाच्या बाहेरचा समजला जाणें शक्य नाही. स्वसंमतीचें तत्त्व हिंदुस्थानास लावावें अशा अर्थचा ठराव राष्ट्रीय सभेनें केल्यामुळे कांहीं व्यवहारदक्ष नेमस्तांनीं राष्ट्रीय सभेची टवाळी केली. पण वॅ. वॅष्टिस्टा ह्यांचा असा अनुभव आहे की, ह्यासंबंधानें स्वराज्यवाद्यांनीं जर अधिक जोराची चळवळ केली तर आज जी गोष्ट प्रमुख सत्ताधार्यांकडून व मुसदांकडून तत्त्वतः माग्य करण्यांत आली आहे तीच गोष्ट अमलबजावणीच्या दृष्टीनेंही प्रत्यक्ष व्यवहारांत आल्यावांचून रहाणार नाही; प्रे. युइल्सन व त्यांचा परिवार हे हिंदुस्थानची गणना सुधारलेल्या राष्ट्रांतच करतात. अर्थात् हिंदुस्थानास स्वसंमतीचा नियम लागू करण्यास तत्त्वतः कोणताच अडथळा राहिला नाही. राष्ट्रीय सभा ज्यावेळीं हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्त्व पाहिजे असें म्हणते त्यावेळींही आयर्लंडांतील सिनफेन पक्षाप्रमाणें किंवा दक्षिण आफ्रिकेतील रिपब्लिकन पक्षाप्रमाणें हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा संबंध नको असें विलकूल म्हणत नाही. हा संबंध हिताचा झाला व पुढेंही हिताचाच राहिल, अशी राष्ट्रीय सभेची व लो. टिळक ह्यांची पूर्ण खात्री असून ह्या संबंधावर त्यांचा अदळ विश्वास आहे. स्वसंमतीच्या तत्त्वामुळे हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय संबंधांत किंवा लढाईच्या सात्यांत अल्पस्वरूपहि सत्ता हातीं घेण्याची महत्त्वाकांक्षा आजकालचें राजकारण म्हणून उत्पन्न होण्याची वेळहि अद्याप आलेली नाही, ही याच राष्ट्रीय सभेनें आपल्या स्वराज्याच्या मसुदांत कबूल केलेली आहे. लो. टिळक ह्यांनीं विलायतेतील एका भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें मॉटेग्यू-चॅम्सफर्ड ह्यांचा रिपोर्ट जे हफ हिंदुस्थानास दिले पाहिजेत असें स्वच्छाणें आज कबूल करीत आहे तेच अंतस्थ फारभाराचे हफ कोणत्या पापरीनें व किती कालांत मिळाले पाहिजेत, हे

ठरवितांना स्वसंमतीचें तत्व आजच्या आज हिंदुस्थानास लावण्यास कोणचीहि अडचण शिल्लक राहिलेली नाहीं. पहिली पायरी किती भरीष असावी व पुढच्या- पायऱ्यांच्या कालमर्यादा कोणत्या असाव्यात हें ठरविण्याचें काम मोकरशाहीकडे, हिंदुस्थानसरकारकडे किंवा स्टेटसेक्रेटरीकडे पार्लमेंटनें न ठेवतां तें स्वसंमतीच्या तत्त्वाप्रमाणें हिंदुस्थानच्या लोकांवरच सोंपविलें पाहिजे. हिंदुस्थानचा इंग्लंडला होत असलेला उपयोग, राष्ट्रसंघातील स्वसंमतीच्या तत्त्वाचा फायदा हिंदुस्थानला देण्यास प्रे. वुड्सन व मि. ऑइड जॉर्ज ह्यांच्या कंपूची असलेली तयारी, आणि युरोपखंडांत व इंग्लंडांत रुढ होत चाललेलीं तत्त्वे, ह्या सर्वांचा विचार करतां होमरूल लीगनें व राष्ट्रीय समेनें इंग्लंडांत चालविलेली स्वराज्याची घळघळ दृष्टीहून अधिक नेटानें चालविणें हिंदुस्थानच्या फायद्याचें असून. व. वॅप्टिस्टा ह्यांच्या उपदेशाप्रमाणें ह्या कामाकडे सर्वांकडून योग्य लक्ष पुरविण्यांत येईल ह्यांत संशय नाहीं.

---

० मुंबई-दिल्लीचा हरताळ

महात्मा गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीस गेल्या आठ दहा दिवसांत आस्ते आस्ते विराट रूप येऊं लागल्यामुळें रौलेटच्या नव्या कायद्याविरुद्ध सर्व हिंदुस्थान एकमतानें उठल्यासारखा दिसू लागला आहे. रौलेटच्या विलाला लाटसाहेबांची संमति मिळाल्यानंतर येणारा रविवार हा निषेधाचा दिवस चोहोंकडे पाळण्यांत यावा अशी विनंति महात्मा गांधी यांनीं सर्व हिंदुस्थानास केली. गेल्याच्या मागील रविवारापूर्वी लाटसाहेबांची सदर संमति मिळाल्यामुळें ता. ३० मार्च रोजीचा रविवार कांहीं ठिकाणीं पाळला गेला, आणि कांहीं ठिकाणीं ता. ६ मार्चचा रविवार पाळला गेला. दिल्ली, अमृतसर, नागपूर, सातारा, बेळगांव वगैरे ठिकाणीं पहिला रविवार पाळला गेला. मुंबई, लाहोर, मद्रास, कलकत्ता, पुणे वगैरे शहरीं दुसरा रविवार पाळला गेला. रौलेटच्या कायद्याविरुद्ध निषेध प्रदर्शित करण्याकरितां सभा भरवून स्टेट सेक्रेटरीसाहेबांनीं व वादशाहींनीं आपली संमति या कायद्यास देऊं नये अशा आशयाचे ठराव चोहोंकडे पसर झाले. लाटसाहेबांनीं आपली संमति दिल्यानंतरहि असल्या निषेधाच्या ठरावांना मुंबईच्या गेल्या रविवारच्या जंगी जाहीर समेत ना. जिना, मि. पेटिट, ना. पटेल, वॅ. वॅट्टिस्टा, मि. नटराजन वगैरे सत्याग्रही नसलेल्या मंडळींनीं हि आपला पूर्ण पाठिंबा देऊन सत्याग्रहाच्या चळवळीला लाख-पन्नास हजार लोकांच्या देखत महात्मा गांधी यांच्या शेजारीं उभे राहून एक तऱ्हेची मदत केली. मुंबईस गेल्या रविवारी सायंकाळीं फ्रँच पुलानजवळ जमलेल्या समेच्या जागेंत तीस चाळीस हजार लोक होते आणि आसपासच्या रस्त्यावर लाखाहून अधिक

मोठा जमाव जमलेला होता. सकाळीं समुद्रस्नानाच्या वेळींही तेवढाच मोठा हिंदुमुसलमानांचा समुदाय चौपाटीवर हजर होता; आणि समुद्रापारून माधवबागेपर्यंत निघालेली प्रचंड मिरवणूक ज्यांनी पाहिली त्यांच्या तोंडून धार्मिक उत्सवांच्या वेळींही निघणाऱ्या मिरवणुकींना या मिरवणुकीनें मागे टाकलें असेच उद्गार निघाले ! रविवारी चोहोंकडे करण्यांत आलेला उपवास आणि तन्निमित्त देवदर्शनार्थ निघालेल्या मिरवणुकी या दुःखद प्रसंगासंबंधाच्या होत्या, अर्थात् त्यांचें स्वरूपहि दुःखदच होतें. आपल्या मनांतील हें दुःख प्रदर्शित करण्याकरितां सर्व दिवसभर मुंबईच्या लहान-थोर सर्व व्यापार्यांनीं आपापले बाजार व दुकानें बंद ठेविलीं होती. मुंबई-प्रमाणें पुण्यासहि रेमाकॅट, बुधवार, रविवार, नाना, भवानी, वेताळ व लष्कर या पेठांतील दुकानें बंद होती. प्रो. परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखालीं सावंजनिक दोन सभा होऊन गर्दीतील आकस्मिक अपघातामुळे दोन-तीन इसमांचे पाय मुरगळलेहि. मुंबईच्याहि सभेंत दोन चार इसमांना घेरी आली ! मद्रास, कलकत्ता, लाहोर, सिंध, हैद्राबाद वगैरे ठिकाणची हकीकत सामान्यतः एकाच स्वरूपाची आहे. रौलेटचें बिल पास झालें म्हणून सर्व व्यापारधंद्यावर व्यापार्यांनीं व इतरांनीं महात्मा गांधी यांच्या विनंतीला अनुसरून स्वेच्छेनें व सद्बुद्धीनें हरताळ पडला आणि महात्मा गांधी यांची

सत्याग्रहाची चळवळ

आपणांस पसंत आहे असें पर्यायानें महात्मा गांधी यांना उलट कळविलें. रौलेटचा कायदा लोकांना पसंत नाहीं इतकेंच नव्हे तर हा कायदा पास झाल्यामुळे होणारें दुःख इतक्या तीमतेचें आहे की, त्या दुःखानें व्याप्त होऊन आपण होऊन दुसऱ्या दुःखानी व तुमंगवासाची आराधना करण्या-शिवाय दुसरा तिसरा मार्ग हातास झालेल्या निर्याल लोकांना आतां सुचत नाहीं, असें या सत्याग्रहाच्या चळवळीनें गेल्या आठ दहा दिवसांत सरकारास

कळविले आहे. ता. ३० मार्च रोजी दिल्लीस पडलेल्या हरताळामुळे दिल्लीच्या स्टेशननाजवळ आणि दिल्लीच्या चांदणी चौकांतील घड्याळाच्या टॉवरजवळ सोल्जरांनी लोकांच्या समूहावर गोळ्या झाडल्यामुळे ८-१० असामी मेले व ५०-६० जखमी झाले, असे लोकांचे ह्मणणे आहे. सरकारतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीत मेलेले व जखमी मिळून २०-२१ चीच संख्या दिली आहे. ही संख्या २०-२१ आहे की, ५०-६० आहे, लोकांनी सोल्जरांची कुरापत काढली व आधिकार्यांनी आपल्या मनाचा समतोलपणा सोडून देऊन गांगरल्यामुळे ह्मणा किंवा चढेलगामने ह्मणा गोळीघारास हुकूम दिला, वगैरे मुद्यांची चर्चा एका वाजूस ठेविली तरी सत्याग्रहाच्या चळवळीमध्ये खुद्द राजधानीच्या भूमीवर पांचपंचवीस मुसलमानांचे व पांचपंचवीस हिंदूंचे रक्त सोल्जरांच्या गोळीघारामुळे शिंपडले गेले ही गोष्ट सर्व लोकांच्या डोळ्यांपुढे एकसारखी उभी राहिल्यावांचून राहणार नाही. मरणारे विचारे मरून गेले, पण त्यांच्या रक्ताने मातृभूमि लाल झाली, या गोष्टीची आठवण केव्हाहि मरणार नाही; गोळीघाराने ही आठवण भारतां येत नाही; दडपशाहीच्या कायद्यांनी ही आठवण दडपली जात नाही; आणि पुढे सोसाव्या व्यगपारन्या मयप्रद दुःखाच्या वर्षनाने ही आठवण मार्गे पडत नाही ! स्वतः जिवंत राहण्याचा जोर या आठवणीत आहे, इतकेच नव्हे तर या आठवणीपासून निरनिराळ्या गोष्टी एकामागून एक उताव होऊन कालांतराने आठवण जरी बुजली तरी नवीन गोष्टींची परंपरा तुटत नाही. मेलेल्यांची स्मशानयात्रा दिल्लीस ज्या वेळी निघाली त्यावेळी ३०-४० हजार मुसलमानांबरोबरच ३०-४० हजार हिंदू स्मशानयात्रेस हजर राहिले. मुसलमानांच्या शय्याला हिंदूंनी खांदी दिला आणि हिंदूंच्या शय्याला मुसलमानांनी खांदी दिला. दिल्लीच्या जुम्माशिरीन शुकमारच्या प्रार्थनेचा वेळी हिंदूंना हजर राहण्याची परवानगी मिळून प्रार्थनेनंतर मुसल

मौलवी साहेबांच्या व्यासपीठावर उभे राहून स्वामी श्रद्धानंद यांना उपदेश करण्याचा आग्रह करण्यांत आला. दिह्रीच्या हिंदू-मुसलमानांनी महात्मा गांधी यांची सत्याग्रहाची चळवळ अशा रीतीने उचलून धरल्यामुळे रौलेट बिलाचा पूर्ण निषेध झालाच, पण पंजाब व सं. प्रांत येथील हिंदू-मुसलमानांमधील विरोध पूर्णपणे ल्यास गेला. हिंदू-मुसलमानांमध्ये एकी चांगल्या प्रकारे झाली असें लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळी जाहीर करण्यांत आले; आणि त्यानंतर एकीवर कळस गेल्या शुक्रवारच्या दिह्रीच्या जुम्मा मशिदीतील हिंदू-मुसलमानांच्या संमेलनाने चढविला. खुद्द अकर बारादशहाला स्वतःची बादशाही शक्ति खर्च करून जें संमेलन घडवून आणणें दुरापास्त झालें असतें तें संमेलन गेल्या शुक्रवारी दिह्रीस घडून आलें. मुलतान, लाहोर, अमृतसर, मुंबई, पुणे वगैरे शहरांनी सर्व बाजारांवर जो हरताळ पाडला तो कोणी पाडला ? महात्मा गांधी यांची विनंति या हरताळाला कारणीभूत झाली ही गोष्ट तर खरीच; पण वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या विनंतीमुळे असला सर्वव्यापी हरताळ चोहोकडे दृष्टीस पडेल असें कोणास थोड्या दिवसांपूर्वी वाटलें होतें काय ? उपवासाची व हरताळाची विनंति प्रथमच प्रसिद्ध झाली त्यावेळी, कोण असले हरताळ पाळतो म्हणून काय कमी नविं ठेवण्यांत आली ? पुण्या-मुंबईस तर दुकाने बंद न राहण्याबद्दल काय कमी खटपट झाली ? राहिलीं तर थोडीशीं दुकाने बंद राहतील असा खुद्द पोलिसांचाहि अंदाज आदल्या दिवशीं रात्रीपर्यंत नव्हता काय ? मग रविवारी हा असला हरताळ एकाएकी कसा दृष्टीस पडला ? हा हरताळ स्वयंस्फूर्तीने पडला, दुकानदारांनी आपण होऊन पाडला, कोणी कोणावर जुलूम केला नाही; इतरांचे नुकसान करण्याची द्वेषबुद्धि या हरताळाच्या बुडाशी नव्हती. रौलेट बिलामुळे आपणांस दुःख होत आहे आणि या दुःखाचा प्रतिकार करण्यास हा योग्य मार्ग आहे या स्वाभाविक समजूतीनें

ही हरताळ पाडला गेला. प्रतिकाराचा मार्ग महात्मा गांधी यांनी सुचविला पण दुःख अंतःकरणांत न मावून अंतःकरणाबाहेर कोणत्या तरी प्रत्यक्ष कृतीनें तें वाहून पडण्याइतके उत्पन्न कोर्पा केले ? महात्मा गांधींनीं उत्पन्न केले नाही; व त्यांच्या भाषणांनीं किंवा लेखकांच्या लेखांनींहि उत्पन्न केले नाही; रौलेट बिलानें तें उत्पन्न केले. दिल्लीस झालेला रक्तस्त्राव-गांधींच्या मार्थी मारण्याचा उद्योग कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रें करित आहेत आणि सत्याग्रहाच्या विरुद्ध असलेले आमच्यांतीलच कांहीं लोक या निंद्य उद्योगास पुजोरा देत आहेत ! महात्मा गांधी यांच्या भस्तकावर या रक्तस्त्रावाची जबाबदारी ठेवण्यापेक्षां रौलेट बिलें पास झाल्याच पाहिजेत म्हणून खोट्या पक्षाचा ज्यांनीं आमह धरला त्यांच्याच दोष्यावर ही जबाबदारी केव्हांहि येऊन पडते. दिल्लीस झालेल्या शांततेच्या भंगानेहून जर कोणांस जबाबदार धरवायाचें असेल तर कायदेकौन्सिलंतील सर्व नेटिव्ह सभासद व सर्व लोकमत विरुद्ध असतांहि, इंग्लंडचा व युरोपचा इतिहास विरुद्ध असतांहि, इंग्लंडचे उदारमतवादी मि. लॉइड जॉर्ज व मि. मॉटॅन्यू यांच्या-सारख्या मुत्सद्यांचीं सन्मान्य मते विरुद्ध असतांहि, आमचे लाटसहिव लॉर्ड चेम्सफर्ड व मुंबई इलाख्याचे कालचे व आजचे गव्हर्नर हे अंतःकरणाच्या आंतील गुप्त जागेंत या बिलाला शाप देत असले पाहिजेत असें सर्वांना घाटत असतांहि, ज्यांनीं हीं बिलें पुढें आणण्याचा आणि आणल्यानंतर पास करून घेण्याचा

दुराग्रह

धरला त्यांच्याच कपाळावर सांप्रतच्या शुब्ध परिस्थितीचें सर्व पतक मारलें पाहिजे. अशा रीतीनें मनाची शुब्धता झाली असतांना कठोर व उग्र मार्गाकडे जाण्याची प्रवृत्ति दावांत टेवून सत्याच्या प्रेमळ राजरस्त्यानें जावयास सांगणाऱ्या साधूला जबाबदार धरणें म्हणजे चोराना सोडून

संन्याशाला सुळी चढविणें होय. दिल्लीस अशा प्रकारचा हरतळ सर्व उद्योगधंद्यांवर पडला असतां शांततेचा भंग झालाच पाहिजे, तेव्हां बाजार बंद ठेवण्याची सूचना करणारालाच शांततेच्या भंगाबद्दल जबाबदार घरलें पाहिजे असें विरुद्ध पक्षाचें म्हणणें आहे, अशा भावीत शांततेचा भंग झालाच पाहिजे, हा मुद्दाच सुळी खरा नव्हे शांतता राखून शांत चिंतने व प्रेमळ वृत्तीनें दुःखें भोगा आणि असल्या तपश्चर्येनें जाण्याची शक्ति वाढवा, असा महात्मा गांधी यांचा उपदेश आहे. उपदेशांत दांडगाई किंवा द्वेषबुद्धि कोठेंच नाही. बाजार बंद ठेवण्याची कृतीच अशी आहे कीं या कृतीमुळें कांहीं ना कांहीं तरी दांडगाई करावीच लागते, असें म्हणावें तर तेंहि खरें नाही. पुण्याचा बाजार बंद होता, पण कोणीहि कोणाशीं दांडगाई केली नाही. ज्या मुंबईच्या बाजारापुढें दिल्लीचा चांदणीचीक म्हणजे आज कांहींच नाही, तो सर्व हिंदुस्थानचें मुखनाक असलेला मुंबईचा बाजारहि बंद होता. पण कोठेंच दंगाघोषा नाही व रक्तस्त्रावहि नाही. दिल्लीस दंगाघोषा व रक्तस्त्राव झाला व मुंबईत दंगाघोषा व रक्तस्त्राव नाही, असा फरक कां ? दिल्लीच्या बाजूस या चळवळीत मुमलमान जितके पडले तितकेच - पुण्या-मुंबईसहि-पडले. एका ठिकाणी तेवढा दंगा झाला व दुसऱ्या ठिकाणीं झाला नाही, याचें कारण महात्मा गांधी यांच्या उपदेशांत सांपडण्याचें नाही किंवा सत्याग्रहाच्या चळवळीमुळें कृतीला जें वळण येत आहे त्या वळणांतहि दृष्टीस पडावयाचें नाही. हे कारण शोधून काढण्यास स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या वृत्तीकडेच पाहिलें पाहिजे. पंजाब प्रांतांत, दिल्लीच्या प्रांतांत, व उदारबुद्धि लॉर्ड चेम्सफोर्ट यांच्या परिवारांत सिटनहॅमी किंवा गिरनिगारे जर अधिकारी नसते तर रीलेट-बिलें यापूर्वीच मार्गें गेलीं अशी आणि दिल्लीसहि दंगा झाला नसता. मुंबईस दंगा झाला नाही, याचें कारण लॉर्ड विलिंग्टन यांच्या पारकीदीन सिटनहॅमी प्रधानांनू मुंबई मुश्री

त्यांनाहि घुरोकॅटाप्रमाणें दोन हात, दोन पाय, दोन डोळे आहेत; एवढ्याच साम्यावरून जसा एखादा घुरोकॅट चोरहि होऊं शकत नाही किंवा दरवडेखोरहि होऊं शकत नाही, बंदमापहि होऊं शकत नाही किंवा थोडशेव्हिकहि होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणें महात्मा गांधी हेहि केवळ कायदे मोडण्यानें निंदला किंवा तिरस्काराला पात्र होऊं शकत नाहीत. कायदा पाळणें ही बाबहि कांहीं प्रसंगीं निंदास्पद ठरली जाईल; आणि कायदा मोडणें ही गोष्टहि प्रसंगीं वीरांना, महात्म्यांना व तपस्व्यांना भूषण-दायक होईल. सांप्रतचा प्रसंग कोणत्या स्वरूपाचा आहे हें महात्मा गांधींनी ठरविलेहि नाही व जाहीरहि केलेलें नाही. रीलेट बिलांची चर्चा कायदे कौन्सिलांत ज्यांनीं ज्यांनीं केली त्यांनीं आजच्या प्रसंगाची रूपरेषा आखलेली आहे. सत्य कोणत्या बाजूचें आहे हें ठरविण्याचा मक्ता महात्मा गांधी एकटे घेऊं इच्छित नाहीत. सांप्रतच्या वादांतील सत्य महात्मा गांधींचा बाजूचें आहे, असा निकाल त्यांच्या स्वतःच्या अंतःकरणाच्या प्रवृत्तीनें तर दिलाच आहे; पण तेचदबावर ते थांबलेले नाहीत. कायदे कौन्सिलांत सर्व नेटिव्ह सभासदांनीं याच प्रवृत्तीला दुजोरा दिला आहे. सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रकारच्या संस्थांनीं व दरएक दर्जाच्या विचारी पुरुषांनीं रीलेटचा कायदा दुराग्रहाचा आहे इतकेंच नव्हे तर या कायद्याच्या वेळीं राजकीय दफा मिळाले तरी ते न मिळाल्यासारखेच आहेत, अशीच आपल्या अंतःकरणाची ग्याही दिली आहे. तेव्हां सत्यच कोणता व असत्यच कोणता याविषयी हिंदु-मुसलमानांच्या दृष्टीनें तरी विलकूल मतभेद राहिलेला नाही. तेव्हां महात्मा गांधी यांची कायदा मोडण्याची भृति कोणत्याहि दृष्टीनें, गुद अधिकाऱ्यांच्याहि दृष्टीनें, निंदास्पद होऊं शकत नाही. ते विदेशी (Selfless) विषयीच आहेत हे घर जेम्स मेरटन यांनाहि मान्य आहे. प्रसंग सत्याचा आहे; आणि पुढारी आहे विदेशी साधू; एवढ्या गोष्टी सर्वांना

मान्य आहेत. या गोष्टी मान्य करणारेहि सत्याग्रहाच्या चळवळीवर असा आरोप करतात की, अनुयायी कोठे साधू आहेत? आणि साधू वृत्तीनेच कायदे मोडले जातील म्हणून कशावरून? सर्वच 'अनुयायी' साधू नाहीत, यावद्दल वाईट वाटण्याचें कारण नाही. इतके साधू एका ठिकाणी घेऊन तरी काय करावयाचे? त्यांना कोणत्या चळवळीचें काम तरी पुरणार? तेव्हां अनुयायी साधू नाहीत आणि साधू वृत्ति ठिकणार नाही, या मुद्यांवर 'चळवळीला शक्य तितका पाठिंबा देऊं नका, असा उपदेश करणें म्हणजे मातृभूमीचें जाणून बुजून नुकसान करणें होय. कोणते कायदे कोणी व कसे मोडाययाचे यासंबंधानें शंका कुशंका काढीत बसण्यापेक्षां आणि वृथा वादांत काळ घालविण्यापेक्षां निरनिराळ्या कमिट्यांशीं असला वादविवाद करून निरनिराळीं मतें घेऊन महात्मा गांधी स्वतः जे कायदे मोडतील ते सर्व कायदे आपापल्या शक्तीप्रमाणें व बलाप्रमाणें सांप्रतच्या प्रसंगी कोणाहि देशभक्तानें मोडल्यास त्याला पाप लागण्याची विलकूल भीति नाही. यांत दोष विलकूल नाही; प्रत्यवाय नाही; पूर्वीच्या कामाचा नाश नाही; शक्तिनुसार थोडेसें झालें तरी तें कल्याणास्पदच होऊन निदान रौलेट कायद्यांचें संकट टळेल. यशापयश सर्वांच्या जुटींवर व मदतीवर अवलंबून आहे. तथापि त्यावद्दल आज अनुकूल अटकळ बांधण्याइतकी मदत गेल्या आठ दहा दिवसांत महात्मा गांधी यांना मिळाली आहे. शिवाय एवढी मोठी गोष्ट मात्र आज निर्दिवाद आहे की, यांत कोणच्याहि प्रकारचें पाप नसून आरग निदास्पद गोष्ट केली अशी चुटपुट मनाला लागून राहण्याचा प्रसंग कोणावरहि या कार्मी येणार नाही.

० धामधुमीचा आठवडा

रविवार ता. ६ एप्रिल रोजी चोहोकडे हिंदुस्थानात सत्याग्रहाच्या चळवळीसंबंधाने बाजार बंद होऊन उपवास, उपासना वगैरे स्वरूपाचे व्रत पाळले गेल्यानंतर गेल्या मंगळवारी म. गांधी यांनी मुंबईस सत्याग्रहाच्या चळवळीस उघडपणे सुरवात केली. आदले दिवशी म्हणजे सोमवारी सत्याग्रहाची मुख्य कमिटी भरून म. गांधी यांनी पूर्वी प्रसिद्ध केलेली पण सरकारने प्रेस अॅक्टखाली जप्त केलेली पुस्तके उघडपणे विकण्याचे, आणि 'सत्याग्रही' या नावाचे एक वर्तमानपत्र छापखाना वगैरे रजिस्टर न करता छापून प्रसिद्ध करण्याचे ठरविण्यांत आले. या ठरावाप्रमाणे मंगळवारी म. गांधी यांनी स्वतः आपल्या सरकारजमा झालेल्या 'हिंद स्वराज्य' या गुजराथी पुस्तकाच्या प्रती उघडपणे विकण्यास सुरवात केली. शेट जमनादास द्वारकादास, मि. उमर सोवानी, मि. बंकर, श्री. सरोजिनी नायडू, श्री. अनसूयाबाई, अहमदाबादचे मि. चंदूलाल देसाई वगैरे सत्याग्रही पुढाऱ्यांनी सदर पुस्तकाच्या प्रती उघडपणे बाजारांत विकल्या आणि पोलिसलाहि मुंबई व अहमदाबाद येथे दिल्या। रविवार ता. ६ रोजी सत्याग्रह चळवळीचे देवक वसले व मंगळवारी शुभ कार्यास सुरवात झाली. पण कार्याच्या देवकाचा रविवार व पुढील आठवडा श्रावतेने पार न पडता गुरुवार, शुक्रवार व शनिवार हे गेल्या आठवट्यातील तीन दिवस पूर्वीच्या कोणत्याहि चळवळीला मार्गे टाकण्याइतक्या धामधुमीचे गेले. या संबंधाची सविस्तर हकीकत आजचे अंकत दुसरीकडे दिलीच आहे. ती धाचली अगती गेल्या आठवड्यात कोणते

उग्र वायटळ

गर्भ हिंदुस्थानभर फिरत होतें, याची कल्पना वाचकांस सहज होईल.

सत्याग्रहाची चळवळ म्हणजे अत्यंत निरुपद्रवी चळवळ; प्रेमळ वृत्तीने आत्म्याची शक्ति जागी करून त्या शक्तीच्या जोरावर सात्विक रीतीने इष्ट कार्यसिद्धि घडवून आणण्याची ही तपश्चर्या आणि या तपश्चर्येच्या अग्रस्थानी म. गांधी यांच्यासारखा विदेही पुरुष बसलेला ! अशा स्थितीत देवकाच्या दिवशी आणि कार्याच्या आठवड्यांत चोहोंकडे वाघटळें उत्पन्न व्हावी ही गोष्ट सत्याग्रही वसिष्ठाच्या घेनूच्या शोपटीतून उत्पन्न झालेल्या वादळा-इतकीच सर्वांना सखेदाश्चर्यकारक वाटली यांत संशय नाही. ता. ६ रविवारच्या देवकाच्या दिवसांत कायदे मोडण्याचा कोठेहि भाग नव्हता, पण त्याच्या अगोदरच्या रविवारी दिह्रीस दुकानें बंद करण्याच्या कार्मी बोलचाली होऊन लष्करानें घातलेल्या गोळ्यांमुळें सात आठ इसम मरून दिह्रीच्या भूमीवर देशभक्तांचें रक्त शिंपडलें गेलें. सात्विक देवता जागृत करण्याच्या आत्मयज्ञाच्या प्रारंभीच अशा रीतीने दिह्रीच्या सोल्जरांकडून तामस वृत्ती जागृत केल्या गेल्यामुळें प्रारंभाला देवकाचा समारंभ सर्व हिंदुस्थानांत चोहोंकडे शांततेनें पार पडला, आणि विघ्नें या शुभकार्यास येणार नाहीत असा सर्वास विश्वास चाटला. या विश्वासानें प्रेरित होऊन आणि स्वतःच्या कार्यातील प्रेमळ वृत्तीचा सात्विकपणा पूर्णपणें ओळखून म. गांधी यांनीं गेल्या मंगळवारी आपल्या शुभकार्यास प्रारंभ केल्या. मुंबईस सत्याग्रहाचा हा पहिला दिवस योग्य रीतीनें पाळल्यावर आणि कायदे मोडण्याचें कर्म सर्व विधींना अनुसरून प्रेमळ वृत्तीनें केल्यावर म. गांधी गेले बुधवारी तेथील इष्टमित्रांच्या आमंत्रणावरून दिह्रीस जावयास निघाले. गुरुवारी संध्याकाळीं ते दिह्रीजवळ गेले. १०।१५ मिनिटांनीं त्यांची आगगाडी दिह्रीच्या प्रांतांत प्रवेश करणार तीं कोसी स्टेशनवर सरकारी अधिकाऱ्यांनीं त्यांना दिह्री व पंजाब येथील सरकारचे हुकूम आयून दाखविले. दिह्रीच्या प्रांतांत व पंजाबचे प्रांतांत जाण्याची

त्यांना मनाई करण्यांत आली आहे, अशा अर्थाचे हे हुकूम होते. हे अटकेचे हुकूम वाचून म. गांधी यांना आनंद झाला; आणि तुरुंगवासातील ज्या तपश्चर्येकरता त्यांचे मन उतावीळ झालेले होते त्या तपश्चर्येची घटका जवळ येत चाललेली पाहून ते सख्खित यदनाने अधिकाऱ्यांना म्हणाले की, मनाईचे हुकूम तोडण्यास मी तयार असून आणहि मला अटकेंत ठेवण्याचे आपले कर्तव्य एकमेकांविषयी मनांत राग न बाळगतां अवश्य करावे. म. गांधी यांच्या व्रताचे वारस असलेले त्यांचे शिष्य मि. देसाई यांना त्यांनी १०।१५ मिनिटांत अटकेच्या पूर्वाचा लोकांस सांगावयाचा निरोप सांगितला, आणि लगेच ते अधिकाऱ्यांच्या अटकेंत गेले. म. गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या व्रताला अनुसरूनच जी कृति त्यांच्या हातून या वेळीं व्हावयास पाहिजे होती ती कृति परमेश्वररूपेनें त्यांच्या हातून घडून आली. 'बोले तैसा चाले' असेंच त्यांनीं केले. मि. देसाई यांच्यामार्फत त्यांनीं पाठवलेला निरोप लोकांनीं अवश्य वाचावा आणि त्यांचीं पारायणें करून देशभक्तीचे पहिले घडे शिकावे, अशी सर्वांना या निरोपामंत्रंधानें आमची शिफारस आहे. म. गांधी आनंदानें अटकेंत गेले खरे; पण त्यांना अटक करण्याच्या

तामसी कृत्यामुळे

गेला आठवडा फार घामधुमीचा गेला. गुरुवारी रात्री अटकेची बातमी दिल्लीस पोचली आणि शुक्रवारी सकाळीं व संध्याकाळीं सर्व हिंदुस्थानभर लोकांच्या तोंडीं तोच विषय होऊन बसला. म. गांधी यांना अटक कां करण्यांत आली याची चर्चा प्रत्येकजण आपल्या मनाशीं व इतरांशीं करूं लागला, पण कोणासच दिल्ली व पंजाब येथील अधिकाऱ्यांच्या या तामसी कृत्याचा उलगाडा करतां येईना. खुद्द मुंबईच्या टाइम्सनें हि दोन चार दिवस सातपणें विचार करून या कृत्याचा उलगाडा करतां येण्यासारखा नाही,

तेव्हा सरकारने आपल्याजवळील माहिती लोकांपुढे मांडावी अशी सरकारास विनंती करून या तामसी कृत्यांतील अंधाराबद्दल आपली कबुली पर्मायाने दिली आहे. मुंबईच्या टाइम्सला जें कृत्य अंधाराचें वाटत आहे तेंच कृत्य हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांना काळ्या कुट्ट जलमाचें वाटल्यास आश्चर्य तें कोणतें ! आणि या तामसी कृत्याचे संसर्गदोषामुळे म. गांधी यांनी उत्पन्न केलेल्या लोकांच्या प्रेमळ वृत्तीने पांघरूण टाकून अत्याचारांच्या वावटळीस अर सुरवात झाली तर त्यांत सत्याग्रही चळवळीकडे दोष तरी कोणता ? म. गांधी यांना अटक झाली ही बातमी ऐकण्याबरोबर मुंबई, अहमदाबाद, दिल्ली, लाहोर, अमृतसर वगैरे ठिकाणी पुनः हरताळास सुरवात होऊन उद्विग्न व प्रसन्न झालेल्या लोकांच्या हुंडीच्या हुंडी शुक्रवार, शनिवार दोन दिवस रस्तोरस्ती करूं लागल्या. असल्या हुंडीमध्ये शांत बुद्धि कोठून दिसणार ? काय चाललें आहे याचें त्यांस भान नाही; म. गांधी यांना पकडलें असून आपण अंधकारानें वेष्टिले गेलो आहो एवढीच काय ती जाणीव शिस्तक; आणि सत्याग्रहासारखी निरपद्रवी व सात्विक चळवळ करण्याच्या कामांतहि विलक्षण विघ्ने आहेत असा अनुभव येऊन सात्विक नाही तर नाही पण तामसी तरी प्राणा करण्याकडे निरास झालेल्या मनानें साहाजिकपणें घेतलेली उलट घोव; या सर्व गोष्टींना मिलाफ होऊन अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद व मुंबई येथील खवळलेल्या लोकांच्या हातून अत्यंत शोचनीय व निघ अशी अत्याचाराची कृत्ये घडून आली. अमृतसर येथें नॅशनल बँक व चार्टर बँक या दोन बँका जप्तून उध्वस्त करण्यांत आल्या. त्या धुमाकुळीत बँकेचे अधिकारी असलेल्या चार युरोपियनांना लाठीखाली मारण्याचें अत्यंत निघ पाप लोकांच्या हातून घडलें. अमृतसरच्या स्टेशनच्या काही भागाला आग लावून देण्यांत आली; व तेथेहि एका युरोपियनाला प्राणास मुकावें लागलें. लोकांनी अमृतसरच्या तारायंत्राच्या

तारा तोडल्या आणि अमृतसर व लाहोर यांमधील आगागाडीचा संबंध बंद पाडण्याचा प्रयत्न रूळ बगैरे उपटून करण्यांत आला, अमृतसर इतक्या बेफाम रीतीने संतप्त होऊन निघ अत्याचारांचे माहेरघर वनण्यास म. गांधी यांच्या अटकेची बातमी अंशतः कारणभूत. झाली असेल यांत संशय नाही, पण म. गांधी यांना पंजाबांत जाण्याची अटक करण्याचा हुकूम घ्यावेळीं केला त्याचवेळीं अमृतसरचे व सर्व पंजाबचे सन्माननीय व प्रख्यात पुढारी व. किश्वलू व डॉ. सत्यापाल यांनाहि एकाएकी उचलून पंजाब सरकारने अटकेत ठेविले आणि या अटकेमुळे पंजाबी लोकांच्या क्रोधाग्नीने पेट घेतला ! इतर प्रांतांतील लोकाना जितके स्वातंत्र्य मिळाले आहे तितके स्वातंत्र्य आपणांस मिळत नाही असें दिल्ली व पंजाब येथील प्रजाजनांना आज कित्येक दिवस वाटत आहे. दिल्लीच्या काँग्रेसच्या वेळीं या दोन प्रांतांतील लोकांची गान्हाणी सर्व हिंदुस्थानच्या वेशीवर टाकण्यांत आली, आणि सर मायकेल ओडवायरसारख्या अरेरावी अधिकाऱ्यांची काळी छाया जोंपर्यंत या दोन प्रांतांवर पसरलेली राहणार, तोपर्यंत तेथील हिंदुमुसलमानांच्या मनाची कुचंबणूक नित्य वाढतच जाणार असें दिल्लीच्या काँग्रेसच्या वेळींच सर्वांच्या निदर्शनास आले. या कुचंबणुकीची गान्हाणी निरनिराळ्या सभांतून, अत्रांतून व कायदे कौन्सिलांतील भाषणांतून अधिकाऱ्यांच्यापुढे आज कित्येक महिने एकसारखी मांडण्यांत आली आहेत. त्यांत कोणताहि गुप्तपणाचा मार्ग नाही, लपंडाव कोणी केलेला नाही; सरळ मार्ग कोणी सोडला नाही, असें अवतादि या कुचंबणुकीतून पंजाबी मन बाहेर काढण्याचा कोणताच उद्योग अधिकाऱ्यांनी केला नाही, उलट दिल्लीच्या काँग्रेसनंतर रीठेट दिलाना

फांटेरी पिंजरा

तयार करून पंजाब्यांच्या प्रसन्न मनास त्या पिंजऱ्यांत कोवून, अत्यंत

अल्पेस्वल्प हालचालहि पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांना रक्तबंधाळ करणारी होईल, असला औपधोपचार पंजाबच्या कुर्चबणुकीवर योजण्यात आला ! पंजाबच्या कुर्चबणुकीचे व रौलेट बिलाच्या दावाचे पूर्ण स्वरूप वाचकांनी यावेळीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविलें पाहिजे. एरवीं गेल्या आठवड्यांतील धामधुमीचें संगतवार आकलन त्यांस करता यावयाचें नाहीं. सर मायकेल ओडवायर यांच्या अरेरायी मतांचा दाव पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांवर जाचक रीतीनें जर पडला नसता आणि रौलेट बिलांनीं सर मायकेल ओडवायर यांच्या कारकीर्दीनंतरहि कांहीं वर्षे या जाचांतून सुटण्याची आपणास आशा नाहीं अशी विषण्ण स्थिति पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांत जर उत्पन्न झाली नसती, तर गेल्या आठवड्यांतील निग्र अत्याचार पंजाबांत दृष्टीसच पडले नसते. महात्मा गांधी यांना अटक करून पंजाबांतील अस्त स्थितीवर दुरून काडी ओढून टाकण्यांत आली; आणि अमृतसरच्या पुढान्यांना उचलून नेण्याच्या मशालीनें तर पंजाबास जाणून बुजून पेटविलें. अमृतसरास पांच युरोपियनांचा निर्दयपणानें खून होत असतांना लाहोरासहि बाजारांत हरताळ पडून बऱ्याच उग्र स्वरूपाचे दंगे झाले. अमृतसर व लाहोर या दोनहि ठिकाणीं लोकांच्या छुडींवर पोलिसांकडून व लष्कराकडून गोळ्या घालण्यांत येऊन कांहीं लोक मेले व जखमी झाले. लाहोर येथील बंगल्यांतून असलेल्या युरोपियनांच्या बायकामुलांना थोडा वेळ सरकारी वाड्यांत बंदोबस्ताच्या जागीं ठेवण्यांत आलें; आणि लाहोरच्या रस्त्यांतून मशीनगन्स व मोटारी किल्ले यांची लष्करी मिरवणूक निघून लष्करी विमानानेंहि रात्री व दिवसां लाहोरची टेहळणी केली. पंजाबप्रमाणें अहमदाबाद व मुंबई येथेंहि गेल्या शुक्रवारी व शनिवारी दंगे झाले. अहमदाबादेस एक खासगी पिठाची गिरणी व दोन सरकारी इमारती जाळण्यांत आल्या, तारायंत्राच्या तारा तोडल्यामुळें आणि अहमदाबाद व मुंबई यांच्या-

मुंबई सरकारचा हुकूम त्यांना कळवून मुंबईस भोकळें सोडण्यांत आलें. मुंबईस आल्यावर मुंबईतील मारामान्यांची बातमी त्यांना कळली; अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद येथील अत्याचारांची काहाणी त्यांच्या कानीं आली. आपली सत्याग्रहाची सतिवक चळवळ सभोवारच्या अंधकारांत दडपून जात आहे असें पाहून त्यांनीं गेल्या शनिवारी संध्याकाळीं चौगाटीचे वाळवंटावर मुंबईतील हिंदुमुसलमानांची सभा बोलावली. या सभेला सर्व मुंबई शहर लोटलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. दीड दोन लाखांच्या या सभेचे चार पांच विभाग करून प्रत्येक ठिकाणीं म. गांधी यांचा संदेश तेवढा वाचून दाखविण्यांत आला आणि सभेचें काम संपविण्यांत आलें. अटकेंतून सुटून परत आल्यावर अत्याचारांची हकीकत कानीं येऊन म. गांधी यांनीं समुद्रकिनारीं सर्वोना असें स्पष्ट सांगितलें कीं, मारामारी, अत्याचार, रक्तपात, खून वगैरे सर्व नियम प्रकार सत्याग्रहाच्या चळवळीला वावडे असून सत्याग्रहाची चळवळ त्यामुळें मरणारी आहे. सर्व वावड्या गोष्टी टाळण्याचा निश्चय जर लोकांनीं केला नाही आणि सत्याग्रहाची चळवळ बंद पाडण्याचा प्रसंग जर त्यामुळें आपणांवर आला तर आपण अन्नपाणी वर्ज करून लोकांचा दुराग्रह नाहीसा करण्याच्या कामाला आपल्या शरीराचा बळी देण्यास कमी करणार नाही, असें म. गांधी यांनीं मुंबईच्या लोकांना निश्चून सांगितलें. सत्याच्या आसनावर स्थिरपणानें आरूढ होऊन असत्या वावटळीच्या वेळीं हि अधिकाऱ्यांकडे प्रेमळ दृष्टीनें पाहण्यास जो महात्मा चुकत नाही त्या महत्त्वाला अटक करण्यांत अधिकाऱ्यांनीं तामसीपणा तर दाखवलाच पण मुत्सद्दीपणालाहि रजा दिल्यासारखें केलें. असत्या गैरमुत्सद्दीपणामुळें गेल्या आठवड्यांत चोहोकडे धामधूम उत्पन्न झाली. अमृतसर, लाहोर व अहमदाबाद येथील अत्याचारांचा पूर्ण निषेध म. गांधी यांच्याप्रमाणें केल्यावांचून

मध्ये आनंद - स्टेशनजवळ आगगाडीचे रुळ काढून. टाकल्यामुळे अहमदाबादेस मुंबईहून पाठवण्यात आलेल्या सैम्याची कुमक वेळेवर पोचली नाही. रविवारपासून अहमदाबादेस शांतता शाली आहे. अहमदाबादच्या सविस्तर पातम्या अद्याप प्रसिद्ध झालेल्या नाहीत, पण त्या अत्यंत शोकजनक आहेत असे म्हणतात. मुंबईस शुक्रवारी संध्याकाळी हस्ताळास सुरवात होऊन शनिवारी सकाळी हिंदु-मुसलमानांची सर्व दुकाने बंद झाली, शनिवारी दोनप्रहरी पायघुणीच्या नाक्याजवळ ट्राम्वे बंद करण्याचा उपद्रव्याप सुरू झाल्यामुळे पोलिसांच्या व लोकांच्या झटापटी दोन तीन वेळा झाल्या. मि. जमनादास द्वारकादास वर्गरे सत्याग्रही पुढान्यांनी स्वतःच्या हातांनी ट्राम्वेच्या रुळावरील दगड उचलून टाकून शांतता राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉर्ड यांनी गोळीबार करावयाचा नाही आणि लोकांशी सौम्यपणानेच वागावयाचे असे सक्तीचे हुकूम पोलिसांना दिल्यामुळे आणि पोलिसचे अधिकारी व मॅजिस्ट्रेट यांनीहि लोकांची मने न दुखविण्याचा उद्योग मनापासून केल्यामुळे किरकोळ मारामारीहून अधिक भयंकर स्वरूप मुंबईच्या दंग्यांना प्राप्त झाले नाही. पायघुणीच्या याजूला अशा किरकोळ मारामान्या होत असतांना शनिवारी एक बाजण्याचे मुमारास मुंबईस

म. गांधी आले

आणि लगेच सर्व शहरभर फिरून अनुयायांच्या साहाय्याने मुंबईच्या लोकांची मने त्यांनी शान्त केली. म. गांधी यांना गुरुवारी सायंकाळी दिल्लीजवळ अटक करण्यांत आल्यानंतर मुंबईस परत येणाऱ्या एका गाडीत फर्स्टक्लास-मध्ये अधिकाऱ्यांच्या नजरेखाली मुंबईस आणण्यांत आले आणि मुंबईस आल्यावर मुंबई इलाख्याचे बाहेर जाण्यास मात्र आपणांस मनाई आहे, असा

मुंबई सरकारचा हुकूम त्यांना कळवून मुंबईस मोकळे सोडण्यांत आले. मुंबईस आल्यावर मुंबईतील मारामान्यांची बातमी त्यांना कळली; अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद येथील अत्याचारांची काहाणी त्यांच्या कानी आली. आपली सत्याग्रहाची सात्विक चळवळ समोवाराच्या अंधकारांत दडपून जात आहे असे पाहून त्यांनी गेल्या शनिवारी संध्याकाळी चौगटीचे वाळवंटावर मुंबईतील हिंदुमुसलमानांची सभा बोलावली. या सभेला सर्व मुंबई शहर लोटले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. दीड दोन लाखांच्या या सभेचे चार पांच विभाग करून प्रत्येक ठिकाणी म. गांधी यांचा संदेश तेवढा वाचून दाखविण्यांत आला आणि सभेचे काम संपविण्यांत आले. अटर्नेटून सुटून परत आल्यावर अत्याचारांची हकीकत कानी येऊन म. गांधी यांनी समुद्रकिनारी सर्वाना असे स्पष्ट सांगितले की, मारामारी, अत्याचार, रक्तपात, खून वगैरे सर्व निघ प्रकार सत्याग्रहाच्या चळवळीला वावडे असून सत्याग्रहाची चळवळ त्यामुळे मरणारी आहे. सर्व वावड्या गोष्टी टाळण्याचा निश्चय जर लोकांनी केला नाही आणि सत्याग्रहाची चळवळ बंद पाडण्याचा प्रसंग जर त्यामुळे आपणांवर आला तर आपण अन्नपाणी वर्ज करून लोकांचा दुराग्रह नाहीसा करण्याच्या कामाला आपल्या शरीराचा बळी देण्यास कमी करणार नाही, असे म. गांधी यांनी मुंबईच्या लोकांना निश्चून सांगितले. सत्याच्या आसनावर स्थिरपणाने आरूढ होऊन असत्या वावडळीच्या वेळीहि अधिकाऱ्यांकडे प्रेमळ दृष्टीने पाहण्यास जो महात्मा चुकत नाही त्या महात्म्याला अटक करण्यांत अधिकाऱ्यांनी तामसीपणा तर दाखवलाच पण मुत्सद्दीपणालाहि रजा दिल्यासारखे केले. असत्या गैरमुत्सद्दीपणामुळे गेल्या आठवड्यांत चोहोकडे धामधूम उत्पन्न झाली. अमृतसर, लाहोर व अहमदाबाद येथील अत्याचारांचा पूर्ण निषेध म. गांधी यांच्याप्रमाणे केल्यावाचून

• सत्याग्रहाला सुळीं कां चढवितां ?

म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें मुंबईच्या सत्याग्रही सभेनें सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ तहकूच ठेवावी असा ठराव पास केला असून सत्याग्रही लोकांनीं कायदे मोडण्याचें आपलें व्रत सांप्रत बंद ठेवलें आहे. सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ कां बंद ठेवली पाहिजे यासंबंधाची चर्चा करतांना म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाबरोबरच मारामान्या व खून यांचा सुळसुळाट गुजराय व पंजाब येथें माजून राहिल्याबद्दल दुःख प्रदर्शित केलें आहे. म. गांधी यांच्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानास वरील वाईट प्रकाराबद्दल अंतःकरणपूर्वक दुःख होत असून म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें शांतता व व्यवस्था चोहोंकडे पुनः स्थापित करण्याकरितां सरकारास शक्य त्या रीतीनें मदत करावी अशीच सर्व लोकांची इच्छा आहे. रौलेटच्या कायद्याबिरुद्ध चळवळ करणारांना लुटालूट, खून, मारामान्या व जाळपोळ यांपैकी कांहींहि नको आहे. सनदशीर मार्गानें चळवळ करून रौलेटचा दुष्ट कायदा नष्ट करण्याचा त्यांचा इरादा आहे; तेव्हां सत्याग्रही सभेचे सभासद असोत, सर्व-प्रकारचे लोक अत्याचारांना आळा घालण्याकरितां सरकारास आपापल्या परीं मदत करण्यास तयार असून म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळपर्यंत 'सदर हेतूंच तहकूच केलेली आहे. म. गांधी यांनीं ही चळवळ ज्यावेळीं सुरू केली त्यावेळीं जाळपोळीच्या तत्त्वाशेजारी इतक्या ज्वळ आपण उभें आहों हें त्यांच्या घ्यांनीं आलें नाहीं. ही अटकळ चुकल्यामुळें सांप्रत सत्याग्रहाची चळवळ तहकूच करावी लागली असून जाळपोळीच्या मार्गातून जाळपोळ विझवीत असतानांच आपणांस कशी पाऊलें टाकतां येतील याचा पूर्णपणें विचार करण्याकरितां म. गांधी यांच्या चळवळीचीं तत्त्वे यावेळीं कोटून आलीं;

आमच्याने यावेळीं राहवत नाही; आणि आम्हांस खात्री आहे की, यां निघ कृत्यांचा निषेध सर्व हिंदुस्थानांत यावेळीं झाल्यावांचून राहणार नाही. ही अत्याचारांची लाट शमून सत्याग्रहाची सात्विक चळवळ घ्यवस्थित रीतीने व मंगलदायक पद्धतीने पुढें चालविण्यास म. गांधी एकटेच समर्थ आहेत. तेव्हां रीलेटच्या कायद्याविरुद्ध सर्व हिंदुस्थानानें सांप्रत केलेल्या हाकाटीस गेल्या आठवड्याच्या धामधुमीनंतर म. गांधी आपल्या सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या उदाहरणानें कोणतें शुद्ध स्वरूप देतात हें नीट ध्यानी घेऊन, यथा-शक्ति व यथामति त्यांच्या पावलावर पावले टाकून जाण्यास हिंदुस्थान यावेळीं कचरणार नाही अशी आम्हांस आशा आहे.

• सत्याग्रहाला सुळीं कां चळवितां ?

म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें सुवर्द्धच्या सत्याग्रही सभेनें सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ तहकूब ठेवावी असा ठराव पास केला असून सत्याग्रही लोकांनीं कायदे मोडण्याचें आपलें जत सांप्रत बंद ठेवलें आहे. सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ कां बंद ठेवली पाहिजे यासंबंधाची चर्चा करतांना म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाबरोबरच मारामान्या व खून यांचा सुळसुळाट गुजराथ व पंजाब येथें माजून राहिल्याबद्दल दुःख प्रदर्शित केलें आहे. म. गांधी यांच्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानास वरील वाईट प्रकाराबद्दल अंतःकरणपूर्वक दुःख होत असून म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें शांतता व व्यवस्था चोहोंकडे पुनः स्थापित करण्याकरितां सरकारास शक्य त्या रीतीनें मदत करावी अशीच सर्व लोकांची इच्छा आहे. रौलेटच्या कायद्याविरुद्ध चळवळ करणारांना लुटालूट, खून, मारामान्या व जाळपोळ यांपैकीं कांहींहि नको आहे. सनदशीर मार्गानें चळवळ करून रौलेटचा दुष्ट कायदा नष्ट करण्याचा त्यांचा इरादा आहे; तेव्हां सत्याग्रही सभेचे समासद असोत, सर्व प्रकारचे लोक अत्याचारांना आळा घालण्याकरितां सरकारास आपापल्या परीं मदत करण्यास तयार असून म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळपर्यंत सदर हेतूंच तहकूब केलेली आहे. म. गांधी यांनीं ही चळवळ ज्यावेळीं सुरू केली त्यावेळीं जाळपोळीच्या तत्त्वाशेजारीं इतक्या जवळ आपण उभें आहों हें त्यांच्या घ्यांनीं आलें नाहीं. ही अटकळ चुकल्यामुळें सांप्रत सत्याग्रहाची चळवळ तहकूब करावी लागली असून जाळपोळीच्या मार्गांतून जाळपोळ विस्तारित असतानांच आपणांस कशीं पाऊलें टाकतां येतील याचा पूर्णपणें विचार करण्याकरितां म. गांधी यांच्या चळवळीचीं तत्त्वे यावेळीं कोठून आलीं;

• केसरी, ता. २२ एप्रिल १९१९

यासंबंधाची चर्चा हिंदुस्थानांत आज चोहोकडे सुरू आहे. हिंदुस्थान सरकारचा यासंबंधाचा एक लांबलचक ठराव प्रसिद्ध झाला असून सिमला येथील अधिकाऱ्यांच्या मतांचें धोरणहि प्रसिद्ध झालें आहे. बंगालच्या गव्हर्नर-सहिबांनीं मारवाडी व्यापाऱ्यांना बोलावून बंगालसरकारचें मत प्रसिद्ध केलें आहे. शांततेनें व सनदशीर मार्गानें रीलेटच्या कायद्याविरुद्ध लागेल तितकी चळवळ करण्यास मुंबई सरकारची आडकाठी नाही. पण शांततेचा भंग होऊं लागल्यास आपलें उग्र स्वरूप प्रकट करून शांतता राखण्याकरितां पोलिसच्या व लष्करच्या शक्तीचा पूर्ण उपयोग करून घेण्यास सरकार चुकणार नाही हें उघड आहे. म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू करून कायदे मोडण्याचें तत्त्व लोकांना शिकवल्यामुळें अनर्थ गुदरला असें अधिकाऱ्यांच्या तोंडें म्हणणें आहे. पंजाबच्या स्थितीची माहिती म. गांधी यांना नाही. पण अहमदाबाद व खेडा जिल्हा येथील उद्वेगजनक प्रकाराबद्दल त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, त्यांना करण्यांत आलेल्या अटकेमुळेच

वेताळ वातावरण

उत्पन्न होऊन लोकांच्या हातून उद्वेगजनक गोष्टी घडल्या. अहमदाबादच्या लोकांचीं मनं म. गांधी यांच्या अटकेमुळेच प्रक्षुब्ध झालीं. खेडा जिल्ह्यांत गेल्या दुष्काळाच्या वेळीं सत्याग्रहाच्या चळवळीनेंच तेथील शेतकऱ्यांना म. गांधी यांनीं स्वावलंबनाचा यशस्वी मार्ग दाखविला होता. अहमदाबाद येथील गिरण्यातील मजुरांच्या संपाचे वेळीं म. गांधी व अनसूयाबाई यांनीं मजुरांना मदत करून उपवागाच्या मार्गानेंच गिरणीच्या मालकांना जागे केले होते. अहमदाबाद व खेडा जिल्हा यांचा व म. गांधी यांचा अत्यंत निव्दाळ्याचा संबंध असल्यानें तेथील लोक वेताळ झाले तर या वेताळपणाची जबाबदारी म. गांधींच्या अटफेशियास इतर टिवानी शोर्षात घसण्याची जरूरी तरी काय आहे? म. गांधी

यांना अटक केली असता अहमदाबाद व खेडा जिल्हांतील लोक प्रक्षुब्ध व्हावेत, प्रक्षुब्ध झालेले लोक नेताल व्हावेत, आणि नेताल झालेल्यांच्या वृत्तीची मजल प्रसंग विशेषी जाळपोळीपर्यंत जावी ही सर्व अनर्थपरंपरा म. गांधी यांच्या अटकून उत्पन्न होणारी आहे. या ठिकणी उलट पक्षाचें असें म्हणजे आहे फी, आगगाड्यांच्या स्टेशनांचा विध्वंस करणे, आगगाडीचे रूळ उखडून टाकणे, तारायंत्राच्या तारा तोडणे, पोस्ट ऑफिस, बँका व सरकारी कचेऱ्या जाळणे या गोष्टी लखोर, अमृतसर, गुजराणवाला वगैरे पंजाबांतील चार पांच ठिकाणांप्रमाणेंच अहमदाबादेस कशा झाल्या ? प्रक्षुब्ध झालेलीं मनें वाटेल ते भयंकर कृत्य करण्यास तयार होतात, बुद्धिच्या ताव्यांत त्यावेळीं शरीर नसतें. अर्थात् अशा लोकांनीं केलेलीं जाळपोळीचीं कृत्ये बुद्धिहीन माथेफिरूंच्या सारखीं घ्दावयास पाहिजेत, त्यांच्यांत सुसंबद्धता दिसतों कामा नये; पण पेडलेल्या पंजाबांत व अहमदाबादेत तसा वेडगळपणा दिसत नाही. सरकारला नडवणारी तेवढीच जाळपोळीची कृत्ये करण्यांत आली व करण्यांत येत आहेत, ज्या पोलिस चौकीला त्यागून खासगी घरे होती त्या पोलिस चौकी आंतील सरकारी सामान तेवढें रस्त्यावर आणून जाळलें पण चौकीला आग लावून देण्यांत आली नाही. इतर ठिकाणच्या पोलिस चौक्या व सरकारी कचेऱ्या जाळण्यांत आल्या. हिंदुस्थानसारख्या अफाट व विस्तीर्ण प्रदेशावर मूठभर इंम्रजांनीं लष्करी सामर्थ्यामुळे सत्ता चाडवावयाची असल्यास एका ठिकाणाहून लांबच्या दूरच्या ठिकाणास जावयाचे रस्ते स्वतःच्या पूर्ण हुकमतीत ठेवणे जरूर आहे. पोस्टाच्या कामांत अडथळा आला, तारायंत्राचे काम बिघडलें, आगगाडी थांबून राहिली, आणि सरकारी कचेऱ्यांतील चिटथाचपाटया नाहीशा झाल्या तर सरकारच्या लष्करी शक्तीला अर्धांग वायु झाल्यासारखा होतो. सरकारचे अर्धे मरण आगगाड्या, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें व चिटथाचपाटया यांमध्ये आहे. या दोन मर्मस्थानांपैकी पहिली

चलनाची शक्ति अहमदाबादेस व पंजाबांत अत्यंत निष्ठुरपणें दुखविली गेली. या भर्मस्थानाकडेच प्रक्षुब्ध झालेल्या लोकांचें लक्ष कसें गेलें ? तारा तोडण्याची युक्ति रानांना कोणी सुचविली ? आगगाड्यांचे रुळ उखडल्यानें अर्धोगवायु होतो, हें लोकांच्या ध्यानीं कोणी आणून दिलें ? पोस्टांना, बँकांना व सरकारी कचेऱ्यांना एक डबाभर रोकेंल घेऊन लावलेली आग सरकारी शक्तीच्या भर्मस्थानापर्यंत पोचते ही अकल अहमदाबादच्या व पंजाबच्या लोकांना कोणी शिकविली ? पंजाब व अहमदाबाद येथील कृत्यांमध्ये एक प्रकारचें साम्य कां दिसून यावें ? या गोष्टींचा उलगडा मुंबईच्या टाईम्सच्या मतानें असा आहे कीं, हिंदुस्थानांत

बोल्शेव्हिकांचा प्लेग

पाठविण्यांत आला असून रशियातील बोल्शेव्हिकांनीं ३५,४० लाख रुपये या कामी खर्च केले असल्यामुळें अहमदाबाद व पंजाब येथें हा रोग दृष्टीस पडूं लागला आहे. म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली नसती तरी देखील दुसरी एखादी संधि साधून हा रोग हिंदुस्थानांत प्रकट झाला असता. ईजिप्तमधील गेल्या पंधरवड्यांचे दंगे आणि हिंदुस्थानातील दंगे यांच्यामध्ये येंच साम्य असल्यामुळें रशियातील बोल्शेव्हिकांच्या रोगाचा प्रतिकार करण्याच्या कामीं सर्व हिंदुस्थान सरकारास मदत करील यांत संशय नाही. हिंदुस्थानच्या पवित्र भूमीत बोल्शेव्हिकांचीं मतें रजणें शक्य नाही. ज्या देशांत धर्मश्रद्धा नष्ट झालेली असते, आणि ऐहिक सुखांची पराकाष्ठा हेंच संसाराचें मुख्य ध्येय होऊन वसलेलें असते तेथें घनाच्या व ऐपआरामाच्या एकीकरणांमुळें निर्धन व श्रीमंत यांच्यामधील भेद तीक्ष्ण होत जाऊन बोल्शेव्हिकांचा रोग समाजाला जडतो. हिंदुस्थानची धार्मिक श्रद्धा जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत धनिकांच्या राहणीतला साधेपणा नष्ट व्हावयाचा नाही आणि गोरगरिवांना धर्मसंस्थांतून मदत मिळून

धर्मकृत्यांस स्वतःला वाहून घेऊन पोळलेल्या हृदयांना शांत करून घेण्याचा मार्ग मोकळा राहणार आहे. युरोपांत धर्मश्रद्धा नाहीशी झाल्याचा परिणाम बोल्शेव्हिकांच्या प्लेगानें दृष्टीस पडूं लागला आहे. बोल्शेव्हिकांचा रोग हें नास्तिक स्थितीचें एक अत्यंत कडू फळ होय. नास्तिक स्थितीला हें फळ यावयाचेंच. हिंदुस्थानांत ही नास्तिक स्थिति नसल्यामुळें हा रोग येथें घर करून बसेल अशी भीति नको. बोल्शेव्हिकांचीं तत्त्वे जरी यथारूढ झाली नाहींत तरी सरकारी सत्तेस अडवण्याचे व उलथून पाडण्याचे त्यांचे मार्ग येथील लोकांस शिकवण्यास ते कमी करणार नाहींत असें कांहींचं म्हणणें असून, या बोल्शेव्हिकांच्या विरुद्ध सरकारनें तीव्र उपाय योजले पाहिजेत असें मुंबईच्या ठाईम्सचें मत आहे. रशियांतील बोल्शेव्हिकांच्या विरुद्ध सरकार जे उपाय योजील त्या उपायांस येथील प्रजाजनांची पूर्ण संमति मिळेल यांत संशय नाही. पण आतां यापुढें रशियांतील बोल्शेव्हिकांचा प्रसार हिंदुस्थानास होण्यासंबंधानें योजण्यांत यावयाचे उपाय, चोर घरांतून चोरी करून निघाल्यानंतर दाराला कडी घालून घेण्यासारखाच होणार आहे. हालचालींच्या मार्गांना अडथळा करण्याच्या उद्देशानें ज्यांचें कान कुंकून टाकणें इष्ट आहे असें रशियांतील बोल्शेव्हिकांना वाटलें त्यांचें कान त्यांनीं आज कुंकून टाकल्याप्रारखेंच आहेत; व आतां नवीन शिकवणूकच शिकवणें राहिलेली नाही. गुरूचें शिकवणें संपलेंच शिष्याचा अभ्यासहि संपला. यापुढें या शाळा बंद करण्याचा हुकूम फोल होणार आहे. प्रत्येक लहान मोठ्या शहरांत लोकांचीं मनें प्रक्षुब्ध होऊन दंग्याधोऱ्यांचा समय जबळ आला असतांना हरएक प्रकारच्या दंग्यांचें पर्यवसान स्टेशन, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें व सरकारी कचेऱ्या यांची जाळपोळ करण्यांत व्हावें म्हणून खटपट करणारे मूठभर तरी लोक दृष्टीस पडणार आणि वरील निच अनर्थांच्या गोष्टी इतक्या साव्या आहेत कीं, एलाद दुसऱ्यानें त्याक्षणीं

सुचविले नाही तरी क्रोधाधीन स्थितीतहि दंगेखोरांच्या व्यवसायांत यापुढे त्या आल्यावांचून राहणार नाहीत. सरकारी हालचालींचे मर्मस्थान अशा रीतीने वारंवार दुखविले गेल्यास लोकांचेहि अपरिमित नुकसान होणार आहे. नुकसान टाळण्याकरिता सरकारस अशा वेळीं मदत करणे हे सर्वांना इष्टच आहे. दंगेघोरे सुरू झाल्यानंतर पूर्वी सरकारचे कृत्य कसलेहि असले तरी शांतता राखण्याच्या कार्मीं सरकारस मदत करणे हे लोकांच्या फायद्याचेच आहे. ही स्थिति ओळखूनच म. गांधी यांनी सत्याग्रहाची चळवळ सांप्रत तद्दुकुच ठेवली आहे. सत्याग्रहाची चळवळच खोटी आणि त्या चळवळीपासून बोल्शेव्हिकांचा रोग तेवढा व्हावयाचा अशी या वेळीं कांहींनीं विधाने केली आहेत. आपल्या शहाणपणाचा फाजील टेंभा मिरवण्याची ज्यांना चटक लागली आहे त्यांनीं असें करावें यांत नवल नाही. बोल्शेव्हिकांचा रोग प्रेमळ धर्मश्रद्धेनें व सत्याग्रहाचेच नेहमीं मर्यादेच्या आंत रहात असतो; तपस्वीच लोक त्या विषास आपल्या कंठाच्या अटकेत ठेऊं शकतात. या तपस्व्यांना तुम्हीं समाजांतून काढून टाका म्हणजे बोल्शेव्हिकांचा रोग स्वतःच्या आणेतून बाहेर पडलाच असें समजा, धूर्त व ढोंगी बोल्शेव्हिक, सत्याग्रहाची भगवीं वस्त्रे पांवरून दंगेघोरे करूं लागले तर ज्या रीलेट-अॅक्टाने या दोग्यांच्या नाचाकरितां अंगण उत्पन्न करून दिले त्या रीलेट अॅक्टालाच प्रथम रजा देणे इष्ट नाही काय ? म. गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीवर उगीच चोटें मोडून फाय उपयोग ? हा रीलेट अॅक्ट चांगला आहे असें फोगीहि विचारी मनुष्य म्हणत नाही. मग आतां त्या अॅक्टची देशी भाषांतून भाषांतरे करून आणि खेडोपाडीं वाटून फाय उपयोग होणार आहे ? सरकारनें खुशाल हा उपाय योजवा; आमची ना नाही. सर्व मामलेदारांनीं, फौजदारांनीं, पाटील कुलकर्णींनीं देशी भाषांतून या फायद्याच्या व त्यावरील खलाशांच्या एकादश्या सरकारी चावडींत गावच्या सर्व लोकांना अभि-

भवणाला बोलावून अवश्य कराव्यात; त्याबद्दल आमची हरकत नाही. आमची पक्की खात्री आहे की, खेड्यापाड्यांतील लोकहि हा कायदा जसा-जसा अधिक वाचू लागतील तसतसे त्यांचे हिडिस स्वरूप लोकांच्या दृष्टीस अधिकच पडू लागेल. चोर्हांकडे अशा प्रकारचे दंगेघोषे चालले असतांनाहि मुंबई शहरांतील बॅरिस्टरांच्या व वकिलांच्या समाजानें या कायद्याची चर्चा करून या कायद्यांतून दुर्गंधीशिवाय कांहीं बाहेर पडू शकत नाही असें ठरविलें आहे. मुंबईचे प्रमुख बॅरिस्टर व वकील एके ठिकाणी जमून अशी चर्चा करित असतांना, या कायद्याचें समर्थन करणारा एकहि प्राणी त्या संभेस गेला नाही ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. मग देशी भाषांतून त्या कायद्याच्या चांगुलपणाचें प्रदर्शन कसें करावयाचें ? इंग्रजी भाषेंतून जाणणारांपुढें आणि त्यांतल्या त्यांत वकिलांच्या पुढें जर कोणालाहि या कायद्यांतील चांगुलपणा दाखवितां येत नाही तर नुसत्या भाषांतरानें काय व्हावयाचें आहे ? विहिरीत नाही तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? मुंबईतील कांहीं अँग्लो-इंडियन छापखान्यांच्या देशी भागांना वण्या मिळविण्याची ही एक युक्ति दिसते, या पलिकडे त्यांत कांहीं तथ्य दिसत नाही. या टोंगी लोकांच्या घरी वण्याच्या रूपानें मुंबई सरकारच्या तिजोरींतील हजारो रुपये जावयाचेच असले आणि तेवढ्यानें जर सरकारचें मन शांत होत असलें तर त्यास अडथळा तरी कां करावा ? पण सांप्रतच्या स्थितीचा विचार करतांना असल्या क्षुल्लक टोंगांना फाजील महत्त्व देणें हें कोणाला केव्हांहि इष्ट नाही. मुंबईस व दिल्लीस जे मोठमोठे अधिकारी मोठमोठे पगार देऊन ठेवण्यांत आलेले आहेत ते अंधार दिसून बोल्शेव्हिकाचें भूत म्हणून टाईम्सनें किंकाळी फोटण्याबरोबर

रामरक्षेचा पाठ

म्हणणाऱ्या भटजींना दक्षणा देण्याकरितां नेमलेले नाहीत. मुत्सद्यांचें हें

काम नव्हे; गव्हर्नर जनरल व गव्हर्नर हे राजे आहेत व मुत्सद्दी आहेत. राजे या नात्याने पोलिसची शक्ति, प्रेस ऑक्टची शक्ति, १८१८ च्या कायद्याने लोकांना उचलून कैदेत टाकण्याची शक्ति आणि लष्करची शक्ति या सर्व शक्तींचा उपयोग शांतता राखण्याकरिता त्यांनी केला पाहिजे. हिंदुस्थान सरकारने अमृतसर, लाहोर, गुजराणवाला वगैरे पंजावांतील चार, पांच जिल्ह्यांत लष्करी कायदा सुरू केला आहे; सभावंदीचाहि कायदा लागू केला आहे; अमृतसर येथील आणखी कित्येक पुढान्यांना उचलून कैदेत टाकले आहे; लाला रामभुज दत्त चौधरी, लाला हरकिसनलाल वगैरे पुढारी आज कैदेत आहेत; लाहोरची वादशाही मन्दीद सोल्जरांच्या हातांत आहे; कित्येक मुसलमान पुढान्यांना गिरफ्तार करण्यांत आले. ट्रायब्यून व पंजाबी ही पंजाबची मुख्य पत्रे तूर्त बंद पडली असून ट्रायब्यूनचे संपादकांस अटकेंत ठेवण्यांत आले आहे; सरकारी भात्यांतील सर्व प्रकारचे नवे जुने बाण आज पंजाबावर सोडण्यांत आलेले आहेत, अमृतसर व लाहोर येथे बंडच सुरू आहे असे सरकारतर्फे जाहीर करण्यांत आले असून पंजाबचे हे बंड शांत होत चाटल्यापेहि आतां प्रसिद्ध झाले आहे, दंग्याधोष्याच्या व बंडाच्या वेळीं हरएक प्रकारचा बाण योजून कशी बशी शांतता पुन्हां एकदां स्थापनें हे राजांचें काम आहे. राजे या नात्याने करावयाच्या कृत्यां-यद्दल चर्चा करण्याची वेळ आजची नव्हे. पण राजे या नात्याने अंगांत पालवयाच्या चिलखताच्या आंत मुत्सद्दीपणाच्या नालायकीची घाण जर कोणी हातूं लागला तर त्याच्या त्या कृत्यास मान तुकवणे म्हणजे इंग्रज वादशाचा परीं अनरापी होणे होय. रीलेट ऑक्ट पास करण्यांत मुत्सद्दीपणाचा जो अभाव दाखविण्यांत आला तो सर मायकेल ओट्टावायर यांच्या-सारक्या अदूरदर्शी व दुरासरी फोडावळ्यांची छाप सिमत्यावर अधिक बसली म्हणून होय. मुंबई सरकारचे राजकीय वातावरण गेलीं चार पांच

चपें जर पंजाबांत दिसलें असतें तर रौलेट अॅक्ट पासच झाला नसता-
 आणि दडपशाहीचा रोगहि सिमल्यास जडला नसता. सर मायकेल ओडवायर
 यांच्या जागी लॉर्ड विलिंग्डन किंवा सर जॉर्ज लॉर्ड हे जर पंजाबचे
 गव्हर्नर असते तर रौलेट अॅक्ट पास होऊन महात्मा गांधींच्या सत्या-
 ग्रहाच्या चळवळीनंतर दिल्ली, अमृतसर, लाहोर येथें बंडाच्या आरोळ्या ऐकूंच
 आल्या नसत्या; महात्मा गांधी यांना खुशाल दिल्लीस व पंजाबांत जाण्याची
 परवानगी मिळाली असती; लोकांनीं एक दोन दिवस उपास केले असते;
 व पुनः सत्याग्रहाचे ठराविक कायदे मोडण्यापलिकडे कोठेंहि कांहीं झालें
 नसतें. पण अति शहाण्याचा बैल रिकामा ह्या नात्यानें, सर मायकेल यांच्या
 अति शहाणपणामुळें अहमदाबाद, दिल्ली, अमृतसर, लाहोर येथील सरकारी
 बैलांच्या पाठीवरील गोण्या लुटून गेल्या, आणि रिकाम्या बैलांना प्रजेच्या
 पोटांत शिंगें खुपसण्याचें लष्करी काम करावें लागलें. आज कित्येक महिने
 बोल्शेव्हिकांच्या कया सर्वांच्या कानीं, कपाळीं पडत असतांना, दुष्काल,
 इन्फ्लुएंझा वगैरे आपत्तींना लोक भ्रास्त झाले आहेत हे माहीत असतांना,
 तुर्कस्थानच्या विचित्र स्थितीमुळें मुसलमानांची मनोवृत्ती अस्थिर होण्या-
 सारखी आहे, याचें पूर्ण ज्ञान असतांना, लढाईच्या अखेरीस तहाच्या
 परिपदेमध्यें होत असलेल्या स्वतंत्रताच्या तत्त्वाच्या खलाणें हिंदुस्थानच्या
 राजकीय आकांक्षा सतेज होणें अपरिहार्य आहे असें स्वतः बोलून दाखवीत
 असतांनाहि ज्यांना रौलेट अॅक्ट कायदा पास झाला असतां लोकांचीं मनें
 प्रभुबुध होणार नाहींत असें वाटलें ते सर मायकेल ओडवायरसारखे
 हिंदुस्थान सरकारचे सहाय्यार, मुत्सद्दी या नात्यानें आज नालायक ठरले
 आहेत. गेल्या पंधरा दिवसांच्या घुमाकुळीनें त्यांच्या मस्तकावर नालायकीचा
 शिक्षा ढळढळीत मारलेला आहे, हा पुसला जाणें शक्य नाहीं. सांप्रतचे
 दंगेधोपे नाहींसे करण्यास सरकारनें योजलेल्या उपायांच्या आड कोणीहि

थेकं इच्छित नाही, पण हे उपाय योजतांना वरील नाटायकी धवून पुढून टाकण्याच्या हेतूने जर सनदशील व सत्वशीर चळवळीचा छळ करण्यात आला तर पहिल्या नाटायकीत दुसऱ्या नाटायकीची भर पडून एकीकडचे पाप जाळतांना दुसरे पाप पोसल्यासारखे होईल. तेव्हां यावेळीं राजे या नात्याने शांतता राखण्याकरितां पोलिसची व लष्करची सत्ता योग्य काळपर्यंत सरकारने उपयोगांत आणणे जरी अयोग्य होणार नाही तरी पण प्रेस अॅक्ट, सभासंदीचे अॅक्ट, १८१८ चा कायदा असलीं नवीं जुनीं मुतें लष्करच्या मदतीस बोलावणे अयोग्यच होय, अशा स्थितीत अधिकाऱ्यांनी सत्याग्रहाचे चळवळीवर दोषाचे खापर न फोडतां जर रौलेट अक्टाची चूक दुरुस्त केली, आणि दडपशाहीला उत्तेजन दिलें नाही, तर शांतता राखण्यास लष्कराला बोलावण्याची जरूरीच राहणार नाही.

• अक्राळ विक्राळ शिक्षा

पंजावांतील लाहोरचे सन्माननीय पुढारी लाला हिरकिसनलाल, पं. राज-भुजदत्त चौधरी आणि लाला धुनीचंद यांना गेल्या आठवड्यांत जन्मठेप काळेपाणी व सर्व मालमत्तेची जप्ती अशा शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या. अमृतसरचे डॉ. किश्वलू व डॉ. सत्यपाल यांना जन्मठेप काळेपाणी मिळून महमद बाशीर यांना फांशीची शिक्षा झाली. वरील शिक्षा सांगतांना पंजावांतील मार्शल लॉ कोर्टाने जें अक्राळ विक्राळ स्वरूप धारण केलें त्यामुळें सर्व हिंदुस्थानांत पुन्हां गडबड सुरू झाली असून त्या शिक्षांची अंमल-बजावणी लाटसाहेबांनीं करूं नये अशा आशयाच्या तारा हिंदुस्थानांतील सर्व भागांतून लाटसाहेबांकडे गेल्या आहेत. पंजावांतील मार्शल लॉ कोर्टाने आतांपर्यंत शेकडों लोकांस अटक व शिक्षा दिल्या असून ७०।८० लोकांस फांशीच्याहि शिक्षा दिल्या आहेत. या शिक्षांतील कडकपणा कमी करण्या-विषयीहि हिंदुस्थानांतून ठिकठिकाणांहून तारा गेल्या असून स्टेटसेक्रेटरी-साहेबांच्या हुकमाने दोन इसमांच्या फांशीच्या शिक्षा तहकूब करण्यांत आल्या आहेत. बाबू कालिनाथ राय यांचीहि दोन वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा लाटसाहेबांच्या हुकमाने तीन महिन्यावर आणण्यांत आली आहे. पंजावांतील सर्व प्रकारचा विचार करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारच्या संमतीनें स्टेट सेक्रेटरीसाहेब लवकरच एक कमिशन नेमणार आहेत. हें कमिशन नेम-ण्यांत येणार ही बातमी प्रसिद्ध झाल्यानंतर पंजावांतील शिक्षा-सत्राचें स्वरूप पूर्वाह्निकें उग्र राहणार नाहीं अशी आशा वाटूं लागली होती. पण लाहोर व अमृतसर येथील कटांच्या खटल्यांत सन्माननीय पुढाऱ्यांना ज्या भयंकर शिक्षा देण्यांत आल्या आहेत त्यांजकडे लक्ष दिलें असतांना राजकीय चळवळ

करणारांना शिक्षाचा वागुल्लवोका दाखवून पुढान्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टांच्या अकाळ विक्राळ स्वरूपाचें प्रदर्शन सर्व लोकांपुढें एकसारखें करून राजकीय चळवळ जमिनदोस्त करण्याचे कट माजी ले. गव्हर्नर यांच्या कृपाळवाखाळीं मार्शल लॉच्या वेळीं पंजाबांत बराच माजून राहिला होता असें म्हणणें भाग पडतें. लाहोर व अमृतसर येथील कटांच्या खटल्यांत सरकारतर्फेचा मुख्य पुरावा काय तो रीलेट अॅक्टसंबंधानें निरनिगळ्या वेळीं वरील पुढान्यांनीं केलेलीं भाषणें होत. कायदे कौन्सिलांत रीलेट विल पास होऊं नये व विल पास झाल्यावर सदर कायद्यास बांदशाही संमति मिळू नये म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर जी चळवळ झाली ती चळवळ पंजाबनेंदि इतरांप्रमाणें केली. लाहोर व अमृतसर येथें कित्येक सभा झाल्या, या सभा बोलावण्याच्या आमंत्रणपत्रिका व तेंथें झालेलीं भाषणें व ठराव हाच काय तो सरकारी मुख्य पुरावा; याशिवाय अमृतसरचे डॉ. किश्चलू यांच्याजवळ अगलेले व सत्याग्रहाची शपथ घेतलेले मि. हंसराज यांना माफीचा सांश्रीदार म्हणून पुढें आणून सत्याग्रहाची शपथ म्हणजे नुसतें वादेरचे पांघरूण होतें आणि दंगेघोषे करणें हाच मुख्य हेतु होता अशीं जीं मुक्ताफळें त्यांच्या तोंडून वादेर निघालीं; त्याजवरहि कोर्टानें बराच जोर दिलेल्या आदे. तथापि वरील सन्माननीय पुढान्यांना ज्या शिक्षा सांगण्यांत आल्या, त्या दंग्याघोष्यांत ते सामील होते म्हणून नव्हे तर रीलेट अॅक्ट यांच्या विरुद्ध सर्व हिंदुस्थानभर चळवळ चालली असतांना इतर ठिकाणांप्रमाणें त्यांनींदि भाषणें केलीं म्हणून ! पंजाबांत दंगेघोषे होण्याच्या पूर्वी यांनीं रीलेट अॅक्टचें निमित्त करून भाषणें केलीं आणि या भाषणांनीं लोक चिटून जाऊन दंगेघोषे करतील अशी त्यांनीं अटकळ बांधलेली होती, हा पाप तो सरकारी पुराव्यांतून मनितांर्ष आदे. मनांतले गुप्त हेतु वादेर अहमत्तापगितां माफीचा सांश्रीदार दंगराज यांच पुढें आणले आदे. माफीच्या

साक्षीदारावर अशा वेळी विश्वास केव्हांहि ठेवणें योग्य नाहीं. वरें, आपण कल्याणा करूं कीं, मनांत कांहीं गुपित हेतु ठेवून लाला हरकिसनलाल वगैरे लाहोरच्या पुढाऱ्यांनीं भाषणें केलीं; तीं भाषणें तरी कोगत्या स्वरूपाचीं होती. या कटाच्या खटल्याचे आरोपीतर्फेंचें व. हसन इमाम यांनीं फोटांपुढें पुरावा म्हणून हजर करण्यांत आलेल्या भाषणांची व वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांतील भाषणांची तुलना करून असें सिद्ध केले कीं,

मवाळांचेंच प्रतिर्विच

लाहोरच्या पुढाऱ्यांच्या भाषणांत पूर्णपणें पडलेलें आहे. कायदे-कौन्सिलांत ना. शास्त्री व ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं जशा प्रकारचीं भाषणें केलीं तशाच प्रकारचीं भाषणें लाहोर, अमृतसर येथील पुढाऱ्यांचीं आहेत, असें व. हसन इमाम यांनीं सिद्ध केले. हा कटाचा खटला लाहोर व अमृतसर येथील पुढाऱ्यांवर नसून ना. शास्त्री व ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी वगैरे वरिष्ठ कौन्सिलांतील मवाळांवरच हा खटला आहे असें समजूनच चालले पाहिजे, असा व. हसन इमाम यांचा मुख्य मुद्दा होता. नेमस्तांचीं भाषणें कायदे-कौन्सिलांत चालली असतांना त्या भाषणावर राजद्रोहाचे कटाचा किंवा बंडाचा लहानसाहि शितोडा सरकारतर्फें उडविण्यांत आला नाहीं, कटाच्या व बंडाच्या दृष्टीनें तीं भाषणें सोबळींच समजलीं गेलीं, फोगाच्या डोक्यांतचं आले नाहीं कीं, या भाषणांनीं कट उद्भवतील व बंडे होतील, सदर भाषणांवरिद्ध अशा प्रकारचा ब्रह्मि निघाला नाहीं. पण कायदे-कौन्सिलांवाहेर लाहोर येथें मवाळ पक्षाच्याच एका पुढाऱ्याच्या तोंडून तसलींच भाषणें वाहेर पडल्याबरोबर राजद्रोह, कट, फंदफितुरी वगैरे ओडवायरी-भुतावळ त्या भाषणांच्या सभोवती जमून सन्माननीय पुढाऱ्यांना फोटीत खेचण्यांत येऊन जन्मठेप काळ्या पाण्याच्या शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या, आणि लाला हरकिसनलाल यांची लाखो रुपयांची इस्टेट

सरकारजमा करण्यांत आली. वॅ. हसन इमाम यांनी आपल्या आरोपींनी केलेल्या भाषणांची तरफदारी फार चांगल्या रीतीने केली. कायदे कौन्सलांतील मवाळांच्या भाषणांहूनहि ती भाषणे अधिक सौम्य आहेत असे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले. भाषणांचा सौम्यपणा कोर्टाने नाकबून केलेला नाही पण भेद काढलेला आहे की, कायदे-कौन्सलांतील भाषणे लाटसाहेबांच्या पुढे खाली अ. गि लाहोर व अमृतसर येथील रहिवाशी कायदे-कौन्सलच्या सभासदांप्रमाणे विवेकी, शांत चित्ताचे व जबाबदारी ओळखणारे नसत्यामुळे त्याला हरकिसनलाल वर्गरेची भाषणे फंदपतुरीची मानली पाहिजेत अशी कोर्टाची विचारसरणी पडून आरोपींना अकाल विक्राळ शिक्षा देण्यांत आल्या. पंजाबातील मार्शल-लॉ-कोर्टांची वरील विचारसरणी बालिशतेची, मूर्खपणाची व मूर्तिमंत क्रूरपणासहि खाली मान घालायचा लावणारी आहे यांत संशय नाही. कायदे-कौन्सलांतील लाटसाहेबांपुढे केलेली भाषणे लाटसाहेबांना व इतरांना बंडखोर बनवू शकत नाहीत, हा कोर्टाक्रम आमच्या लक्षांत आहे. पण रीलेट बिलाच्या वेळी मवाळांनी केलेली कायदे-कौन्सलांतील भाषणे वादरच्या जगास आग लावणारी बिलकूल नव्हती असा जो मुद्दा वॅ. हसन इमाम यांनी कोर्टापुढे मांडला त्यानकडे कोर्टाने पूर्णपणे दुर्लक्ष केलेले आहे. रीलेट अॅक्टचा निषेध करणाऱ्या पश्चात् युक्तिवादांत दृढविषयाकरिता सरकारी पक्ष कायदे-कौन्सलां टपून बसलेला होता, पण बंड-फिन्सीय उत्तेजक भाषणे मवाळांनी येथी आग दुरून दुरून संशयदि सरकारी पक्षाकडून दाखविण्यांत आला नाही, पण पंजाबातील वातावरणांत मुळांतच काही नाही अशा बंडफिन्सीया फट निर्माण करण्यांत आला आहे. बरे झाले, यानेळी ना. झाली व ना. सुंदरनाथ बानर्जी बिलापतेंत आहेत; नाहीतर त्याला गोवर्धनदाम यांच्या प्रभावे त्यांना मद्रासेतून किंवा बंगालपातून पंजाबात नेवून नेण्यांत आले

असते आणि या दोघांनाहि पंजाबच्या वातावरणांत फार्सीची शिक्षा झाली असती. कायदे-कौन्सिलांतील रौलेट अॅक्ट्यांच्या वेळच्या लोकांच्या पुढान्यांच्या मापणामुळे पंजाबांतील ओडवायरी वातावरण संतापनें चिडलें असून प्रख्यात पुढान्यांचा बळी घेतल्याशिवाय 'मी शांत होणार नाहीं,' असें या वातावरणानें खटल्यांतील निकालाच्या बाणीनें जाहीर केले आहे. कटवाल्यांच्या यादींत म. गांधींचेहि नांव दृष्टीस पडतें. तिकडे विलायतेंत स्टेट सेक्रेटरी साहेब म. गांधींना साधू पुरुष समजतात आणि हिंदुस्थांत ओडवायरी वातावरण याच साधू पुरुषाच्या कपळावर बंड-फितुरी करणारा कटवाला म्हणून छाप मारते. लाहोर व अमृतसर येथील खटल्यांच्या निकालाकडे हिंदी राजकारणांतील लोकांनीं कोणत्या इष्टीनें पहावयाचे याचेहि धोरण पंजाबांतील अँग्लो-इंडियनांच्यातर्फे निकालावरोबरच प्रसिद्ध झालें आहे. सरकारी पक्षानें आपलें बगलबच्चे म्हणून जे मवाळ खाकेंत मारलें आहेत ते

मवाळच लवलवीत

आहेत असें या निकालांनीं ठाम सिद्ध झालें आहे. हें मवाळ इतकें लवलवीत कसें झालें? राष्ट्रीय पक्षाची छाप त्यांच्यावर कायदे कौन्सिलांच्या घेळीं उमटविण्याइतके मिजलेल्या शाडूचे त्यांना कोणी केलें? नेमस्त पक्ष आम्हीं खाकेंत मारला आणि राष्ट्रीय पक्षानें त्यांना आमच्यावरच उलट भोकावयास लावले हा चमत्कार कसा घडून आला? सिव्हिल अँड मिलटरी गॅझीटसारखे पंजाबांतील पत्रकार वरील शंकासंबंधानें स्वतःच्या मनाचें समाधान असें करून घेत आहेत कीं, मवाळांच्या अंगांत जोम नसल्यामुळे राष्ट्रीय पक्षाला स्वतःच्या अंगांतील कणखरपणाच्या जोरावर त्यास स्वतःकडे ओढून घेतां आले. राष्ट्रीय पक्ष काय करीत आहे? सरकारी अधिकाऱ्यांनींहि कणखरच झालें पाहिजे. लोखंडी सोटा आपल्या हातांत आहे

असें प्रजेच्या अनुभवास आणून दिलें पाहिजे; आणि नेमस्त पक्षाची बुद्धि जर राष्ट्रीय पक्षाशीं संलग्न होऊं लागली तर लाला हरकिसनलाल यांच्यासारख्या नेमस्तालाहि प्राणांतिक चोप देऊन राष्ट्रीय पक्षाकडे कोणाहि नेमस्ताची बुद्धि वळणार नाही, अशी दहशत उत्पन्न केली पाहिजे. अशी ह्या सटल्यांतील निकालाचें आधारावर सरकारास विनंति करण्यांत आली आहे. पंजाबांतील अक्राळ विक्राळ शिक्षांवर अशी टीका आहे की, सरकारी अधिकारी स्वतःच्या हातांतील राजसत्ता राष्ट्रीय पक्षाच्या हातांत विलकूल देणार नाहीत, इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या मुठींत सर्व सत्ता दावून ठेवणार आहेत, असें जर नेमस्तांच्या प्रत्ययास आणून देतील तर राष्ट्रीययांच्या चळवळींत कोणीहि नेमस्त रममाण झालेला दिसणार नाही. या असल्या आशयाच्या टीकेंत जीं तत्वे पुढें मांडण्यांत आली आहेत त्यांजकडे पाहिलें म्हणजे पंजाबांतील अक्राळ विक्राळ शिक्षांतील हेतु तेन्हांच ध्यानांत येतो. रीलेट विलापासून नेमस्त व राष्ट्रीय पक्ष यांच्या विचारसरणींत जी एकी दृष्टीस पडत आहे ती एकी बुद्धिमत्तेच्या जोरावर नाहीशी करणें सरकारी पक्षाला अशक्य झालें आहे. आणि या एकीच्या विरुद्ध ओडवायरी—मंडळ तर मनापासून जळफळत राहिलें आहे. सर्व प्रांतांना व सर्व लोकांना जी एकी सुखाची वाटली व ज्या एकीपासून राष्ट्रकार्य काहींना काहीं तरी स्वराज्याच्या पार्लमेंटरी विलाच्या रूपानेंच निष्पन्न होईल अशी आशा उत्पन्न झाली, त्या एकीवरच निष्ठुरतेनें व मदांधतेनें तीव्र बाण सोडून राष्ट्रीय पक्षाला नाही तर नेमस्त पक्षाला स्वतःचें भक्ष म्हणून खाऊन टाकून, हुसण्याला भयभीत करून आपल्या सभोवती घिरट्या घालीत फिरायला लावण्याच्या अकल-शून्य दंडुकेशाहीचा हा उद्योग आहे. लाला हरकिसनलाल यांची लाखो रुपयांची इस्टेट जरी जप्त झाली, ना. शास्त्री व ना. सुरेंद्रबाबू यांजवर खलबलीतपणाचे आरोप कितीहि करण्यांत आले तरी हल्लींचा नेमस्त पक्ष

राष्ट्रीय पक्षापासून स्वराज्यसंबंधाच्या एकंदर चळवळीत अगदी अंलग
 होणे शक्य नाही. मोल्ले-मिटो यांच्या घेजेहून हद्दीची घेळ अगदी निराळी
 आहे. राष्ट्र जागे झालेलें आहे व राष्ट्रकार्याकरितां राष्ट्रांतिल निरनिराळ्या
 बुर्दांचा मिलाफ घडवून आणण्यांतच राष्ट्र सुख मानीत आहे. सर्व राष्ट्राची
 वृत्ती अशा प्रकारची असल्यामुळे व्यक्तिशः पुढान्यांच्या हातीं भांडण
 फरण्याचें थोडे उरले आहे. भांडण कलं म्हटलें तरी होणारं नाही. अशा
 रीतीनें सर्व राष्ट्र राष्ट्रकार्याकरितां एकीचें सुख वृद्धिंगत करीत वारतांना
 पंजावांनील दंटुकेशाहीनें या एकीचीं वेकी करण्याचा जर प्रयत्न केल्या तर
 तो कधीहि सिद्धीस जाणार नाही. पंजावांनील अक्राळ विक्राळ शिक्षांमुळे
 नेमस्तहि रागावतील, राष्ट्रीयवांचाहि संताप दुणावून जाईल, आणि रौलेट
 विलाया घेऊंची एकी या शिक्षांनीं अधिक दृढ होईल. या शिक्षेतील
 रागटी क्रूरपणाची जी सत्ता वृणपणानें मुडीत ठेवावी असें नोकरशाहीतील
 ओडवाणरी पक्षास वाटत आहे, त्या सत्तेच्या प्रतिष्ठितपणासच उन्नत
 चळवळीत स्वरूप प्राप्त झाल्यावांचून राहणार नाही. कारण पंजावांनील हे
 दोन निराळ वेव्हां हिंदुस्थानावादेर इंग्रजी साम्राज्यांत व दोस्त सरकारांच्या
 प्रदेशांत वाचले जाताल तेव्हां तेथील सर्व उदार मतवादी सज्जन ओट-
 वायरी कंपूला 'मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः' या वाल्मि-
 कीच्या वाणीप्रमाणेंच शार देण्यास चुकणार नाहीत.

• लुटुपुटीचें वंड व माफीचें विल

पंजाबांत लष्करी कायदा चालू असतांना सरकारी अधिकार्यांनीं जीं अनन्यित कृत्यें केलीं व ज्या कृत्यांवद्दल कायद्याचे कोर्टांत फिर्यादी झाल्या असतांना अधिकार्यांचा बचाव होणें शक्य नाहीं, त्या कृत्यांवद्दल सर्व अधिकार्यांना माफी देण्याचें सहा कलमी विल हिंदुस्थान सरकारनें वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलपुढें गेल्या आठवड्यांत आणलें. गुरुवार व शुक्रवार दोन दिवस या विलासंबंधानें सिमल्यास कडाक्याचा वादविवाद झाला, आणि पंजाबांतील दुष्कृत्यांची चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या कमिशनची चौकशी होऊन रिपोर्ट प्रसिद्ध होईपर्यंत या विलाचा विचार लांबणीवर टाकण्यांत याचा अशी ना. चांदा यांची उपसूचना शुक्रवारी सायंकाळीं नापास झाली, आज रोजीं या विलासंबंधानें मते घेऊन विलास कायद्याचें स्वरूप येईल असा अंदाज आहे. गुरुवार व शुक्रवार हे दोन दिवस कायदे कौन्सिलमध्ये झालेला वादविवाद म्हणजे पंजाबच्या एकंदर स्थितीसंबंधाचा वादविवाद होय. विलांतील कलमासंबंधानें वादविवाद झाला. पण तो गौण स्वरूपाचा होता. पं. मदनमोहन मालवीय एकंदर स्थितीसंबंधानें पाऊण तासच बोलले. सरकारतर्फेच्या झालेल्या भाषणांतहि असाच फरक दिसून आला. पंजाब-प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या कमिटीसंबंधाचा ठराव व माफीचें विल या दोन बाबींसंबंधानें कायदे-कौन्सिलांत जो वादविवाद झाला त्यांत स्टेटमेन्टरींनीं या कमिटींत एक हिंदी व एक युरोपियन असे आणखी दोन समासद दाखल करण्यास सांगितलें आहे. आणि शिक्षा झालेल्या

इसमांच्या खटल्यांची फेर तपासणी करण्याकरतां एक हिंदी व एक युरोपियन अशा दोन जज्जांची नेमणूक करण्याचें ठरविलें आहे असें कळलें. असो, कौन्सिलांत झालेल्या चर्चेकडे लक्ष दिलें असतां पंजाब प्रकरणाच्या बुढाशीं असलेली

वंड व दहशत

यांची जोडी प्राधान्येकरून नजरेस पडते, सरकारला अशा माफीच्या विलांची जरूरी काय होती ? आज पंजाबांत अधिकाऱ्यांवर एकसारख्या फिर्यादी लागणार होत्या आणि त्यांतून त्या अधिकाऱ्यांची सुटका झाली नसती तर सरकारी नोकर नाखुष झाले असते, असाहि प्रसंग ओढवलेला नव्हता. तसा प्रसंग प्रत्यक्ष ओढवला असता तर सरकारनें आपल्या अधिकाऱ्यांचा बचाव करण्याकरितां असले माफीचे विल घाईनें पुढें आणले असतें तर गोष्ट निराळी होती. काफर्ड-कमिश्नांतील मामलेदारांना माफी देण्याचा कायदा जसा सरकारनें मागाहून पास करून घेतला त्याप्रमाणें हें माफीचे विलहि पंजाबच्या कमिश्नऱ्या रिपोर्टानंतर पास करून घेण्यास कोणतीच हरकत नव्हती, सरकारजवळ सरकारी नामदारांच्या मताचा भक्कम भारा होताच; मग हें विल आगाऊच आणण्याची इतकी घाई कां ? कमिश्नऱ्या रिपोर्ट होण्याच्या पूर्वीच असले विल आणले पाहिजे असला पूर्वीच्या वद्विवाटीचा कोठेंच निर्वेध नाही, वरील प्रकारचा स्पष्ट अभिप्राय सर नारायण चंदावरकर व रॅ. दास यांनी प्रसिद्ध केला आहे, कमिश्नऱ्या रिपोर्टानंतर माफीचे विल आणले तरी चालतें, अगोदरच आणले पाहिजे हा मुद्दा मिद करण्यास वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांतील कायदेकानूचे सरकारी नामदार सर लॉटिस यांनी कोणतेहि प्रमाण पुढें मांडलें नाही. मग इतकी घाई कां ? राजांच्या खनाच्या तेराव्याच्या पोळ्या आणि राणीशी पाट लावण्याबद्दलच्या पोळ्या एकाच दिवशीं शोडण्याच्या कामांत अत्यंत

तिरस्कारार्ह घाई' दाखविण्यापदल हॅम्बेटला जशा प्रकारची चीट आली होती, तसल्या मारल्याची चीट हिंदुस्थानांत चोर्दोंकडे उत्पन्न करण्याइतकी घाई या माफीच्या विलासबंधानें दाखविण्याचें प्रयोजन काय ? या घाईने हिंदुस्थान सरकारनें साधलें तें काय ? हिंदुस्थानांत पंजाब-प्रकरण जसें उद्भवलें त्याप्रमाणें ईजिप्तांतहि त्याच सुमारास दंगेघोषे झाले; आणि जपानच्या ताब्यांत असलेल्या कोरिया प्रांतांहि असल्याच दंग्याची माथ उद्भवली होती, पण कोरियांत बंड सुरू झालें असें कोणी जाहीर केलें नाहीं. ईजिप्तमध्ये राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी तहाच्या परिपदेस हजर राहण्याची परवानगी मागत असतांना त्यांना ती परवानगी मिळाली नाहीं, ही तक्रार इंग्लंडच्या नजरेस आणण्याकरितां ईजिप्तमध्ये दंगे झाले व लष्कराकडूनच दंगे मोडण्यांत आले विवक्षित कार्य, विवक्षित तक्रार व दंग्याचें ठराविक स्वरूप असा तेथें मेळ घातला. कोरियांतील लोकांनींहि आपणांत स्वसंमतीचें तत्त्व लावलें पाहिजे म्हणून हद्द धरला व या हद्दांतूनच कोरियांतील दंग्या-घोष्याचा उगम झाला जपानी अधिकाऱ्यांनीं हे दंगेघोषे शांत केले आणि जगाच्या सांप्रतच्या राहटीकडे लक्ष देऊन कोरियन लोकांना जपानी लोकां-इतके हरएक प्रकारचे हक आस्ते आस्ते देण्यांत येतील असा वादशाही जाहीरनामा लवकर प्रसिद्ध केला. कोरियांतील दंग्याघोष्यांमुळे हा वादशाही जाहीरनामा लवकर बाहेर पडला. हा जाहीरनामा प्रसिद्ध करतांना जपानच्या मुख्य मंत्र्यांनीं कोरियांतील दंगेघोषे शांत करण्यांत गुंतलेल्या अधिकाऱ्यांच्या दुष्कृत्यांवर पांघरूण घालण्याचें नाकारलें. इतकेच नव्हे तर असल्या दुष्कृत्यांची जीं ठळक उदाहरणें पुढे आलीं होती, त्यांची चौकशी होऊन अधिकाऱ्यांना त्या त्या खात्यामाफत योग्य शिक्षाहि करण्यांत आल्या आहेत, असेहि जपानांत जाहीर करण्यांत आलें. कोरियांत स्वराज्याच्या हक्काकरितां दंगेघोषे झाले. हिंदुस्थानाप्रमाणें कोरियास स्वराज्य आस्ते-आस्ते मिळण्याचें

आश्वासन मिळालें आणि अधिकाऱ्यांच्या दुष्कृत्याबद्दल अधिकाऱ्यांवर ठप-
काहि ठेवण्यांत आला. कोरियांत जसें झालें तसेंच हिंदुस्थानांत फां झालें
नाहीं ? वरील गोष्टीबरोबरच कोरियांत दुसरी एक गोष्ट घडून आली
ती हिंदुस्थानांत न आल्यामुळें हिंदुस्थानांत हें मात्तीचें विल निश्चरणाच्या
घाईघाईनें पुढें करण्यांत येत आहे. कोरियन लोकांना जगानी लोकांच्या
बरोबरीनें हक्क मिळतां कामा नये असें जगानी नोकरशाहीचें कोरियांतल्या
बादाच्यावेळीं म्हणणें होतें. हें म्हणणें कोरियाच्या गव्हर्नरजनरल
साहेबांनीं उचलून धरलें होतें, आणि या म्हणण्याचें समर्थन करून
कोरियन लोकांस दहशत बसवण्याकरितां सदर लॉटसाहेबांचे ओडवायर
साहेबांसारखे एक हस्तक दंग्याधोऱ्याच्या वेळीं कोरियन लोकांना झोडपून
काढण्यांत प्रयत्न होते. हा

कोरियन ओडवायर

व त्याच्या उचलून धरणारे कोरियन लॉटसाहेब या दोघांनाहि जगानी
मंत्रिमंडळानें कोरियांतील आगळी नोकरी सोडून जाण्यास परवानगी दिली
आणि नवीन लॉटसाहेब आणि नवीन सेक्रेटरी नेमून कोरियांतील स्वराज्याच्या
काळ्यास सुरुवात केली. जिकलेल्या लोकांना वागविण्यांत जगानच्या मंत्रि-
मंडळानें जें साहाय्यपणाचें व औदार्याचें धोरण स्वीकारलें तेंच धोरण
तितक्याच ठामपणानें जर इंग्रजी मंत्रिमंडळानें या प्रसंगीं स्वीकारलें असतें
आणि सर ओडवायर यांच्याबरोबरच इंग्लंडास सहगमन करण्याची परवानगी
जर सिमल्याच्या लॉटसाहेबांनाहि माँटेग्यू साहेबांनीं दिली असती तर कोरि-
यन प्रकरणाशीं तुलना करतांना पत्राचप्रकरण खात्रीनें इतकें हिडिस दिसलें
नसतें. औदार्याच्या तरांत जगानपेशां इंग्लंड मार्गे आहे अशांतज भाग
मुठींच नाही. स्वराज्याचीं तत्त्वे व स्वसंमतीचीं तत्त्वे इंग्लंडनेंच अतिकडे

विशेष पुढें आणली व जपाननें नुसतें अनुकरण केलें, पण कोरियांतील नोकरशाही जपानच्या मुठींत असल्यासारखी आहे आणि हिंदुस्थानांतील नोकरशाही बेलगामी आहे. 'अरेरावीपणाचे पाठीराखे' असें दूपण देऊन अमेरिका आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येईल ही भीति जपानला आज जितकी आहे तितकीच इंग्लंडलाहि आहे. शांटिंग प्रांतासंबंधानें, चीनच्या गुप्त तहासंबंधानें व मांगोलियांतील चंचुप्रवेशासंबंधानें जपानला अमेरिकेंत नांविं ठेवण्यांत येतात, पण इंग्लंडलाहि कोठें नांविं ठेवण्यांत येत नाहींत ? आयर्लंड, ईजिप्त, हिंदुस्थान, इराण येथील इंग्लंडची अरेरावीपणाचीं कृत्यें पुढें मांडून अमेरिकेच्या सीनेट समितीला पुढारी जर्मन तहास संमति देऊं नका आणि इंग्लंडचें प्रस्थ माजवूं नका, असा उपदेश अमेरिकेस आज करित आहेत, जगांतील शिष्टमंडळांत आपलें हंसें होईल ही भीति जपान व इंग्लंड या दोघांनाहि आज सारखीच आहे. या भीतीमुळें म्हणा किंवा मूळच्या औदार्यामुळें म्हणा, किंवा जिकलेले लोकच महायुद्धानें घरच्या पायरीवर नेऊन ठेवले म्हणून म्हणा, दोघांनीहि जिकलेल्या प्रजाजनांना स्वराज्य देऊं केलें. स्वराज्यदानाची क्रिया दोही ठिकाणीं एकाच नमुन्याची होत असतांना कोरियांतील लाटसाहेब परत स्वदेशास गेले आणि दंग्याच्या घेटीं प्रजाजनांवर नाहक जुलूम करणाऱ्या जपानी अधिकाऱ्यांना तिकडे कटक शिक्षा दाल्या, आणि इकडे हिंदुस्थानांत मात्र मॉटेग्यू-चेम्सफर्ट रिपोटांचे पाय मार्गे ओढूं पाहणारे लाटसाहेब सिमल्याच्या कायदे कौन्सिलांत आपल्या गर्व हस्तबांना माफीची रौरात घाटण्याचें शिल मोठया टी.यानें पास करून घेत आहेत. या विलाया पं. मदनमोहन मालवीय व ना. नांदा यांनीं गेले गुरुवारी व शुक्रवारी आपल्याकडूनच शक्य तितका विरोध केला. पंडितजीभिं पहिल्या चार तासांचें भाषण

‘ मुलें कुठार : ’

अशा धर्तीचें सणसणीत झालें. पंडितजींनीं विचारलेल्या ९२ प्रश्नांनैकीं ७५ प्रश्नांना लाटसाहेबांनीं कायदे-कौन्सिलांत मज्जाव केला होता. पण पंडितजींनीं या माफीच्या विलाची आज जहरी कशी नाही हें सिद्ध करतांना पंजाबांत वंड झालें नव्हतें तर उगीच वंडाची ओरड करून पंजाबी लोकांना दहशत असण्याकरितां ओडवायरी सांप्रदायानें नाहक शोडपून काढले, अशी आपली क्रियाद स्वच्छ भाषेंत कौन्सिलपुढें मांडली. लोकांची सत्याग्रहाची चळवळ दंग्याधोप्याशिवाय शांतपणें पंजाबांत चालली होती. अमृतसर येथें टॉ. किश्चलू व डॉ. सत्यपाल यांना जर अटकेंत ठेवण्यांत आले नसते आणि या बाबींत अमृतसरच्या कमिशनरसाहेबांकडे दाद मागण्याकरितां जाणाऱ्या लोकसमूहावर जर रेल्वेच्या पुलाजवळ गोळ्या घालण्यांत आल्या नसत्या तर पंजाबांतीड आठ युरोपियनांचे खून, स्टेशनांची नासधूस व इतर दंगेधोपे विलकूल झाले नसते, असा पंडितजींचा मुख्य मुद्दा आहे. लाहोर येथेंहि आगळिक प्रथम अधिकाऱ्यांकडून झाली. पंजाबांत आगगाड्यांच्या व बैकांच्या मालमत्तेची बरीच जाळपोळ झाली व आठ युरोपियन नाहक मारले गेले, याबद्दल सर्व हिंदुस्थानाबरोबर पंडितजींनाहि अत्यंत वाईट वाटत आहे. पण हे दंगेधोपे रौलेट अॅक्टाच्या चळवळीनें उत्पन्न झाले नाहींत, सत्याग्रहाच्या चळवळीनें उत्पन्न झाले नाहींत, किंवा इंग्रजी राज्य हिंदुस्थानांतून काढून टाकावें असल्या प्रेरणेनेंहि उत्पन्न झाले नाहींत. पंडितजींची मुख्य क्रियाद अशी आहे कीं, वंड करण्याची इच्छा पंजाबी लोकांत रौलेट-अॅक्टाच्या किंवा सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या वेळीं विलकूल नव्हती. शांततेच्या सनदशीर मार्गांचे रौलेट अॅक्टाची व सत्याग्रहाची चळवळ चाललेली होती. या चळवळीचें शांततेचें स्वरूप लोकांनीं मोडलें नाहीं, तर ओडवायरी सांप्रदायाच्या नोकरशाहीनें मोडलें. चळवळीचें शांततेचें स्वरूप नाहींसं करून

चळवळीला दंग्याधोर्यांनी स्वरूप देण्यात मोकांना वार्हीन कायदा नव्हता, इंग्रजांच्या विरुद्ध बंड करण्याची जेथे कुळांन इच्छादि नाही व जखरीदि नाही आणि बंड करण्यापासून हरएक प्रकारचे नुकसान आहे, अशी जेथे जाणीव आहे तेथे बंडाचे बीज अगणार तरी कसे ? बंडे मन्दांनी, व्याख्यानांनी, कागदांनी व लेवणींनी होत नसतात, हे न समजण्यादरमि पंजाबचे लोक खात्रीने मूर्ख नाहीत. मद्रासुद्वांग इंग्रजांचा पूर्ण विजय झाल्यानंतर अफगाणिस्थानांतील बोल्शेव्हिकांच्या नाही लागणारा प्राणी पंजाबांतील हिंदूंत काय, मुगलमानांग काय किंवा त्रिवांत काय गांठणे कठीन होते, रीलेट कमिशनने वर्णन केलेल्या मूठभर हिंदी बंडखोरांचे पागदी सरकार अफगाणिस्तानांतील एलाच्या गेटबांत कसेवसें पोट भरत राहून अफगाण-लढाईच्या वेळी सरहद्दीवरील थाल प्रदेशांत आगगाड्या व तारावंत्रे तोडण्यास प्रोत्साहन देणारा जाहीरनामा लिहून काढावयास पुढें आले नसिल असे नाही; पण तेवढ्या जाहीरनाम्यावरून किंवा पेगावर येथीठ अफगाणी पोस्टमांस्तराच्या पत्रावरून पंजाबी लोकांची बंडखोर वृत्ति शाबीत होऊं शकत नाही. असर्जी पत्रे व हे असले जाहीरनामे चार चटोर पोरांच्या खेळांतहि जन्मास येतात. पंजाबसारख्या प्रांताची बंडखोर वृत्ति असल्या चटोरपणाच्या खेळांनी सिद्ध होऊं शकत नाही, अफगाणी पत्रव्यवहारांतीठ पडलेले वरील प्रकारचे कागदपत्र दाखवून पंजाब प्रकरणाच्या भयंकर स्वरूपाबद्दल अनुकूल मत वेहंत वाई व ना. शास्त्री यांच्या तोंडून त्यावेळीं वदवण्यांत आले होते आणि 'उंदीर मांजरास साक्षी' या न्यायाने वरील दोन उंदरांनी पंजाबच्या बोकोवांना जरी अनुमोदन दिले होते तरी त्याच अनुमोदनाचा उपयोग परवां सिमल्यास करण्यांत आला तसा करण्यांत येईल, असें आम्हास वाटले नव्हते, पंडितजींना अडविण्याकरितां पंजाबचे सेक्रेटरी मि. थॉमसन, शिह्रीचे दंग्याचे वेळचे कमिशनर

मि. हॅले, सर व्हिन्सेट वगैरे सरकारी अधिकाऱ्यांनीं जीं भाषणें केलीं त्या भाषणांत ना. शास्त्री व बेझंट याई यांना पंडितजींच्या तोंडावर फेरण्यांत आलें. पंजाबांत बंड झालें असें कां म्हणतां? पंजाबी बंडखोर नसतांना बंडाची प्रवृत्ती पंजाबांच्या गळ्यांत कां बांधतां? सत्याग्रहासारखी सोडवळ चळवळ सुल्लं असतांना तिला बंडाचें स्वरूप कां देतां? पंडितजींच्या या मुख्य मुद्यांवर उत्तर देण्यांत मि. थॉमसन व मि. हॅले यांनीं मुख्यतः असें सांगितलें कीं, सत्याग्रहाच्या मार्गे दुसऱ्या भयंकर चळवळी उभ्या होत्या असें ना. शास्त्री व बेझंटयाई यांचेहि म्हणणें होतें. हा उलट पक्षाचा पहिला साक्षीपुरावा झाला. आठ युरोपियन मारले गेलें; बँकांच्या व अगगाड्यांच्या मालमत्तेची कित्येक लाखांची खराबी झाली, हा दुसरा पुरावा बंडखोरवृत्ती शारीत करण्यास पुढें मांडण्यांत आला. थॉमसनसाहेब व हॅलेसाहेब या जोडीनें पंडितजींवर येथेच तोंडसुख घेऊन पंडितजींची माहिती अपूर्ण, मलत्याच दृष्टीची व गैरसमज करण्याकरितां पुढें मांडलेली आहे, असा उलट हल्ला पंडितजींवर चढविला. पण लोक शांतपणें रौलेट अॅक्टच्या विरुद्ध सत्याग्रहाची चळवळ करीत होते, त्यांच्यावर जर गोळ्या घाऱ्यांत आल्या नसत्या तर पंजाबांत वरील प्रकारचे दंगेघोषे झाले नसते हा पंडितजींचा मुख्य मुद्दा कोणांच खोडून काढला नाहीं. अमक्या अधिकाऱ्याला अशी भीति वाटली, पंजाब सरकारनें सिमल्यास अशा अशा तारा पाठविल्या म्हणून बंड पुकारण्यांत आलें आणि लष्करी कायद्याच्या अंमलास सुरवात करण्यांत आली अशा प्रकारची काय ती कायदे—कौन्सिलपुढें सरकारी बाजू मांडण्यांत आली. सर दिनशा वाळ्या यांनीं ही सरकारी बाजू ऐकून माफीच्या विलास उचलून धरण्याचें वचन दिलें आणि सिमल्याहून चोहोंकडे गुरुवार, शुक्रवारच्या वादविवादाच्या तारांनीं असें कळविण्यांत आलें कीं, बरिष्ट कायदे कौन्सिलंत मि. हॅले, मि. थॉमसन, मि. क्रॉप व सर जॉर्ज लॉडिस यांनीं पंडितजींना

चपराकीवर चपराकी

छगावून जेरीस आणलें आणि अखेरीस लोकपक्षाला अशा रीतीनें खच्ची केल्यावर सर दिनशा वाच्छा यांची संमति माफीच्या विलाला मिळवून ना. चांदा यांची उपसूचना नापास झाली. आज रोजीं हें विल पास होतांना सरकारतर्फे आपला हात सर दिनशा वर करतील यांत संशय नाही; तथापि पं. मदनमोहन मालवीय व ना. चांदा यांनीं जी विचारसरणी कायदे-कौन्सिलपुढें मांडली, ती विचारसरणी सरळ युक्तिप्रयुक्तीनें कायदे-कौन्सिलांत खोडून काढण्यांत आली नाही असेंच सर्व विचारी लोक म्हणतील. पंडीतजींना खाशी चपराक बसली अशा प्रकारची हलक्या दर्जाची भाषा परवां कायदे-कौन्सिलांत लाटसहियापासून थॉमससहियापर्यंत सर्व सरकारी वक्त्यांच्या मुखीं खेळव होती. विचारे पंडितजी असल्या असभ्य मारामारीपुढें काय करणार ? अपमानकारक शब्द शांतपणें गिळून गण्य बसण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता, पंडितजींना चपराकी मारल्या, पंडितजींना खच्ची केलें, असल्या असल्या प्रकारचे असभ्य शब्द अधिकाऱ्यांनीं वापरले आहेत यावरूनच विचारांगांमीर्यांचा भरीवपणा त्यांच्या याजूला नव्हता हें सिद्ध होत आहे. पंजाबांत बंडाची प्रवृत्ति नव्हती, सत्याप्रहाची चळवळ लोक शांततेनें करित असतांना लोकांस चांगली दहशत बसवली पाहिजे आणि स्वराज्याच्या चळवळीपासून लोकांना जबरदस्तीनें परावृत्त केलें पाहिजे असें म्हणणाऱ्या ओडवायरी सांप्रदायांत बंडाचा छाप दंग्याधोप्याच्या समयीं पंजाबावर मारतां याच म्हणून लोकांना डंवचलें व दंग्याधोप्यास सुरवात झाली, असल्या किरांदी अत्रांग कायदे-कौन्सिलांत सरकारतर्फे उत्तर नाही. वरं, दंगेधोपे झाल्यावर पुढील स्फुरी कायद्यांचीं कृत्ये तरी शांतता रागण्यापुरतीच फोडें होती ! पंडितजींच्या किरांदीनीट मुख्य मुद्दा असा आहे की, शांतता राखण्याकरितां म्हणून जीं कृत्ये करण्यांत आली तीं कृत्ये दहशत बसवून लोकांतील राजकी

अधिकारी जरी आज कायदे—कौन्सिलांत तो न्यातो न्याने बंड होते असे म्हणत आहेत, तरी पंडितजींच्या फिर्यादीच्या अनुरोधाने कमिशनपुढे साक्षीपुराव्यानिर्शाी लोकपक्षाचे म्हणजे साधार प्रसिद्ध झाल्यावर, पंजाबांत बंड नव्हते असेच सर्व जग म्हणेल ही गोष्ट सिमल्याच्या मनाला खात असली पाहिजे. लष्करी कायदा व माफीचा कायदा यांची जोडी बंडाच्या मागून येत असते. बंडाचे स्वरूप नाही पण मोठा दंगाधोपा आहे, अशा प्रसंगी लष्करी कायदा चुकीने पुकारला जाण्याचा संभव असतो, पण तो फारच थोडा वेळ टिकणारा असतो लष्करी कायदा कित्येक आठवडे टिकला आणि माफीचा कायदा त्याच्या मागून आला म्हणजे मुळांत एखाद्या चळवळीची धरून असलेल नुसता दंगाधोपा दृष्टीस पडवा लागतो. पण पंजाबातील बंडाच लुट्ट पुटीचे असल्यामुळे या बंडाचे अस्तित्व कमिशनपुढे साक्षीपुराव्याने शक्य होईपर्यंत माफीचा कायदा पास करून घेण्याचे लक्षणीवर टाकण्यास हिंदू स्थान सरकार राजी न झाल्यास त्यांत नवल ते कोणते ?

• राष्ट्रीय सभा व वादशाही जाहीरनामा

नाना प्रकारचीं विघ्नें येतां येतां गेल्या शनिवारीं अमृतसर येथें राष्ट्रीय सभेच्या कामास सुरवात झाली. गेल्यावर्षी दिल्लीस अमृतसरनें अमंत्रण दिलें. त्यावेळीं गेले बारा महिनें इतक्या महत्वाचे जातील असें कोणासहि वाटलें नाहीं. पण दिल्लीस जमलेलें प्रतिनिधी दिल्ली सोडून आपापल्या प्रांतांत जातात न जातात तोंच सरकारनें रौलेट विलाचा ससेमिरा त्यांच्यामार्गे लावला, आणि सर्व हिंदुस्थानांत एकच गडबड उडून गेली. मांटॅग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टाच्या पाठीमार्गे पिछेहाट करण्याच्या सरकारचा हेतू असून राजकीय चळवळीची मुस्कटदात्री करण्याच्या हेतूनें हें विल पुढें आणलेलें आहे, असें सर्वांच्या ध्यानीं आल्याबरोबर महायुद्धानें उत्पन्न केलेल्या सर्व आशा निष्फळ होणार असें सर्वांना वाटूं लागलें. रौलेट विलाचा रौलेट कायदा पास झाला आणि निराशा झालेल्या लोकांना सत्याग्रहाशिवाय निराळा मार्गच शिल्लक राहिला नाहीं. सत्याग्रहाच्या चळवळीला हाणून पाडण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळें अमृतसर येथें भयंकर कत्तल होऊन अमृतसरची

खुनी वाग

प्रसिद्धीस आली. या खुनी वागेंतील कत्तलीनंतर गेले चार सहा महिनें लष्करी कायद्याची चर्चा एकसारखी सुरू झाली, आणि विलायतेंत जॉइंट कमिटीचें काम सुरू झालें. खुनी वागेशेजारीं राष्ट्रीय सभा भरूं देतील कीं नाहीं, याविषयीं सर्व राष्ट्रभक्तांना एकसारखी चिंता लागली होती. पण पंजाबनें धिटाईनें, चिकाटीनें व जिवंतपणानें हें काम तडीस नेण्याचा निश्चय केल्यामुळें हरएक प्रकारची काळजी वूर होऊन पूर्वीच्या सर्व राष्ट्रीय सभांना मार्गे

थाकणाऱ्या उत्साहानें व कळकळीनें अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या कामास
 सुरवात झाली, याबद्दल सर्व राष्ट्रभक्तांना आनंद वाटल्यावांचून राहणार
 नाही, सत्याग्रहाच्या वेळीं आणि लष्करी कायद्याच्या यातना सोसण्याच्या
 वेळीं पंजाबनें स्वरा राष्ट्रीय जिघंतपणा दाखवला असल्यामुळे पंजाबच्या
 नवीन राष्ट्रीय जीवनास अनुसरून पंजाबनें राष्ट्रीय सभेची तयारी केली
 यांत संशय नाही, अमृतसरची खुनी बाग हें एक तीर्थस्थान होऊन बसलें
 आहे, आणि अशा क्षेत्रस्थानीं सात आठ हजारांहून अधिक प्रतिनिधी
 जमावें यांत काहीं आश्चर्य नाही, शुक्रवारी राष्ट्रीय सभा न भरल्यानें आणि
 रविवारी सन्जेक्ट्स कमिटीद्विवाय इतरांना फुरसद असल्यामुळे खुनी बागेचें
 दर्शन घेऊन सर्व प्रतिनिधींनीं आपणांस पुनीठ करून घेतलें, डॉ. इ. काँ.
 कमिटीच्या बैठकींत ही खुनी बाग मालकापासून विकत घेतली असून तेथें
 पंजाब प्रकरणाचें स्मारक उभारण्याची तयारी काँ. कमिटीनें केली आहे,
 आणि जरूर त्या फंडापैकी ७/८ रक्कमहि जमली आहे, असें जेव्हां
 पं. मदनमोहन मालवीय यांनीं जाहीर केलें, तेव्हां सर्वांस आपली तीर्थयात्रा
 सफळ झाली असेंच घाटलें, पंजाब, अमृतसर व खुनी बाग यांनीं हिंदु-
 स्थानचें वातावरण अशा रीतीनें गेले कित्येक महिने दणदणून सोडलेलें
 असल्यामुळे स्वागत कमिटीचें अध्यक्ष स्वामी श्रद्धानंद आणि राष्ट्रीय सभेचें
 अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या भाषणांत पंजाबच्या प्रभांना साहजिकपणें
 विशेष महत्त्व देण्यांत आलें आहे, रीलेट अॅक्ट, सत्याग्रहाची चळवळ, सर
 गायफेड ओडवापर यांची फारकीर्द, पंजाबांतील लष्करी धिगाणा, आणि
 इतर कमिटी यांच्यासंबंधानें ज्याला साधार, ध्ययस्थेशीर व मुद्देयद
 दकीकत याचाययाची असेल त्यांनीं पं. मोतीलाल नेहरू यांचें शक्तिस्तर
 भाषण अवश्य याचावें, अशी आमची शिफारस आहे, पं. मोतीलाल नेहरू
 हे तीर्थ बुद्धिचें वॅरिस्टर अगून यांनीं आपल्या बुद्धीमत्तेचा, यजनाचा व

देशभक्तीचा पूर्ण फायदा गेले कित्येक महिने पंजाबला दिला आहे. पंजाब प्रकरणावद्दल त्यांच्या मनांत डवचत असलेलें शक्य व पंजाबचें कल्याण व्हावें हाणून त्यांना वाटत असलेली कळकळ त्यांच्या भाषणांत पदोपदीं दृष्टीस पडत आहे. स्वामी श्रद्धानंद यांचें भाषण सत्याग्रह चळवळींतील त्यांच्या पुढाकारास आणि त्यांच्या सन्यासीपणास साजेसेंच झालें यांत संशय नाही. पंजाबनें हालअपेष्टा सोडून जी राष्ट्रसेवा कित्येक महिने केली त्या सेवेच्या जोरावर नवीन जिवंतपणा हिंदुस्थानांत उत्पन्न करण्याचें श्रेय पंजाबास मिळालें आहे. या दृष्टीनें विचार केला असतां अमृतसरच्या जालियनवाःशर बागेस खुनी बाग असें नांव न देतां नवजीवनास आरंभ करणाऱ्या अमृताचें सिंचन करणारी ती बाग आहे, असें मानून 'अमरबाग' असेंच नांव त्या जागेस देणें उचित होय. राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं तर बादशाही जाहीरनाम्यानें पंजाबचें पुढारी बंधमुक्त झाल्यामुळें

दुःखांतून सुख

बाहेर निघाल्यासारखें झालें. माटेग्युच्या स्वराज्याचें विल पार्लमेंट सभेनें पास केल्ले बादशाहाची संमति मिळून बादशाही जाहीरनामा राष्ट्रीय सभेच्या आधीं दोन दिवस प्रसिद्ध झाल्यामुळें अमृतसरची खुनी बाग नुसत्या दुःखसंवेदनाकरितांच नसून सुखस्मरणासाठींही आहे, अशीं राष्ट्रीय सभा भरावयाच्या आदल्या दिवशीं चिन्हें दिसू लागली. ता. २४ डिसेंबर रोजीं प्रसिद्ध झालेला बादशाही जाहीरनामा संतप्त झालेल्या हिंदुस्थानच्या हृदयांत शांतता उत्पन्न करणारा असल्यामुळें हिंदुस्थाननें गेले वारा महिने सोसलेल्या दुःखाचें पर्यवसान अंशतः तरी सुखांत करण्याचें सामर्थ्य त्या जाहीरनाम्यांत आहे यांत संशय नाही. सदर समग्र जाहीरनामा व त्यासंबंधाचें लोकमत आज दुसरीकडे दिलें आहे. ते वाचकांनीं अवश्य वाचनावें व जाहीरनाम्याचें मनन करून लो. टिळक यांच्या मताप्रमाणें कृतज्ञतेच्या वृद्धीनें जाहीरनाम्यावद्दल

आभार प्रदर्शित करणे अशी आमची मनःपूर्वक इच्छा आहे. यादशाहा पंचम जॉर्ज यांचा हा जाहीरनामा पूर्वीच्या यादशाही जाहीरनाम्याहून अगदी निराळा आहे. यादशाही जाहीरनाम्याने राजकीय कैद्यांना माफी मिळाली आणि त्याप्रमाणे पंजाबचे कैदेत पडलेले पुढारी कैदेतून मुद्दून अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतील १५।१६ हजार इष्टमित्रांना आनंदाने भेटले हे खरे आहे. या माफीमुळे पंजाब-प्रकरणांतील विगुष्ट वरंच नाहीसे होईल यांत संशय नाही, सरकारी अधिकाऱ्यांना माफी देण्याचा कायदा ज्यावेळी पास झाला त्याचवेळी राजकीय कैद्यांनाहि माफी मिळावयास पाहिजे होती. या माफीबद्दल त्यावेळी विलायतेस लो. टिळक यांनी फार आग्रह धरला. पण आज जे केले ते त्यावेळी करण्याची बुद्धि मांट्रेग्यूसारेवांना झाली नाही. थोड्या उशीराने कां होईना पण तशी बुद्धि झाली ही संतोषाची गोष्ट होय. सर्वांना माफी देतांना सार्वजनिक सुरक्षितपणास ज्यांच्या सुटकेमुळे अडथळा येईल. अशांना हिंदुस्थानसरकारने वगळल्यास हरकत नाही असे एक गालघोट या माफीस लावण्यांत आले आहे. अफगाणिस्तानच्या सरहद्दीच्या पलीकडे बोल्शेव्हिकांच्या छायेखाली जाऊन बसलेल्या मूठभर हिंदी लोकांना वगळून सावरकरांपासून अल्लीबंघूपर्यंत सर्व राजकीय कैद्यांना या माफीचा पूर्ण फायदा हिंदुस्थान सरकार यावेळी मिळू देईल अशी आम्हांस आशा आहे. दया ही पारमार्थिक धर्माचेच तेवढे मूळ नसून ऐहिक व्यवहाराला दयेमुळेच पवित्रपणा येत असतो. खऱ्या खोट्याचा फायद्याच्या हंष्टीचा न्याय निराळा आणि वस्तुस्थितीचा न्याय निराळा. खरे व खोटे यांच्यामधील हा विवेक पुष्कळ प्रसंगी मानवी बुद्धीच्या अटोक्याच्या बाहेरचा असल्यामुळे सर्वांच्या हातून एकसारख्या चुका होतच असतात. या चुकांचे परिमार्जनहि चुक्या समजल्यावर कित्येक वेळा होणे शक्यच नसते. असली अपरिहार्य पापे घेवून याकण्याची शक्ति एकट्या दयेच्या अंगी आहे. अमृत-

सरच्या खुनी वागेसंबंधाने पंजाबचे. लष्करी अधिकारी आणि हिंदुस्थान सरकार यांच्या हातून काय थोडे पाप झाले आहे ? इंग्रजी पार्लमेंटने कितीही चौकशी करण्याचे जरी मनांत आणले तरी या पापचा सर्व डाग पार्लमेंट समेस घुतां येणे शक्य नाही. खुनी वागेत मारले गेलेल्यांना कोण जिवंत करू शकणार ? अशा प्रसंगी दयेचाच उपाय हा रामबाण इलाज होय. खुद्द वादशाहींनी मेहेरबानीने हा इलाज जाहीर केला असल्यामुळे हिंदुस्थान सरकारने या बाबतीत कंजूपणा अल्पहि दाखवून नये अशी आमची आग्रहाची सूचना आहे. माँटेग्यूसाहेबांच्या स्वराज्याच्या कायद्यास प्रारंभ करतांना अधिकारी व प्रजाजन यांच्यामधील विदुष्ट नष्ट करण्याकरिता दिलेल्या या माफीबद्दल हिंदुस्थानांत चौकीकडे वादशाहांच्या नांवाचा जयजयकार होईलच, पण त्याहूनहि जाहीरनाम्यांत नमूद केलेल्या जबाबदार राज्यपद्धतीच्या पूर्णत्वाचा उल्लेखाबद्दल सर्व राजकीय चळवळ करणारांना

जाहीरनाम्याची विशेष किंमत

चाटल्यावांचून राहणार नाही. माँटेग्यूसाहेबांचा स्वराज्याचा कायदा हा जबाबदार राज्यपद्धतीचा नुसता प्रारंभ आहे. या प्रारंभापुढील मार्ग या वादशाही जाहीरनाम्याने सर्व राष्ट्रभक्तांना सुलभ होणार आहे. १८५८ सालचा राष्ट्राचा जाहीरनामा लोकशाहीच्या दृष्टीने काहीच नाही. १८५७ सालापूर्वी इंग्रजांनी धार्मिक स्वातंत्र्याचे धोरण स्वीकारले होते. पण त्या धोरणास ठामपणा व निश्चितपणा आला नव्हता. प्रजाजनांना पटेल असें अभिवचनहि प्रजेगर्शी नव्हते. धार्मिक बाबींतील इंग्रजी राज्याच्या तटस्थ वृत्तीच्या धोरणास ह्या जाहीरनाम्याने निश्चयीपणा आला आणि लोकांचाहि तेवढ्या बाबीत विश्वास बसला. मोले-मिटो सुधारणांच्या वेळचा एवढे वादशाहांचा जाहीरनामा त्या वेळच्या सुधारणांप्रमाणेच निष्फळ व फोकळ होता. मोले-मिटोच्या कायद्याविरुद्ध राष्ट्रीय पक्षांनी हाकाटी करून लोकशाहीच्या

तत्वावहळ जी एकसारखी झीज सोसली व चळवळ कायम ठेवली, त्या चळवळीतील १९०८ सालच्या प्रमुख मागण्या आज जवळजवळ एक तपानें माटेग्युसाहेबांच्या कायद्यांत गांवल्या गेल्या आहेत. पण गेल्या बारा वर्षांत या मागण्यांचा साहजिकपणें विकास झाला असून महायुद्धानें तर या विकासाला मुकर स्वल्प प्राप्त झालें आहे. या मागण्यांचा उदय, वाढ विकास आणि युद्धकालीन पूर्णावस्था या सर्वांचा सहानुभूतीपूर्वक उल्लेख बादशाही जाहीरनाम्यांत केलेला असून हिंदुस्थानांत जबाबदार राज्यपद्धति पूर्णत्वास गेलीच पाहिजे असें इंग्रजी राज्यकारभाराचें घोषण असल्याविषयी बादशाहांनीं जाहीर केलें आहे. आमच्या पुढच्या राजकीय चळवळीला या अभिवचनाचा फार मोठा उपयोग आहे. राष्ट्रसंघांत 'राष्ट्र' या नात्यानें हिंदुस्थानचा समावेश झाल्यामुळें राष्ट्रसंघातील सर्व राष्ट्रांपुढें आमच्या सुख-दुःखांची कहाणी मांडून त्यांची सहानुभूति मिळवण्याचा हक्क जसा आम्हांस मिळाला आहे आणि त्यामुळें हिंदुस्थानातील व इंग्लंडातील आमच्या राजकीय चळवळीवर जसें एक नवीन अपील-कोर्ट उत्पन्न झालें आहे, त्याप्रमाणें मुत्सद्यांच्या अभिवचनांचें आतां यापुढें आधार दाखवीत न बसतां शेवटच्या अपील कोर्टाचें म्हणजे खुद्द बादशाही जाहीरनाम्याचे आधार आम्हांस प्रतिबंध करणाऱ्यांपुढें टाकतां येण्यासारखें आहेत, अशा दृष्टीनें विचार केला असतां बादशाही जाहीरनाम्यांत ग्रथित झालेल्या मोठ्या तत्वाचें महत्त्व सर्वांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही. इंग्रजी साम्राज्य म्हणजे निरनिराळ्या स्वतंत्र राष्ट्रांचा संघ होय, असें इंग्रजी मुत्सद्दी गेलीं दोन तीन वर्षे म्हणत आले आहेत. कानडांतून इंग्लंडास परत आल्यावर गिल्ड हॉलमध्ये युवराजांनीं केलेल्या भाषणांत बरील विचार विशेष विशद करण्यांत आले आहेत. स्वतंत्र राष्ट्रांत इंग्रजी साम्राज्याच्या या संघांत राष्ट्र या नात्याचा हिंदुस्थानचा उल्लेख युवराजांनीं केला आहे. बादशाही

जामीरनामा या पायरीच्या पत्तीकडे गेल्या असून हिंदुस्थानचे हे राष्ट्र साम्राज्य-संघातील इतर राष्ट्रांप्रमाणे राजकीय स्वातंत्र्याच्या पूर्ण विकासाचा लक्ष्यकरच उपभोग घेवो अशा प्रकारच्या सद्दानुभूतीची भावना जाहीरनाम्याच्या आरंभापासून शेवटच्या प्रार्थनेपर्यंतच्या सर्व भागांत एकसारखी दिसत आहे. या जाहीरनाम्याबद्दल व माफीबद्दल वादशाहीचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून युवराजांचे स्वागत करण्याबद्दलचा ठराव सज्जेक्टस् कमिटीमध्ये रविवारी पांच सहा तास मोठा वादविवाद होऊन पास झाला आहे. मद्रासचे कांहीं प्रतिनिधि असल्या आभारप्रदर्शनाविरुद्ध असल्यामुळे आणि वेझंटवाई आभार मानताना विशेष पुढे गेल्यामुळे या दोन पक्षांत खटका उडून रविवारच्या सज्जेक्टस् कमिटीचे काम बराच वेळ लांबले. लो. टिळक यांनी या आभाराचे व स्वागताचे ठरावास अनुकूलता दाखविली आणि अखेरीस स्वागत कमिटीचा मसुदा पास झाला. वादशाही जाहीरनाम्याप्रमाणे माटेग्यू-साहेबांचे आभार मानण्याविषयीही खटका उडण्याचा संभव आहे. पण स्वामी अद्दानंद व पंडित मोतीलाल नेहरू यांच्या भाषणाकडे पाहिले असता त्याहि अद्दानंदाचा निकाल पाहिल्या ठरावाप्रमाणेच लागेल असे म्हणणे भाग आहे. आभाराचे हे ठराव झाल्यावर राष्ट्राच्या पुढील भागण्या मुक्रर ठरविणे, तदनुसार हिंदुस्थानांत व परदेशी करावयाच्या चळवळीची खर्चाची व्यवस्था लावणे, आणि पंजाबावर जुलूम करणारांना शासन होऊन पंजाबच्या दुःखाचे परिमार्जन करणाऱ्या पुढील मार्गाचे आक्रमण करणे यासंबंधाचे राष्ट्रीय सभेचे ठराव आजच्या व उद्यांच्या बैठकींत राष्ट्रीय सभेपुढे येतील अथवा अंदाज आहे.

• टिळक-पर्स-फंड

टिळक-पर्स-फंडाचे खजीनदार रा. नेने व रा. मराठे यांनी आजचें अंकांत फंडाच्या रकमेचें शेंवटचें आंकडे प्रसिद्ध केलें असून चिरोलचा खटला लो. टिळक यांच्या विरुद्ध झाल्यादिवसापासून आजपर्यंत लोकांनीं तीन लाख पांच हजारांवर लोकमान्यांना द्रव्यदृष्ट्या मदत करून त्या खटल्याच्या आसांतून मुक्त केलें आहे, असें सदर हिशोबावरून दिसून येईल. चिरोलच्या खटल्यासंबंधानें लोकमान्यांना मदत करण्याकरितां विनंतिपत्रक प्रसिद्ध करण्यांत आलें त्यावेळीं तीन लाख रुपयांची जरूरी आहे असें विनंतीपत्रांत म्हटलें होतें. विरुद्ध बाजूचा खर्च किती चावयाचा यासंबंधाचा कोर्टाचा निकाल अद्याप झालेला नाही. कदाचित् आणखी महिना दीड महिनादि हा निकाल होण्यास लागेल असा अंदाज आहे. या खर्चासंबंधानें सालिसिटरच्या-मार्फत चाललेल्या वाटावाटीवरून अडीच लाखांहून अधिक फंडाची जरूरी नाही, असें जेव्हां रा. न. चिं. केळकर यांना विलायतेस समजून आलें, त्या वेळेला लोकमान्यांचा सद्दा घेऊन अडीच लाखांचें सुमारास फंड बंद करावा, असें पुण्यास त्यांनीं कळविलें व त्याप्रमाणें फंड जमविण्याचें काम बंद करण्यांत आलें. आतांपर्यंत पर्स फंडाची एकंदर जमा २७७९१५ रु. झाली असून याददिवसानिमित्त २५८२८ रु. रा. नेने यांकडे जमा झालेले आहेत. याददिवसानिमित्त रुपये गोळा करणाऱ्या कमिटीकडून लोकमान्यांचें उत्तर प्रत्येक वर्गणीदारास पोचून पहिल्या चित्रांचा व उत्तरांचा गर्च वजा जातो जमून शिल्लक किती राहिल हें कळण्यास अद्याप पराच अवकाश लागणार आहे. लो. टिळक विलायतेहून येथें परत आल्यावर जमाखर्चाच्या हिशोबासकट शिल्लक रक्कम त्यांच्या हवाली करण्याचा समारंभ

करण्यांत येईल. फंड गोळा होऊं लागल्यापासून लो. टिळक यांजकरिता खजिनदारांनीं सदर रकम आपल्या ताब्यांत लो. टिळक यांना तसें कळवून ठेवलेली आहे व लो. टिळक यांनीं पिलायतेहून जसजशा रकमा मागितल्या त्याप्रमाणें सदर रकमा फंडातून देण्यांत आल्या आहेत. या फंडाच्या प्रत्येक दिवसाची रकम खजिनदाराकडे कसकशी जमा होत गेली आणि ती रकम लगेच वकेंत टाकून एक दिवसाच्याहि व्याजाचें नुकसान रा. नेने यांनीं कसें होऊं दिलें नाहीं ही गोष्ट फंडाच्या हिशोबाच्या वह्या पाहिल्या असतां प्रत्येकाच्या लक्षांत तत्काळ येण्यासारखी आहे. फंड जमविणारे स्वयंसेवक व फंडाची चिंनतिपत्रें काढणारे लो. टिळकांचें इष्टमित्र या सर्वांना सदर वह्या दाखविण्यांत आल्या असून सरकारी सी. आय. डी. खात्याच्या अधिकार्यांनाहि पर्स फंडाच्या हिशोबाची पद्धत दाखवण्यास रा. नेने यांनीं आळस केला नाहीं. पर्स फंड गोळा होत असताना ज्या पद्धतीनें हे हिशोब ठेवण्यांत आलें त्या पद्धतीकडे पाहतां रा. नेने यांना रोज भरपूर काम हिशोबाच्या पायीं करावें लागलें असलें पाहिजे यांत संशय नाहीं. सार्वजनिक कामांतील फंडाच्या

हिशोबाचा चोखपणा

ठेवण्याच्या कामीं गेलीं दहानंधरा वयें महाराष्ट्रांत जर कोणी विशेष दृष्ट दाखविला असेल आणि त्या दृष्टाच्या पायीं स्वतःस दिडकीच्याहि फायद्याची अपेक्षा न करतां प्रतिपक्षाच्या शिब्यांचा भडिमार होत असतां हि स्वतःच्या शरीरास जर कोणी सामान्य कारकुनाप्रमाणें रावविलें असेल तर ते रा. अण्णासाहेब नेने यांनीं होय. पैसा-फंड, टिळक-पर्स-फंड व होमरूल लीग-फंड या फंडाचे ते खजिनदार असून हिशोबांतील चोखपणा ठेवण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. पैसा-फंडाचे पैसे असोत किंवा होमरूल लीगचे पैसे असोत, या दोनहि संस्थांतील पैसे खर्च करण्याचा अधिकार ज्या

कमिटीना आहे त्या कमिटीच्या मंजूरीशिवाय नुसत्या सेक्रेटरीना रा. नेने एक पैहि खर्च करूं घेत नाहीत. या दोनहि संस्थांचें आजपर्यंत झालेले सर्व खर्च एक्झिक्युटिव्ह कमिटीनां अधिकार. किती यासंबंधाची घाटाघाट त्या त्या संस्थांच्या जनरल सभांतून होऊन सदर नियम त्या त्या संस्थांच्या वार्षिक रिपोर्टांतून प्रसिद्ध करण्यांत आलेले आहेत. लो. टिळक, वॅ. वॅण्टिस्टा, श्री. खापटे, रा. केळकर, रा. गोखले, प्रचारक, व इतर मंडळी यांच्यासंबंधानें डेप्युटेशनच्या कामावर विलायतेस असतांना किंवा हिंदुस्थानांत स्वराज्याच्या चळवळीसंबंधानें फिरत नसतांना झालेले सर्व खर्च एक्झिक्युटिव्ह कमिटीनीं रीतसर मंजूर केलेले आहेत; आणि या खर्चाची मंजूरी त्या त्या गृहस्थांच्या विनंतीवरून करण्यांत आलेली नसून एक्झिक्युटिव्ह कमिटीनें प्रत्येक प्रश्न सामान्यतः त्या त्या व्यक्तींच्या गैरहजेरीत आपल्यापुढें घेऊन मंजूरीचें ठराव पास केलेले आहेत. पैसा-फंड, होमरूल लीग-फंड व टिळक-पर्स-फंड या तीनहि फंडासंबंधानें मंजूरीचा व हिशोबाचा सोवळेपणा इतक्या कडक रीतीनें पाळण्यांत आला आहे कीं या तीनहि फंडाकरितां काम करणाऱ्या मंडळीस व सदर संस्थांतील इतर कमिटीचांस आपल्या इतका कर्मठपणा यात्रावर्तीत इतर संस्थांत क्वचितच दृष्टीस पडतो अशी प्रौढी मारण्यास विलकुल हरकत नाही. टिळक-पर्स-फंड तीन लाखांजवळ जाऊं नये अशी चिरोल-पक्षाच्या अभिमान्यांची इच्छा असणें साहजिक आहे. लाख सध्या लाखापर्यंत हा फंड जाईतो या इच्छेला घाचा फुटली नव्हती. पण या खटल्याच्या प्राप्तांतून द्रव्यदृष्ट्या तरी लो. टिळक मुक्त होणार अशी चिन्हें दिवूं लागल्याबरोबर एकाच्या कानाला चाया घेऊन दुसऱ्यासच मारून टाकणाऱ्या सर्पाहूनहि अतिजहाल विषाचें फुत्कारें सोगाटया अनुयायांच्या मुखांतून निघूं लागले ! पण या फूटकारांचें विष फंडास न बाधतां फंड मूळच्या संकल्पाप्रमाणें सिद्ध झाला आहे. लो. टिळक यांचा खटला

विलायतेस बुडविण्यांत आला; पण त्या खटल्यांतील

निकालास उत्तर

हिंदुस्थाननें तीन लाख रुपये गोळा करून दिलें, असें येथील काहीं अँग्लो-इंडियन पत्रांनीं उद्गार काढले आहेत. या उद्गारांवरून सांप्रतच्या राजकीय चळवळींत या फंडाची आवश्यकता किती होती हें कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. लो. टिळक यांनीं ज्यावेळीं हा खटला विलायतेस भांडण्याचा संकल्प केला, त्यावेळीं स्वतःच्या पैशावरच हा खटला चालवावयाचा असें त्यांनीं ठरविलें होतें; आणि तेव्हांपासून त्यांनीं आपल्या पैशाची व्यवस्थाहि तशीच चालविली होती. ताईमहाराजांचा खटला प्रिव्ही कौन्सिलांत जर लो. टिळक यांच्या वाजूचा झाला नसता आणि त्या खटल्यापार्शीं गुंतलेले केसरीचे रुपये जर मोकळे झाले नसते तर हा खटला मुळं करण्याची जबाबदारी लोकमान्यांनीं आपल्या शिरावर घेतली नसती. एका मोठ्या झुंजेंत यश आल्यामुळें शिळक राहिलेली सामुग्री संग्रहीं ठेवण्याची संवय लोकमान्यांना विलकुल नाहीं. एका वाजूचें सैन्य घरीं योलावण्यास हरकत नाहीं अशीं चिन्हे दिसतात न दिसतात तोंच दुसरी मोहीम मुळं झालेली असते आणि कित्येक वेळां सामुग्रीला परस्परच दुःख्या तोंडावर हजर राहणें भाग पडतें. १८९७ व १९०८ सालचे केसरीवरील खटले, ताईमहाराजांचा खटला व चिरोलचा खटला हीं लढण्याची तीनहि तोंडे एकाच भांडणांतून उत्पन्न झालीं असून एकमेकांनीं एकमेकांस आतां-पर्यंत निरनिराळ्या प्रकारांनीं सांवरून धरलें आहे. चिरोलचा खटला खर्चाच्या मानानें घरादार गहाण टाकलें असतां आसल्या आठोक्याच्या आंत आहे, असें लोकमान्यांना वाटल्यावरून त्यांनीं या खटल्यास सुरवात केली. खटला विरुद्ध गेला असतां अडीच तीन लाखापर्यंत खर्च होणार अशी जर अटकळ प्रथमपासून विलायतच्या सॉलिसिटर्सनीं व वकिलांनीं

दिलेल्या सवल्याअन्वये वाघता आली असती तर या खटल्याचा पायाच रचला गेला नसता, विलायतेंस व हिंदुस्थानास जेथून म्हणून सहा थावयास पाहिजे होता तेथून सहा घेण्यांत आला आणि केसरीने दिलेली शिदोरी शिकाळीस चढण्याची जरूरी नाही असें प्रथमपासूनच लोकमान्यांचें मत असल्यामुळे खटल्यास सुरवात झाली. टिळक-पर्सा-फंडाच्या विनंतिपत्रांत लो. टिळकांनी आपली सर्व इस्टेट महाण टाकून हा खटला चालविला असें जें विधान करण्यांत आलें आदि तें विधान शिदोरी उद्यांकरितां शिकाळीला न ठेवण्याचा लोकमान्यांचा बाणा सदर प्रसंगीं त्यांच्या अनुयायांच्या व इष्टमित्रांच्या नजरेस आणणें योग्य वाटल्यावरून करण्यांत आलें. लो. टिळक यांनीं चालवलेल्या संस्था घरील व्रताला धरूनच चालविण्यांत येत असून त्या संस्थेंतील प्रमुखांना देण्यांत येणारे पगारहि वरील व्रत ध्यानांत ठेवूनच लो. टिळक मंजूर करीत असतात. शिदोरी कोणास नको आदि ? आणि पोटापाण्याच्या शिदोरीशिवाय काम तरी कसें होणार ? अत्यंत विरक्त वृत्तीनें सार्वजनिक कामास वाहून घेणाऱ्या महंतासहि समर्थोनीं म्हटल्या-प्रमाणें मधुऋषीच्या फडक्याच्या आंतील भाताची अपेक्षा असते. संग्रहाची इच्छा मनांत यलवत्तर ठेवून त्या इच्छेच्या प्रेरणेनें वरील नोकरी करीत आदि, का संस्थेंतील कामकाजावरील आदरामुळे काम करीत असून सभोवाराच्या स्थितीच्या मानानें कामाची ताकद राहण्यास जरूर तो पगार देण्यांत येत आदि; या गोष्टीचा नीट विचार करूनच लो. टिळक यांनीं चालवलेल्या किंवा त्यांच्या पूर्वी किंवा आज संबंध असलेल्या सार्वजनिक संस्था उभारल्या गेल्या आदित, संग्रही बुद्धीला देण्यांत आलेलें गौणत्व, कार्यतत्परता आणि तें तें काम पार पाडून नेण्याची लायकी या तीन सद्गुणांचा योग्य रीतीनें मिलाफ होत गेल्यानेंच होमरूल लीगसारख्या संस्था उत्पन्न झाल्या व नांवारुताम चढल्या. आपल्या आजच्या व पुढील पांच दहा

घर्षाच्या सामुग्रीवर चिरोलच्या खटला चालवूं असें सर्व माहिती गोळा करून लोकमान्यांनीं ठरविलें खरें, पण अनुभवांतीं पूर्वींचें अंदाज खोटे ठरलें. विलायतेतील खटल्याच्या खर्चाचा अनुभव लोकमान्यांन यापूर्वीं नव्हता असें नाही; पण अधिकारीवर्ग या खटल्यांत इतक्या तत्परतेनें मन घालील व आखाड्यांत स्वतः दंड थोपटून उभा राहिल्याप्रमाणें राहिल असा अंदाज बांधतां आला नाही. केसरीवरील दोनहि खटल्यांत ही

सरकारी कुस्ती

आहे असें लोकमान्यांना पूर्णपणें वाटत होते आणि जयापजयाचीं दुःखें भोगण्याची तपश्चर्या आपण केली पाहिजे या भावनेच ते आखाड्यांत उभे होते. ताईमहाराजांच्या खटल्यांत अर्धवट राजकीय व अर्धवट खाजगी स्वरूपाचें हे भांडण आहे असा त्यांना अनुभव आला. हिंदुस्थानांतील वादांत सरकारी अंग पूर्णपणें व्यक्त झालें; पण विलायतेस ताईमहाराजांचा खटला जातांच खासगी खटल्याप्रमाणें न्याय मिळण्यास हरकत आली नाही; या अनुभवाला अनुसरूनच चिरोलच्या खटल्यांतहि खासगी खटल्याप्रमाणें न्याय मिळेल असें सर्वांना वाटलें व खटल्याची उभारणी करण्यांत आली. मुंबईस साक्षीपुरावा चालू असतांना सरकारी अधिकाऱ्याचें दंड खाड्यांत खणखण वाजत आहेत असें लक्षांत आलें खरें; पण विलायतेस असलीं दंडुकेग्राही चालभार नाही अशी आशा वाळगूनच अंगीकृत कार्य पुढें चालवावें लागलें. चिरोलच्या खटल्याचा निकाल विरुद्ध झाला त्यावेळीं खर्चाचा बोजा आपला आपण सोसला पाहिजे अशी लोकमान्यांची समजूत होती व तशा दृष्टीनेंच त्यांनीं निकालानंतर विलायतेहून परें पुण्यास त्रिहिली, टिळक-गर्म-फंड येथें जो सुरू करण्यांत आला तो लो. टिळक यांच्या सुननेवरून मिलकुल नवें. खासगी कुस्तीला सरकारी कुस्तीचें स्वरूप येऊन हा खटला बुडवण्यांत आला अशी लोकमान्यांच्या अनुयायांची

व इष्टमित्रांची समजूत झाल्यामुळे या खटल्यांतील हरएक प्रकारच्या खर्चाकरता फंड गोळा करणे हे राजकीय चळवळींतील आपले पवित्र कर्तव्य आहे असे वाटल्यावरूनच फंडास सुरुवात झाली. फंड सार्वजनिकरीत्या गोळा करून केसरति पोच देऊन रा. नेने यांच्या हिशोबी पद्धतीने तो गोळा करावा याविषयी एकदोन आठवडे चालकांत बरीच भवती न भवती झाली. संकट समयी द्रव्यदृष्ट्या लोकमान्यांना मदत करण्याच्या इच्छे-पुरताच या फंडांतील उद्देश असता तर सदर वादविवादाच्या वेळी खासगी पद्धतीने फंड गोळा करा म्हणणाऱ्यांची सरशी झाली असती. पण सरकारने दंड थोपटल्याबरोबर लोकहि दंड थोपटण्यास कमी करीत नाहीत आणि आव्हानाला प्रतिआव्हान देण्यास तयार असतात, हे सिद्ध करून दाखविण्याचा दुसरा उद्देश सदर फंडाच्या बुडाशी असल्यामुळे फंडास मदत करणारांची संख्या जेवढी अधिक मोठी असेल तेवढी पाहिजे असे ठरले व त्यामुळे सांप्रतचे स्वरूप फंडास देण्यांत आले. आमच्यांतील कांहीं लोकांच्या ध्यानी हा मुद्दा आला नाही आणि सदर लोकांना समजणारेहि नाही. पण प्रतिपक्षी असलेल्या अँग्लो-इंडियन पत्रकारांना हे महत्व समजलेले आहे. टिळक-पर्स-फंड व वाढदिवसाचा फंड या दोहोनी मिळून जमा झालेली रक्कम तीन लाखांवर गेली असल्यामुळे बंगाल, मद्रास व सिंध यांच्या साहाय्याने नागपूर, बऱ्हाड व मुंबई इलाखा यांनी चिरोलच्या खटल्यांतील निकालास चोख प्रत्युत्तर दिले आहे असे छातीठोक म्हणण्याची आज वेळ आली आहे. राष्ट्रीय पक्षाने परदेशी सनदशीर रीतीने चालविलेल्या राजकीय चळवळीच्या मार्गात पहिला मोठा खड्डा म्हणून चिरोल-खटल्याचा निकाल आढवा पडला. हा खड्डा भरून काढल्याशिवाय परदेशच्या आमच्या राष्ट्रीय चळवळीचे पाऊल पुढे पडणे शक्यच नव्हते; हे ओळखूनच टिळक-पर्स-फंडास सुरुवात झाली. परदेशच्या राजकीय चळवळीस या

फंडाची जरूरी आहे हे ध्यानीं आणूनच लो. टिळक यांनीं फंडास, फंड सुरू झाल्यावर येंच दिवसांनीं आपली संमति दिली; आणि परराष्ट्रीय सनदशीर राजकीय चळवळीच्या आखाड्यांत राष्ट्रीय पक्ष उतरला असतांना पहिल्या सलामी-सरशी मातीत पुरला न जातां पुनः वर उठून उलट पक्षास टांग मारण्यास या फंडानें तो तयार होणार हें पाहूनच या फंडाची नालस्ती प्रतिपक्षानें नाना प्रकारच्या तोंडांतून करविली. वरील सर्व अडथळ्यांतून फंड आज पार पडला असून चिरोल-खटल्यांत अधिकाऱ्यांनीं 'अरे' म्हटल्याबरोबर लोकांनीं हि उलट 'कारे' म्हणण्यास कमी केलें नाहीं, हें या फंडानें आज सिद्ध केलें आहे. टिळक-पर्स-फंडाकडे वरील दृष्टीनें पाहिलें असतां ज्यांनीं फंडास सढळ हातानें रकमा दिल्या त्या सर्ष लदान मोठ्या वर्गणीदारांचे, फंड गोळा करणाऱ्या स्वयंसेवकांचे व फंडाची चोख व्यवस्था ठेवणाऱ्या स्वजीनदारांचे मनःपूर्वक आभार मानल्याशिवाय कोणीहि राहणार नाहीं, अशी आमच्या मनाची खात्री आहे.

• स्वराज्य व शिष्टमंडळ

लो. टिळक, रा. केळकर, डॉ. वेलकर वगैरे काँग्रेसतर्फेच्या व होमरूल लीगच्या तर्फेने विलायतेस लोकांच्यापुढे व पार्लमेंटरी कमिटीपुढे आमच्या स्वराज्याची बाजू मांडण्याकरतां गेलेले पुण्या-मुंबईचे प्रतिनिधि गेल्या गुरूवारी तिसरे प्रहरी इंजिप्त बोटीने मुंबईस दाखल झाले, त्यावेळीं मुंबई शहराने बंदरावर त्यांचे अपूर्व स्वागत केले व रात्री मुंबईस शांतारामाचे चाळीत प्रचंड सभा करून त्यांचा सन्मान करण्यांत आला. सोमवारी सकाळी लो. टिळक व रा. केळकर पुण्यास पोचले त्यावेळीं पुण्यानेहि आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्यांचें उत्तम स्वागत केले. पुण्या-मुंबईच्या स्वागताची हकीकत आजचे अकांत दुसरीकडे दिलीच आहे. आपण विलायतेस जाऊन स्वराज्याचें कोणतें गांठोडें आपलें तें दाखवा असा प्रश्न बंदरावर पाय ठेवतांच सर्वांनीं लोकमान्यांना मोठ्या उत्सुकतेनें विचारला; आणि लोकमान्य हिंदुस्थानांत येऊन पोचण्यापूर्वीच दोन तीन दिवस हिंदुस्थानाकडे रवाना करण्यांत आलेले स्वराज्याचें गांठोडें लोकमान्यांनीं शांतारामाच्या चाळीत सर्वांना सोडून दाखविलें स्वराज्याचें विल प्रसिद्ध होण्यास व शिष्टमंडळी हिंदुस्थानास येऊन पोचण्यास एकच गांठ पडल्यामुळे शिष्टमंडळाच्या कामगिरीकडे बहुजन समाजाचें लक्ष आपोआप वेधलें गेलें; आणि मुंबईस शांतारामाच्या चाळीतील विस्तृत पटांगणांत काय किंवा डॉ. वेलकर यांच्या लहानशा दिवाणखान्यांत काय, एल्फिन्स्टन स्टेशनजवळील कामकऱ्यांच्या दहावीस हजार लोकांच्या टोलेजंग सभेंत काय, किंवा सरदारगृहाच्या गच्चीवरील संभाषणांत काय, लोकमान्यांनीं विलायतेतील कामासंबंधानें व आपल्या धोरणासंबंधानें जें जें सांगितलें तें तें सर्व श्रोत्यांच्या मनाला

उत्तम रीतीने पटूनहि गेले. होमरूल लीगचे काय किंवा काँग्रेसचे काय, शिष्टमंडळ विलायतेस गेले होते, ते काँग्रेसच्या मागण्या तेथील लोकांपुढे मांडण्याकरितां विलायतेस गेले होते. खुद्द विलायतेस निरनिराळ्या मतांचा आणि पक्षांचा जरी गलबला असला तरी पार्लमेंट समेचे ठरावांना विलायतेत लोकमत म्हणून जशी मोठी किंमत आहे, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि काँग्रेसच्या ठरावांना सर्व हिंदुस्थानचे लोकमत म्हणून मोठी किंमत आहे. विलायतच्या पार्लमेंटच्या हुकुमाने हिंदुस्थानास पूर्ण स्वराज्य मिळून पुढील आठ दहा वर्षांत हिंदुस्थानचे पार्लमेंट केव्हां निर्माण व्हावयाचे असेल ते होवो, पण आज तर राष्ट्रीय सभा म्हणजेच

आमचे पार्लमेंट

होय यांत संशय नाही. हिंदुस्थानाला या आमच्या पार्लमेंटवद्दल पूर्ण अभिमान वाटत असून काँग्रेसच्या ठरावांना पार्लमेंटच्या ठरावाइतका मान आज हिंदुस्थान देत आहे. काँग्रेसची ही इभ्रत विलायतच्या लोकांना मान्य करावयास लावणे हे आमच्या शिष्टमंडळाचे मुख्य काम होते. हे काम शिष्टमंडळाने उत्तम प्रकारे बजावले आहे, असे गेल्या एक वर्षांच्या विलायतेतील आमच्या चळवळीच्या हकिकतीवरून सहज ध्यानांत येईल. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानास लावून घेण्याची कामगिरी शिष्टमंडळास काँग्रेसने सांगितली होती; आणि स्वराज्यासंबंधाचे ठराव स्वराज्याच्या विलायत गांवले जाण्याचा उद्योग विलायतेत प्रामुख्याने करण्याविषयीहि शिष्टमंडळास काँग्रेसची आज्ञा होती. विलायतच्या मुत्सदांनी स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व पूर्वाच कबूल केले होते, तद्वाच्या परिपदेच्या वेळी प्रे. विल्सन यांच्या नजरेस काँग्रेसचे ठराव आणून स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानांतहि योग्य काळी लावण्यांत येईल असे आश्वासन तो. टिळक यांनी प्रे. विल्सन यांकडून मिळविले. राष्ट्रसंघांत हिंदुस्थानास प्रथमराखूनच बसण्याचा अधिकार

मिळाल्यामुळे स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला अनुसरून राज्यकर्त्यांच्या निकालावरहि अंतस्थ स्वराज्यासंबंधाने राष्ट्रसंघाकडे अपील करण्याचा हक्क हिंदुस्थानांतील लोकांस आहे, असेहि आश्वासन अमेरिकेतील प्रमुख मुस्सद्यांकडून लाल लजपतरायांच्या चळवळीमुळे हिंदुस्थानास मिळाले आहे, तसेच आश्वासन मुख्य मंत्री लॉर्ड जॉर्ज यांकडून मिळवण्याची खटपट आमच्या शिष्ट मंडळाने विलायतेस सुरु केली असून त्या उद्योगास यश आल्यावांचून राहणार नाही, असा विश्वास शिष्टमंडळास वाढत आहे. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व व स्वराज्य यांसंबंधाने इंग्लंडांत शिष्टमंडळाने जी चळवळ केली त्या चळवळीमुळे पार्लमेंट सभेतील मजूर पक्षाचे पुढारी मि. आर्थर हेरसन, मि. स्पूर व मि. वेजवूड यांनी राष्ट्रीय सभेच्या मागण्या पूर्णपणे उचलून धरल्या असून मजूर पक्षाच्या टोलेजंग सभातून हिंदुस्थानास स्वराज्य दिलेच पाहिजे, व स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानास लावलेच पाहिजे अशा आशयाचे ठराव पास झाले आहेत. मजूर पक्षाच्या पुढार्यांनी हिंदुस्थानच्या प्रश्नांत इतके मन घातले याचे कारण त्या पक्षाच्या दुःखाचे व आमच्या

दुःखाचे मूळ एकच

आहे, हे होय. इंग्लंडांतील भांडवलवाल्यांच्या पक्षाच्या लोभामुळे आणि द्रव्यतृष्णेशरीररच फौदावणान्या राज्यतृष्णेच्या बाढीमुळे इंग्लंडांतील विन भांडवलवाले आज दुःखे भोगीत आहेत. इंग्लंडांतील भांडवलवाल्यांची द्रव्यतृष्णा व राज्यतृष्णा जर आज स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला अनुसरून मर्यादित दाली तर हिंदुस्थानच्या स्वराज्याच्या मार्गातील मुख्य अडचण नाहीशी झाल्यासारखीच होईल, यात संशय नाही. दोषांच्याहि दुःखाचे कारण एकच असल्यामुळे दोषांचा स्नेह जुळावा यांत नवल नाही. मजूर पक्षाची हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींचे इतके जुळू नये तर जुळवे तरी कोणाशी ? भांडवलवाला पक्ष हा आमच्या मार्गातील मोठी

अटचण ! त्या पक्षाशी जुळले म्हणजे पूर्ण स्वराज्य हातीं आलेच. पण तें कार्य विलायतेतील मजूर पक्षाशी मिलाफ पावूनच सिद्ध होणारें आसल्यामुळें आमच्या शिष्टमंडळानें मजूर पक्षाच्या मार्फत विलायतेस चळवळ केली हें यथायोग्यच झालें. मजूर पक्ष विलायतेस आज पार्लमेंटच्या बाहेर अधिकारावर चढला आहे. आणि पार्लमेंट सभेंत पुढील आठ दहा वर्षांत अधिकारारूढ तोच पक्ष होईल, अशीं आज चिन्हें दिसत आहेत. मजूर पक्षाचे पुढारी मि. हेंडरसन यांनीं लो. टिळक यांच्यामार्फत हिंदुस्थानास आज लेखी निरोप कळविला आहे कीं; मांट्रेग्युसदेवांच्या विलानें चतकोर अर्धा चतकोर जेवढें स्वराज्य पदरांत पडेल तेवढें आज पदरांत घ्या आणि पुढें चळवळ चालवा, म्हणजे मजूर पक्ष अधिकारारूढ होण्याबरोबरच तुमच्या पदरांत स्वराज्याचें याकी राहिलेलें सर्व चतकोर टाकल्यावांचून राहणार नाहीं; व आपल्या निरनिराळ्या सभांतून मजूर पक्षानें वरील प्रकारचें अभिवचनहि दिलें आहे. पार्लमेंट सभेंत देण्यांत आलेल्या मेजवानीच्या वेळींहि मजूर पक्षानें सदर अभिवचनाचा उद्देश केलला आहे. इतकेंच नव्हे तर मांट्रेग्युसदेवांचें दुरुस्त झालेलें स्वराज्याचें विल प्रसिद्ध झाल्यावरहि 'देत आहेत ते आज नाकारूं नका; आली पुढें याहून अधिक देऊं.' असें आश्वासन मि. हेंडरसन वगैरे मजूर पक्षाच्या पुढार्यांनीं दोनचार दिवसांपूर्वी पुनः दिलें आहे. मजूर पक्षाचा व आमच्या शिष्टमंडळाचा संबंध मिसेस वेझंट यांच्यामुळें विशेष आयास न पटतां जडला ही गोष्ट सरी आहे. पण तसा तो संबंध जडल्यानंतर डॉ. वॅन्टिस्टा, लो. टिळक, रा. केळकर वगैरेनीं राष्ट्रीय सभेकरितां जी चळवळ विलायतेस केली त्यामुळें राष्ट्रीय सभेचें मत द्याणें हिंदुस्थानचें लोकमत होय, अशीं खात्री मजूर पक्षाचीच नव्हे तर पार्लमेंटच्या सभासदांचीहि आज शाली आहे. इतर सभ.सदांतहि राष्ट्रीय सभेची ही श्रुत आमच्या शिष्टमंडळानें राखली, आणि मजूर पक्षाला घरून

चालविलेल्या चळवळीमुळे ती राखली गेली असें ह्मणण्यास दुसराहि पुरावा आहे. मांट्रेग्युसाहेबांचें दुरुस्त केलेलें विल ता. २७ नव्हेंबर रोजीं पार्लमेंट सभेपुढें मंजुरीकरतां यावयाचें होतें, पण सिडेनहॅम-कंप्यूच्या उपद्व्यापासुळें ता. ३ डिसेंबर पर्यंत पार्लमेंटची चर्चा लांबणीवर टाकण्यांत आली. लांबणीवर टाकण्यासंबंधाचा हा प्रश्न पार्लमेंट सभेंत सर एडवर्ड कार्सन, कर्नल येट वगैरेंनीं पुढें आणला असतांना पार्लमेंट सभेचें सूत्रचालक मंत्री मि. बोनर लॉ यांनीं असें सांगितलें कीं, नाताळच्या सुटींत भरणारी

हिंदुस्थानची जंगी सभा

ता. २६ डिसेंबर रोजीं भरण्यापूर्वी हिंदुस्थानचें हें स्वराज्याचें विल पास करून घेणें सरकारास इष्ट चाटत आहे, आणि म्हणून सरकार सांप्रत धाई करीत आहे. राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला मंत्रिमंडळाकडून इतके महत्त्व यापूर्वी कधीहि मिळालें नाहीं. राष्ट्रीय सभेचें मत काय पडेल या दृष्टीनेंच मांट्रेग्युसाहेबांनीं आपल्या दुरुस्त केलेल्या विलाची रचना केलेली आहे. आणि राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाच्या तारखांना अनुलक्षूनच या विलाच्या मंजुरीच्या तारखा आज ठरवण्यांत येत आहेत. विल लवकर पास केलें पाहिजे किंवा कसें या वादासंबंधानें सिडेनहॅमी कंप्यूला आयलॅंडच्या होमरूलचे कट्टे द्वेष्टे सर एडवर्ड कार्सन यांचें पाठबळ मिळालें आहे. लंडन टाइम्स, डेली न्युज आदिकरून विलायतेंतील मुख्य पत्रे डिसेंबरांतच विल पास करून घेतलें नाहीं तर नसते अनर्थ ओढवतील असें प्रतिपादन करीत असून माजी मुख्य मंत्री मि. अॅरिक्थ यांचा लिवरल पक्षहि याच मताचा आहे. भांडवलवादाचा पक्षाचा असला अर्क म्हणजे कार्सनसाक्षेय होत. या सवांत खाली वसलेल्या अर्कांच्या गाळान वनलेल्या सिडेनहॅमी कंप्यू एका वाजूस ठेवेलें तर भांडवलवादाचा पक्षातीलहि उदारमतवादी सभासदांना राष्ट्रीय सभेस इतका मान दावयास कोणी सावळे! सांप्रतच्या सुरेख संघटीत काळाचा महिमाच असा

आहे की, विन भांडवलवाल्या लोकांना व त्यांबरोबरच जिंकलेल्या लोकांनाहि संतुष्ट ठेवण्याकरितां भांडवलवाल्यांनीं आपली राज्यतृष्णा आणि द्रव्यतृष्णा जर मर्यादित करून घेतली नाहीं तर राज्य व द्रव्य दोन्हीहि भांडवलवाल्यांना पचायची नाहींत. हिंदुस्थानास आज मांटॅग्युसाहेब स्वराज्याचा हप्ता म्हणून जे हक्क देत आहेत ते हक्क त्यांच्या उदार मताचें फळ म्हणून ते देत असोत चानसोत; पण एवढी गोष्ट खरी आहे की, हल्लींच्या काळांत असलेले स्वराज्याचें हक्क स्वतःच्या देशांतील विन भांडवलवाल्यांना आणि साम्राज्यांतील इतर देशांना दिल्याशिवाय साम्राज्याची पोटदुखी वंद पडावयाची नाहीं. भांडवलवाले व विनभांडवलवाले यांच्यामधील झगड्यामुळे युरोपांत गेल्या दोन तीनशे वर्षांतहि न झालेली भयंकर क्रांति घडून आलेली आहे. रशियांतील बोल्शेव्हिकांच्या या क्रांतिमुळे आणि युरोपखंडांत वाढत चाललेल्या सोशियालिस्टिक मतांच्या प्रस्थामुळे इंग्रजी साम्राज्यासहि पोटदुखीचें दुखणें आज जडलें आहे. पोटदुखीच्या या दुखण्यामुळे अन्न न पचून हातापायास कमकुवतपणा येत चालला आहे. पोटदुखीच्या या दुखण्याच्या वेळीं सर्व साम्राज्यास उपयोगी पडणारे

पाचक औषध

म्हणून स्वराज्याच्या तत्त्वांचा खल आज इंग्लंडांत चालला आहे. भांडवलवाल्यांनीं व साम्राज्यवाद्यांनीं आजपर्यंत फार कुपय्य केले आहे. इजिप्त, इराण व टर्की असले वातूळ व चावडे पदार्थ खाण्याची भर या कुपय्यांत नुकतीच पडली आहे व पडतहि आहे. अशा रोगग्रस्त स्थितीत व्याधिहारक औषध म्हणून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचें विल पार्लमेंटपुढें आलें आहे. हिंदुस्थानास जें पीप्टिक तेंच इंग्लंडास पाचक होणार, अशी आज स्थिति आहे. युरोपखंडाच्या सांप्रतच्या रोगाकडे लक्ष देऊन राष्ट्रीय समेने हिंदुस्थानास पीप्टिक म्हणून प्रांतिक पूर्ण स्वराज्य आणि वरिष्ठ सरकारांत

भागी मागितली, इंग्लंडने हिंदुस्थानांत पाठवलेला नोकरशाहीचा रोग हे पाचक औषध घेतांना वांकडे तोंड करील म्हणून रोग्याला विचारून त्याच्या तंत्राने औषध देण्याचा माटेग्यूसाहेवाने उपक्रम केला. हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीला किंवा विलायतेतील त्यांच्या सांप्रदायांना विचारून औषधोपचार करणे ही पद्धतच मुळी चुकीची. हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीचा सल्ला घेऊन मग काय ते ठरवावयाचे हीच पद्धत मोडून टाकून उदात्त तत्वांना अनुसरून जी चिकित्सा होईल त्या चिकित्सेप्रमाणे वागण्याचा काळ आला आहे. या काळाने ज्या आशा व आकांक्षा हिंदुस्थानांत उत्पन्न केल्या त्या आशेला व आकांशेला धरून माटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्ट न झाल्यामुळे दिह्रीच्या राष्ट्रीय सभेची निराशा झाली, आणि त्याच आशा हल्लींच्याहि दुरुस्त विलांतात सफल न झाल्यामुळे ना. पटेल, ना. खापर्डे वगैरे शिष्ट-मंडळींनाहि आपली निराशाच व्यक्त करावी लागत आहे. यथाकाल उद्भवलेल्या आशा सफल न झाल्यास कोणाची निराशा झाल्यावांचून राहिल ? अशी निराशा झाली असतां हि माटेग्यूसाहेवांच्या नव्या विलांते दिलेला तुकडा खालून टाकून त्या अल्पस्वल्प बलाचा उपयोग हल्लींहुनहि दुप्पट जोराने सगळी भाकरी मिळवण्याकडे केला पाहिजे असें लो. टिळक यांचे म्हणणे आहे. निराशा झाली म्हणून खट्ट होऊन बसण्याचे कारण नाही. कारण कालाचा ओष रोजचे रोज अधिकाधिक अनुकूल होत चालला आहे. कालाच्या उदरांतून नवीन नवीन आशा निर्माण होऊं लागल्या आहेत. या आशांवर भिस्त ठेवून उत्तेजनार्थ माटेग्यूच्या विलांचे सेवन करून नेटाने चळवळ चालवल्यास पांच दहा वर्षांत यश आल्यावांचून राहणार नाही, असा अनुभव शिष्ट मंडळास विलायतेस आला आहे. कार्मनसाहेबांना आवर्तवट्या होमरूळचे विल हाणून पाडतां आले, पण हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचे धांदलेहि विल जागच्या जागी रावून ठेवतां यावयाचे नाही. कारण

इंग्लंडांतील विन भांडवलवाला लोकसमूह हिंदी स्वराज्यासंबंधानें आज इतका जागृत झालेला आहे कीं, स्वराज्याचें हे चतकोर हक्क नाकारणाऱ्या भांडवलवाल्यांची निर्दय म्हणून छी-थूः करण्यास विलायतेंतील विन भांडवलवाला पक्ष आज विलकुल कमी करणार नाही. या छी-थूः ला पार्लमेंट सभेंतील भांडवलवाला पक्ष आज भीत आहे आणि कार्सनसाहेब विरुद्ध गेलें तरी या भीतीच्या जोरावरच डिसेंबरांत विल पास करून घेऊंच घेऊं असें चोवर लॉ म्हणत आहेत. सिडेनहॅमी कंपनी कार्सन साहेब जरी मिळाले असले तरी या छी-थूः च्या भीतीपुढें त्यांचें काहींहि चालणार नाही. हें ओळखूनच स्टेट्समन, इंग्लिशमन वगैरे अँग्लो-इंडियन पत्रें सिडेनहॅम साहेबांची काम करण्याची दिशाच चुकली असा दोष त्यांना देत आहेत. लो. टिळक यांनी योग्य दिशेनें काम केलें आणि मळत्याच दिशेकडे सिडेनहॅम वाहत गेलें ! विन भांडवलवाल्यांच्या मध्यें काम करून लो. टिळक व राष्ट्रीय सभेचें शिष्टमंडळ यांनी इंग्लंडांत जें लोकमत आज उत्पन्न केलें आहे त्याची दहशत पार्लमेंट सभेलाहि वाटत असल्यामुळें कार्सनसाहेब निस्तेज होत आहेत. लो. टिळक यांचें उदाहरण पुढें ठेवून सिडेनहॅमी कंपनी योग्य दिशेनें लोकमत मनवण्याची जरूरी आहे, अशा आशयाचें उद्गार स्टेट्समन व इंग्लिशमन यांच्यासारख्या अँग्लो-इंडियन पत्रांच्या तोंडून आज निघावेत याहून चांगलें सर्टिफिकीट शिष्टमंडळाच्या कामगिरीत्य दुसरें कोणतें मिळणार ?

• जुन्नरची झटापट

बैलगांवचे प्रसिद्ध पुढारी रा. गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली जुन्नर येथे गेले बुधवारी व गुरुवारी मरलेली पुण्याची जिल्हा परिषद यशस्वी रीतीने पार पडली, ह्या वद्दल जुन्नरकरांचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. अध्यक्ष रा. देशपांडे यांचे वरोवर लो. टिळक पुण्याहून जुन्नरास जात असतांना वाटेत खेड, मंजर पेठ, नारायणगांव वगैरे ठिकाणी त्यांचे थाटाचे स्वागत झाले. जुन्नरास तर त्यांच्या मिरवणुकीकरता सर्व गांव वेशीजवळ लोटला होता आणि सर्व पेठा तोरणांनी व कमानांनी श्रृंगारलेल्या होत्या. अध्यक्ष व लोकमान्य जुन्नराहून परत येताना घोडेगांव येथे लोकमान्यांथ तेथील रहिवाशांकडून रौप्यकरंडकांतून मानपत्र समर्पण करण्यांत आले. मंचर येथेहि लो. टिळकांचे भाषण झाले. आणि मंचरच्या मुसलमानांनी त्यांचे मनःपूर्वक स्वागत केले. खुद्द जुन्नरच्या मुसलमानांनीहि आपल्या पेटेत लोरुमान्यांना व इतर प्रतिनिधींना बोव्यावून हिंदु-मुसलमानांची एकी झाल्या-वद्दल आनंद व्यक्त केला; आणि गोवध बंद करण्याच्या ठरावास आपली संमति दिली. मंचरचे मुसलमानांनीहि तशीच संमति दिली. आणि मशिदी-पुढे याचे याजविषयाचा प्रश्न आवाजगांत मिटला जाईल अशी जी आशा व्यक्त केली तीच टिळकांनी पाठिघा दिला. यरील प्रसंगाशिवाय जुन्नरात यावैज्ञानिक समारंभाच्या स्वरूपाचे दोन तीन प्रसंग पडून आले. जुन्नर म्युनिसिपालिटीने एफएमताने लो. टिळक यांना मानपत्र देण्याचे ठरविले होते. ते मानपत्र देण्याचा समारंभ बुधवारी रात्री झाला. त्यावेळी लोरुमान्यांचे भाषण ऐकण्यास हजारो लोक जमले होते. शिवार झालेच्या ज्या पटागांवात

जिल्हा परिषदेचा मंडप घातलेला होता, त्यांत लो. टिळक ह्यांचें राववहादुर वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखालीं-जें भाषण झालें त्यास दोन तीन हजारंहून अधिक लोक हजर होते. दुसरें दिवशीं सायंकाळीं त्याच जागीं लो. टिळक यांचें अध्यक्षतेखालीं रा. खाडिलकर, प्रो. परांजपे, राववहादुर वैद्य व रा. दादासाहेब करंदीकर यांचीं भाषणें झालीं. याहिं समारंभास आदल्या दिवसाइतकी गर्दी होती. मिरवणुकी, सार्वजनिक व्याख्यानें व पानसुपान्या हें सर्व समारंभ सर्वांस सारखे खुले होते. आणि सर्व वेळीं शेतकऱ्यांचीच विशेष गर्दी होत होती. लोकमत कोणत्या राजूचें आहे, हें अजमाविण्यास असल्या समारंभांचा चांगला उपयोग होतो. लो. टिळक व राष्ट्रीय पक्ष यांची नालस्ती करून जुन्नरची जिल्हा सभा उधळून देण्याकरितां जेथे शेंड्याखालीं जुन्नरासहि येथील फर्ग्युसन कॉलेजचा व नेमस्तांचा कंपू गोला होता, पण जुन्नरच्या समारंभांत जेव्हांचा कंपू वेड्यांचा ठरला आणि

दर्यामें खसखस

अशी त्यांची स्थिति झाली. त्यांनीं जुन्नरास झटापट करून जुन्नरच्या सभेचा वेरंग करण्याची शिकस्त आपल्याकडून शक्य तितकी केली, पण काहींच साधलें नाहीं. तेव्हां जिल्हासभेची तिकिटें न काढलेल्या प्रत्येकास आपल्या सभोवती गोळा करून राष्ट्रीय पक्षास मनसोक्त शिब्याशाप देण्याची आपली हीस पुण्याहून गेलेल्या तीस चाळीस मवाळांनीं भागवून घेतली. वडाखालील किंवा पडावरील या कावळ्यांच्या कलकलाटांनीं जिल्हासभेच्या कामांत यत्किंचित्ही व्यत्यय आला नाहीं; किंवा जिल्हापरिषदेच्या महत्त्वास थोडाहि कमीपणा आला नाहीं. आपले प्रयत्न व्यर्थ जात आहेत असें पाहिल्यावर शानप्रकाशांत ध्वनित केल्याप्रमाणें त्या 'बाहेर' बसलेल्यांच्या सभेस कोल्हापुरी तमाशाचें स्वरूप आलें असल्यास त्यांत काहीं नवल नाहीं.

प्रो. कानिटकर, ना. कामत किंवा चिंचवड संस्थानचे सरकारी ट्रस्टी लक्ष्मण रघुनाथ गोखले वकील ब्राह्मणांना लाखोली वाहणाऱ्या कोल्हापुरी तमाशांत सामील व्हावे आणि शिमग्याचा सण प्रत्यक्ष हातातोंडांनी साजरा करणारांचे म्होरके होऊन टिळकांच्या नांवाचा ज्ञानप्रकाशात म्हटल्याप्रमाणे उदार केल्याबद्दल त्यांना धन्यता वाटावी हे त्यांच्या पराभवाने चिडलेल्या मनःस्थितीचे द्योतक होय. अशा रीतीने चिडून ग्राम्यपणात शिरण्यांत फर्ग्युसन फालेजचे प्रोफेसरांना किंवा मुंबई कायदे कौन्सिलच्या नामदारांना कोणतेही भूषण नाही, हे त्यांनी ध्यानी ठेवावे. नेमस्तांचे जुन्नरास कांहीं चालले नाही, ही गोष्ट खरी आहे. त्यामुळे चिडून जाऊन नेमस्तांनी जुन्नरास शिमग्याचा सण किंवा धुळवडीचा सण कसा साजरा केला ह्यासंबंधाची जी ग्राम्य घर्णने त्यांच्या पत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहेत त्याजकडेही आम्हांस लक्ष देण्याचे कारण नाही. जुन्नरची जिल्हासभा बेरंग करण्याचा

नेमस्तांचा कावा

सभेच्या पूर्वी थोडे दिवस उघटकीस आला. जुन्नरच्या स्वागत कमिटीने ठरविलेले सभेचे दिवस आपणास सोयीचे नाहीत असा त्यांनी प्रथम गिला आरंभिला. आपणांप्रमाणे नारायणगांवच्या लोकांनाहि हे दिवस मान्य नाहीत आणि नारायणगांवच्या लोकांनी सार्वजनिक सभा भरवून तसा ठरावहि पास फेरा, असे ज्ञानप्रकाशनेहि प्रसिद्ध केले! पण नारायणगांवचे रा. धुमजी पाटील यांनी आपल्या सहीचे पत्र जुन्नरकरांना पाठवून नारायणगांवास असली जाहीर सभा भरली नाही, अगत्या ठराव पास झाला नाही, व सभेचे दिवसहि नारायणगांवास अमान्य नाहीत, असे स्पष्ट कळविले. सभेच्या तारखा पुढे टकला, वेळ मार्गे पुढे घ्या, असे झाले तर तसे करा व तसे झाले तर असे करा, अशी एकासारखी कुरकुर करून सभेच्या

कामांत व्यत्यय आणावयाचा आणि धांदलीत सभा उधळून द्यावयाची, एवढा ज्यांचा हेतु त्यांनी खोट्या सभांची व तारांची हकीकत आपल्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करून नये तर करावें तरी काय? सभेच्या वेळेत दवळादवळ करतां येत नाही असे पाहिल्यावर शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधींना सभेत फुकट घेण्याच्या नांवाखाली आपलें गुंड सभेत घसडून सभेचा वेरंग करण्याचा उद्योग नेमस्तांनी आरंभिला, स्वतःच्या दुष्ट कृत्यांवर सैतानांस वायवळाच्या वचनांचें पांवरूण घालावेसे जसे वाटतें तसेच मवाळांनीं हि ह्या प्रसंगीं केले. मुंबईच्या स्पेशल काँग्रेसपासून मवाळांनीं आपली स्वतंत्र परिपद काढली व काँग्रेसमधून अंग काढून घेतलें. प्रामाणिकपणाच्या दृष्टीनें विचार करावयाचा असल्यास पुण्याच्या मवाळांनीं हि काँग्रेसच्या कारभारांत दवळादवळ करणें अप्रशस्त होय, पण काँग्रेसच्या ठरावाच्या पांवरूणाखालीं काँग्रेस पक्षाची जिल्हा परिपद उधळून देतां आली तर कमी कां करावें? ह्या सैतानी विचारानें मवाळांना घेरल्यामुळें ते त्या उद्योगास लागले. दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये जसे शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधीं फुकट घेण्यांत आले होते; त्याप्रमाणें जुन्नरच्या जिल्हा सभेसहि फुकट घेण्यांत यावें, असा त्यांनीं बूट काढला. जुन्नरच्या आसपासच्या शेतकऱ्यांना त्यांनीं कळविलें की, सभागृहांत बेलासक शिरून पुढच्या जागा पटकावण्याचा अधिकार तुम्हांस आहे; तेव्हां तुम्ही बेलासक आंत घुसा आणि कोणाचें काहीं ऐकूं नका. असा उपदेश करण्यास कमी शालें नाही; पण उपदेश करणाराइतके जुन्नरचे शेतकरी वेडे नसल्यामुळें हा उपदेश मात्र कोणास पटला नाही. मारामारी करणारे गुंड असा रीतीनें तयार झाले आहेत, तुम्ही सेनापती होण्यास धावून या असें पुण्यास कळविण्यांत आल्यावरून पुण्याचे पंचवीस तीस स्टोर्के जुन्नरस गेले, पण सैनिकांच्या ऐवजीं कोल्हापुरी तमासगीरच

त्यांच्या दृष्टीस पडल्यामुळे तमाशांत स्वतःच सोंगे घेण्यावरच सेनानायक होण्याची हांव त्यांना भागवून घ्यावी लागली, जुन्नरास येण्याबरोबर ना. कामत यांनी जिल्हा सभेचे बुधवार सकाळचे काम सांगत असतांना रा. देशपांडे यांना लेखी कळवले की, शेतकऱ्यांना मोफत घेण्याचा प्रश्न जिल्हा सभेने आतां हातीं घ्यावा. जिल्हा सभेपुढे लगेच प्रश्न न मांडतां सब्जेक्ट कमिटीपुढे सदर प्रश्न मांडण्याचे अध्यक्षानीं ठरविल्यामुळे नेमस्तांपैकी दहा इसमांना प्रतिनिधींची फी भरावी लागली. नेमस्तांची कुरकुर राहून नये म्हणून दहाचे दहा नेमस्त सब्जेक्ट कमिटीत घेण्यांत आले होते. ८०।९० इसमांच्या सब्जेक्ट कमिटीत नेमस्तांना कोणीहि पाठिराख्या मिळाल्या नाही, ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होय. जुन्नरच्या जिल्हासभेची हकीकत आज दुसरीकडे दिली आहे. तिजकडे पहातां पांच सहाशे प्रतिनिधीत निम्म्याहून अधिक शेतकरी होते, हे वाचकांच्या ध्यानी येईल. शेतकऱ्यांचा एवढा मोठा भरण सभेत व सब्जेक्ट कमिटीत हजार असतांना नेमस्तांना त्यांत कोणीहि अनुयायी मिळून नये याचा अर्थ काय? नेमस्तांचा कावा समजण्याइतकी व्यवहारदक्षता आमच्या शेतकरी वर्गांत आहे, हे त्यावरून सिद्ध होत नाही काय? दिल्लीच्या काँग्रेसने शेतकऱ्यांना फुकट घेण्याचा जो ठराव केल्या आहे तो पाहिजे तितक्यांना व पाहिजे त्यांना आंत घुसण्यासाठी नाही. प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने निवडल्यास आणि गरिबीमुळे फुकट ध्याचे अशी शिफारस केल्यास एक हजार पावेतो 'किसान' प्रतिनिधींना फी माफ करण्यांत यावी, असें काँग्रेसचे म्हणणे आहे. जिल्हा परिषदेची फी थोडी, आणि जिल्हा सभेस निम्म्याहून अधिक प्रतिनिधी शेतकरी वर्गाचे येतात ही स्थिती ध्यानांत घेऊन पन्नासापेक्षा अधिक प्रतिनिधी फुकट घेण्याचे सब्जेक्ट कमिटीने सहाजिक नाकारले. या पन्नासांना निवडण्याचा

व शिफारस करण्याचा हक तालुका काँग्रेस कमिटीचाकडे आला; आणि प्रत्येक तालुका काँग्रेस कमिटीचांनी योग्य अशा पांच पांच शेतकऱ्यांची शिफारस करावी असे ठरले. काँग्रेसच्या ठरावांना अनुसरून ना. कामत यांच्या सूचनेचा अशा रीतीने संग्रह करण्यांत आल्यामुळे कोणाहि काँग्रेस-भक्तास वाईट वाटण्यास, विलकुळ कारण राहिले नव्हते. पण गुंड सभागृहांत घुसवून सभेत व्यत्यय आणण्याच्या इराद्याने जुन्नरास गेलेल्यांचें समाधान त्यामुळे कसे होणार? आनल्या हातांचा हाहि वाण फुकट जातो असे पाहून पुण्याच्या मवाळांना राग आला, आणि नंतर सञ्जेकट कमिटीशिवाय जिल्हासभेच्या बैठकींत त्यांनी पाऊलहि ठेवले नाही. माटेंग्यूच्या कायद्या-संबंधानें राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांतील असमाधानकारक व निराशाजनक वगैरे शब्द काढून टाकून ना. सिंहाचेहि आभार मानावे, मुलीचे सक्तीचे शिक्षण झाले नाही तर मुलांनाहि शिक्षण देऊं नये वगैरे वादाचे प्रश्न सञ्जेकट कमिटींत मवाळांनी आपले होते; पण त्यांच्या कोणत्याहि प्रश्नांची डाळ शिजली नाही. जुन्नरच्या जिल्हा परिषदेने

राष्ट्रीय सभेचा कार्यक्रम

पसंत केला. आणि जिह्यांतील प्रश्नांचा विचारहि राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला अनुसरूनच केला. माटेंग्यूसाहेवांचा कायदा पास झाल्यापासून राष्ट्रीय सभेचा पक्ष आणि मवाळांचा पक्ष असे दोन पक्ष चोहोंकडे झाले आहेत. नव्या कायद्याप्रमाणें मुंबईच्या व वरिष्ठ सरकारच्या कायदे-कौन्सिल-रांची नियटकू येत्या सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्यांत व्हायचाची असल्यामुळे राष्ट्रीय सभेस असलेली लोकमताची अनुकूलता बरी वाईट होईल त्या तऱ्हेने कमी करण्याचा उद्योग मवाळांकडून सांप्रत होत आहे. जुन्नराच्या चेप्टाहि ह्या उद्योगांतीउच एक भाग होत. एखाद्या वटाखाली धोड्याच्या कावळ्यांचा

शिमगा करून लो. टिळक यांच्या नावाचा उद्धार येत्यानें राष्ट्रीय समेची छाप कमी होईल असें ह्या मवाळांना वाटलें एवढीच त्यांत शोचनीय गोष्ट होय. पण एका दृष्टीनें नेमस्तांच्या पुढान्यांना हें ग्राम्य प्रकार टाळतां येण्यासारखें नाहींत. सप्टेंबर-ऑक्टोबरमधील निवडणुकीकरतां उभे रहाण्यास मवाळांचें हातापायांत स्वतःचें बळ नाहीं, तेव्हां त्यांना कोल्हापुरी तमासगिरांची मदत घेणें भाग आहे. या तमासगिरांनीं स्वतःप्रमाणें त्यांना रंगविल्यास त्याबद्दल मवाळांनीं कुरकुर करून कसें चालेल. ज्याच्या जोरावर उभे रहावयाचें त्याचा रंग आपल्या चेहऱ्यावर उमटून घेतलाच पाहिजे. असली ग्राम्य सोर्गे आणण्यांत जनलज्जेची जरी मवाळांना तिकीर नसली तरी अधिकारी काय म्हणतील 'याची काळजी मवाळांनीं नको कां वाळगावयाला ? पण मवाळांना तीहि धास्ती राहिलेली नाहीं. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेची लोकमतावरील छाप कमी करण्याच्या उद्योग नोकरशाहीच्या कांहीं अधिकाऱ्यांनीं चालविला असून माटेंग्यूसाहेबांच्या 'वहाल केलेल्या देणगीवर पूर्णपणें खूप न होणें म्हणजे उपद्व्यापीपणा करणें होय. आणि राष्ट्रीय समेच्या असल्या उपद्व्यापी लोकांना निवडणुकींत निवडून देऊं नका अशा आशयानें सरकारी छापखान्यांत इंग्रजी भाषेंत छापलेलें सरकारी चिटोरे जिल्हापरिषदेंत वाटण्यांत आलें. ग्राम्य नाच नाचण्यांत मवाळांना नाचवतो कोण याचा खुलासा या चिटोन्यानें केला. 'बोलवितां धनि वेगळाचि' हें या चिटोन्यांवरून ध्यानांत आलें. लोकांनीं संतुष्ट रहाण्यास आतां हरकत नाहीं आणि राष्ट्रीय सभा उपद्व्यापी आहे हें सिद्ध करण्यास मनरोसाहेबांच्या ११० वर्षांपूर्वीच्या उद्गाराबरोबरच कोल्हापुरांत पुष्कळ वर्षें राहिलेल्या एका चाईची साक्ष या पत्रकांत दिलेली आहे. सप्टेंबर-ऑक्टोबरच्या निवडणुकी'दोऊन जाईपर्यंत. असली आणखीन

कित्येक चिंदोरी सरकारी टांकसाळींतून बाहेर पडतील आणि ह्या पत्रकांचा उपयोग झाल्य अशी शिमेंगा नसतांदि, मवाळ पक्ष पुढील पांच सहा महिने मारीत सुटेल यांत संशय नाहीं. मवाळ, कोल्हापुरी तमासगीर व सरकारी पत्रके या तिघांचा संगम जुन्नरास होऊन राष्ट्रीय पक्षास नीत करण्याकरतां जुन्नरास मोठी झटापट झाली. ह्या झटापटींत राष्ट्रीय समेचा पक्ष विजयी झाला. आणि निवडणुकीच्या विषयाचा प्रारंभ धी शिवछत्रपतींच्या जन्मस्थानीच झाला, हा राष्ट्रीय पक्षास निवडणुकीसंबंधानें शकुनच होय. राष्ट्रीय समेची मातब्बरी कमी करण्याचा यत्न मवाळांकडून व सरकारी पत्रकांकडून करण्यांत येईल तर त्यासंबंधानें निवडणुकीच्या वेळीं जपा, असा सर्वांना उपदेश लो. टिळक व अध्यक्ष 'शा. गंगाधरराव देशपांडे ह्यांनी केला; आणि निरनिराळ्या समारंभांना जमलेल्या शेतकऱ्यांनाहि तो पूर्णोशांने पटला. राष्ट्रीय समेचा कार्यक्रम शेतकरी वर्गांत पटण्यासारखा आहे किंवा कसें हे जुन्नरास ठरवावयाचें होते. सदर प्रश्नाचा निकाल राष्ट्रीय पक्षास उत्तेजन देणारा झाला ही संतोषाची गोष्ट होय. माटिंग्यू-साहेबांनी जेवढें दिलें आहे तेवढेंहि आमच्या पदरांत न टाकण्यास नोकरशाही धडपड करील हें समजण्याइतक्या आमचा लोकसमूह चतुर आहे. बादशाही जाहीरनाम्यांतील बादशाही आज्ञेप्रमाणें नोकरशाहीस वागावयास स्वयल्याशिवाय स्वराज्याचें पूर्ण हक कधीहि लीकर मिळवयाचें नाहींत, हें समजण्याइतकी व्यवहारदक्षता सामान्य लोकांत खात्रीनें आहे. नांवाच्या ग्रामपंचायती निर्माण करून खेड्यांतील घरांवर कर वसविण्याची संधी साधण्यापेक्षा ग्रामपंचायतींना घरपट्टी वसवण्याचा व आरोग्य राखण्याच्या हक्काबरोबरच गांवच्या जंगलाचें, गुरचराईचें, पीक पाण्याची पहाणी करून आपेवारी ठरविण्याचें आणि दिवाणी, फौजदारी लहान सहान खटले

चालविण्याचें हफ्द असल्याशिवाय सोडयापाड्यातील पंचांना महत्व यावयाचें नाहीं, हें न समजण्याइतका भोळा शेतकरी महाराष्ट्रांत द्रवितच सांपडेल, टोकांना दारू नको आहे, आणि करांचाहि बोजा अधिक वाढवून घेण्याची लोकांची इच्छा नाहीं. अशा स्थितींत सरकारी खात्यांत काटकसर करवून ते पैसे लोककल्याणाकडे खर्च करणारा पक्ष सोडून देऊन नोकरशाहीला 'जो हुकूम' करणारा व शेतकऱ्यांकर नवे कर लादणारा म्हाळ सामान्य जनसमूहाला कसा पसंत होईल, लोककल्याणाचे व नव्या करांचे प्रश्न जर समाधानकारक रीतीने सोडवावयाचे असले तर हिंदुस्थान सरकारचें बजेट व अकातीचें खातें लोकांचें हातीं पाहिजे, असें म्हणणाऱ्या पक्षाची सरशी जर या निवटणुकींत झाली नाहीं तर हफ्दांच्याहि दृष्टीनें लोकांची फसवणूक होऊन शक्तिवादेर नदें कर बसल्यानें पैशांच्याहि दृष्टीनें लोकांची नागवणूक होईल, अशी जुन्नरच्या जिल्हापरिपदेची शिकवणूक आहे-

० लोकमान्यांची शिकवणूक

१९२३-२४

लोकमान्यांच्या अस्त्रिकाडे गेल्या आठवड्यांत सर्व हिंदुस्थानचें लक्ष वेधलें गेलें होतें आणि ठिकठिकाणच्या पुढान्यांनीं लोकमान्यांच्या शिकवणी-संबंधानें आपापलीं मतें सभांतून व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध केलीं आहेत. यापैकीं कांहीं मतें आजचे अंकांत दुसरीकडे दिलीं आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वीचा हिंदुस्थान व आजचा हिंदुस्थान यांच्यांत मोठें अंतर पडलें असें राष्ट्रीय उद्योग उत्पन्न करण्याचा व तिला जोमांत आणण्याचा मान सर्व पुढान्यांनीं मिळून लोकमान्यांना आज दिला आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या अंतःकरणांत जी स्वदेशाभिमानाची, राष्ट्रीयत्वाची व आत्मविश्वासाची ज्योत जळत होती तीच ज्योत लोकमान्य टिळक यांच्यादि अंतःकरणांत अगदीं लहानपणापासून जळत होती. चाळीस वर्षांपूर्वी सरकारी नोकरी करून फारचल्या वेळांत राज्यकर्त्यांनीं घालून दिलेल्या कित्याला अनुसलून देशहिताकडे लक्ष पुरविण्याचा प्रघात होता. ही रूढी कै. चिपळूणकर यांजबरोबर लो. टिळक यांनीं पार हुगासून दिली. दरमहा तीस रुपयांवर संसार चालवून त्यांनीं डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळांची स्थापना त्यावेळीं केली. आपलें राष्ट्र एका काळीं मोठें होतें, तें तसेंच पुनः मोठें झाल्यावांचून रहाणार नाही, आणि तसें घडवून आणण्यास लागणारे गुणदि आज आमच्या अंगीं आहेत, हा मंत्र कै. चिपळूणकर यांनीं आपल्या सर्व लेखांत एकसारखा जरा आहे, हाच मंत्र लो. टिळक यांनीं आपल्या चाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक आयुष्यांत एकसारखा लोकांच्या पुढें ठेवला, व अनुभवानें सरा करून दाखविला आणि सर्व लोकांच्या दृष्टीम पडेक एवढें

प्रत्यक्ष फळहि लोकांपुढें मांडून ते स्वर्गवासी झाले. कै. चिंत्तूणकर यांच्याबरोबर नवीन हिंदुस्थान निर्माण करण्याचें जें पुण्यकर्म त्यांनीं आरंभिलें तें स्वतःच्याच आयुष्यांत चाळीस वर्षांत त्यांनीं शेवटास नेलें. जुनी रुढी मोडली व नवी अंमलांत आली, देशकार्य करण्याची जुनी पद्धत नामशेष झाली, नवी जोरावची, ही नवी पद्धत जोरायत जाऊन तिचीं फळेंहि दूर अंतरावर कां होईनात प्रत्यक्ष दिसूं लागलीं, फळें दिसूं लागतांच लोकमान्यांचें आयुष्य संपलें, त्यांचा उपभोग घ्यावयाला ते राहिले नाहींत, किंबहुना त्याकरितां त्यांचें आयुष्य नव्हतेंच, जीं बीजें त्यांनीं चाळीस वर्षांपूर्वी हिंदुस्थान या भूमीत पेरलीं त्या बीजांचीं रोवें जोमानें वाढीस लावण्यापुरतेंच त्यांच्या आयुष्याचें कार्य विधात्यानें आरुल्लें होतें. परमेश्वरानें त्यांज्वर सोंपविलेलें काम त्यांनीं किती उत्तम रीतीनें पार पाडलें हें ज्यांना पहावयाचें असेल त्यांनीं लोकमान्यांसंबंधानें, सर्व हिंदुस्थानच्या सर्व पुढाऱ्यांनीं काढलेले उद्गार अवश्य घ्यावे, आज पृथ्वीतलावरील भाग्यघोन म्हणून समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांच्या वैभवाइतकें मोठें वैभव हिंदुस्थानाला एक वेळ होतें आणि त्या वैभवाला आजचा हतभागी हिंदुस्थान पुनः गांठल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी नुसती भावना असून काय उपयोग ! ह्या भावनेप्रमाणें प्रत्यक्ष गोष्टी घडून येण्यास हिंदुस्थानांत जर शक्ति उत्पन्न झाली नाहीं तर ही भावना निरर्थकच होय ! एकट्यादुकट्याच्या किंवा शें-पन्नास लोकांच्या मनांत ही भावना उत्पन्न झाल्यानें शक्ति प्रादुर्भूत होत नसते, कुदशेच्या फेऱ्याला आणि परदेशाच्या सत्तेला जिच्या योगानें आळा बघेल एवढी मोठी शक्ति उत्पन्न झाली पाहिजे, ही शक्ति उत्पन्न करण्याकरितां ज्ञाना प्रकाशचे उद्योग करण्यास चाळीस वर्षांपूर्वी ज्यांनीं आरंभ केला, गेलीं चाळीस वर्षे अशाच प्रकारच्या उद्योगांत ज्यांनीं घालविली व जे आजहि त्या उद्योगांत आयुष्य घालवीत आहेत, त्या सर्वांचे

पुढारी लो. टिळक हे होते. निद्रित देशास जागें करणें, आणि योग्य दिशे-
कडे त्यांचें तोंड फिरवून जुरूं ती शिंधासामग्री त्याजवरोवर देऊन त्याला
मार्ग आक्रमण करावयास शिकविणें ही कामगिरी अत्यंत दुर्घट आहे. लोक
जागेच होत नाहींत, जागे झाले तरी डोळे उघडीत नाहींत, डोळे उघडले
तरी नीट पहात नाहींत, पाहिलें तरी हातपाय हालवीत नाहींत, उभे रहात
नाहींत; या सर्व क्रिया करण्यास लहान मुलास अत्यंत ममताळूपणानें, एक-
निष्ठेनें आणि पुढील थोरपणाच्या विश्वासानें आई-व्याप्रमाणें शिकविते
त्याप्रमाणेंच पुढान्यांनीं देशाला वाढीस लावचें लागतें. आपले पूर्वज मोठे
होते आणि चिमुकलें अर्भकहि त्याच मोठेपणास चढणार आहे, अशी दृढ-
निष्ठा जशी वीरमातेच्या अंगी असते, तशीच दृढनिष्ठा लोकमान्यांच्या
अंगी होती. आयुष्यभर त्यांनीं जें पाळलें तें या सत्याचें व्रत पाळलें !
आपल्यांतलाच पुढारी सतीचें व्रत रक्तांत मिनलेल्या वीरमातेप्रारखा असावा
लागतो. लोकमान्य टिळक तसेच होते. नव्या नव्या जोमाचा हिंदुस्थान
त्यांनीं जन्मास घातला आणि तो तादण्याच्या कल्याणप्रद अंशस्थेच्या जवळ
आणून पोचविला, असे जें त्यांच्यावद्दल उद्धार काढण्यांत आले आहेत ते
अक्षरशः सरे आहेत. मातेचा स्वार्थत्याग त्यांच्या अंगी पूर्णपणें विद्यलेला
होता. ह्या स्वार्थत्यागाचा प्रवाह सर्व आयुष्यभर रोजच्याहि नित्यक्रमांत
एकसारखा वाहत होता. आपले शरीर जितकें देशकार्यार्थ शिजवितो थेंडल
तितकें शिजविले पाहिजे, आणि लहानघोर, खादगी किंवा सर्वजनिक, हरएक
प्रसंगी तीच वृत्ति आयम ठेवली पाहिजे, एरवी स्वार्थत्यागाचे वृळ-सर्व
देशाकडून गिरविले जावयाचें नाहीं, असे त्यांचें ठाम मत होतें आणि
त्याप्रमाणें ते वागतहि होते.

निरंतर एकसारख्या वाढणाऱ्या या स्वार्थत्यागाचा प्रवाहाला वीरवृत्तीची
योग्य-प्रसंगी बोट देण्यास लोकमान्य कर्षादि चुकले नाहीं. सरकारी नोदरी

देशकार्याकडे वेधून घेण्यास पुरेसे झाले.

लोकमान्यांच्या अंगच्या या दोन मोठ्या सद्भावना होत, गजाननाचा व श्रीशिवाजी महाराजांचा महोत्सव व इतर राष्ट्रीय महोत्सव या सर्वांची सेवा ते सद्भावाने करीत असत, वरील दोन सद्भावना सर्व चळवळीच्या प्रसंगी त्यांना पूर्णपणे चळवळीत पडण्यास लावीत असत, या दोन सद्भावनांमुळेच खासगी संवधांत त्यांचे चरित्र अत्यंत निष्कलंक झाले, सार्वत्रिक वार्यात लोकमान्यांचा द्वेष अत्यंत तीव्रपणे करणारांनाहि त्यांचे खासगी वर्तन पराकाष्ठेच्या निर्मलतेचे होते अशीच कबुली द्यावी लागेल, खासगी वर्तनास आणि सार्वजनिक चारित्र्यास असा नाही तसा डाग लावतां आला तर लावावा म्हणून ताईमहाराजांच्या खटल्याचे शुक्लकाष्ठ वारापंधरा वर्षे त्यांच्यामार्गे एकसारखे लावण्यांत आले होते, मंडालेच्या तुरुंगातील सहा वर्षांच्या शिक्षेहूनहि ताईमहाराजांच्या खटल्याचा ताप त्यांना अधिक झाला, वीर पुरुष झाला तरी तो नेहमीच धनुष्यावर दोरी चढवून बसलेला नसतो, पण ताईमहाराजांच्या खटल्यांत त्यांना एकसारखे रणांगणावर शत्रूचे घाव सोडीत उभे रहावे लागले, १८९७ सालचा खटला आणि १९०८ सालचा खटला यांच्यांत जर ताईमहाराजांच्या आणि त्यांतूनच निघणाऱ्या चिरोलसाहेबांच्या खटल्यांच्या यातनांची भर घातली तर चाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या आयुष्यांत शत्रूच्या बाणांनी स्वतः जर्जर होत असतांना याच लाव व सोड, अशी लढाई लढण्यांत बीस वर्षे बळवंतरावजींनी घालविली असे म्हणणे भाग येते, चाळीस वर्षांच्या हिशेबेत रात्री बजा केऱ्या, तर प्रत्यक्ष सूर्यादि बीस वर्षांहून अधिक काम पडत नाही, असल्या स्वार्थत्यागी लढवण्या सर्व हिंदुस्थानात जागृत करण्यास पुढे आला, हे हिंदुस्थानचे परम भाग्य होय !

हिंदुस्थानच्या अभ्युदयाकरितां गेल्या-चाळीस वर्षांत सूर्यासारखी त्यांनीं मेहनत केली आहे, एवढेंच नव्हे तर “या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी” या न्यायानें निरनिराळ्या लढायांमधला विसाव्याचा काळहि त्यांनीं देशकार्याकडेच खर्च केला. चाळीस वर्षांत वीस वर्षे लौकिक सूर्य निजतो; तो निजण्याची वेळहि लोकमान्यांनीं जागून काढली. रणभूमीपासून जबर-दस्तीनें सरकारनें त्यांना नेऊन मंडलेंत सहा वर्षे कोडून ठेवले; तेथेंहि त्यांच्या अंतःकरणानें व बुद्धीनें विसावा घेतला नाहीं. गीतारहस्यासारखा अलौकिक ग्रंथ असल्या रात्रीच्या समयी रात्रीचा दिवस करून त्यांनीं लिहून काढला. झगडण्याच्या उद्योगाला विसावा म्हणजे तरवज्ञानार्थें मनन होय, असें ते नेहमीं म्हणत असत. वेद, वेदांगें, इतिहास व पुराणें यांचा अभ्यास, अंगीकृत कार्यांत ध्यावयास लावणारा विसावा म्हणून ते करीत असत. निम्मा काळ त्यांचा झगडण्यांत गेला आणि निम्मा काळ शानाच्यां चिंतनांत गेला. त्यांना आळस माहीतच नव्हता. लहान मुलें खेळण्यांत जशीं गर्क असतात, तसे ते लढाई चालू असली म्हणजे एकसारखे उद्योगांत गर्क असत; आणि मध्ये मध्ये सृष्टिनियमाप्रमाणें लढाई थांबली म्हणजे तत्त्वचिंतनांत ते काळ घालवीत. त्यांचें लढणें त्या त्या वेळेपुरतें आणि त्यापुढच्या वेळेस योग्य तें वळण देण्यापुरतें होतें. असलें लढणें राष्ट्राच्या इतिहासांतलं निरनिराळें दुवे होत ! हे दुवे मागच्या परंपरेला चिकटलेले असतात आणि पुढच्याहि परंपरेला प्रसन्नीत असतात. पण प्रत्येक दुवा, प्रत्येक लढाई, त्या त्या काळापुरतीच मुख्यत्वेन असते. दुव्यांना मागच्या परंपरेशीं संलग्न होण्याचें जें सामर्थ्य येते तें तत्त्वचिंतनाच्या चिंतनानें; या दुव्यांना पुढील अभ्युदय उत्पन्न करतां येतो तो परमेश्वरी स्वरूपाच्या मननानें ! लो. टिळक यांचें चगिच भूतकाल्याला व्यापून पुढील इतिहासावर पगरेलेलें दिसत आहे. ह्याचें कारण तत्त्वज्ञानाचा निदिध्यास लढत असतानाहि करीत राहण्याइतली

परमेश्वरी भक्ति त्यांच्या अंतःकरणांत अखंड वसत होती हेंच होय ! गीतारहस्य हें पुस्तक त्या भक्तीचें फळ होय ! हिंदुस्थानच्या अभ्युदयाची गोड फळे उपभोगण्याचा काळ आल्यावर त्यांच्या चरित्रांतील लढाया आजच्याइतक्या प्राधान्येकरून लोकांच्या नजरेपुढे उभ्या रहाणार नाहीत !! फालाच्या ओघाने त्या लढाया विसरून जाण्याचेहि दिवस हिंदुस्थानास येतील; पण तशा त्या वेळीं देखील 'गीतारहस्य' कोणीहि विसरू शकणार नाही! पिढ्यान्पिढ्यांना वळण देणाऱ्या लढायांत लोकमान्यांच्या राजकीय झगड्यांची गणना होईल, पण चारचारशें, पांचपांचशें वर्षे ज्या तत्त्वज्ञानाची शिदोरी सर्व राष्ट्राला पुरते, तसलें कर्मयोगाचें तत्त्वज्ञान लोकमान्यांनीं गीतारहस्यांत लोकांच्या पुढे मांडलें आहे. राष्ट्रीय जीवनाला, राष्ट्रीय सद्भावाला, राष्ट्रीय स्वार्थत्यागाला आणि राष्ट्रीय वीरवृत्तीला सर्व काळीं व सर्व स्थळीं भाटिरासें होणारें तत्त्वज्ञान नव्या हिंदुस्थानास पाहिजे होतें. स्वतः तसा अनुभव घेऊन आपल्या चरित्राची शिकवणूक लोकमान्यांनीं गीतारहस्यांत लिहून ठेवली आहे. गीतारहस्यांतील शिकवणुकीला उदाहरणादाखल त्यांचें चरित्र आहे. आधी केले मग सांगितले, असा त्या दोहोंचा परस्परनिकट संबंध असल्याने त्यांचें चरित्र व शिकवणूक यांत विलकूल अंतर नाही.

• स्वतः संवधाने.

लोकमान्य टिळक पब्लिशिंग कंपनीचे हे रोजचे दैनिक पत्र आज घाच-
कांची प्रथम भेट घेत आहे. कै. बाळ गंगाधर टिळक यांना गुरुस्थानी
मानणाऱ्या मंडळींना मुंबईस टिळक पक्षाचे रोजचे वर्तमानपत्र असावे अशी
उत्कट इच्छा झाल्यामुळे लोकमान्य टिळक पब्लिशिंग कंपनी स्थापण्यांत
आली आणि आपल्या पुढाऱ्यांचे नित्यस्मरण घड्यावे म्हणून या दैनिकास
'लोकमान्य' हे नांव ठेवण्यांत आले. स्वराज्य हे ध्येय पुढे ठेवून
कै. बाळ गंगाधर टिळक यांनी आपल्या सर्व चळवळी चालविल्या होत्या.
त्यांच्या राजकीय चळवळीचा आत्मा स्वराज्य होता. राजकीय चळ-
वळ चालवीत असतांना त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत व प्रत्येक पावलांत स्वराज्य
दृष्टीस पडत होते. राजकीय चळवळीशिवाय ऐतिहासिक, औद्योगिक,
सामाजिक व धार्मिक ज्या ज्या बाबींत त्यांनी मन घातले त्या त्या बाबींकडे
त्यांनी स्वराज्याच्याच दृष्टीने पाहिले. पंचांग संशोधनाचे काम असो,
महाभारताचा काळ ठरविण्याचे काम असो, किंवा वेदांतील ऋचांचा
अर्थ लावण्याचे काम असो, सर्व लहान धोर नद्यांचे ओघ अखेर स्वरा-
ज्याच्या सागराला कसे जाऊन मिळतील याविषयीची काळजी ते रात्रंदिवस
घदात असत. संसारांतील हरएक प्रकारच्या उद्योगांना व पराक्रमांना
उचलून धरणारे तत्वज्ञान राष्ट्रांमध्ये प्रचलित असल्याशिवाय स्वराज्याच्या
उच्च पदवीला कोणतेहि राष्ट्र चढू शकत नाही. भारतभूमीच्या स्वराज्याची
उभारणी व जोपासना नीट व्हावी म्हणून गीतारहस्यासारखे तत्वज्ञानाचे
पुस्तक लोकमान्यांनी लिहिले. वाळण्याची सेवा असो, किंवा तात्विक सिद्धांत

स्थापण्याचा उद्योग असो, स्वराज्याच्या अचल तान्याकडे पाहून लोकमान्य टिळक नेहमी आपल्या बुद्धीला चलन देत असत. जेथे स्वराज्याचा संबंध येत नसे तेथे त्यांची बुद्धि विलकुल हालचाल करीत नसे. स्वराज्याशिवाय इतर सर्व बाबीसंबंधाने असहकारिता स्वीकारावयाची असा त्यांच्या बुद्धीचा स्वाभाविक बाग होता. स्वराज्यासंबंधाच्या कामांत अडथळे आले म्हणजे त्यांना अधिक स्फुरण चढत असे; आणि ते अडथळे दूर करतांना नाना प्रकारचे जे क्लेश त्यांना सोसावे लागत ते क्लेश सुखविलासाप्रमाणे ते मोठ्या हीसेने सोडीत, अशी त्यांच्या बुद्धीची ठेवण होती. बुद्धीच्या असल्या रचनेलाच अनन्यभक्ती असे म्हणतात. स्वराज्याविषयीची अनन्य भक्ति आमच्यासारख्या त्यांच्या शिष्यांच्या अंगी जितकी असावयाला पाहिजे तितकी नाही हे आम्ही ओळखून आहो. तथापि लोकमान्यांचे नित्यस्मरण घडवें म्हणून जे नांव आम्ही धारण केले आहे ते नांव आमच्यांतील न्यून भरून काढण्यास समर्थ आहे, असा आमचा पूर्ण भरंवसा आहे. प्रत्यक्ष सहवासाने जे घडून आले नाही ते नामसंकीर्तनाने घडून येऊ शकते असा जो भक्तिमार्गाचा सिद्धांत आहे, त्याच सिद्धांतावर भार टाकून कै. बाळ गंगाधर टिळक यांच्या स्वराज्याचे उद्योगास हातभार लावण्यास आम्ही प्रवृत्त झालो आहो.

कै. बाळ गंगाधर टिळक यांचे जे स्वभावसिद्ध आचरण होते त्याच आचरणाचा उपदेश सांप्रतच्या स्वराज्याच्या चळवळीच्या वेळी महात्मा गांधी आवातवृद्धांना करीत आहेत. महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीचा उगम लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या कारकीर्दीतील सैतानी कृत्यांसून झाला आहे. सदर सैतानी कृत्यांचा डंका सर्व जगभर जोरजोराने महात्मा गांधी यांनी वाजविल्यामुळे लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना काळे तोंट करून हिंदुस्थानचा किनारा सोडावा लागला. हिंदुस्थानच्या लोकांप्रमाणे इंग्लंडच्याहि लोकांना लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची कारकीर्द एकदांची संपली म्हणून हायसे वाटले

असेल यांत शंका नाही. मावळत्या लाटसाहेबांचे गुणानुवाद हिंदुस्थानातील अँग्लो-इंडियन पत्रांनी नीटसे गाईले नाहीत, आणि जे थोडे गाइले ते फचरत बेसूर आवाजाने खाली मान घालून गाइले. इंग्लंडच्याहि पत्रांनी कशीकशी संभावना मावळत्या लाटसाहेबांची केली; या लाटसाहेबांचे अस्नास जाण्याचे दिवस जसजसे जवळ येत चालले तसतशी अधिक फाळजी मवीन लाटसाहेब नेमण्यासंबंधाने विलायतच्या मंत्रिमंडळाला पडली. महात्मा गांधी ज्याच्या कारकीर्दीला सैतानी कारकीर्द म्हणू शकणार नाहीत, अमलाच नवा लाटसाहेब हिंदुस्थानकडे पाठविला पाहिजे. असे महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीने विलायतच्या मंत्रिमंडळाला पूर्णपणे पटविले. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची परंपरा कशी तरी तोडली पाहिजे या एका धुंदीने निरनिराळ्या मुत्सद्यांची योजना मंत्रिमंडळाने मनातल्या मनात करून पाहिली. यंत्र्याच मुत्सद्यांची परीक्षा जाहली, पण ते सर्व लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या संप्रदायाचे—उषड किंवा प्रच्छन्न, जवळचे किंवा उघांचे—नातेवाईकच दिसून आले. हिंदुस्थानच्या लाटसाहेबांच्या जागी लॉर्ड चेम्सफर्ड यांचे फूळ दृष्टीम पडतांच कामा नये या हद्दाने नवीन मनुष्य शोधून काढावा लागल्यामुळे लॉर्ड रीडिंग यांची नेमणूक होण्यास उशीर लागला. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या परंपरेला निपुत्रिक बनवून हिंदुस्थानातून त्यांना बाहेर मंत्रिमंडळाने काढले आहे, असा लॉर्ड रीडिंग यांच्या नेमणुकीचा खरा अर्थ आहे. निपुत्रिकाचा संप्रदाय नरकांत जात असतो या म्हणीप्रमाणे महात्मा गांधी यांच्या चळवळीने अफाळी जरी लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना समुद्रांत ढकलिले नाही तरी, त्यांचे पुरे दिवस भरल्यावर समुद्राऐवजी नरकांत ढकलले असे म्हणणे भाग येते. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची परंपरा विच्छिन्न करणारा नवा लाटसाहेब हिंदुस्थानच्या गादीवर बसण्याचे मुमारासच 'लोकमान्य' पण आपल्या जीवनप्रमाण आरंभ करीत असल्यामुळे, लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या दोन तीन महिन्यांत जन्म जाताना ज्या लाथा स्वराज्य-

रेडिंग यांच्यापुढे मांडणार आहे. एकीकडे स्वतः १४४ अ व १२४ अ, हीं दोन शस्त्रे हातांत घेऊन नोकरशाही स्वराज्यावर हल्ला चढविणार आहे आणि त्याच वेळीं नव्या लाटसाहेबांनीं स्वतःची पाठ थोपटावी म्हणून स्वराज्याची चळवळ मारामारीच्या थरावर आली आहे अशा तऱ्हेच्या उलट्या बोवा मारण्यांत येणार आहेत. लॉर्ड रेडिंग यांना पूर्वीची ओळख नाही, आणि यऱ्याच सहवासानें जी प्रेमदृष्टि उत्पन्न होऊं शकते ती सहवासहि नाही. उलट हिंदुस्थानाकडून स्वतःच्या उत्पन्नापैकीं निम्म्याहून अधिक रक्कम म्हणजे दरलाल पन्नास साठ कोट रुपये लष्करी कामाकडे खर्च करविण्याची जबाबदारी डोक्यावर घेऊन ते आले आहेत. ही जबाबदारी म्हणजे एक प्रकारचा लोभ होय. हा लोभ ज्याला सुटला नाही त्याच्या हातून कनबालूपणाच्या न्यायदृष्टीनें हिंदुस्थानचें हित होणार नाही. कोणाहि व्हाइसरॉयवर ही जबाबदारी राहणारच. पन्नास साठ कोट रुपये दरसाल गरीब हिंदुस्थानाकडून लष्करी खात्याकडे खर्च करावयास लावण्याची जबाबदारी म्हणजे एकप्रकारचें पापाचें गांठोडेंच होय. हा पापाचा घडा फोडण्यास नोकरशाही तयार नाही. मवाळांचा पक्षहि हे पापाचे घडे ज्या गुच्यांत ठेवलेले आहेत, त्या गुच्यांतील दारू यथेच्छ पिऊन स्वतःस धन्य मानण्यास तयार जाहला आहे. हे गुच्यांतील घडे फोडले जातात कीं काय अशी काळजी रात्रंदिवस मक्तेदारांना वाटत आहे, आणि हाच लष्करी खर्चाच्या पापाचा घडा शब्द ठेवण्याची जबाबदारी लाट-गादेबांवर असल्यामुळें दडपशाहीची लाट लॉर्ड रेडिंग यांच्या कारकीर्दीत खावीनें मार्ग मिरेल, असें म्हणतां येत नाही. तथापि सर्व हिंदुस्थानची समस्त ओळख करून घेतल्याशिवाय लॉर्ड रेडिंग आपलें धोरण मुकर ठरविणार नसल्यामुळें दोन तीन महिने दडपशाहीस विशेष हॉलचाल करतां येणार नाही हे उघड आहे. दडपशाहीनें महात्मा गांधी यांच्या चळवळीवर फेदऱ्या ही मोठीम कांठी काढू शकून राहणार असल्यामुळें महात्मा गांधी

हेहि द्रव्यवळ, मनुष्यवळ व बुद्धिवळ आपल्या बाजूनें अधिक गोळा करण्यांत स्वराज्याच्या चळवळीचे पुढील दोन तीन महिने घालविणार आहेत. येक्षवाडा येथें भरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें ' टिळक स्वराज्य फंडास ' एक कोट रुपये गोळा करण्याचा, राष्ट्रीय सभेच्या तत्त्वांना मान्यता देणाऱ्यांची संख्या एक कोटीपर्यंत वाढविण्याचा आणि स्वदेशीच्या व्रताची अखंड जागृति ठेवण्याकरितां सतत फिरत राहणाऱ्या वीस लाख सुताच्या चक्राचा फैलाव करण्याचा ठराव, एक आठवड्यापूर्वी पास केला. त्या ठरावाच्या अंमल बजावणीस, सत्याग्रहाच्या सांप्रतच्या आठवड्यांत मुंबई शहरांत गेल्या बुधवारपासून सुरवात झाली असून, या पर्वणीच्या मध्यकालाचे पूर्णावस्थेचे वेळीं पाडव्याचे मुहूर्तावर आम्ही आमच्या वाचकांस लोकमान्य टिळकांचा स्वराज्याचा मंत्र सांगत आहों. द्रव्यवळ व मनुष्यवळ गोळा करून स्वदेशीच्या व्रताची वारंवार आठवण करून देणें हें तर आमचें जन्मसिद्ध काम आहेच. पण लार्ड रीडिंग हे नोकरशाहीच्या जाळ्यांत सांरडून कन-चाळूपणानें न्याय देण्याच्या आपल्या व्रतापासून जर भ्रष्ट झाले तर दोन चार महिन्यांनीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावाला अनुसरून दडपशाहीच्या मोहिमेस अधिक नेटानें व दृढनिश्चयानें तोंड देणें स्वराज्यवाद्यांना माग पटणार आहे. द्रव्यवळ, मनुष्यवळ व बुद्धिवळ एक गहा करण्याचें काम असो किंवा नोकरशाहीचीं झगडण्याचें काम असो, गुरुस्थानी असलेल्या लोकमान्य टिळकांचें चरित्र डोक्यापुढें ठेवून, लोकांचा संसार नेटका व्हावा म्हणून त्यांनीं सोसलेल्या कारागृहवासासारख्या तपश्चर्यां उद्दीप्त होणारी राष्ट्रभक्ति नीट जागीं ठेवून, आणि त्यांच्या परिपक्व उपदेशांतील सम-बुद्धीला आमचें पाऊल वांकडे न पडण्याबद्दल नमन करून, त्यांनीं दाख-रिलेला स्वराज्याचा मार्ग त्यांच्या सांप्रदायास शोभेल अशा रीतीनें चोपाळ-ण्यास त्यांच्याच नांवाचें हे दैनिक पत्र कधीदि कमी करणार नाही.

* खुद्द टिळकांचेच उद्गार

टिळक जिवंत असते तर त्यांनी महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीस सर्वतोपरी उचलून धरलें नसतें, असें म्हणणारा एक पक्ष आहे, व या पक्षाची मदत एका गोष्टीवर मुख्यपणें अवलंबून आहे. ती गोष्ट म्हणजे नव्या कायदेकौन्सिलंत राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी निवडून जाण्याकरितां टिळकांनीं मरणापूर्वी दोन तीन महिने चालविलेली तयारी ही होय. ज्याअर्थां टिळकांनीं अशी तयारी केली होती त्याअर्थां टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षानें, कलकत्याच्या काँग्रेसच्या ठरावानंतरहि आपण काँग्रेसमधील अल्पसंख्यांक पक्ष असें समजून, काँग्रेस न सोडतां, कायदेकौन्सिलच्या जागांकरितां उमेदवार म्हणून चिकाटीनें व दृढ निश्चयानें पुढें जावयास पाहिजे होतें; तसें ज्याअर्थां या पक्षानें केले नाहीं त्याअर्थां टिळकांच्या अनुयायांत टिळकांचा दृढ निश्चय, टिळकांची घडाटी व टिळकांचें कर्तृत्व नाहीं असें सिद्ध होतें, आणि नालायकांनीं भरलेल्या टिळकांच्या अनुयायांचा पक्ष कमकुवत ठरून लोकांच्या विश्वासास अपात्र होतो. पूर्वपक्ष हा असा झाला. आमच्या मतें हा दोषारोप मोठा आहे; केवळ मत्सरयुद्धीनें केलेला आहे; आणि टिळकांच्या अनुयायांनीं महात्मा गांधी यांना मदत न करून राष्ट्रीय कार्यास विन्या घालावा असला नीचपणाचा हेतु या दोषारोपाच्या बुधारी आहे. टिळकांनीं निवडणुकीच्या वेळच्या मोठ्या उद्योगाची उभारणी मृत्युपूर्वी दोन तीन महिने एकसारखी चालविली होती, यांत संशय नाहीं. जुन्नर येथें भरलेल्या पुण्याच्या त्रिदश गभेश्या घेळी आणि सोलापूरच्या प्रांतिक रामेश्या घेळी

मयाळपक्षानें निलंज्जयणानें जो बखेडा केला तो बखेडा टिळकांच्या सदर उद्योगामुळें चिडून जाऊनच केला, हें महाराष्ट्रांत सर्वांना माहीतच आहे. टिळकांनीं राष्ट्रीय पक्षाचें वर्चस्व नव्या कायदेकौन्सिलांत मताधिक्यानें व्हावें याबद्दल जारिनें तयारी चालविली होती, हें खरें आहे. पण तेवढ्यावरून फलकल्याच्या काँग्रेसच्या ठरावानंतर टिळक स्वतः कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीच्या खटपटींतच निमग्न राहिले असते, असें जें अनुमान काढण्यांत येतें तें मात्र खोटें आहे. टिळकांच्या खुद्द तयारींत, त्यांच्या विचारसरणींत आणि पूर्वचरित्रांत असलें अनुमान काढण्यास आधार नाहीं. तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें ही गोष्ट शाबीत करण्यापूर्वी खुद्द टिळकांच्या उद्गारांचा असें म्हणणारांस कितपत आधार आहे, हें पाहिलें पाहिजे. असहकारितेच्या चळवळीसंबंधानें बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं बोलतांना व इतर प्रसंगीं अमिप्राय देतांना, मार्शे सर्व आयुष्य असहकारितेच्या तत्त्वानें व्यापलेले आहे, अशा तऱ्हेचे स्पष्ट उद्गार टिळकांनीं काढलेले आहेत. महात्मा गांधी टिळकांच्या मृत्युपूर्वी पंधरा दिवस टिळकांशीं बोलत असतांना टिळकांनीं स्वच्छपणानें व मोकळ्या मनानें महात्माजींना सुचविलें होतें कीं, तुमच्या चळवळीचीं तत्त्वे मला पूर्णपणें मान्य असून या चळवळीनें हिंदुस्थानचें खरेंखुरें कल्याण होईल हेहि मला कबूल आहे. पण लोकांकडून या तत्त्वाचें आचरण होणें अवघड असल्यामुळें आपण जर तसें करूं शकलां तरच यशाचे वाटेकरी व्हाल. असहकारितेची तपश्चर्या अत्यावकाशांत लोकांच्या हातून पार पडेल किंवा नाहीं याविषयी टिळकांच्या मनांत संदेह होता, हें बरील उद्गारांवरून स्पष्ट होतें. पण संदेह होता एवढ्यानुज्ञें त्यांनीं लोकांना असहकारितेचीं तत्त्वे उच्चलण्यास सांगितले नसतें, असें सुद्धीच म्हणतां येत नाहीं. अपेश येईल म्हणून खबरदारी घेणें व सतत उद्योग करणें हा भाग निराळा, आणि अपेशाचा संभव आहे म्हणून उद्योगाची दिशा फिरविणें हा भाग

निराळा. यश किंवा अपयश याविषयी आसक्ति न ठेवतां आज नाही उद्यां, एक वर्षांत नाही दोन वर्षांत, एक मिनींत नाही दोन चार मिनिटांत यश येईलच येईल, अशा दृढ भावनेनें व श्रद्धेनें करित असलेल्या उद्योगाच्या मनोवृत्तीस चिकाटी असें म्हणतात, आणि टिळक तर असल्या चिकाटीचे मूर्तिमंत पुतळाच होते. तेव्हां महात्मा गांधींच्या अगहकारितेच्या चळवळींत पूर्ण स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठीं जितक्या देशभक्तांनीं मनोभावानें पटावयास पाहिजे, तितक्या देशभक्तांची संख्या वर्ष दोन वर्षांच्या अवधींत भरणार नाही या शंकेमुळे टिळकांनीं माघार घेतली असती, असें मुळींच संभवत नाही. असें म्हणणें म्हणजे टिळक टिळक नव्हते, अशा तऱ्हेची टिळकांची निंदाच करणें होय. वर्तन, उद्गार व त्यापासून निघणारी अनुमानें या बाबी एका वाजूस ठेविल्या तरी शेवटच्या २१४ आठवड्यांतील टिळकांचें वर्तन व उद्गार हे विशेष महत्त्वाचे आहेत. महात्मा गांधी यांजपाशीं मृत्यूपूर्वी, दोन आठवडेच आधीं, टिळकांनीं काढलेले उद्गार वर दिलेच आहेत. याच सुमारास कलकत्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान आरण स्वीकाराल का, अशा प्रकारचा प्रश्न खासगीपत्रानें बंगालचे बॅ. दास यांनीं टिळकांना केला होता. दोन्हीं वाजूंनीं २१४ दिवस वरीच चर्चा होऊन टिळकांनीं अखेरोस कळकत्याच्या जादा काँग्रेसचें अध्यक्षपद आपणास नको, असें बंगाल्यास कळविलें होतें. हा निकाल बंगाल्यांत कळविल्यानंतर पुणें सोडून मुंबईस यावयाच्या शेवटच्या दिवशीं सकाळीं प्रस्तुत लेखकाची व टिळकांची गांठ तास दोन तास पडली होती. त्यावेळीं झालेली चर्चा दोघांच्या आपुण्यातील शेवटचीच चर्चा होय, असें कोणासहि वाटलें नव्हतें.

“मी आज मुंबईस जात आहे आणि तुम्हांस सांगलीस जावयाचें आहे, तेव्हां घटकामर कांहीं गोष्टींचा खल करूं या,” असें म्हणून टिळकांनीं या भाषणाय सुरवात केली होती. कळकत्याच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान न

स्वीकारण्यांत आपण कोणचें राजकीय धोरण नजरेपुढें ठेविलें आहे, हें त्यांनी त्या प्रसंगी विवाद करून सांगितलें. “ महात्मा गांधी यांची असहकारितेची तत्वे कोणाहि विचारी पुरुषास अमान्य होण्यासारखी नाहींत. तथापि निरनिराळ्या व्यवसायांच्या आणि दर्जांच्या लोकांत ती निरनिराळ्या प्रमाणांत अंमलांत येण्याचा संभव असल्यामुळे या प्रमाणांच्या भेदाला अनुसरून कलकत्याच्या राष्ट्रीय समेत २।४ तट दृष्टीस पडल्यावांचून राहणार नाहींत; आणि कदाचित् या तटांमुळे कलकत्याच्या राष्ट्रीय समेचे २।३ तुकडे होण्याचा संभव आहे. हे तुकडे होऊं नयेत म्हणून त्यावेळीं मोठ्या जोराची खटपट करावी लागेल आणि निरनिराळ्या पक्षांना राष्ट्रीयसभेच्या ४।५ वें संघटित झालेल्या राजकीय शक्तींत कमीपणा आणूं नका, असें आग्रहपूर्वक सांगून राष्ट्रीय समेची शक्ति या नात्याची जूट कायम ठेवण्याचा उद्योग मला करावा लागेल. निरनिराळ्या तटांची ही तोंडमिळवणी तडजोडीनें व मोळकेपणानें मला करता यावी म्हणून मी अध्यक्षपद स्वीकारलें नाहीं. मवाळ निघून गेल्यानंतर राष्ट्रीय समेत पुन्हां दुसरा भंग होण्याची ही वेळ असल्यामुळे राष्ट्रीय समेची शक्ति कमी न होऊं देण्याचें काम अध्यक्षांच्या मानाहून मला अधिक महत्त्वाचें वाटत आहे. राष्ट्रीय समेत मतभेद असले तरी राष्ट्रीय समेच्या हद्दीच्या अनुयायांनीं एकोप्यानें वागूनच नोकरशाहीदीं हुंजलें पाहिजे. एरवीं स्वराज्याचें पाऊल पुढें पटणार नाहीं. मी कलकत्याच्या राष्ट्रीय समेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारित नाहीं याचें कारण हा असला एकोपा राखण्यास माझा उपयोग अधिक होईल, असेंच मला वाटत आहे. कोणत्याहि एका मताचा अभिमान मी या वेळीं धरतां कामा नये; आणि राष्ट्रीय समेचे सर्व अनुयायी एका मार्गानें वागतील, अशी खबरदारी घेणें या प्रसंगीं मला अधिक कल्याणप्रद वाटत आहे.” अध्यक्षस्थान नको म्हणण्याच्या वेळचे टिळकांचे वरील विचार ज्यांना ज्यांना माहित आहेत

थोडाला भुलून पूर्ण स्वराज्याची मागणी न करतां अर्धवट तडजोडीला पुढान्यांवरील प्रेमानुळे अनुयायी तयार होतील अशी मला भीति वाटत आहे. कांहीं कमकुवत लोक तर असल्या बोलण्याचालण्याच्या वेळीं अगदीं थोडक्यावरच खूप होतील, आणि पुढान्यांना सोडविण्याकरितां आम्हीं असें केलें असा बहाणा करून आपल्या बुद्धीचा दुर्बलपणा झाकूं लागतील. तसें होऊं नये अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. दुर्बलपणानें विलकुल कमी माप घेतां कामा नये. पुरें माप पदरांत न पडण्यास माझी अटक कदाचित् कारणीभूत होण्याचा संभव मला दिसत असल्यामुळे ती मी टाळूं पहात आहे.”

तशा प्रसंगीं हिंदुस्थानांत अटकेंतच आपण असल्यावर आपणाशीच तडजोडीचीं बोलणें चालणें करण्यास नोकरशाहीला ठीक पडणार नाहीं काय, असा प्रश्न विचारला असतां टिळकांनीं स्वच्छ सांगितलें कीं, “माझ्याशीं सलोख्याचें बोलणें नोकरशाही कधींहि बोलणार नाहीं. माझें पूर्वचरित्र असेंच आहे कीं, असलें बोलणें नोकरशाही माझ्याशीं कधीं काळीं बोलेल असें कोणीहि मनांत आणूं नये. ज्याच्या मनांत असें येईल त्याला मनुष्यस्वभाव समजत नाहीं असें मी म्हणें. असल्या कामास माझा हा देह पूर्वचरित्रामुळे आतां निरुपयोगी झाला आहे. किंबहुना मी सल्लामसलतींत आहे असें पाहून हद्दाहदानें नोकरशाही प्रसंग आला असतांहि असल्या बोलण्या चालण्यापासून परावृत्त होईल. तेव्हां तें काम आपल्या नशीबी असणें शक्य नाहीं असें समजूनच, अटकेंतून सोडविण्याच्या मोहास अनुयायी बळी पडूं नयेत म्हणून, महात्मा गांधी यांची चळवळ जोरावर आल्यावर मला हिंदुस्थान सोडून बाहेर जाणें भाग आहे. ही चळवळ जोरावर येईल आणि नोकरशाहीला स्वराज्याचें बोलणें लोकांशीं बोलण्यास भाग पाडील, असें मला स्पष्ट दिसत आहे. तसला तो प्रसंग समीप आल्यानंतर सलोख्याच्या वाटाघाटीचे वेळीं हिंदुस्थानास माझा उपयोग कांहींहि नाहीं, हें मी ओळखून-

आहे. येथे काम नाही तर येथे रहा तरी कशाला ? उलट अटकेंत पडून अपुरे माप हिंदुस्थानच्या पदरांत पडण्यास पर्यायाने मी कारणीभूत होण्याची मला भीति वाटत आहे. म्हणून कांही महिन्यांनी हिंदुस्थानांतून बाहेर जाण्याच्या विचारांत मी आहे.” तास दोन तास चाललेल्या सभारणांतील बरील महत्त्वाचे मुद्दे आज आम्ही वाचकांपुढे मांडले आहेत. टिळक जिवंत असते तर कसे वागले असते, यासंबंधाचे खुद्द टिळकांचे मनोगत बरील उद्गारांत असल्यामुळे त्याचा विचार आमचे वाचक शांतपणे करून महात्मा गांधी यांना पूर्ण मदत करतील, व हल्लींच्या चळवळींत टिळकांना दिसलेल्या स्वराज्याचे पूर्ण माप हिंदुस्थानच्या पदरांत टाकतील, अशी आम्हांस आशा आहे.

—

• टिळक आणि मुसलमान

पूर्वीचा जुना श्रीगणपति-महोत्सव पुण्यांत व महाराष्ट्रांत चोर्दोकडे मोठ्या प्रमाणावर करण्यास सुरवात झाल्यावर टिळकांच्याकडे त्या उत्सवाचे नेतृत्व साहजिकपणे आले. त्यामुळे टिळकांवर त्यांच्या प्रतिस्पर्धींनी असा आरोप ठेवला की, टिळक हे मुसलमानांचे द्वेष्ये असून मुसलमानांच्या विपर्यायांचा द्वेष समाजांत नेहमी जागृत ठेवण्यासाठी टिळकांनी हा हिंदूंचा महोत्सव सुरू केला. हा आरोप मूर्खगणाचा आहे; असे मुसलमानांच्या ध्यानांत लयकरच आले; आणि तेव्हापासून टिळकांचा व मुसलमानी पुढान्यांचा खेड जुळत चालला. वरील आरोप मुसलमानांच्या पुढान्यांकडून करण्यांत आलेला नव्हता, हिंदी स्वराज्याच्या आड येणाऱ्या नोकरशाहीच्या काहीं अँग्लो-इंडियन पत्रांनी हा आरोप केलेला होता. संमतिविलाच्या कायद्याच्या वेळी टिळकांनी हिंदु समाजाचा पक्ष उचलला होता, आणि पुढे श्रीगणपतिमहोत्सव सुरू झाल्यावर त्या उत्सवासंबंधाने जें ज्ञानसत्र सुरू झाले, त्या ज्ञानसत्रांत पुढारीगणा घेऊन टिळकांनी नेहमी भारतीय धर्माची उच्च तत्वे समाजापुढे मांडण्यास केव्हाहि आवडस केला नाही. सुशिक्षित वर्गाचे लक्ष प्राचीन तत्त्वज्ञानाकडे आणि हिंदुधर्माच्या श्रेष्ठत्वाकडे वळण्यास श्रीगणपतिमहोत्सव टिळकांच्या नेतृत्वाखाली पुष्कळ अंशाने कारणीभूत झाला. टिळकांच्या या उद्योगाची फलश्रुति गीतारहस्यासारखा ग्रंथ त्यांच्याकडून निर्माण होण्यांत झाली. यासंबंधाचा सविस्तर विचार चालू मालेंतील पुढील एका लेखांत आम्ही करणार असल्यामुळे आज टिळकांवर मुसलमानांचे द्वेष्ये या नात्याने आलेल्या आरोपाबद्दलच विचार वर्तवण आहे. हा आरोप अँग्लो-इंडियन समाजाकडून करण्यांत आला.

मुसलमानांना पुढे करून त्यांच्या आड उभे राहून टिळकांना गोळी घालण्याचा हा प्रयत्न झाला. पण पुढे मुसलमान सावध झाल्यामुळे तीहि युक्ति फसली, आणि पाश्चिमात्य सुधारणेचे द्बेष्टे म्हणून टिळकांना नावे ठेवण्यांत आली. महात्मा गांधी यांना आज असेच दूपण लावण्यांत येत आहे. राष्ट्रोद्धार ज्याला कराण्याचा असेल त्याने राष्ट्राची पूर्वपरंपरा कायम ठेवून, नव्या-जुन्यांचा योग्य मेळ घालून, जीर्णोद्दाराची भव्य इमारत उभारली पाहिजे. नोकरशाहीच्या मनांत शेंदोनिशें वर्षानंतर स्वतंत्र झालेल्या हिंदुस्थानचे भव्य राष्ट्र दृष्टीस पडावे असे आहे, नाही असे नाही. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या नव्या पायावर नव्या मालमसाह्याने, परदेशी जिनसांनी, परदेशी कारागिरांनी, आणि परदेशी रक्त लग्नसंबंधाने हिंदुस्थानच्या रक्तांत पूर्णपणे मिसळले जाऊन नंतर हा हिंदुस्थानच्या नवीन वैभवाचा डोळ्या जगाच्या दृष्टीस पडावा, अशी नोकरशाहीची महत्वाकांक्षा आहे. ही महत्वाकांक्षा सफल होऊ नये म्हणून टिळकांच्या आत्म्याला एकसारखी तळमळ लागून राहिली होती. महात्मा गांधी यांच्या आत्म्याला हीच तळमळ आज लागून राहिली आहे. महात्मा गांधी हे पाश्चिमात्य सुधारणेचे द्बेष्टे आहेत, तथा आरोग्य अँग्लो-इंडियन पत्रे महात्माजीवर करित आहेत, याचे कारण असे आहे की, महात्माजींना ज्या आर्थिक व औद्योगिक पायावर युरोपियन समाजाची रचना झालेली आहे तो पायाच बिलकुल पसंत नसून नव्यानेले चांगले तेवढे घेऊन जुन्या पायावरच नवीन स्वराज्याची इमारत उभारणे अत्यंत जडरीचे वाटत आहे. दोषांचीहि विचारसरणी पुष्कळ अंशी एष्टच आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सांगोसांग विचार व तल टिळकांनी फेडला होता; आणि त्यामुळे विद्वत्तापूर्ण दृष्टीने साधक साधक प्रमाणे पुढे गांधीन पूर्वीच्याच उच्च तत्त्वांचे उच्चाटन नवीन धर्तीने ते करित असत. दक्षिण आफ्रिकेचा प्रवासात मग्न व भांडवरात यांच्यामधील भांडणा

महात्माजींना पटावे लागले आणि त्या कर्माला अनुसरून 'बुद्धिःकर्मानु-
 साग्िणी' या न्यायाने असहकारितेच्या तत्त्वाकडे आणि टॉलस्टॉयच्या
 तत्त्वज्ञानाकडे त्यांचे लक्ष साहजिकपणे वेधले. महात्माजींच्या सांप्रतच्या
 असहकारितेच्या विचारसरणीचा उगम दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी केलेल्या
 चळवळीतून झालेला आहे. स्वधर्माविपर्यायाच्या अभिमानाने प्रेरित
 होऊन जुन्या नव्या तत्त्वज्ञानाचे आणि हिंदुधर्माच्या प्रमुख धर्मग्रंथांचे जे
 कित्येक वर्षे परिशीलन टिळकांनी केले त्या सततच्या अभ्यासांतूनच
 टिळकांच्या संप्रदायाचा उगम झालेला आहे. दोन्ही नद्यांचा उगम
 भिन्न भिन्न ठिकाणी झालेला असला तरी आज संगम होऊन
 प्रवाहास दुपट शोभा व दुपट जोर प्राप्त झालेला आहे. युरोपियन
 समाजाचा पायाच चुकीचा आहे, हे रशियांत टॉलस्टॉयने फार मार्मिक
 रीतीने व चित्ताकर्षक भाषेने जनतेस शिकविले. टॉलस्टॉयची तत्त्वे आज
 युरोपखंडांत नुसती पुस्तकांत राहिलेली नसून रशियांतील राज्यक्रांतीमुळे
 युरोपखंडाच्या रोकशा आचरणांत निरनिराळ्या देशांत कमी जास्ती प्रमाणात
 उतरलेली आहेत. पूर्वेकडून उजेड येऊन युरोपखंडाचा उद्धार होईल, असे
 स्वप्न टॉलस्टॉयना नेहमी पडत असे. म. गांधी यांनी आपले तत्त्वज्ञान
 टॉलस्टॉयपासून घेण्यास सुरवात केली आणि हिंदी परंपरेला धरून त्यांनी
 आपले असहकारितेचे शास्त्र बनविले. टॉलस्टॉय यांना पडलेल्या स्वप्नांचा
 रारा अर्ग असा आहे की, पूर्वेकडील प्राचीन राष्ट्रांच्या व तत्त्वज्ञानांच्या
 धर्मग्रंथांतून टॉलस्टॉयच्या मतांना पुष्टि मिळेल, आणि नंतरच युरोपखंड
 राच्या कल्याणाच्या मार्गावर लागेल. या स्वप्नांतील एक अंश तरी टिळक
 व गांधी या दोन नद्यांच्या मिलानाने आज रारा झालेला दिसत आहे.
 टिळकांचे मार्ग निराळे व गांधींचे मार्ग निराळे; कारण दोनही प्रवाह
 निरनिराळ्या ठिकाणी उगम पावून निरनिराळ्या भूमीतून वहात आलेले

टीकाकार म्हणतात की, महात्माजींना अह्मीबंधू खाऊन टाकीत आहेत आणि अह्मीबंधूंना महात्माजी खाऊन टाकीत आहेत, तशाच प्रकारची टीका टिळकांवरहि लखनौच्या काँग्रेसनंतर करण्यांत आलेली होती, टिळक मुसलमानांना फसवीत आहेत, अशा तऱ्हेची ती टीका होती. दोघांमध्ये कलागती लागून स्वतःचा फायदा करून घेण्याची अँग्लो-इंडियन पत्रकारांची ही नेहमीचोच रीत आहे. पण या काव्याला कोणी आज बळी पडत नाही. मुसलमानांनी स्वतःच्या धर्माची मर्यादा न सोडतां हिंदूंनी शेजारधर्मांनै वागावें, हिंदूंनीहि स्वतःचा धर्म कायम राखून मुसलमानांच्या शेजारी गुण्यागोविदानें राहावें, आणि दोघांनी मिळून राष्ट्रप्रेमानें प्रेरित होऊन हिंदी स्वराज्याची सेवा करावी, या टिळकांनीं आखून दिलेल्या मार्गांचे आज अह्मीबंधू व महात्मा गांधी जात आहेत. महात्मा गांधी यांच्या मतांकरितां अह्मीबंधूंनीं कुराणाची आज्ञा मोडण्यास राजी व्हावें, अशी महात्माजींची विलकूल इच्छा नाही. प्रत्येकाचा प्राचीनधर्म स्वराज्याहूनहि त्याला अधिकच प्रिय असला पाहिजे, हें तत्र अह्मीबंधू व महात्माजी या दोघांनाहि सारलेंच प्रिय झालेलें असल्यामुळे तरतूदी येथें टिळकांनीं केलेली हिंदु मुसलमानांची एकी सुविचाराने गांधींनीं दृढ झाली आहे. हें दृढीकरण टिळकांनीं स्वतःच्याच आयुष्यांत पाहिलें, हें त्यांचें महद्भाव्य होय. या दृढीकरणामुळेच खिलाफत कमिट्यांनीं सुरू केलेला असहकारितेचा कार्यक्रम कलकत्त्याच्या काँग्रेसनें स्वीकृत केला, आणि नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेत त्या कार्यक्रमास उज्वळ स्वरूप देण्यांत आलें. खिलाफतीच्या चळवळीमागून जाऊन मुसलमानांना दुजोरा देण्यास टिळकांनीं सांप्रतच्या प्रसंगीं नाकारलें असतें, असें म्हणणारे लोक फेनळ दृष्ट बुद्धीनें तसें म्हणत आहेत, हें घरील विवेचनावरून मानसांच्या प्यानी येईल. या वेळीं हिंदूंनीं आणि मुसलमानांनीं दोघांनीं मिळून मिळनावयाच्या संपूर्ण स्वराज्याच्या सांप्रतच्या उद्योगास आमचे मानक स्वार्थत्यागपूर्वक मदत करतील अशी आश्वास आशा आहे.

* टिळक आणि खिलाफत

खिलाफतीचा प्रश्न मुसलमानांच्या इच्छेप्रमाणें सुटवा, असें हिंदुस्थानांतील प्रमुख अविकान्यांचेहि मत आहे. गेले एखासेही लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनी, सेव्हरीसच्या तहाचीं कलमें हिंदुस्थानास कळवितांना टर्कीचा प्रश्न मुसलमानांच्या इच्छेप्रमाणें सुटत नाहीं, याबद्दल दुःखाश्रु गाळले होते. हल्लींचे एखासेही लॉर्ड रीडिंग यांचेहि अंतःकरण टर्कीच्या प्रश्नासंबंधानें दुःखी फष्टी आहे. हिंदुस्थानांतील अँग्लो-इंडियन मुत्सद्दी असो किंवा मयाळ पक्षाचा मुत्सद्दी असो, टर्कीसंबंधानें सहानुभूति दाखविण्यास बिलकूल चुकत नाहीं. दुःखाश्रु गाळल्यानंतर आणि सहानुभूति दाखविल्यानंतर या मुत्सद्दीवर्गाचा महात्मा गांधी यांना असा सवाल आहे की, टर्कीचें नशीब हिंदुस्थानाच्या हातांत नसतां आणि इंग्रजी मुत्सद्यांच्याहि हातांत नसतां खिलाफतीच्या प्रश्नांशीं हिंदी राजकारणाचें एक तऱ्हेचें लग्न लावून तुम्हीं कां बसला आहां ? जी गोष्ट अपरिहार्य आहे त्या अपरिहार्य बाबीचें लोढणें फोगत्यादि राजकीय धोरणाच्या गळ्यांत बांधणें म्हणजे व्यवहारदक्षतेला सोडून वागणें होय. जी गोष्ट टळत नाहीं त्या गोष्टीवर पूर्ण भिस्त ठेवून राजकारणाचे टाप खेळणारा मुत्सद्दी चतुर कसा म्हणावा ? अपरिहार्य अर्थासंबंधानें शोक करित बसणें याजबी नाहीं, असें खुद्द भगवंतानीं भगवद्गीतेंत सांगितले आहे. तेव्हां खिलाफतीसंबंधानें सहानुभूति दाखविण्याच्या दृष्टीनें हिंदी राजकारणाशी खिलाफतीचा संबंध इतक्या दृढपणानें जोडणें पामरें नाहीं. खिलाफतीची व गांधींची मैत्री हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या कल्याणास अत्रायकारक अगून टिळक जर आज जिवंत असते तर व्यवहार-

दक्षतेमुळे त्यांनी असली मैत्री तोडून टाकण्याबद्दल चिकाटीने व निश्चयाने प्रयत्न करण्यास विलकूल कमी केले नसते. टिळक असते तर खिलाफतीचा प्रश्न त्यांच्या वजनामुळे व कर्तृत्वामुळे एवढांना मार्ग पडून हिंदी राजकारण आजच्याप्रमाणे गढूळ न दिसतां स्वच्छ झाले असते. टिळक असते तर खिलाफतीचे काय झाले असते, या प्रश्नासंबंधीचा पूर्वपक्ष येथवर झाला. अशा तऱ्हेचा पूर्वपक्ष करून टिळकांच्या अनुयायांनी खिलाफतीच्या चळवळीतून आपले अंग काढून घ्यावे असा उपदेश अनुयायांना हा पूर्वपक्ष करित असता त्या पूर्वपक्षास आमचे असे उत्तर आहे की, टिळक जर आज असते तर खिलाफतीचा व महात्मा गांधींचा संबंध आजच्याहूनहि अधिक दृढच झाला असता. कारण, टिळक हिंदू मुसलमानांतील सहानुमतीच्याच दृष्टीने या प्रश्नाकडे पहात नव्हते. मुसलमानांचे जे दुःख तेच हिंदूंचे दुःख एवढ्या एका तत्वावरच त्यांची भिस्त नव्हती, मुसलमानांवर आलेल्या प्रसंगांमुळे त्यांचे हृदय अत्यंत विव्ध झालेले होते; शोकामुळे व स्नेहामुळे ते मुसलमानांच्या खांद्याला खादा लावून शूजण्यास तयार होते; इतकेच नव्हे तर हिंदुस्थानाबाहेरील मुसलमानी प्रदेशांच्या नशिवाशी हिंदुस्थानाचेहि नशीब जखडले गेले असून मुसलमानी प्रदेशांचे दुर्दैव तेच हिंदुस्थानचे दुर्दैवहि ठरल्यावांचून राहणार नाही, अशी बालंबाल खात्री त्यांच्या सूक्ष्म बुद्धीची झालेली होती. टर्की निसल्य होऊन मुसलमानी प्रदेश जर हिंदुस्थानाप्रमाणेच युरोपियन राष्ट्रांना चरण्याचीं कुरणे होऊन बसले तर हिंदुस्थानचे स्वराज्य अधिक अधिकच लांबणीवर पडल्यावांचून कधीहि राहणार नाही असे त्यांना वाटत होते. मनुष्याच्या प्रयत्नावर यश अवलंबून असते, हे जितके खरे आहे तितकेच प्रयत्नावरोवर देवहि अनुकूल असावे लागते हे म्हणणे खरे आहे. महायुद्धाने उत्पन्न केलेल्या हिंदुस्थानाबाहेरच्या जगाच्या परिस्थितीमुळे

हिंदुस्थानांत अल्प प्रमाणांत स्वराज्यास प्रागंभ झाला आहे. हे अल्पप्रमाणाचे स्वराज्य हिंदुस्थानने स्वतःच्या मेहनतीने मिळविले या म्हणण्यांत जितका तथ्यांश आहे, तितकाच तथ्यांश बाहेरच्या परिस्थितीमुळे किंवा अनुकूल दैवामुळे तें मिळाले, असें म्हणण्यांतहि आहे. हिंदुस्थानलगतच्या मुसलमानी प्रदेशाचा हितसंबंध हिंदुस्थानास इंग्लंडच्या हितसंबंधाहूनहि हिंदुस्थानातील नोकरशाहीशीं झगडतांना अधिक महत्त्वाचा आहे. इंग्रजी साम्राज्य हिंदुस्थानावर होण्यापूर्वी इस्तंबूलकडे पाहून हिंदुस्थानांतील सर्व प्रकारचे मुसद्दी आपापल्या तऱ्हेचे राजकीय ध्येय ठरवीत असत. पानिपतच्या मोहिमेंत सदाशिवराव भाऊंनी दिल्ली काबीज केल्यानंतर तह करणार नाही, असें सांगितले आणि इस्तंबूल पाहिल्याशिवाय मार्गे फिरणार नाही, अशी प्रतिज्ञा केली. वरील प्रकारचे वर्णन पानिपतच्या पोवाड्यांत शाहीरांनी त्या वेळच्या राजकीय ध्येयाकडे लक्ष ठेवून केलेले आहे. आज जसे लंडन तसे त्या वेळीं हिंदुस्थानास इस्तंबूल होते. इंग्रजी साम्राज्याचा व हिंदुस्थानचा जितका निकट संबंध आज आहे तितकाच निकट संबंध टर्कीचा व हिंदुस्थानचा आहे. एकाचे दैव दुसऱ्याच्या दैवाशीं मिसळून गेलेले आहे. तें एकमेकांपासून सोडवून अलग करणें भूगोलाच्या रचनेमुळे अशक्य आहे. लंडनचे दैव व हिंदुस्थानचे दैव हीं एकमेकांपासून अलग करता येतील आणि कदाचित् कांहीं शतकांनी इतक्या दूरवरच्या लहानशा वेदानें हिंदुस्थानासारख्या पूर्वेकडील राष्ट्रास आपल्या हितसंबंधाच्या रज्जूंनीं इतके कसें प्राप्त टाकले याबद्दल इतिहासकार आश्चर्य प्रदर्शितहि करतील; पण तुर्कस्थान, इराण, अरमाणिस्थान, बुखारा, समरकंद वगैरे मुसलमानी राष्ट्रे सृष्टीनें हिंदुस्थानचे शेजारी म्हणून उत्पन्न केलेली आहेत. या शेजाऱ्यांचा व हिंदुस्थानचा हितसंबंध विलक्षण नाही, असा प्रताऱची भावना सृष्टीच्या रचनेविरुद्ध हिंदुस्थानांतील हिंदूमध्ये व मुसलमानांमध्ये कृत्रिम उपायांनीं

आज युरोपियन राष्ट्रांनी कशी उत्पन्न केली आहे व त्यांत त्यांना कसें यश मिळवितां आलें आहे, याबद्दल टिळकांना राहून राहून आश्चर्य वाटत असे. हिंदूलोकांच्या मनांतील ही भावना काढून टाकणें त्यांना सोपें वाटत असे. आणि ती भावना हिंदूपुरती तरी नष्ट करण्याचा प्रयत्न पार यशस्वी रितीनें त्यांनीं आपल्या स्वराज्याच्या मोहिमेंत केला, हें सर्वांना माहीतच आहे. स्वराज्याच्या मोहिमेंत लखनौच्या काँग्रेसच्या पूर्वी आणि लखनौच्या काँग्रेसनंतरहि हिंदी स्वराज्याच्या ध्येयाकडे सर्व हिंदी मुसलमानांचें लक्ष पूर्णपणें खेचून घेणें पार अवघड आहे, असें त्यांना वाटत होतें. काँग्रेसच्या चळवळीपासून मुसलमानांना अलग ठेवण्याचा इंग्रजी मुत्सद्द्यांनीं लखनौच्या काँग्रेसच्यापूर्वी तीस चाळीस वर्षे जो आटोकट प्रयत्न केला तो प्रयत्न एक दोन वर्षांच्या अवधीत समूळ नष्ट कसा करतां येईल, याविषयी टिळकांना एकसारखी विचिंचना लागून राहिली होती. खिलाफतीच्या प्रश्नासंबंधानें मुसलमान जर जागे झाले तर वरील प्रश्न आपोआप सुटेल आणि हिंदी स्वराज्यावर मुसलमानांच्या हिंदुस्थानाबाहेरील प्रदेशांचें आजचे व भावी फल्याप कसें अवलंबून आहे हे मुसलमानांच्या मनाला बरोबर पडेल, असे टिळकांना वाटत होतें. खिलाफतीचा प्रश्न आणि स्वराज्याचा प्रश्न यांची संगड हिंदू मुत्सद्द्यांनीं घालणें, हिंदी स्वराज्याचे स्पष्ट स्वरूप हिंदुस्थानांतील सात कोट मुसलमानांच्या हृदयावर उमटविण्याकरितां, अत्यंत जयरीचें आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यामुळें हिंदूंचें आज कित्तीहि नुकसान झालें तरी तें नुकसान मुसलमानांच्या जागृतीपासून होणाऱ्या फायद्यानें सहज भरून निघणारें आहे, असें टिळकांचें ठाम मत होतें. वनास्तची ऑल इंडिया काँग्रेस यमिठी शास्त्रानंतर महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली अन्धारादेश निवृत्त्याच्या परिपदेनें अमदशारितेच्या चळवळीम मुरवान केली. त्यावेळीं टिळक वनास्तहून अन्धारादेश गेले नाहीं. पण धर्तविंधुंना खिलाफता

चळवळीकरितां मुसलमानांचा समाज जे जे उपाय योजण्यास तयार होईल त्या त्या ठपायास मी पूर्ण पाठिया देईन आणि मुसलमानी पुढान्यांच्या सर्व संकटाचा भागीदार मी होईन, असें आश्वासन टिळकांनीं दिलेलें होतें. महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें खिलाफतीच्या चळवळीचा पुढारीपणा स्वीकारण्याचें टिळकांनीं त्यावेळीं नाकारलें ही गोष्ट खरी आहे. पण तसें करण्याचा हेतुहि त्यांनीं मुसलमानांच्या पुढान्यांपुढें स्पष्टपणें मांडला होता. महात्मा गांधी यांच्या शेजारी खिलाफतीच्या प्रश्नाचे पुढारी म्हणून जर टिळक उभे राहिले असते तर मुसलमानांवर तेव्हांपासूनच नोकरशाहीची अधिक वक्रदृष्टि झाली असती. लोकांना चवताळून सोडून प्रतिस्पर्धांवर तुटून पडावयास उद्दीप्त करणारा हा वीर पुरुष आहे आणि असला पुरुष कोणत्या वेळीं कोणतें साहस करण्यास प्रवृत्त होईल याचा नेम नाही, अशी टिळकांविपर्याची गैरसमजूत टिळक मरेपर्यंत नोकरशाहीच्या मनांन कायम ठाणें देऊन बसलेली होती. नोकरशाही आपल्याकडे कोणत्या दृष्टीनें पहाते हें टिळक पूर्णपणें ओळखून होते. तेव्हां खिलाफतीच्या चळवळीत महात्मा गांधी यांच्याबरोबर जर नेतृत्वाची भागी आपण उचलली तर आपल्या सान्निध्या-मुळे शांततेच्या असहकारितेच्या चळवळीवर निष्कारण फाजील संकटें ओढवतील, अशी टिळकांना भीति वाटत होती. या चळवळीत महाराष्ट्राला पुढारीपणाचा मान मिळण्यापेक्षा महाराष्ट्र या चळवळीचा नुसता खंबीर अनुयायी झाल्यानें पुढारी होण्यापेक्षाहि मुसलमानांचें व हिंदुस्थानचें अधिक फल्याण होईल, असें टिळकांना साधकवाधक प्रमाणांचा शांतपणें विचार करून ठरविलें होतें. सध्दरीसंच्या तहाची कलमें जशीच्या तशी टिळकां कामा नयेत आणि तीं कलमें बदलून टर्की पुन्हां लष्करी दृष्ट्या जिवंत व धडाकटा झाला पाहिजे; एरवीं एशियाखंडाचें हित होगार नाही, अगा त्यांना ठाग मिळान होना. हा तह टिळकां नाही असें जें चारंवार म्हणत

असत; पण टर्कीच्या, मुसलमानांच्या व हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने जरी तो तह तसाच टिकला तरी देखील अपरिहार्य अर्थ म्हणून शोक करण्याचे सोडून दिल्यावरहि सर्व मुसलमानी प्रदेश व हिंदुस्थान यांच्या निकटसंबंधाची जागृति हिंदूमधील व मुसलमानांमधील कायम राखणे हे हिंदी मुत्सद्याचे मुख्य कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होय, असें ते मानीत असत. आणि खिलाफतच्या चळवळीकडे या दृष्टीने पहावयास टिळक कधीहि विसरत नसत. सात कोटी मुसलमानांत व सर्व हिंदूंत वरील भावनेची ज्योत जर कायम ठेवतां आली तर त्यां ज्योतीपासून कामधेनुप्रमाणे हिंदुस्थानास पाहिजे तितके फल्याग करून घेतां येईल, आणि नोकरशाहीच्या तोंडाकडे दीनाप्रमाणे पहात चसण्याची जखरीहि राहणार नाही. खिलाफत आणि स्वराज्य यांची सांगड घातल्यापासून होणारा हा फायदा, दहा दहा वर्षांच्या हप्त्यानें एक एक पोकळ पायरी पुढे ठेवणाऱ्या मॉटेग्यू चेम्सफर्ड यांच्या योजनेहून, टिळकांना कितीतरी पटीनें अधिक हितावह वाटत होता. ग्रीसमधील राज्यक्रांतीनें, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या दृष्टीतील भेदाने, आणि केमालपाशा यांच्या अंगच्या विलक्षण कर्तृत्वाने सेव्हरीसच्या तहांत फेरबदल होण्याच्या सांप्रतच्या प्रसंगी टिळकांनीं खिलाफतचा प्रश्न एका बाजूस ठेवलां असता, हे विलकुळ संभवनीय नाही. युरोपखंडातील कारस्यानांमुळे टर्कीची दाद आज परमेश्वराच्या घरी लागली नाही तरी देखील हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानच्या वाटेरील सर्व मुसलमानांना आशियाखंडाच्या राजकीय घोरणासंबंधाने आणि योजाच्या पात्रांच्या कर्तव्यासंबंधाने जागृत करणारी खिलाफतीची चळवळ हिंदूंनीं शिरगावंचच मानिली पाहिजे, असें म्हणणारा दूरदर्शी मुत्सद्दी आज जर असा तर टर्कीचे दुर्दैव संपून उदयाचे किरण दिसूं लागण्याच्या आश्रया केव्ही खिलाफतीनीं पारकृत करून मोरुद्धा झाल्या असता, असें म्हणणे घेदगळपणाचे नाही काय ?

• टिळक आणि कौन्सिलांतील टक्कर

—•••••—

टिळक जर जिवंत असते तर कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेकांतराद्वारे नव्या कायदेकौन्सिलांच्या निवडणुकीत भाग घेण्यास त्यांनी आपल्या अनुयायांस रागितले असतं, अशा तऱ्हेचं मत मराठपक्षांत व अँग्लो-इंडियन पत्रकारांनी प्रसिद्ध केले आहे. असें मत प्रसिद्ध करण्यास टिळकांनी चालवलेली निवडणुकीची तयारी हे एक कारण होऊन बगलें. आदि, अमृतसर येथील काँग्रेसमध्ये प्रतियोगी सहकारितेचें जें तत्त्व टिळकांनी प्रसिद्ध केले तसं तत्त्वाव्यतिरिक्त पूर्वपक्ष आपले मत स्थापित करण्याकरितां पुढें आणीत आदि, नवीन कायदे कौन्सिलांच्या योजनेनें जो लक्षनया भाऊरीचा तुकडा खिळांत टाकण्यांत आला आहे तो खाऊन टाका आणि पुरी भाऊर मागा, अशा तऱ्हेचा उपदेश विलायतेहून येण्यासोवर टिळकांनी केला होता; त्यादि उपदेशाची या प्रसंगी आठवण देण्यांत येत आहे. शिवाय सुद्ध अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेकांतराची नवीन योजनेला अपुरी, असमाधानकारक व निराशाजनक, अशी दूरपेक्षा दिल्ली असली तरी नव्या कायदे कौन्सिलांचा उपयोग करून घेण्यास हरकत नाही, असाच ठराव पास केलेला आहे. या सर्व गोष्टी पुढें मांडून पूर्वपक्ष असें म्हणत आहे कीं, कायदेकौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यांत आपल्या गुरूच्या विरुद्ध टिळकांच्या अनुयायांनीं वर्तन केले आहे. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेकांतराचा ठरावावर या वादाच्या वेळीं विशेष भर देणें योग्य नाही, असें आमचें म्हणणें आहे. अमृतसर येथील काँग्रेस व कलकत्त्याची जादा काँग्रेस यांच्यामधल्या वेळांत पंजाब प्रकरण व खिलाफत प्रकरण या दोनहि चळवळींना अगदीं निराळें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. लॉर्डोच्या समेत व

कामन्स समेत हिंदी लोकमताला वेदुर्वतपगाने धिःकारण्यांत आल्यावर प्रतियोगी सहकारितेला कोठे वाव-शिल्लक राहती, हेच आम्हांस समजत नाही. दुसऱ्याने जर स्नेहबुद्धीने आपगास जवळ केले तर दुसऱ्यांनाहि आपण स्नेह-बुद्धीने जवळ केले पाहिजे, असे 'जशास तसे' या न्यायाने सिद्ध होते. पण दुसऱ्याने जर धिःकारले तर आपणहि धिःकारलेच पाहिजे, असाच जबाब 'जशास तसे' हा न्याय देतो. तेव्हा प्रतियोगी सहकारितेवर विसंबून राहून प्रतिस्पर्धाने उभारलेली इमारत कडकच्याच्या वेळी ढासळूनच गेली होती, असे म्हणावे लागते. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेच्या ठरावाला मान देणे जरूर आहे, हे कारणहि लेखेवेचेंच होय. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेला जर मान पाहिजे तर कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेला मान कां नको? नागपूरच्या राष्ट्रीय समेच्या ठरावांना कां मान नको? नव्या कायदेकौन्सिलचा उपयोग करून घ्या, असे अमृतसर येथे टिळकांनी सांगितले त्यावेळी टिळकांच्याहि पुढे महात्मा गांधी होते. नव्या योजनेला अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेने जी दूरगो दिली आहेत ती दूरगो नसती तर बरे झाले असते, असे म्हणारांय महात्मा गांधींनी त्या वेळी गणना होती. असे असताहि खिलामतच्या प्रश्नाला व पंजाब प्रकरणाला जे नवे स्वरूप प्राप्त झाले त्या स्वरूपानुळे जर महात्मा गांधी यांनी मते बदलली गेली तर टिळकांचीहि मते बदलली गेली नसती, असे कां म्हणावे? नव्या योजनेचे कैबारी महात्मा गांधीदत्ते टिळक केव्हांहि नव्हते. नव्या योजनेचा महात्माजीना शिष्य मोह पडला होता. त्यांना जर राष्ट्रकांषांरुडे लक्ष देऊन आपला मोह आवरतां आला, तर ज्यांनी नव्या योजनेला निराशाजनक असे म्हटले ते टिळक कायदे कौन्सिलला मिठी मारूनच बसले असते असे कसे म्हणावे? प्रतियोगी सहकारिता व अमृतसरच्या काँग्रेसचे ठराव या दोन मुद्यांची विल्लेवाट अशा रीतीने लागल्यावर, कायदे कौन्सिलंतील नियतगुकीकरितां

टिळकांनी चालविलेल्या तयारीकडे आपण वळू या. टिळकांनी जी तयारी चालविली होती ती तयारी दिह्नीच्या व प्रांताप्रांताच्या कौन्सिलांत आपल्या पक्षाचें मताधिक्य स्थापित करण्याकरितां होती, हें मताधिक्य प्रस्थापित व्हावें म्हणून अमृतसरच्या ठरावालां विरोध करणाऱ्या विझांटचाई व इतर मवाळ पुढारी यांना निवडून देऊं नका, असें सेवोना टिळक त्या वेळीं सांगत असत. खिलाफतीचा प्रश्न किंवा अमृतसरचा प्रश्न सोडविण्याचें दोन मार्ग टिळकांना दिसत होते. एक मार्ग महात्मा गांधी यांनीं सांप्रत स्वीकारलेला मार्ग होय; दुसरा मार्ग नव्या कायदेकौन्सिलांत आपल्या पक्षाचें मताधिक्य करून तेथें नोकरशाहीला नडवून कायदेकौन्सिलांतील टक्करीचा उठाव घेऊन नंतर लोकांमध्ये पुन्हां चळवळ करण्यास तयार होणें हा मार्ग होय. बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं या दुसऱ्या मार्गाचें समर्थन टिळक करीत होते. टिळक जर जिवंत असते तर कलकत्त्याच्या काँग्रेसवर त्यांनीं आपल्या दुसऱ्या मार्गाचाच कार्यक्रम लादला असता आणि हिंदी राजकारणाला आजच्याहून निराळें वळण लागलें असतें, असें कांहींचें म्हणणें आहे. तडजोडीनें वागून आपल्या कार्यक्रमापैकीं बराचसा भाग इतर पुढाऱ्यांच्या गळ्यांत बांधण्याचा हद्द टिळकांनीं कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं घरला असता किंवा करूं, हाच मुख्य प्रश्न आहे. या प्रश्नास आमचें असें उत्तर आहे कीं, खिलाफतच्या प्रश्नाचें महत्त्व जाणून आणि खिलाफतच्या पुढाऱ्यांच्या मनोविकारांना योग्य मान देऊन टिळकांनीं आपला कार्यक्रम त्यांच्या नेहमींच्या धडाडीनें कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेपुढें मांडला नसता. याचीं कारणें टिळकांच्या कार्यक्रमांतच दृष्टीस पडणारी आहेत. टिळकांच्या कार्यक्रमाचे तीन भाग आहेत. पहिला भाग कायदेकौन्सिलांत मताधिक्य मिळविणें हा होय. दुसरा भाग या मताधिक्याच्या जोरावर खिलाफत व अमृतसर या प्रकरणासंबंधानें

टक्करीच्या दृष्टीने आपले प्रतिनिधी निवडून देऊं नयेत, असाच गहजव टिळकांवर त्यावेळीं केला होता. यावरून असे सिद्ध होते की, मताधिक्य, टक्कर, व नंतर पुन्हां लोकांत चळवळ असा, तीन भागांचा टिळकांचा कार्यक्रम बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं होता. बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनंतर खिलाफतीचा असहकारितेचा कार्यक्रम पुढें आला, आणि नंतर काहीं दिवसांनीं कायदे-कौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्याची चळवळ महात्मा गांधी व खिलाफतीचे पुढारी यांनीं हातीं धरली. खिलाफतीनें कायदेकौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्याचा निश्चय केल्यानंतर कलकत्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं आपला बनारसचाच कार्यक्रम टिळकांनीं कायम ठेवला असता काय, याचा वाचकांनींच विचार करावा. मुसलमानांनीं कायदेकौन्सिलवर बहिष्कार घातल्यानंतर कायदे-कौन्सिलांत मताधिक्य मिळविणें हा भागच आपोआप नाहीसा होतो. खिलाफतचे पुढारी व काँग्रेसला येऊन मिळालेले मुसलमान यांच्या मदतीशिवाय टिळकांच्या अनुयायांना कायदेकौन्सिलांत मताधिक्य मिळणें केव्हांहि शक्य नाही. व्यवहारदक्ष टिळक यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली नसती, असें म्हणणारांनीं टिळकांना व्यवहारदक्ष तरी कां म्हणावें हें आम्हांस समजत नाही. कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं राष्ट्रीयपक्षाच्या खाजगी सभा झाल्या होत्या; आणि त्या वेळच्या चर्चेत व. दास वगैरे पुढान्यांना जर कायदेकौन्सिलांतील टक्करीचा मार्ग पसंत पडला नाही तर कायदे-कौन्सिलच्या निवडणुकीच्या वेळीं राष्ट्रीय

मुसलमानांच्या एक तृतीयांश जागा घगळल्यानंतर बाकीच्या दोन तृतीयांशांत सरकारच्या वर्णादाराकरितां राखून ठेवलेल्या कांहीं जागा अस्तित्ः इतक्या जागा अडल्या गेल्यावर टिळक असते तरी राष्ट्रीय पक्षास मताधिक्य मिळणें शक्यच नव्हतें, जर मताधिक्य नाही तर टक्कर (decree) नाही; आणि टक्कर नाही तर पुढें लोकजागृतीहि नाही, खिलाफतीच्या मदतीशिवाय टिळकांचा कार्यक्रम पार पडण्यासारखा विलकूल नव्हता, हें घरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानीं येईल. लोकजागृती करून लोकांची शक्ति वाढल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हें स्वावलंबनाचें तत्त्व महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें टिळकांनाहि मान्य होते पण कायदे-कौन्सिलांतील टक्करीच्या नव्या प्रकारामुळे जुन्या कार्यासिध्द नवीनपणा येऊन लोकांना सामर्थ्यावान करण्याचें काम अधिक सुलभ झालें असतें एवढेंच कायतें टिळकांना बनारसच्या कमिटीच्या वेळीं वाटत होतें, चळवळ नेहमीच्या चाकोरीतून न चालवित्तां कायदेकौन्सिलांतील टक्करीच्या नव्या चाकोरीतून जर चालविली तर नवीन स्फूर्ति उत्पन्न होऊं शकते, हें मुसलमानांच्या पुढान्यांना मान्य नव्हतें, असें विलकूल नाही. नव्या चाकोरीचा कायदा जुन्याच चळवळींनीं कां घेऊं नये, या प्रभांतील जोर अह्लीबंधू पूर्णपणें ओळखतात, पण खिलाफतीचा प्रश्न शाला तरी शे दोनशें वर्षांनीं फेड्यांतरी येणाऱ्या योगाचें एक योग होय. कायदेकौन्सिलांतील टक्करीची तयारी करण्याची संधि दर तीन तीन वर्षांनीं येणारी आहे, तीन तीन वर्षांनीं येणारा पर्वकाळ आणि तीनशें तीनशें वर्षांनीं येणारा पर्वकाळ, संमध्यें पूजा प्रथम कोणाची केली पाहिजे आणि विशेष महत्त्व कोणाला दिलें पाहिजे, हें टिळकांनीं कळकत्यास ओळखलें नसतें, असें म्हणणें म्हणजे टिळकांच्या बुद्धिमत्तेवरून अत्यंत वाईट मत प्रदर्शित करणें होय. कायदे-कौन्सिलांतील टक्करीचा कार्यक्रम पुढें मांडून धार कोट मुसलमान हिंदी

स्वराज्याच्या ध्येयाकडे अधिक वळले असते, का खिलाफतीच्या प्रश्नामुळे स्वावलंबनाचा आजच मार्ग पुढे मांडून हिंदी स्वराज्याचें महत्त्व-सात कोट मुसलमानांना अधिक पटवितां आले असतें, असा प्रश्न पुढे येतांच खिलाफतवाले जर कायदे-कौन्सिलांत नाहींत तर आपणहि कायदे-कौन्सिलांत नाहीं, असेंच टिळकांनीं स्पष्ट उत्तर दिले असते. मुसलमानांची एकी व खिलाफतीचा प्रश्न यांजकडे टिळक कोणत्या दृष्टीनें पाहात होते हे गेल्या अंकांत-आम्हीं वाचकांपुढे मांडलेच आहे. कायदे-कौन्सिलांत जावयाचें नाहीं-असा खिलाफतवाल्यांनीं दृढ निश्चय केल्यावर टिळकांच्या खिलाफती-संघाच्या त्या दृष्टीनें, खिलाफतवाल्यांनाच उचलून धरण्यास टिळकांच्या अनुयायांना कलकत्त्याच्या कॉंग्रेसच्या वेळीं सांगितले नसतें काय ?

० टिळक आणि स्वावलंबन

कौन्सिलमध्ये मताधिक्य मिळवावयाचें तें टक्कर देण्याकरितां, आणि टक्कर घ्यावयाची ती लोकांमध्ये पुन्हां जागृति उत्पन्न करावयास सांपड्यावी म्हणून ! या टिळकांच्या कार्यक्रमांतील तत्वांचा विचार अधिक खुलासेवार करणें जरूर आहे. कौन्सिलंत टक्कर मताधिक्य हातीं असल्याशिवाय देतां येत नाही. नुसता विरोध करणें निराश्रें आणि टक्कर देणें निराश्रें ! विरोध करण्यापासून उपयोग होत नाही असें आमचें म्हणणें नाही. पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं जुन्या कौन्सिलंत अमृतसर प्रकरणासंबंधानें फार योग्य रीतीनें नोकरशाहीला विरोध केला. नोकरशाहीनें कौन्सिलमध्ये त्यांना चुचुतेनें शिडकारलें; पण नोकरशाहीवर अगदींच परिभ्राम झाला नाही, असें नाही. कौन्सिलबाहेर सामान्य जनतेवर पंडितजींच्या विरोधाचा फारच चांगला परिणाम झाला, आणि महात्मा गांधी यांच्या सांप्रतच्या चळवळीला पंडितजींच्या विरोधामुळें एक तऱ्हेची आगाऊ पुष्टि त्या घेऊं मिळाली. पण असल्या विरोधानें टक्करीचें पुण्य मिळत नाही. टक्करीमध्ये नोकरशाहीच्या टोम्यावर आपल्या पक्षाचें डोकें हापटून नोकरशाहीला आणि नोकरशाहीच्या कायदेकौन्सिलच्या यंत्राला जागृताजामीं डोंबून निश्चल उभें करतां येतें. नोकरशाहीचें यंत्र हालत नाही व नोकरशाही हालत नाही; अशी नोकरशाहीची कायदेकौन्सिलंत होगारी जी अद्यप्यूक त्या अद्यप्युकीला टक्कर असें म्हणतात. प्रजेच्या कायदेकौन्सिलंतील शक्तीनें नोकरशाहीचे हात धरून नोकरशाहीला एखाद्या निर्जीव पदार्थाप्रमाणें स्तब्ध उभी केली अथवा नोकरशाही कौन्सिलबाहेर वरची आगळी सत्ता उपयोगांत जावून तें कायदेकौन्सिलत मोडून तरी टाकते किंवा कायदेकौन्सिलच्या टरापाना

घाब्यावर बसवून वरच्या सत्तेच्या जोरावर कौन्सिलच्या मार्फत चालावयाचा राज्यक्रमर स्यतःच चालवूं लागते, अशा थरावर कौन्सिलांतील टक्कर मेल्यानंतर ही टक्कर पाहता राहणाऱ्या प्रेक्षकांना म्हणजे खुद्द राष्ट्राला कुस्तीत पडायें लागतें, नोकरशाही जशी कौन्सिलच्या वरची आपली सत्ता उपयोगांत आणते त्याप्रमाणें टक्कर पाहणारे लोकहि कुस्तीत स्वतः पडूं लागले म्हणजे स्वतःच्या अंगची नैसर्गिक शक्ति उपयोगांत आणूं लागतात. आपल्या बाजूच्या पहिलवानांला न्याय मिळत नाही आणि कुस्तीच्या आखाड्यावादेरचें बल उपयोगांत आणून आपल्या बाजूच्या पहिलवानावर ताण करण्यांत येत आढे, असें जेव्हां प्रेक्षक स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहतात तेव्हां कुस्तीच्या आखाड्यांत स्वतः उतरून स्वतःच्या पक्षाच्या बाजूनें स्वतःचें बल खर्च करण्याची प्रवृत्ति प्रेक्षकांमध्ये आपोआप उत्पन्न होते. प्रेक्षकांपुढें तर कुस्ती चाललेली नसेल आणि टक्करीचा प्रत्यक्ष देखावा जर प्रेक्षकांच्या नजरेस येणारा नसेल, तर स्वतःचें बल खर्च करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होत नाही. टक्करीच्या प्रत्यक्ष दर्शनामुळें मनुष्याच्या अंगचें आत्मबल आपोआप उर्ध्ववळूं लागतें, जागृति करावी लागत नाही, जागृति होते ! जागृति करण्याचें काम टक्कर स्वतः करीत वासते. कौन्सिलमधील अडवणुकीनें किंवा टक्करीनें लोकांत जागृति झाल्यावर लोक स्वतःच्या बाजूच्या पहिलवानांच्या मदतीकरितां आखाड्यांत आपोआप उतरूं लागतात. अशा रीतीनें आपोआप लोक आखाड्यांत उतरूं लागल्यानंतर हजेत आसली बाजू कमकुवत आढे, असें लोकांच्या घ्यानीं येऊं लागतें; आणि त्यावेळीं पुढाऱ्यांच्या कप्रास पुन्हां मुखात होते. लोकांची आत्मशक्ति जागी झाली सरी, पण ती प्रतिपक्षावर ताण करण्यास कशी समर्थ होईल याचा विचार पुढाऱ्यांना करावा लागतो. या घृतीचाच स्वावलंबनाची चळवळ असें म्हणतात. महात्मा गांधी यांची असहकारितेची चळवळ, किंवा मध्यात प्रनिबंधाची चळवळ या सर्व

तालमीला तपश्र्वेला किंवा, चळवळीला स्वावलंबन . असें म्हणतात. स्वावलंबन म्हणजे स्वतःची, स्वतःच्या बलावर प्रत्यक्ष केलेली कृति होय. नोकरशाहीपुढे आपलें चालत नाही, तर आपली आपण, आपल्या पुरती, आपल्या शक्तीच्या जोरावर, आपल्या स्वतःच्याच आबारांत चाल- धयाची चाल चालली पाहिजे. ती चालता चालतां नोकरशाहीची मदत कमी होऊन नोकरशाही रोडावत चालली म्हणजे आणि रोजच्या तालमीमुळे आपलें स्वतःचें चालणें 'धीरोद्धता नमयतीव गतिर्घरित्रीम्' अशा तऱ्हेचें जोरकस झालें म्हणजे स्वावलंबनामुळे नोकरशाहीवर मात करण्याची वेळ आपोआप प्राप्त होते. असल्या तालमीला व तपश्र्वेला सांप्रतच्या राजकीय घादांत स्वतःपुरती प्रत्यक्ष कृति (Direct Action) असेंहि नांव आहे. महात्मा गांधीचें ध्येय बहुतेक सर्व विचारी मवाळांना मान्य आहे. ध्येयाः संबंधानें तंट्या नाही; मार्गासंबंधानें तंट्या आहे. महात्मा गांधीच्या 'डायरेक्ट अॅक्शन'चा किंवा स्वावलंबनाच्या प्रत्यक्ष कृतीचा मार्ग मवाळांना पसंत नाही. स्वावलंबनाची किंवा 'डायरेक्ट अॅक्शन'ची तालीम मवाळांना नकोशी घाटते. दुसऱ्याच्या आखाड्यांत दुसरा सांगेल तेवढी आणि दुसऱ्याच्या हातांत शेंडी राहिल अशा तऱ्हेची 'इन्डायरेक्ट अॅक्शन'ची ऊर्फ परावलंबनाची तालीम हिंदुस्थाननें आपली कांहीं पिढ्या फेल्याशिवाय स्वतःचा आखाडा स्थापून स्वतःच्या स्वावलंबनाची किंवा 'डायरेक्ट अॅक्शन'ची तालीम हिंदुस्थानास शोषणार नाही, असें मवाळ पक्षाचें म्हणणें आहे. 'डायरेक्ट अॅक्शन' किंवा 'इन्डायरेक्ट अॅक्शन' म्हणजे स्वावलंबन किंवा परावलंबन यांच्या संबंधाच्या घादांत टिळक जिरांत असते तर फोगल्या घात्रूचे झाले असते, या प्रश्नाचें उत्तर टिळकाचें चालीव यर्पाचें चरित्र यर्पाच्या कार्नी कपाळीं ओरटून सर्वांना देत आहे. टिळकांनी युद्धीची रचना स्वयंभू स्वावलंबनाची ! स्वताच्या शुद्धीतच स्वतः

गढून जाऊन स्वतःच्या कब्जांतलें जग स्वतः निर्माण करून तेथें निष्कंटक सत्ता चालविण्याची हीस टिळकांच्या बुद्धीला जन्मसिद्ध होती. ही असली हीस असल्यामुळेच अध्ययन व अध्यापन असल्या कर्मांतच सर्व जन्म घालवावा, असें त्यांना कालेजांत शिकत असतांना व पुढें 'न्यू इंग्लिश स्कूल' फाटल्यावरहि स्वभावतः वाटत होतें. या त्यांच्या मूळच्या स्वभावाला समोवारच्या स्थितीनें जे वेळोवेळीं अडथळे केले त्या अडथळ्याशीं हुंजतां हुंजतां टिळक आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या कालांत जन्मसिद्ध स्वराज्याकडे घळले. पण या अडथळ्याशीं हुंजण्याचें काम त्यांनीं ३०-४० वर्षे कसें केले? अडथळ्याला टक्कर द्यावयाची, टक्करीत कमकुवतपणा अनुभवास येण्याबरोबर स्वावलंबनाची तपश्चर्या करून पहिल्या अडथळ्याच्या छातीवर पाय देऊन दुसऱ्या अडथळ्याच्या सन्मुख टक्करीकरितां पुन्हां उभें राहावयाचें, असा एकसारखा चाळीस वर्षे टिळकांच्या चरित्राचा प्रवाह अखेरपर्यंत बहात होता. स्वावलंबन हा तर त्यांचा मुख्य मंत्र होता. दुसऱ्याच्या हातांत शेंडी राहिल असली चळवळ टक्करीच्या केवळ देखाव्यापुरती ते करीत असत. त्यांच्या प्रत्येक श्वासांत स्वावलंबन भरलेले होतें. त्यांच्या शरीराची, मनाची, बुद्धीची व आत्म्याची ठेवणच स्वावलंबनाची होती. अमक्या तमक्या ठिकाणीं व अमक्या तमक्यापुढें आपलें चालत नाहीं, असें टिळकांना समजल्याबरोबर दुसऱ्या क्षणापासून स्वतःच्या कृतीवरच भिस्त ठेवण्यास लहानसहान शस्त्रादि टिळक एकदम प्रारंभ करीत असत. आरत्या सोवत्यांशीं आपलें जमत नाहीं, असें एकदां मनास पटल्याबरोबर त्या सोवत्यांचें पुन्हां तोंडहि न पाहतां स्वतःच्या पुरत्या स्वतःच्या तपश्चर्येस हातअपेष्टा सोडूनहि टिळकांनीं एकदां नाहीं दोनदां, कित्येक वेळां प्रारंभ केला आहे. खाजगी किंवा लहान सहान गोष्टीत असल्या मनांचीय स्वाभिमान, असें म्हणत असताना, आणि सार्वत्रिक

कामांत याच वृत्तीस असहकारितेची चळवळ हे नांव प्राप्त होते. स्वाभिमानाने स्वावलंबनाची तपश्चर्या करणारे टिळक जर नव्हते तर होते तरी काय ? टिळकांचा खाजगी किंवा सार्वजनिक, कोणताहि उद्योग स्वाभिमानाच्या व स्वावलंबनाच्या तपश्चर्येच्या पायावर उभारलेला नव्हता, असे त्यांच्या चरित्रांत विलकूल सांपटावयाचे नाही. ' डायरेक्ट ॲक्शन 'चा उपजत चहाता जर गेल्या शेंपन्नास वर्षांत हिंदुस्थानांत कोणी जन्मास आला असेल तर तो एकटा टिळकच होय. महात्मा गांधी विचार करता करता ' डायरेक्ट ॲक्शन 'च्या मार्गावर पोचलेले आहेत. टिळक जन्मापासून उपजतच ' डायरेक्ट ॲक्शन 'चे कैवारी आहेत. प्रतिस्पर्धांच्या तोंडाकडे पाहून त्यांच्या मेहरबानीने जगण्याचा कटाटा टिळकांच्या इतका आजच्या कोणत्याहि पुढाऱ्यांत सांपटावयाचा नाही. या त्यांच्या उपजत गुणामुळे गोखले, मेधा वगैरे मंडळींशी आपोआपच त्यांचे पटत नसे. जे कांहीं थोडे पटे, ते विचार करून पटवून घ्यावे लागे. मनाचा व बुद्धीचा कल असे न पटण्याकडे अधिक होता. असला ' डायरेक्ट ॲक्शन 'चा किंवा स्वावलंबनाचा मूर्तिमंत पुतळा महात्मा गांधी यांच्या सांप्रतच्या ' डायरेक्ट ॲक्शन 'च्या चळवळीत उपजत प्रेमाने, उल्हासाने आणि अंगांत वारें संचारण्याच्या वेळच्या घडाडीने पडला नसता, असे कोण व कसे म्हणू शकेल ?

* टिळक आणि तडजोड

महात्मा गांधी यांवर मुंबईच्या 'टाइम्स' ने असा आरोप केला आहे की, महात्माजी केव्हां आणि कशी टोपी फिरवतील याचा नेम नसल्यामुळे त्यांच्या अनुयायांचा संघ चांगला मजबूत होईल असे म्हणता येत नाही. मुंबईतील पारशी गुत्तेवाल्यांच्या नुकसानीकडे लक्ष देऊन महात्माजींनी मुंबई शहरापुरतेच पिक्टेटिंग बंद ठेवले, ही गोष्ट घरील विधानास पोषक म्हणून पुढे करण्यांत आलेली आहे. असहकारितेच्या चळवळीचे हे मुख्य प्रवर्तक, पं. मदनमोहन मालवीय यांनी आग्रह केला म्हणून सिमल्यास लाटसाहेबांच्या दर्शनास जातात, खिलाफतच्या शिष्टांना सरकारी आमंत्रण स्वीकारून विलायतेस जाण्याचा सल्ला देतात, आणि गार्डन पार्टीला असहकारितायाद्यांनी हजर राहणे गैरशिस्त असतांही तसल्या मेजवानीला जा म्हणून आपल्या अनुयायांना सुचवितात; तेव्हां धरसोडीचे वर्तन करणाऱ्या या असल्या पुढाऱ्यांच्या शब्दात काहीं वेळाने मान राहणार नाही, असा मुंबईच्या 'टाइम्स' चा कयास आहे. सत्याग्रहाची चळवळ महात्माजींनी सुरू केली आणि लगेच हिमालयाएवढी चूक झाली असे झबूल करून अहमदाबादच्या दंग्यानंतर ती त्यांनी बंद केली. त्या वेळी देखील हा धरसोडीचा आरोप महात्माजींवर करण्यांत आला होता. तसला धरसोडीचा आरोप झाल्यानंतरहि सांप्रतच्या असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळी सर्व दिवुस्थान महात्माजींच्या मार्गे लागलेले आहे, याचे इंगित काय ? महात्माजी सिमल्यास गेले म्हणून त्यांचे वर्चस्व कमी झाले नाही, याचे कारण काय ? महात्माजींनी आत्र मुंबईपुरते पिक्टेटिंग बंद ठेवले तरी उद्यां दुपट जेपारते पिक्टेटिंगची पावटळ सुरू होईल, अशी भीति गुत्तेवाल्यांना वाटत आहे; हे

असें कसें होतें ? महात्माजी अशा प्रकारें धरसोडीनें वागतात तरी देखील अनुयायी एकनिष्ठेनें त्यांच्या मागून जातात, हा चमत्कार कसा उलगडावयाचा ? या अशा गोष्टी कशा घडून येतात, याचें कोडें जर समजून घ्यावयाचें असेल तर टिळकांच्या चरित्राकडे पाहिलें पाहिजे. टिळक प्रतिस्पर्ध्यांशीं धडाडीनें लढणारे वीर पुरुष तर खरेच, पण लढतांना अविचारानें ते कधीहि वागलेले नाहींत. कोणच्या ना कोणच्या तरी ठरीव विचारसरणीला अनुसरून ते नेहमीं टक्कर देत असत. पण नुसत्या टक्करीचा किंवा लढण्याचा अभिनिवेश अंगांत संचारल्यामुळें भक्कम विचारांच्या पायावरून ते डांसळून पडले असें केव्हांहि झालेले नाहीं. विचार आणि बुद्धि एका बाजूला ठेवून मनोविकारांचा वारा जिऊडे नेईल तिकडे आपल्या चळवळीची नाव त्यांनी पाहिजे तशी भटकूं दिली नाहीं. शक्तीचा उपयोग लढतांना करावयाचा, घोराण ठरवितांना शक्तीला साधनापेशां अधिक मान द्यावयाचा नाहीं; हे तत्त्व त्यांच्या बुद्धीनें कधीहि सोडलें नाहीं. कोणत्याहि चळवळींत ते निर्भयपणें पटत असत. वरच्या पावरीस चढलेल्या बुद्धीच्या लक्षणांपैकी निर्भयता हे एक लक्षण आहे. मृत्यूपर्यंतचें भय आपणांस अमक्या तमक्या चळवळींत वेगारें आहे, हे आधीं ओळखून तें भय प्रथमच आपण होऊन आपल्या मस्तकीं धारण करून नंतर टिळक चळवळींत पटत असत. चळवळींतील आपला मृत्यु आपल्या ओळ्यांनीं आपण देखणें, आणि तो मृत्यु आला तरी स्वीकारला पाहिजे अशा ठाम मिढांनाचें अचल आसन घालून बसणें, यालाच निर्भयता असें म्हणतात. ही निर्भयता टिळकांच्या अंगीं जितकी होती तितकीच त्यालाजी किंवा महात्माजी यांच्याहि अंगीं आहे. चळवळीची

निर्भय स्थिति भंग पावलेली नाही. आणि त्यांच्या विचारसरणीत स्वतःच्या लोभाना गढूलपणा दिसत नाही, तोंग्यात त्यांची पावलें मागें पुढें पडतात एवढवाचमुळें, अनुयायांचींहि मनें चलविचल होत नाहींत. १८९७ सालच्या खटल्यांत, १९०८ सालच्या केसरीवरील दुसऱ्या खटल्यांत, ताईमहाराजांच्या किंवा शेवटीं चिरोलच्या खटल्यांत, टिळक घटाडीनें लढले; कारण शांतपणानें ठरविलेल्या विचारसरणीचा उद्दिष्ट हेतु अडळ रीतीनें मनापुढें ठेवून कोर्टानें दिलेली शिक्षा आगाऊच मनानें ओळखून मानसिक परिस्थितींत ती कैद आगाऊ उपभोगूनच टिळकांनीं छुंजेस सुरवात केली. कोल्हापूर प्रकरणांतील शिक्षेमुळें डोंगरीच्या किल्ल्यावर १०१ दिवस टिळकांनीं आगरकरांच्या वरोवर तुरुंगांत काढले; ज्या लेखामुळें हा तुरुंगवास त्यांना सोसावा लागला ते लेख टिळकांच्या हातचे नव्हते. १८९७ आणि १९०८ या दोन सालांतील केसरीतील खटल्याच्या वेळीं ज्या संपादकीय लेखामुळें टिळकांना जबर शिक्षा भोगाव्या लागल्या ते संपादकीय लेख प्रस्तुत लेखाच्या हातचे होते; आणि त्या वेळींहि संपादन करण्याचा बोझ टिळकांच्या शिरावर नव्हता. सदर लेखांच्या वेळीं मुख्य संपादक या नात्यानें रा. साठिलकरच फेवरी ऑक्टोबरांत काम करीत होते. केवळ मुद्रक व प्रकाशक एवढवाच नात्यानें टिळकांनीं त्या शिक्षा भोगलेल्या अहित ! पण चळवळीतील विचारगणी आपण जी आंखली ती वरोवर आदि असें ध्यानी घेऊन, शांतपणानें इतर कोणासहि आपल्या दुःखाचे वाटेकरी करणें शिताबद्द होणार नाहीं असें समजून उमजून, व इतरांना तसें समजून देऊन टिळक निर्भय स्थितींत तुरुंगाचा रस्ता धरते शाले ! जामिनावर मोडविण्याची खटपट करताना गवरीच्या वेळीं पोलिसांच्या कोर्टांत कै. दाजीप्रोह्य गरे, यकील या नात्यानें टिळकांना भेटावयाग गेले अगताना गाठ सोपेंत पोस्त अगलेले टिळक त्यांच्या दृष्टीम पडले. अगा दिव्यानि इतराग लवकर तुम्हांन शांत लागने

तरी केशी ! असा प्रश्न दाजीसाहेबांनी साधर्य विचारला असाता तुम्हांला त्या मयाची विवंचना वाटते त्या मयाला विचारानें मी मागें डाकले असल्यामुळे माझ्या शोषेच्या आड कसलीहि विवंचना येऊ शकत नाही, अशा आशयाच्या शब्दांनी टिळकांनी दाजीसाहेबांचें समाधान केले. चळवळीतील भीतीबद्दल अशी निर्भय स्थिति बुद्धीच्या जोरावर गनाची करून टाकल्यानंतर अनुयायांसंबंधानें, मार्गासंबंधानें, व साधनासंबंधानें, समोवारच्या लोकांच्या कुवतीकडे लक्ष देऊन, तडजोड करण्यास टिळक येव्हांहि मागें पुढें पहात नसत. पिकेटिंगच्या वेळी मिशनऱ्यांचें, डॉ. मॅनखारख्या सरकारी अधिकाऱ्यांचें व मवाळांचें टिळकांशी चांगलें पटे, कारण टिळक नेहमी पटवूनच घेत, धोरणांत निश्चयीपणा आणि स्वतःच्या कृतीत निर्भयपणा, हे दोन गुण असल्यावर इतरांशी तडनोटीनें वागून त्यांच्या अंगच्या गुणांचा आपल्या कार्यासंज्ञितक उपयोग करून घेतां येईल तितका उपयोग करून घेण्यास टिळक कधीहि मागेंपुढें पहात नसत. आज महात्मा गांधी झाले तरी तसेच यागत आदित. वकिलांची बदनामी करण्यास चळवळीच्या थ्येयाकडे लक्ष देऊन महात्माजींनी दिलकूल कमी केलेले नाही, पण ज्यांची बदनामी केली त्याच वकिलांच्याच धंद्यांतील आपल्या प्राप्तीपैकी शेंकडा दहा, तीस, चाळीस, पाऊणशें टक्के टिळक स्वराज्य फंडास द्यावे, असें म्हणण्यास महात्माजी तयार आदितच ! दारूच्या गुत्तेवाल्यांनी आपल्या नुकसानीचे पैसे सरकारी तिजोरीतून मागून घ्यावेत, असा उपदेश महात्माजी गुत्तेवाल्यांना करीत आदित. ज्या शासनपद्धतीला 'सैतानी शासनपद्धति' असें महात्माजी म्हणतात, त्याच शासनपद्धतीच्या तिजोरीतून पैसे घेण्यास गुत्तेवाल्यांना महात्माजी कसे सांगतात, असा मवाळांचा प्रश्न आदिते: नोकरशाही सैतान आणि दारूचा गुत्ताहि सैतानच ! तेव्हा एका सैतानाला दुसऱ्या सैतानाच्या घरी जेवावयास जा म्हणणें यांत कोणतें गैर

आहे ! दारूच्या गुच्याच्या सैतानाला महात्माजींनी टिळक स्वराज्य फंडाच्या फोट सव्याकोटी रुपयांतून का जेवू घालायें ? या दारूच्या सैतानाचें पोट रिकामें पडतें हें खरें आहे; आणि असल्या उगासमारीच्या सामान्य क्रियेबद्दल महात्त्याचें अंतःकरण कळवळायें, हेंहि रास्त आहे. असल्या कळवळ्याच्या वेळीं महात्माजींनी स्वतःच्या घरांत जर या सैतानांना जेवावयास बोलाविलें असतें तर कार्यकर्ता पुढारी या नात्याने त्यांना कमीरणा आला असता, दारूच्या सैतानी खिळाराला दोन प्रहरच्या मुकेच्या वेळीं बट्या सैतानाचें स्वयंपाकघर महात्माजींनीं दालवून दिलें, यांत कोणची चूक केली ! ना घळवळीचें घोरण चुकलें, ना महात्माजींची निर्भयता दांसळली; मग तटजोडीनें दारूचा धंदा करणारांचीहि थोडीशी सोय लावण्यास कोणती हरकत ! मुख्य तत्वाचें स्वरूप सांगोपांग व्याख्यापुढें उभें राहिलेलें असतें आणि निर्भयता रोमरंध्रांत पूर्णपणें बाणलेली असते, चळवळीतील तसल्या शिथिलप्रशाला, स्वतःच्या पुरत्या स्वतःच्या आचरणांत विलकुळ करक पडूं न देतां लोहसंभ्रंशकरितां लोकांशीं सहानुभूतीनें वांगणें श्रेयस्कर आहे. तुसडेपणानें विक्षेप फायदा नाहीं; असा श्रीमद्भगवद्गीतेला अनुसरून टिळकांच्या घर्तनाचा नियम होता. महात्मा गांधीहि आज तसेंच वर्तन करीत आहेत. छलनीच्या काँग्रेसच्या वेळीं, कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं, मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे वेळीं, विलायतेंत चळवळ करतांना, आणि अमृतसरच्या काँग्रेसच्या वेळीं, टिळक तटजोडीनेंच वागले आहेत; आणि यें, जीना सरख्यांनीं हि त्यांजवर धरखोत्रीचाच आरोप फेंडेल्या आहे. लढताना किंवा टक्कर देतांना टिळक अत्यंत आवेष्टानें व धडाडीनें पुढें जात असत. या कर्मठ व कोरी प्राज्ञगाला एसादा शब्द शूकडे तिकडे केलेल्याहि स्वपावयाचा नाहीं तेव्हां पाण्याशीं कोणाचें कसें पटावयाचें, असा टिळकांचा ठपहास त्यांच्या प्रतिस्पर्धींनीं आणि कांहीं कांहीं प्रसंगीं गृह अनुयायिनीं हि फेंडेल्या आहे. अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं यें, दास वर्गेंरें मंडळींच्या एका टोमाला

कित्येक वेळा मदत केली व कित्येक वेळा तेंच टोंक तडजोडीला टिळकांनीं आणलें. विचारसरणीचें धोरण न सोडतां टिळकांनीं अशा तडजोडी कित्येक केलेल्या आहेत. कांहीं प्रसंगां तर खुद्द अनुयायीच टिळकांना अरेरावीगणाचा दोष देतील, इतक्या थरापर्यंत टिळकांनीं एकट्यांनींच तडजोडी केल्या आहेत. महात्मा गांधी हा एक अरेरावी व एकतंत्री राजा बनला आहे, असाच आरोप मुंबईच्या 'टाइम्स'ने व मवाळांनीं आज महात्माजीवर केलेला आहे. टिळकांवरहि हा असाच आरोप याच शब्दांनीं करण्यांत आला होता. तडजोड नेहमीं प्रसंग पाहून चट्पिशीं करावी लागते. अनुयायांशीं चर्चा करित बसण्याला फुरसतच नसते. तेव्हां जो पुढारी चळवळींत स्थितप्रज्ञ म्हणून गणला गेला त्या पुढान्याला लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या तडजोडीची अखत्यारी अनुयायांनीं देणें जरूर आहे, असेंच टिळकांच्या चरित्रावरून सिद्ध होतें. महात्मा गांधी प्रतिस्पर्धासंबंधानेंहि दयाशील आहेत. तेव्हां अनुयायांना पराक्रम करावयास लावण्याकरितां उत्तेजित करण्या पलीकडच्या दुःखांत ते त्यांना घालतील हें विलकूल संभवत नाहीं. उत्तेजित करण्याच्या सीमा कोणत्या, संकट ओळखून अनुयायांना आवरून घरण्याच्या सीमा कोणत्या, आणि अनुयायांपैकीं अर्धवटांचा उपयोग करून घेण्याचे मार्ग कोणते, हें पुढान्यानें स्वतःच्या मनाशीं स्वतः ठरविलें पाहिजे. टिळक अमल्या तडजोडीची वाच्यता ऐन वेळेच्या अगोदर कधीहि करित नसत. कारण ती वाच्यता झुंजेंतील दम उखडून टाकणारी असते. तडजोड मनांत असली तरी तशी वेळ येऊन पोचेंपर्यंत कार्यकर्यां पुरुषाला कृतींत निष्ठुरपणा ठेवावा लागतो. महात्मा गांधीहि या तडजोडीच्या मार्गासंबंधानें टिळकांसारखेच वागत असल्यामुळें उगीच शंका कुडांका काढून चळवळीचा जोर कमी करूं पाहणारांना मदत करणें टिळकांच्या अनुयायांना फेव्हांहि धोयस्वर वाटणार नाहीं.

• टिळक आणि राष्ट्रीय सैन्य

राष्ट्रीय सैन्य आणि देशी सैन्य या दोहोंमध्ये फरक आहे. इंग्रजसरकारच्या हिंदुस्थानातील लष्करांत आज एका गोऱ्यास अडीच काळे असें प्रमाण आहे. हें सर्व काळें सैन्य देशी सैन्य होय, पण तें राष्ट्रीय सैन्य नव्हे. लष्करी नोकरीच्या अभिलाषानें, पोटापाण्याची सोय लागची म्हणून, देशी सैन्यांत भरती होत असते. नोकरी हा मुख्य हेतु असतो, आणि आपल्या अंगच्या गुणांना आणि प्रकृतीला साजेसा धंदा हा दुय्यम हेतु असतो. शीख, गुरखे, पटाण, रजपूत वगैरे लोक प्रकृतीनेच लष्करी बाण्याचे असल्यामुळे सन्मानानें पोट भरण्याचा धंदा लष्करांत मिळाला तर त्यांना अधिक वरें वाटतें, आणि त्यामुळे इतर धंद्यांपेक्षां ते हौसेनें लष्करी नोकरी पत्करतात. लष्करी पेशाविषयी हौस व वीरवृत्ति युरोपियनांच्या वरोवरीची त्यांच्या अंगां असते, आणि त्यामुळे हिंदुस्थानातील इंग्रज सरकारचें काळें सैन्य युरोपच्या रणभूमीवरहि युरोपियनांच्या वरोवरीनें शौर्य गाजवूं शकतें. पण या देशी सैन्यांत राष्ट्रीय भावना नसतें राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां आपण लढत आहों, रणांगणावरीळ आपल्या आत्मयशानें देशोद्वारास आरण मदत करित आहों, आणि आपल्या पराक्रमामुळे आपल्या देशाच्या पूर्वाच्या, आजच्या व पुढच्या लौकिकास आपण संभाळून ठेवीत आहों, अशाप्रकारचे विचार या देशी सैन्यामध्ये नसतात. असल्या विचारांमुळे ते लष्करी नोकरीत शिरलेलेच नसतात. राष्ट्रीय सैन्यांत राष्ट्रीय विचारांना प्राधान्य असतें. तनखा, मानमरातब आणि धंद्याचा नांवलौकिक या सर्वांच्या दरन्ही राष्ट्रीय सैन्यानी पावरी असते. रोजच्या उपजीविकेकरितां राष्ट्रीय सैन्य लष्करी तनख्यावर अवलंबून नसतें. संसार चालविण्याच्या त्यांच्या धंद्या लष्करी

पेशाहून निराळा असतो. या दुसऱ्या घंटांत त्यांनीं एकप्रकारचा लौकिकहि मिळविलेला असतो, आणि राष्ट्रावरील संकट टाळण्याकरितां राष्ट्राची लष्करी सेवा करण्यास स्वयंसेवक या नात्यानें राष्ट्रीय लष्करचे लोक पुढें आलेले असतात. लष्करी शिक्षण घेत असतांना, त्याची उजळणी करित असतांना, किंवा संकटाच्या वेळीं प्रत्यक्ष लष्करी सेवा करित असतांना, खड्या लष्कराप्रमाणें तनखा व शिधासामग्रीची सवलत राष्ट्रीय लष्करालाहि द्यावी लागते. पण तेवढ्यामुळें तें लष्कर नोकरवजा होत नाहीं. स्वयंसेवकांचेंच लष्कर असल्याशिवाय त्याला राष्ट्रीय लष्कर असें नांव मिळत नाहीं. हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय लष्कर उभारलें जावें, या प्रश्नाला लॉर्ट किचनेर यांच्या कारकीर्दीत वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांत ना. गोलले यांनीं वरेंच पुढें टकललें. पण महायुद्ध सुरू होईतो चर्चेंपलीकडचें मूर्त स्वरूप या प्रश्नाला विलकूल प्राप्त झालें नाहीं. महायुद्ध सुरू झाल्यावर साहजिकपणें हा प्रश्न पुढें आला, आणि त्या वेळीं मुंबईत शांतारामाच्या चाळीत भरलेल्या जंगी जाहीर सभेंत टिळकांनीं या प्रश्नास उचलून धरलें. स्वयंसेवकांचें राष्ट्रीय सैन्य उत्पन्न करणें, वाढीस लावणें आणि कार्यक्षम बनविणाऱ्या गोष्टी कांहीं विशिष्ट राजकीय परिस्थितीवर अवलंबून असतात. ती परिस्थिति जर नसेल तर असले प्रयत्न निष्फळ झाल्यावांचून राहात नाहींत. हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकारचें गोरें व फाळें मिळून नोकरवजा तीन लाख खर्चें सैन्य आढे. हें सैन्य म्हणजे नोकरदाहीचें मनगट होय. या मनगटाच्या शेजारीं लोकांनीं जर आपलें मनगट स्वयंस्फूर्तीनें धरावयाचें असेल तर लोकांचा व गोमर-

की, आर्थिक दृष्ट्या व राजकीय दृष्ट्या युरोपरीची भागी लोकांना देण्यास आपण तयार आहो, असें नोकरशाहीनें मोकळ्या मनानें आश्वासन दिल्या-
 शिवाय म्हणजे स्वराज्य दिल्याशिवाय स्वयंसेवकांचें जरूर तेवढें मोठें सैन्य
 हिंदुस्थानांत कधीहि दृष्टीस पडणार नाही. महायुद्धामुळें स्वयंसेवकांच्या
 घर्तांचें सैन्य सर्व युरोपियन राष्ट्रांत उत्पन्न झालें तेव्हां तद्वा प्रकारचें एकादें
 सोंग हिंदुस्थानांतहि असावें, असल्या बाह्य देखाऱ्याच्या प्रेरणेंनें जोपर्यंत
 राष्ट्रीय सैन्याची उभारणी करण्यांत येत आहे, तोपर्यंत तसल्या उभारणीच्या
 चळवळीस राष्ट्रीय पुढान्यांनीं मदत करूं नये, असें टिळकांनीं ठरवून
 ठेवले होते. श्रीशिवाजी महोत्सवांत एके प्रसंगी त्यांनीं वरील तऱ्हेचेच
 उद्गार काढल्यामुळें सामान्य रिश्र्टिंगला टिळकांचीं मतें अडथळा करतात
 या सयबीवर विल्यायतेस जाण्यापूर्वी काहीं महिने त्यांची मुस्कटदात्री करण्यांत
 आली होती. महायुद्धाच्या वेळीं वसाहतीपिक्षांदि इंग्लंडाला हिंदुस्थानानें
 लष्करी मदत अधिक केली आणि या मदतीचे उपकार स्मरून हिंदुस्थानास
 स्वराज्याचे हक्क अंशतः देण्यांत येत आहेंत, असें सांगण्यांत येतें. पण वरील
 विधानाच्या खऱ्या अर्थाकडे टिळक नेहमी राष्ट्रीय पक्षाचें लक्ष वेधित
 असत. मजूर व लढवय्ये या नात्यानें दहा लाखांहून अधिक लोक हिंदु-
 स्थानानें रणभूमीकडे पाठविले ही गोष्ट खरी आहे, पण हिंदुस्थानानें
 पाठविले म्हणजे काय ! राष्ट्रीय भावनेनें लोक या उद्योगांत पडले, किंवा
 पोटागण्यासाठीं जरी पडले असले तरी राष्ट्रीय भावनेचा व पोटागण्याचा
 प्रश्न एकच होऊन बसल्यामुळें राष्ट्रीय भावनेनें तसली नोकरी पवित्र होते
 म्हणून लोक या घंटांत पडले, असें विलकूट नाही. नोकरशाहीच्या असल्या
 संकटमगर्भी दहा लागणपर्यंत मजूर व लढवय्ये मिळवितां आले, आणि
 परदेसी पाठवितां आले, अशा या मदतीचा अर्थ आहे. नोकरशाहीनें
 राजसत्तेचें जें पंग हिंदुस्थानांत तयार केले तसं यंत्राच्या जोतार दहा

लाखांचें मनुष्यबळ आणि कित्येक अज्जांचें द्रव्यबळ नोकरशाहीला इंग्लंडच्या मदतीला पाठवितां आलें. महायुद्धाचे दिवस म्हणजे नोकरशाहीच्या पद्धतीच्या परीक्षेचीच वेळ होती. सर फ्लाड हिल यांनी ' नाइन्टीथ सेंचरी ' मध्ये लेख लिहून नोकरशाहीला बरील पराक्रमाबद्दल योग्य शाबासकी इंग्लंडांत मिळत नाही, म्हणून तक्रार केली आहे. या तक्रारीकडे पाहतां दहा लाखांच्या मनुष्यबळाच्या मदतीकडे नोकरशाही कोणत्या दृष्टीने पाहते, हें कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. रिक्रूटिंगसंबंधानें दिह्डीत लाटसाहेबांनीं जो दरवार भरविला होता त्या वेळच्या खाजगी चर्चेतहि, लोकांच्या पुढान्यांनीं खरी मदत केली नाही तरी, नोकरशाही आपल्या हातांतील यंत्र फिरवून जरूर तेवढें मनुष्यबळ हिंदुस्थानांतून बाहेर खेंचून घेण्यास समर्थ आहे, अशी नोकरशाहीच्यातर्फे काहीं पुढान्यांना समज देण्यांत आली होती. नोकरशाहीच्या हिंदी मनुष्यबळाचें मनगट जर दहा लाखांपर्यंत नोकरशाही फुगवूं शकते तर स्वराज्याचा अल्पस्वल्प तरी प्रारंभ कां करण्यांत आला, अशी साहजिक शंका या ठिकाणीं येणारी आहे. नोकरशाहीनें आपल्या नोकरांत ठेवलेलें मनुष्यबळ महायुद्धाच्या बावटळींत सांपडलेलें होतें. त्या बावटळींतील स्वयंनिर्णयाची व स्वराज्याची तत्त्वे नोकरशाहीच्याच नोकरांच्या अंगाशीं एकसारखी लगट करून राहिलेलीं होती. ही संगत नोकरशाहीला तोडतां येईना, आणि नोकरशाहीच्याच अनुयायांना व नोकरांना घडलेल्या या अयाचित सत्संगतीच्याबद्दल नोकरशाहीला स्वराज्याच्या अल्प स्वल्प प्रारंभाला संमत्ति देणें भाग पडलें. पण ही संगत तोडण्यास महायुद्धानंतर नोकरशाही विलकूल कमी करणार नाही, असा टिळकांचा अंदाज होना, आणि नोकरशाहीनें गुरू वेळेच्या सांप्रतच्या

असत हे वर सांगितलेच आहे. महायुद्धाचा प्रसंग निघून गेल्यानंतर आज मुसलमानी गट्टी व बोल्शेविक यांच्या पांच दहा वर्षांत केव्हांना केव्हां तरी होणाऱ्या हिंदुस्थानावरील स्वारीचा प्रश्न पुढे आलेला आहे. वाढता लष्करी खर्च व असल्या स्वारीच्या वेळी हिंदुस्थानाचे करावयाचे संरक्षण या दोन बाबींमुळे राष्ट्रीय सैन्य पुन्हां उभारण्याची खटपट नोकरशाही लवकरच करणार आहे. राष्ट्रीय सैन्याच्या उभारणीच्या या चळवळीच्या वेळी लोकांनी करीत बागावे, म्हणून प्रश्न विचारला असता टिळक महायुद्धाच्या वेळी जसे वागले तसेच टिळकांच्या अनुयायींनीही आज बागावे असेच उत्तर द्यावे लागते. आर्थिक दृष्टीने व राजकीय सत्तेच्या दृष्टीने युरोपियनांशी बरोवरीची भागी हिंदुस्थानास मिळाल्याशिवाय म्हणजे निदान वसाहतीच्या घर्ताचे स्वराज्य हिंदुस्थानास मिळाल्याशिवाय हिंदुस्थानाने राष्ट्रीय सैन्याच्या पंचायतीत पडू नये, असेच उत्तर टिळक आज जर जिवंत असते तर त्यांनी दिले असते यांत संशय नाही. स्वराज्यावरोधर स्वराज्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी लोकांवर येऊन पडते, हे तत्त्व टिळकांना कबूल होते. पण स्वराज्य मिळण्याच्या अगोदरच हे ओझे उचलावयास धांवणे म्हणजे एक प्रकारचे लांगूलचालनच होय, असे ते म्हणत असत. स्वयंसेवकांच्या लष्कराच्या मनुष्यबळाची आवश्यकताच जर नोकरशाहीला वाटत नाही, तर तसले मनुष्यबळ उत्पन्न करा म्हणून नोकरशाहीच्या पाठीमागे तगादा लावणे म्हणजे नोकरशाहीची भलती आज्ञा करण्यासारखे होय, असल्या सुशामतीने कार्य यशस्वी न होतां कार्यनाशच अधिक होतो. लोकांना स्वराज्याचे हक्क देणाऱ्या नोकरशाहीतील काही उदारमतवादी पुढाऱ्यांचे असल्या सुशामतीमुळे नोकरशाहीपुढे चालेनासे होते. आपण समर्थ आहो, आपण सशक्त आहो आणि आपणांस मनुष्यबळाची किंवा द्रव्यबळाची बाण पडणार नाही, ही नोकरशाहीची घमेंड असल्या सुशामतीने अधिनाशिक्य

वाढत जाऊन नोकरशाहीला स्वराज्यापासून पराङ्मुख करण्याचें पातक असल्या आर्जवांना लागतें. नोकरशाही पूर्ण स्वराज्यहि देत नाही, अधिक स्वातंत्र्यहि देत नाही, आणि लष्करी सेवेच्या मार्फत मनुष्यबळ सतेज करण्याचा मार्गहि खुला करीत नाही; अशा वैळीं हापापल्यासारखें लोकांनीं स्वराज्याच्या अल्पस्वल्प तुकड्यावर संतुष्ट होऊन राष्ट्रीय सैन्याकरितां नोकरशाहीची खुशामत कां करूं नये ? या प्रश्नास टिळकाचें असें उत्तर होतें कीं, पूर्ण स्वराज्य संपादन करतांना स्वावलंबनाचा जसा मार्ग स्वीकारित आहां तसाच आर्थिक बाबींतहि आणि राष्ट्रीय सैन्याच्या बाबींतहि स्वावलंबनाचाच मार्ग लोकांनीं स्वीकारल्याशिवाय हिंदुस्थानचें स्वयं कल्याण कधीहि होणार नाही. संपूर्ण स्वराज्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीत पडणें होय; आर्थिक स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीत पडणें होय; आणि राष्ट्रीय सैन्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे राजकीय चळवळ करीत असतांना जाणून घेऊन तुरंगाचा रस्ता धरून नोकरशाही देईल तितकी शिक्षा भोगण्याची मगानी तयारी ठेवणें होय. या सर्व स्वावलंबनाच्या निरनिराळ्या मार्गांत कमी जास्ती प्रमाणानें आत्मश्रेयस सोसावयास लावणाऱ्या वीरवृत्तीची जरूरी असते. ही वीरवृत्ति महाराष्ट्रांत जागृत करण्याकरितां टिळकांच्च गीतःसहत्यासारखा ग्रंथ कसा उपयोगी पडणारा आहे हें वाचकांना पुढील अंकांत सांगून स्वदेशी व बहिष्कार यांच्या संबंधानें महात्मा गांधी यांच्या मताची टिळकांची मते कशीं तंतोतंत जुळतात हें रविवारच्या व सोमवारच्या लेखांत वाचकांपुढें मांडून आम्ही लेखमाला संपन्नार आहीं.

० टिळक आणि गीतारहस्य

टिळकांच्या आयुष्यातील सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांनी लिहिलेल्या गीतारहस्य ग्रंथ होय. शंभर शंभर दोन दोनशें वर्षांनी राष्ट्राच्या आयुष्यांत असला एखादा ग्रंथ सुदैवाने दृष्टीस पडत असतो. ज्ञानेश्वरीनंतर क्रिस्त्येक शतकांनी गीतारहस्यासारखा ग्रंथ मराठी भाषेमध्ये उत्पन्न झाला असून मराठीच्या संस्कृतीवर ज्ञानेश्वरीचे जे उपकार झाले आहेत, तितकेच किंवा त्याहून अधिक उपकार टिळकांच्या गीतारहस्याचे महाराष्ट्रावरच केवळ नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानावर यापुढे व्हायचाचे आहेत, शें दीडशें वर्षांनी टिळकांच्या स्वराज्याच्या उद्योगाबद्दल लोकांना आठवण करून द्यावी लागेल. राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी, गोरक्षण, शिवाजी महोत्सव, गणपति महोत्सव, पंचांग संशोधन, केसरीवरील खटले वगैरे टिळकांच्या आयुष्यातील ठळक ठळक चळवळी लोकांच्या आठवणींतून नाहीशा होण्याची वेळ आली तरी, आणि हिंदुस्थान देश संपूर्ण वैभवाच्या शिखरावर चढून धाऊन्या अवनतीच्या दिवसांची पुढील विड्यांना आठवणहि नाहीशी झाली तरी गीतारहस्याचे पाठांतर हिंदुस्थानांत एकसारखे सुरू राहील. शारीरिक गोष्टी ज्यांच्या त्यांच्या आयुष्यानंतर आगोभाव कायच होत जातात. सर्व शरीरांना हा मृत्यु कायमचा आहे. शरीर गेल्यानंतर शरीराला धरून असणाऱ्या गोष्टी व चळवळी २।४ विड्यांच्या पलीकडे पारसा टिकत नाहीत. सामान्य संगारी लोह शारीरिक मृत्यूनंतर २।४ विड्या तरी पुत्रपौत्रांच्या स्वरूपाने, पराशरांच्या स्वरूपाने किंवा एखाद्या देवालयाने किंवा सार्वजनिक इमारतीच्या उभारणीने जगण्याची धडपट करित असतात. असली धडपट

करणे हा मनुष्याच्या रक्ताचा स्वभाव आहे. या स्वभावाला अनुसरून घराण्यांची व समाजाची रचना करण्यांत येत असते. या लौकिक मार्गाच्या पलीकडच्या कोर्टीतले जे लोक असतात त्यांना अलौकिक पुरुष असे म्हणतात. टिळक अलौकिक पुरुष होते हे गीतारहस्याने सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिलेले आहे. बालवयांतच वडील आजारी असतांना गीतेचा पाठ त्यांना करावा लागला. आजारी मनुष्याला मृत्यूच्या भयापासून सोडविणारी आणि मृत्युसमयी वाटत असलेल्या विघ्नचनेतून मुक्त करणारी गीता आहे, असा संस्कार टिळकांच्या मनावर बालवर्षांचे झाला. त्यानंतर भक्तिभावाने गीतेचे पठण करण्याची पद्धत टिळकांनी एकसारखी ठेवली होती. गीतारहस्य लिहून झाल्यावर अंतःकरणास विशेष त्रास झाला असता गीतेतील श्लोक वाचण्याचा किंवा त्या श्लोकाच्या अर्थाचे मनन करित पडण्याचा आपला परिपाठ त्यांनी सोडलेला नव्हता. कॉलेजांत असतांना गीतेच्या पाठामुळेच स्वार्थत्याग करून शिक्षणकार्याला स्वतःला वाहून घेण्याची प्रेरणा टिळकांच्या मनांत आरोआप उद्भवली. अध्ययन व अध्यापन या दोन कार्यांत स्वतःस वाहून घेत असतांना तंट्यावखेड्यांत प्रमुखपणाने पडण्याची वेळ येणार नाही असे टिळकांना वाटत होते. त्यांचा स्वभावहि अध्ययनांत गडून राहण्याला अनुकूल असाच होता. पण अर्जुनाला स्वकीयांवरहि याण सोडावयास लावणारी गीता टिळकांना अशा रीतीने स्वतःच्याच घरकुल्यांत स्वतःस कोडून घेतल्यासारखे स्वस्थ कशी वसू देईल ? स्वतःच्या मनाशीच झुंजण्यास कॉलेजांत असतांनाच गीतेने टिळकांना बल दिले. कॉलेजांतून बाहेर पडून स्वतः निर्माण केलेल्या शोपटीत स्वतःस टिळकांनी कोडून घेतले असता, किंवा एकदांवासीन संन्यासवृत्तीरुढे ते पहात गेले असता त्या टिकाणीहि गीतेने स्वस्थ वसू दिले नाही. स्वकीयांशी शमष्टा करण्यास गीतेने न्यू

हरकत नाही. आयुष्यांतील कर्तृत्वाच्या शेवटच्या वीस वर्षांत ताईमहाराजांच्या खटल्याची विवंचना टिळकांच्या भागें नव्हती असें केव्हांहि झालें नाहीं. ही सर्व विवंचना संभाळून याच वीस वर्षांत टिळकांनीं हिंदुस्थानला स्वराज्याचा मार्ग दाखवून दिला, आणि स्वराज्याचे मुख्य प्रवर्तक म्हणून मोठें यश संपादन केलें. अशा रीतीने चारी वाजूंनीं गराडा पडला असतां चारीहि तोंडांवर एकसारखें झगडत राहण्याची शक्ति भगवद्गीतेच्या पठणामुळें टिळकांच्या अंगी उत्पन्न झाली. भगवद्गीतेचे ते भक्त होते; ही गीताच मला तारील, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता; आणि या भक्तिभावाच्या जोरावरच त्यांनीं आपलें आयुष्य पूर्णपणें यशस्वी करून सोडलें. 'न मे भक्तः प्रणश्यति' या भगवद्भवनावर त्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळें हरएक प्रसंगांतून पार पडून जाऊं व शेवटीं यशच मिळवूं, असें त्यांना वाटत होतें आणि अखेर तसें घडलेंहि ! ताईमहाराजांच्या खटल्यासारख्या अर्धवट खाजगी आपत्तीच्या अखेरचा टिळकांच्या तर्फेचा निकाल मामाहूनच्या लहान सहान तक्रारीसकट टिळकांच्या हयातीतच झाला. सार्वजनिक कामांत तर स्वराज्याच्या शिरोमणीच्या पदवीला टिळक आयुष्याच्या अखेरीस सर्व अडथळे दूर होऊन आपोआप चढले. संसारासंबंधाच्या किंवा खाजगी स्वरूपाच्या आपत्तीशी झगडतांना उत्तम प्रकारचें वल भगवद्गीतेनें टिळकांना दिलें आणि अखेर यशहि गीतेनेच त्यांच्या पदरांत टाकलें. सार्वजनिक किंवा ऐहिक अभ्युदयाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां, संपूर्ण स्वराज्याच्या धैर्याचा शास्त्रा या दृष्टीचा अभ्युदय कोणाच्याच नशिबी लिहिला जाण्याचा संघतचा हिंदुस्थानचा काळ नसल्यामुळें, भगवद्गीतेनें स्वराज्याचा आद्य प्रवर्तक या पदवीला टिळकांना नेऊन चढविलें आणि स्वराज्याचें मानमित्र व चीद्रिक यश टिळकांच्या हयातीतच टिळकांच्या पदरीं गीतेने टाकलें ! या दोन यशाहूनहि पारमार्थिक

दृष्टीचें अत्यंत मोठें कल्याण भगवद्गीतेच्या भक्तीनें टिळकांचे केलेलें आहे. ताईमहाराजांचा खटला आणि वंगभंगाच्या वेळची राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी, वहिष्कार व स्वराज्य, या चतुःसूत्रीची चळवळ चालली असतांना भक्ति-पुरःसर ज्या भगवद्गीतेचें मनन व पठण टिळक एकसारखे करित असत, आणि ज्या भगवद्गीतेच्या अंतर्गामांत भक्तीच्या जोरावर पाहिजे तसे घुसून पाहिजे तितकें मानसिक व बौद्धिक बल स्वतःच्या लढ्याकरितां भराभर वाटेर आणीत असत, ती भगवद्गीता आपणास तेवढी कां उपयोगी पडावी आणि आपणाप्रमाणें सर्व महाराष्ट्राला किंवाहुना सर्व हिंदुस्थानाला या भगवद्गीतेचा उपयोग कां होऊं नये, अशा तऱ्हेचा विचार टिळकांच्या विश्वकुटुंबी मनांत नेहमीं खेळत राहत असे. शानेश्वर एक का दोन यासंबंधाचा वादविवाद त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून चालला होता आणि महाराष्ट्रांतील भक्तिपंथाच्या पुढान्यांची व विशेषतः कै. भिंगारकरबुवा यांची व टिळकांची भगवद्गीता व शानेश्वरी यांच्यासंबंधानें नेहमीं संभाषणें होत असत. मनुष्याचें पारमार्थिक कल्याण करून ऐहिक अभ्युदयासंबंधाचे योग्य विचार व्यक्तीपुढें व समाजापुढें ठेवण्यास महाभारत व भगवद्गीता हे दोन ग्रंथ अत्यंत तत्पर असतांना आणि खुद्द टिळकांना पावलोपावलीं तसा अनुभव येत असतांना, या दोन्ही ग्रंथांचा अभिमान वाळगणाच्या आजच्या हिंदुस्थानची ऐहिक अभ्युदयासंबंधानें दिशाभूल कां द्यावी? तसेंच पारमार्थिक कल्याण आणि अभ्युदय यांचा जणूकाय संबंध नाही, अशा तटस्थवृत्तीनें महाभारत व गीता यांजकडे पाहून, संसारांतील किंवा सार्वजनिक कामांतील हागडयांशीं तोंड देतांना कस गाल्ल्यासारखें होऊन टळमळीत व लेऱ्यापेऱ्या पावलांनें हिंदुस्थानानें कां चालावं! याबद्दलचें कोटें टिळकांच्यापुढें येऊन पडलें होतें. भक्तिमार्ग व अद्वैत सिद्धांत यांना मेळ वसत नाही अशा सर्वांना समज असल्यामुळे

आणि अद्वैत सिद्धांताचा स्वीकार करणारांनी संन्यासमार्गाचाच अवलंब केला पाहिजे अशी अनेक कारणांनी समजूत झाल्यामुळे, महाभारत व भगवद्गीता हिंदुस्थानावर ज्या 'मनुष्यबलाचा, द्रव्यबलाचा व बुद्धिबलाचा वर्षाव करून इच्छित' आहेत त्या सर्व बलांना हिंदुस्थान आज मुकले आहे, असे टिळकांच्या प्यानीं तेव्हांच आले. टिळक स्वतः भगवद्गीतेचे भक्त होते आणि त्यामुळे महाराष्ट्रांतील भक्तिपंथाविषयी त्यांच्या मनांत अत्यंत प्रेम होते, ते स्वतः एकतन्हेने भक्तिपंथांतलेच असल्यामुळे अद्वैत सिद्धांताचा व भक्तिपंथाचा विलकूल विरोध नाही, असे त्यांच्या भक्तिपूर्ण अंतःकरणाला आणि अद्वैत सिद्धांतामध्ये गढून गेलेल्या सूक्ष्म बुद्धीला पूर्णपणे अनुभवास आले. अद्वैत सिद्धांताची उभारणी ज्या विचारसरणीवर केलेली आहे ती विचारसरणी टिळकांच्या सूक्ष्म बुद्धीने आकलन केल्यावर हि स्वकीयांशी, आप्तइष्टांशी व याद्वेच्या सर्व अडथळांशी झगडण्याची स्फूर्ति व बल टिळकांना भगवद्गीतेने दिल्यामुळे, संसारांत व सार्वजनिक कामांत झगडल्याने पारमार्थिक हिताला बाध येत नाही, इतकंच नव्हे तर हा प्रवृत्तीचा मार्ग अधिक श्रेयस्कर आहे, असेच भगवद्गीतेने टिळकांच्या निदर्शनास आणून दिले. भगवद्गीतेची ही शिकवणूक अंतःकरणांत पूर्ण विनवल्यामुळे १९०८ सालच्या खटल्याच्या वेळी स्थितप्रज्ञाच्या वर्तनासारखे वर्तन त्यांच्या हातून सहज घडून गेले. असल्या मोठ्या पदवीला चढल्यावर मंडालेच्या तुरुंगांत सहा वर्षांची शिक्षा भोगित असताना भगवद्गीतेच्या भक्तीच्या धानंदान त्यांनी दिवस घालविण्यास गुस्ताव फेरी, भगवद्गीतेच्या सेवेत अगा रीतीने टिळक गुंग असताना 'आत्मागारिणे करिती. तात्काळ' या न्यायाने, फिवा तगला मगन छगजे गीच आहे 'अहमेव सः' या भगवद्गीतेच्या अनुसरून भगवद्गीतेने टिळकांना गीता बनविले आणि त्यांच्या ऐहिक व पारमार्थिक पर्यायाची पर्यायांष्टा करून मोठरी, भगवद्गीतेच्या

भक्तीमुळे टिळक अखेरीस स्वतः भगवद्गीता शाल्यावर टिळकांनी गीतारहस्य हा ग्रंथ लिहिला आहे. अर्जुनाचा पराक्रम उद्दीप्त करण्यास आणि अखेरचे यश अर्जुनाच्या पदरांत, टाकण्यास जशी गीता कारणीभूत झाली, त्याप्रमाणे स्वराज्याचे आद्यप्रवर्तक टिळक स्वतः गीता होऊन स्वराज्यवाद्यांचा पराक्रम उद्दीप्त करण्यास व स्वराज्यवाद्यांच्या पदरांत अखेरीस यश टाकण्यास कारणीभूत व्हावयाचे निश्चित ठरलेले असल्यामुळे गीतारहस्य हा ग्रंथ महाराष्ट्रापुढे व हिंदुस्थानापुढे अवतीर्ण झालेला आहे ! हिंदुस्थानचा अभ्युदय व्यवस्थित रीतीने व्हावयाचा असल्यास आमच्या सर्व चळवळीचा मार्ग अत्यंत श्रेष्ठ असा तत्त्वज्ञानाचा जोर असला पाहिजे, असे गेली वीस पंचवीस वर्षे परकी लोक हिंदुस्थानास सांगत आले आहेत. जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ असे तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानाच्या मार्गे कायमचे उभे आहे; पण त्या तत्त्वज्ञानाचा जोराचा व आमच्या चळवळीचा सांधा मात्र इतक्या दिवस जोडला गेला नव्हता, तो सांधा जोडण्याचे काम टिळकांनी केलेले असल्यामुळे आमची स्वराज्याची चळवळ परमेश्वरी कृपेच्या दृष्टीने दिशावातां अगदी निघोस्त झाली आहे.

* टिळक आणि वहिष्कार

आज ता. १ आगस्ट रोजी विदेशी कापडावरील वहिष्काराच्या तपश्चर्येस, टिळकांचें वर्षाभ्यास म्हणून सर्व हिंदुस्थान ओल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या आज्ञेनें सुरवात करीत आहे. काल सायंकाळीं मुंबईस एल्फिन्स्टन मिलच्या जवळील मैदानांत महात्मा गांधी यांच्या अध्यक्षतेखालीं आणि प्रमुख राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या अनुज्ञेनें विदेशी कापडाची होळी करण्यांत आली. अग्निनारायणाला समर्पण केलेल्या या आहुतीनें राष्ट्राची औद्योगिक पावे भस्म होऊन पवित्र अंतःकरणानें व पवित्र बुद्धीनें स्वदेशी व वहिष्कार या योगांचें मत सर्व हिंदुस्थान आज घेत आहे. टिळकांच्या पुण्यस्मरणार्थ हें मत घेण्यांत येत असल्यामुळे टिळकांची सर्व पुण्याई आणि टिळकांनीं प्रसन्न करून घेतलेली भगवद्गीता या मताच्या मार्गे उभी राहून, इतर एक संकटापासून मतास्यांचें संरक्षण करण्याकरितां श्रीकृष्णाचें सुदर्शन चक्र या मताच्या सभोवतीं फिरवीन राहील यांत संशय नाही. स्वदेशी व वहिष्कार या चळवळीइतकी दुसरी कोमतीहि चळवळ टिळकांना प्रिय नव्हती. महात्मा गांधी यांनीं स्वराज्य फंडाला टिळकांचें नांव दिलें, आणि स्वतःची सर्व पुण्याई रच्य करून एक कोट रुपये टिळक स्वराज्य फंडास जमवून राष्ट्रीय सभेच्या राजकीय इतिहासांत टिळकांचें नांव अजरामर करून सोडलें. महात्मापुत्रावर व टिळकांच्या सर्व अनुयायांवर महात्माजींचे हे अगणित उपकार साडे आहेत, आणि त्यामदल सर्व महाराष्ट्र आज महात्माजींचे गुणानुवाद गात आहे. समाजाच्या दृष्टीनें टिळकांच्या ऋणांनून हिंदुस्थानास महात्माजींनीं मुक्त फेरे आहे. आजपर्यंत दुसऱ्या कोमत्यादि पुढाऱ्यांचे

एवढे मोठे सार्वजनिक स्मारक त्याच्या वर्गश्राद्धापूर्वी झालेले हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नमूद नाही. महात्माजींनी कोट रुपये गोळा करून टिळकांच्या नांवाने एक चमत्कारच करून दाखविला हे खरे आहे. या स्मारकाहूनहि टिळकांना अधिक प्रिय असलेली अशी बहिष्काराची चळवळ जोराने सुरू करण्यास आज महात्माजी प्रवृत्त झाले असल्यामुळे, आणि २१३ महिन्यांच्या अवधीतच ही चळवळ पूर्णतेस नेण्याचा त्यांनी निश्चय केलेला असल्यामुळे, टिळकांच्या मार्गे असलेल्या महाराष्ट्रातील सर्व साधुसंतांच्या व योर भिम्तीच्या तपश्चर्येचे बल महात्माजींच्या चळवळीत आज स्वयंस्कूर्तनि संचार केल्यावांचून राहणार नाही. हिंदुस्थानच्या पूर्वाच्या सर्व पुण्याईची पुढील दोन तीन महिन्यांत हिंदुस्थानाला अत्यंत जरूर आहे. स्वदेशी आणि बहिष्कार या जोडीचे व्रत दिसावयाला सोपे आहे; पण आचरणास फार कठीण आहे. संकटे या मार्गात अतिशय आहेत. बहिष्कार म्हणजे द्वेषाचे माहेरघर होय, असे सांगून कित्येक हिंदी बुद्धिमंतांना या चळवळीपासून पराड्मुख करण्यांत येईल. प्रतिस्पर्धांचा हा पहिला धांगडधिंगा टाळण्याकरितां परदेशी कामगवरील बहिष्कार म्हणजे द्वेषाची प्रवृत्ति नव्हे हे प्रत्येक मतस्थाने या वेळी पूर्णपणे ध्यानांत ठेवले पाहिजे. परदेशी कामग आपण जाळतो, आपण दुसऱ्यास देऊन टाकतो किंवा वापरण्याचे टाळतो, ते दुसऱ्याचा द्वेष करण्याचा बुद्धीने विलकूल नव्हे. महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणेच टिळकांनी इंग्रजांचा द्वेष कधीहि केला नाही. टिळक नेहमी साध्व्य इंग्रजी साम्राज्याकडे वहात होते, आणि एवढे मोठे साम्राज्य पृथ्वीतलावर स्थापनारांच्या अंगी तसेच विशेष गुण असले पाहिजेत हे त्यांना पूर्णपणे मान्य होते. फ्रान्सच्याप्रमाणे इंग्लंडची बादशाही दिलदार स्वरूपाची नाही. जर्मनीची शास्त्रीय बुद्धिमत्ताहि इंग्रजांच्या अंगी नाही. क्लेश मोतण्याची रशियाची पराक्रांठाहि इंग्लंडांत दिसत नाही. या तीनहि राष्ट्रांती तुलना करतां इंग्लंड

एक दृष्टीनें भाग्यवान होय, असेंच म्हणावें लागतें. वरील तीन राष्ट्रांत जो एक एक दैदिप्यमान गुण दिसून येतो तसला दैदिप्यमान गुण इंग्रजांच्या अंगी विलकूल नसतांहि वैभवाच्या शिखरावर मात्र हे चढलेले आहेत, असें दृष्टीस पडतें, तेव्हां इंग्रज दैववान आहेत असें कां म्हणूं नये? टिळक इंग्रजांच्या वैभवाकडे साश्चर्य पहात होते हें खरें; पण दैदिप्यमान व एकसारख्या झळकणाऱ्या गुणांशिवाय इतक्या वैभवास इंग्लंड कसें चढलें याचा विचार करतांना टिळकांच्या ध्यानीं असें आलें होतें कीं, इंग्रजांच्या अंगाचा चिकाटीचा गुण त्यांच्या वैभवाचें मुख्य कारण होय. चिकाटीचा गुण झळकणारा नाही, किंवा तडाकाफडकीचाहि नाही. हातीं आलेला फायदा पकडून बसण्याचा धीमेपणा लोकांच्या डोळ्यांना झुलवीत जरी नसला तरी एकंदरीनें मनुष्यास चिकाटी अधिक कल्याणप्रद होते. इंग्रजी वैभवाची गुरुकिल्ली या चिकाटीत आहे. या चिकाटीच्या गुणाचें पूर्ण स्वरूप महायुद्धाच्या वेळीं जसजसें टिळकांच्या लक्षांत येऊं लागलें तसतसें हिंदुस्थानाला स्वराज्याकरितां सोसाव्या लागणाऱ्या क्लेशांची कल्पनाहि सांगोपांग त्यांच्या पुढें उभी राहात गेली. नोकरशाही अमक्या प्रसंगीं अमक्या तऱ्हेनें वागेल असा एक अंदाज टिळकांनीं करावा आणि त्याच प्रसंगासंबंधानें भळताच अंदाज इतर पुढाऱ्यांनीं करावा, व शेवटीं टिळकांचा अंदाज खरा ठरावा असें कित्येक वेळीं स्वराज्याच्या चळवळीच्या वेळीं अनुभवास आलेलें आहे. नोकरशाही चिकाटी सोडणार नाही या दृष्टीनें नोकरशाहीचीं पावलें पुढें कशीं पडतील याचा विचार टिळक नेहमीं करीत असत. नोकरशाहीला यक्या येईल, नोकरशाही यादशाही दिलदारपणानें वागेल, नोकरशाही स्वतःच घालून दिलेल्या सिद्धांताच्या बळगानें वहात जाऊन अखेरीस न्याय देईल, असा प्रकारची भावना टिळकांच्या अन्तःकरणाला कधीहि शिथली नाही. आपल्या हातांत आलेला फायदा आपल्या हातांतच कायमचा ठेवविणारा

चिकाटीचा गुण नोकरशाहीला जसा नाचवील तशी ती नाचेल, अशी टिळकांच्या मनाची बालंबाल खात्री झाली होती; आणि या चिकाटीच्या गुणाला प्रत्युत्तर जर द्यावयाचें असेल तर हिंदुस्थानचें राष्ट्रहि चिकाटीचे झालें पाहिजे, अशी टिळकांची कायमच्या ठशाची शिकवणूक होती. स्वदेशीचें व वहिष्काराचें व्रत चिकाटीशिवाय जर पाळलें गेलें तर नोकरशाही विलकूल हार जाणार नाही. नोकरशाही सतराशें ठिकाणीं हल्लींच्या कायद्यांना मुरडून बगलेंत मागील, अठराशें नवीन नवीन युक्त्या उपयोगांत आणिल, आणि चौसष्ट कलांवरतीहि पासस्ट्रावी कलां लोकांपुढें नाचवून आपला फायदा आपल्या हातांतच ठेवील! चिकाटी पापपुण्य पद्दात नाही; उभकार किंवा परोपकार याची जाणीव चिकाटीला नाही; औदार्य चिकाटीला माहीत नाही; सर्व जगाच्या हंसण्याची पर्वा ती करीत नसते; आणि निर्लज्जपणाला खालीं मान घालावयास लावते. असल्या चिकाटीशीं स्वदेशी व वहिष्कार या जोडीला झुंजावयाचें आहे. स्वार्थत्याग व आत्मक्लेश यांची अखंड सांखळी राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रत्येक व्यक्तीनें एकसारखी निर्माण केल्याशिवाय स्वराज्याचा दरवाजा स्वदेशी व वहिष्कार या चळवळीनें उघडला जाणार नाही. स्वदेशावरील प्रेमांमुळे, आणि औद्योगिक झगड्यांत क्रोडः लोकांची हिंदुस्थानांत आज जी उपासमार होत आहे त्या उपासमारीचा विचार करून होणाऱ्या दयार्द्र अंतःकरणानें, जर प्रत्येक देशभक्त या चळवळींत पडला तरच त्याच्या हातून रोजच्या रोज सोसावयास लागणाऱ्या हालअपेष्टा सोसल्या जातील. हालअपेष्टा सोसण्याची ताकद प्रेमाच्या अंगी असते; द्वेषाच्या अंगी नसते. नोकरशाहीच्या दुर्गुणांचा विचार आपण करण्याचें कारणहि नाही. दुसऱ्याच्या दुर्गुणांच्या विचारानें आपण आपलें मन तरी कां वाटवायें? स्वदेशावरील पवित्र प्रेमानें या चळवळींत आपण उडी टाकली पाहिजे. ही चळवळ नसतरी जोरावर येईल तसतशी दडपशाहीहि

कमें करण्याचें कौशल्य टिळकांच्या अंगी दिसून आलें. निष्काम वृत्तीनें फोणतेंहि मत कोणताहि मनुष्य आचरूं लागला म्हणजे अल्प तपश्चर्या हातून घडली तरी नोकरशाहीसारख्या प्रचंड शक्तीच्या चिकाटीशीं टक्कर देणारी चिकाटी दुबळ्या दिसणाऱ्या हातापायांतहि उत्पन्न होते. अशी साध टिळकांचें चरित्र हिंदी लोकांना आज पटवीत आहे. महात्मा गांधी यांचें दुबळें शरीर ही ह्या चिकाटीची प्रत्यक्ष मूर्ति आहे. टिळकांच्या चरित्रांतील चिकाटी आठवा, आणि महात्मा गांधींच्या चिकाटीवर विश्वास ठेवून परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्याच्या शपथा, आज टिळकांच्या भाद्राच्या दिवशीं स्वदेशावरील प्रेमानें ध्या म्हणजे नोकरशाहीच्या चिकाटी-मुळें कितीहि हालअपेष्टा सोसाच्या लागल्या तरी आत्मक्लेशांतच बुद्धीच्या प्रसन्नतेचा आनंद उत्पन्न होऊन नोकरशाहीच्या चिकाटीला तुम्हीं पुरून उराल आणि स्वराज्याच्या संस्थापकांच्या यशाची भागी तुमच्या पदरांत परमेश्वर टाकील.

* स्वतः संबधानें

—→:~:~:~←—

संतांची उच्छिष्टें बोलतो उत्तरें ।

काय म्यां पामरें जाणावें हें ॥

तुकाराम.

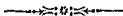
वाचकांचा व रा. खाडिलकर यांच्या लेखाचा आज नव्या स्वरूपांत पुनः परिचय होत आहे. हा परिचय जरी नवा असला तरी १८९६ सालापासून रा. खाडिलकर यांच्या लेखांचें धोरण वाचकांस माहित असल्यामुळे धोरणासंबंधानें नवी ओळख करून देण्याची जरूरी नाही. लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचें शिष्यत्व स्वेच्छेनें व आनंदानें स्वीकारून ज्या मतांचा अंगिकार रा. खाडिलकर यांनीं केला, तीं मते आज जशीच्या तशीं कायम आहेत. लो. टिळक यांनीं आपल्या विचारसरणीला जें बळण लावले, तें बळण म्हणजे सद्गुरूचा मोठा प्रसाद होय, असा रा. खाडिलकर यांचा दृढ विश्वास असून, गेलीं दोन वर्षे 'लोकमान्य' पत्राचे संपादक या नात्यानें सांप्रतच्या नव्या काळांत त्यांनीं जें धोरण स्वीकारलें होतें, तेंच धोरण नव्या पत्राच्या रूपानें आजपासून वाचकांपुढें मांडण्यात येण आहे. म. गांधी यांनीं गुरू केलेली असाहकारितेची चळवळ म्हणजे लो. टिळक यांच्या धोरणाचें परिपक्व फळ होय, याविषयी सर्व विचारी लोकांची एकवाक्यता झालेली आहे. ज्या वृक्षाचें बीजारोपण लो. टिळक यांनीं केले, जो वृक्ष लो. टिळक यांच्या हयातीतच वाढीस लागून फळोन्मुख झाला व ज्या वृक्षाचें पूर्ण स्वरूप महात्मा गांधी यांच्या चळवळीमुळे जनतेच्या दृष्टीस पडले, त्या वृक्षाचा गावडीनाली

वसून 'नवाकाळ' पत्र आपले रोजचे काम करणार आहे. 'नवाकाळ' पत्राचे धोरणासंबंधाने वाचकांस इतके सांगितल्यानंतर 'लोकमान्य' पत्राशी आपला असलेला संबंध रा. खाडिलकर यांना कां सोडावा लागला, याविषयी थोडासा खुलासा करणे जरूर आहे. दोन वर्षापूर्वी डॉ. भटकमकर यांनी लोकमान्य पत्र काढण्यासंबंधाचा पुढारीगणा स्वतःकडे घेऊन जेव्हा जुळवाजुळव केली, त्यावेळी 'लोकमान्य' पत्राचे मॅनेजिंग एजंटस्, रा. खाडिलकर व डायरेक्टर मंडळीतील प्रमुख चालक यांची एकजूट होती. काँग्रेसचा पक्ष व कौन्सिलचा पक्ष असे मतभेद होऊं लागल्यानंतर मूळची जूट कायम राहिली नाही. मॅनेजिंग एजंटमधील डॉ. भटकमकर यांचा पुढारीगणा नाहीसा होऊन कौन्सिलवाल्या पक्षाचे रा. मंडळीक मॅनेजिंग एजंटच्या तर्फेचें एकस ऑफिशिओ डायरेक्टर झाले आणि खुद्द डायरेक्टरांचे बोर्डांत आपल्या वाजूचें मताधिक्य नाही, असा अनुभव रा. खाडिलकर यांना आला. मॅनेजिंग एजंटस म्हणजे रोजचे कामकाज पहाणारे एक तऱ्हेचे मालकच होत. मालक भिन्न मताचा व नोकर असलेला संपादक भिन्न मताचा, ही स्थिति रोजच्या कामकाजांत अडचणीची होते; इतकेच नव्हे, तर उभयतांसहि अत्यंत त्रास व मानसिक क्लेश देणारी झाल्यावांचून रहात नाही. मॅनेजिंग एजंटच्या तर्फेचा कारभार डॉ. भटकमकर यांचें हातून निवून गेल्यामुळे डळमळीत झालेलें रा. खाडिलकर यांचें आसन, डायरेक्टरांच्या बोर्डांतहि आपल्या वाजूनें नेहमीं मताधिक्य होईल, असा अनुभव रा. खाडिलकर यांना न आल्यामुळे, नेहमींच डळमळीत राहणार असें रा. खाडिलकर यांना वाटलें व त्यांनीं लगेच 'लोकमान्य' पत्राशी आपला असलेला संबंध सोडून दिला. अशाच प्रकारच्या परिस्थितीमुळे संपादक या नात्याच्या काळांत पुण्यास रा. खाडिलकर यांना पूर्वी दोन वेळां एो मिळालेला होता. तो एो

पुण्याहून मुंबईस आल्यावरहि तिसऱ्यांदा आपल्या सभोवती घिरट्या घालीत आहे असे पाहून, असल्या खो च्या टावांतील मानसिक क्लेश टाळण्याकरितां स्वतःचें स्वतंत्र आसन 'नवाकाळ' पत्राच्या रूपानें घालण्याचा निश्चय रा. खाडिलकर यांनी केला; आणि इष्टमित्रांच्या मदतीमुळे 'नवाकाळ' पत्राचे द्वारे आपले विचार वाचकांपुढें मांडण्याची संधी रा. खाडिलकर यांना मिळाली. संपादक व लेखक या नात्याने आपल्या आयुष्यातील शेवटच्या पायरीवर उभे राहून आजपासून आम्ही लो. टिळक व म. गांधी यांचेच विचार आपल्या वेडघावाकड्या पद्धतीनें बोलून दाखविणार आहोत. ते बोल म्हणजे सद्गुरूची व संतांची उच्चिष्ठें होत, हे आमच्या वाचकांस माहीत असल्यामुळे पूर्वाच्या स्वरूपांतील आमचे लेख ज्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील वाचकांनीं गोड करून घेतले, तसेच 'नवाकाळां'तील लेख वाचक गोड करून घेतील, असा 'नवाकाळ' पत्रास भरंवसा वाढत आहे.

---

* मिठावरील कर नापास झाला

दिल्लीच्या असेंब्लीने मिठावरील कराविरुद्ध आपले मत दिले. मंगळवारी. सायंकाळीं मते घेतां सरकारच्या वतीचीं ४४ मते पडलीं व विरुद्ध ५९ मते पडलीं. गेल्या वर्षी मिठावरील करास असेंब्लीने संमति दिली नाहीं हे योग्य झाले, पण यंदा तसें करूं नये, अशी विनंति सरकारतर्फे सभासदांना करण्यांत आली. धान्याच्या किंमती उतरत आहेत, तेव्हां मिठावरील कर अधिक वाढला तरी लोकांना सहज सोसेल, असें सरकारतर्फे म्हणणें पडलें. धान्याच्या किंमती उतरत आहेत, तेव्हां लोकांचें पगार कमी करा, धान्याच्या किंमती उतरत आहेत तेव्हां मिठावर कर अधिक वाढवा, धान्याच्या किंमती उतरत आहेत तेव्हां लष्करी खर्च कमी करूं नका; अशा तऱ्हेची ही विचारसरणी आहे. दुष्काळांत जर लोक कसावसा आगला जीव वांचवूं शकतात, तर मुकाळांतहि झाडपाला खाऊनच त्यांनीं कां राहूं नये ? यालाहिक राहिलेले पैसे सरकारच्या तिजोरींत कां भरूं नयेत ? कसेवसे जिवंत राहून सरकारच्या तिजोरीची भर करणें, म्हणजेच इहलोकींचें सर्व सुख होय किंवा परलोकचा मोक्ष होय, अशी तर सरकारची कल्पना नाहीं ना ? अडचणीच्या वेळीं लोक अर्धंगोटी राहूं शकतात, किंवा वस्त्रप्रावर्णाशिवाय दिवस कट्टें शकतात, म्हणून त्यांनीं नेहमीच तसें राहण्यास राजी व्हावें हा न्याय कोठला ? लोकांनीं आपल्या लग्नकार्याचा खर्च कमी करावा आणि सरकारच्या तिजोरीची भरती करावी, अशी विचारसरणी पूर्वी एका काळीं नीकरशाहीनें प्रचलित पेट्री होती. आज धान्याचे भाव उतरल्याबरोबर रोजच्या खर्चात दोनारी पचत सामान्य लोकांनीं सरकारास दिली पाहिजे व गिरण्यांतील मज-

रांनी गिरणीवाल्यांना दिली पाहिजे, अशी मागणी पुढे आली आहे. एक आरति टळू लागली म्हणजे दुसरे क्लेश सोसलेच पाहिजेत, असें लोकांना सांगण्याचा नोकरशाहीचा कटाक्ष आहे. चुर्लीतून बाहेर निघाला तर बैलांत पडण्यास कां भितोस, म्हणून नोकरशाही लोकांना विचारीत आहे. इंप्लुएंझामध्ये जिवंत राहणारांनी प्लेगला बळी पडण्यास कसूर करू नये, असा नोकरशाहीचा हा उपदेश आहे. अब्रवस्त्राशिवाय कसेचसे जिवंत रहाणे एवढेच काय ते आयुष्यातील मुख्य काम आहे, अशी नोकरशाहीची समजूत झालेली दिसते ! नोकरशाहीचे बडे अधिकारी मोटारीशिवाय, घमीच्यांच्या बंगल्याशिवाय, नोकराचाकरांच्या तांड्याशिवाय, पकानांच्या रेलचेलीशिवाय, शिक्षणाच्या व करमणुकीच्या सोयीशिवाय सहज जिवंत राहू शकतील. तडफडून मरतील अशा तला भाग मुर्लीच नाही. मग त्यांना तरी एवढाले मोठे मोठे पगार कशाळा पाहिजेत ? धान्याच्या किंमती थोड्याशा कमी होत चालल्या आहेत, ह्यामुळे सामान्य लोकांचे दुःख थोडेसे हलके होऊं लागले आहे, एवढेच कायते, संसार सुखाचा करण्यास पैसे उरू लागले आहेत आणि लोकांची राहाणी चैनीची होण्याला यापुढे सुरवात व्हावयाची आहे, अशांतील भाग मुर्लीच नाही. ना, सर मालकम हेले यांनी असेंब्लीमध्ये असे सांगितले की, मिठावरील कर बसविल्याशिवाय सरकारला गत्यंतरच नाही. म्हणून सरकार असला कर बसविण्यास उद्युक्त झाले आहे. गत्यंतर नसायला काय झाले ? लष्करावरील खर्च निभ्याहून कमी करा म्हणजे आपोआप जबर कारांना फाटा देण्यास सवड सांपडेल. फाजील लष्करी खर्चाची हीस, आणि बायकांची दागिन्यांची हीस, या दोनही गोष्टी समाजाचे स्वास्थ्य विघटविण्यास सारख्याच कारणीभूत होत असतात. शांतता व व्यवस्था राहावी, एवढ्याकरिता लष्कराची जरूरी आहे. त्याचप्रमाणे संसार रींद्यांच्या गुनाने आच्छादलेला असावा, एवढ्याकरिता दागिन्यांची

व सजावटीची जरूरी आहे. पण सर्वांत आपणच वरिष्ठ आहों, असें दाखविण्याची महत्त्वाकांक्षा ज्या वेळीं सत्ताधारी पुरुषांत उत्पन्न होते, त्या वेळीं लष्करी सत्तेच्या डामडौळावर व फाजील वाढीवर अतोनात पैसा खर्च करून उधळ्या नटवीच्या पायरीला सत्ताधारी लोक पोंचतात. जरूरी आणि फाजिलपणा ह्यांतील भेद त्यांना समजेनासा होतो. म्हणतील तेथें लष्करी लोक, पाहिजे तेव्हां पाहिजे तितके, सदा उभे राहिले पाहिजेत अशी महत्त्वाकांक्षा धरण्यांत, आणि इच्छेस येईल तितक्यांदां रोज नवे नवे शालू नेसून आपल्या सौंदर्यावर इतकी श्रीमंती आपण मिळवू शकतो म्हणून प्रदर्शन करणाऱ्या नटवीच्या चंचल लहरींत परक तो कोणता आहे ? इंग्लंडातील न्यायमूर्ति मॅकार्डी ह्यांनी इंग्लंडातील बायकांच्या फाजील पोपाखाची किंमत दुकानदारांना नवऱ्यांनी देण्याची जरूरी नाही, असें जसें ठरविलें आहे, तसेंच दिह्रीच्या असेंब्लीतील मयाळांनीं देखील लष्करी शक्तीच्या फाजील थाटामाटाकरितां आपलें मीठ अधिक तोडून घेण्याचें नाकारलें आहे हे चांगलें झालें. इंग्लंडातील कॅ. नॅश हे चाईलवेडे होऊन बायकोच्या पोपाखाचें पार्थी लाखों रुपयांची आपली इस्टेट धुळीस मिळविण्यास तयार झाले, पण अखेर त्यांना देखील बायकांचा नाद सोडून द्यावा लागला. इंग्लंडातील हौशी नवऱ्यांच्या चाईलवेडेपणास जशी सीमा आहे, तशीच सीमा नोकरशाहीच्या नादीं लागलेल्या मयाळांच्या आळणीपणासहि आहे. नखशिखांत आळणी झाल्यावर नोकरशाहीच्या नादांत तरी मुल्य कोठलें रहाणार ? असेंब्लीनें मिठावरील कर नापास केला आहे; पण त्पटसादेव स्वतःच्या हिंमतीवर हा कर वसवितात किंवा कसे, हे आतां पहाणें आहे.

* वेश्येखातर मिठावर कर

बायबलांत अशी गोष्ट आहे की, हेरॉड राजाने जॉन बॅप्टिस्टा ह्याचा जो खून केला तो खून एका वेश्येला खूप करण्याकरितां केला. आपल्या वॉइट् चैनीकरितां साधू पुरुषांचें डोकें उडविण्याचें जें भयंकर पातक राजा हेरॉड ह्यानें केलें, त्या पातकाहून अधिक भयंकर पातक हिंदुस्थान सरकार मिठावरचा कर दुप्पट करून सांप्रत करीत आहे, असें सर माँटेग्यू वेव यांनीं सोमवारच्या असेंब्लीच्या बैठकीत नोकरशाहीस कळविलें ! मिठावर कर वसविणें म्हणजे गोरगरिवांना कालांतरानें फांसावर चढविणें होय. सर वेव ह्यांचें असें म्हणणें आहे की, मिठावर कर वसविण्यास कांहीं कारणच नाही. जेथें हिंदुस्थानच्या राष्ट्राकरितां दोन अब्ज रुपयांचें कर्ज चार पांच वर्षांत काढण्यांत आलें आहे, तेथें तीन कोटीचें अधिक कर्ज काढणें म्हणजे शेकडा एक टक्क्यानें कर्ज वाढविणें होय. शेंकडा एक टक्क्यानें कर्ज वाढलें म्हणून किंवा कमी झालें म्हणून व्याजाचे दर लंडनच्या किंवा मुंबईच्या सराफ कट्यावर वाढतील असें मानण्यास मुळीच कारण नाही. सर माँटेग्यू वेव ह्यांना व्यापारी ह्या नात्यानें, रेल्वे मॅनेजर ह्या नात्यानें व राजांचे सालक ह्या नात्यानें हिंदुस्थानातील पैशाच्या दाब्यालाची पूर्ण माहिती असून मिठावरील कर वाढविल्यानें हिंदुस्थान सरकारची पत वाजावी वाढेल असें मुळीच घाटत नाही. इंचकेस वॉमिटीच्या मूचनेप्रमाणें इतर स्वात्यांत आगमी फाटकर फेव्ही म्हणजे तीन चार कोटीची नूट म्हणून भरून निघणारी आहे. सांप्रतची नूट जमागर्जांत अडवण आल्यामुळे दिग्ग नमून फटवविगांच्या देवयामुळे दिग्ग आहे, असें मि. वेव

शाहीला करावा लागेल. शेट जम्नादास द्वारकादास ह्यांनी अशा प्रकारचा सदुपदेश नोकरशाहीला करण्याचें धाष्टर्य दाखविल्याबद्दल उलट त्यांचीच यज्ञ करण्यांत आली ! मिठावरचा कर म्हणजे राज्यक्रांतीचें पूर्ण चिन्ह होय, असें शेटजींनीं कांहीं दिवसांपूर्वी बोलून दाखविलें होतें. पण अधिकार्यांनीं शेटजींना कुचेष्टेनें असें विचारलें कीं, मिठावरचा कर बसवून एक महिना झाला अद्याप दंगेघोषे दिसत नाहींत आणि राज्यक्रांतीचीं चिन्हेहि दिसत नाहींत याचा अर्थ काय ? तुमचा असंतोष कोठें आहे ? तुमचें दंगेघोषे कोठें आहेत ? तुमचीं राज्यक्रान्ति कोठें आहे ? सरकारचें कल्याण चितून सरकारास अंतःकरणपूर्वक उपदेश करणाऱ्या शेटजींची टर वरीलप्रमाणें कोन्सिळांत करण्यांत आली ! विचारे शेटजी काय उत्तर देणार ? एक वर्ष झालें तरी तुझें स्वराज्य अद्याप कां दिसत नाहीं, म्हणून महात्माजींना हिणविण्याकरितां जसे प्रश्न चारगटपणानें विचारण्यांत येतात, तसाच चारगटपणा शेट जम्नादास द्वारकादास ह्यांचा असंब्लीमध्ये करण्यांत आला. असला पाणउतारा करून आपल्या हलक्या मनाचें प्रदर्शन करण्यापर्यंत नोकरशाही आज नादान झाली आहे. शेट जम्नादास द्वारकादास ह्यांनीं असल्या चारगटपणाला काय उत्तर द्यावें ? लोक निमूटपणानें जुळूम सोसत आहेत, तेव्हां अधिकार्यांनीं तरी शेफारस कां जाऊं नये ? प्रल्हादाला हिरण्यकश्यपूनें तुसा देव कोठें आहे म्हणून विचारून जसें वारंवार हिणविलें, तसेंच आजहि असंब्लीतील तटफदार पुरुषांना हिणविण्यांत येत आहे. त्यांनीं आज सरकारला देव कोटून दाखवावा ? म. गांधींच्या तपश्चर्याला जो देव तत्काल पावला नाहीं आणि आणली सहा वर्षांची कारागृहवासाची तपश्चर्या कर म्हणून ज्या देवाना हुकूम झाल्या तो देव आज उद्यां प्रकट होईल म्हणून कसें म्हणानें ? देव प्रकट होण्यास जो अनुकूल काळ पाहिजे, तो अनुकूल काळ

फोगता आहे, हे देवासच पूर्ण शत आहे. त्यावेळीं तो प्रकट होईल. तोपर्यंत शेट जम्नादास द्वारकादास ह्यांनी म. गांधींचें अनुकरण करून स्वतःची हुर्यां करून घेण्यास तयार झालें पाहिजे. असें व्हेळींतील वादविवादानें नोकरशाही मिठावरील कराच्या कामीं शुद्धीवर येईल अशी आशाच करावयास नको. छप्करी सत्तेचा वाजवीहून फाजील नाद इंग्लंडांतील व हिंदुस्थानांतील मुत्सद्यांना आजकाल लागला आहे. हा नाद पुरविण्यास पैसे पाहिजेत. इंग्लंडांत नवीन कर बसविण्याची सोय राहिली नाही. तेव्हां मदद्यावरील लोणी चाटण्यास ह्यावेळीं नोकरशाही कमी करणार नाही. व्यसन तें व्यसन, मार्गेंपुढें फोग पहातो ? गरीब लोक पिळले जातील, म्हणून कोण विचार करतो ? गरिबांचा छळ झाला असतां देव जागा होतो, म्हणून साधुसंतांनीं भाराभर लिहून ठेविलें आहे; पण त्या साखरेच्या गोण्याची चव नोकरशाहीला काय ? व्यसनानें नोकरशाही अंध झाली आहे, आणि आरल्या वेश्मेचें लाड कसे पुरवावे ह्यापलीकडे नोकरशाहीला दुसरें तिसरें कांहीं दिसत नाही. सोमवारी असें व्हेळींत ५८ मते देऊन मिठावरील कर नापास केला. सरकारच्या घतीची ४७ मते पडलीं. असें व्हेळीनें हा कर तिसऱ्यांदा नापास केला. गेल्या वर्षी एकदां आणि यंदा गेल्या आठ दिवसांत दोनदां. रजा, विजा, तिजा झालें तरी सरकारचें येळकोट अद्याप कायम आहेच. असें व्हेळीनें अशा रीतीनें कर बसविण्याचें नाकारल्यानंतर लाटसाहेबांना स्वतःच्या अवतयारीत कर बसवितां येईल. पण तो कर हिंदुस्थान सरकारनें बसविला नसून लाटसाहेबांनीं स्वतः बसविला असें समजलें जाऊन वादशाहीची म्हणजे पार्लमेंटची मंजुरी प्यावी लागेल. पार्लमेंट सभेतील वादविवाद टाळतां आल्या तर पहावा म्हणून नोकरशाही सांप्रत धडपड करित आहे. पार्लमेंट सभेत वादविवाद झाल्यानें मंजुरी मिळणार नाही अशी भीति हिंदुस्थान सरकारास मुळीच नाही. कारण इंग्लंडचें मंत्रिमंडळ, पार्लमेंटमधील काँग्रेसदिव्ह पक्ष व लिबरल पक्ष

फरीत राहिलें पाहिजे असें असेंब्लीला दटावून सांगण्यांत येत आहे. स्टेट कौन्सिल जसें दास्य पत्करतें तसलाच दासीपणा असेंब्लीनेंहि स्वीकारला पाहिजे, असें असेंब्लीला शिकविण्याकरितां शेठ जम्नादास द्वारकादास सारख्यांनाहि स्टेट कौन्सिलांतील दासांच्या शेजारी मिश्र बैठकींत बसविण्यांत येणार आहे. शेठ जम्नादास द्वारकादास ह्यांच्यासारखे तडफदार पुरुष असेंब्लीच्या अनूचें काढण्यांत येत असलेले हे धिडवडे ह्यापुढें निमूटपणें सोमतील काय ? इतर नाखूप होण्याचें वाजूला राहो, पण शेठजी जरी स्वतः नाखूप झाले आहेत, असें डायरेक्ट ऑफशाननें उर्फ प्रत्यक्ष कृतीनें नोकरशाहीच्या निदर्शनास आणण्यास शेठजी ह्या वेळीं तरी पुढें येतील काय ?

* मिठावर कर दुप्पट झालाच.

लाटसाहेबांनी स्वतःच्या अखत्यारीत मिठावरचा कर दुप्पट केला आहे. मिठावरचा कर दुप्पट केल्याचें जाहीर करतांना लाटसाहेबांनी तसें करण्याचीं कारणें दिलीं आहेत. एकसारखें कर्ज वाढत गेल्यामुळें जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणें सरकारास भाग पडलें; आणि मिठावरील कराशिवाय दुसरा मार्गच सरकारला दिसला नाही व कायदे कौन्सिलांत सुचवितां आला नाही. व्यापार उद्योगधंद्यावर कर वाढवावा, तर अधिक रक्कम उत्पन्न होईल अशी स्थिति राहिलेली नाही. मिठावर कर इंग्रजी अंमलापूर्वीपासूनचाच आहे. आणि पूर्वी देखील तो लोकप्रिय नव्हता. लोकांना हा कर सोसणार नाही, ह्या म्हणण्यांत लाटसाहेबांना तथ्यांश दिसत नाही. यंदा धान्याच्या किंमती उतरल्या असल्यामुळें असला कर सोसण्यास लायक असलेलें यंदाच्या सालासारखें साल ह्यापूर्वी कधीच आलें नव्हतें, असें लाटसाहेबांचें धारणें आहे. मॉटेग्यू-चेम्बरलर्ट सुधारणांना हा कर बसविल्यानें पक्का पोंचतो असें म्हणण्यांत अर्थ नाही, असें लाटसाहेब आपल्या जाहीरनाम्यांत म्हणत आहेत. जमाखर्चात तूट पडून जर कर्ज वाढत गेलें, तर त्या योगानें शिक्षण, आरोग्य, व उद्योगधंदे ह्यांचें जें भयंकर नुकसान होणार आहे, त्या नुकसानीपुढे राजकीय सत्तेच्या वादाचे प्रश्न कांहींच नाहीत. मॉटेग्यू-चेम्बरलर्ट सुधारणांतील हफाना सोडून लाटसाहेब यागत गमल्यामुळें फोगत्यादि हफांचें उद्वेगन सरकारनें घेतलें असें म्हणतां येणार नाही. मिठावरील कर दुप्पट घादविण्यास सर्टिफिकेट देतांना सरकारच्या वर्तनाचें समर्थन लाटसाहेबांनी घरीलप्रमाणें घेतलें आहे. तें समर्थन अगदीं पोरज

व टाकाऊ आहे. मिठावरील कर इंग्रजी राज्यापूर्वी होता, असें म्हणण्यांत अर्थ काय ? इंग्रजी राज्यापूर्वी जे कर नव्हते ते सोडून देण्यास सरकार तयार आहे काय ? पेट्रावार्डत मद्यपानाची मनाई होती, आज अवकारी खात्याच्या उत्पन्नावर उदक सोडण्यास सरकार तयार आहे काय ? खाण्या-पिण्याच्या वस्तू पूर्वी लोकांना तितक्या सुवलक मिळत होत्या तितक्या सुवलक आजहि मिळण्याइतके निरनिराळे कर कमी करण्यास सरकार कबूल आहे काय ? मिठावरील कर लोकांना पसंत नाही हे जर सरकारास मान्य आहे, तर हा कर दुप्पट करण्याची आज जरूरी काय ? राजकीय चळवळ लोकांच्या असंतोषामुळे वाढेल या गोष्टीची पर्वा आपण करीत नाही, असें लाटसाहेब पर्यायानें म्हणत आहेत. नेमस्तांच्या गालांवर लाटसाहेबांनी ही चांगली थप्पट मारली आहे. दोन चार कोटींचे अधिक कर्ज काढले असतें म्हणून काय विघडले होते ? हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची तोंटमिळवणी होऊं शकत नाही, ह्या गोष्टीचा गोभाटा दोन चार कोटींच्या कर्जांनिं कितीसा झाला असता ? पैसा जवळ नसला म्हणजे शिक्षण, आरोग्य व उद्योगधंदे ह्यांना मदत करतां येत नाही आणि त्यामुळे समाजाचें आरिमित नुकसान होतें असा लोककल्याणाचा आव लाटसाहेबांनीं आणला आहे, हे निव्वळ ढोंग आहे. लष्करी खात्यावर रपयांनील आठ दहा आणे रचं करून द्याळसोर बनलेल्या सरकारनें शिक्षण व आरोग्य यांच्या निरपयांनी कळकळ दाखविणें म्हणजे लोकांच्या टोळ्यांत धूळ टाकणें होय. मॅट्रिकिफ्रिट देण्याचा मला हफ्द आहे आणि तो हफ्द मी बजावीत असल्यामुळे मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचेंदि उलंघन होत नाही, ह्या लाटसाहेबांच्या म्हणण्याचा निचार नेमस्तांनीं अक्षय करवा. सुधारणा भरीव नाही, पोतळ आहेत आणि सर्व सत्ता तुमच्या हातीं नसून आमच्या हातीं आहे, असें लाटसाहेबांनीं चक्र मांणितले आहे. सुधारणांचा पोतळपणा

सरकारस कबूल करावयास आम्ही भाग पाडूं हाच कौन्सिलें मोडण्याचा अर्थ होय, असें कौन्सिलवाल्या पक्षानें आजपर्यंत प्रतिपादन केलें आहे. कौन्सिलवाल्या पक्षास जी कबुली पाहिजे होती, तीच कबुली मिठावरील कर दुप्पट करून सरकारनें दिली आहे. कौन्सिलें निर्मात्यवत् आहेत, हें सिद्ध झालें आहे. मिठावरील करानें कौन्सिलांचा निःसत्वपणा चव्हाटघावर आला असून कौन्सिलांत जीव उरलेला नाही, हें सरकारच्याप्रमाणें नेमस्तांनींही आतां कबूल केलें आहे. मिठावरील कर दुप्पट करणें म्हणजे मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचा विध्वंस करणें होय; हें तच्च असेंब्लींत वादविवादाच्या वेळीं नेमस्तांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखलें आहे. अलाहाबादच्या लीडर पत्रानें अशीच कबुली दिलेली आहे. कौन्सिलें मोडण्यास सरकार तयार झालें आहे, असा लीडरचा अभिप्राय आहे. कलकत्याच्या बंगाली पत्रानें हेंच मत दिलें आहे. पुण्याचा सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीचें मत त्यांच्या पत्रांतून अशा धर्तीनें प्रसिद्ध झालें आहे की, सरकारनें फायदे-कौन्सिलांचा चक्काचूर केला, असें म्हणण्यास आतां हरकत नाही. बंगाली लीडर व सर्व्हंट ऑफ इंडिया हीं पत्रें म्हणजे नेमस्तांच्या मताचा गड्याच होय. आमची कौन्सिलें मेलीं, सुधारणांचा चक्काचूर झाला, आमचें नाक कापलें गेलें, असा टाहो फोडून हीं पत्रें सांप्रत रडत आहेत. कौन्सिलांच्या मृत्यूदहल अशा रीतीनें नेमस्त ऊर बटवून घेत असतांना कौन्सिलांत अन्नाप धुगधुगी उरली आहे आणि कौन्सिलांच्या शवाच्या छातीवर गुठ्या रोरून आम्ही त्यांना पुरतेपणीं माण्णार, असें म्हणत मंत्रालयाला पुढीं मारण्याचा हारवाम्यद गेळ गेळण्यास राष्ट्रीय सभेतील कौन्सिलवाल्या पक्ष मिठावरील कर दुप्पट झाल्यावर आतां पुढें क्यां गेलें!

* राष्ट्रीय निशाणाचा झगडा .

राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूसार्ठी नागपूरचे देशभक्त आजपासून सत्याग्रहास सुरवात करणार आहेत. जबलपूर व नागपूर येथे आतां सर्वत राष्ट्रीय निशाणाच्या मिरवणुकीचे पार्थी बरेच स्वयंसेवक तुरुंगांत गेले आहेत. राष्ट्रीय निशाण उभारणें किंवा राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढणें या गोष्टी राजद्रोहाच्या ठरत नाहींत. राष्ट्रीय निशाण हें स्वराज्याच्या चळवळीचें चिन्ह आहे. राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक म्हणजे एक प्रकारची स्वराज्याची चळवळ होय. ह्या चळवळीमुळे एका ध्येयावर लोकांची दृष्टि एकवटली जाते. प्रत्यक्ष निशाण डोळ्यापुढें उभें असल्यामुळे चळवळ केवळ बुद्धीच्या टांगून न रहातां चळवळीला एक तऱ्हेचा प्रत्यक्षपणा येतो. मूर्तीची उपासना आणि ध्यान ह्यांच्यामध्ये जें अंतर आहे तेंच अंतर निशाणाची मिरवणूक आणि राजकीय परिस्थितीसंबंधीचें व्याख्यान यांच्यामध्ये आहे. राष्ट्रीय निशाणानें राजकीय चळवळ मूर्तिमंत होते. कोणतीहि चळवळ देहधारी उर्फ ऑर्गनाइझ्ड हीण्यास वाह्य स्वरूपाची जरूरी असते. राष्ट्रीय गीतें, राष्ट्रीय सभागृहें, त्या त्या चळवळीस बाहिलेले सेक्रेटरी व अध्यक्ष यांचे ठिकठिकाणचे जमाव व बक्त्यांची जुळणी, चळवळीच्या धोरणानें लोकमतास बळण देणारीं वर्तमानपत्रें, ध्येयाचे उपासनेला उन्नति देणाऱ्या पुढाऱ्यांचीं चित्रें आणि, राष्ट्रीय निशाणासारखें सर्व चळवळीचें सार दाखविणारें एखादें प्रतीक, या सर्वांचा जेव्हां योग्य रीतीनें मेळ बसतो तेव्हां चळवळ देहधारी होऊन प्रत्यक्षपणें लोकांना दिखू लागते. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां राष्ट्रीय निशाणासंबंधानें जबलपूर व नागपूर येथील देशभक्तांनीं राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूकरितां मुळ केव्हेला सत्याग्रह केवढ्या मोठ्या

योग्यतेचा आदि हे फौजच्यादि ध्यानी येईल. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ राजद्रोहाची नाही किंवा दंगाधोऱ्याचीही नाही. असें असतांदि या चळवळीला जयलपूर व नागपूर येथील पोलिसनें अडथळा केला, देशभक्तांना निर्दयपणानें मार दिला, आणि कित्येकांना तुरुंगांत टाकलें. मध्यप्रांताच्या पोलिसांची ही कृति मुसद्दीनशास धरून विलकूल झाली नाही. कारण स्वराज्याच्या चळवळींत अशा रीतीनें चळवळीच्या उत्पत्तीचे प्रारंभाचें तंतु निर्दयपणें तोडून टाकण्याचे दिवस केव्हांच निघून गेले आहेत. होमरूलची चळवळ ज्यावेळीं विज्ञांटवाईनीं मुरू केली त्यावेळीं त्यांनीं राष्ट्रीय निशाण उभारलें. राष्ट्रीय निशाणाचें हें पुष्प आपल्या मुठींत धरून चुरडून टाकण्याचा प्रयत्न त्यावेळीं नोकरशाहीनें केला, पण तो सफल झाला नाही. वंदेमातरम् हें गीत व वंदेमातरम् हे शब्द अशाच रीतीनें नाहीसं करण्याचा प्रयत्न बंगालचे स्वदेशी चळवळींत करण्यांत आला होता, पण तोहि सफल झाला नाही. आज वंदेमातरम् जयघोष मोठा राष्ट्रीय मंत्र होऊन बसला आहे. या शब्दांचा ध्वनि कानीं पडण्याबरोबर स्वराज्याच्या ध्येयाची एकदम आठवण आजकाल सर्वांना होत आहे. वंदेमातरम् या शब्दाचा जो उपयोग कान पवित्र करण्याकडे होतो, तोच उपयोग डोळे पवित्र करण्याकडे राष्ट्रीय निशाणाचा होतो. महात्मा गांधी यांची खादीची टोपी राष्ट्रीय आचरणाचें बाहेरचें प्रमुख चिन्ह आजकाल समजलें जात आहे. राष्ट्रीय निशाण ही देवता आहे, वंदेमातरम् हा मंत्र आहे, आणि खादी ही पूजाअर्चा आहे. तीनहि चळवळींकडे पाहिलें असतां वंदेमातरम् व खादीची टोपी ह्यांचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर राष्ट्रीय निशाणाच्या मार्गें आजकाल नोकरशाही लागली आहे असें दिसून येतें. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ कोमल अर्भकाच्या स्थितींत असतांनाच त्या अर्भकाला मारून टाकून स्वराज्याचें ध्येय निर्बल करण्याचा हा प्रयत्न आहे चिमुकल्यांना मारून टाकण्याकडे ओढा सर्व अरेरावी सत्तेचा नेदमीच असतो, अरेरावी सत्तेचा हा स्वभाव आहे. श्रीकृष्ण

काय किंवा खाइस्ट काय, यांच्या वेळेच्या पूर्वीपासूनच अरेरावी सत्तेचा हा क्रम चालू आहे. अरेरावी सत्तेनें चिमुकल्यांना मारून टाकावे आणि आपलें वैभय निर्धास्त करावे, हें साहाजिक आहे. अशा कत्तलीनून जी चळवळ बाहेर पडू शकते तीच आस्ते आस्ते सशक्त होऊन अखेरीस यशस्वी होते. सभावंदीचे कायदे किंवा संस्थांचा नाश करणारे कायदे ही सर्व अर्भकांची कत्तल करण्याकरतां अरेरावी सत्तेनें हातीं घेतलेलीं शस्त्रां होत. युवराजांचा दौरा हिंदुस्थानांत चालू असतांना सभावंदीचे हत्यार नोकर-शाहीनें पूर्ण जोरानें उपसलें आणि आपल्या नवीन संस्थांचा जीव जाऊं नये म्हणून पंचवीस हजार देशभक्त त्यावेळीं तुरुंगांत गेले. अरेरावी सत्ता अर्भकांना कशी मारूं पहाते आणि तुरुंगवास पत्करणारी नवी शक्ति स्वतः हालअपेष्टा सोसून आपल्या कोवळ्या चळवळीची नीट जोपासना कशी करते, हें युवराजांच्या दौऱ्याच्या वेळेच्या हकीकतीनें सर्वांच्या निदर्शनास आलेंच आहे. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ व त्यासंबंधाचा सत्याग्रह म्हणजे स्वराज्याच्या वादत चाललेल्या कोवळ्या देहाची जोपासनाच होय. तुरुंगाच्या हालअपेष्टा सोसूनच किंवा हद्दपारीचे दुःख स्वतःच्या अंगावर ओढून घेऊनच या कोवळ्या अर्भकांचें संरक्षण करावे लागतें. सभावंदीचा कायदा काय किंवा निशाणाच्या मिरवणुकीला केलेला अडथळा काय, दोन्हींचें स्वरूप एकच आहे. राष्ट्रीय निशाणासंबंधाचा सत्याग्रह म्हणजे सभावंदीच्या कायदाशीं झुंजण्याचाच एक भाग आहे. वर्ष दीड वर्षापूर्वीची चळवळ युवराजांच्या दौऱ्यामुळे उत्कट हालचालीची झाली राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीत तो उत्कटपणा नाही. प्रसंगामुळे आलेली उत्कट खळबळ जरी नसली तरी शांतता, गंभीरता, आणि निश्चयाची श्रद्धा राष्ट्रीय झेंड्याच्या झगड्यांत अधिक आहे. नागपूरच्या चळवळीची योग्यता अशा तऱ्हेची असल्यामुळे सर्व हिंदुस्थानचें लक्ष नागपूरकडे आजकाल लागून राहिलें असल्यास त्यांत काहीं नवल नाही.

आत्मयज्ञ मुरु कलून त्या आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्राला एकीचें वळण लावलें पाहिजे, आणि राष्ट्राची झगडण्याची शक्ति रोजच्या रोज वाढवीत गेलें पाहिजे, असें धोरण लोकांपुढें मांडलें आहे. मवाळ कौन्सिलांत जातात, त्या प्रमाणें पुण्याचा रा. केळकरांचा पक्षहि कौन्सिलांत जाईल; त्या वद्दल विपद मानण्याचें कारण नाही. कौन्सिलांचा उपयोग कितपत आहे, आणि कौन्सिलांना अधिकार काय आहे, याचंघानें सर्वांचे डोळे मिठावरील कराच्या प्रसंगानें आतां उघडले आहेत: हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या प्रचंड लष्करी शक्तीशीं झगडतांना या कौन्सिलांचा उपयोग होण्यासारखा नाही हें आतां सिद्ध झालें आहे. हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय लष्कर निर्माण करण्याचे कामीं सरकारी उपायांचा उपयोग ज्या प्रमाणें २५ वर्षांनीं सहा पथकें पूर्ण हिंदी करण्यापुरताच होणार आहे, त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या स्थापनेसहि कौन्सिलांचा उपयोग यथातथाच होणार आहे. ह्या मार्गानें गेल्यास महात्मा गांधी यांनीं पूर्वी एकदां म्हटल्याप्रमाणें स्वराज्यप्राप्तीस शंभर वर्षांहून एकहि दिवस कमी लागणार नाही. या काळांत शाहाणे लोक कौन्सिलांत गेले काय, कतें लोक कौन्सिलांत गेले काय, किंवा नुसते मवाळ आणि बगलवच्चे कौन्सिलांत गेले काय, स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें कांहींच फरक होणार नाही. तेव्हां असाच फसव्या कौन्सिलांचा नाद राष्ट्राला जितका कमी लागेल आणि या मोहापासून राष्ट्र जितकें अक्षिप्त राहिल तितकें आज राष्ट्राचें कल्याण होणार आहे. कौन्सिलच्या नादी लागूं नका, कौन्सिलच्या पूर्वतयारींत भाग घेऊं नका, आणि झोगताहि उमेदवार उभा राहिला तरि मतें देण्यास जाऊं नका, असा उपदेश लोकांना करित राहणें हेंच राष्ट्रीय समेच्या कैवाण्याचें एक पवित्र काम आहे. मिठावरील कराच्या वादविवादानें काँग्रेसच्या पक्षाचें हें काम सोपें झालें आहे, आणि नियडणुकीची तयारी चांगली झडतां राष्ट्रान योग्य

आहेत. कौन्सिलमध्ये शिरण्याचें नेमस्तांचें ध्येय राष्ट्रीय सभेतील कौन्सिलवाल्या पक्षानें आपल्यापुढें ठेवल्यांमुळें राजाश्रयासंबंधींच्या वारीक सारीक गोष्टींना राष्ट्रीय महत्त्व येतें आणि हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन, ब्राह्मण, लिगायत, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य असल्या तंट्यांच्या बाबी वर डोकें काढूं लागतात. ह्या तंट्यांच्या बाबींहूनहि अधिक श्रेष्ठ असलेलें आणि राजाश्रयाशीं यत्किंचित्हि संबंध नसलेलें ध्येय ज्या वेळीं राष्ट्रापुढें जोरानें मांडलें जातें आणि त्याच ध्येयाकडे राष्ट्रांतील कर्त्या, तेजस्वी, व विद्वान पुरुषांचीं अंतःकरणें एकसारखीं लागून राहतात, त्या वेळीं राजाश्रयाचा भपका निष्का पडतो; आणि धार्मिक किंवा जातिविषयक भेदांना कसें कक्षांत ठेवावयाचें ह्याचा धडा राष्ट्र शिकत असतें. लगामाच्या इषान्याप्रमाणें चालण्याचें शिक्षण घोड्यांना जें मिळतें तें सारथी आपल्या स्थानावर बसला असतांनाच मिळतें. सारथी जाग्यावर बसला नाही, रथ कोठें न्यावयाचा हें सारथ्यानें ठरविलें नाही, आणि अशा स्थितींत जर घोडे चालू लागले तर ते आपापल्या घरकुल्याकडे किंवा तबेल्याकडेच जाणार हें उघड आहे. लगाम नुसता तोंडांत धरून कक्षांत घागण्याचें शिक्षण घोडे आपण होऊन कधीच शिकत नसतात. राष्ट्रामध्ये मोठ्या राष्ट्रीय ध्येयाची चळवळ जर एकसारखी चाललेली नसेल, त्या ध्येयाकरितां राष्ट्रीय पुढारी एकसारखे क्लेश जर सोडीत नसतील, तर राष्ट्राचे अवयव व राष्ट्राची इंद्रियें विस्कळित होऊन प्रत्येकजण आपापल्या प्रवृत्तीप्रमाणेंच धटपट करूं लागतो आणि राष्ट्राच्या संपत्ति कार्याचा अग्रेसर नाश होतो. कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या फुटीमुळें अशा नाश होण्यास सुरवात झालेली आहे. यावेळीं राष्ट्रीय सभेच्या कैद्यांच्यानीं आपले आत्मयज्ञाचें ध्येय एवसारखें राष्ट्राच्या डोक्यापुढें घागण राहिल अशा उद्योग जोरानें करणें जरूरीचें आहे. श्री. राजगोपाळाचार्य यांनीं देवरील प्रत्येक व्यक्तीनें व प्रत्येक काँग्रेस व मिट्टीनें आपापल्या दृष्टीनें

आत्मयज्ञ सुरु करुन त्या आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्राला एकीचें बळण लावलें पाहिजे, आणि राष्ट्राची झगडण्याची शक्ति रोजच्या रोज वाढवीत गेलें पाहिजे, असें धोरण लोकांपुढें मांडलें आहे. मवाळ कौन्सिलांत जातात, त्या प्रमाणें पुण्याचा रा. केळकरांचा पक्षहि कौन्सिलांत जाईल; त्या बद्दल विपद मानण्याचें कारण नाहीं. कौन्सिलांचा उपयोग कितपत आहे, आणि कौन्सिलांना अधिकार काय आहे, यासंबंधानें सर्वांचे डोळे मिठावरील कराच्या प्रसंगानें आतां उघडले आहेत; हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या प्रचंड लष्करी शक्तीशीं झगडतांना या कौन्सिलांचा उपयोग होण्यासारखा नाहीं हें आतां सिद्ध झालें आहे. हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय लष्कर निर्माण करण्याचे कामीं सरकारी उपायांचा उपयोग ज्या प्रमाणें २५ वर्षांनीं सहा पयकें पूर्ण हिंदी करण्यापुरताच होणार आहे, त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या स्थापनेसहि कौन्सिलांचा उपयोग यथातथाच होणार आहे. ह्या मार्गानें गेल्यास महात्मा गांधी यांनीं पूर्वी एकदां म्हटल्याप्रमाणें स्वराज्यप्राप्तीस शंभर वर्षांहून एकहि दिवस कमी लागणार नाहीं. या काळांत शाहाणे लोक कौन्सिलांत गेले काय, कतें लोक कौन्सिलांत गेले काय, किंवा नुसते मवाळ आणि यगलयच्चे कौन्सिलांत गेले काय, स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें कांहींच फरक होणार नाहीं. तेव्हां असाच फसव्या कौन्सिलांचा नाद राष्ट्राला जितका कमी लागेल आणि या मोहापाखून राष्ट्र जितकें अधिष्ठ राहिल तितकें आज राष्ट्रचें कल्याण होणार आहे. कौन्सिलच्या नाहीं लागूं नका, कौन्सिलच्या पूर्वतयारींत भाग घेऊं नका, आणि कोणताहि उमेदवार उभा राहिला तरि मतें देण्यास जाऊं नका, असा उपदेश लोकांना करीत राहणें हेंच राष्ट्रीय सभेच्या कैवल्याचें एक पवित्र काम आहे. मिठावरील कराच्या वादविवादानें काँग्रेसच्या पक्षाचें हें काम सोरें झालें आहे, आणि निवडणुकीची तयारी चालली असतां राष्ट्रस योग्य

दिशा दाखविण्यांत राष्ट्रीय समेते आळस करतां कामा नये; असें श्री. राजगोपाळाचार्य यांचें म्हणणें आहे. फोल ठरलेल्या कौन्सिलांच्या निवडणुकीच्या घडपडींत राष्ट्राचें कर्तृत्व गुंतून न रहावें अशी खबरदारी घ्यावयाची असल्यास, मध्यप्रांतांतील जवळपूर व नागपूर येथील लोक राष्ट्रीय निशाणाच्या अन्नकरितां आत्मयज्ञाचा जो घटा सर्व राष्ट्रांत घालून देत आहेत, त्या घड्याचें अनुकरण करण्यास ह्या वेळीं सर्व प्रांतांनीं झटलें पाहिजे. राष्ट्राचें पाऊल याच मार्गानें पुढें पडणार आहे. कौन्सिलच्या मार्गानें गेलें असतां राजाश्रयासंबंधानें राष्ट्रांत दुही मानल्यावांचून राहणार नाही, आणि कौन्सिलांत अखेर हातीं कांहीं न लागतां दुही मानविण्याचें पाप मात्र पदरीं पडणार आहे. ध्येय फोल, मोह दुहीचा, आणि मार्ग स्वास्थ्याचा; अशी कौन्सिलवाल्या पक्षाची स्थिति आहे. ध्येय भरीव, आवड एकीची आणि उद्योग आत्मयज्ञाचा, अशी राष्ट्रीय समेती शिकवणूक आहे. या दुसऱ्या शिकवणुकी अंगिकार न करण्याइतकें राष्ट्र नाउमेद झालेलें नाही, असें नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या झगड्यावरून सिद्ध होत आहे. यावेळीं सर्व लोकांनीं नागपुरास शक्य ती मदत केली आणि आपापल्या प्रांतांत दोन तीन आठवडे कसून खटपट केली, तर ता. २५ मे रोजीं मुंबईस ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी भरली असतां राष्ट्रांत नया जोम उत्पन्न करण्यास ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी समर्थ होईल, यांत संशय नाही.

* कौन्सिलांवर बहिष्कार कां घातला ?

अमृतसरच्या काँग्रेसच्या वेळीं कौन्सिलांत शिरून कौन्सिलांचा उपयोग करून घेण्याचा ठराव पास झाला असतांना, कलकत्याच्या स्पेशल काँग्रेसमध्ये व त्यानंतरच्या काँग्रेसच्या तीन बैठकींमध्ये तीन वर्षे काँग्रेसने बहिष्काराचा ठराव पास केला. आतां हा ठराव अधात्री ठेवण्याची सूचना-पुढें येत आहे. कौन्सिलवर बहिष्कार ज्या कारणांकरितां घालण्यांत आला तीं कारणें नष्ट झालीं आहेत का ? पंजाब प्रकरण, स्वराज्य व खिलाफत या तीन प्रसंगीं नोकरशाहीच्या धोरणाचा जो अनुभव आला, त्या अनुभवामुळे कौन्सिलवरील बहिष्काराचा मार्ग राष्ट्राच्या कल्याणाचा आहे असें काँग्रेसनें ठरविलें. नोकरशाही बेताल वागते आणि या बेताल वागण्यास आळा घालण्याचें सामर्थ्य कौन्सिलांच्या अंगीं नसल्यामुळे तेथें काम करून व्यर्थ वेळ दवडण्यापेक्षां ज्या योगानें नोकरशाहीस आळा बसूं शकेल असेलें सामर्थ्य स्वार्थत्यागाच्या जोरावर राष्ट्रांत उत्पन्न करण्याची चळवळ करतां यावी, हें ध्येय पुढें ठेवून कौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्यांत आला त्यानंतरच्या तीन वर्षांचा अनुभव आज राष्ट्रापुढें आहे. बहिष्कार घालूं नका, म्हणून म्हणणारा पक्ष राष्ट्रीय समेत त्यावेळीं लढान सद्दान नव्हता. ना. शास्त्री, ना. चिंतामणी, सुंदेराव, ना. जिना वगैरे राष्ट्रीय समेचे फट्टे अभिमानी या कौन्सिलवरील बहिष्कारामुळे राष्ट्रीय समेल त्यावेळीं सोडून गेले. कौन्सिलांत शिरून नोकरशाहीच्या नाकांत आपण वेंचण घालूं व स्वराज्याच्या प्राप्तीला कौन्सिलांचा मार्ग हाच खरा मार्ग आहे असें दाखवूं हें त्यावेळीं त्यांचें म्हणणें होतें व त्या म्हणण्यास अनुसरून हे पुढारी

कौन्सिलांत गेलेहि. तीन वर्षांत काय अनुभव आला ? जुनीं कौन्सिलें व नवीं कौन्सिलें यांत सत्तेच्या दृष्टीनें फारसा फरक नाही, असाच अनुभव आला. लाटसाहेबांचा सर्टिफिकेटाचा अधिकार म्हणजे पूर्वीची अरेरावी सत्ताच होय. या अरेरावी सत्तेला कक्षांत ठेवण्याचा अधिकार पूर्वीप्रमाणेंच लंडनच्या पार्लमेंटाच्या हातांत जसाच्या तसा कायम आहे. हिंदुस्थानातील कौन्सिलकडे या अधिकाराचा भाग देण्यांत आलेला नाही. म्हणजे खऱ्या सत्तेची वाटणी झालेली नाही. राजसत्तेत हिंदुस्थानाला भागीदार म्हणून घेतलेले नाही. मिठाधरील कराच्या वादविवादानें ही गोष्ट आतां सिद्ध झालेली आहे. नवीनपणामुळें अमृतसरच्या वेळीं नव्या कायदेकौन्सिलांत जो किंचित् मोहकपणा दिसत होता तो मोहकपणा भ्रामक आहे असें आतां सिद्ध झालें आहे. हा भ्रम दूर झाल्यानंतर कौन्सिलांत शिरण्याचा कौन्सिल-वाल्या पक्षाचा हट्ट कां ? या प्रश्नाचें उत्तर कौन्सिलवाला पक्ष असें देतो कीं, कौन्सिलवर बहिष्कार घालून बाहेर स्वार्थत्यागाची चळवळ करून नोकरशाहीचें धोरण बदलूं म्हणून जी अपेक्षा धरण्यांत आली होती ती सफल झालेली नाही; तेव्हां आत्मकलेशास कंटाळून आम्ही कौन्सिलांत शिरून कौन्सिलच्या कामकाजाच्या पद्धतीच्या गाड्याला खीळ घालून काहीं निष्पन्न होतें किंवा फसें हें पाहणार आहोंत. आत्मकलेशाच्या चळवळीला कंटाळले आहों, तेव्हां कमी दगदगीच्या या मार्गानें तरी आम्हीं उद्योग कां करूं नये? कंटाळ्यामुळें म्हणा, किंवा तितकी श्रद्धा अंगीं नसल्यामुळें म्हणा, ज्यांना दगदगीचा मार्ग नको आहे त्यांनीं खुशाल आरामाच्या मार्गानें जावें. पण राष्ट्राच्या कल्याणाचाच हा आरामाचा मार्ग आहे अशीं विधानें करून लोकांना बुद्धिभेद करूं नये. आरामाची लालच स्वयंसिद्ध आहे. हा लालचीला बळी पडूं नका म्हणून फोणी कितीहि सांगितले तरी ज्यांना दगदग सोयत नाही, ते आरामाचा मार्ग स्वीकारणार, पण हा आरामाचा मार्ग

म्हणजेच सत्पक्ष होय, अशी दिशाभूल करणे प्रामाणिकपणाचें लक्षण नव्हे. आरामाच्या कौन्सिलाच्या मार्गानें जाऊन नेमस्तापेक्षां तुम्ही अधिक काय करणार ? बऱ्या वाईट सर्व गोष्टींना अडथळा करून कौन्सिलच्या गाड्याला खीळ घालणार, असें गयेच्या काँग्रेसच्या पूर्वी कौन्सिलवाल्या पक्षानें आपलें ध्येय जाहीर केलें. पण गेल्या चार पांच महिन्यांत हें ध्येय देखील टिकलेलें नाहीं. देशबंधू दास या ध्येयावर आतां जोर देत नाहींत. देशबंधू दास यांचें ध्येय व विज्ञांटबाईंचें ध्येय आतां जवळ जवळ आलें आहे. प्रतियोगी सहकारिता, प्रतियोगी असहकारिता किंवा कौन्सिलें मोडणें अशा प्रकारचें वर्णन आपल्या ध्येयासंबंधानें कौन्सिलवाल्या पक्षानें केलें आहे. या पक्षाचे मुंबईचे अध्यक्ष मि. नटराजन हे आहेत. कौन्सिलें मोडण्याचें ध्येय यांना बिलकूल पसंत नाहीं. कौन्सिलांत अडथळा आणून कौन्सिलांच्या गाड्याला खीळ घालण्यांत अर्थ नाहीं, तर उलट कौन्सिलांचा जितका उपयोग करून घेतां येईल तितका करावा, अशा प्रकारचा ताजा उपदेश इंडियन सोशल रिफार्मरमध्ये मि. नटराजन यांनी कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या अनुयायांना केला आहे. केळकर खीळ घालतो म्हणून धाक घालणार, जरा थांबा म्हणून जयकर म्हणणार, आणि पटेल साहेबांनी खीळ घातलीच तर नटराजन ती फाडून टाकणार, अशी चौपांची चार दिशेला चार तोंडे कौन्सिलवाल्या पक्षाचीं झाली आहेत. असला हा पक्ष कौन्सिलांत करणार तरी काय ? मिठावरील करासंबंधानें जसे आज कांहीं समासदांनी राजीनामे दिले आहेत, व जसे कांहीं समासद लाटसाहेबांच्या सूचना हाणून पाडण्याकरितां अस्तन्या सररीत आहेत, त्याप्रमाणें वागण्यापलीकडे कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या हातून कांहीं होईल असें कोणी म्हणत नाहीं. मग कौन्सिलवाल्या पक्षाचें कौन्सिलांत शिरण्याचें कारण कोणतें दिहाक राहिलें ? नोकरशाहीला घेसण घालण्याचें घोरण जर कौन्सिलांत साधण्यासारखें नाहीं तर कौन्सिलांत

जा कशाळ ! इतर चळवळींतील दगदग सोसवत नाहीं तेव्हां आरामाच्या मार्गांनीं आपणांस जाऊं द्या, या पलिकडे कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या चळवळींत कांहीं तथ्यांशच रहात नाहीं. दगदगीची चळवळ निर्फळ झाली आहे तेव्हां थोडा वेळ विसावा घेण्यास कोणती हरकत ? विसावा घ्यावयाचा असेल तर कार्यहानि जेथें बसण्यानें होते तेथें बसून विसावा घेणें चांगलें नाही. विसावा घेण्याकरितां किंवा श्लोप घेण्याकरितां उद्योगाच्या मार्गांत हातपाय पसरणें शहाणपणाचें नव्हे. विसावा घ्यावयाचा तर सरळ विसावा घ्या ! इतरांच्या मार्गांत आडवे पडूं नका. इतरांचा मार्ग दगदगीचा व आत्मक्लेशाचा आहे, खांच खळग्यांनीं भरलेला आहे. ठेचा खातखात हा मार्ग धोपट मार्ग बनावयाचा आहे. नोकरशाहीचे दगड मार्गांत ठिकठिकणीं आहेत. या फत्तरावर आपटल्यामुळें कित्येकांचें हातपाय मोडले आहेत, तर कित्येकांचें मस्तक रक्तबंबाळ झालें आहे. अशा प्रकारच्या हालअपेष्टा जाणून बुजून सोसून जे स्वार्थत्यागी लोक अंधारांत राष्ट्राचा नवा मार्ग सापसूफ करीत आहेत, त्यांच्याच मार्गांत आरामासाठीं बड्या घेंड्यांनीं हातपाय पसरून पड्यावे, व आमच्या ठेंचादि तुम्हांला लागून आणखी हातपाय मोडले तरी हरकत नाही असा धाक घालण्यास प्रवृत्त व्हावे, हे आरामाच्या लालुचीनें मूढ बनण्याचें लक्षण होय ! असहकारितेचा मार्ग धोक्याचा आहे. ह्या मार्गांत कोणास आराम मिळायचा नाही. दुःख व कष्ट सोसणें हेंच या मार्गांतील जीवित होय ! केवळ धंदेमुळें असला दुःखाचा मार्ग राष्ट्रांतील कर्ते पुरुष पत्करीत असतात, धंदेमुळें असल्या दुःखांत सुग उत्तम होतें, आणि धंदेच्या जोरावरच या दिशेनें जाणाऱ्या मार्गाचा दिवार लागून अखेर यश येतें. ही धदा टळमळीत होण्याइतकें गेल्या तीन वर्षांत फाहीं झाले आहे काय ! तिलाकतच्या प्रशाकटे जर पाहिलें तर काय दिसत येतें ! आर्द्रीध्र व महात्मा गांधी यांनी धंदेनें ही चळवळ सुरू घेतली

नसती तर गेल्या वर्षी ग्रीसला बेशरमपणानें उघड उघड मदत करण्यास इंग्लंड पुढें सरसावलें नसतें का ? लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या धोरणास एक प्रकारचा आळा खिलाफतच्या चळवळीनें घातला आहे, अकार्लीच्या चळवळीला यश आलें ते कशामुळें ? असहकारितेच्या कायदेभंगाच्या चळवळीमुळेंच ना ? ज्या नागपूर प्रांतांत आपस्तुशीनें तुरुंगांत जाण्यास पांच दहा म्हणजे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी मंडळी मिळणें मुष्कीळ होतें, तेथें तुरुंगांत जाणारांची संख्या शेकड्यांनीं मोजण्याइतका उत्साह असहकारितेनें उत्पन्न केलेला नाही काय ? हिंदुस्थानचे नवे सेक्रेटरी लॉर्ड पील किंवा अंडर सेक्रेटरी अर्ल विंटरटन हे हिंदुस्थानची नाडी पाहून हिंदुस्थानची प्रकृति पार्लमेंट सभेला कळविताना असहकारितेच्या चळवळीचा इतका जोर कमी झाला किंवा वाढला असा हिशोब नेहमीं देत असतात. कौन्सिलवाला पक्ष उत्पन्न झाला आहे हें आपल्या पर्यावरणेंच आहे असें स्टेट सेक्रेटरी साहेबांना वाटतें. ह्यावरून नोकरशाहीला बेखण घालणारा कोणता पक्ष असेल तर तो असहकारवाद्यांचाच होय, अशी प्रतिपक्षानें कबुली दिली आहे हें सिद्ध होत नाही काय ? पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं परवां असे उद्गार काढले आहेत कीं, जर संयुक्त प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं त्यांना शिक्षा झाल्या होत्या या सवयीवर कायदे कौन्सिलांना उमेदवार म्हणून उभे राहण्यास मनाई करण्यांत आली तर असहकारितेच्या इतर मार्गांत पडून नोकरशाहीची खोड मोडण्यास पंडितजी व त्यांचे अनुयायी कमी करणार नाहीत. पंडितजींनीं घातलेल्या या धाकाचा अर्थ काय ? शांततेच्या कायदेभंगाच्या चळवळीला आज नाही उद्यां यश आलेंच पाहिजे, आणि नोकरशाहीच्या नाकांत बेखण घातली गेलीच पाहिजे, अशा तऱ्हेचा विश्वास ह्या धाकाच्या बुडाशी नाही काय ? रत्नागिरीस कौन्सिलवाल्यांचें सम्मेलन झालें, त्या सम्मेलनांतहि मुळशी सत्याग्रहास मदत करून स्वयंसेवकांनीं

तुमंगांत जावें असा ठराव पास झाला. राष्ट्राला तुमंगाच्या खडुशांत पाडूं नका म्हणून उपदेश करणारांनी हा ठराव पास कसा होऊं दिला ? कायदेमंगाच्या चळवळीवर अंतःकरणाच्या उमाळ्यांत विश्वास आहे, पण आरामाच्या छात्रुचीमुळें कौन्सिलांत शिरावेंसें वाटतें, असा दोन मतांचा झगडा रत्नागिरीच्या ठरावांत किंवा पंडितजींच्या उद्दारांत दिसून येत नाहीं काय ? लाहोरचें ट्रिब्यून पत्र कौन्सिलवाल्या पक्षाचें आहे; पण या पत्रानें देखील नागपूरच्या व मुळशीच्या सत्याग्रहाची पाठ थोपटण्यास कमी केलेलें नाहीं. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, महात्मा गांधी यांचा आत्मयज्ञाचा मार्ग संकटाचा जरी असला तरी खरा मार्ग व सत्पक्ष या नात्यानें त्या मार्गाची बरोबरी सांप्रतच्या राजकीय परिस्थितींत दुसरा कोणताहि मार्ग करूं शकणार नाहीं. सर्ष मार्गाची तुलना करतां असहकारितेच्या मार्गाचे वजन सर्षांत अधिक भरतें. मग निवडणुकीच्या वेळीं आपल्या बहिष्काराची तत्त्वे लीकांच्या मनावर विष-विण्याकरतां राष्ट्रीय सभेला पुढान्यांनी चळवळ करूं नये, असा उलट दृष्ट धरण्यास कौन्सिलवाल्या पक्षास कोणता अधिकार पोचतो ?

* कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या शनिवार सकाळच्या बैठकीत शुक्रवारचा वादविवाद पुढे चालविण्यांत आला, आणि सकाळीं ८॥ वाजतां मुरु झालेला वादविवाद १॥ वाजण्याचे सुमारास संपून २ वाजतां मते घेण्यांत येऊन कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव ९६ मते अनुकूल पडून पास झाला. या ठरावास ७१ मते विरुद्ध पडली, व १०-१२ असामींनीं मते दिलीं नाहींत. चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव संयुक्त प्रांतातर्फे श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांनीं पुढे आणलेला होता व या मतांचे समर्थन श्री. टंडन व पंडित जवाहिरलाल नेहरू यांनीं केले होते. हे दोघेहि पूर्ण असहकारवादी असून काँग्रेसच्या इतर कामकाजास सांप्रतच्या दुहीमुळे फार हरकत येते तेव्हां कौन्सिलवाल्या पक्षाशीं तेढ उत्पन्न होऊं नये म्हणून बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवावी, असें या दोघांचें मत पडलें. बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवणें म्हणजे गयेच्या काँग्रेसचा बहिष्काराचा ठराव अजिबात न मानणें नव्हे; मतदारांनीं मते देऊं नयेत, आणि उमेदवार उभे राहूं नयेत असा गयेच्या काँग्रेसचा ठराव आहे. मते देऊं नयेत हें तत्व कायम आहे मात्र मतदारांनीं मते देऊं नयेत किंवा उमेदवार म्हणून उभे राहूं नये म्हणून काँग्रेसतर्फे जी चळवळ करावयाची ती चळवळ तेवढी बंद ठेवावी, असा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें काळच्या आपल्या बैठकीत बहुमतानें ठराव पास केला. बहिष्काराचा संबंध ठराव अर्धात्री ठेवण्यांत आला नाहीं हे खरें आहे, तथापि या ठरावाला अनुसरून जी चळवळ करावयाची

ती करून नये असा ठराव ऑल इंडियाने घेतल्यामुळे कौन्सिलवाल्या पक्षाचा कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीत एक तऱ्हेचा विजय झाला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षाची अधिक मते पडली ती पंजाब, दिल्ली, संयुक्तप्रांत, व बंगाल येथून पडली. बिहार प्रांताशिवाय उत्तर हिंदुस्थानातील बंगालसकट सर्व प्रांतांतील प्रतिनिधि कौन्सिलचा बहिष्कार अधात्री ठेवण्यास तयार होते. बंगाल्यांत या बाबीसंबंधाने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांत दोन्ही बाजूचे सभासद सामान्यतः सारखे आहेत. पण देशबंधु दास यांचे अनुयायी सर्वच आले होते व बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांचे अनुयायी थोडे आले होते. संयुक्त प्रांताचा मुख्य भरणा पंडित पुरुषोत्तमदास टंडन यांच्याच बाजूचा होता; विरुद्ध असलेले दोन तीनच सभासद होते. नागपूर, वऱ्हाड व महाराष्ट्र यांची स्थिति गयेच्या काँग्रेसचे सब्जेक्ट कमिटीसारखीच होती. गुजराथ, मुंबई, कर्नाटक व मद्रास इत्याखा येथील प्रतिनिधींत बहुमत बहिष्कारास अधात्री ठेवण्याच्या ठरावाविरुद्ध होते. देवी सरोजिनी नायडू आणि टी. प्रकाशम् यांच्या दजवि पुढारी अधात्री ठेवण्याच्या बाजूला गेल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानातीलहि कांहीं प्रतिनिधि गयेच्या वेळच्या स्थितीतून फुटले. डॉ. अन्सारी यांची मते बदललेली नाहीत आणि बहिष्काराची चळवळ करणे उचित आहे असेहि त्यांना वाटते. पण हिंदु-मुसलमानांची बेकी होऊन ती बेकी हटविण्याचे सामर्थ्य काँग्रेसमधील दुहीमुळे काँग्रेसच्या हातून निघून जात आहे, आणि हे सामर्थ्य गमावण्यापेक्षा बहिष्काराची चळवळ करून उत्पन्न होणारे सामर्थ्य गमावले तरी पत्करले, असे डॉ. अनसारी यांचे मत पडले आणि याच मताचा अनुवाद देवी सरोजिनी नायडू यांनी केला. हिंदुमुसलमानांच्या बेकीसंबंधाच्या बरील विचारास डॉ. अन्सारी व देवी सरोजिनी नायडू यांनी बरील प्रसारे उचलून धरल्याकारणाने मुसलमानांच्या घतीनें यज्ञ कौन्सिलवाल्यांच्याच

पारड्यांत पडले, आणि कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये २४ वें मताधिक्य त्यांना मिळाले. कालच्या बैठकीत मि. जॉर्ज जोसेफ, रा. अणे, रा. केळकर, श्री. पुरुषोत्तमदास, डॉ. अनसारी, श्री. वल्लभभाई पटेल, श्री. पद्माभि सीतारामय्या, बाबू घोष, बाबू राजेंद्रप्रसाद, श्री. राजगोपाळाचारियर, टी. प्रकाशम्, देवी सरोजिनी नायडू, शेवटी अध्यक्ष देशबंधु दास यांची आपापल्या पक्षातर्फे भाषणे झालीं. जादा काँग्रेस भरवून राजकीय परिस्थितीचा विचार करण्यांस कौन्सिलवाला पक्ष विलकूल तयार न झाल्यामुळे जादा काँग्रेसचा प्रश्न वादविवादांत सामान्यतः मार्गेच पडल्यासारखा होता. हिंदुमुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलवाला पक्ष व काँग्रेस पक्ष यांच्यातील तेंढ मिटविणे, हे दोन मुद्दे वादविवादाकरितां पुढें आलेले होते. याशिवाय महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेची चळवळ निरूपयोगी झाली किंवा कसें हाहि मुद्दा प्राधान्येंकरून पुढें आणण्यांत येत होता. रा. अभ्यंकर, रा. केळकर वगैरे मंडळींच्यातर्फे असहकारितेची चळवळ फोल झाली आहे, असें सांगण्यांत आले. रा. केळकर, रा. अभ्यंकर यांनीं या चळवळीसंबंधानें शक्य तेवढें बोलून टाकलें. शाळा व कोर्टे यांच्यासंबंधानें बहिष्काराची चळवळ जशी अस्तास गेली आहे, तशी कौन्सिलांच्या संबंधानें देखील चळवळ अस्तास जाणार, असें रा. केळकर यांनीं आपलें ठाम मत दिलें. मि. जोसेफ यांनीं असहकारितेच्या चळवळीस उचलून धरतांना सांप्रत या चळवळींत जोम कमी दिसत आहे, त्यांचें कारण बर्किंग कमिटीतील असहकारितेच्या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांची भीतभीत काम करण्याची पद्धत होती, असें आपलें स्पष्ट मत दिलें. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवल्यानें दोन्ही पक्षांची तेंढ नाहीशी होणे शक्य नाही, हाहि मुद्दा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीपुढें मांडण्यांत आला. प्रामाणिक मतभेदांमुळे दोन पक्षांची चळवळ निरनिराळ्या स्वरूपाची

होणार आणि तेवढ्यापुरता दुजाभाव दिसून येणारच. भिन्न मते प्रदर्शित करित असतांना, किंवा त्या मतांना अनुसरून चळवळ करित असतांना एकमेकांचीं मनें विनाकारण दुखवूं नयेत असें श्री. राजगोपाळाचारीयराचें म्हणणें पडलें. तेवढा नाहींशीं करण्याकरितां मनामध्यें दुष्टभाव ठेवूं नये म्हणजे झालें. पण यापलीकडे जाऊन आपली चळवळ बंद ठेवणें प्रामाणिकपणाचें नव्हे. अशा रीतीनें चळवळ बंद ठेवणें म्हणजे विरुद्ध पक्षाच्या चळवळीकडे एक प्रकारें कानाडोळा करणें होय. असा कानाडोळा करण्यापासून कोणत्याच पक्षास खरा फायदा होत नाहीं. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव केला तरी हा ठराव कोणत्या पक्षाच्या हिताकरितां अंमलांत आणावयाचा हें पहावयास नको काय ? कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या हिताकरितां अंमलांत आणावयाचा, म्हणजे असहकारवाद्यांनीं आपलीं मते निष्कारण सोडून देणें होय. शिवाय जो कौन्सिलवाला पक्ष गदेच्या काँग्रेसचा ठराव धाव्यावर ठेवण्यास तयार झाला आदि, त्याच कौन्सिलवाल्याकरितां तुम्हीं आपली चळवळ बंद ठेवा म्हणून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें जो ठराव केला आदि त्या ठरावाची अंमलबजावणी काँग्रेसच्या अनुयायींनीं तरी कां करावी ! काँग्रेसच्या ठरावाबद्दल दुर्लक्ष करण्यास आज ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें सांगितलें आदि, काँग्रेसचे अनुयायी अगें म्हणणार कीं, ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा हा ठराव न मानतां गदेच्या काँग्रेसचा ठरावच कां मानूं नये ! धी. पद्मभाई पटेल यगैरे मंडळींनीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये अघांशी ठेवण्याच्या हा ठरावाची अंमलबजावणी होणार नाहीं, अगें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीस बळिण्यास कभी फेंकें नाहीं. रनिंग कमिटीतील पगवकारवाचांचे आग्रहें पुरवणें धी. राजगोपाळाचारीयरा, धी. पद्मभाई पटेल, दे. गंगाधरराव देशपांडे, यां गवेंद्रप्रसाद, यां मल्लिनाथ प्रसाद, शंठ सन्नालाय यजा

वगैरे मंडळी बहिष्काराची चळवळ अघात्री न ठेवतां, कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ जोरानें चालविण्याचा निश्चय करण्याचा संभव असल्याबद्दल ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत पर्यायानें सांगण्यांत आलें. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें जरी हा ठराव पास केला तरी कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ निरनिराळ्या प्रांतांत चालू ठेवण्यास या ठरावामुळें फोणीतच हरकत येणारी नाहीं. पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत ह्या प्रांतांत मात्र कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ जोरानें होणार नाहीं. तेथील पुढाऱ्यांत प्रमुख असलेले लोक कौन्सिलवाले बनले आहेत. डॉ. अन्सारी, श्री. संतानम वगैरे असहकारितावादी पंजाब-दिल्लीचे पुढारी अघात्री पक्षाचे झाले आहेत. कौन्सिलांविरुद्ध बहिष्काराची चळवळ जोरानें करण्यास लायक असलेला पुढारी पंजाब, दिल्ली व संयुक्तप्रांत येथें उरलेला नाहीं. पंडित पुरुषोत्तमदास टंडन व पंडित जवाहरलाल नेहरू हे असहकारवादी असले तरी अघात्री पक्षाचे झाले आहेत. तेव्हां पंजाब, दिल्ली, व संयुक्तप्रांत येथें लायक पुढाऱ्यांच्या अभावामुळें अघात्री ठरावाची अंमलबजावणी वगैरे रीतीनें होईल हें खरें आहे. इतर प्रांतांत या ठरावाची अंमलबजावणी होईल, असें आम्हास वाटत नाहीं, उलट या ठरावामुळें कौन्सिलवरील बहिष्काराचे चळवळीस अधिक जोर येण्याचा संभव आहे. बहार प्रांतांत या ठरावाचा कांहीं उपयोग नाहीं; उलट या ठरावामुळें तेढ मात्र अधिक वाढत जाणार आहे. बंगाल्यांत तेढ मिटविण्यास या ठरावापासून कांहीं फायदा होणार नाहीं. बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांनीं बारिसाल येथें प्रांतिक काँग्रेस कमिटीमध्ये काँग्रेसच्या इतर संस्थांना काँग्रेसविरुद्ध जाण्याचा अधिकार नाहीं असें आपलें स्पष्ट मत दिलें असल्यामुळें बंगालच्या दृष्टीनें विचार करतांना कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये झालेला ठराव पोकळ मानला पाहिजे. कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत बारिसालचा वादविवाद

दोन तीन वेळ निघाला होता. पण देशबंधु दास यांनी अध्यक्ष या नात्याने वा वादविवादास दाबूनच टाकले. कौन्सिलवाला पक्ष हा बंडखोर पक्ष आहे, असे मि. जॉर्ज जोसेफ यांनी स्पष्ट सांगितले. या बंडखोर पक्षास मदत देऊं नये म्हणून व काँग्रेससंबंधाचें आपलें कर्तव्यकर्म नीट रीतीनें पार पडून देशसेवा घडावी, म्हणून ओल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या कालच्या ठरावासंबंधानें काँग्रेसच्या पक्षानें कौन्सिलवाल्या पक्षाचें अनुकरण करून बंड कां करू नये? या विचासरणीस अनुसरून श्री. वल्लभभाई पटेल वगैरे तीन चार पुढाऱ्यांची स्पष्ट भाषणें झालीं. बंगाल, गुजराथ, कर्नाटक, मद्रास, वगैरे प्रांतांत कालच्या ठरावाची अंमलबजावणी होणार नाही व कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ पंजाब, दिल्ली, व संयुक्तप्रांत याशिवाय इतर ठिकाणी चालूच राहिल, असें कालच्या वादविवादानें स्पष्ट केले आहे. देशबंधु दास यांनी आपल्या शेवटच्या भाषणांत काँग्रेस-विरुद्ध आपण बंड केले नाही व करणार नाही असें सांगितले. मानकिक वृत्ति पालटण्यासंबंधानें असहकारितेची चळवळ यशस्वी झाली आहे, हे देशबंधु दास यांनी कबूल केले. पण प्रत्यक्ष व्यवहाराचे दृष्टीनें असहकारितेची अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे, कौन्सिलीत शिरून तेथें असहकारितेचा मार्ग स्वीकारण्यास आपण प्रवृत्त झालो आहो, असें त्यांनी जाहीर केले. कोणी पागाडोळा करून होणारी मदत आपणाला नको आहे व काँग्रेसवाल्या पक्षास स्वतःच्या तत्त्वाना अनुसरून काँग्रेससाठी जेवढी मदत करूं इष्ट वाटेल, तेवढीच मदत देशबंधु दास यांना पाहिजे आहे, असें त्यांनी सांगितले. तेव्हा उत्तम हाऊं नये म्हणून बहिष्काराचा ठराव आपली टेवणें हे कितपत जरूरीचें आहे? देशबंधु दास यांना जशी कोणाच्या पागाडोळ्याची मदत नको आहे, त्याच प्रमाणें श्री. वल्लभभाई पटेल वगैरे मंडळीनाहि कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या पागाडोळ्याची मदत नको आहे.

कौन्सिलांच्या मार्फत किंवा कौन्सिलांमध्ये बसून असहकारितेच्या चळवळीस डोळेझाकीच्या मदतीहून अधिक मदत होणे शक्य नाही, स्वतःच्या पक्षाचें हित होते असें वृथा समजून आपली चळवळ तरी कौन्सिलांच्या निवडणुकीच्या वेळीं असहकारवाद्यांनीं बंद कां ठेवावी? कौन्सिलवाला पक्ष स्थापल्यानें देशबंधु दास हे जर राष्ट्रीय समेविरुद्ध बंडखोर ठरत नाहीं तर ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा कालचा ठराव न मानल्यानें कोणीहि काँग्रेसचा अनुयायी बंडखोर ठरणार नाहीं, हे उघड आहे. हिंदु—मुसलमानांची बेकी मोडतांना तुम्हां काँग्रेसच्या अनुयायांचे आपापसांत जर तट आदत्त तर तुम्ही तरी आमची बेकी कशाला मोडता, असेंच पंजाबांत काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना सांगण्यांत येतें हें खरें आहे, पण पंजाब व संयुक्तप्रांत यांच्याबाहेर हिंदु—मुसलमानांच्या तंटयाला फारसें महत्त्व नसल्यामुळे हिंदु—मुसलमानांची बेकी मोडण्याकरितां स्वतःचीं मते सोडून देण्यास कोणी तयार होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. कौन्सिलांमध्ये शिरण्याच्या लोभामुळेच हिंदु—मुसलमान, ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर या बेक्या उत्पन्न झाल्या आहेत. या बेक्यांचीं मते असहकारवाद्यांच्या चळवळीनें गेलीं तीन वर्षे गाडल्यासारखी केलीं होती. कौन्सिलवाला पक्ष पुढें येण्याबरोबर हीं मते पुन्हां नाचूं लागलीं आहेत. या भुतांचे नाच ज्यांना कमी करावयाचे असतील, आणि खऱ्या ऐकीच्या जोरावर काँग्रेसचें पाऊल ज्यांना पुढें पाडावयाचें असेल, त्यांनीं निदान मि. जोसेफ यांनीं कालच्या बैठकींत सांगितल्याप्रमाणें डळमळीतपणा सोडून देऊन जोरकसपणानें बहिष्काराची चळवळ पुढें चालवून काँग्रेसची सेवा करण्यास तयार झालें पाहिजे, यांत संशय नाहीं.

* महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने गेल्या सोमवारी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी आणि नागपूर मराठी प्रांतिक काँग्रेस कमिटी यांच्यासंबंधांच्या वादाचा निकाल लावला, आणि दे. शिवरामपंत परांजपे यांच्या प्रांतिक काँग्रेस कमिटीस कायदेशीर ठरविलें व नागपूरचे डॉ. मुंजे यांच्या तक्रारी फोल ठरविल्या. पुण्याचा व नागपुरचा हा वाद गेल्या डिसेंबरपासून सुरू झाला. या वादाचा अखेरचा निकाल लागण्यास पुरे सहा महिने लागले. कोणत्याहि प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचें आयुष्य अवघें बारा महिन्याचें असतें. या बारा महिन्यांपैकी सहा महिने नागपूरच्या व पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षांनें शान्दिक हरकती घेऊन खाऊन टाकलें ! महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी-संबंधानें गेल्या नव्हेंद्वरमध्ये उत्पन्न झालेल्या वादाचा निकाल करण्याकरितां वॅ. सेनगुप्ता व दे. गंगाधरराव देशपांडे यांची कमिटी नेमली होती. ह्या कमिटीने दोन्ही पक्षांत तडजोड करून, व तडजोडीवर दोन्ही पक्षांच्या सहा घेऊन दोन्ही पक्षांच्या कबुलीनें निकाल दिला. गयेच्या राष्ट्रीय सभेमध्ये जर कौन्सिलवाल्या पक्षाचे ठराव बहुमतानें पास झाले नाहींत, तर पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षानें प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या हुद्यांच्या जागा जानेवारी, अखेर सोडून मोकळें झालें पाहिजे, असा ठराव स्पष्ट होता. या ठरावास स्वतः सहा करून कौन्सिलवाल्या पक्षानें कबुली दिली होती; पण वॅ. जम्ना-दास मेघा दे गेले सहा महिने महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून मिरवतच होते ! अशा मिरविण्याची त्यांची त्यांनाच संत आल्यामुळें म्हणा अथवा इतर कारणामुळें म्हणा, रत्नागिरीच्या सम्भेठनाच्या पूर्वी त्यांनीं

आजच्या मिरविण्याचा राजीनामा दिला, आणि विनदिकृतपणात त्यांच्यावर वरचढ करून पाहणारे रा. भोपटकर रत्नागिरीत अध्यक्ष म्हणून मिरवू लागले ! वर्किंग कमिटीने ह्या दुहीच्यावेळीं निकाल दिला, पण वर्किंग कमिटीसच अधिकार नाही असा मुद्दा काढून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे अपील केले गेले. व. सेनगुप्ता व दे. गंगाधरराव देशपांडे यांना ज्या मुद्यांचा निकाल लावावयास सांगितले होते, त्या मुद्यांचा निकाल त्यांनीं लावला, त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीसंबंधाच्या वादाचा निकाल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने लावावयाचा नाही, किंवा वर्किंग कमिटीने लावावयाचा नाही तर कोणी लावावयाचा ? मुंबईत भंगलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने चार निवडक सभासदांची कमिटी नेमून त्यांकडे व. जमनादास मेथा यांचे अपील निकालाकरिता दिले. ह्या कमिटीने सेनगुप्ता व देशपांडे यांना ज्या मुद्यांचा निकाल लावण्यास सांगितले होते त्या मुद्यांपुरताच त्यांना अधिकार होता; आणि त्यानंतर उपस्थित झालेल्या सर्व मुद्यांचा निकाल लावण्याचा अधिकार वर्किंग कमिटीस होता, व दे. सिंदरामपंत परांजपे यांच्या कमिटीस तोतया म्हणण्याची कौन्सिलवाल्या पक्षाची संवय अत्यंत गर्हणीय आहे, असें आपले मत दिले आणि ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने हे मत मान्य केले. अखेरीस निकाल योग्यच झाला, ही संतोषाची गोष्ट होय. पण गेले सहा महिने पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाने महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या बोकडांनी बसून एखाद्या भुताने जसे पळाडावे त्याप्रमाणे सज्जनांचा छळ केला त्याची वाट काय ? सहा महिन्यांच्या या तंटयावरून व. जमनादास मेथा किंवा रा. भोपटकर यांच्या सारखीं भुते पुण्याच्या वेताळाच्या आज्ञेवरून जर दिवसादिवस सज्जनांचे पाय ओडू लागलीं तर लोकांनीं कसे दागावे ? प्रांतिक काँग्रेस कमिटी, वर्किंग कमिटी, किंवा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी, किंवा हुना काँग्रेस यांच्यापशीं सरकारी पोलिसांसारखे, असल्या भुतांना

मिरच्यांचा धूर देऊन नाकधुन्या काढावयास लावणारें हत्यार नाही, हत्यार असलें तरी या हत्याराचा हे कधीहि उपयोग करणार नाहीत, ही गोष्ट येथें विसरतां कामा नये. मग असल्या भुतांना समाजांत स्वैरसंचार करण्यास पूर्ण मोकळीक आहे असेंच समजावयाचें किंवा कसें ? जर पूर्ण मोकळीक मिळाली तर सार्वजनिक फंड व सार्वजनिक कामें, यांचें मातेरें करण्यास हीं मुतें कधीहि कमी करणार नाहीत, सहा महिने अध्यक्ष नसतांना अध्यक्ष म्हणून मिरवावयाचें, दुसऱ्या प्रांतिक कमिटीचें येळकोट उभें करावयाचें, आपल्या संमेलनावर परिपद म्हणून शिक्षा मारावयाचा, असला या भुतांचा धिंगाणा बंद पडणें सार्वजनिक कामकाजाच्या दृष्टीनें अत्यंत जरूरीचें आहे हा धिंगाणा बंद पडण्यास एकच मार्ग आहे, आणि तो केवळ लोकांच्या हातीं आहे. एखाद्या शब्दाचा आधार घेऊन पाहिजे तसा धिंगाणा घालावयास मोठीशी बुद्धि लागते अशांतला भाग नाही; उद्दाम अरेरावीपणा अंगी असला म्हणजे एखादा महाजन, एखादा मोपटकर, किंवा एखादा जमनादास हें काम सहज करूं शकतो. सार्वजनिक चारित्र्यातील वर्तनाचे कांहीं सामान्य नियम जर अशा रीतीनें धाव्यावर बसविण्यांत आले तर लोकांनींच मनुष्यबळ व द्रव्यबळ या दोन्ही दृष्टीनें असल्या भुतांना मदत करण्याचे बंद घेतल्याशिवाय या भुतांच्या चेष्टांना आळा बसणार नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षास असें वाटत आहे की, लोकाभ्रयाचा हारा आपल्या बाजूनें एकसारखा वहात राहणार आहे, आणि या लोकाभ्रयाच्या जोरावर पाहिजे त्या सार्वजनिक कामांत वितुष्ट घालण्यास आपणांस हरकत नाही. सहा महिनेपर्यंत या मंडळीनें धिंगाणा घालून त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नव्हता असा निकाल ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडून या मंडळीनें परून घेतला ! तेव्हा यापुढें कोणत्याहि सार्वजनिक संस्थेंत पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या भुतांना प धेताळाना सार्वजनिक दृष्ट्या मदत करण्याच्या घेळी

पूर्ण विचार करूनच लोकांनी मदत करावी लागेल, हें उघड आहे. एखादा फंड, किंवा एखादी संस्था यांच्या हाती गेल्याबरोबर सार्वजनिक चारित्र्यातील सज्जनचें वर्तनाच्या नियमांना धाव्यावर बसवून सदर फंड व सदर संस्था आपल्या काटेरी लगामांत कायमची कशी राहिल व आपल्या सभोवारच्या भुतांना सदर फंडाचे जोरावर सार्वजनिक संस्थांतून पाहिजे तमा धिंगणा घालण्यास कसे सांपडेल याच विचारांत पुण्याचा कौन्सिलवाला पक्ष नेहमी निमग्न असतो, हें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सोमवारच्या निकालांने सिद्ध केले आहे. सार्वजनिक चारित्र्यास एक प्रकारचा हिडिस रोग महाराष्ट्रांत लागला आहे; आणि एकदां खुर्चीवर बसलें म्हणजे आपला अधिकार असो किंवा संपो, कांहीं केल्या खुर्ची सोडावयाची नाही; असलें दुष्ट उदाहरण पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षानें सर्व महाराष्ट्रास घालून दिलें आहे. या रोगावर बाहेरून जें औषध दावयाचें तें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने दिलें आहे. पण बाहेरून धावयाच्या औषधानें रोग पक्षा बरा द्यावयाचा नाही. या रोगाची जीं बीजे सार्वजनिक चारित्र्यांत घुसून बसली आहेत, त्या बीजांवरहि लोकांनीं नजर पोंचविणें आतां भाग झालें आहे. एखाद्या जुन्या राजवाड्याच्या शिखरावर बसलेला पक्षी कावळा आहे का गरूड आहे हें लोकांनीं नीट न्याहळून पाहिलें पाहिजे आणि नीट तपासणी करून आपल्या आश्रयाला योग्य तें वळण त्यावेळीं दिलें पाहिजे. सार्वजनिक चारित्र्य शुद्ध ठेवण्याची खबरदारी घेतली नाही, तर एखाद्या राजवाड्याचें शिखर गांठप्याबरोबर कोणताहि कावळा गरूडप्रमाणें मिरवूं शकतो आणि इतर कावळे जमवून कावकाव करून सार्वजनिक कामांत घोटाळा घालूं शकतो, याची चांगली अद्दल गेले सहा महिने महाराष्ट्राच्या अनुभवास आली आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने दिलेल्या निकालाकडे पाहून महाराष्ट्रांतील सार्वजनिक चारित्र्यास असल्या ठेचा बारंवार न लागतील अशी खबरदारी लोकांनीं यावेळीं घेणें जरूर नाही का !

* विद्वान नाहीत

नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूकरितां तुरंगांत गेलेले लोक विद्वान नाहीत, हा नागपूरच्या चळवळीवर मोठा आक्षेप आहे. नागपुरास सत्याग्रह करणारे लोक निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत कामकाज करणारे आहेत; कांठेजांतून शिकून विद्वान झालेले नाहीत; ही गोष्ट खरी आहे. ह्या पैकीं कांहींना राष्ट्रीय निशाण कसें असावे व राष्ट्राला या निशाणांचा वाय उपयोग होतो, हे विनचूक सांगतां येत नाही; यापैकीं कांहींना स्वराज्याची व्याख्या देतां येत नाही; ह्या पैकीं कांहींना महात्मां गांधी यांची असाहकारितेची चळवळ कोणत्या स्वरूपाची आहे, हे बरोबर समजत नाही; ह्या पैकीं कांहींना शांततेच्या कायदेभंगाची मीमांसा करण्याचें सामर्थ्य नाही; ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. ह्यांच्यापार्शीं जें कांहीं आहे तें भक्तीभावाच्या स्वरूपाचें आहे; महात्मा गांधी यांच्या चळवळीवर एक प्रकारची त्यांची श्रद्धा आहे! नोकरशाहीमुळे दुनिया प्रस्त झाली असून सांप्रतच्या दुःखांतून सोडविण्याचें सामर्थ्य अत्ययज्ञांत आहे असा त्यांचा विश्वास आहे; जे पुढारी या आत्मयज्ञाची चळवळ करित आहेत, त्या पुढाऱ्यांच्या संबंधानें यांच्याब्रवळ पूज्यबुद्धि आहे; त्यांची अंतःकरणें प्रामाणिक आहेत; आत्मयज्ञ करताना शरीरभ्रंश तसेण्याची उत्कट इच्छा त्यांच्या पार्शी आहे; पण विद्वान मात्र ते नाहीत. विद्वत्तेचें हें न्यून चव्हाट्यावर आणण्याचा सपाटा सांप्रत नोकरशाहीनें चालविला आहे. नोकरशाहीच्या दृष्टीनें असलेल्या पत्रकारांच्या यात दारांकडून ज्या वातण्या प्रसिद्ध होतात, त्या वातण्यांत नागपुरास तुरंगांत जाणारे लोक विद्वान नाहीत, त्यांना वाय चालत आहे

त्रे धड समजत नार्ही, दुसऱ्यांनीं सांगितल्यावरून ते त्रुंरंगांत जाण्यास तयार झाले आहेत, असे नानाप्रकारचे टोमणे नेहमीं दृष्टीस पडतात. अशा वेळीं आत्मयज्ञ करणाऱ्या लोकांच्या अंगी असलेले सद्गुण किती योग्यतेचे आहेत, आणि विद्वान नार्हीत हा दोष किती किंमतीचा आहे, याचा विचार करणे जरूरीचें झाले आहे. महायुद्धाची तुलना केली असता नागपूरच्या सत्याग्रहाचा आत्मयज्ञ अगदी लहान आहे; पण त्या तेवढ्या मोठ्या महायुद्धाच्या वेळीं तरी इंग्लंडांत किती लोकांना हे महायुद्ध कोणत्या उच्च तत्त्वाकरितां सुरू झालें हे समजलें होतें? त्या वेळचे मुख्य मंत्री मि. अँस्क्वीथ यांनीं महायुद्धाच्या प्रारंभी कित्येक महिने इंग्लंड कशासाठी लढत आहे हे शोधून काढण्याची खटपट केली. कित्येक महिन्यांची धडपड झाल्यानंतर इंग्लंडची संस्कृती जर्मन संस्कृतीहून अधिक चांगली आहे, असें कांतेजांतील एका प्रोफेसरानें सांगितलें, आणि मि. अँस्क्वीथ यांनीं तेंच तुणतुणें पार्लमेंटमध्ये चालू ठेविलें! आज तरी महायुद्ध संपून चार वर्षे झाल्यानंतर महायुद्धाच्या बुडाशीं असलेल्या उच्च तत्त्वांची ओळख कोणाला आहे? अमेरिकेचे त्यावेळचे विद्वान प्रेसिडेंट डॉ. विल्सन यांच्या लेखांना व उद्गारांना इंग्लंडच्या मुस्सद्यांनीं फाटक्या कागदांच्या टोपलींत टाकलें नार्ही काय? असें असतां इंग्लंडनें महायुद्ध कसें जिंकलें? इंग्लंडला महायुद्धाच्या तत्त्वांची व्याख्या देता येत नार्ही! कशासाठीं आपण लढत आहोंत, हे इंग्लंडच्या वीरांना समजलें नार्ही; या युद्धापासून जगाचें हित आहे किंवा कसें याची भीमांसा या वीरांना करतां आली नार्ही; मध्य प्रांतांतील एखाद्या मॅजिस्ट्रेटपुढें जर इंग्लंडच्या सेनानायकांना आरोपी म्हणून उभे केलें, आणखी त्या मॅजिस्ट्रेटनें महायुद्धाच्या बुडाशीं असलेल्या तत्त्वज्ञानासंबंधानें त्यांची परतपासणी केली, तर इंग्लंडच्या सर्व पॉलिटि-मार्शलांची फें फें झाल्यावांचून रहाणार नार्ही. मध्यप्रांतांतील जे मॅजिस्ट्रेट

व त्यांच्या हाताखालील यकील आज सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानासंबंधाने तुसंगांत जाणारांची फेरतपासणी करीत आहेत, त्यांच्यावर उद्यां जर कौर्टपुढे उभे रहाण्याची पाळी आली, आणि सरकारी नोकरी करून गोरगरिवांचे गळे कापण्यास तुम्हीं कां उच्युवत झालांत म्हणून जर त्यांना विचारण्यांत आलें, तर रस्त्यांतील पोरेंहि त्यांची हुर्यो करतील असली बाष्कळपणाची उत्तरे त्यांच्या तोंडून निघाल्यावांचून रहाणार नाहीत! आज मॅजिस्ट्रेटी घोड्यावर ते बसले आहेत आणि त्यांच्या चाचकांच्या कक्षेंत त्यांच्या शेजारी पायीं चालण्याची पाळी प्रामाणिक सत्याग्रही धीरांवर आलेली आहे. अशा वेळीं एखाद्या अविद्वान सत्याग्रही आरोपीला तुला स्वराज्य म्हणजे काय हें समजतें काय, म्हणून प्रश्न विचारण्याचा हलकट उद्दामपणा जर मॅजिस्ट्रेटनें दाखविला, आणि नोकरशाहीच्या बगलवच्च्यानीं मॅजिस्ट्रेटनें आरोपीची कशी टर उढविली म्हणून जर चोहोंकडे तारा पाठविल्या, तर त्यांत कांहीं नवल नाही. मॅजिस्ट्रेटी अधिकाराची धुंदी डोळ्यावर चढली असतांना दुसऱ्याला कसत्या-प्रमाणें लेखून त्याची हुर्यो करण्याकडे कल साहजिकपणेंच उत्पन्न होतो! असल्या धुंदीत हा दोष जर एखाद्यानें दाखविला नाही तर तें नवल होय. दारू पिणारा बरळणारच व त्या दारू पिण्याची वाटली धरणारा बातमीदार या बरळण्याचें कौदुक करणारच! अधिकाराच्या नशेचा हा साहजिक परिणाम आहे. आपणास या दोषांशीं कांहीं कर्तव्य नाही. तुसंगांत जाणारे लोक विद्वान नाहीत या आरोपामुळे कोणाचा बद्धिभेद होऊं नये एवढीच सधरदारी घेणे जरूरनें आहे. महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या बळ-बळीच्या अंगी सर्वाना तीं तत्वे सांगोपांग समजून देऊन त्या विद्वान वनविण्याचें आज सामर्थ्य नाही हे खरें आहे. पण या सामर्थ्याची आज जरूरी नाही. यश मिळविण्यास हें विद्वत्तेचें सामर्थ्य चोहोंकडे पसरलेलें

असायें लागतें असें नाही. कांहींना समजतें, कांहींना समजत नाही; अशी स्थिति नेहमीं असावयाचीच ! यशाचें सामर्थ्य तर्कटपणांत नसून विद्वत्ता लढण्याच्या वेळीं उपयोगीं पडत नाही. कर्त्या पुरुषाची बुद्धि स्थिर होण्यास विद्वत्तेची जरूरी असते, पण स्थितधि झालेल्या मुनींच्या सांप्रदायाची अम्मलबजाणी संसारांत घडण्यास सत्याची चाड, प्रामाणिकपणा, श्रद्धा, व आत्मयज्ञ करण्याची तयारी या सद्गुणांचीच अधिक जरूरी असते. पराक्रम म्हणजे विद्वत्ता नव्हे ! सांप्रदायानें ठरविलेल्या तत्त्वाकरितां निश्चयानें श्रद्धापूर्वक केलेल्या आत्मयज्ञाला पराक्रम असें म्हणत असतात. पराक्रम दाखविण्यास ज्या सद्गुणांचा समुच्चय जरूर असतो, तो सद्गुणांचा समुच्चय आज नागपूरच्या वीरांच्या अंगी प्राधान्यें करून दिसत आहे. विद्वत्तेच्या जोरावर फ्रान्सनें महायुद्ध जिंकलें नाहीं, तर पराक्रमाच्या सद्गुणांच्या जोरावर महायुद्ध जिंकलें, हे विसरतां कामा नये. हिंदुस्थानांत आज उणीव आहे ती विद्वानांची नाही, पराक्रमी वीरांची आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभेंत तास दोन तास जरी हजर राहिलें तरी फाजील विद्वत्तेस उत आला आहे, असें तेव्हांच ध्यानांत येतें. शब्दाचे कीस काढण्यांत आमचे लोक प्रवीण झाले आहेत; पार्लमेंटरी वादनिवादांत आमचे लोक कोठेंहि मागे हटणार नाहीत, नेमस्तांनीं भरलेली दिर्घांतील असेवली देखील इंग्लंडच्या पार्लमेंट सभेवर आज शब्दबळतांत ताण करील ! पण ही विद्वत्ता आज राष्ट्राच्या उपयोगीं पडत नाही, कारण पराक्रमाची व विद्वत्तेची फारकत झाली आहे. महात्मा गांधी यांची असहकारितेची चळवळ ही फारकत काढून टाकण्यासाठीच आहे. विद्वत्तेला आजहि हिंदुस्थानांत आरामाची गुलामगिरी आवडते. विद्वत्तेची ही वेश्यावृत्ति नष्ट झाल्याशिवाय हिंदुस्थानचें कल्याण होणार नाही. अशा वेळीं पराक्रमी पुरुषांमध्ये ते विद्वान नाहीत म्हणून दोष काढणें म्हणजे राष्ट्राच्या हितावर कुन्हाड मारणें होय. ह्या

वेळीं राष्ट्रांमध्ये पराक्रमाचेच सद्गुण वाढीस लावले पाहिजेत. आज सर्व दर्जाच्या व सर्व स्थितीतल्या लोकांत आत्मयज्ञाचें जें वारें नागपुरांत खेळत आहे त्या वाऱ्याची जर तुम्ही यद्वा करूं लागलां, तर विद्वानांची वेशयवृत्ति कधी संपणार नाही. पराक्रमाची टर करणाऱ्या विद्वत्तेला विद्वत्ता तरी कसें म्हणावें ? पराक्रमाच्या सद्गुणांचें स्वरूप ज्या बुद्धीला समजत नाही त्या बुद्धीवर व्यापकपणाचे संस्कार झाले आहेत असें कसें मानावें ? पराक्रमाचें प्रतिबिंब ज्या बुद्धीत पडत नाही ती बुद्धि शिकल्यासवरल्यानें निर्मल झाली आहे असें मानण्यास आधार काय ? सद्गुणांचें, सत्याचें व परमेश्वराचें स्वरूप ग्रहण करण्याची शक्ति जेथें नाही, तेथें विद्वत्ता आहे असें कसें म्हणावें ? ही विद्वत्ता नव्हे, नुसती घोसपट्टी आहे ! विद्वत्तेनें अंतःकरण शुद्ध व्हावें लागतें आणि परमेश्वरी तेजाचें किरण ग्रहण करण्याइतकीं निर्मलता उत्पन्न व्हावी लागते. ज्या विद्वत्तेमुळे मनुष्याची बुद्धि परमेश्वराचें अधिष्ठान होऊं शकत नाही, त्या विद्वत्तेस विद्वत्ता म्हणण्याऐवजी विद्वत्तेचें सोंग म्हटलें पाहिजे ! नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीनें ही विद्वत्तेचीं सोंगें आतांच चव्हाठ्यावर आली आहेत, हें एक प्रकारें यरें झालें आहे. या सोंगांच्या नादी लागून राष्ट्रास पराक्रमहीन करण्याचा जो प्रयत्न सांप्रत करण्यांत येत आहे, त्या प्रयत्नास हाणून पाडण्यांत ह्या वेळीं खऱ्या देशभक्तांनीं मुळींच आळस करतां कामा नये. शत्रूनें, निश्चयाने व आत्मयज्ञाच्या भावनेनें जे पराक्रमी वीर आज रणमैदानावर उभे आहेत त्या वीरांतील सर्वांकडूनच रणमैदानाचें अग्रेसरें टोळ गांठले जाईल असें विलकूठ नाही. कांहीं रणमैदानावर उभे राहण्यापुरते पुढें येतील, कांहीं दहा पावले पुढें गेल्यावर मागे सरतील, कांहीं अर्ध्या घाटेवरच युद्ध सोडून देतील; व कांहीं अग्रेसरें टिपतील. कोणत्याहि लढाईत रणमैदानावर हा प्रकार दृष्टीस

पडावयाचाच. हा दोष अपरिहार्य आहे. तेव्हां त्याबद्दल विषाद मानण्याचे विलकूल कारण नाही. विद्वत्तेच्या ज्या सोंगांना असले दोष दाखवून आपल्या वेश्यावृत्तीवर पांघरूण घालावयाचे असेल त्यांनी खुशाल असल्या दोषारोपांची पारायणं करीत. बसविं. पराक्रमाच्या सद्गुणांचे ग्रहण करण्यास उन्मुख झालेले राष्ट्र असली पारायणं ऐकतच नाही. तेव्हां. नागपूरच्या वीरवृत्तीच्या लोकांनी निदकांच्या शिव्याशापामुळे आपला तेजोभंग होऊ न देतां, आपल्या कामास श्रद्धेने व तत्परतेने स्वतःस वाहून घ्यावे हेच योग्य. श्रद्धा व तत्परता असल्यावर निदकांचा उलट उपयोग करून घेतां येतो. नागपूरचा सत्याग्रह पराक्रमी वीरांचा असल्यामुळे विद्वत्तेचे सोंग घेतलेल्या निदकांचा ते उपयोग करून घेतील यांत संशय नाही.

* महात्मा गांधी चुकले काय ?

मद्रासेस असहकारितेच्या चळवळीचे निरीक्षण करतांना महात्मा गांधी यांच्या पदरांत एक ढोबळ चूक वांधण्याचा प्रयत्न दे. वं. दास यांनी केला आहे. महात्मा गांधी यांनी लॉर्ड रीडिंग यांची तडजोड नाकबूल करण्यांत ढोबळ चूक केली, अडाण्यासारखा गडबडगुंडा केला, वाकवगार नसलेल्या मुत्सद्याप्रमाणे कांहींतरी 'बंगलिंग' केले, असा दे. वं. दास यांचा आरोप आहे. युवराज कलकत्यास पोंचण्यापूर्वी युवराजांचा कलकत्यांतील बहिष्कार उठविण्यांत याचा म्हणून लॉर्ड रीडिंग स्वतः कलकत्यास गेले, आणि सभावंदीच्या कायद्याखाली पकडण्यांत आलेल्या कैद्यांना सोडून देतो, युवराजांवरील बहिष्कार तेवढा उठवा, अशी तडजोड बडे लाट व बंगालचे छोटे लाट या दोघांनी दे. वं. दास यांच्या पुढे तुरुंगात ठेवली. दे. वं. दास यांनी ही तडजोड स्वतः मान्य केली, पण आपण तुरुंगांत असल्यामुळे आपल्याकडे पुढारीपणा न घेतां सदर तडजोड महात्मा गांधी यांजकडे पाठविली, महात्मा गांधी यांनी ही तडजोड पसंत केली नाही. सभावंदीच्या कायद्याखालचे तेवढेच कैदी सोडून उपयोगाचे नाही, तर अलीबंधुंगारखे विलाफतीच्या चळवळीतील मुसलमान कैदीहि सोडले पाहिजेत, असा हट्ट महात्मा गांधी यांनी धरला आणि यामुळे तडजोड फिगकटली, महात्मा गांधी यांचे हे धोरण चुकीचे झाले असे दे. वं. दास यांचे म्हणणे आहे. हे 'बंगलिंग' झाले. कांहींतरी अडाण्यासारखे अव्यवस्थितपणाचे हे घृत्य झाले. राजकारण माहीत नसलेल्या पुरुषांच्या रातून ही ढोबळ चूक झाली. भलताच मनुष्य पुढारी नेमला गेल्यावारणाने वाही तरी तिरपागटें झाले. राजकारणांत दापदापचाची

दक्षता महात्मा गांधी यांनी दाखविली नाही. आपलेंच वेळकोट घेऊन वसत्यानें राजकारण कसें दिनसतें, किंवा ' बंगलिंग ' होतें, याचें हें उदाहरण आहे. महात्मा गांधी चुकले असें म्हणण्यास दे. वं. दास आज तयार आहेत, ह्याचें कारण तुरंगांतून सुटण्याची संधी वाया गेली हें नव्हे. तुरंगवासाच्या दुःखाची फिकीर दे. वं. दास यांना नाही; पण राजकारण विघडलें या बद्दल त्यांना वाईट वाटत आहे. राजकारण विघडलें तें कसें ? ' बंगलिंग ' झालें ते कोठें ? आडमुठेपणा झाला तो कोणता ? दे. वं. दास यांचें असें म्हणणें आहे कीं, अत्यंत प्रबळ असलेल्या नोकरशाहीचे पुरस्कर्ते दोघे-लाट आपण होऊन तटजोड करण्यास पुढें आले असतांना तडजोडी-मुळें जें यश लोकांच्या डोळ्यांत शिरलें असतें त्या यशाला आपण मुकलों आहोत. थोडेसें यश मिळत असलें तरी तें यश हस्तगत करून घेण्यास राजकारणी पुरुषानें चुकूं नये. यश मिळालें म्हणून मिरवावयास सांपडलें असतां जें काम आपोआप होतें तें दुसऱ्या कशानें होत नाहीं Nothing Succeeds Like Success बडे लाट व छोटे लाट शरण आले म्हणून टिमकी वाजवावयास सांपडली असती, शेकडो कैदी तुरंगांतून बाहेर येऊन त्यांच्या वंधुमुक्ततेमुळें आपल्या यशाचा नगरा चौहोंकडे वाजत राहिला असता; लाट साहेबांना गांधींनीं शरण आणलें म्हणून जो तो म्हणत राहिला असता आणि लोकांचा विश्वास त्यामुळें दुणावून पुढचें कार्य सुकर झालें असतें. पुढें चालून आलेलें हें यशाचें ताट दूर लोटण्यांत महात्मा गांधी यांनीं अडाणीपणाची चूक केली, तेव्हां महात्मा गांधी यांच्या धोरणांत कांहीं हंशील नाही, असा हा आरोप आहे. थोडीतरी यशाची न्युणुक मधून मधून दाखवितां आली पाहिजे. लहान सहान चमत्कार दृष्टीस पडल्यामुळें नमस्कार झडत राहिले पाहिजेत; येरवी राजकारण सुकर व्हावयाचें नाही; अशा धोरणाचाच मताचा अंगिकार दे. वं. दास यांनीं केला आहे.

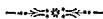
अह्मी बंधूंना सोडले नाही तर तडजोड नको, असा हद्द महात्माजींनी कलकत्यास लाटसाहेब गेले असतांना धरला, इतकेंच नव्हे, तर अहमदाबादच्या काँग्रेसच्या वेळीहि हाच हद्द धरला आणि मुंबईस समेटाची सभा अहमदाबादच्या काँग्रेसनंतर एक महिन्याने झाली असतां पुन्हां तोच हद्द धरला ! तीन वेळां एकसारखा एकच हद्द दाखविला. अह्मीबंधूंच्या स्नेहानुळे व प्रेमानुळे महात्मा गांधी यांनी हा हद्द दाखविला कीं राजकीय धोरणानुळे हा हद्द दाखविला ? यडे लाटसाहेब सिमला सोडून कलकत्यास गेले व तडजोड करण्यास तयार झाले याचें कारण काय ? नोकरशाहीला हजारो कैद्यांना कोणत्या तुरुंगांत ठेवूं म्हणून काळजी पडली होती व त्या काळजीनुळे तडजोड पुढें आली, असें म्हणतां येतें काय ? कैदेत टाकण्याच्या त्रासानुळे तडजोड जर पुढें आली असती तर अह्मीबंधूंना सोडून देण्यास लॉर्ड रीडिंग यांनी का मागें घेतले असतें ? दहा पांच हजार कैदी सुटावयाचे होते त्यांत दोन चारशें जास्त कैदी किंवा अवघे दोन अह्मीबंधू सोडून दिले असते म्हणून लाटसाहेबांचें तरी कोणतें विघडणार होतें ? लाटसाहेब लॉर्ड रीडिंग यांनी अह्मीबंधूंना सोडून द्यावयाचें नाही म्हणून एवढा हद्द कां धरला ! दोनच इसमांची बाब, पण त्याकरितां लॉर्ड रीडिंग यांनी तडजोड कां मोडली ? आपण होऊन तडजोड त्यांनीं पुढें आणली होती; आपण होऊन हजारो कैद्यांना सोडून देण्यास ते तयार झाले होते; आपण होऊन शरण गतीची लोटांगणें घालीत कलकत्यास धरणें धरून ते बसले होते; मा दोनच अह्मीबंधूसंबंधानें येवढा दीर्घद्वेष लाटसाहेबांनीं कां दाखवावा लॉर्ड रीडिंग यांच्यासारखा चतुर व न्यायनिपुण पुरुष अवघ्या दो मुसलमान कैद्यांसाठीं आपली तडजोड फुकट जाऊं देण्यास कसा तय होतो ? ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना लॉर्ड रीडिंग यांनीं दीर्घद्वेषानु तडजोड वाया जाऊं दिली, असें म्हणणें कधीहि संयुक्तिक होणार नाई

अलीबंदूसंबंधाच्या आपल्या स्नेहामुळे महात्मा गांधी यांनी ही तडजोड घायां जाऊ दिली हे म्हणजे जसे खोटें आहे तसेच दीर्घद्वेषामुळे लॉर्ड रीडिंग घसरले हेहि म्हणजे खोटें आहे. गजकारणाचा ओघ न समजल्यामुळे अशी भलतीच टीका करण्यांत येते. तुर्की प्रश्न मिटला नसल्यामुळे व सुर्काच्याविरुद्ध इंग्रजांचें धोरण दृष्टीस पडत असल्यामुळे युवराजांनी हिंदुस्थानांत जाऊं नये, कारण हिंदुस्थानचे मुसलमान फार खवळले आहेत, ते युवराजांवर बहिष्कार घालण्यास चुकणार नाहीत असे युवराजांच्या प्रवासाच्यापूर्वी वजाविण्यांत आले होते. हिंदुमुसलमानांच्यातर्फे असे वजाविण्यांत आले होते, इतकेंच नव्हे तर ग्रीसचा पक्ष उचलून घरण्यांत इंग्रज मुत्सद्यांनी चूक केली आहे असे म्हणणाऱ्या व त्यावेळचे मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या विरुद्ध असलेल्या इंग्लंडातील पक्षाचें हेच मत होते. इंग्रजी साम्राज्यांतील मुसलमानांचीं मनें दुःखानें होरपळलीं असून टर्कीच्या विरुद्ध धोरण स्वीकारण्यांत ग्रीसचें जरी कल्याण झालें तरी हिंदु-मुसलमान दुःखी कष्टी झाल्यामुळे इंग्रज साम्राज्याचें एकंदर अकल्याणच होणार असें म्हणणारा त्यावेळीं इंग्लंडांत विरोधी पक्ष होता. या विरोधी पक्षाचे म्हणण्यांत विलकूल अर्थ नाही, हिंदु-मुसलमान कांहीं तितकेसे खवळलेले नाहीत; आणि युवराज हिंदुस्थानांत गेले असतां त्यांचा चोहोकडे सन्मान होऊन मुसलमानांच्या खवळण्याचा बुडबुडा फुटून जाईल; अशा मतल्यानें युवराजांना हिंदुस्थानांत पाठविण्यांत आले. इंग्रजी मुत्सद्यांच्या व मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या धोरणाचा हा मतलब सिद्धीस नेण्याचा बोजा लॉर्ड रीडिंग यांच्या मस्तकावर होता. हा मतलब सिद्धीस न जाणें हे टर्कीच्या कल्याणाचें होतें. तुर्की राज्यानें स्वतंत्र प्रभुत्व उपभोगित राहिले पाहिजे, आणि टर्कीच्या या स्वतंत्र प्रभुत्वामुळे सर्व मुसलमानी प्रदेशांचें व हिंदुस्थानसकट अर्ध्या अधिक आशिया खंडाचें जगाच्या कार-

युवराजांना हिंदुस्थानांत पाठवून देण्यांत आले होते, त्या घोरणावरच नालायकीचा छाप लाटसाहेबांनी स्वतःच आपण होऊन मारल्यासारखे झाले असते. लाटसाहेबांना तसे करता येईना ! त्यांत त्यांचा दोष नाही. मंत्रिमंडळाच्या घोरणाचे ते ताबेदार आहेत. महात्मा गांधी यांना तर मि. लाइड जॉर्ज यांच्या घोरणावर, सवर घोरण हिंदू-मुसलमानांच्या मनोवृत्ति खचवून सोडणारे आहे; असा नालायकीचा छाप प्रत्यक्ष मारला गेलेला युवराजांच्या प्रवासाच्या घेळीं दाखवावयाचा होता. हा छाप मारून घेण्यास लाटसाहेब आपण होऊन तयार होईनात. हा छाप मारला जाणें त्यावेळीं अत्यंत जरूरीचें होतें. लाटसाहेबांनी स्वतः जो छाप मारून घेतला नाही तो छाप प्रत्यक्ष अनुभवामुळे मारला गेला, व मि. लाइड जॉर्ज यांच्या घोरणाला इंग्लंडांत मिळत असलेला पाठिंबा हा छाप मारला गेल्यानंतर हलके हलके डळमळू लागला, आणि अखेरीस मि. लाइड जॉर्ज यांचें मंत्रिमंडळ उलथून पडून टर्कीशी गुण्यागोविंदाच्या सलोखा होण्याची वेळ आज आली ! गुण्यागोविंदाचा सलोखा होण्याची वेळ येण्याचें जें यश आज दृष्टीस पडत आहे त्या यशाचे कारणांत मि. लाइड जॉर्ज यांच्या घोरणाचा पाठिंबा, युवराजांच्या प्रवासाच्या वेळच्या फटु अनुभवानें डळमळीत होणें हें एक कारण आहे. हिंदू-मुसलमान स्वतःच्या स्वार्थत्यागानें हें कारण उत्पन्न केले असल्यामुळे हिंदी राजकारणांत या कारणास अप्रस्थानच दिलें पाहिजे. युरोपियन राजकारणांत हें कारण दुय्यम प्रतीचें ठरेल यांत संशय नाही; पण इतर कारणांशी हिंदी लोकांच्या स्वतःच्या कृतीचा संबंध येत नसल्यामुळे हिंदी लोकांच्या दृष्टीनें तीं कारणें दैवार्थनच समजलीं पाहिजेत. हिंदी लोकांच्या पराक्रमाचे आटोक्यांत तुर्की यशाचें एकच कारण होतें; आणि तें कारण म्हणजे हिंदी लोकांची प्रक्षुब्ध मनोवृत्ति इंग्रजी मुत्सद्यांच्या अनुभवास आणून देणें हें होय ! हा डाव साधावा

म्हणून महात्मा गांधी यांनी लॉर्ड रीडिंग यांची तडजोड नाकारली; हा डाव साधावा म्हणून मुंबईच्या तडजोडीच्या सभेत महात्मा गांधी यांनी सर शंकर नाय्यर यांच्या सारख्यांना पूर्णपणे नाखूप केले; हा डाव साधावा म्हणून महात्मा गांधी यांनी तुरुंगांत जाण्याचा आत्मयज्ञ केला ! आज कर्मधर्मसंयोगाने दैवधीन असलेल्या गोष्टीचाहि पूर्ण पाठिंबा मिळून म. गांधी यांचा डाव साधलेला आहे, लॉर्ड रीडिंग यांच्या तडजोडीला जर म. गांधी वळी पडले असते, तर लॉर्ड जॉर्ज यांच्या धोरणाला इंग्लंडचा पाठिंबा मिळाला असता, आणि प्रतिकूल दैवालाहि एका बाजूने सारून मि. लाइड जॉर्ज यांनी इंग्रजी साम्राज्याची सर्व शक्ति तुरीयावर फेकण्यास कांकू केले नसते ! त्यांनी कांकू केले; कारण महात्मा गांधी यांनी हिंदुस्थानची प्रधुब्ध स्थिति इंग्रजी मुत्सद्यांच्या अनुभवास युषरात्राचे प्रवासाच्या वेळी आणून दिली, हे मोठे यश महात्मा गांधी यांच्या धोरणाला मिळाले असता, दे. वं. दास हांच्या प्रमाणे, कोट्याच्या खाऊ खाण्याच्या आमिषाने लहान मुलाप्रमाणे ते पसले नाहीत हे योग्य झाले की अयोग्य झाले ? थोडासा खाऊ खावयास मिळाला म्हणून हिंदी राजवाराणाच्या संसाराचे फिती एक रिटचांचे मातेरे करून घेण्यास महात्मा गांधी तयार झाले नाहीत हे 'बंगलिंग' झाले पाव ! मुग्य धोरण न सोडता उपांगाच्या सोमामुळे महात्मा गांधी पसले नाहीत, हा आठमुट्या मुत्सद्यांचा मुटवटगुंडा ठरतो पाव !

* लो. टिळक व समूहाचा आत्मयज्ञ

न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज यांचा संबंध सुटून लो. टिळक राजकारणांत पूर्णपणे पडल्यानंतर, त्यांचें सर्व आयुष्य, त्यांनीं एकट्यांनीं केलेल्या आत्मयज्ञाची एक लांबलचक मालिकाच होऊन बसलें. अखेर पर्यंत हें आत्मयज्ञाचें व्रत त्यांनीं एकसारखें चालविलें, व फलाची अपेक्षा न करतां कर्तव्यकर्म म्हणून सतत लढत राहणाऱ्या व आत्मयज्ञांतच सुख मानणाऱ्या तेजस्वी लढवऱ्याचें उदाहरण राष्ट्रास घालून दिलें. विभूतीनें स्वतःच्या एकट्याच्या वृद्धीनें निश्चित केलेल्या कर्तव्याच्या जोरावर केलेल्या आत्मयज्ञापासून समूहाच्या आत्मयज्ञाला कोणत्याहि राष्ट्रांत प्रारंभ झाला पाहिजे. तेव्हां लो. टिळक यांचें चरित्र संपतें न संपतें तोंच हिंदुस्थानांत समूहाच्या आत्मयज्ञास प्रारंभ व्हावा, हें अगदीं साहजिक आहे. महात्मा गांधी यांनीं जी असहकारितेची चळवळ सुरू केली आहे, ती जंगी चळवळ म्हणजे समूहाचा आत्मयज्ञच होय. दक्षिण आफ्रिकेंत असतांना समूहाच्या आत्मयज्ञाची महति महात्मा गांधी यांच्या मनावर विवली होती, आणि हिंदुस्थानांतहि खरी संधी येण्यावरोवर समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या चळवळीस त्यांनीं प्रारंभ केला. व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाचा मार्ग व समूहाच्या आत्मयज्ञाचा मार्ग, हे दोनहि एकाच स्वरूपाचे असतात. व्यक्तीला जी निंदा सोसावी लागते, किंवा ज्या हालअपेष्टांतून जावें लागतें, तीच निंदा व त्याच हालअपेष्टा समूहाच्याहि आत्मयज्ञाच्या कपाळीं लिहिलेल्या असतात. व्यक्तीचा आत्मयज्ञ समूहाकरितां असतो; आणि समूहाचा आत्मयज्ञ मार्गें पुढें हालत राहून अखेरीस यज्ञाच्या पायरीला चढतो. समूहाच्या आत्मयज्ञास जन्म दिला, म्हणजे व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाचें कार्य संपतें. ज्या विभूतींनीं

असल्या समूहाच्या आत्मयज्ञास जन्म दिलेला असतो, त्या विभूतीच्या चरित्राकडे पाहून समूहाचा आत्मयज्ञ नेहमी आपला मार्ग आक्रमीत असतो. समूहाच्या आत्मयज्ञास मार्गदर्शक होण्याकरितांच ऊर्फ लोकसंग्रह-करण्याकरितांच मुक्त झालेल्या पुरुषांनीहि कर्मे आचरली पाहिजेत, हे गीतारहस्यातील तत्त्व ध्यानांत ठेविलें असतां लोकमान्य टिळक यांच्यासारख्या विभूतीच्या चरित्राचा व सांप्रतच्या समूहाच्या आत्मयज्ञाचा कोणता संबंध आहे, हे तेव्हांच ध्यानांत येतें. १८९७ साली लो. टिळक तुरुंगांत गेल्यांंतर लोकांकडून टाळ्या वाजवून घेण्याकरितां हा तुरुंगांत गेला आहे, अशा प्रकारचे आरोप त्यांच्यावर काय कमी झाले? सांप्रतच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीवर हेच आरोप सुरू आहेत. असहकारितेची चळवळ लोकप्रिय व्हावी म्हणून राष्ट्रीय निशाणाच्या समूहाचा आत्मयज्ञ करण्यांत येत आहे; अशी निंदा आजकाल काय थोडी एकावयास मिळते? लो. टिळक यांनी या निंदेची पर्वा केली नाही; आणि त्यांच्या आयुष्याचे अखेरीस त्यांचे निंदकच स्तुतिपाठक होऊन बसले. फलासंबंधानें अपेक्षा मनांत न धरतां आत्मयज्ञ करण्याचा लो. टिळक यांचा स्वभाव पडल्यामुळें त्यांना अशा निंदेची पर्वा करण्याची जरूरी राहिली नाही. आज समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या वेळीं व्यक्तिशः निंदा किंवा स्तुति जी होते ती पुढाऱ्यांची होते, पण बाकीच्या लोकांना आपल्या कृतीत फल्याधिपयीची पूर्ण उदासीनताच ठेवावी लागते. आज ७५ लोक पकडले, काळ मुरतचे ४० पकडले अशा प्रकारच्या यातम्या प्रसिद्ध होण्यापलीकडे अधिक गवगवा समूहाच्या आत्मयज्ञाचा होऊंच शकत नाही. तत्काळ

शकत नाही. आज अशा प्रकारच्या समूहाच्या आत्मयज्ञाची उदाहरणे हिंदुस्थानांत एकसारखी दृष्टीस पडत आहेत, हे हिंदुस्थानचें सद्भाग्यच समजलें पाहिजे. युवराजांच्या प्रवासाच्या वेळच्या आत्मयज्ञाची समाप्ति होते न-होते, तोंच अकालींचा आत्मयज्ञ सुरू झाला; आणि अकालींचा आत्मयज्ञ संपतो तोंच राष्ट्रीय निशाणाचा आत्मयज्ञ पुढें आला. यज्ञ सर्व आत्मयज्ञांवर मूर्खासारखें कांहीं तरी करीत आहेत, अशी टीका विरुद्ध पक्षाकडून करण्यांत येत आहे. हा मूर्खपणाचा छाप टिळकांवर मारण्यास त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांनीं कोठें कमी केलें ? आपलें सामर्थ्य न ओळखतां टिळक या ठिकाणीं घसरला, म्हणून आनंद मानणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांचें उद्गार टिळकांच्या वेळीं काय कमी ऐकण्यांत येत होते ? १७ सालच्या कारागृह-वासानंतर टिळकांचें सार्वजनिक आग्रह्य संपलें, आणि पोरकटपणानें यानें आपल्या बुद्धिमत्तेची खराबी करून घेतली, म्हणून म्हणणारे काय थोडे लोक होते ? ताईमहाराजांच्या खटल्यांत टिळक सांडल्या बरोबर याच्या सार्वजनिक चारित्र्यावर पडदा पडला असें म्हणून मुंबईस व पुण्यास काय थोड्या लोकांनीं आनंद मानला ? सुरतेची काँग्रेस मोडल्यानंतर 'टिळक मावळला' म्हणून टाही फोडण्यास काय थोड्या लोकांनीं कसूर केली ? आज याच गोष्टी समूहाच्या आत्मयज्ञासंबंधानें ऐकूं येत आहेत. राष्ट्रांत कुवतच नाही, मग समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या गोष्टी बोलतां कशाला, अशी टीका एकसारखी चालली आहे. नागपुरास एखाद्या दिवशीं दोन तीन असामीच तुरुंगांत गेले आणि यांतिल एखाद्यानें माफी मागितली म्हणजे, चालली भरत ही समूहाच्या आत्मयज्ञाची चळवळ, अशी टीका आजकालहि वारंवार याचांवापास मिळत आहे ! असल्या टीकेनें लोकमान्य टिळक कधीहि निरुत्साह झाले नाहीत; असल्या टीकेमुळे त्यांनीं कधीहि मार्गे पाऊल घेतलें नाही. व्यक्तीच्या काय किंवा राष्ट्राच्या काय, आत्मयज्ञांच्या चळवळीस

भरती ओहोटी असावयाचीच. भरतीने फुगूं नये व ओहोटीने अटूं नये, असा त्यांनीं क्रम ठेविला होता, तोच क्रम समूहाच्या आत्मयशानेहि आज पुढें चालविला पाहिजे. लो. टिळक हे स्वतः इतरांना आत्मयज्ञ करा म्हणून सांगण्याच्या, उर्फ त्या संबंधानें संघटित प्रयत्न करण्याच्या उद्योगांत पडले नाहीत. स्वतःच्या एकट्याच्या आत्मयशानें असला उद्योग करण्याची स्फूर्ति राष्ट्रांत आपोआप उत्पन्न होईल, अशी त्यांची भ्रद्दा होती, आणि राष्ट्रांभर असला उद्योग सुरू झाला असतां त्या उद्योगाचें नीट संग्रहण व्हावें म्हणून, उर्फ लोकसंग्रहाकरितां ते स्वतःच्या एकट्याच्या आत्मयज्ञाचें उदाहरण लोकांपुढें ठेवीत असत. पुण्यास पिकेटिंगची चळवळ प्रथम त्यांनीं सुरू केली; पण समूहाच्या आत्मयज्ञाचें स्वरूप या चळवळीस येणार असें पहाण्याबरोबर ती चळवळ पुढें चालविणें किंवा कसें हें त्यांनीं स्वयं. सेवकांवरच सोपविलें. पुण्याच्या पहिल्या पिकेटिंगच्या वेळीं दंगाधोषा होऊ न देतां शांतता राखण्याची जबाबदारी आपल्यावर आदे असें लो. टिळक यांना कळवून, पिकेटिंगच्या कार्यांत अडथळा करण्यास पोलिसांनें सुरवात केली. पिकेटिंग चालूं असतांना रस्त्यांत पूर्ण शांतता ठेवण्याचा बोजा मी माझ्या शिरावर घेतों, असें आश्वासन लोकमान्य टिळक यांनीं पोलिसला दिलें. त्यावेळीं पोलिस सुपरिंटेंडेंट यांनीं टिळकांना असें उत्तर दिलें की, रस्त्यांत शांतता राखण्याचें काम बादशहाच्या सरकारचें आदे, व हें काम स्वतःच्या हातून सोडण्यास बादशहाचें सरकार बिलकूल तयार नाही. पोलिस सुपरिंटेंडेंटच्या या उत्तरामुळें मॅजिस्ट्रेटच्या हुकुमानें ही पिकेटिंगची चळवळ निष्कारण बंद पाडण्यांत येणार, हें टिळकांनीं त्यावेळीं तेव्हांच ओळखलें; आणि मॅजिस्ट्रेट जीलमाचे पायीं आत्मयज्ञ करण्यास जे तयार असतील त्यांनीं या चळवळींत पुढें यावें, असें स्वयंसेवकांना त्यांनीं बजावले, त्यावेळीं एक

दिवस स्वयंसेवकांनी मॅजिस्ट्रेटी हुकूम तोडला, व पुढे पिकेटिंगचे काम बंद पडले. पुण्याच्या पहिल्या पिकेटिंगच्या वेळी दंडाची बहुतेक सर्व रक्कम 'केसरी' ऑफिसांतून भरणा करण्यास त्यावेळी लो. टिळक यांनी कमी केले नाही; पण चळवळ पुढे चालत नाही याबद्दल त्यांच्या मनास अत्यंत वाईट वाटले, व इतरांच्या मदतीची अपेक्षा न करता केवळ फकिरी वृत्तीने आत्मयज्ञ करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या स्वयंसेवकांचा समूह उत्पन्न झाल्याशिवाय हा मॅजिस्ट्रेटी जांच संपावयाना नाही, असे त्यांच्या मनाने पक्के घेतले. आज पंधरा वर्षांनंतर लो. टिळक यांना पाहिजे होती ती समूहाच्या आत्मयज्ञाची स्थिति प्राप्त झाली आहे. शांतता राखण्याचा बोजा आपल्या शिरावर घेणे, आणि दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता आत्मयज्ञ करून पाहणाऱ्या स्वयंसेवकांचा भरणा भरपूर असणे, या गोष्टीची वाण त्यावेळी लोकमान्य टिळकांना मासली होती, व तशी वाण पुढे भासू नये म्हणून त्यांचे एकसारखे प्रयत्न चालू होते. अत्याचारांचा दोष आपल्या मार्गी मारून आपल्या मार्गात नसते अडथळे उभे करण्यांत येतील हे लोकमान्यांना माहित होते, आणि कुशल सेनानायक या नात्याने आत्मयज्ञाच्या लढाईत हे अडथळे टाळण्यास जपले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. होमरूलची किंवा स्वराज्याची चळवळ त्यांनी सुरू केल्यानंतर, चिरोलसाहेबांवर फिर्याद करण्यांत लो. टिळक यांचे घोरण कोणते होते ! आत्मयज्ञाच्या लढाईत मॅजिस्ट्रेटी जुलमांची वाव एका बाजूस ठेवून व अत्याचाराची वाव पुढे आणून भलत्याच दिशेने लढाईच्या ओवांस वाहत जाण्यास भाग पाडणे, हा नोकरशाहीचा नेहमीचा कावा आहे, हे लो. टिळक ओळखत होते; आणि असल्या पंचांतून आपणांस मुक्त होतां यावे म्हणून चिरोल साहेबांच्या खटल्याची त्यांनी उभारणी केली. धारवाडच्या पिकेटिंगची हकीकत, मदुरेच्या पिकेटिंगची हकीकत किंवा इतर दंग्याघोष्याची हकीकत वाचली असता समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या लढाईच्या

वेळीं लढाईची मुख्य जागा सोडून व आडरानांत लढवण्यांना पसगतीने नेऊन, अत्याचाराच्या क्षेत्रावर उभी राहून नोकरशाही लढाई कशी खेळते, हे सर्वांच्या ध्यानीं आल्यावांचून राहणार नाही ! रणक्षेत्र नोकरशाहीला बदलतां येऊं नये म्हणून लोकमान्यांनीं चिरोलसाहेबांवरील खटल्याचा एवढा अद्दाहास केला. व्यक्तीची निंदा चिरोलसाहेबांनीं कितीहि केली तरी त्याची पर्वा त्यांना नव्हती; करावयाचें एक व बाहेरून सोंग आणावयाचे निराळें, असल्या धूर्तपणाचा किंवा कपटवृत्तीचाहि हा डाव नव्हता. स्वराज्याच्या राजकारणांत व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या आत्मयज्ञावर जेथें यश मिळवावयाचें असतें तेथें आत्मयज्ञाच्या भूमीशिवाय इतर आखाड्यांत पळून जाण्यास प्रतिस्पर्ध्याला वाचन ठेवतां कामा नये, असा झुंजेचा मुख्य नियम आहे. हा नियम आपल्या एकट्या व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाकरितां लो. टिळक पाळीत असत, प्रतिस्पर्ध्याला आसन बदलतां येतां कामा नये, या पद्धतीचे महत्त्व त्यांना पूर्णपणे कळून चुकलें होतें; आणि हे महत्त्व ओळखूनच, चिरोलसाहेबांच्या खटल्याचे पायीं लाखो रुपये खर्च करण्यास त्यांनीं मार्गें पुढें पाहिलें नाहीं. असल्या प्रसंगीं हिंदी लोकांच्या पदरीं यश बांधण्यास नोकरशाही फसची तयार होणार ? विलायतेंतील चिरोलसाहेबांच्या खटल्यांत नोकरशाहीनें टिळकांना यश येऊं दिलें नाहीं; आणि आज महात्मा गांधी यांनीं शांततेच्या प्रताच्या नियमांनीं सर्व कार्यक्रम गुरफटून टाकला असता तरी महात्मा गांधी यांच्यामुळेच पूर्वाहून अधिक अत्याचार व दंगेपोषे होत आदित, असें निःशंकपणे असंज्जीमध्ये . प्रसिद्ध करून, नोकरशाही मॅजिस्ट्रेटी जुलमाच्या जोरावर, समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या लढाईत रणक्षेत्रांत पळ काढून अत्याचाराच्या भूमीवर तल्यार उपरतून उभी राहूं पहात आहे ! लो. टिळक यांच्या एकट्याच्या आत्मयज्ञाच्या चरित्रांत जे अद्ययुळे आले आणि त्या अद्ययुज्यांना दूर करण्याकरितां त्यांनीं आपल्या स्थिर बुद्धीनें जे

घोरण आखले, त्या अडथळ्यांचा व घोरणांचा नीट विचार करून, समूहाच्या आत्मयज्ञाकरिता लोकांना मार्गदर्शक असे नियम घालून देण्याकरितां जर कमिशन नेमण्यांत आले, तर सांप्रतच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीमध्ये काँग्रेसच्या पुढान्यांनीं जे नियम घालून दिले आहेत तेच नियम बरोबर आहेत असें म्हटल्यावांचून सदर कमिशनला गत्यंतर राहणार नाहीं. समूहाच्या आत्मयज्ञाचा कार्यक्रम कोणत्या नियमांना अनुसरून चालला पाहिजे, हे ठरविण्याचें लोकसंघाचें काम म्हणजे लो. टिळक यांचें राजकीय चरित्र होय. हे ध्यानीं ठेवून व त्यांच्या चरित्राचा घारंवार विचार करून सांप्रतच्या समूहाच्या आत्मयज्ञास निरनिराळ्या प्रकारें मदत करणें-दृष्ट आहे, असेंच त्यांची पुण्यतिथि त्यांच्या सर्व अनुयायांनीं निश्चून सांगत आहे.

* राष्ट्रीय निशाणाचा विजय

गेले शनिवारी म. गांधी पर्वाचे दिवशी नागपुरास दे. वल्लभभाई पटेल व वायू राजेंद्रप्रसाद यांनी काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीच्यातर्फे राष्ट्रीय निशाणाच्या अभूकरिता चाललेली सत्याग्रहाची चळवळ यशस्वी रीतीने परिसमाप्त केली. सत्याग्रहाच्या चळवळीत अशा प्रकारे यश मिळविण्याचे भाग्य फार थोड्यांच्याच कपाळीं लिहिलेले असते ! अकालीच्या चळवळीनंतर राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीने हे उत्तम यश मिळविले आहे. ता. १७ रोजी मॅजिस्ट्रेटी हुकमाची मुदत संपलेली होती. पुन्हा मॅजिस्ट्रेटी हुकूम पुढील दोन महिन्यांकरिता काढण्यांत येणार नाही, असे नागपूरच्या सरकारने जाहीर केले होते. तेव्हा ता. १७ पासून राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीला नवे वळण तरी लागणार, किंवा चळवळ यशस्वी तरी होणार, असें गेल्या आठवड्यांतच सिद्ध झाले होते. श्री. वल्लभभाई पटेल यांनी वर्किंग कमिटीच्यातर्फे परिसमाप्तीच्या वेळेचे जें जाहीर पत्रक प्रसिद्ध केले आहे त्यांत असें म्हटले आहे की, गांधी-पर्वाची १८ वी तारीख शनिवारी पडल्यामुळे नेहमीची शनिवारची सुट्टी सत्याग्रहाला न घेतां शुक्रवारी सुट्टी घेऊन शनिवारी राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढण्यांत यावी, असें वर्किंग कमिटीच्या मंडळींनी ता. १६ रोजीच ठरवून टाकले. मनाईचा मॅजिस्ट्रेटी हुकूम जर नाही, तर कोण कोणास अडथळा करूं शकणार ! गर्दीच्या निमित्ताने पोलिस घास देऊं शकते; पण गर्दी करणे हा राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीतील हेतूच होऊं शकत नाही. तेव्हा १८ तारखेच्या मिरवणुकीत ठराधिकच शेंसवाशे इसमांनी जावयाचे, इतरांनी जाण्याची

जरूरी नाही असा निर्वेध मिरवणुकीसंबंधाच्या जाहीर पत्रकांत दे. वल्लभभाई पटेल यांनी घातला. कोणाचे मन दुखविले जाईल, कोणाला खिजविल्यासारखे होईल, अशा तऱ्हेचे दोष देण्यास जागा राहू नये म्हणून सिव्हिल लाइन्समधून ही मिरवणूक जातांना होईल तितकी निमूटपणे मिरवणूक जावी, असेंहि स्वयंसेवकांना कळविण्यांत आले. आपण कांहीं चोरून मारून करीत आहो किंवा फसगमतीने डाव साधित आहोत, असें म्हणण्यास कोणासहि जागा राहू नये म्हणून अमक्याच वेळीं अमक्याच रस्त्यानें सिव्हिल लाइन्समधून ही मिरवणूक जाईल, असें जाहीर पत्रकांत स्पष्टपणे जाहीर करण्यांत आले. सिव्हिल लाइन्समधील जे रस्ते मिरवणुकीसाठीं पसंत करण्यांत आले ते रस्ते दे. वल्लभभाई पटेल यांनीं पसंत केलेले होते. पोलिस अधिकारी किंवा मॅजिस्ट्रेट यांच्या मर्जीचा या पसंतीशीं कांहीं संबंध नव्हता. ता. १८ रोजी निघालेल्या मिरवणुकीचे वरील तऱ्हेचे जाहीर पत्रक ता. १७ रोजीच नागपुरांत चौहोकडे वाटून प्रसिद्ध करण्यांत आले होते. पोलिस, मॅजिस्ट्रेट व सरकार यांच्या माहितीकरितां सदर हस्तपत्रके त्यांनाहि देण्यांत आली होती. मॅजिस्ट्रेटी हुकूम पुढे न काढतां जर १८ तारखेच्या मिरवणुकीस पोलिसाने हरकत घेतली, तर तसली हरकत दूर होण्याकरितां सत्याग्रहाच्या रोजचा आत्मयज्ञ पुढे चालविण्यांत येईल असें आवाहनपूर्वक अधिकाऱ्यांना कळविण्यांत आले होते. दे, वल्लभभाई पटेल यांचा हा जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्याला आणि पोलिस अॅक्टच्या ३० कलमाखाली १५ दिवसपर्यंत आम्ही मिरवणुकीस मनाई करणार आहो असें पोलिसाकडून जाहीर होण्याला एकच गाठ पडली. गर्दी, दंगाधोषा, लोकांना खिजविणें असल्या प्रकारसंबंधाने नागपुरास गेले तीन चार महिने सत्याग्रह मंडळाकडून अत्यंत उत्तरदारी घेण्यांत येत असल्यामुळे दंग्याधोष्याच्या किंवा तसल्या इतर कारणाने मिरवणुकीस पोलिसने अडपळा करण्यास मुळीं सन्नडन नव्हती.

ता. १८ रोजी निघालेल्या मिरवणुकीने पोलिसची अगाऊ परवानगी घेतलेली नव्हती. आपला कार्यक्रम व्यवस्थित रीतीने छापून ता. १७ रोजी दे. वल्लभभाई पटेल यांनी प्रसिद्ध केला होता. अगाऊ परवानगी घेतली नाही या मुद्यावर पोलिस मनाई करील असे वाटले होते, पण आपला मूर्खपणा आणखी १५ दिवस लांबविण्यांत अर्थ नाही, असे नागपूरच्या नोकरशाहीला वाटले, आणि ता. १८ रोजीची राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक सिव्हील लाईन्समधून दे. वल्लभभाई पटेल व बांबू राजेंद्रप्रसाद यांनी पसंत केलेल्या रस्त्याने निर्विघ्नपणे पोलिसने जाऊ दिली. सत्याग्रहाचे काम संपले, नागपूरस ता. १८ रोजी मोठे यश मिळाले! १६००-१७०० सद्गृहस्थ आपखुपीने वर्ष सहा महिन्यांच्या कैदेत जाण्याची किंमत भरून नागपूरचे हे यश खरेदी केले आहे. शेठ जम्मालाल बजाज यांच्या एकट्याच्या स्फुरणामुळे या चळवळीस एकदम राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. शेठ जम्मालाल बजाज हे स्वतःचा आत्मयज्ञ करण्यास तयार झाल्यामुळेच राष्ट्रीय निशाणाचे महत्त्व, त्याच्या अन्नसंरक्षणापासून राजकीय एकीच्या दृष्टीने राष्ट्राचे होणारे फायदे, आणि आत्मयज्ञाच्या बंधनाने बांधण्यांत येणारी निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या राष्ट्रभक्तांची जुट या गोष्टी आज प्रत्यक्षपणे सर्वांच्या अनुभवास आल्या आहेत. अनुमानाने व तर्काने या गोष्टी लोकांपुढे मांडणे निराळें, आणि लोकांनी स्वतः तसे घागून या गोष्टीचा अनुभव स्वतः घेऊन लोकांना प्रत्यक्ष गुण येणे निराळें! अकालीच्या सत्याग्रहाने प्रत्यक्ष सिद्धि लोकांपुढे उभी केली. पण अकालीच्या सत्याग्रहाला राजकीय स्वरूप कोणी दिले नाही. धार्मिक हेतूने व धार्मिक कारणाकरिता एदर सत्याग्रह महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीतील धोरणाला अनुसरून करण्यांत आला. नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या सत्याग्रहाची गोष्ट सही नाही. राष्ट्रप्रेम व राजकीय एकी, या दोन याचीना भरून राष्ट्रीय निशाणाची

उभारणी करण्यांत आलेली आहे. राष्ट्रप्रेम व्यक्त करण्याचें एक बाह्य चिन्ह याच दृष्टीनें सर्व लोक राष्ट्रीय निशाणाकडे आज पहात आहेत. राष्ट्रशक्ति लोकांत उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य या निशाणांत आहे, अशी खात्री दीड दोन हजार लोकांच्या कारागृहवासानें आतां सर्वांना पटविली आहे. राजकीय एकीच्या दृष्टीनें निरनिराळ्या प्रांतांतील स्वयंसेवक धर्मक्षेत्राला जसे जावे त्याप्रमाणें आज नागपुराच्या तुरुंगांत स्वेच्छेनें जाऊन पडले आहेत. राष्ट्रीय निशाणाला सिव्हील लाईन्समधून नागपूरच्या सरकारनें जाऊ दिलें तरी शेट जमनालाल बजाज वगैरे मंडळींना ताबडतोब तुरुंगांतून सोडून देण्याइतकी दिलसफाई नागपूरचें सरकार दाखविल, असें आम्हांस वाटत नाही. चूक करून करण्याची आतां कोठें थोडीशी संवय सरकारला लागूं पहात आहे. सत्याग्रहाचें औपघ असेंच आहे की, योग्य पथ्य संभाळून जर तें औपघ देण्यांत आलें, तर हद्दी रोगावरहि तें लागूं पडत्याशिवाय रहात नाही. पथ्य न संभाळतां जर औपघ पुढें करण्यांत आलें, तर तसाहि उलट गुण दिसून आल्यावांचून रहात नाही. सत्याग्रहाचें पथ्य कसें संभाळावयास पाहिजे व त्या संबंधाचे नियम कोणते आहेत, हें राष्ट्रीय सभेच्या पुरस्कर्त्यांना अकालीच्या चळवळीतील व राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीतील अनुभवानें आतां नीट समजलें आहे. प्रसंग आल्यास पंधरा वीस हजार स्वयंसेवक केंद्रस्थानी आत्मयज्ञासाठीं गोळा करण्याइतकी राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांत नवी शक्ति आहे, हेंहि प्रत्यक्ष अनुभवानें नागपुरास ठरलेलें आहे. गमेच्या काँग्रेसमध्ये कापदेभंगाच्या पूर्व तयारीस राष्ट्रनें लागवें, असें ठरविण्यांत आलें; ही तयारी कोठें आहे, व गेले आठ दहा महिने या पूर्वतयारीच्या दृष्टीनें राष्ट्रनें काय केले, असा कुत्सित प्रश्न कित्येक लोक विचारतात. वीस पंचवीस हजार आत्मयज्ञ करणारे स्वयंसेवक राष्ट्रीय सभेच्या पुढाऱ्यांना राष्ट्रीय सभेनें हांक मारली असतां, मिळण्यास कमी पडणार नाही, असें

नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीने आज सिद्ध केले आहे. राष्ट्रीय निशाणाचीच अन्नू राखली गेली आहे असें नव्हे तर राष्ट्रीय समेचीहि अन्नू आज राखली गेली आहे. राष्ट्रीय समेची वाताहत लवकरच लागेल म्हणून आनंद मानणारे कांहीं कौन्सिलवाले आहेत; पण त्यांच्या आनंदावर राष्ट्रीय समेला मिळालेल्या या विजयाने विरजण पडल्यावांचून राहणार नाही. सत्याग्रहाचे औपध लागू पडले आहे, गुण येऊं लागला आहे, या मार्गाने एकेक गांठ तोडत व सोडत गेले पाहिजे. शेट जन्मालाल वजाज वगैरे मंडळीना कांहीं दिवस कारागृहवासाचे दुःख नाहक या पुढे सोसावे लागणार, अशी चिन्हे दिसत आहेत. पण या असल्या कारागृहवासामुळेच राष्ट्रीय निशाणाची व राष्ट्रीय समेची अन्नू आज सांभाळण्यांत आली असल्यामुळे, तुरुंगांतील त्यांची या पुढील तपश्चर्या राष्ट्रास अधिक तेजस्वी करण्यास उपयोगी पडेल, यांत तिळमात्र संशय नाही.

* दिल्लीच्या काँग्रेसची तडजोड

प्रतिनिधींच्या संख्येच्या दृष्टीने आणि लोकांच्या उत्साहाच्या दृष्टीने दिल्लीची जादा काँग्रेस अगदी रोडकी झाली. हजार पंधराशे प्रतिनिधी आणि हजार पंधराशे प्रेक्षक एवढाच समुदाय काँग्रेस मंडपांत जुळत होता. दिल्ली शहरांत तर काँग्रेसविषयी एक प्रकारची अनास्थाच दिसून येत होती. उत्साह उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीने दिल्लीची जादा काँग्रेस जरी फारशी उपयोगी पडली नाही, तरी तडजोड घडवून आणण्याच्या दृष्टीने या जादा काँग्रेसने विशेष महत्त्वाचें काम केले आहे. कांहीं तरी तडजोड घडून आली पाहिजे अशा बुद्धीनेच प्रत्येकजण दिल्लीस गेलेला होता. मौ. महंमद अल्ली सुटून आलेले होते, आणि महात्मा गांधी यांच्या काँग्रेसच्या पक्षाचा पुढारीपणा त्यांजकडे गेलेला होता. कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यासंबंधाने मौ. महंमदअल्ली व डॉ. किश्वलू हे दोघेहि दोन वर्षांपूर्वीप्रमाणेच आजहि कौन्सिले नकोत असेंच म्हणणारे दिल्लीस होते. आपण जी थुंकी तोंडांतून बाहेर थुंकून टाकली त्याच थुंकीला पुन्हां चाटत बसण्याचें काम जितकें निघ आहे तितकेंच सरकारने आपल्या मागणीचा विचार केला नसतांना पुन्हां कौन्सिलांत जाण्याचा उद्योग करणें निघ होय, असें दिल्लीत मौ. महंमदअल्ली यांनी बऱ्याच प्रसंगी बोलून दाखविले ! तडजोडीचा ठराव काय किंवा कायदेभंगाचा ठराव काय, दोन्ही ठरावांच्या प्रसंगी मौ. महंमद अल्ली किंवा डॉ. किश्वलू यांनी कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यास उद्युक्त करणारी अशीच मागणें केलीं. कौन्सिलवाल्या पक्षाकडून कौन्सिलांत जाण्याची तरफदारी राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत बहुतेक करण्यांत आली नाही असें म्हटलें तरी चालेल. आमचा मार्ग तुम्हाला चुकीचा

वाटत असला तरी थोडे दिवस आम्हाला संभाळून घ्या, असे म्हणण्यावरच कौन्सिलवाल्या पक्षाचा कटाक्ष विशेष होता ! कौन्सिलांच्या बहिष्काराची छाया काँग्रेस मंडपांत पडून राहिली होती, सामान्यतः सर्वांचा फल कौन्सिलवरील बहिष्काराच्या वाजूचाच होता. मग कौन्सिलांच्या बहिष्कारासंबंधाने करावयाची चळवळ अघात्री ठेवण्याच्या तडजोडीला मी. महंमदअल्ली वगैरे मंडळींनी कशी संमति दिली ? अघात्री ठेवण्याचा ठराव मुंबईस भरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने पास केला होता, आणि सदर ठरावाच्या बाहेर दिल्लीच्या जादा काँग्रेसने कांहीहि तडजोड केलेली नाही, कौन्सिलांत जाण्याची चळवळ कौन्सिलवाल्या पक्षाने स्वतःच्याच जबाबदारीवर करावयाची आहे; काँग्रेसच्या कमिटींनी या कार्यास पैसाहि खर्च करावयाचा नाही, वेळहि खर्च करावयाचा नाही, आणि चळवळहि करावयाची नाही; काँग्रेसच्या तफें म्हणून कांहीहि ध्यावयाचे नाही ! व्यक्तिशः ज्याला जसे. वरें वाटेल तसे त्याने वागावे अशा धर्तीची ही तडजोड आहे. कौन्सिलांत जाण्याचा मार्ग ज्यांना पसंत वाटत असेल त्यांनी खुशाल स्वीकारावा, पण ज्यांना तो पसंत वाटत नसेल त्यांनी काँग्रेसच्या कार्याकरिता म्हणूनहि मते देण्यास जाण्याची विलकूल जरूरी नाही. काँग्रेसचे काम कौन्सिलबाहेरचे आहे. कौन्सिलांशी संबंध काँग्रेस ठेवू इच्छित नाही किंवा कौन्सिलांमार्फत कामहि करू इच्छित नाही; पण कौन्सिलांत जाण्याची ज्यांना इच्छा आहे त्यांना काँग्रेसच्या मुख्य चळवळीत कामकाज करण्यास हरकत येऊं नये म्हणून, आणि काँग्रेसला झुगारून ही मंडळी कौन्सिलांत गेली असा त्यांचे कपाळीचा लोकापवाद टळावा म्हणून व्यक्तिशः स्वतःच्या जबाबदारीवर कौन्सिलांत जाण्याची त्यांना मुभा देण्यांत आली आहे ! काँग्रेसच्या विरुद्ध वागतात हा लोकापवाद टळला असता कायदेभंगाच्या चळवळीत सामील होण्यास दे. वं. दास वगैरे पुढान्यांना सोयीचें होणारें असल्यामुळे, लोकापवादाचा

त्यांच्या कपाळींचा टिळा पुसून टाकण्यांत आला आहे. मुंबईस झालेल्या तडजोडीबाहेर ही तडजोड अधिक गेलेली नाही; पण कौन्सिलांवरील बहिष्कारासंबंधाने इतपत तरी तडजोड कां मान्य झाली? मौ. महंमद अह्मी, डॉ. किश्वल, बाबू राजेंद्रप्रसाद, दे. बल्लभभाई पटेल, दे. गिडवानी वगैरे मंडळींनी कौन्सिलबहिष्कारासंबंधाचा एक प्रकारचा आपला पराभव होत आहे, असें काँग्रेसच्या मंडपांत स्पष्टपणे जाहीर केलें, आणि एकी व्हावी म्हणून हा पराभव आम्ही खाली माना घालून गिळतो आहों असेंहि त्यांनीं सर्वांना निवेदन केलें! कौन्सिलवरील बहिष्कारासंबंधाने अशी विल्हेवाट कबूल करण्याचें काय प्रयोजन होतें? दिल्लीच्या जादा काँग्रेसमध्ये मौ. महंमद अह्मी यांनीं जरी गयेच्या काँग्रेसप्रमाणें कौन्सिल बहिष्काराचा ठराव पुढें आणला असता तरी तो बहुमतानें पास झाला नसता म्हणून त्यांनीं तडजोड केली, असें कांहींचें म्हणणें आहे. प्रतिनिधींचीं मतेच जर मोजलीं असतीं तर मौ. महंमद अह्मी यांना दिल्लीस मताधिक्य मिळालेंच असतें असें नाही. मताधिक्याचा कांटा दे. वं. दास यांच्या बाजूला झुकल्यासारखा होता; पण या झुकण्यांत विद्रोह अर्थ नव्हता. पंधराशें सोळाशें प्रतिनिधींत बंगालचेच सातशें प्रतिनिधी हजर होते! बंगालच्या निवडणुकीसंबंधानें तंटा उपस्थित होऊन अखेर निकाल दे. वं. दास यांच्या बाजूचा झाल्यामुळें बंगालचे कौन्सिलवाले तेवढे पांच सहाशें काँग्रेस मंडपांत हजर होते, आणि बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या बाजूच्या प्रतिनिधींना मज्जाव करण्यांत आला होता, अशा तऱ्हेची एकतर्फी निवडणूक राष्ट्रीय समेच्या कामांत अधिक फाटाफूट उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झाल्यावांचून राहणार नाही, व त्यामुळें बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या बाजूचा प्रख्यात पुढान्यांनाहि दिल्लीच्या काँग्रेसच्या मंडपांत येतां आले नाही, अशा तऱ्हेचे दुःखोद्गार या निवडणुकीचा निकाल

देतांना पंचांनी काढलेले आहेत. बंगाल्यांत दे. बं. दास यांच्या पक्षाचें खरें वर्चस्व नाही आणि दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये हजर राहिलेल्या बंगालच्या प्रतिनिधींत बंगालपक्षां बनारसचा भरणा विशेष होता, अशीहि तफार आहे. अशा स्थितींत खरा विचार करण्याला बंगालची ही पांचसहस्रें मते एकावाजूस काढून ठेवणें जरूर होतें. बंगालची ही पांचसहस्रें मते एका वाजूस काढून ठेवून बाकीच्या हजारवारास प्रतिनिधींची मते जर घेण्यांत आली असती तर दोन तृतीयांश मते कौन्सिलच्या बहिष्काराच्या वाजूची व एक तृतीयांश मते कौन्सिलवाल्यांच्या वाजूची दृष्टीस पडली असती. गयेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर पुढाऱ्यांत जरी चलविचल झालेली असली, तरी सामान्य लोकमतांत चलविचल झालेली नाही, असेंच वरील आंकड्यांवरून सिद्ध होतें. दिल्लीच्या जादा काँग्रेसच्या मंडपांत कौन्सिल संबंधानें तडजोड न होतां दोन तट होऊन गयेप्रमाणें मते घेण्यावर जर पाळी आली असती, तर पांच सहस्रें मतांचा एक गड्डा दे. बं. दास यांच्या हाती सांपडल्यामुळें मताधिक्य कदाचित् त्यांच्या वाजूचें थोडेसें झुकलें असतें, हें खरें आहे. मताधिक्यानें दे. बं. दास यांच्या वाजूचा जरी निकाल लागला असता, तरी आपल्या मताला चिकटून राहून आपल्या मतांची चळवळ काँग्रेसच्या कमिट्यांच्या मार्फत जरी नाही तरी स्वतःच्या संस्थांच्या मार्फत करण्यास मौ. महंमद अह्ली वगैरेना कोणती हरकत होती ? मुंबईचा अधांनी ठेवण्याचा ठराव पास झाल्यानंतर स्वतःची मते सोडून देण्यास दे. वल्लभभाई पटेल वगैरे मंडळी जशी तयार झाली नव्हती तशी आजहि कां तयार झाली नाहीत ? दे. बं. दास यांच्या हातांतील पांच सहस्रें बंगाल्यांच्या गड्ड्याला भिऊन त्यांनी तडजोडीचा मार्ग स्वीकारला असं मुळीच नाही. कायदेभंगाच्या चळवळीसंबंधानें तडजोड अधिक उपयोगी पडणारी आहे, असें मौ. महंमद अह्ली व डॉ. किश्वलू यांच्या

दृष्टोत्पत्तीस आल्यामुळे तडजोडीचा मार्ग स्वीकारणे त्यांना श्रेयस्कर वाटले. मुंबईच्या ऑल इंडिया काँग्रेसच्या वेळेपेक्षां आज नवी स्थिति ती कोणती झाली ? मुंबईच्या ऑल इंडिया काँग्रेसच्या वेळीं जर तडजोड या पुढान्यांनी मान्य केली असती तर कायदेभंगाच्या चळवळीला अधिक मदत झाली असती का ? या प्रश्नास असे उत्तर आहे की, पुढील वर्षसहा महिन्यांत लहान मोठ्या कायदेभंगाच्या चळवळींना उच्चेजन देऊन होईल छितक्या लवकर कायदेभंगाची मोठी चळवळ सुरू करण्याचा जो वेत मौ, अहंमद अह्मी व डॉ. किश्चलू यांनी सुटून आल्यानंतर केलेला आहे, तो वेत मुंबईच्या तडजोडीच्या वेळीं पुढान्यांपुढें नव्हता. स्वराज्य मिळविल्यासारखें करून महात्मा गांधी यांना आम्ही आमच्या उद्योगानें सोडविलें, अशा प्रकारची मोठी उमेद मौ, महंमदअह्मी व डॉ. किश्चलू यांनी धरलेली आहे. येरवड्याच्या तुरुंगाची किडी हुडकून काढून स्वराज्यामार्गत महात्मा गांधी यांना सोडविण्याच्या कार्यक्रमाला मौ, महंमदअह्मी यांनी स्वतःच वाहून घेतले आहे. लहान सहान कायदेभंगाचे शिक्षण प्रत्येक प्रांतांत सर्व लोकांना देत राहून दोन तीन वर्षांचे अंत स्वराज्याची तयारी गाठण्याइतक्या मोठ्या प्रमाणावर कायदेभंग सुरू करण्याचा हा कार्यक्रम आहे. मौ, महंमद अह्मी व डॉ. किश्चलू यांच्या या कार्यक्रमाला पूर्णतः उचलून घरण्यास दे. वं. दास, पंडित मोतीलाल नेहरू, डॉ. अनसारी वगैरे मंडळी अनुकूल आहेत. प्रांतिक कायदे-कौन्सिलांत मताधिक्य होऊन तेथील टपरीचा उपयोग करून घेण्याची आज्ञा कौन्सिलवाल्या पक्षांने आतां सोडल्यासारखीच आहे ! असेच्यीमध्मे कांही नेमत्यांच्या सहाय्याने खांगत्या टपरी देतां येतील एवढीच आज्ञा दे. वं. दास यांना उरलेली आहे. असेच्यी मोठ्यां आली तर पहावी, एवढ्याकरितां हा उद्योग नवंबरपर्यंत दे. वं. दास करणार आहेत. असेच्यीत मताधिक्य मिळून असेच्यी मोठ्यां पुन्व आणतां

मिळेल, अशी खात्री दे. बं. दास यांना आज नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षांतील बरेच लोक कौन्सिले मोडण्याच्या ध्येयाच्या विरुद्ध आहेत ! अशा स्थितीत नवंवरांत निवडणुकी झाल्यानंतर दे. बं. दास यांची कौन्सिलमार्फत काम करण्याच्याबाबित चांगली निराशा होईल, अशी आज स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत, अशी निराशा होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत असतांना नवंवरांतर दे. बं. दास यांनी कोणत्या मार्गाला लागावयाचें याचा विचार करणें कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या पुढान्यांना भाग नाही काय ? कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या पुढान्यांनी या संबंधाचा विचार दिह्हीस केला, आणि लहान सहान कायदेमंग कोठेहि सुरू झाले असतां त्यांना उत्तेजन देऊन मोठ्या कायदेमंगाला राष्ट्राला तयार करण्याच्या मार्गाला लावणें अत्यंत जरूरीचें आहे, असें दे. बं. दास यांनीं मनानें दिह्हीस पकें घेतले. कौन्सिलांच्या मार्फतच आपण हे सर्व घडवून आणूं अशी आशा उरलेली नसल्यामुळें नवंवरांतर मी. अहंमद अल्ली व डॉ. किश्चल यांच्या मार्गानें जाण्याची जरूरी दे. बं. दास यांना विशेष वाटली. कायदेमंगाच्या ठरावाची जरूरी दे. बं. दास यांच्या मनाला पूर्णणें पटल्यामुळें या कामी त्यांची पक्की मदत मिळवी म्हणून मी. अहंमद अल्ली व डॉ. किश्चल हे कौन्सिलांत शिरण्याच्या प्रश्नासंबंधानें मुंबईच्या तटजोडीस राजी झाले. कौन्सिलांत शिरण्याच्या बाबित पांचवें बंगाली मतांचा गट्टा दे. दास यांच्या हातीं असतांना स्वतःला पाहिजे होता तसाच ठराव दे. बं. दास यांनीं कां करून घेतला नाही ? देशबंधूंना तसा ठराव करून घेतां आल्या असता, नाही असें नाही; पण काय विषयेंत म्हणून त्यांनीं तसा ठराव करून घेतला नाही. कोणतें कार्य विषयेंत ? असें बली जर मोडतां आली नाही, किंवा असें बलीतील टपरीच्या मार्फत जर देशांत प्रचंड कायदेमंगाची चळवळ सुरू करतां आली नाही तर आरसें कार्य विषयेंत जातें, असेंच दे. बं. दास यांचें स्पष्ट मत आहे.

नोकरशाहीशीं केव्हां सहकारिता तर केव्हां असहकारिता करण्याचें पुण्याचें मत दे. वं. दास यांना विलकूल मान्य नाही ! प्रचंड कायदेभंगाशिवाय कांहीं होणार नाही, असेंच त्यांचें ठाम मत आहे; व दिह्रीच्या काँग्रेसच्या मंडपांत हें मत शक्य तितक्या स्पष्ट शब्दांत बोलून दाखविण्यास त्यांनीं विलकूल कमी केलें नाही. नवंवरनंतर मी. महंमद अह्ली यांच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत सामील होण्याचें वचन दे. वं. दास यांनीं उघडपणें दिल्यामुळें ज्या कारणाकरितां देशबंधूंनीं आपल्या हातांतील पांचशें बंगाली मतांचा गद्या उपयोगांत आणण्याचें नाकारलें, त्याच कारणाकरितां मी. महंमद अह्ली यांनीं कौन्सिलांवरील बहिष्कारासंबंधानें योडें पडतें घेण्याची कबुली दिली ! या तडजोडीमुळें कायदेभंगाच्या चळवळीस जोर येणार असून हिंदु-मुसलमानांतील तेढ आपोआप नष्ट होणाऱ्या मार्गाला लागणारी आहे. इतकेंच पैसे जुळविल्यावर, इतक्याच स्वयंसेवकांनीं नाशें नोंदविल्यावर, इतरांची तयारी झाली आहे किंवा नाही तें पाहून, अशा प्रकारच्या आडकाठया कायदेभंगाच्या चळवळीच्या मार्गांत दिह्रीच्या ठरावानें ठेविलेल्या नाहीत. उद्यां करा, नाही तर तीन महिन्यांनीं करा, शांततेच्या कायदेभंगाची चळवळ एकसारखी चालू ठेवण्याची जबाबदारी मी. महंमद अह्ली यांच्या शिरावर दिह्रीच्या जादा काँग्रेसनें ठेविली आहे. आणि या कामी पूर्णपणें मदत करण्याचें अभिवचन दे. वं. दास वगैरे पुढान्यांनीं मौलाना महंमद अह्ली यांना दिले आहे. अशा स्थितींत आपले वारीक सारीक मतभेद एका वाजूस ठेवून सर्व हिंदी राष्ट्रानें एकमतानें व एकदिलानें मी. महंमद अह्ली यांच्या चळवळीस उचलून धरण्यास पुढें येणें आज अत्यंत जरूरीचें आहे.

* सन्मान कोणाचा करावयाचा ?

मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना मानपत्र देण्याचा प्रश्न थोडासा मार्गे पडला आहे. मुंबईचे लोकमत असल्या सन्मानास विरुद्ध आहे म्हणून हा प्रश्न पुढे आणणे गव्हर्नरसाहेबांच्या स्तुतिपाठकांसहि बरेच कठीण झाले आहे. मुंबईचे लोकमत कोणत्या बाजूचे आहे, हे गेल्या चारपांच दिवसांत स्पष्ट झालेले असल्यामुळे आणखी एक दोन आठवडे तरी मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये हा प्रश्न पुढे येईलसे वाटत नाही. तथापि ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या आठवड्यांत या प्रश्नाची चर्चा पुन्हा सुरू होईल असे दिसते. मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये निरनिराळे वशिले लावून मताधिक्याची मोट कशीतरी जर बांधली गेली तर लोकमत इतके खवळले असतांना मावळत्या गव्हर्नर साहेबांनी तरी हे असले मानपत्र कसे स्वीकारावे ? मानपत्र काय कोणीहि देऊ शकतो ! गणेश खिडीतील किंवा मलबारा हिलवरील वटलरहि एखादा सोन्यारुप्याचा करंडक मानपत्रासह मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना अर्पण करू शकेल, नाही असे नाही; पण हा आपला सन्मान प्रजाजनांच्यातर्फे होत आहे, असे सदर मानपत्र स्वीकारतांना गव्हर्नर साहेबांनी कसे मानावयाचे ? सार्वजनिक रीतीने सन्मान करण्याची पद्धत अंतःकरणाचा ओलावा असल्या- शिवाय हास्यास्पद ठरत असते. मुंबई शहराच्या अंतःकरणांत ओलावा नाही, हे गेल्या दोन आठवड्यांतील गडबडीवरून सिद्ध झाले आहे. मानपत्र देऊ नये असे म्हणणाऱ्यांनी आपले मत मुंबई शहरास मान्य आहे, असे सिद्ध करून दाखविले आहे. निरनिराळ्या प्रकारांनी मुंबई शहराचे

लोकमत मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना द्यावयाच्या मानपत्राविरुद्ध प्रकट होत असतांना गव्हर्नर साहेबांचा कैवार घेऊन कोर्णाहि अनुकूल मत प्रकट केले नाही, हे घ्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. गव्हर्नरसाहेबांच्या मानपत्राविरुद्ध गवगवा चालला असतांना, गव्हर्नरसाहेबांना मानपत्र दिलेच पाहिजे अशा प्रकारच्या आग्रहाचा एकहि टेल मुंबईच्या टाइम्सने देखील लिहिलेला नाही. गव्हर्नरसाहेबांच्या सन्मानाकरतां अमुक करा तमुक करा, म्हणून अंतःकरणपूर्वक खटपट करणारांचें मत लोकांना ग्राह्य होण्यासारखे जरी नसलें तरी सदर उद्योग करणारांच्या अंतःकरणांत ओलावा असावयास नको काय ? मानपत्राचा ठराव आला तर आला पुढे, नाहीतर नाही; झाला पास तर झाला पास; अशी अनास्था मानपत्रवाल्यांत दृष्टीस पडत आहे. आपला ठराव फेटाळला गेला काय, किंवा पास झाला काय, दोहोंबद्दल वेकिकिरी दाखविण्यांत एकप्रकारची कुडारकी मारण्यांत येत आहे. कळकळ म्हणून मानपत्रवाल्यांत कोठेंच दृष्टीस पडत नाही. वेठीला पकडलेला मनुष्य जसें ओशें वहात असतो, आणि आपल्या पाठीवरील माल वाटेंत घेऊन लागून पडला असतां इतरांवरोबरच वेकिकीरपणानें जसा हासत उभा रहातो, याप्रमाणेंच मानपत्राचें ओशें शिरावर घेणारांची आज स्थिति आहे. हे ओशें खाली पडून त्याची बंधनें जर तुटलीं तर कशी गंमत झाली म्हणून इतरांवरोबरहि हासण्यांत हे सामील होत आहेत ! खेळाडू ज्या प्रमाणें जयापजयाविषयी तितकासा तत्पर नसतो, व सर्वोवरोबर हासण्या-खेळण्यास नेहमी उत्सुक असतो, तशाच वृत्तीनें मानपत्र देण्याचा खेळ खेळण्यात येत आहे. खेळाच्या पलीकडे अतःकरणाची कळकळ यांत नाही. घन्या रीतीनें आपण खेळले, आपण व्यवस्थेरीर उठी मारून दाखविली, मग या बाजूचा जय झाला काय किंवा त्या बाजूचा जय झाला काय, दोनदि प्रसंगी

स्मितहास्य करण्यास हे तयारच ! असा वृत्तीच्या लोकांनी उद्यां मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये मताधिक्य करून जर मानपत्र देण्याचा ठराव पास करून घेतला तर ते मानपत्र कोणीहि स्वाभिमानी गव्हर्नर कधीहि स्वीकारणार नाही. अशा जुलमाच्या रामरामांत गव्हर्नरसाहेबांना आनंद तरी कोठून होणार ? लॉर्ड सिडनहॅम यांच्या कारकीर्दीचे अखेरीस त्यांच्या भक्तांनी पुतळा तयार करण्याकरितां वर्गणी केली आणि पुतळाहि तयार झाला. पण त्या पुतळ्याकडे कोणीहि दळूंकून पहात नाही. असल्या अशुभ पुतळ्याचें दर्शन घेण्याची कोणास इच्छा होणार ? जरीमाईचें देऊळहि बांधण्यांत येतें, तशांतलाच लॉर्ड सिडनहॅम यांचा हा पुतळा आहे. कोणत्याहि पिशाच्चाला दहीभात व लिंबुलोणी अर्पण करण्यांत येतें, तशांतलीच ही गव्हर्नर साहेबांची मानपत्रे आहेत. पिसाच्चाचा सन्मान करण्यासारखी वृत्ति मानपत्र देणाऱ्याची आहे किंवा कसें, हे नीट तपासून घेतल्याशिवाय हल्लींच्या काळी कोणाहि अधिकार्यानें कोठेंहि मानपत्र घेऊं नये. कारण असल्या मानपत्रांमुळे अधिकार्यांच्या अधिकाराला उजाळा येण्याऐवजी काळीमाच अधिक लागत असतो. स्वतःच्या अधिकाराची दुष्कीर्ति कायमची पुढें चालणार नाही, येवढ्या गोष्टीला तरी जुलमी अधिकार्यांनी जपणें जरूरीचें नाही काय ? जेथें अंतःकरणांत कळकळ नाही; तेथें मानपत्राचें सोंग उभारण्यांत आलें तर त्या सोंगामुळे दुष्कीर्ति अधिक पुढें चालते; आणि आपल्या मागून देणाऱ्या अधिकार्यांचा वोज आपोआप कमी होऊं लागतो. मुंबईच्या कॉर्पोरेशननें उद्यां जर मानपत्र देण्याचें ठरविलेंच तर ते मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबांनी साफ घेऊं नये. मानपत्र देणाऱ्यांत कळकळ असती, तर ती कळकळ गेल्या पांच दहा दिवसांच्या हालचालींत कोटेंतरी दृष्टीस पटावयास पाहिजे होती ना ? मानपत्र दिलेंच पाहिजे; चांगलें कृत्य आदे; असल्या गव्हर्नरसाहेबांचा असला सन्मान

करावयाचा नाही तर सन्मान करण्याच्या पद्धतीचा जगांत उपयोग तरी काय, अशा प्रकारच्या विचारांनीं एकाचें तरी अंतःकरण गेल्या पांच दहा दिवसांत पेटलेलें दिसून आलें काय ? गव्हर्नर साहेबांचा कैवार घेण्यासंबंधानें आतांपर्यंत एकसारखा थंडावाच दृष्टीस पडत आहे. कसें बोलूं, काय बोलूं कसा ठराव पुढें आणूं, अशी कुचराई चाललेली आहे. गव्हर्नर साहेबांच्या व त्यांच्या भक्तांच्या कानांवर ही कुचराई आलेली नाही काय ? खरा विचार केला असतां असला थंडावा दृष्टीला पडणें अगदीं सहाजिक आहे, असे कोणाच्याहि ध्यानीं आल्यावांचून राहणार नाही. भक्त म्हणविणारामध्यें तरी उत्सुकता कोठून दृष्टीस पडावी ? महात्मा गांधी यांना सहा वर्षांची शिक्षा ज्या गव्हर्नराचे कारकीर्दीत झाली, त्या गव्हर्नरचा सन्मान करा म्हणून लोकांना कोणच्या तोंडानें कोण सांगणार ? सिडनहॅम व हल्लींचें गव्हर्नर या जोडीच्या नांवाचा उच्चार करणेंहि पाप समजलें जाईल, अशी स्थिति असतांना सन्मान करण्यास कोण पुढें येणार ? मुसलमानांनीं कोणाचा सन्मान करावयाचा ? अल्लीबंदू व इतर मुसलमान पुढारी यांच्या-यरील कराचीच्या खटल्याची हकीकत लोक विसरलें आहेत काय ? महात्मा गांधी यांचा कार्यक्रम लोकांच्या हातून पूर्णपणें पार पडत नसेल, पण ज्यांना आपण श्रेष्ठ साधूपुरुष समजतो त्यालाच गव्हर्नर साहेबांनीं तुरुंगांत टाकलेलें आहे, याची आठवणहि बुजून जाण्याइतकें बुद्धिमांच लोकांत आहे, असें गव्हर्नरसाहेब समजतात काय ? धारवाड प्रकरणाचें स्मरण कर्नाटकला होण्याचे दिवस निघून गेले, असें अधिकाऱ्यांना वाटत आहे काय ? मुळशीच्या सत्याग्रही कैद्यांपैकी दे. देय यांच्या पाठीवर ओढलेल्या फटक्यांचे वग अदृश्य होण्याच्या पूर्वीच महाराष्ट्रांतील लोक गव्हर्नरसाहेबांना मानपत्र कोणत्या करंडकांत द्यावयाचें याचा विचार करण्यास निमग्न होतील, असें अधिकाऱ्यांना कसें वाटेल ? तुरुंगाची शिक्षा भोगून बाहेर येणारांचा

सन्मान करण्याचा सांप्रतचा काल आहे. लाल लजपतराय, दे. वं. दास, पं. मोतीलाल नेहरू, अकालीचे पुढारी, व राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीचे आधारस्तंभ जन्मालाल बजाज यांचा सन्मान सांप्रत लोक करित आहेत. सन्मानांचा व मानपत्रांचा प्रवाह अशा रीतीने वहात असतांना या पवित्र प्रवाहांत आपणहि स्नान करून घेण्याची इच्छा जुलुमी व पापी अधिकाऱ्यांनी कां घरावी ? अंतःकरणांत पश्चात्ताप उत्पन्न होऊन पापक्षालन करण्याकरितां असल्या गंगेत स्नान करण्याचा अधिकार पतितांनाहि प्राप्त होतो हे खरे आहे. पण नोकरशाहीच्या अंतःकरणाची वृत्ति तशा रीतीने बदलून जाईती, नोकरशाहीने असल्या मानपत्रांच्या उलाढालीत कशास पडावे ?

---

* करणी आणि शिष्टाई

प्रांतिक कौन्सिलें व दिल्लीची असेंब्ली यांच्या निवडणुकी नोव्हेंबरचे प्रारंभाला व्हावयाच्या असून, निवडणुकीकरिता उभे राहिलेल्या उमेदवारांच्या याच्या आतां तयार झाल्या आहेत. या याद्यांकडे पाहतां कोणत्याहि प्रांतिक कौन्सिलांत कौन्सिलवाल्या पक्षास बहुमत मिळण्याची मुळींच आशा नाही, असें दिसून येतें. दिल्लीच्या जादा काँग्रेसच्या वेळीं कौन्सिलवाल्या पक्षानें प्रांतिक कौन्सिलांत बहुमत करण्याची आशा सोडून दिली, व हें करणें वस्तुस्थितीस धरून होतें असें आतां स्वच्छ दिसत आहे. असेंब्लीमध्येहि कौन्सिलवाल्या पक्षाचें बहुमत होऊं शकत नाही, असेंच उमेदवारांची यादी सांगत आहे. नव्या कौन्सिलांत व असेंब्लीमध्ये एकंदर चार प्रकारचे सभासद दिसून येणार आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे बगलबच्यांचा होय ! हे बगलबच्यांचे केवळ स्वतःच्याच फायद्यासाठीं कौन्सिलांत किंवा असेंब्लींत निवडून येण्याचा प्रयत्न करणार हें उघड आहे. नोकरशाहीच्या तंत्रानें वागावयाचें; नोकरशाहीची मर्जी संपादन करून घेऊन होईल तितका आपला फायदा करून घ्यावयाचा; आणि आपल्या इच्छेप्रमाणें घडून न आल्यास नोकरशाहीवर रुसल्यासारखें करून, केव्हां केव्हां मतें देण्याचें टाळून किंवा विरुद्ध पक्षाच्या बाजूनेहि मत देऊन आपल्या तोडावरहि भाकरीचा एखादा तुकडा टाकावयास नोकरशाहीस मुचवावयाचें; हा बगलबच्यांचा क्रम आहे. बगलबच्यांचें स्वरूप अशा प्रकारचें असल्यामुळ निवडणुकीच्या वेळीं या बगलबच्यांना निरनिराळ्या प्रकारची अप्रत्यक्ष मदत करण्यास व त्यांच्या प्रीत्यर्थ स्वतःचें बजन पर्यायानें खर्च करण्यास

नोकरशाही चुकणार नाही, हें उघड आहे. सरकारी वजन पर्यायानें कोणा-
 साठी कित्ती खर्च करण्यांत येतें हें पाहिलें असतां, बगलबच्चा कोण हें
 समजण्यास अडचण पडत नाही. बडे श्रीमंत व स्वार्थी पण उपद्रव्यापी
 गरीब मिळून बगलबच्चांचा वर्ग बनत असतो. दुसरा पक्ष नेमस्तांचा होय.
 या नेमस्तांना नोकरशाहीची मर्जी संपादन करावयाची असते, पण ती
 आढयतेनें संपादन करावयाची असते. लोकांनी प्रत्यक्ष करणी करून स्वराज्य
 संपादन करण्यापेक्षां शिष्टाईच्या मार्गानें स्वराज्य मिळवितां देण्यासारखें
 आहे असें या नेमस्तांचें धोरण असल्यामुळे, शिष्टाईच्या कामी लोकांना व
 नोकरशाहीला उपयोगी पडणारे आम्ही आहोत असें भासवून आपल्या
 वकिलीची पी म्हणून कायदे-कौन्सिलांत आम्हास नियमून द्या असें लोकांना
 ते सांगतात; आणि दिवाणगिरीचीं कामे आम्हाला सांगून राज्यकारभारांत
 शिष्टाईकरितां आम्हास हिस्सा द्या, अशी मागणी ते नोकरशाहीकडे करतात.
 बगलबच्चांची दृष्टि लोकांकडे विलकूल नसते, नोकरशाहीच्या नेत्रसंयेंतावर
 यांची दृष्टि लिळून गेलेली असते. वकिलीचें गिऱ्हाईक मिळविण्यापुरते
 नेमस्त लोकांकडे पाहतात; आणि अधिकाराकरितां व वैभवाकरितां नोकर-
 शाहीच्या आर्जवानें नेमस्त वागतात. नेमस्तांच्या या शिष्टाईच्या सांप्रदाया-
 विरुद्ध नॉन व्हायओलंट नॉन को-आपरेशनचा किंवा प्रत्यक्ष करणीचा उर्फ
 टायरेन्ट अॅक्शनचा स्वतंत्र सांप्रदाय महात्मा गांधी यांनीं सुरू केला अयून,
 राष्ट्रीय समेनें प्रत्यक्ष करणीपेच मत स्वीकारलें आहे. या प्रत्यक्ष करणीच्या
 मताला कायदे-कौन्सिलांत बसणारे नेमस्त अनुकूल नसल्यामुळे, कायदे-
 कौन्सिलांत बसणाऱ्या नेमस्तांच्या जागा आपण पटकावून कायदे-कौन्सिलें
 एकदांची मोडून टाकली म्हणजे प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गांत राष्ट्रांत जे
 अडथळे येतात ते अडथळे नाहीसे होतील, आणि सर्व लोकांकडून प्रत्यक्ष
 करणीपेच संग्रह वांगठे करण्यांत येईल, प्रगा आशेनें पं. मोतीलाल नेहरू

व. दे. वं. दास यांनी कौन्सिलें मोडण्याकरितां कौन्सिलवाला पक्ष निर्माण केला आहे. कौन्सिलें मोडण्याकरितां जी तयारी करावी लागते तितक्या तयारीनें प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग लोकांना चांगल्या रीतीनें चोखाळावयास येणें अधिक खात्रीचें व अधिक यश देणारें असल्यामुळें, कौन्सिलें मोडण्याच्या पहिल्या उपद्रवापांत व्यर्थ वेळ दवडूं नये, असें म्हणणारा काँग्रेसचा पक्ष आहे. राष्ट्राच्या उभारणीला व संवर्धनाला प्रत्यक्ष करणीशिवाय दुसरा मार्गच नाही; खादी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, अंत्यजोद्धार, व राजकीय दृष्ट्या सर्व धर्माच्या व समजुतीच्या लोकांचें संमेलन, हा एवढाच काय तो प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग आहे. हा प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग चोखाळीत असतांना प्रतिस्पर्ध्याला दोन रट्टे देण्यासहि हरकत नाही, अशी व्हायलन्सची उर्फ मारामारीची जोड या प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला देऊन आयर्लंडनें स्वराज्य संपादिलें आहे. हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या राजकीय स्थितीत ही मारामारीची जोड या करणीला प्रत्यक्ष देणें शक्य नसल्यामुळें हें कुपय्य राष्ट्रीय समेनें समजून उमजून टाळलेलें आहे. शिष्टाईचा मार्ग निरुपयोगी ठरून प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला आयर्लंड लागण्यापूर्वी पार्लमेंट-मधील अडथळ्यांचा मार्ग स्वीकारला होता; तसा हिंदुस्थाननेंहि अडथळ्यांचा मार्ग कांहीं काळ स्वीकारावा, व मग या अडथळ्यांच्या मार्गांमुळेंच लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन लोक प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गास लागतील असें समजून, प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गातील पूर्वतयारी म्हणून कौन्सिलवाल्या पक्षानें आरला कार्यक्रम आखला आहे. पार्लमेंटचे अडथळे संपल्यानंतर प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाच्या आयर्लंड लागलें हें खरें आहे. पण हा नुकता काळाचा क्रम आहे; कार्य-कारण-भाव संबंध याला नाही. तेव्हां हिंदुस्थाननेंहि तितकाच मधला वेळ व्यर्थ दवडला पाहिजे असे म्हणण्यांत अर्थ नाही. हा मधला वेळ व्यर्थ दवडावयाचा नाही, तर काय करावयाचें ? प्रत्यक्ष करणीच्या

मार्गाचा संग्रह लोकांनी जितक्या तत्परतेने करावयास पाहिजे होता तितक्या तत्परतेने गेल्या तीन वर्षांत काम न झाल्यामुळे; लोकांत तितकी तत्परता उत्पन्न होईतो कौन्सिलांत अडथळ्यांचा उपयोग करून कां पाहूं नये असें कौन्सिलवाल्या पक्षाचें म्हणणें आहे. या म्हणण्यावर उत्तर असें आहे की, प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग यशस्वी होऊन स्वराज्य मिळण्यास लोकांची जितकी तत्परता दिसावयास पाहिजे होती तितकी तत्परता दिसत नाहीं हें जरी खरें असलें, तरी प्रत्यक्ष करणीचा प्रभाव लोकांच्या मनावर पडत नाहीं असें म्हणणें मात्र खोटें आहे. खादी चळवळीनें कांहीं काम कमी केलेलें नाहीं, पंजाबांत व संयुक्तप्रान्तांत आज जरी नोकरशाहीला हिंदु-मुसलमानांत तंटे लावतां येत असले, तरी मुसलमानांची दृष्टि हिंदी स्वराज्याकडे महात्माजींनीं कायम वळवून टाकली आहे, यांत शंका नाही. अस्पृश्यतेचें निवारण गेल्या तीन वर्षांत जितकें झालें आहे, तितकें पूर्वीच्या ३० वर्षांतहि झालेलें नाही, हें सर्वांना कबूल केलेच पाहिजे. बहिष्काराची चळवळ आज नेमस्तांच्यादि डोक्यांत शिरली आहे. अकालींची चळवळ व नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ, या चळवळी तर आत्मयज्ञाची प्रेरणा दिली असतां प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग लोकांस रूढ होण्यास कशी चांगली मदत मिळते, याची मूर्तिमंत उदाहरणें आहेत. करणीच्या मार्गाला लोकांना जर लावावयाचें असेल तर आत्मयज्ञाचीच प्रत्यक्ष कृति लोकांपुढें ठेवून आपल्या स्वतःच्या संगतीच्या जोरावर लोकांना आपल्याप्रमाणें वागावयास लाविलें पाहिजे. उपदेशापेक्षा कृतीला अधिक महत्त्व आहे ! हजारो लोकांनीं केलेला उपदेश घाया जातो, पण मूठभर निश्चयी लोकांची कृति एकदम फलद्रूप होऊं शकते. कृतीचा परिणाम लोकांच्या मनावर फार होतो, व कोरडा उपदेश घेऊन जी अनास्था टाकून देण्यास लोक तयार होत नाहीत ती अनास्था कृतीमुळे आपोआप नष्ट होते. महात्मा गांधी यांचा कार्यक्रम फलद्रूप होत नाही,

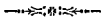
याचें कारण आत्मयज्ञाची जोड जितकी मिळावयास पाहिजे तितकी ती मिळत नाही हें होय! आत्मयज्ञाचेंच प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग यशस्वी होणार आहे असें दिल्लीच्या जांदा काँग्रेसनेहि ठरविलें असल्यामुळें, कौन्सिलांतील अडवणुकीच्या पायीं व्यर्थ वेळ दवडण्याची जरूरी काँग्रेसच्या अनुयायांना विलकूल नाही. अर्थात् करणीच्या मार्गावर ज्यांची श्रद्धा आहे, त्यांनीं सांप्रतच्या निवडणुकीच्या वेळीं मते देण्यास जाणें विलकूल उचित नाही. असल्या लोकांपाशीं मते मागणेंहि बरोबर नाही व त्यांनीं मते देणेंहि बरोबर नाही. मतदारांमध्ये जे बगलबच्चे असतील ते बगलबच्चांना मते देतील, हें सरळ आहे. मतदारांमध्ये जे नेमस्तांच्या शिष्टाईच्या मार्गाचे असतील, त्यांनीं शिष्टाईच्या मार्गाला बहिष्काराची जोड ना. शास्त्री यांनीं यावेळीं दिली असल्यामुळें नेमस्तांत जे बहिष्कारवादी असतील त्यांनाच मते द्यावीं हें संपुक्तिक होय. नेमस्त बहिष्कारवादी झाला असतां काँग्रेसच्या पक्षाकडे अधिक झुकतो, आणि सर्व राष्ट्राच्या एकीच्या दृष्टीनें नेमस्त पक्षाच्या मतदारांनींहि नेमस्तांतील बहिष्कारवाद्यांना उचलून घरणें अधिक श्रेयस्कर आहे. दिवाण ना. परांजपे किंवा सर चिमणलाल सेटलवाड यांच्यासारख्या नेमस्तांना तुम्ही बहिष्कारवादी आहात किंवा कसें, हें हट्टून खट्टून विचारून मग नेमस्तांनीं मते द्यावींत. ही सावधगिरी न घेतल्यास नेमस्तानैकीं कांहीं पुढारी ना. शास्त्री यांच्यासारख्यांना तोंटघशीं पाडतील, हें नेमस्त पक्षानें निवडणुकीच्या वेळीं ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. राष्ट्रीय सभेच्या अनुयायांनैकीं ज्यांचीं मते शिष्टाईच्या मार्गाधिपयीं अगदीं विलहेली आहेत व प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग ज्यांना पसंत आहे, त्यांनीं स्वतः मते देण्यास जाऊं नये, इतकेंच नव्हे, तर कोणी विचारल्यास मते देणें पाव होय, अशीच सद्दा मतदारांना दिली पाहिजे. प्रत्यक्ष करणीच्या अनुयायांनैकीं कांहींचा पदर शिष्टाईच्या मार्गाशीं लागतो; कांहींना अडपट्टे पसंत पडतात, तेव्हां

तेवढ्यांस मते देण्यास हरकत कोणती? असें म्हणणारे जे राष्ट्रीय समापैकीं मतदार असतील, त्यांना मते देण्याची मुभा दिल्लीच्या जादा काँग्रेसने दिली आहे. कौन्सिलच्या वादाची ही कटकट नको, अशा अनास्थेनें मते देणारांचाहि शिष्टाईच्या पदरवाल्यांत व अडथळ्याच्या भक्तांत बराच मोठा जमाव आहे. या असल्या मतदारांनीं कोणास मते द्यावीं असा या ठिकाणीं साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो. कौन्सिलें किंवा असेंब्ली मोडण्याच्या इराद्याकडे जर पाहिलें तर उभे राहिलेल्या उमेदवारांत तसल्या इराद्याचे फारच थोडे लोक आहेत, असें दिसून येतें. कौन्सिलवाल्या पक्षाची म्हणून जी यादी प्रसिद्ध झाली आहे, तींत शिष्टाईशीं पदर लागलेले लोक फार! मद्रास पुणे, नागपूर, पंजाब वगैरे बहुतेक ठिकाणीं बहिष्कारवादी व शिष्टाईशीं पदर लागलेले असेच उमेदवार उभे राहिले आहेत. दे. वं. दास यांना उंचलून धरणारे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच आहेत. दे. पटेल यांची गणना कौन्सिलें मोडणारांत केली पाहिजे, तर दे. केळकर यांची गणना शिष्टाईचा पदर लागलेल्यांत केली पाहिजे. शिष्टाईचा पदर असलेली ही मंडळी व नेमस्तांतील बहिष्कारवादी मंडळी ह्यांच्यामध्ये विशेष अंतर नाही. शिवाय आम्ही कोणत्याच पक्षाचे नाही असें म्हणणारे विनपंखाचे पंडित मदन मोहन मालवीय, वॅ. वॅण्टिस्टा, वॅ. जिना, वॅ. जयकर वगैरे पक्षी कौन्सिलेंत व असेंब्लींत शिरूं पदात आहेत. या विन पंखाच्या मंडळींचा पदर शिष्टाईशीं येतो, बहिष्काराशीं येतो, कौन्सिल मोडण्याशीं येतो, प्रत्यक्ष करणीशीं येतो, व प्रसंग विशेषीं वॅ. वॅण्टिस्टांसारखी निस्पृह मंडळी व्हाओलन्तमधील उर्फ मारामारीमधील छद्मगुणानादि योग्य प्रसंगीं नीरक्षीरग्यायानें सन्मान करण्यास धजणारी आहे; हे प्यानांत टेंवळें पाहिजे. काँग्रेसच्या अनुयायांपैकीं मते देणें जेवढ्यांना इष्ट वाटत असेल त्यांनीं कौन्सिलें मोडणारांचा प्रथम सन्मान

करावा हे अगदी बरोबर आहे. हे काम झाल्यानंतर एक पदराचा काय, दोन पदरांचा काय, किंवा पांच पदरांचा काय, सर्व पदरांच्या उभेदवारांना आपापल्या आवडीप्रमाणे मदत करण्यास कोणतीच हरकत नाही. दे. केळकर उद्यां दिवाण झाले तर प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला ते मुरुतील हे खरे; पण नुसत्या दिवाणगिरीच्या कामाचाच जर विचार केला, तर टो. परांजपे यांच्या जागी बॅ. जयकर आले फाय, बॅ. बॅप्टिस्टा आले काय, किंवा बॅ. जिना आले काय, राष्ट्राला वाईट वाटण्याजोगे काय आहे? प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला हे लोक लागले असता देशाचे अधिक कल्याण होईल यांत विलकूल संशय नाही. पण हे ऐकत नाहीत. पूर्वप्रहामुळे किंवा संवयीमुळे प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गात निश्चयाने व उत्सुकतेने पडण्याचे धाडस बॅ. बॅप्टिस्टा, किंवा बॅ. जयकर यांच्यांत आज उत्पन्न होऊ शकत नाही, हे आमचे दुर्दैव होय। तथापि बॅ. जयकर किंवा बॅ. बॅप्टिस्टा यांनी या हिश्याच्या अभावी दिवाणांच्या जागेवर वसू नये, असे मुळीच आशी म्हणत नाही. तेव्हां निवडणुकीच्या वेळी काँग्रेसच्या अनुयायांपैकी ज्यांना मते देणे इष्ट घाटत असेल त्यांनी एक शेमल्याचा सरदार आहे का दहा शेमल्यांचा सरदार आहे, या मानगडीत न पडता ज्याच्या त्याच्या लायकीप्रमाणे व आपापल्या आवडीप्रमाणे मते देण्यास हरकत नाही. ही मते देतांना जे प्रत्यक्ष करणीच्या पक्षाचे आहेत, त्यांना मात्र विनाकारण आभ्र फरून सोटव्या मार्गाला फूस लावून नेण्यांत येऊं नये, व काँग्रेसच्या नांवाचा खोटा उपयोग करण्यांत येऊं नये, अशी धामची विनंति आहे.

फिरणाऱ्या लोकसमुदायानेंहि खादीचा प्रसार आंघ्र देशांत इतर प्रांतांहून अधिक झाला आहे हीच गोष्ट सर्वांच्या मनावर विपेशेंकरून धिंविळी. मौलाना महमद अह्ली व मौलाना शौकत अह्ली ह्यांचे स्वागत सर्व लोकांनी अत्यंत मनःपूर्वक केलें. मुसलमानांचें लक्ष स्वराज्याकडे विशेष लागून राहिल अशा प्रकारची जी खटपट अह्ली बंधूंनीं तुरुंगांतून सुटल्यानंतर एकसारखी चालविली आहे, त्या खटपटीला चांगलें यश कोकोनाडा येथें आलें, यांत संशय नाही. हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलच्या मृगजळापासून अलग राहून कायदेभंगाच्या दृष्टीनें बहिष्कार कार्याला जोर देण्याकरितां अंमलांत आणावयाचा विधायक कार्यक्रम ह्याच गोष्टी कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये प्रधान्येंकरून पुढें आल्या होत्या; आणि हा गोष्टीसंबंधानें काँग्रेसचे ठराव सर्व राष्ट्राला मार्गदर्शक असेच झाले याबद्दल वाद नाही. मौ. महमद अह्ली ह्यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा इतिहास सविस्तर देऊन एकोप्यानें विधायक कार्यक्रम अंमलांत आणण्याची जरूरी सर्व राष्ट्राला चांगल्या रीतीनें पटवली, आणि अप्यक्षांचे भाषणाला अनुसरूनच राष्ट्रीय सभेचे ठराव करण्यांत आले. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें मुळींच वादविवाद नव्हता. ह्या एकीला अनुसरून बंगालमध्ये जो नवा करार दे. बं. दास ह्यांनीं तयार केला त्या करारासंबंधानें फार मतभेद दिसून आला. हा करार बंगाल्यांत घाईघाईनें तयार करण्यांत आला, आणि सदर करार घाईघाईनें लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न कोकोनाडा येथें झाला. लाला लजपतराय, पंडित मदनमोहन मालवीय वगैरे पुढारी ह्या घाईच्या विरुद्ध असल्यामुळे बंगालच्या करारास महत्त्व देऊं नये, असेंच कोकोनाडा येथें जमलेल्या प्रतिनिधींचे मत पडलें. काँग्रेसनें हिंदुमुसलमानांमधील करारासंबंधानें कोणताच मुकुर असा ठराव पास केला नाही. राष्ट्रांमध्ये सांप्रत ह्या करारासंबंधानें जी चर्चा चालली आहे त्या चर्चेतील गुणदोषांना नीट

* कोकोनाडाची काँग्रेस *

कोकोनाडा काँग्रेसच्या कामास गेले शुक्रवारी (ता. २८ डिसेंबर १९२३) सुरवात होऊन मंगळवारी काँग्रेसचे काम यशस्वी रीतीने पार पडले. आंध्र व तामीळ नाड ह्या दोन प्रदेशांतील लोकांमध्ये ह्या काँग्रेससंबंधानें विशेष उत्साह दिसून येत होता; व ब्रह्मवाड्यापासून कोकोनाडापर्यंत चार पांच स्पेशल गाड्याहि सोडणें भाग पडण्याइतका समुदाय कोकोनाडाच्या गांधीनगरामध्ये जमला होता. काँग्रेसच्या तंत्रूंत १५ हजार लोकांना बसण्याइतकी सोय होती; पण प्रेक्षक व प्रतिनिधी मिळून १५ हजारांहून अधिक लोक मंडपांत हजर होते, शिवाय मंडपाबाहेर यात्रेप्रमाणें जुळलेल्या आसपासच्या लोकांची एवढी गर्दी होती की, कोकोनाडाच्या गांधी-नगरांत एक दोन दिवस एक लाख लोक एकसारखे फिरत होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. लोकांच्या उत्साहाच्या दृष्टीने विचार केला असतां नागपूर, अहमदाबाद व गया ह्या काँग्रेसच्या तोडीचीच कोकोनाडा काँग्रेस झाली असें म्हणावें लागतें. एवढा मोठा समुदाय लोटला असतांहि आंध्र प्रदेशाच्या फार्ष्णम पुढाऱ्यांनी व उत्साही स्वयंसेवकांनी सर्व व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवली व कोठेंहि न्यून पडूं दिलें नाही, ही संतोषाची गोष्ट होय. शंभर एकर जमिनीवर खादीच्या कापडाचें व ताटपट्यांचें गांधी-नगर व्यवस्थित रीतीने बसविण्यांत आलें होतें; जमलेला प्रचंड समुदायहि खादीशिवाय दुसरें कांहीं वागरीत नव्हता. खादीसंबंधानें आंध्र देशाचें महत्त्व कोकोनाडा काँग्रेसच्या वेळी उघडण्यांत आलेल्या खादीच्या प्रदर्शनावरून सर्वांच्या मनास पटलें, इतकेंच नव्हे तर काँग्रेसच्या भव्य तंत्रूंत असलेल्या व गांधीनगरांत

फिरणाऱ्या लोकसमुदायानेंहि खादीचा प्रसार आंध्र देशांत इतर प्रांतांहून अधिक झाला आहे हीच गोष्ट सर्वांच्या मनावर विपरीतकरून विवचिली. मौलाना महमद अह्ली व मौलाना शौकत अह्ली ह्यांचें स्वागत सर्व लोकांनीं अत्यंत मनःपूर्वक केलें. मुसलमानांचें लक्ष स्वराज्याकडे विशेष लागून राहिल अशा प्रकारची जी खटपट अह्ली बंधूंनीं तुरुंगांतून सुटल्यानंतर एकसारखी चालविली आहे, त्या खटपटीला चांगलें यश कोकोनाडा येथें आलें, यांत संशय नाही. हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलच्या मृगजळापासून अलग राहून कायदेभंगाच्या दृष्टीनें बहिष्कार कार्याला जोर देण्याकरितां अंमलांत आणायमाचा विधायक कार्यक्रम ह्याच गोष्टी कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये प्रधान्यकरून पुढें आल्या होत्या; आणि हा गोष्टीसंबंधानें काँग्रेसचे ठराव सर्व राष्ट्राला मार्गदर्शक असेच झाले याबद्दल वाद नाही. मी. महमद अह्ली ह्यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा इतिहास सविस्तर देऊन एकोप्यानें विधायक कार्यक्रम अंमलांत आणण्याची जरूरी सर्व राष्ट्राला चांगल्या रीतीनें पटवली, आणि अध्यक्षांचे भाषणाला अनुसरूनच राष्ट्रीय समेचे ठराव करण्यांत आले. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें मुळीच वादविवाद नव्हता. ह्या एकीला अनुसरून बंगालमध्ये जो नवा करार दे. बं. दास ह्यांनीं तयार केला त्या करारासंबंधानें फार मतभेद दिसून आला. हा करार बंगाल्यांत घाईघाईनें तयार करण्यांत आला, आणि सदर करार घाईघाईनें लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न कोकोनाडा येथें झाला. त्याला लज्जतराय, पंडित मदनमोहन मालवीय वगैरे पुढारी ह्या घाईच्या विरुद्ध असल्यामुळे बंगालच्या करारास महत्त्व देऊं नये, असेंच कोकोनाडा येथें जमलेल्या प्रतिनिधींचें मत पडलें. काँग्रेसनें हिंदुमुसलमानांमधील करारासंबंधानें कोणताच मुकदमा ठराव पास केला नाही. राष्ट्रामध्ये सांप्रत का करारासंबंधानें जी चर्चा चालली आहे त्या चर्चेतील गुणदोषांना नीट

काँग्रेसमध्ये महत्त्वाचा झाला. याच शुद्ध होती ही गोष्ट सरी आहे; पण गयेच्या काँग्रेसच्या वेळी कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या विरुद्ध जितक्या जोराने मताधिक्य दिसून आले जितक्या जोरानेच मताधिक्य कोकोनाडा काँग्रेसमध्ये सदर प्रसंगी दिसून आल्यामुळे, वारा कोणत्या वाजून वहात आहे हे अजमावण्याच्या दृष्टीने मते मोजण्याचा सदर प्रसंग महत्त्वाचा ठरला. दे. वं. दास ह्यांच्या पक्षाच्या वाजूला जर एक मत तर सदर पक्षाच्या विरुद्ध दोन मते असे जे प्रमाण गयेच्या बैठकीच्या वेळी दिसून आले, तेच प्रमाण कोकोनाडा येथेहि कायम ठरले. दिल्लीच्या काँग्रेसने कौन्सिलवाल्या पक्षास दिलेली सवलत तात्पुरती होती, त्या विषयीचाहि निर्णय कोकोनाडा येथे दे. म. राजगोपाळचास्विर यांच्या ठरावाने झाला. दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये कौन्सिलवाल्या पक्षास ज्या ठरावाने तात्पुरती सवलत मिळाली, त्या ठरावासहि असहकारितेचा ठराव अशीच संज्ञा दिल्लीस देण्यांत आली होती; पण ही सवलत तात्पुरती आहे का कायमची आहे, आणि कौन्सिलवरील वदिष्कारसंबंधाने काँग्रेसचे मत व धोरण बदलले आहे किंवा काय, अशी शंका उपस्थित झाल्यामुळे श्री. राजगोपाळचास्विर ह्यांनी गयेप्रमाणे दिल्लीचाहि काँग्रेसचा असहकारितेचा ठराव कायम ठेवून सदर शंकांना याच राहू गये म्हणून, वदिष्कारसंबंधाने काँग्रेसचे मत व धोरण विलकूळ बदलले नसून कायदेभंगाच्या दृष्टीने वदिष्कारसंबंधी जोर यावा म्हणून विधायक कार्यक्रम सर्व राष्ट्रांने अमलांत आणावा, अशा आग्रहाचा ठराव सन्जेक्ट्स कमिटीपुढे मांडला. बंगालच्या कराराचा नामनिर्देशहि ठरावांत नको असे ज्याप्रमाणे काँग्रेसने ठरवले, त्याप्रमाणेच दिल्लीच्या ठरावाचाहि उद्देश शीघ्रत राजगोपाळचास्विर ह्यांच्या ठरावांत नको असे म्हणारास एक पत्र कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये होता, आणि पंडित मुंदराला त्या पत्राचे पुढारी होते. बंगालच्या करारसंबंधीचा ठरावाने वाग कोकोनाडा

विचार करून आणखी दोन महिन्यांत डॉ. अनसारी ह्यांच्या कमिटीने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे दुसरा रिपोर्ट पाठवावा असें काँग्रेसने ठरवले, ही गोष्ट योग्यच झाली. दुसरा रिपोर्ट मागतांना बंगालच्या कराराचाहि उल्लेख ठरावांत करावा किंवा कसें ह्यासंबंधानें मात्र तंटो उपस्थित झाला. डॉ. अनसारी यांच्या कराराइतकें महत्त्व बंगालच्या करारास देण्याची जरूरी नाही, बंगालचा करार काँग्रेसपुढें अशा रीतीनें न येतां डॉ. अनसारी यांच्या कमिटीमार्फतच यावा; अशा तऱ्हेचें प्रतिनिधीचें बहुमत कोकोनाडा येथें होतें, काँग्रेसच्या ठरावांत बंगालच्या कराराचा जर उल्लेख झाला नाही तर त्या योगानें बंगालचा अपमान होईल, अशा तऱ्हेचे उद्गार दे. वं. दास यांनी स्वतः काढल्यामुळें सन्जेक्टस् कमिटीमध्ये बंगालच्या कराराचा उल्लेख ठरावांत बहुमतानें करण्यांत आला. दे. वं. दास किंवा बंगाल ह्यांचा अपमान करण्याची बुद्धि कोणामध्येंहि नसल्याळें श्रियुत राजगोपाळ-चारियर ह्यांनीहि काँग्रेसच्या मंडपांत ह्या उल्लेखास विरोध केला नाही. पण या उल्लेखाविरुद्ध बंगालचे नागबाबू व शामसुंदर चक्रवर्ती ह्यांनी आपलीं मतें बंगालतर्फें उघडपणें दिल्यामुळें आणि बंगाल्याहून आलेल्या प्रतिनिधीचें मताधिक्यहि दे. वं. दास ह्यांच्या विरुद्ध दिसून आल्यामुळें व्यक्तिशः कोणाचा अपमान करण्याचा संबंध ह्या धार्यांत येऊं शकत नाही असें आपोआप स्पष्ट झालें. बंगालला अशा रीतीनें बाहेर घुडकावून लावून बंगालचा अपमान करूं नका म्हणून दे. वं. दास यांनी सन्जेक्टस् कमिटी-प्रमाणेंच काँग्रेसच्या मंडपांतहि पुन्हां जोरानें आपलें म्हणणें सर्व प्रतिनिधीपुढें मांडलें. व्यक्तिमाहात्म्याला एका बाजूस ठेवून आपलें मत स्पष्टपणें देण्याचा कळ कोकोनाडामध्यें यंदा विशेष दिसून येत होता; आणि या कलाला अनुसरून बंगालच्या उल्लेख करूं नये असें म्हणण्याला मते मोठ्याप्रचंड बहुमत अनुकूल आहे असें दिसून आलें. मतांपेण्याचा हा प्रसंग कोकोनाडाच्या

वाजूला वहात आहे हे स्पष्ट झाल्यामुळे, कोकोनाडाच्या काँग्रेसच्या ठरावांत दिल्लीच्या तडजोडीचाहि उल्लेख नको असा आग्रह धरण्यांत अर्थ नव्हता ही गोष्ट बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती वगैरेंच्या मनाला पटली होती, हेहि खरे; व अध्यक्षानीं सर्वांची समजूत घालण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला होता, हेहि खरे; तथापि बाबू शामसुंदर यांनीं दिल्लीच्या नांवाचाहि नामनिर्देश नको अशा आशयाचा आग्रह धरल्यामुळे काँग्रेसमध्ये दे, राजगोपाळाचारियर यांच्या ठरावावर मते घेण्याचा प्रसंग आला. दे, राजगोपाळाचारियर यांच्या ठरावाला मते ७०३ अनुकूल पडली व बाबू शामसुंदर यांच्या बाजूची ४१३ मते पडली आणि दे, राजगोपाळाचारियर यांचा ठराव पास झाला. कायदेभंग, वहिष्कारत्रयी, व विधायक कार्यक्रम यांची साखळी काँग्रेसनें योग्य तऱ्हेनें जुळविली असून, कौन्सिलवाल्या पक्षाचीं मते न दुखवितां असहकारितेचीं तत्वे कोकोनाडा मुक्कामीं कायम करण्यांत आली आहेत, ही संतोपाची गोष्ट होय. असा योग जुळवून आणण्याचे श्रेय मी, महंमद अल्ली ह्यांना जितकें दिलें पाहिजे तितकेंच दे, वं. दास व दे, राजगोपाळाचारियर ह्यांनाहि दिलें पाहिजे. कायदेभंग, वहिष्कारत्रयी व विधायक कार्यक्रम ह्या संवंधाची चळवळ पुढील वर्षीत एकसारखी सुरू राहिल अशा प्रकारची सर्व व्यवस्था मी, महंमद अल्ली ह्यांनीं कोकोनाडा येथें करून घेतली आहे; त्यांना पाहिजे ते सेक्रेटरी व त्यांना पाहिजे ती वर्किंग कमिटीहि कोकोनाडा येथें नेमण्यांत आलेली असल्यामुळे, काँग्रेसच्या कामकाजांत नवा जोम मी, महंमद अल्ली लवकरच उत्पन्न करतील, असा भरंवसा सर्वांस वाटत आहे.

* महात्मा गांधी यांचा संदेश

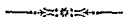

तुरुंगांतून सुटल्या बरोबर म. गांधी ह्यांनी राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष मी. महंमद अली ह्यांना पत्र लिहून हिंदी राष्ट्राला जो संदेश कळविला आहे, त्या संदेशांत महात्माजींच्या असहकारितेच्या चळवळीतील मुख्य तत्त्वे प्राधान्येकरून नोंदण्यांत आली असून महात्माजींची पूर्वीची श्रद्धा जशीच्या तशी कायम आहे, असे स्पष्टपणे त्यांत म्हटले आहे. लो. टिळक ह्यांना सहा वर्षांच्या कारागृहवासाच्या यातना सोसाव्या लागल्या तरी जसा त्यांच्या मतांत फेरबदल झाला नाही, उलट स्वतःच्याच कार्यक्रमावर त्यांची श्रद्धा जशी अधिक दृढावली; तशीच महात्माजींची स्थिति आहे. शांततेची असहकारिता, विधायक कार्यक्रम व कायदेभंग, ह्या संबंधांनी दोन वर्षे एकांतांत मनन करून आपली विचारसरणी विनचूक आहे असेच महात्माजींना अखेरीस आढळून आले आहे. शांततेच्या कायदेभंगाचा इलाज हा लढाईहून अधिक चांगला मार्ग आहे असे महात्माजींचे ठाम मत बनले आहे. अमेरिकेतील लेखक ह्या शांततेच्या कायदेभंगास व असहकारितेच्या चळवळीस 'नॉन व्हाओलंट कोअर्शन' उर्फ शांततेचे दडपण असे नांव देत असतात. प्राचीन इतिहासांत व अर्वाचीन इतिहासांतहि शांततेच्या दडपणाच्या ह्या मार्गाचे अवलंबन थोर विभूतींनी राष्ट्राच्या व साम्राज्याच्या निरनिराळ्या संकटांच्या वेळीं केलेले दृष्टीस पडते. दक्षिण आफ्रिकेतील लढ्यापासून म. गांधी सत्याग्रहाच्या उर्फ शांततेच्या दडपणाच्या मार्गाला लागले आहेत. दक्षिण आफ्रिका, चंपारण्य, रीलेट ॲक्टच्या वेळचा सत्याग्रह, आणि सुवराजांच्या प्रवासाच्या वेळची चळवळ, या सर्व प्रसंगी शांततेच्या

करण्यास मजुरांचे मंत्रिमंडळ जर ह्यावेळीं पुढें आलें, तर म. गांधी तशा प्रसंगी ज. बोथा यांच्याप्रमाणेंच वागतील ह्यांत संशय नाही. म. गांधी ह्यांना ज. बोथा ह्यांच्याप्रमाणें वागण्यास योग्य सामर्थ्य यांचें म्हणून हिंदु-मुसलमानांची एकी दृढ करून पुढील दोन तीन महिन्यांत सर्व राष्ट्र खादीमय करून टाकणें आज सर्व देशभक्तांचें कर्तव्य आहे; आणि म. गांधी ह्यांच्या प्रोत्साहनानें राष्ट्राची आत्मयज्ञाची शक्ति एक दोन महिन्यांत दुपटीतिपटीने वाढविण्यास सर्व लोक मनःपूर्वक झटतील, असा आम्हास भरंवसा वाटत आहे.

---

० असेंब्लीला धाव्यावर वसविलें

दिह्रीच्या असेंब्लीने सोमवारी (ता. १७ मार्च रोजी) सर्व कर नामंजूर केले, पण मंगळवारी लाटसाहेब लॉर्ड रीडिंग ह्यांनी असेंब्लीला उलट धाव्यावर वसविलें ! असेंब्लीने मारून टाकलेलें विल जिवंत करण्याचा अधिकार सर्टिफिकेटाच्या मार्फत लाटसाहेबांना मिळालेला आहे. ह्या सर्टिफिकेटाचा उपयोग करण्यासंबंधाचे नियम गेल्या आठवड्यांत स्टेट सेक्रेटरीसहेबांच्या संमतीने दुरुस्त केले असून नव्या नियमांप्रमाणें सर्टिफिकेटाची सही करण्यापूर्वी आपणास पाहिजे त्याप्रमाणें विलांत फेरफार करून मारून टाकलेलें विल स्वतःच्या शिफारशीसह असेंब्लीकडे पुन्हां एकदां संमतीकरितां पाठवावें अशी नवी पद्धत लाटसाहेबांनीं अंमलांत आणली आहे. मारून टाकलेल्या विलांत दुरुस्ती करून सदर विल पास करा, अशी लाटसाहेबांनीं शिफारस असेंब्लीला मंगळवारी केली, अशी शिफारस करणें म्हणजे पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें असेंब्लीच्या मस्तकावर पिस्तुल रोखणेंच होय. तुम्ही संमति या नाहीतर सर्टिफिकेटानें हें विल पुन्हां मी जीवंत करतो, अशा धर्तीचें पिस्तुल गेले मंगळवारीं असेंब्लीवर रोखण्यांत आलें, आणि असा धाक घातला असतांही असेंब्लीने लाटसाहेबांनीं दुरुस्त केलेलें विल आपल्या पुढें येऊं न देण्याचेंच नाकारलें ! लाटसाहेबांची ही शिफारस म्हणजे असेंब्लीला धाव्यावर वसविणें होय. करांच्या विलाला सर्टिफिकेट देऊन लाटसाहेब राष्ट्रीय पक्षांची पर्वा न करतां राज्यकारभार चालवूं पहात आहेत, तुम्हांला आमची पर्वा नाही तर आम्हांलाहि तुमची पर्वा नाही, उलट तुम्हांस आम्ही धाव्यावर

वसवितो, असे लाटसाहेबांनी सर्व कौन्सिलवाल्यांना वजावले आहे. मध्यप्रांतांत नागपूर येथे जी स्थिति उत्पन्न झाली आहे, तीच स्थिति दिल्लीसहि उत्पन्न झाली आहे. नागपूरचा कौन्सिलशिवाय व दिवाणाशिवाय राज्यकारभार चालविण्यास मध्यप्रांताचे सरकार तयार झाले आहे. डॉ. मुंजे वगैरे मंडळींना नागपुरास जसे धाव्यावर वसविण्यांत आले आहे, त्याप्रमाणे दिल्लीलाहि पं. मदन मोहन मालवीय, पं. मोतीलाल नेहरू, दे. पटेल वगैरे मंडळींना धाव्यावर वसविण्यांत आले आहे. पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी सर्व कर नामंजूर करितांना स्वराज्यासंबंधाची मागणी अत्यंत अल्प-प्रमाणावर आणून ठेवली आहे, एवढाच काय तो नागपूर व दिल्ली ह्यांच्या मध्ये फरक आहे. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ॲक्टामध्ये पुन्हां फेरबदल आतां झाला पाहिजे व दुसऱ्या हप्त्याची चौकशी झाली पाहिजे, येवढेच काय तें पं. मदन मोहन मालवीय यांचे मागणे आहे. संपूर्ण स्वराज्यहि त्यांनी मागितले नाही, किंवा वसाहतीचे राज्यहि त्यांनी मागितले नाही. कांही तरी फेरफार करा व एखादे तरी पाऊल पुढे सरका, एवढी अगदी अल्प मागणी पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी केली आहे. पंडितजींची ही मागणी ना. शास्त्री किंवा सर तेजबहादूर सप्रू, ह्यांच्या सारख्या नेमस्तांच्या मागणी-हून निराळी नाही. ह्या अल्पस्वल्प मागणीला मान देण्यांत यावा म्हणून फरांचे विल पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी नामंजूर केले अंघून, लाट-साहेबांनी पंडितजींना व त्यांच्या दोस्तांना दिल्लीच्या उन्हाळ्यांत धाव्यावर भर उन्हांत तटफडत ठेवले आहे ! ह्या ठिकाणी ना. शास्त्री व तेज बहादूर सप्रू ह्यांनी देखील पंडितजींच्या मदतीकरिता धावून जाऊन धाव्यावरील सरसरलेल्या उन्हाचा मारा स्वतःच्या अंगावर घेणे जरूरीचें नाही काय ? पं. मदन मोहन मालवीय हे राउंड टेबलाचे मोक्ते आहेत; म. गांधी व लाटसाहेब ह्यांचे राउंड टेबल वसविण्याचा प्रयत्न पंडितजींनी पूर्वी यत्न

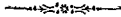
केला; पण त्यांत त्यांना यश आले नाही, त्यांचा राउंड टेबलचा केदार पूर्वाप्रमाणेच जास्वल्य असतोहि मॉटेग्यू-चेम्सफर्ट ऑफिसची रिव्हिजन करतो म्हणा म्हणजे आम्ही रांतुष्ट आहोत, अशी कबुली देण्यासहि ते तयार झाले आहेत. पांच पांडवांना पांच गांव द्या, असलीहि शिष्टाई करण्यास पं. मदन मोहन मालवीय आज तयार आहेत. पण ऐकतो कोण ? सुईच्या अग्रावरीलहि भूमि मिळू द्यावयाची नाही असा जेथे हद्द आहे, तेथे पंडितजींच्या शिष्टाईचा उपयोग काय ? शिष्टाईच्याच दृष्टीने जर विचार केला तर ना. शास्त्री किंवा तेज बदादूर सप्रू ह्यांना देखील पंडितजींच्या मागणीविरुद्ध ब्रहि काढतां येण्याजोगा नाही. नेमस्तांच्या मागणी पलिकडे न जातां तडजोड करण्यास पं. मदन मोहन मालवीय तयार असतांना त्यांना धाव्यावर बसविण्यांत आले आहे. असेंन्वोला अशा रीतीने धाव्यावर बसविण्यांत आल्यानंतर पुढें मार्ग कोणता, असा साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो. सरकारचे आज कांहीं आडत नाही; लाट साहेबांनीं सर्दिक्रिकिट दिलेले कर निमूटपणें लोक भरतील; आणि सरकारी खातीं पूर्वाप्रमाणें जशीच्या तशीं चालतील. कांहीं वेळ धाव्यावर बसवित्यानें पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांच्यासारख्यांचेहि व्यक्तिशः कांहीं अडणारें नाही. कारण धाव्याच्या खाली बसण्याची जशी त्यांना संवय आहे, तशीच धाव्यावर बसण्याचीहि त्यांना संवय आहे. उन्हांत, पावसांत, व थंडीत ते धाव्याच्या खालीहि वसू शकतात, व धाव्याच्या बरिहि वसू शकतात. कर नामंजूर करण्यानें जसें सरकारचे कांहीं नडत नाही, त्याप्रमाणेंच धाव्यावर बसवित्यानें पुढान्यांचेहि व्यक्तिशः कांहीं नडत नाही. व्यक्तिशः जरी नडले नसले, तरी नुसतें धाव्यावर सदनशीलतेनें बसणें म्हणजे खराब्यांच्या मार्गाला लागणें नव्हे, हा परक ध्यानांत ठेवला पाहिजे. राबलीनून उन्हांत हाकून देण्यांत आले आहे.

ह्या उन्हांतच स्वतःचें घर स्वतः बांधण्यास तयार ज. ल्याशिवाय व तसें बांधून दाखविल्याशिवाय स्वराज्याचें दर्शन वर्धीहि व्हावयाचें नाहीं. मागणीसंबंधानें नेमस्तांभा कुरकुर करण्याचें कारण जरी पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं ठेवलेलें नाहीं, तरी ना. शास्त्री किंवा सर तेज बहादर सगू ह्यांच्यासारखे नेमस्त उन्हांत राहण्यास, रात्रण्यास व स्वतःचें घर बांधण्याची खटपट करण्यास राजी होतील असा रंग दिसत नाहीं. विहांतयाईच्या झेंड्याखालीं विलायतची यात्रा करण्यास ही मंडळी तयार होतील, पण हिंदुस्थानच्या उन्हांतच स्वतःच्या स्वराज्याचें देवालय बांधण्याकरितां उन्हांत रावून स्वतःच्या मस्तकावर दगडमातीचें ओझें घेण्यास ही मंडळी तयार होणार नाहीं. दगडमाती स्वतःच्या हातानें हालवून नवीन देवालय बांधण्यास किंवा जुन्या देवालयाचा उद्धार करण्यास सर्व साधुसंतांनीं शिकलें पाहिजे व तसा अभ्यास केला पाहिजे, असा जो तुकाराम महाराजांचा उपदेश आहे तोच उपदेश ह्याहि प्रसंगीं स्वराज्याच्या अभिमान्यांनीं ध्यानांत ठेवला पाहिजे. सर्दिकिकिटाला मजुरांचें मंत्रिमंडळ हरकत घेऊं शकणार नाहीं येवढ्यापुरता मिठावरचा कर लटसह्यांनीं कमी केलेला आहे. मजुरांच्या मंत्रिमंडळाला चुचकारून त्याच्या नाकांतोल आपली वेसण कायम ठेवण्याचा नोकरशाहीचा हा फावा आहे. अशा स्थितींत विलायतची यात्रा केल्यानें स्वराज्याचें पाऊल जोरानें पुढें पडेल म्हणून अपेक्षा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. धाव्यावर वसविण्यांत आलें आहे, तेव्हां नोकरशाही कांहीं तडजोडीचें बोलणें सुरू करील म्हणूनहि अपेक्षा करण्यांत अर्थ उरलेला नाहीं. आमच्या नाबेंत बसा आणि पलिकडच्या तीरावरील देवालयांतील स्वराज्याचें दर्शन घ्या, अशा तऱ्हेचें नव्या स्टेट सेक्रेटरीसाहेबांच्या तोंडून नोकरशाहीनें वदविलें आहे ! नोकरशाहीच्या नाबेंत आराम आहे ; वल्ही बल्हविण्याचे कष्ट फारसे करावे लागणार नाहींत; पैठतीराला जाण्याचें अनुष्ठानहि कष्टाचें

नाहीं. अनुष्ठान जरी कष्टाचें नसलें तरी तें स्वतःचें स्वराज्य नव्हे. दुसऱ्याच्या तंत्रानें वल्हीं वल्हवून आरामानें कोठें स्वराज्याची प्राप्ती होत असते ? आमच्या तंत्राने जर काम करणार नसलां तर आमच्या नावेंतचं तुम्हास घेत नाही; असें असेंब्लीला लखट साहेबांनीं बजाविलें आहे. हिंदी स्वराज्याला खरोखर पाहूं गेलें असतां इंग्रजांच्या नावेची जरूरी काय आहे ? इंग्लंडांत जाऊन स्वराज्य आणावयाचें, दुसरा मार्गच नाही; असें म्हणणाऱांना इंग्रजीं नाव पाहिजे हें बरोबर आहे. पण येथेंच वसून स्वराज्याची प्राप्ति कां होऊं नये ? नावेंत पाऊल कशाला ठेवावयास पाहिजे ? नावेंत पाऊल ठेवणारांनाहि लखटसाहेबांनीं बाहेर हाकलून दिलें आहे, पैलतीरावर स्वराज्याचें मंदिर कां असवें ? आगही ज्या तीरावर उभें आहों, ज्या धाब्यावर आम्हास वसविण्यांत आलें आहे, रखरखलेल्या उन्हांत जेथें आम्हास सोडून देण्यांत आलें आहे, तेथें स्वराज्याचें सुंदर मंदिर कां बांधण्यांत येऊं नये ? म. गांधी असलें मंदिर बांधण्याची खटपट करीत आहेत. धाब्यावर स्वरूप न वसतां महात्मजींचीच खटपट अधिक जोमानें पुढें चालविणें पं. मदन मोहन मालवीय वगैरे असेंब्लीच्या पुढान्यांना आतां दृष्ट नाही काय ?

* श्रीशिवाजी-महोत्सव

‘इंग्रजी राज्य बुडाले’ ह्या नांवाचे जें एक चोपडें विलायतेस प्रसिद्ध झाले आहे, त्या चोपड्यांत पुण्याच्या ब्राम्हणांनीं पूर्वजांच्यावद्दल अभिमान उत्पन्न करून नोकरशाहीच्या विरुद्ध चळवळीस २५-३० वर्षांपूर्वी सुरवात केली असा उल्लेख केला असून इंग्रज राज्याच्या नाशाचा प्रारंभ तेथून धरला आहे. लो. टिळक ह्यांनीं उर्जितारथेस आणलेल्या श्रीशिवाजी-महोत्सव, श्री गणपती महोत्सव, व इतर राष्ट्रीय महोत्सव ह्यांना उद्देशून सदर पुस्तकांत बरील उल्लेख आहे. लो. टिळक ह्यांचें प्रत्यक्ष नांव सदर पुस्तकांत कोठेंच नमूद केलेलें नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांच्या रमारकाची चळवळ प्रथम लोकांपुढें आणणारे त्या, रानडे वगैरे पुण्याच्या ब्राम्हणांचा उल्लेख सदर पुस्तकांत कोठें नाहीं. पुण्यांतील सामान्य चळवळीचें दिग्दर्शन व्हावें एवढ्यापुरतेच ‘पुण्यांतील ब्राम्हण’ असे शब्द वापरलेले आहेत. श्रीशिवाजीमहाराजांचा सांप्रदाय उर्फ शिवाजी-कल्ल या नांवानें अँग्लो-इंडियन पत्रें बीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राच्या पुढान्यांना संबोधून महाराष्ट्रांतील चळवळीस शिव्याशाप देत असत. ही शिव्याशापाची पद्धत पुढें हलके हलके बदलून टिळकांचा सांप्रदाय उर्फ टिळक कल्ल ह्या नांवानें महाराष्ट्रांतील चळवळींना संबोधण्याचा प्रघात पाडण्यांत आला आहे. ह्या टिळकांच्या सांप्रदायानें नोकरशाहीच्या सत्तेचा पाया पोखरला, आणि म. गांधी ह्यांच्या सांप्रदायांतील पंडितजींनीं नोकरशाहीचा झेलारा कोसळून पाडला, अशी इंग्रजी राज्य बुडाले ह्या पुस्तकांतील विचारसरणी आहे. हिंदी राष्ट्रांच्या विरुद्ध असलेले लेखक श्रीशिवाजी महोत्सव, श्रीगणपति महोत्सव, टिळक-

स्वयं, व गांधींची चळवळ ह्या सर्वोपेडे कोणत्या दृष्टीने पहातात हे वरील विचारसरणीवरून ध्यानी येणारे आहे. श्रीशिवाजी-महोत्सव किंवा श्रीगणपति-महोत्सव ह्यांच्यासारख्या ऐतिहासिक व धार्मिक चळवळींचा संबंध म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीशी कसा जोडण्यात येतो हे विचार करण्यासारखे आहे. शिवाजीसांप्रदायाने हि इंग्रजांचे - राज्य गेले नाही आणि आज गांधींच्या सांप्रदायाने इंग्रजी राज्य गेले नाही, मग ह्यांच्या विरुद्ध ओरड कशाला ? इंग्रजी राज्य जावो क्रिया राहो, त्या प्रश्नाशी श्रीशिवाजीमहाराजांच्या उत्तवासंबंधाने विचार करतांना आम्हांत कांहीं कर्तव्य नाही. श्रीशिवाजी महाराजांच्या काळांत, त्यांच्या उत्सवाच्या काळांत आणि हल्लींच्या म. गांधी ह्यांच्या चळवळीचे काळांत तिघांचाहि उल्लेख एके जागी व एक प्रसंगी प्रतिस्पर्धीनीं करण्याइतका कोणता धागा आहे, घेवढे मात्र नीट रीतीने पाहून घेणे जरूर आहे. स्वराज्याची स्थापना करण्याचे कार्य शहाजी महाराजांच्या वेळेपासूनच सुरू झाले होते. डेकनमधील मुसलमानी राज्यांच्या आपापसांतील कलहांचा व वाहेरील उलाढालींचा सहजगत्या जेवढा फायदा शहाजी महाराजांच्या पदरी पडावयास पाहिजे होता, तेवढा पडला नाही, पण श्रीशिवाजी महाराजांनी जे केले ते करण्यास शहाजीचे मन कधीहि धजले नाही. युद्धिमत्ता व साधनाची अनुकूलता कमी होती अशांतला भाग नाही. न्यून होते ते श्रद्धेसंबंधाने होते. हे कार्य आपल्या हातून पार पडणार अशी श्रद्धाच नव्हती. मुसलमानांना चिकटून राहण्यांत आरंभ कल्याण अधिक होईल, अशी खुद्द शहाजींची श्रद्धा होती व मुसलमानी धर्म स्वीकारणाऱ्या त्यांच्या फारी मेहुण्यांचीहि श्रद्धा तशीच होती. मुसलमानांशी फटकून राहिल्याने आपले, आपल्या देशाचे व धर्माचे कल्याण अधिक होईल अशी जिजासाईची व तिच्या मुलाची श्रद्धा होती. शिवाजी महाराजांच्या

घडिलांची श्रद्धा निराळी, मामांची श्रद्धा निराळी, व खुद्द मातोश्रींची श्रद्धा निराळी, असा त्यावेळीं फरक होता. राष्ट्रामध्ये धर्मसेवेनें श्रद्धेची जोपासना साधुसंत ईश्वरी प्रेरणेनें करूं लागले होते, आणि धार्मिक श्रद्धा श्रीशहाजी महाराजांमध्येहि होती. पण ह्या धार्मिक श्रद्धेच्या जोरावर कल्पनातीत हाल-अपेष्टा सोसण्यास राष्ट्रांनील कर्ते पुरुष व बहुजन समाज पुढें येईल अशी मनाची खात्री पटण्याइतकी शहाजी महाराजांची स्वतःची श्रद्धा जाज्वल्य नव्हती. राष्ट्रांत ही श्रद्धा पसरत चालली होती, आणि खुद्द श्रीशिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग शेवटास नेईपर्यंत महाराष्ट्राचा स्वतःचा विश्वास स्वतःच्या श्रद्धेवर बसलेला नव्हता. औरंगजेवाशी पुढें जें स्वातंत्र्याचें युद्ध महाराष्ट्रास वीस वर्षे एकसारखें करावें लागलें, त्या युद्धाच्या वेळीं मात्र केवळ श्रद्धेच्या जोरावरच लढण्याचा प्रसंग आल्यामुळें साधुसंतांनीं उत्पन्न केलेल्या श्रद्धेचें पुण्य मूर्तिमंत राष्ट्रापुढें उभें राहिले. आत्मयज्ञ श्रद्धेशिवाय शक्यच नाही; आणि बहुजन समाजाच्या आत्मयज्ञ-शिवाय केवळ व्यक्तीच्या आत्मयज्ञानें राष्ट्राचें संवर्धन व संगोपन होत नाही. ही श्रद्धेची शक्ति लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्यास श्रीशिवाजी महाराजांचें चरित्र व तदनंतरचें महाराष्ट्रांतील स्वातंत्र्याचें युद्ध ह्या दोन गोष्टी फार उपयोगी पडणाऱ्या आहेत. लोकांमध्ये श्रद्धा वाढविण्यास श्रीशिवाजी महोत्सवचा फार उपयोग होत असल्यामुळें महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांनीं ह्या उत्सवाची सेवाचाकरी करण्यांत मोठी धन्यता मानली आहे. औरंगजेवाच्या कारकीर्दीच्या वेळीं मुसलमानांच्या धार्मिक श्रद्धेतील धर्म-वेष्टेपणाशीं शृंजाग्याचें असल्यामुळें साधुसंतांनाहि तितक्याच जोमानें उलट दिशेला ताणून धरणें भाग पडलें, तो काळ धार्मिक श्रद्धेच्या शगट्याचा होता. ईंग्रजी सत्तेचा असल्या श्रद्धेची कांही संबंध नाही. दुसऱ्याचें रगत दोरण करून स्वतःचें राष्ट्र मुमंथून कसें करावयाचें, अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय

सेवेतील वेडेपणामुळे जी साहसार्ची, तत्परतेची व आत्मयज्ञाची कृत्ये इंग्रजांच्या हातून हिंदुस्थानांत पाय ठेवल्यानंतर घडली आहेत, त्या कर्मावर इंग्रजी राज्याची उभारणी झाली आहे. श्रद्धा आणि तदनुपंगिक एकतानता उर्फ वेडेपणा इंग्रजी सत्तेच्या बुडारीी हिंदुस्थानांत आहे, पण ती श्रद्धा धर्मबुद्धीपासून उत्पन्न झालेली नसून राष्ट्रवैभवाच्या सेवेपासून उत्पन्न झालेली आहे. ह्या श्रद्धेशी जर टक्कर द्यावयाची असेल, तर राष्ट्रांत श्रीशिवाजी महाराजांच्या वेळेप्रमाणे उलट दिशेने जाणाऱ्या श्रद्धेला उत्पन्न करणे जरूरीच आहे. राष्ट्रप्रेम व धर्म ह्यांना संलग्न करून राष्ट्राला सुसंपन्न करण्याच्या सेवेपासून उत्पन्न होणारी श्रद्धा स्वदेशीच्या चळवळीच्या वेळी लो. टिळक ह्यांनी महाराष्ट्रापुढे ठेविली. श्रीशिवाजी महोत्सव दरसाल साजरा केला, श्रीगणपति महोत्सवांत अत्यंत परिश्रम केले, आणि तीस वर्षांच्या तपश्चर्येने नव्या धर्ताची श्रद्धा राष्ट्रांत उत्पन्न करून, त्या श्रद्धेला पूर्वजांच्या सर्व तत्त्वज्ञानाचे पूर्ण पाठबळ आहे हे सिद्ध करण्याकरितां लो. टिळक ह्यांनी गीतारहस्य लिहिले. रक्त-शोषण किया एकसप्लॅयटेशनच्या तत्त्वावर उभारलेल्या सत्तेला तोंड द्यावयाचे असल्यास इंग्रजांच्या श्रद्धेला आपली श्रद्धा तितक्याच जोराने भिडविण्यावांचून सोय नाही. बंगालच्या फाळणीच्या वेळी व त्यानंतरच्या स्वदेशीच्या चळवळीच्या वेळी नव्या श्रद्धेचा पाया रचला गेला. पण बहुजन समाजाच्या अंगवळणी पडून ही श्रद्धा फलद्रूप होण्यास अनन्य भक्ति किया एकतानता, उर्फ विरह पथ म्हणतो तसला वेडेपणा ह्या श्रद्धेमणे उत्तम करण्याचे म. गांधी यांच्या घाटपास आलेले आहे. एकतानता अमन्याशिवाय स्वदेशीतून निघणाऱ्या स्वराज्याची चळवळ कधीहि फलद्रूप म्हणावयाची नाही; आणि ही एकतानता त्यादीच्या चळवळीच्या रूपांने आजगात्र प्रकट होत आहे. श्रद्धेचें हे गीम मगला

आहे. ह्या स्वरूपास हसणारे हसोत, वेडे म्हणणारे नावें ठेवोत, किंवा प्रतिपक्षी धिःकारोत; श्रीशिवाजी महाराजांच्या महाराष्ट्राकडे जर पाहिलें, तर असल्या श्रद्धेच्या एकतानतेनें महाराष्ट्र एकेकाळीं अलौकिक आत्मयज्ञ करण्यास समर्थ झाला होता असें दिसून येईल. धार्मिक लढ्याचे ते दिवस होते, आज तशी स्थिति विलकूल नाही. हिंदु व मुसलमान ह्यांनीं एकोप्यानें वागूनच रक्त शोषणाच्या उर्क एक्सप्लोझेशनच्या कचाट्यांतून सर्व हिंदी राष्ट्रास सोडवावयाचें आहे. खिस्ती धर्माशीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि धर्माशीं हा झगडा मुळांच नाही. तथापि ह्या झगड्यांत देखील श्रद्धेची एकतानता अत्यंत जरूरीची आहे. खादीच्या चळवळीच्या रूपानें हल्लीं राष्ट्रास जूर असलेली श्रद्धा प्रकट होत असून श्रद्धेच्या जोरावर एकसारखें स्वराज्याच्या मार्गें लागू आणि ह्या श्रद्धेमुळें संयमेंद्रिय होऊन स्वसुखाचा त्याग करण्याची प्रवृत्ति वाढवा; म्हणजे आत्मयज्ञ कसा करावा हें आपोआप राष्ट्राच्या ध्यानीं येईल, आणि त्यानंतर श्रद्धावान, तत्पर व संयमेंद्रिय झालेलें राष्ट्र स्वराज्याच्या दिखरास पोहोचल्या वांचून राहणार नाही; अशी ग्वाही श्रीशिवाजी महाराजांचा काळ सर्व महाराष्ट्रास देत आहे.

* महात्मार्जीचे मत

१९२३-२४

काँग्रेसच्या अनुयायांनी कौन्सिलांत शिरावे किंवा कसें ह्या संबंधाचा वाद गेल्या वर्षी ज्या वेळीं जोरांत होता, त्यावेळीं कौन्सिलवरील बहिष्कार कायम ठेवणाऱ्या पक्षाला असें सांगण्यांत येत होते कीं, आपल्या सहा वर्षांच्या शिक्षेनंतर महात्मा गांधी सुटून आल्यावर कौन्सिलवाल्या पक्षास आशीर्वाद दिल्यावांचून राहणार नाहीत, लाला लजपतराय, पं. मोतीलाल नेहरू, व देशबंधु दास ह्या तिघांचीं मते ज्याप्रमाणें असहकारितेच्या चळवळींतील एक दोन वर्षांच्या अनुभवानें बदललीं, त्याप्रमाणें महात्मा गांधी ह्यांचेहि मा. कैदेतून सुटल्यानंतर बदललेलें दिसल्यावांचून राहणार नाही, असा कौन्सिलवाल्यांचा कयास होता. पण ज्याप्रमाणें लोकमान्य टिळक १९१४ सालीं कैदेतून सुटून आल्यावर कारागृहवासानें किंवा त्यांच्या पश्चात पसरलेल्या शिथिलतेमुळे आपल्या पूर्वीच्या मतांत फेरबदल करण्यास तयार झाले नाहीत, त्या प्रमाणें महात्मा गांधी ह्यांनीं देखील कारागृहवासानंतर आपले पूर्वाचे धोरण बदललेलें नाही. जुहूच्या मुक्कामीं महिना दोन महिने एकसारखा खळ करून महात्मा गांधी ह्यांनीं आपलीं पूर्वीचीं मते जशींच्या तशींच कायम आदित, आणि आपण कौन्सिलांत जाण्याविरुद्ध पूर्वीप्रमाणें आतांही आहो, असें जाहीर केले आहे. महात्मा गांधी ह्यांच्या या जाहीरपत्रकानें कौन्सिलांत शिरलेल्यांवर कांहीं परिणाम होईल अशांतला भाग नाही; पण इतर लोकांना स्वतःचीं मते वनवितांना या जाहीरपत्रकाचा फार उपयोग झाल्यावांचून राहणार नाही. पूर्वीच्या सन्माननीय ग्रंथांचा आधार, पूर्वीच्या थोर ऋषींची व पुरुषांचीं मते व चरित्रें, हल्लींच्या परिस्थितीचे

पर्यालोचन, आणि ह्याच नामांकित पुढान्यांचीं मते व चरित्रे, या चार विभागांना अनुसरून स्वतःचें अंतःकरण व स्वतःची बुद्धि ज्या मार्गाकडे ओढा घेत असेल, त्या मार्गाचीं मते प्रत्येकाने स्वीकारावयाचीं असतात. ह्यांत थोर पुरुषांच्या मतांना, स्वतःचीं मने वनवितांना, प्रत्येक व्यक्ती-फडून विशेष मान देण्यांत येतो. स्वतःचीं मते वनविण्याचाच हा प्रकार आहे. व्यक्तिपूजा किंवा अंधश्रद्धे म्हणून ह्या प्रकाराला दोष देण्यांत हंशील नाही. लहान थोर सर्व व्यक्तींना आपलें स्वतःचें 'मनः पूत' कोणतें हें ठरवितांना, थोर पुढान्यांच्या मतावर एक चतुर्थांश इतकें तरी अवलंबून राहणें भाग पडतें. पूर्वीच्या ऋषींचीं मते विभिन्न दिसतात, शास्त्राधार निरनिराळे सांपडतात, मतामतांचा गलबला ऐकूं येतो; स्वतःच्या भावना, स्वतःची स्फूर्ति किंवा स्वतःचें कावचित ह्या विषयी स्वतःची व बुद्धि साशंक होऊन तर्क अप्रतिष्ठित होतो; अशा प्रसंगीं मते वनवितांना माझापेक्षा अधिक पूज्य मानल्या गेलेल्या व्यक्तीची भावना व स्फूर्ति विशेष आदरणीय असली पाहिजे असा बुद्धीचा निश्चय करून, मतामतांच्या गलबल्यांतून बाहेर पडावें लागतें. नेता आणि अनुयायी, गुरु आणि शिष्य, धर्मगुरे प्रवचकांनीं नातीं वरील कारणानेंच उत्पन्न होत असतात. कौन्सिल-संबंधाच्या वादांत दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्या स्वार्थत्यागाला व बुद्धिमत्तेला तोडीस तोड देणारा पुढारी बहिष्कारव्ययि घरून चालणाऱ्यां-मध्ये गेली दोन वर्षे प्रत्यक्षपणें वावरत नसल्यामुळे पुष्कळांचा निश्चय टळमळीत होऊं लागला होता. असहकारवाद्यांतील ही न्यूनता महात्मा गांधी ह्यांच्या जाहीरपत्रकानें आतां भरून निघाली आहे. बहिष्कारव्ययी अरी प्रत्यक्षपणें विजयी झालेली दिसत नाही, तरी नोकरशाहीशीं अलिप्तपणें घागऱ्याचा जो सामान्य क्रम बहुजनसमाजंत उत्पन्न झाला आहे, त्या क्रमाकडे पाहिले असतां असहकारवाद्यांची तीन वर्गांची चळवळ निघळ

झाली असें म्हणतां येत नाहीं. लोकांच्या विचारसरणीतच तीन वर्षांत मोठा फरक पडला आहे. हा फरक म्हणजे असहकारवाद्यांना मिळालेलें मोठें यश होय. कौन्सिलांत प्रवेश केल्यानें हेहि यश तुम्ही गमवाल, आणि हजारों लोकांनीं तुहंगांत जाऊन जी नवी विचारसरणी लोकांच्या आंगवळणीं पाडली आहे त्या विचारसरणीलाहि तुम्ही मार्तीत लोळवाल, अशी कौन्सिल-वाल्याबद्दल सर्वांना साहजिकच भीति वाटत आहे. ह्या भीतीसंबंधानें दे. वं. दास ह्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, कौन्सिलवाले सरकारशीं टक्कर देत असल्यामुळें लोकांच्या नव्या विचारसरणीस धक्का लागण्याचें कारण नाहीं. कौन्सिलवाहेरच्या कामानें वाढीस लागलेली नवी विचारसरणी वाहेरचें काम सोडून दिल्यास आपोआप खुजट होणार हें कोणीहि कबूळ करील. कौन्सिलांतील पार्लमेंटरी टक्करीच्या जोरावर नव्या विचारसरणीत जोम उत्पन्न करतां येणेंच शक्य नाहीं. कौन्सिलांतील कामकाजानें नव्या विचारसरणीलाच जर दुजोरा द्यावयाचा असला तर विधायक कार्यक्रमांतील गोष्टीच कौन्सिलांत पास करून नोकरशाही आडवी आल्यास कौन्सिलें सोडून पुनः लोकांच्या विचारसरणीत बघिरून जोम उत्पन्न करण्याच्या मार्गास लागणें भाग आहे. कौन्सिलांत बसून तेथून असला जोम उत्पन्न करणें मुफ्फिलीचें आहे, असें ठरल्यानंतरच कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यांत आलेला होता; मग पुन्हां पुन्हां त्यांना त्याच गोष्टीची पूर्वाप्रमाणें आणखी एकदां परीक्षा पहात बसण्यात कोणतें हंशील ? जें पूर्वी झालें तेंच पुनः होणार, गलबत्या काय तो पदरांत पटणार, हा गलबत्या पदरांत काय म्हणून प्याययाचा ? आजच दे. वं. दास व पं. मोतीलाल हे आपल्या कौन्सिलांतील टक्करीच्या कार्यक्रमांत फेरबदल करीत आहेत ना ? नोकरशाहीनें कौन्सिलांत अटबळा केल्याच तर तेचट्यापुरती टक्कर द्यावयाची आणि इतर सर्व वेळीं कौन्सिलांच्या कमिट्यांतून नोकरशाहीशीं गुशाळ महकार्य करावयाचें,

असें आपले प्रतिदोशी सहकारतेचें उर्फ रिस्पॉन्सिव्ह कोऑपरेशनचें धोरण थोड्या निराळ्या शब्दांनीं महात्मा गांधी ह्यांच्या जाहीरपत्रकावरोवरच दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं लोकांपुढें ठेवलें आहे ना ? पाव कामांत आज सहकार्य, अर्ध्यामुर्ध्या कामांत उद्यां सहकार्य, दिवाणांची जागा पत्करून दिवाणगिरीमार्कत परयां सहकार्य अशा रीतीनें तीन पावलांत तीन रंग झाल्यावर कौन्सिलांतील कामकाजामुळें नव्या विचारसरणीस कोठून जोम मिळणार ? असहकारितेची नवी विचारसरणी जर कर्त्या पुढपांच्या चरित्रामुळें बुडावयची असेल, तर तीं कौन्सिलवाल्यांच्या कृत्यांनींच बुडणारी आदित, यांत संशय नाही ही नवी विचारसरणी, अशा रीतीनें बुडावी अशी कौन्सिलवाल्यांची विलकूल इच्छा नाही, पण त्यांची कृति मात्र या विचारसरणाला मारणारी आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे ! कारण, राष्ट्रांतील कांहीं पुढाऱ्यांचें चरित्र व कर्त्या पुढाऱ्यांनीं स्वीकारलेलें धोरण ह्यांवर राष्ट्रांची विचारसरणी निरप्याहून अधिक अंशानें अवलंबून असते. विचारसरणीच्या खांशपैकीं पुढाऱ्यांचें चरित्र व धोरण हे दोन खांश आदित, व्हा खांशांवर नेहमींच विचारसरणीची इमारत उभारलेली असते असें स्मृतिकारांनीं सांगितलें आहे, त्या चार खांशपैकीं दोन खांश अशा रीतीनें कौन्सिलवाल्यांच्या कृतीनें टासळले जात असतां महात्मा गांधी ह्यांनीं स्वतःच्या चरित्रानें व धोरणानें असहकारितेच्या नव्या विचारसरणीस पुनः सांवरून धरलें आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. कौन्सिलवाल्यांच्या चरित्राकडे किंवा धोरणाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांच आपल्या विचारसरणीला गुंतवून न देयतां स्वतःच्या मार्गानें पुढें पाऊल टाकण्याची तयारी आतां असहकारवाद्यांनीं करण्यास हरकत उरलेली नाही. कौन्सिलांत गेले ते गेले, त्यांच्याबद्दल विनाकारण शोक करित बसण्यांत किंवा त्यांचा उद्धार व्हावा म्हणून प्रयत्न करण्यांत हंशील नाही, अशी मनाची गुणागांठ बांधून,

असहकारवाद्यांनी कौन्सिलवाल्यांचे नांव सोडून देऊन आरज्य मार्ग अल्प-
 मिचारी भद्रेने ह्यापुढे चोखाळावा अशा तऱ्हेचा जो उपदेश महात्मा गांधी
 ह्यांनी जाबल्या जाहीर पत्रकांत सर्वांना केला आहे, त्या उपदेशाला
 अनुसृतून कौन्सिलवाल्यांना दोष देण्याच्या कायदाकृतीत निष्कारण वेळ
 असहकारवादी घालविणार नाहीत, असा आग्रह भरंवसा आहे.

• पराभव व फजिती

‘पराभूत व फजित झालेला’ ह्या मथळ्याखाली म. गांधी ह्यांनी अहमदाबादच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीसंबंधाने लिहिलेला लेख फार महत्वाचा आहे. मथळ्यांतील पराभव झाला व फजिती झाली हे शब्द वाचून, म. गांधी काँग्रेसच्या राजकारणांत चारी मुढे चीत झाले आहेत आणि कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या तंत्राने वागण्याशिवाय त्यांना आतां मार्ग उरलेला नाही, असा अर्थ काहींनी त्यांच्या लेखाचा केला आहे. असा अर्थ सदर लेखाचा करणाऱ्यांविषयी ‘अरसिकेपु कवित्व निवेनम् शिरसि मा लिल मा लिख मा लिख’ म्हणून उद्गार कोणाहि सद्गृहस्थाच्या तोंडून निघाल्यावाचून रहाणार नाहीत. अहमदाबादच्या ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये म. गांधी ह्यांच्या वाजूचेच मताधिक्य एकसारखे होते, ह्या विषयी विलकूल संशय नाही. आंकडे मोजण्याच्या मताधिक्याच्या दृष्टीने आपला पराभव झाला असें म. गांधी मुळीच मानीत नाहीत. सूत काढणे व घहिष्कार-पंचक अंमलांत आणणे ह्या तत्त्वांना महात्माजींना मताधिक्य मिळाले, पण सदर तत्त्वे न पाळणारांना दंड करण्याच्या कामांत राष्ट्रांत राजकीय चातावरणांत जो जबर पाठिंबा असावयास पाहिजे तो जबर पाठिंबा ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीच्या मार्फत म. गांधी ह्यांना मिळाला नाही. हा पाठिंबा नसतांना महात्माजींनी दंडाच्या कलमासंबंधाने आम्रह धरला नाही, एवढीच काय ती पराभवाची बाब आहे. मताधिक्याने दंडाचाहि भाग पास झाला असतांना महात्माजी सदर बाब सोडून देण्यास आपणाहून तयार झाले. ह्याला स्वराज्यपक्षाचे दटावणेहि कारणीभूत नव्हे, किंवा स्वतःच्या

मताविपर्ययी शंका उत्पन्न झाली म्हणून महात्माजींनी तसें केले, असेंहि नव्हे. काँग्रेसचे अधिकारी मंडळ एकजूटीचे व एकमताचे असले पाहिजे, एरव्ही कार्यकर्ता संस्था ह्या नात्याने काँग्रेसचे महत्त्व वाढणार नाही; हे महात्माजींचे मत अद्याप जसेंच्या तसेंच कायम आहे. महात्माजी सेनानायकहि आहेत, आणि सेनाकर्तेहि आहेत. सरकारी अधिकाऱ्यांना सेनानायक व्हावयाचे असते; सेनाकर्ते किंवा सैन्याला उत्पन्न करणारे ह्या नात्याचे काम प्रस्थापित झालेली सत्ता आपोआपू करित असते. कौन्सिलांत एकदां शिरल्यानंतर तेथे काम सेनानायकाचे करावयाचे असते, सैन्य उत्पन्न करण्याचे काम करावयाचे नसते. काँग्रेसच्या पुढान्यांना सेनानायक ह्या नात्याने लढावे लागते, सैन्यांत शिस्त ठेवावी लागते, आणि लढत असतांना व शिस्त ठेवित असतांना सैन्यहि उत्पन्न करण्याचे काम करावे लागते. लढण्याच्या पद्धती-संबंधाने म. गांधी ह्यांचा परामभव ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये झालेला नाही. तसा आपला परामभव झाला असें ते स्वतः मानीत नाहीत, पण दंडाची शक्त अंमलांत आणण्याकरितां जितक्या सैनिकांची भरती व्हावयास पाहिजे तितक्या सैनिकांची भरती अद्याप झालेली नाही एवढ्या बाबीपुरताच महात्माजींचा परामभव झालेला आहे. ह्याहि बाबीसंबंधाने साधे मताधिक्य महात्माजींना मिळाले असें, पण तेवढे मताधिक्य दंडाची कलमें अंमलांत आणण्यास केव्हाहि उपयोगी पडत नाही, जगातील साधा व्यवहार ह्याच पद्धतीने चाललेला आहे. डोळे मिटून अंतःस्थ दृष्टीने पहाण्याची ह्या कामी कांही जरूरी नाही. हा धोबट मार्ग आहे, आणि उपड उपड व्यवहार आहे. आपल्या कार्याला जरूर तितकी सहाय्योग मागणे जर मिळत नसतील, तर तशी मागणे मिळेपर्यंत कांही शर्ती तंतोतंत पाळू नयेत हा जगातील सामान्य नियम आहे. ह्या नियमाला अनुसरून आरण्यास जरूर निवृत्ती सहाय्योग व साधनश्री मागणे मिळण्याइतकी भरपूर मागणी नाही,

एवढेंच काय तें ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावांनीं सुचविलें आहे. हा आपला परामत्र होतो असें महात्माजींनीं कबूल करण्यापासून कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या नादीं महात्माजींना लागल्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही, असा अर्थ फसा काढावयाचा हेंच आम्हांस समजत नाही. सेनानायक ह्या नात्याच्या जबाबदारीबरोबरच सेनाकर्ते ह्या नात्याची जबाबदारी महात्माजींवर आहे, हें इतरांप्रमाणें महात्माजी ओळखून आहेत. आज जरूर तेवढी संख्या जर मिळत नाही, तर ती मिळविण्याच्या मार्गांत म्हणजे सैन्य उत्पन्न करण्याच्या मार्गांत महात्माजींनीं लागलें पाहिजे. हें कर्तव्यकर्म पुढील चार सहा महिने तत्परतेनें बजावण्यास महात्माजी तयार आहेत, हें त्यांच्या लेखाचा महत्त्वाचा उत्तरार्थ आज जो प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे त्यावरून स्पष्ट होत आहे. कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या तंत्रानें वागून काँग्रेसचा गाडा पुढें ढकलण्यांत अर्थ नाही, हें त्यांचें मत कायम असून काँग्रेसचें अधिकारी मंडळ एकमताचें व एकजुटीचें करण्याचा आपला कार्यक्रम महात्माजींनीं विलकूल सोडून दिलेला नाही. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीच्या व खादीच्या चळवळीच्या मार्गेंत हा कार्यक्रम आपोआप अमळांत येईल, आणि नंतर खादीच्या स्वराज्याकडे राष्ट्राचें पाऊल जोरानें पडेल अशीच उमेद महात्माजींना वाटत आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये महात्माजींची फजिती झाली, महात्माजींना आपल्या पक्षाची लजबि राखतां आली नाही व दुसऱ्या पक्षाला हाणूनहि पाडतां आले नाही इतकी महात्माजींची छी-धू उडाली, मानखंडणा होऊन महात्माजींना व अलीचंभूंना अथू टाळतां टाळतां पुरेवाट झाली, ह्याहून आणखी महात्माजींच्या पक्षाची रेवडी उडण्याची ती काय शिडक आहे; अशी कांहींना महात्माजींच्या लेखातील "हंबल्ड" उर्फ फजिती झालेला ह्या मथळ्यावरून टीका फेलेली आहे. अशी टीका होण्यापर्यंत

लेखाचा साधा अर्थ आमच्यांतील काहीं लोकांना समजू नये ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. याडॉलीच्या ठरावानंतर दिल्लीस भरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये काहीं सभासदांनी महात्माजीच्या शांततेच्या प्रतावर भरभक्कम तोंडसुख घेतले होते, तसलेच तोंडसुख वऱ्हाडच्या काहीं सभासदांनी अहमदाबादेस घेण्यास कमी केले नाही, खुद्द दे. वं. दास ह्यांना महात्माजींची जी विचारसणी कबूल करावी लागली, त्या विचारसरणीलाहि पायाखाली तुडवून उद्दामपणाने महात्माजींवर तोंडसुख घेण्याचा देखावा अहमदाबादेस दृष्टीस पडावा, ही स्थिति महात्माजींना खाली मान घालण्यासारखी वाटत आहे. आपल्या मताचा कोणी अनुयायी नसला तरी त्याबद्दल महात्माजींना स्वतःबाईट वाटून घेण्याचें कारण नाही. मतभेद असणें निराळें, तुच्छतेनें दुसऱ्यांचीं मते धिक्कारणें निराळें. आपलीं मते काहीं व्यक्तींकडून अत्यंत तुच्छतेनें धिक्कारलीं जाण्यांत काहीं लोक नकळत प्रौढी मिरवीत आहेत असा देखावा जेव्हां महात्माजींनीं पाहिला तेव्हां स्वतःचीं मते इतक्या तरी थोड्या व्यक्तींकडून कां धिक्कारलीं जावीत, ह्यासंबंधाचा विचार त्यांच्या अंतःकरणांत आंतल्या आंत आपोआप उत्पन्न झाला, आणि ह्या मानखंडनेपुढें शांत वृत्तीनें मान याकविण्यास ते तयार झाले. हा खाली मान घालण्याचा प्रसंग उद्धटांच्या वरचढपणामुळें थोर विभूतींवर नेहमीं येत असतो. अशा प्रसंगां खाली मान घालून परमेश्वराला शरण जाण्याचा व धावा करण्याचाच मार्ग सर्व थोर विभूतींनीं आजपर्यंत स्वीकारलेला आहे. गंगेवर स्नान करून शुचिभूत स्थितीत धर्मसेवा करण्याकरतां निघालेल्या एकनाथ महाराजांवर नास्तिक उद्धटानें ज्याप्रमाणें पांच सात वेळा चूळ टाकली, त्याप्रमाणेंच दिल्लीच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या घेळीं महात्माजी डोळ्यापुढें न पाहणाऱ्या एका पर्मेशानंदनानें महात्माजींवर भरभक्त एक तऱ्हेनें

धुकण्यास कमी केले नाही. एकनाथ महाराजांनी चूळ अंगावर टाकणाराला किंमपिहि उलट शब्द न बोलतां खालीं मान घालून गंगेत स्नान करण्याचा जसा क्रम स्वीकारला, तसाच खालीं मान घालण्याचा व आपल्या कार्यास लागण्याचा क्रम महात्मार्जांनी स्वीकारला आहे. एकनाथ महाराजांना पांच सात चुळा अंगावर टाकून ध्याव्या लागल्या; तेव्हां महात्मार्जांना देखील आणखी कांहीं प्रसंगी अशीच खालीं मान घालवी लागेल, हांत संशय नाही, अशी खालीं मान महात्मार्जांनी घातली तरी उद्धट उद्दामपणाचा विजय झाला असें इतर तसल्याच निर्लज्जांशिवाय इतर कोणीहि मानणार नाही. असले उद्धट व असले निर्लज्ज सर्व काळीं व सर्व प्रसंगी नकळत साधुसंतांचा छळ करीत आले आहेत. ह्यांच्या दर्शनानें व संगतीनें मान खालीं घालण्याचा प्रसंग कोणत्या मोठ्या पुरुषावर आजपर्यंत आलेला नाही ? डोळे मिटून नीट आपले विचार तपासण्याची ज्यांना जरूरी वाटत नाही व जगांतील व्यवहाराचा साधा घोपट मार्ग पहाण्यापलीकडे जे जाऊं इच्छित नाहीत, त्यांनीं देखील, "दुर्जनं प्रथमं वंदे" ह्या म्हणीच्या सत्यतेचा धनुभव घेऊन महात्मार्जांचें कोमल मन आल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या बैठकींत अत्यंत हळहळले, असा सरळ अर्थ ह्या फजितीचा कां करूं नये ?

—

* हिंदु-मुसलमानांची पायधरणी

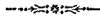
ता. १८ सप्टेंबरपासून ता. ८ ऑक्टोबरपर्यंत २१ दिवसांचा उपवास महात्माजींनी सुरू केला आहे. तपश्चर्या ह्या ना.यानें ह्या उपवासाला महत्त्व आहेच, पण हिंदु-मुसलमानांमध्ये सांप्रत जी द्वेषबुद्धि पसरत चालली आहे, त्या द्वेषबुद्धीला आळा घालण्यांत यावा म्हणून दोनहि समाजांची मुख्यत्वेन- करून पायधरणी करण्याकरितां हा उपवास महात्माजींनी सुरू केला आहे. सात्विक बुद्धीनें पूर्णपणे उपाशी राहून, हिंदु-मुसलमानांच्या तंट्याचा तुम्ही आपसांत गोडीगुलावीनें निकाल लावा म्हणून महात्माजींनी सर्वांचे पाय धरले आहेत. कोहाट, दिल्ली, लखनौ, नागपूर आणि गुलबर्गा येथील हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांमुळे महात्माजींचें अंतःकरण विदीर्ण झालें असून, लोकांचें पाय धरून दोनहि समाजांतील विचारी पुरुषांच्या चरणीं एकी व्हावी म्हणून आपले प्राण अर्पण करण्याचा महात्माजींचा हा यश आहे. हिंदु-मुसलमानांचे दंगे सुरू झाल्यानंतर प्रत्येक समाजांतील गुंडांच्या हातीं लाठीची सत्ता जाते, आणि नाना प्रकारचे जुलूम वायकांवर व दुर्बलांवर करण्यांत येतात. महात्माजी हे अहिंसेच्या तत्त्वाचे जरी पूर्णपणे अभिमानी असले तरी असल्या जुलमाच्या वेळीं घरच्या वायकांची अन्न वाचविण्या- करितां आणि आपल्या देवांच्या मूर्ति फोडल्या जाऊं नयेत म्हणून प्रत्येकांनें प्राण जाईतो वायकांचें व देवतांच्या मूर्तींचें संरक्षण केळें पाहिजे, असेंच महात्माजींचें मत आहे. मनाचा दुःखेपणा महात्माजींना कितकूल पमांत नाही. एकमेकांनीं एकमेकांचा प्राण फेकल्याशिवाय तंटो मिटव नाही अशी वस्तुस्थिति दृष्टीस पडल्यावर, महात्माजी स्वतः शोकित आर्षींशीं इंद्रबुद्ध करणाय लगे टाकल्यातानून रहातार नाहींत. ता. १८ सप्टेंबरच्या 'योग

इंडिया'मध्ये "प्रश्नांतला प्रश्न" ह्या मथळ्याखाली लिहिलेल्या अप्रलेखांत महात्माजींनी वरील तऱ्हेचें विधान केलें आहे. शौकत अह्लींच्या बोटांच्या तडाख्यानें माझ्या देहाचा गोळा होऊन पडला तर स्वतःचें संरक्षण करण्याची शक्ति हिंदूंमध्ये उत्पन्न झाली म्हणून समाजाचें, आणि जर शौकत अह्लींच्या धिप्पाड शरीरास मी जमिनीवर लोळविलें तर मुसलमानांचें दरडावणें संपलें म्हणून समाजाचें, असा तऱ्हेचें स्वसंरक्षणाकरितां पूर्ण प्राणत्याग करण्याच्या मनाच्या निश्चयाचें चित्र महात्माजींनी रेखाटलें आहे. मनाचा हा निश्चय म्हणजेच खरें शौर्य होय. हें शौर्य आज हिंदूंमध्ये नसल्यामुळे, आणि मुसलमानांतील विचारी पुढारीहि एकीकरितां असलें शौर्य दाखवीत नसल्यामुळे दोनहि समाजांतील गुंडांच्या हातांत एक प्रकारची सत्ता जाऊन स्त्रियांच्या पातिव्रत्याची व मालमत्तेची मालकीहि गुंडांच्याकडे आजकाल जात आहे. हिंदु पुढारी काय किंवा मुसलमान पुढारी काय, दोघेहि आपापल्या मालमत्तेचे व बायकांच्या अत्रूचे मालक राहिले नसून, सोडा हातांत घेऊन घरापुढें उभा राहणारा गुंडाच घरांतील बायकांचा व चीजवस्तूंचा मालक होऊन बसला आहे. ही समाजाची स्थिति दोघांच्याहि धर्मांना अत्यंत लालनास्पद आहे. गुंडशाही माजली आहे, आणि ही गुंडशाही समाजांतील विचारी पुरुषांच्या एक तऱ्हेच्या संमतीनेच जन्मास आली असून विचारी पुरुषांच्या पाठिंब्यामुळेच ह्या गुंडशाहीचा फैलाव होत आहे. ह्या स्थितीला आळा घालणें दोनहि समाजांतील विचारी पुरुषांच्या हातीं अद्याप आहे. विचारी पुरुषांनी मनांत आगलें तर ही स्थिति हां हां म्हणतां पालट-व्यावांचून राहणार नाही, पण दंग्याघोप्यांसंबंधानें जे नानाप्रकारचे तर्क-कुतर्क आणि विलक्षण अफवा समाजांत पसरत असतात, त्यामुळे मनोविकार क्षुब्ध होऊन विचारी लोकांनादि एकीच्या मार्गाकडे दुर्लक्ष करावेंसें वाटूं लागलें आहे. हें दुर्लक्ष आत्मघात केल्यावांचून राहणार नाही. ह्या दुर्लक्षामुळे दोनहि समाजाचा नाश होत आहे. हा नाश स्वराज्यालाहि मारून टाक-

णारा आहे. स्वराज्य गेलेले पत्करले असे म्हणण्यापर्यंत काही विचारी लोकांच्या बुद्धील भ्रंश होऊ लागला आहे. हा बुद्धिभ्रंश टाळण्याकरिता महात्माजींनी २१ दिवसांच्या उपवासाचे व्रत स्वीकारून दोनही समाजांतील पुढाऱ्यांचे पाय घट्ट धरले आहेत. दोनही समाजांतील पुढाऱ्यांनी योग्य वेळीच शुद्धीवर यावे, आणि आपले कर्तव्य ओळखून दोनही समाजांना लागलेले लांछन धुवून टाकावे, म्हणून महात्माजी हिंदु-मुसलमानांची प्रार्थना करित आहेत. अशी प्रार्थना तुरुंगांतून सुटल्यापासून सर्व खासगी भाषणांत महात्माजींनी सर्वांची केली आहे. सभांतून घोळतांना ह्याच प्रार्थनेवर महात्माजींनी एकसारखा जोर दिला आहे, आणि हिंदु-मुसलमानांची एकी हाच मुख्य विषय आपल्या लेखांचा करून ठेवला आहे. इतके केले तरी दोनही समाजांतील विचारी लोक ह्या प्रश्नाकडे दुर्लक्षच करित आहेत, काही केल्या ऐकतच नाहीत. बुद्धिभ्रंशाच्या तडाख्यांतून सुटून बाहेर पडणेच विचारी लोकांच्या जिवावर येऊ लागले आहे ! बुद्धिभ्रंश म्हणजेच आपला प्राण अशी माया विचारी लोकांत पसरली आहे, विचारी लोकांच्या डोळ्यावरील अंधकाराचे हे पटल दूर करण्याकरिता आणि एकीच्या स्वराज्यांतील खऱ्या प्राणाकडे विचारी लोकांचे लक्ष लागावे म्हणून प्राण जाईतो मी दोग्ही समाजाचे पाय धरून बसतो, असा दृष्ट महात्माजींनी धरला आहे. महात्माजींसारखा पुरुष आपले प्राणहि वेंचून ज्या अर्था ह्या प्रश्नाकडे विचारी लोकांचे लक्ष वेधण्यास निश्चयात्मक बुद्धिने धरणे धरून बसला आहे, त्या अर्था हिंदु-मुसलमानांच्या एकीना प्रशंनितक्याच महत्त्वाचा आहे, असे पहिल्या दृष्टवयासरशी प्रत्येकास याटल्यापासून रक्षण नाही. असे वाटावयास लावण्याकरिताच हा उपवास आहे. पारंगतवाचामुळे आणि त्यानंतरच्या दुःखण्यामुळे महात्माजींची प्रवृत्ति अधिक धर्म शास्त्री आहे, तेव्हा २१ दिवसांच्या उपवासांत त्यांच्या देशाचे पाय होईल हे कोणी मानावे ? पण प्राणत्यागापर्यंत पाळी आली तरी प्राणत्याग

करून हिंदु-मुसलमानांच्या एकीकडे सर्व राष्ट्रांचे लक्ष वेधण्याचा महात्मजींनी निश्चय केलेला दिसत आहे. शीकत अहलीशीं द्वंद्व-युद्ध करण्यांत शीकत अहलीच्या बोटानीं जर माझ्या शरीराचा चेंदामेंदा केला, तर तो चेंदामेंदा हिंदु समाजांत खरें शौर्य उत्पन्न करील असे जे उद्गार महात्मजींनीं आपल्या लेखांत काढले आहेत, त्या उद्गारांकडे पहातां, उपवासानें प्राणत्याग करून असल्या सात्विक पायधरणीनेंच सर्व राष्ट्रांला शुद्धीवर आणण्याचा मार्ग महात्मजींच्या बुद्धीनें सांप्रत स्वीकारला आहे, असेंच म्हणावें लागतें. राष्ट्रांची बुद्धि शुद्ध करण्याकरितां आपल्या प्राणांची आहुति देण्यास महात्माजी तयार झाले आहेत, ह्या वेळीं आपलें कर्तव्यकर्म करण्यास हिंदूंचे व मुसलमानांचे पुढारी कसे मार्ग घेतील ? महात्मजींच्या उपवासास सुरवात होण्याबरोबर हकीम अजमल खान, स्वामी भद्रानंद, व मौ. महंमद अहली ह्या तिघांनीं तावडतोव हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या पुढान्यांना दिह्लीस येण्याविषयी निमंत्रणें पाठविलीं असून, ता. २३ सप्टेंबर रोजी हिंदु-मुसलमानांच्या सर्व पुढान्यांची परिपद सदर निमंत्रणावरून दिह्ली येथें भरणार आहे. ह्या परिपदेश हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील पुढारी हजर रहातील, आणि विप्रेततः पंजाब, दिह्ली, लखनौ, प्रयाग व काशी येथील हिंदु-मुसलमानांचे पुरस्कर्ते मोठया संख्येनें हजर रहातील, ह्यांत संशय नाही. २१ दिवसांचे आंत हिंदु-मुसलमानांचे पुढारी मनःपूर्वक प्रयत्न करूं लागले आहेत, आणि हिंदु-मुसलमानांच्या एकीकडे कोणाहि विचारी पुरुषांचे दुर्लभ शिष्टक राहिलेलें नाही, असा अनुभव महात्मजींना आणून देणें सर्व राष्ट्रभक्तांचे परिश्र कर्तव्य आहे. हकीम अजमलखान व स्वामी भद्रानंद ह्यांनीं वेळ न गमावतां परिपद बोलावण्याचें ठरविल्याबद्दल त्यांचें आभार मानून हिंदु-मुसलमानांच्या प्रभावा विचार करणाऱ्या सर्व राष्ट्रभक्तांनीं ता. २३ सप्टेंबर रोजी दिह्लीस हजर राहण्यास चुकूं नये, अशी सर्व पुढान्यांना आमची विनंति आहे.

* प्राण असेतो सून काढणार

म. गांधी ह्यांचा २१ दिवसांचा उपवास उदईक बुधवारी सायंकाळी सोडण्यांत येणार आहे. १४ व्या दिवसांनंतर महात्माजींची प्रकृती क्षीण झाली, तथापि त्यांच्या शरीरावर सात्विक तेज अधिक चमकू लागल्यामुळे २१ दिवसांचा उपवास त्यांच्या हातून पूर्णपणे पार पडणार ह्याबद्दल डॉ. अनसारी ह्यांना कोही काळजी उरली नाही. शेवटचे चार-पाच दिवस रोज अर्धा तास सून काढण्याचे श्रम महात्माजींनी सोडून द्यावे अशी महात्माजींना सर्व डॉक्टरांनी विनंति केली; पण माझ्या अंगांत रतिभरहि शक्ति शिल्लक असेतो मी सून काढणार, असे महात्माजींनी उत्तर दिले. प्राण असेतो सून काढण्याचा महात्माजींचा नियम आहे आणि हे सून काढण्याचे त्यांचे व्रत पूर्णपणे पाळले जाऊनच बुधवारी त्यांचा उपवास सुटेल, ह्यांत संशय नाही. सत्यसंकल्पाचा योगक्षेम परमेश्वर चालवितो, तेव्हा बुधवारी उपवास सुटपर्यंत अर्धातास सून काढण्याच्या त्यांच्या व्रताला अडथळा होणे शक्य नाही. देशसेवा आपल्या हातून अधिक चांगली पडायची, ह्या हेतूने महात्माजींनी हा २१ दिवसांचा उपवास चालविला आहे. अन्नमय प्राण असताहि अन्न त्यांनी वर्ज्य केले आहे, आणि हा आत्मयज्ञ चालू असतांच सून काढण्याचे व्रत त्यांनी सोडले नाही. ह्या २१ दिवसांच्या उपवासाचे चमत्कारामुळे आत्मयज्ञाला धरून सून काढण्याची राष्ट्रसेवा परमेश्वराच्या घरी रूजू झालेली अदि, असे सर्वांच्या अंतःकरणांवर विवल्याचाचून राहणार नाही. उपवास म्हणजे आत्मयज्ञाना मुख्य पाया होय. गांधी राष्ट्रीय उपवासानुळे अंगवळणी पडते, आणि

शरीराच्या, मनाच्या, व बुद्धीच्या सर्व चोचल्यांना आपोआप आळा बसतो. सर्व चोचले सोडून त्या आणि सृत काढून राष्ट्रसेवा करा, हा महात्माजींच्या उपवासाचे बुडाशी बीजमंत्र आहे. २१ दिवसांच्या उपवासाच्या चमत्कारा-मुळे ह्या मंत्रावर लोकांची श्रद्धा बसेल ह्यांत संशय नाही. महात्माजींच्या आत्मयज्ञाचा पाठीराखा परमेश्वर आहे, हे गेल्या दोन तीन आठवड्यांत सर्वांच्या अनुभवास आलेच आहे. दिल्लीची एकीची परिपद म्हणजे महात्माजींच्या उपवासाला लागलेले गोड फळ होय. परिपदेच्या वेळी हिंदु-मुसलमानांच्या पुढान्यांच्यामध्ये पुन्हां येकी होते की काय अशी भीति दोन तीन प्रसंगी वाटू लागली होती; पण महात्माजी उपवास करीत आहेत ह्या गोष्टीकडे सर्वांचे लक्ष वेधले जाऊन सहिष्णुतेने व गोडी-गुलायीने एकी घडवून आणण्याच्या संकल्पाचा जोर अखेर यशस्वी झाला. मुसलमानांकडून आतां तोटले जागार असं परिपदेच्या वेळीं दिसतांच मौ. अमुक कलम आतां आणि महंमद अत्री ह्यांनीं मुसलमानांना आवळून धरलें, आणि हिंदुंच्याकडून फाजील ताणलें जात आहे असं आढळून येतांच पं. मदन मोहन मालवीय, स्वामी भद्रानंद, लाला लजपतराय, आणि बाबू भगवानदास ह्यांनीं आपले सर्व वजन एकीच्या पारड्यांत टाकण्यास कसर केली नाही. परिपदेमध्ये आपापल्या अंतःकरणांतील रुसवट दोनहि पक्षांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखविली; पण प्रमुख पुढान्यांनीं योग्य धोरण स्वीकारल्यानें आणि एकी करण्याचा निश्चय केल्यामुळे दोनहि समाजांतील सर्व विचारी पुरुषांना संमत होणारे ठराव परिपदेला सर्वानुमतें पास करतां आले. परिपदेतील ही एकी कांहीं मुसलमानी पक्षांना मान्य नाही, आणि ह्या एकीत अर्ग नाही असं कांहीं हिंदूंचें म्हणणें आहे. तथापि परिपदेच्या कार्यासंबंधानें सर्व हिंदुस्थानभर वर्तमानसत्तांत व पुढान्यांच्या तोंडून जे उद्गार निघत आहेत त्यांतकडे पाहिलें असतां, परिपदेच्या कार्यासंबंधानें

कांहीनीं काढलेल्या शंकांना गालबोटाहून अधिक महत्त्व देण्याची जरूरी नाही, असेंच म्हणावें लागतें. दक्षिण हिंदुस्थानपेशां उत्तर हिंदुस्थानाला हिंदु-मुसलमानांच्या ह्या एकीची किंमत विशेष आहे; आणि म. गांधी ह्यांच्या उपवासाचा चमत्कार दिल्ली शहरांतच घडून आलेला असल्यामुळे लाहोर, दिल्ली, लखनौ ह्या शहरांवर हिंदु मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें आज चांगला परिणाम झालेला दिसत आहे. लाहोरास चालू असलेल्या रामलीलेच्या उत्सवासंबंधानें हिंदु-मुसलमानांत बेवनाव होणार नाही असें सर्वांना आज पटलें असून, दिल्ली व लाहोर येथील हिंदूंनी व मुसलमानांनी मिळून भांडण तंट्यासंबंधानें म. गांधी ह्यांनाच आपण होऊन पंच निवडले आहेत. दिल्लीच्या परिपटेंत पास झालेले ठराव जसजसे लोकांना नीट रीतीनें समजून देण्यांत येतील तसतशी लोकांमधील तेंढ नाहीशी होईल, ह्यांत संशय नाही. “खा हळद आणि हो गोरी” असा तत्काळ परिणाम कसा दिसेल ? तथापि एकीचा पाया नीट रचला गेला आहे, ह्याविषयी आतां वाद राहिलेला नाही. आत्मयज्ञाचा हा प्रभाव आहे. आत्मयज्ञामुळे येथी टाळतां येते, हे जसें महात्माजींच्या उपवासानें सिद्ध केले आहे, तसेंच आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्रसेवा प्रत्येकास करतां येते, हे देखील उपवासाच्या काळांत या काढण्याचें मत रोज पूर्णपणें पाळून महात्माजींनीं सर्व लोकांच्या निदर्शनास आणिले आहे. अर्धा तास सर्वांनीं रोज सत काढलें पाहिजे, हा नियम हिंदु-मुसलमानांच्या एकीप्रमाणेंच सर्व पुढान्यांना स्वीकारावयास लावण्याचा महात्माजींचा उद्योग चालू आहे. प्राण असेतो मी सत पाहणार ह्या महात्माजींच्या प्रतिशेला योग्य पळ लयकरच मिळाल्यावांचून राहणार नाही. अर्धातास या काढण्याच्या नियमाचा प्रसार करवनास महात्माजीं लागल्यामागून यंताहारा प इतर टिपणीं चांगले परिणाम दिवूं लागले आहेत. कल्पकस्याय मारी

प्रतिष्ठानाचें दुकानांत आगस्ट महिन्याची खादी विक्री पांच सहा हजारावर होती, पण सप्टेंबर महिन्यांत तीच विक्री १८-२० हजारांपर्यंत गेली. कलकत्त्याचें लक्ष खादीकडे अधिक लागलें असून नवरात्राच्या महोत्सवांत परदेशी कामडाला यंदा अत्यंत तुटपुंजी मागणी आली, अशी कच्बुली कॅपिटल पत्रानें देखील दिली आहे. सून काढण्याच्या कामांत बंगाल गुजराथाच्याहि पुढें जागार कीं काय अशी चढाओढ लागली असून, गुजराथनें मागें पडतां कामा नये म्हणून महात्माजींनीं गुजराथला इपारा दिला आहे. अर्धा तास सून काढलेंच पाहिजे असा नियम ज्यावेळेला महात्माजींनीं घातला, त्यावेळेला बंगाल्यांत हा नियम कोणीच पाळणार नाहीं अशी ह्या नियमाची हेटाळणी करण्यांत आली होती. पण २१ दिवसांच्या ह्या उपवासाच्या वेळीं कलकत्ता, वारिसाल वगैरे बंगाल्यांतीलच शहरांनीं कडक हरताळ पाटला आणि खादीकडे विशेष लक्ष पुरविलें, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. २१ दिवसांच्या उपवासांत शेवटीं शेवटीं सर्व शक्ति नष्ट होत असतांनाहि रोज अर्धातास सून काढण्याचा निश्चय महात्माजी तडीस नेत आहेत. हा निश्चय म्हणजे मोठा पराक्रम होय. परमेश्वर पाठीराखा असल्याशिवाय असल्या कडव्या पराक्रमाचे दिवस पार पडणें शक्य नाहीं. उपवास म्हणजे साध्या राहणीचा आत्मयज्ञ आणि सून काढणें म्हणजे देशसेवेच्या पराक्रमाची तालीम, असाच महात्माजींच्या सांप्रतच्या आचरणाचा अर्थ आहे. आपल्या आचरणानें आत्मयज्ञाच्या राष्ट्रसेवेचा जो धडा ह्या २१ दिवसांच्या उपवासांत महात्माजींनीं राष्ट्रापुढें ठेविला आहे, तो घडा गिरविण्याचा निश्चय उदरक बुधवारी महात्माजींच्या आरोग्याबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना करित असतांना सर्व देशभक्तांरुद्धून करण्यांत येईल, असा आम्हांस पूर्ण भ्रंवसा वाटत आहे.

* वरवंटा फिरुं लागला

इंग्लंडांत काँशव्हॅटिव्ह पक्षाच्या 'हार्ती' अधिकार जाण्याच्या पूर्वीच हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीने घाई करून बंगाल्यांत वरवंटा जोरात फिरविण्यास प्रारंभ केला असून ७२ पुढान्यांना एकदम अटकेंत ठेवण्यांत आले आहे! १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कलकत्ता म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर बाबू सुभाषचंद्र बोस व आणखी १५-१६ पुढारी ह्यांना कैदेत ठेवण्यांत आले असून लाटसाहेबांनी काढलेल्या नव्या ऑर्डिनन्सच्या हुकुमाखाली इतर पुढान्यांना पकडून आतांघ्यंत ७२ बळी नोकरशाहीने घेतले आहेत. काँशव्हॅटिव्ह पक्ष उद्यां अधिकारारूढ झाल्यावर आणखी शोषनास इसमांना कैदेत टाकण्यांत येईल, असा अंदाज आहे. १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कैदेत टाकण्यांत आलेल्यांची चौकशीहि करावी लागत नाही व आरोपींनी कोणता गुन्हा केला हे खुद्द आरोपींनाहि फळविण्याची जरूरी नाही. १८१८ सालच्या रेग्युलेशनच्या दोरीने तुळा फांसावर चढविण्यांत येत आहे एवढा मंत्र उच्चारला म्हणजे काम भागतें. ही असली बेबंदशाही करण्यास पुणेसा पुरावा आहे असें सर्टिफिकेट लार्ड रीडिंग ह्यांनी दिलें असून लॉर्ड रीडिंग हे इंग्लंडचे मुख्य न्यायाधीश होते, तेव्हां त्यांच्या सर्टिफिकेटाने चौकशीत कांही न्यून उरलेले नाही, असा नोकरशाहीतर्फे गवगवा करण्यांत येत आहे. लाटसाहेबांचे ऑर्डिनन्सखाली पकडलेल्या पन्नास साठ इसमांची स्थितीहि १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कैदेत टाकलेल्यांच्या सारसीच आहे. रीलेट अॅक्टमुळे चौकशी न करतां तुढंगांत टाकण्याचे जे अधिकार सरकार पेऊं पहात होतें, तेच अधिकार गदा महिन्यांच्या

मुदतीपुरते कोणत्याहि प्रांतिक सरकारास, ऑर्डिनन्स काढून लाटसाहेबांना देतां येतात. लाटसाहेबांनीं ऑर्डिनन्स काढून असे अधिकार दिल्याबरोबर पाहिजे त्याला वारंटाशिवाय एकदम पकडून स्वतः निर्माण केलेल्या व झटपट चौकशी करणाऱ्या कोर्टांचे मार्फत पाहिजे तेवढी मोठी शिक्षा देऊन प्रांतिक सरकारांना पाहिजे तितक्या सद्गृहस्थांना मनमुराद छळांतां येतें. १८१८ च्या रेगुलेशनचीच धाकटी वहीण म्हणजे ऑर्डिनन्सची सत्ता होय. पाहिजे त्याला वारंटाशिवाय पकडावें, पुराव्याचा कायदा गुंडाळून ठेवून पाहिजे तशी झटपट व गुप्त रीतीने चौकशी करावी आणि पाहिजे ती शिक्षा ठोठावावी, असा ऑर्डिनन्सचा वरवंटा सहा महिन्यांपर्यंत बंगाल्यांत फिरावयाचा आहे. ह्या झटपट कोर्टांचें काम गुपचुप चालावयाचें आहे. कोणी कोणाविरुद्ध कशा साक्षी दिल्या व काय पुरावा पुढें आला हें या कानाचें त्या कानासहि समजावयाचें नाहीं. असल्या खटल्यांत आपण साक्ष दिली असतां लोक रागावतात व सूड उगवतात म्हणून साक्षीलाच कोणी पुढें येत नाहींत, अशी पोलिसांची तक्रार असल्यामुळें आरोपींना पटदिशी शिक्षा सांगण्याकरितां आणि साक्षीदारांचें व पोलिसांचें गुप्त कृत्य झांकून ठेवण्याकरितां ऑर्डिनन्सच्या नव्या वरवंट्याची योजना आहे. कलकत्यांतील कॉंग्रेसच्या ऑफिसमधलें बहुतेक सर्व पुढारी पकडण्यांत आले असून एकटे देशबंधु दास काय ते आज त्यांच्या पक्षांत तुळंगान्णा वादेर आहेत. देशबंधु दास ह्यांना आज पकडण्यांत येणार नाहीं असें प्रसिद्ध झालें आहे. तथापि सहा महिन्यांचा हा वरवंटा त्यांच्या डोक्यावर केव्हां आदळेल ह्याचा नेम नाहीं. नोकरशाहीच्या ह्या अनन्वित अत्याचारांचें कारण काय ? कायदा व व्यवस्था राखण्याकरितां आम्हीं हे अत्याचार करित आहोंत, असें नोकरशाही म्हणत आहे. कायदा व व्यवस्था गेल्या दोन चार महिन्यांत कोर्टे विघटली होती ? गेले दोन तीन महिने बंगाल्यांत

सर्व कांहीं सुगळीत चालले आहे. मग नोकरशाहीचा ह्या वरवंट्याचा अत्याचार कशासाठी ? आज नाही उद्यां खून-अत्याचारांकडे लोकांचे लक्ष अधिक लागेल, कारण अरेरावी जुलूम पद्धतीचा अंगिकार करून स्वराज्याचे हक्क लोकांना देण्यास नोकरशाही टाळाटाळी करीत आहे, अशा तऱ्हेचे उद्गार पं. मोतीलाल नेहरू व देशबंधु दास ह्यांच्या तोंडून असेंब्लीमध्ये व असेंब्लीच्या बाहेर निघाले आहेत. हे उद्गार म्हणजे कबुलीच होय असे अँग्लो-इंडियन पत्रांचे म्हणणे आहे. ह्या उद्गारांत कबुली कोठे आहे ? जुलुमाचा अतिरेक झाला असता व प्रजाजनांच्या हक्काकडे एकसारखे दुर्लक्ष होत गेले असता जुलूम असह्य होऊन खुनी अत्याचारांकडे लोकांची प्रवृत्ति होते, हा सर्व देशाचा व सर्व काळांतील इतिहासाचा सिद्धांत आहे. ह्या सिद्धांताची आठवण देण्यापलीकडे देशबंधु दास किंवा पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी आज कांहीं केलेले नाही. अशी आठवण देणे म्हणजे अत्याचारांची बजबजपुरी माजली आहे म्हणून कबुली देणे कसे होईल ? महात्मा गांधी ह्यांच्या नॉन व्हॉलन्सच्या उर्फ शांततेच्या तत्त्वाला देशबंधु दास ह्यांनी व त्यांच्या अनुयायांनी पूर्णपणे वाहून घेतलेले आहे. असहकारितेचा चळवळीत पडल्यापासून देशबंधु दास किंवा पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी शांततेचे मत विलकूल सोडलेले नाही. बंगाल्यांतील अॅटिन्सचा नवा वरवंटा गुरू शाल्यानंतर सिमल्याहून कलकत्त्यात परत जातांना दे. बं. दास ह्यांनी सांप्रतच्या अनश्वित जुलुमासंबंधाने जे उद्गार काढले आहेत त्या उद्गारांतहि शांततेची शपथ आणून व आपल्या पक्षाच्या लोकांनी घेतलेली आहे, असे देशबंधु दास ह्यांनी ठामून जाहीर केले आहे. मग अॅटिन्सच्या परवट्यांनी जदरी काय ? बिन चौक्याने गाठगत्तर पुढाऱ्यांना आज वैद-प्यांना कां दामपिप्प्यान घेत आहे ? स्वराज्याचे हफ्तजर दिले नाही तर अत्याचाराकडील लोकांची आजची प्रवृत्ति पाहते, हा गिळ्याला

अनुसरून भविष्यकाळची ही प्रवृत्ति हाणून पाडण्यासाठी आजचा भयंकर जुलूम नोकरशाही करीत आहे. तूं नाही तुझ्या बापांनं पाणी गढूळ केलें असेल असें म्हणून इसापनीतीतील लांडग्यांनं कोकराला खाऊन टाकलें; तशा प्रमाणें तूं नाही तुझा मुलगा पाणी गढूळ करील असें म्हणून बंगाल्यांतील शांतताप्रिय व निरुपद्रवी कोकरांना आज बळी देण्यांत येत आहे! स्वराज्याच्या हक्काकरितां हागडगान्या राजकीय चळवळीला दडपून टाकण्याकरितां हा वरवंटा फिरत आहे. आज प्रत्यक्ष अत्याचार घडून आल्याची सद्य काहीं दाखवितां येण्यासारखी नाही. तुम्हाला स्वराज्याचे हक्क देत नाहीं ते नाहींच, पण असल्या जुलुमामुळे उत्पन्न होणाऱ्या नैसर्गिक असंतोषालाहि आगाऊच आम्ही दडपून टाकतो, असें ह्या वरवंट्याचें स्वरूप आहे. राजकीय चळवळ करणारा कोणताहि पक्ष असो नेमस्तांचा पक्ष असो किंवा सरकारी बगलवच्च्यांचा असो, सर्वांनाच हा वरवंटा सारखा जाचक होणार आहे. विपानें भरलेल्या वाटल्या सर्वांच्या पुढें टेंवण्यांत आल्या असून जबरदस्तीनें कोणाला हें विप पात्रण्यांत येईल ह्याच्या विलकूल निषम राहिलेला नाही. ह्या विपाच्या हंड्या घरावाटेर फेकून देणें प्रत्येकाचें पवित्र कर्तव्यकर्म आहे. आम्ही नोकरशाहीच्या विश्वासांतले, म्हणून कोणीहि ह्या घेळीं स्वस्थ बसतां कामा नये. कारण विप कोणत्या घेळीं कोणाच्या अत्रांत घालण्यांत येईल हें कोणासहि समजणार नाही. सख्ख्या भाषानेंहि सख्ख्या भाषाचा ह्या कामी विश्वास धरूं नये. हें विप घरांत आरितो कोणासहि शोन येणें शक्य नाही. हें विप घरांतून बाहेर कसें फाटायनाचें, हा सर्व हिंदुस्थानपुढें आज मुख्य प्रश्न होऊन बसला आहे. आसल्या विपारी दंभानें चाचा घेत ७२ सशूद्धभांजा विपानें घाबळ करून, जुलमी अत्याचारांचा काळखर्च बंगाल्यांत म्हा महिनें एकरुगारग्या निर्याताना आहे. आसल्या विपारी दंभानें

काम बंगाल्यांत चालू असतांना, इतर ठिकाणी हा अॅडिनन्सचा काळसर्प फिरणार नाही असें कोणत्याहि राजकीय संस्थेनें किंवा प्रांतानें ह्या वेळीं मानतां कामा नये. ह्या नव्या वरवंटयाला तोंड देण्यासाठीं काय व्यवस्था करावी, ह्या संबंधाचा खल करण्याकरितां देशबंधू दास ह्यांनीं स्वराज्य पक्षाच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलची सभा कलकत्त्यास पुढील आठवड्यांत भरविण्याचें ठरविलें असून, पं. मोतीलाल नेहरू हे ह्या आठवड्यांत महात्मा गांधी ह्यांजवरोबर अॅडिनन्सनें उत्पन्न केलेल्या नव्या परिस्थितीचा विचार दिल्ली येथें करणार आहेत. नेमस्त, डॉ. विश्वांतवाई, वगैरे सर्व पक्षांची एकी काँग्रेसमध्ये व्हावी म्हणून हातानें सूत काढण्याच्या शर्तीस पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं संमति देण्याचें म. गांधी यांजपाशीं कबूल केलें आहे. पुढाऱ्यांना ह्याप्रसंगीं आत्मयज्ञ पूर्वाहूनहि अधिक स्वार्थत्यागानें कराया लागेल ह्यांत संशय नाही, पण तेवढ्यानें भागावयाचें नाही. पुढाऱ्यांना ठेंबण्याकरितांच हा वरवंटा आहे. पुढारी आत्मयज्ञ स्वेच्छेनें करोत किंवा न करोत, अॅडिनन्सच्या बकासुरानें बळी मागितला असतां कारागृहवासाच्या यातनांतून सुटणें त्यांना शक्य नाही. नोकरशाहीच्या ह्या वरवंट्याच्या जुलमाला जर आळा बसावयाचा असेल, तर सामान्य लोकांच्या स्वार्थत्यागाच्या व शांततेच्या आत्मयज्ञानेंच बसणार आहे. ह्या प्रसंगीं बहुजनसमाजानें करावयाच्या स्वार्थत्यागाची दिशा महात्मा गांधी ह्यांजवरोबर होणाऱ्या वाटाघाटींत या आठवड्यांत मुक्रर ठरल्यानंतर बहुजनसमाजानें जर शांततेच्या त्या दिशेनें पायलें टाकलीं, तरच वरवंटा फिरविणाऱ्या नोकरशाहीवर योग्य परिणाम होणार आहे. तेव्हां सर्व पक्षांचे पुढारी व अनुयायी यांनीं एका होऊन, जरूर तो आत्मयज्ञ धर्मेनें व स्वेच्छेनें करण्यास ह्यावेळीं पुढें येणें अत्यंत जगरीचें आहे.

* त्रिमूर्तीचा खादीचा अवतार

कलकत्यांत दे. वं. दास ह्यांच्या घरी स्वराज्यपक्ष व म. गांधी ह्यांजमध्यें चाललेल्या वाटाघाटीचा शेवट काँग्रेसमध्ये पूर्ण एकी घडवून आणण्यानें झाला आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. बंगाल्यांतील दडपशाहीनें ही एकी ताबटतोय घडून आणली, हे दडपशाहीचे उपकारच झाले आहेत. नानाप्रकारच्या जुलमांनी मनुष्य त्रासला असतां परमेश्वराला मनुष्याच्या अंतःकरणावर छत्र बसविण्यास संधि मिळते म्हणून म्हणतात तें खोटें नाहीं. गांजलेला मनुष्य तेव्हांच भक्त होऊं शकतो. मनुष्याची आपत्ति ही परमेश्वराची संधी आहे ! लाटसाहेबांनी नवा अर्डिनन्स काढून बंगाल्यांत दडपशाहीची जर खळबळ उडवून दिली नसती, तर म. गांधी, दे. वं. दास व मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीची एकी होणें फार कठिण गेलें असतें. पण आज ह्या त्रिमूर्तीची एकी झाली आहे. तिघांच्या सहीनें जें जाहीर पत्रक कलकत्यास प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे, तें जाहीर पत्रक म्हणजे त्रिमूर्तीचा खादी-अवतार होय. म. गांधी व दे. वं. दास ह्यांजमध्यें कलकत्यास जी चर्चा झाली, त्या चर्चेचें प्रोटोक स्वरूप मद्रासच्या हिंदु पत्राच्या बातमीदारांनें प्रसिद्ध केलें आहे. चर्चेकरितां जमलेल्या सर्व पुढाऱ्यांची तोंडमिळवणी एका वाचीत चटर्शिणी झाली. दडपशाहीला राष्ट्रांनें सगसणीत उत्तर दिलें पाहिजे ह्याबद्दल सदर चर्चेत वादच नव्हता; पण सगसणीत उत्तर म्हणजे काय ! बंगालची दडपशाही मुरू होण्या-चरोवर सर्व हिंदुस्थानभर चोहोऱुडे सभा भरवून दडपशाहीचा पूर्ण निषेध करण्यांत आला; मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी असोसिएशननें देखील निषेध केला;

कारणं टाळतां यावयाचीं नाहींत, असा गेल्या वीस वर्षांचा अनुभव आहे. सूत काढणें व कापड विणणें ह्या उद्योगांचा व बहुजन-समाजाचा एकजीव कसा करावयाचा ? शेतकरी वर्ग व सामान्य बहुजन-समाज ह्यांच्यामध्ये खादीची उत्पत्ति व स्थिति कायम कशी करावयाची ? उत्पत्ति करावयाना लागलें आणि स्थितीचें आसन थोडेंसें आसलें गेलें म्हणजे मॅचेस्टरला लगेच चिमटा बसून हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, अंत्यज व जाती-वंत हिंदु, असे नानाप्रकारचे तंटे लावण्यांत येत आहेत, आणि त्या तंट्यांच्या पायी बहुजनसमाजाच्या स्वतःच्या सुनाच्या व स्वतःच्या कापडाच्या धंद्यांचा विनाश होत आहे. उत्पत्तीला प्रोत्साहन मिळालें पाहिजे. स्थितीची जोपासना होण्यास व लय टाळण्यास हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि अस्मृश्यतेचें निवारण ह्या गोष्टी अत्यंत जरूरीच्या आहेत, तेव्हां ह्या बाबीसंबंधाचा म. गांधी ह्यांचा कार्यक्रम दे. बंधू दास ह्यांच्या घरीं जमलेल्या सर्व पुढाऱ्यांनीं तेव्हांच कबूल केल्या, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. विलायती कापडावर बहिष्कार घालण्याऐवजी सर्व परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्याचा ठराव सर्वानुमतें पास होऊन, ह्या बहिष्कारासंबंधानें सर्वांची एकी व्हावी म्हणून असहकारितेच्या कार्यक्रमावैकीं कोर्टावरील व इतर बहिष्कार म. गांधी ह्यांनीं पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें, सांप्रत अधांतरीं ठेवण्यांत आले. अधांतरीं ठेविलेल्या बहिष्कारासंबंधानें व्यक्तिजः कोणी आपले आचरण बदलण्याचें कारण नाहीं, हें उघड आहे; पण बकिलांचा वर्ग, सायकागंवा वर्ग, कोर्टामध्ये जाणें भाग असलेल्या कुळांचा वर्ग काँग्रेसमध्ये रात्रोरात्रें सामील होण्यास कोणतीच हरकत उरलेली नाहीं. शिवाय सर्व परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्यांत यावा, असें म्हटलेसें असल्यामुळे एकट्या इंग्लंडच्या द्वेषान्नादि दोष हा बहिष्कारांत उरलेला नाहीं. अशा स्थितींत विज्ञातवाइसारख्यांना व ना. श्रीनिवास नायकी ( )

सारख्या नेमस्तांना काँग्रेसमध्ये गामील होण्यास तत्कतः कोणतीच हरकत उरलेली नाही. बहिष्काराच्या सभोवारच्या हरकती दूर करण्यासंबंधाचा हा बंदोबस्त झाला, पण तेवढ्याने बहिष्कार यशस्वी कसा होईल ? घराचें सभोवराचें अंगण म्हणजे घर नव्हे, खरी शक्ति घरांत असते, अंगणांत नसते, बंगालच्या दहपशाहीला उत्तर द्यावयाचें असले तर अंगण साफ करून दरवाजांतून अंगणांत येण्यास अडथळा करणाऱ्या दरवाजाच्या आडकाड्या काढून टाकल्याने काम भागणारें नाही, घरांत शक्ति पाहिजे ! परदेशी कापडावरील बहिष्कार शक्तीशिवाय यशस्वी कसा होईल ? बहुजन-समाजाचें व कापडाच्या उद्योगाचें लग्न लावल्याशिवाय घरांत शक्ति केव्हाहि उत्पन्न व्हावयाची नाही, हातानें सूत काढण्याचा व कापड विणण्याचा धंदा लोकांच्या नेहमीच्या संसाराशी संलग्न कसा करावयाचा ? सर्वोनीं खादी वापरली पाहिजे, असा निश्चय केल्याशिवाय बहुजन-समाजाच्या संसाराला खादीच्या धंद्याला प्रतिष्ठान मिळावयाचें नाही, परदेशी कापडावर बहिष्कार घालवयाचा म्हणजे खादीला प्रोत्साहन द्यावयाचें, असेंच होऊन बसलें आहे, हे प्रोत्साहन कसे द्यावयाचें ? काँग्रेसचें कामकाज करीत असतांना आणि सार्वजनिक सभांतून किंवा राजकीय सभांतून हजर असतांना काँग्रेसच्या सर्व सभासदांनीं खादीच वापरली पाहिजे, असा नियम म. गांधी, दे. बं. दास, व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तींनीं आपल्या जाहीर पत्रकाच्या द्वारे सर्वांना घालून दिला आहे खादी वापरण्याविषयीच्या आचारासंबंधाचा हा नियम सरकारी नोकरीत असणारांनाहि पार उपयोगी पडणारा आहे. सधिये रागावेल म्हणून ज्यांना सधियापुढें खादी वापरतां येणें संसाराच्या दृष्टीनें सोयीचें नाही, त्यांनीं इतर सार्वजनिक मेळ्यांच्या प्रसंगी, मग ते मेळे धार्मिक स्वरूपाचे असोत किंवा राजकीय स्वरूपाचे असोत, राष्ट्राचा पोषाक म्हणून खादीच वापरली पाहिजे, अशी त्रिमूर्तीच्या

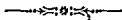

जाहीरनाम्यांत आज्ञा आहे. परदेशी कापडावर बहिष्कार घालून खादी वापरण्याचा फैलाव जसजसा अधिक होईल तसतशी खादीची उत्पत्ति अधिक होत जाणारच, हें उघड आहे. पण हातानें सूत काढणें व कापड विणणें हे धंदे बहुजन-समाजाच्या घरादारांत कायमचें आसन ठोकून बसल्याशिवाय परदेशी कापडाशीं झुंजण्याचें खरें सामर्थ्य राष्ट्रांत उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. ह्या धंद्याचा स्वीकार स्वेच्छेनें व निश्चयानें बहुजन-समाज केव्हां करील ? शिकले सवरलेले वरचे लोक उत्साहानें सूत काढत आहेत व खादी वापरत आहेत, असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्याशिवाय बहुजनसमाज ह्या धंद्याचा स्वीकार निश्चयानें करणार नाहीं. बहुजनसमाजास तसा अनुभव आणून देण्यापुरता आणि वरच्या वर्गाचा स्वार्थत्याग बहुजन-समाजाच्या अंतःकरणस पटविण्याकरितां काँग्रेसचा सभासद होण्याची चार आण्याची शर्त काढून टाकून त्याच्या जगाी प्रत्येक सभासदानें दर महिन्याला स्वतः किंवा इस्तकाकडून काढलेलें दोन हजार यार्ड सूत काँग्रेसला वर्गणीदाखल दिलें पाहिजे, असा नियम वेळगांवच्या काँग्रेसच्या वेळीं पास करून घेण्याचें म. गांधी, दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीनीं ठरविलें असून सर्व देशभक्तांना आपल्या जाहीर पत्रांत तशी आज्ञा केली आहे. प्रत्येकानें स्वतःच हातानें सूत काढलें पाहिजे, एरव्हीं काँग्रेसच्या सभासदांचा आत्मयज्ञ बहुजन-समाजास पटावयाचा नाहीं असा म. गांधी ह्यांचा आग्रह आहे; पण खादीच्या चळवळीला तन-मन-धन अर्पण न करितां इतर चळवळींत प्राधान्येंकरून पडलेल्यांना बहिष्काराची खादीची चळवळ उचलून धरण्यास सोयीचें पडविें व काँग्रेसला पूर्ण पाठिंबा देतां याचा म्हणून सूत काढण्याचा हा आत्मयज्ञ जरी स्वतः-केच नाहीं तरी उपाध्यायाला सुनारी देऊन उपाध्यायाचे मार्गेंत हा आत्मयज्ञ करण्यास हरकत नाहीं अशा तडजोडीला म. गांधी रात्री झाले, आणि ह्या उपाध्यायाच्या तडजोडीमुळे

म. गांधी, दे. वं दास, व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीची एकी झाली. बंगालच्या दडपशाहीला उत्तर देतां यावे म्हणून कापडावरील बहिष्काराचे शस्त्र जाज्वल्य करण्याकरितां सर्व अडचणींचा व तडजोडींचा विचार करून त्रिमूर्तींनी आपल्या जाहीरनाम्यांत नवा खादीचा अवतार लोकांपुढें ठेवला आहे. ह्या अवताराची पूजा-अर्चा व भक्ति बहुजन समाजांत अंतःकरण-पूर्वक केली असतां हा नवा अवतार नवसास पावून दडपशाहीच्या संकटांतून सर्वांना सोडवून स्वराज्याचें फळ राष्ट्राच्या पदरांत टाकल्यावांचून राहणार नाही. बेळगांवच्या काँग्रेसच्या वेळचीं सर्व भांडणें त्रिमूर्तींच्या जाहीरनाम्यांत नाहीशीं केलीं आहेत. सर्वांची एकी उत्तमप्रकारें झाली आहे. कौन्सिलमध्ये व इतर ठिकाणीं काँग्रेसचा स्वतंत्र घटकावयव ह्या नात्यानें आपलें कामकाज करण्यास व फंड उभारण्यास स्वराज्य पक्षास ह्या जाहीरनाम्यानें पूर्ण सुमा दिली असून, काँग्रेसच्या मंस्थांनी तन-मन-धन अर्पण करून खादीचा अवतार सफल करण्याचे अनुष्ठान चालविलें असतांना स्वराज्य पक्षास मनोभावे मदत करण्यास कोणतीच अडचण उरलेली नाही. प्रत्येक संप्रदायाचा स्वतंत्रपणा कायम राखून काँग्रेसमध्ये सर्वांची एकी करून खादीचा अवतार यशस्वी करणारा मार्ग त्रिमूर्तींच्या जाहीरनाम्यानें आणलेला आहे. तत्त्वांचा गलबला मिटला असल्यामुळे स्वार्यत्यागपूर्वक जोरानें खादीच्या कामास लागण्याची

लावावयाची व खादीचें कार्य व्यवस्थितपणें रोजच्या रोज लोकांकडून कसें पार पाडून ध्यावयाचें ह्या संबंधाची मोठी योजना तयार करण्यांत म. गांधी सांप्रत गुंतले असून, वेळगांवच्या काँग्रेसपर्यंत परदेशी कापडावरील बहिष्काराचा निश्चय अंमलांत येऊन सर्व राष्ट्रांला व्यापणाऱ्या राष्ट्रसेवकांच्या नव्या जाळ्याची व्यवस्था म. गांधी, दे. बं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तींना जोरानें सुरू करतां येईल, असा अंदाज आहे. ही सेवकांची व्यवस्था सुरू झाल्यावर वर्ष दोन वर्षांच्या अवधींत खादीच्या अवताराचें दृश्य फळ लोकांच्या संसारांत प्रत्यक्षपणें दृष्टीस पडल्यावांचून राहणार नाहीं. बंगालच्या दडपशाहीनें त्रिमूर्तींच्या खादीच्या अवताराचें स्वरूप लोकांपुढें ठेवून वेळगांवाच्या काँग्रेसमधील सर्व तंटेवखेडे टाळल्याबद्दल व बहिष्काराचें शस्त्र जाज्वल्य करण्याचा खरा मार्ग लोकांना दाखविल्याबद्दल दडपशाहीचें अभिनंदन जेवढें करावें तेवढें थोडेंच होणार आहे !

* वेड्याचा चरखा

काहीं लोक म. गांधी यांना वेडा समजतात, या वेड्याचा चरखा वेळगांवच्या काँग्रेसने आपल्या शिरावर कसा धारण केला ह्या संबंधाचे आश्चर्य सदर धूर्ताना वाटत आहे. वेळगांवस काँग्रेसच्या मंडपांत चौदा-पंधरा हजार स्त्री पुरुष हजार होते, शिवाय विजयनगरची काँग्रेसची यात्रा एक लाख लोकांनी तरी केली असावी असा अंदाज आहे. एवढ्या मोठ्या समुदायाला चरख्यांतील वेडेपणा कसा दिसला नाही, ह्याबद्दल सांप्रत टीका होत आहे. लाख-दीड लाख लोकांच्या डोळ्यावर भुरळ पाडण्याची जादू म. गांधी ह्यांच्या अंगी कोणती आहे, ह्याबद्दल वादविवाद धूर्तांनी सुरू केला आहे. म. गांधी वेडा आहे म्हणजे काय ? ह्या वेड्यांत व टीका करणाऱ्या धूर्तांत फरक कोणता आहे ? बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीने विचार केला तर म. गांधी ह्यांचे लेख टीका करणाऱ्या धूर्तांच्या लेखांहून अधिक विद्वत्तेचे असतात, असेच म्हणणे भाग येते. विद्वत्तेच्या दृष्टीने टीका करणारे धूर्त फार कमी प्रतीचे आहेत. म. गांधी विद्वान आहे, तर मग वेडा कसा ? विद्वत्तेचेच वेड ह्याला लागले आहे, असे ह्या धूर्तांचे म्हणणे आहे. विद्वत्ता एकांगी होऊ शकते, आणि एकाच गोष्टीचा नाद लागला असता इतर व्यवहाराची व विद्वत्तेची फारकत होते. व्यवहाराचा व म. गांधी ह्यांच्या विद्वत्तेचा काहीं संबंध नाही, असे ह्या धूर्तांचे म्हणणे आहे. जसजसे विद्वत्तेचे शिखर गगनचुंबी होऊ लागते तसतशी विद्वत्तेची दृष्टी आकाशातील दगांवर खिळून राहून जगातील व्यवहार अत्यंत श्रेष्ठ विद्वानांलादि समजेनासे होतात, असा धूर्तांचा ठाम सिद्धांत आहे. म. गांधी

विद्वान आहेत ह्या कलमाची अशी विव्हेवाट लावल्यानंतर म. गांधी अत्यंत स्वार्थत्यागी आहेत, ह्या सद्गुणालाहि हे धूर्त फारशी किंमत देत नाहीत. विद्वान असून स्वार्थत्यागी झाल्यानंतर खादीच्या एका पंचावर जर म. गांधी दिवस कंठीत असले तर ते मोक्षाच्या मार्गाला अधिक लागले आहेत आणि व्यवहाराशी त्यांचा संबंध तुटला आहे असें समजा, म्हणून हे धूर्त लोकांना सांगत आहेत. मोक्षाच्या मार्गाला लागलेला साधुपुरुष ह्या नात्याने महात्माजींची किंमत मोठी असेल, पण लोकांच्या रोजच्या संसाराच्या गरिबीचा विचार करतांना ह्या वेड्याच्या चरख्याचा काय उपयोग होणार, म्हणून उवाच हे धूर्त करित आहेत. जितका अधिक विद्वान तितका व्यवहारांत अधिक निरपयोगी, जितका अधिक स्वार्थत्यागी तितका व्यवहारांत अधिक कुचक्रामाचा, अशी ह्या धूर्तांची विचारसरणी आहे. कांही छफेपंजे पाहिजेत, थोडी लबाडी पाहिजे, आपमतलबहि साधला पाहिजे, एरव्हीं राजकारणांमध्या लोकांसंग्रह कसला होणार ? व्यवहारांतील लोकसंग्रहाला व्यवहारांतीलच धूर्त, यत्नाद व अंशतः लबाड असलेली मागसें पुढारी पाहिजेत, एरव्हीं व्यवहारांत यश यावयाचें नाहीं, अशा तऱ्हेचा ह्या धूर्तांचा संग्रहाय आहे. ह्या संग्रहाच्या विचारसरणीला वेळगांवच्या कॉम्रेसने खोटे ठरविले आहे. वेड्याचा चरखा लाग दीड लाग लोकांनी जागून बुजून, समजून उमजून, वेळगांवच्या मागेचे हाल सोडून स्वतःच्या शिरावर धारण केला आहे. हे लाग दीड लाग लोकां आकाशातील दगांत संचार करणारे नाहीत; विद्वत्तेचे उपासक नाहीत; संग्रहांतील सुखदुखें रोजच्या रोज उपभोगणारे हे सर्व लाग दीड लाग आहेत. महात्माजी एकदा वेडा असेल, पण हे दीड लाग लोकां घेते कसे शाले ! महात्माजींच्या चरख्याला पूज्य मानण्याइतके तरी वेद इतक्या संग्रही व व्यवहारी लोकांना कसे लागले ! गतानुगतिक लोकां आहेत असें म्हणावे, तर महात्माजींच्या मनांनीं गेन्ही दोन वर्षे शगडा करीत

असलेले स्वराज्य पक्षाचे प्रतिनिधि वेळगांवच्या काँग्रेसमध्ये भरपूर हजर होते. ह्याहि पक्षाच्या डोळ्याला चरख्याची भुरळ कशी पडली ? आमचा तितकासा भरंवसा खादीवर नाही पण महात्माजींच्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास आपण तयार आहोत, अशी कबुली सन्जेक्टस् कमिटीमध्ये आणि भर काँग्रेसमध्ये स्वराज्य पक्षाच्या कित्येक पुढाऱ्यांनी एकामागून एकसारखे उठून कशी दिली ? महात्माजींना सोडून आपले काहीं दिवस भागावयाचे नाही, असे स्वराज्य पक्षास वाटत असल्यामुळे स्वराज्य पक्षाने कशीवशी कबुली दिली, आणि स्वराज्य पक्ष व महात्माजींचा पक्ष एक होण्याबरोबर लाख दीड लाख लोकांना एकदम आनंद होऊन त्यांनी उत्साहाने चरख्याला नमस्कार केला, अशी वेळगांवच्या चमत्काराची मीमांसा धूर्तानी केली आहे. म. गांधीशिवाय आपले काहीं दिवस भागावयाचे नाही असे स्वराज्य पक्षाला तरी कां वाटावे ? कौन्सिलंतील स्वराज्य पक्षाचे कोणते काम महात्माजींवर आज अवलंबून आहे ? कौन्सिलवर माझा विश्वास नाही, असे महात्माजी स्पष्टपणे वेळगांवासहि म्हणत असतांना महात्माजींना चिकटून राहण्याचे कारण काय ? दोनहि पक्ष एक झाले आणि दोनहि पक्षांनी मिळून काँग्रेसच्या ठरावाने चरखा चालविण्यास आम्हांस आज्ञा दिली, ह्याबद्दल वेळगांवास जमलेल्या लाख दीड लाख लोकांच्या समजाला एवढा आनंद कां वाटावा ? देव प्रसन्न झाला आणि त्याने चरखा चालीव सांगितले, हात संघारी मनुष्यांना उत्साहाची आणि आनंदाची गोष्ट कोणती आहे ? धूर्तान्या ह्छ्टीने विचार घेव्या असता असला हा देव तरी कसला, आणि ह्या देवाने प्रसन्न होऊन चरख्याचा वर तरी देऊन काय उपयोग, अने उद्गार वेळगांवास जमलेल्या लागू दीड लाख लोकांच्या तोंडून निघायवाग पाहिजे होते; पण तसे उद्गार निघाले नाहीत. वरे शांत, चरखामुंबपाने पक्षी झाली हे

चांगलें झालें, असेच उत्साहाचे उद्गार लोकांच्या तोंडून निघाले. बरें झालें, असे उद्गार साहजिक रीत्या तोंडून निघण्याइतका लोकांचा संसार कोठें नडला आहे ? आज व्यवहाराला चरख्याची तावडतोय जरुरी कोणती आहे ? मग लोकांनीं उगाच बरें झालें म्हणून कां म्हणावें ? महात्माजींना चिकटून राहणें भाग पडण्याइतकें स्वराज्य पक्षाचें आज कांहींच नडलेलें नाहीं ! महात्माजींच्या विरोधालाहि न जुमानतां कौन्सिलचें कामकाज आपल्या दृष्टीनें चालविण्यास स्वराज्य पक्ष आज समर्थ आहे. काँग्रेसची यात्रा करण्याकरितां वेळगांवास जमलेल्या लाख दीड लाख यात्रेकरूंचा रोजचा संसार आज म. गांधी ह्यांच्या उपदेशावर विलकूल अवलंबून नाहीं, जो तो आभापला संसार चालविण्यास पूर्णपणें समर्थ आहे. ह्या कामीं महात्माजींची मदत कोणास नको आहे; नेहरूंचा पुढारीपणा कोणास नको आहे. ह्या स्वतंत्र लोकांना व्यवहारांत महात्माजींची काडीचीहि अपेक्षा नसतांना, बरें झालें, सर्वांनीं चरखा चालवावा म्हणून काँग्रेसनें ठराव पास केला, बरें झालें, असें कां वाटायें ? असें वाटलें ही गोष्टी खरी आहे आणि धूर्तांच्या विचारसरणीच्या कसाला लावून पाहिलें असतां असें वाटण्याचा उलगाडा नीट होत नाहीं. विद्वेसेच्या व स्वार्थत्यागाच्या नादी लागून जें व्यक्त वेड खुद्द महात्माजींना लागलें आहे, तेंच वेड अस्पष्टपणें व अव्यक्तपणें स्वराज्य पक्षाला व वेळगांवास जमलेल्या राजकीय कलाच्या लाख दीड लाख संसारी लोकांना लागलेलें असल्याशिवाय म. गांधीच फेवळ नध्ये तर स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांसकट सर्व संसारी लोक एका माळेंतील मण्याप्रमाणें कसे दृष्टीस पडले असते ? गेल्या पांच सहा वर्षांचा राष्ट्रीय समेचा इतिहास जर नीट रीतीनें पाहिला तर हिंदी राजकीय चळवळीच्या दाती कांहीं तरी स्वतंत्र संकशन उर्फ हत्यार असले पाहिजे, असें वेड लोकांच्या मनाला पकें लागलें असे: हाचदळ शंका न्हात नाहीं. जें

वेड जर नसतें तर कलकत्त्याची असहकारितेची काँग्रेस, नागपूरची काँग्रेस, अहमदाबादची काँग्रेस, गधेची काँग्रेस, कोकोनाडाची काँग्रेस आणि कालची वेळगांवची काँग्रेस येथें संसारी लोकांतील लाखों राजकीय यात्रेकरू कधीच दृष्टीस पडले नसते, हें वेड जर नसतें तर राजेरजवाडयांहून अधिक याटाच्या ऐपआरामांत पडलेले पं. मोतीलाल नेहरू आपली वकिली सोडून देऊन खादीचा पोपाख वापरण्यास कधीच तयार झाले नसते, हें वेड जर नसतें तर ३०-४० हजार रुपये दरमहा प्राप्तीचा आपला धंदा सोडून दे. बं. दास फकीर बनले नसते, हें वेड जर नसतें, तर हजारो सुखवस्तूंच्या डोक्यांवर आज दिसत असलेली खादीची टोनी बिलकूल दिसली नसती, हें वेड जर नसतें तर वेळगांवच्या विजयनगरकरितां हमालाप्रमाणें रावणारे दीड दोन हजार स्वयंसेवकांचें सैन्य वेळगांवास जमाच झालें नसतें, हें वेड जर नसतें तर गंगाधररावांच्या तट्ट्याच्या क्षोपड्या पहाण्याकरितां दीड लाख यात्रेकरू वेळगांवास न जमतां, लखनौला डॉ. परांजपे यांचें मापण ऐकून लखनौच्या नवावांनीं कोटो रुपये खर्च करून उभारलेल्या टोलेजंग इमारती पहाण्याला लोक धांवले असते, म. गांधी एकटा वेडा आदे असें म्हणण्यांत अर्थ काय ? संकशन उर्फ हत्यार हातीं कसें येईल, ह्याची तळमळ दे. बं. दास ह्यांच्या अंतःकरणाला आज एकसारखी लागून राहिलेली आदि आणि राजकीय दृष्ट्या काँग्रेसकडे पहाणारा बहुजनसमाज कोणत्या हत्याराच्या मार्ग सर्व पुढारी मिळून कायम ठरवितात हे समजून घेण्याच्या वेडानें व्यापलेला आदे. सर्वांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति एकच आदि ! काही तरी हत्यार किंवा संकशन आदि काय म्हणून हिंदी राष्ट्राचा अंतःसत्ता आंतून ओरडून विचारित आदे. हा शब्द म. गांधी ह्यांच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष-

तळमळीची कमी जास्त प्रमाणाने जाणीव आहे. पुढाऱ्यांना व लोकांना संकशन उर्फ हत्यार आज पाहिजे आहे. ही अंतरात्म्याला भासत असणारी जरूरी आहे. हिंदी राजकारणांत ही आत्म्याची तळमळ ज्यांना भासत देखील नाही त्यांची गणना आज धूर्तांमध्ये होत आहे. संकशन उर्फ हत्यार पाहिजे म्हणून बुद्धीच्या ज्या भागाला जाणीव होऊं शकते तेवढ्यापुरतें बुद्धीचें इंद्रियच ह्या धूर्तांना नसल्यामुळें सज्ञान झालेल्या लोकांचें वर्तन त्यांना वेडेपणाचें वाटत आहे. वेळगांवच्या काँग्रेसने पास केलेला चरख्याचा ठराव जर सर्व देशभक्तांनी ताबडतोब अंमलांत आणला तर सत्संगतीचा फायदा त्या धूर्तांना मिळून पुढील वारा महिन्यांत धूर्तांचा वर्ग निराळा राहूं शकणार नाही, हें सांगणें नकोच.

---

* एका घमेंडखोराचा मृत्यु

वैगमंगाच्या वेळचे हिंदुस्थानचे प्रसिद्ध व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्शन हे गेले झुक्रवारी (ता. २० मार्च १९२५ रोजी) वारले असून त्यांच्या मृत्यूने इंग्लंडच्या काँग्रेसव्हेटिव्ह पक्षातील एक कर्ता पण अत्यंत घमेंडखोर मुत्सद्दी नाहीसा झाला आहे. हिंदुस्थानचे लाटसाहेब होण्यापूर्वी अभ्यासी, मेहनती, व विद्वान गृहणून लॉर्ड कर्शन ह्यांची ख्याति होती. एशियाटिक सर्व राष्ट्रांवर प्रभुत्व गाजविण्यास जर कोणी लायक असतील तर ते इंग्रजच होत, असें आपलें ठाम मत लॉर्ड कर्शन ह्यांनीं इराण, अफगाणिस्थानची सरहद्द, पामीर, हिंदुस्थानची सरहद्द, व चीन येथील प्रवासासंबंधाच्या पुस्तकांतून १८९८ सालापूर्वी १२ वर्षे एकसारखें प्रतिपादन केलेलें होतें, डौलदार व शास्त्रीय पद्धतीची भाषा, भरपूर माहिती, आणि इंग्रजांच्या कर्तृत्वाबद्दल घमेंड, ह्याबद्दल लॉर्ड कर्शन ह्यांच्या पुस्तकांची रूपाती झाल्यानंतर काँग्रेसव्हेटिव्ह पक्षाचे त्यावेळचे म्होरके लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांनीं आपल्या १८९५ सालच्या मंत्रिमंडळांत लॉर्ड कर्शन ह्यांना परराष्ट्रीय खात्याचे अंडर सेक्रेटरी नेमलें, आणि स्वतः लॉर्ड सॅलिसबरी हे परराष्ट्रीय मंत्री जरी होते तरी लॉर्डोच्या सभेंत त्यांना यसायें लागत असल्यामुळें पार्लमेंट सभेंतील यादविवादाचा बोजा लॉर्ड कर्शन यांजवरच येऊन पडला. लॉर्ड सॅलिसबरी व लॉर्ड कर्शन ह्यांनीं मते तंतोतंत जुळत असल्यामुळें लॉर्ड कर्शन ह्यांचें तीन वर्षांचें काम पाहून, १८९८ सालच्या अठोरीस लॉर्ड कर्शन ह्यांची नेमणूक हिंदुस्थानच्या लाटसाहेबांच्या जागीं लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांनीं केली. लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या मते फ्रान्स, इटली, स्पेन, रशिया परांरे

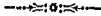
कल्याण करून घेतलें पाहिजे अशी मुसलमानांची समजूत करून हिंदूपेशां मुसलमानांवर राजाश्रयाच्या वांटणीच्या वेळीं विशेष मेहेरवानी दाखवावयाची, हें लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या कारकीर्दीचें हिंदुस्थानांत मुख्य धोरण होतें. नोकरशाहीचा अधिकार निष्कंटक ठेवण्यास लॉर्ड कर्झन केव्हांहि विरुद्ध नव्हते, पण नोकरशाहीपैकीं प्रत्येक इसमानें आपापल्या कामांत दक्ष, तत्पर व मेहनती असलें पाहिजे, अशा फरड्या नजरेनें लॉर्ड कर्झन यांनीं नोकरशाहीचा गाडा हिंदुस्थानांत चालविला होता. लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या कारकीर्दीत नोकरशाहीचा अजागळपणा बराच कमी झाला हें खरें आहे; पण मुसलमानांना आवडत्या वायकोप्रमाणें विशेष मेहेरवानी दाखवून वागविण्याची पद्धत लॉर्ड कर्झन ह्यांनीं वंगभंगाच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या राजकारणांत सुरू केली । आपण हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीचा बंदोबस्त केला, रूसो-जपानी युद्धांत रशियाचा पराभव झाल्यानंतर रशियानें इराणच्या किंवा अफगाणिस्थानच्या बाजूस वधूं देखील नये इतकी मुसलमानांची मनोवृत्ति इंग्रजांकडे ओढून घेतली, वंगभंग करून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याच्या चळवळीला चिरडून टाकलें, आणि नोकरशाहीचीं सर्व भांडी घासून पुसून लखलखीत करून नोकरशाहीला लायक (Efficient) बनविल्यामुळे हिंदुस्थाना-संबंधानें आतां घास्ती उरली नाही, अशी घमेंड मारण्यास लॉर्ड कर्झन यांनीं आपली पांच सात वर्षांची कारकीर्द संपल्यानंतर विलकूल कमी केलें नाही ! लॉर्ड कर्झन हे मेहनती व विद्वान जसे होते तसे अत्यंत घमेंडखोरहि होते. आपल्या विद्वत्तेच्या व तत्परतेच्या घमेंडीवर लॉर्ड कर्झन इतरांना तुच्छ मानतात आणि विद्वान फर्मंड शास्त्र्याचा टेंभा मिरवितात, अशा तऱ्हेची टीका खंडन टाडण्यानें देखील लॉर्ड कर्झन यांजवर दोन तीन घेळां केलेली आहे. परराष्ट्रीय कचेरीतील घमेंडखोर पंडित अशा नांवानें संशोधून लॉर्ड कर्झन ह्यांची कित्येक घेळां अवदेल्ना करण्यांत येण असे; पण

लॉर्ड कर्झन ह्यांनी आपली घमेंड अखेरपर्यंत सोडली नाही. पण
 देवानें मात्र ह्या घमेंडीचा नखरा उत्तरविष्यास कसूर केली
 नाही! लॉर्ड कर्झन चीन व जपान ह्यांना तुच्छ मानित असत, आणि
 जपाननें रशियावर मिळविलेल्या विजयाचा परिणाम एशिया खंडावर
 कांहीं होणार नाही, अशी त्यांची अटकळ होती. वंगभंगाच्या वेळींच
 ही अटकळ खोटी ठरली. जपानच्या विजयानुळे नवीन राष्ट्रीय वारे
 हिंदुस्थानांत शिरले, आणि वहिष्काराची चळवळ इतक्या जोरानें
 मुरू झाली की, वज्रलेप (Settled fact) म्हणून ठरलेला वंगभंग इंग्रजी
 मुत्सद्यांना रद्द करावा लागला! लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांनी ज्या धोरणानें
 परराष्ट्रीय कारस्थान आखले होते तें धोरण १९०८ सालानंतर
 जर्मनीच्या वाढत्या शक्तीमुळे एकदम बदलून गेलें. रशियाच्या घुडाला शत्रु
 मानण्याचे ऐवजी जर्मनीच्या आरमाराला शत्रु मानणें इंग्रज मुत्सद्यांना भाग
 पडलें; आणि सातवे एडवर्ड यादराहा यांनी प्रथम फ्रान्सशी मैत्री संपादन
 केल्यावर फ्रान्समार्तची इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया ह्यांची गद्दी एका बाजूला,
 आणि जर्मनी, आस्ट्रिया व इटली ह्यांची गद्दी दुसऱ्या बाजूला, असे दोन
 तट १९०८ सालानंतर युरोप खंडाच्या कारस्थानांत स्पष्टपणें दिसूं लागले.
 हे नवे दोन तट होण्याबरोबर लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या तालमीत तयार
 झालेल्या लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या धोरणाला कवडीचीहि किंमत शिहक राहिली
 नाही. हिंदुस्थानांत वंगभंग रद्द झाला; आवडत्या बायकोचे—मुसलमानांचे—
 चोचले नाहीसे झाले; आणि लॉर्ड मोर्ले ह्यांना स्वराज्याच्या चांदोवाकडे
 फगाला लक्ष देतां असें म्हणत म्हणत निवडणुकीचे दफ्तर हिंदुस्थानांत देणें
 दृष्ट पाडलें! रशियाविरुद्ध तयारी करण्याचा काळ लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या
 लाट्यादेवाच्या कारकीर्दीच्या वेळचा होता; पण १९१० सालानंतर जर्मनी.
 विरुद्ध तयारी करण्याचा काळ मुरू झाला. महत्त्वदांनी अशी तयारी चालली

फवूल करावें लागलें. मोरोक्कोमधील मुसलमान स्वतंत्र झाले; टर्कीचे मुसलमान युरोप खंडाची युद्धकला इतरांस शिकविण्यास लायक झाले; इराणांत दुसरा केमालपाशा उत्पन्न होऊन इराणचें भय इंग्लंडला अधिक वाटलें; अफगाणिस्थानानें रशिया, जर्मनी व फ्रान्स ह्या देशांशीं संधान बांधलें आणि रशिया, चीन व जपान ह्यांची गट्टी होऊन हिंदुस्थानच्या जमिनीच्या सरहद्दीवरच नव्हे तर समुद्रावरहि १९०८ सालापूर्वीहून अधिक भय उभें राहिलें, असें डोळ्यांनीं पाहिल्यानंतर लॉर्ड कर्झन आज गेले आहेत ! लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या तालमीतील अँग्लो-सॅक्सनांची वढाई देखील आतां शिथळ राहिलेली नाही. फ्रान्स, इटली वगैरे लहान राष्ट्रे जर्मनीच्या पराक्रमाचा पराभव झाल्यानंतर, इंग्लंडांतहि पराक्रमाचा दम उरला नाही असें समजून, भूमध्य समुद्रांत आमच्या आर्जवानें वागा, असें इंग्लंडलाच वजावीत आहेत. लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या परराष्ट्रीय धोरणांतील वत्सा घमेंडीची मूर्ति म्हणून समजले गेलेले लॉर्ड कर्झन त्या धोरणाची आज पक्की वाताहत झाल्यानंतर मृत्यु पावले आहेत. धोरण लयास गेलें, घमेंडीची मूर्तीहि नष्ट झाली; पण हिंदु-मुसलमानांत दुही पाडण्याची कृति तेवढी आज नोकरशाहीरुडून सजीव करण्यांत आली आहे ! मूळ धोरणाची वाताहात झाल्यानंतर त्या धोरणाला अनुसरून योजलेला सामान्य तोडगा किती दिवस उपयोगी पडणार ! ह्या जुन्या तोडग्यांत आतां कांहीं अर्थ नाही, अशी स्पष्ट इपारत लॉर्ड कर्झन ह्यांचा मृत्यु हिंदुस्थानच्या नोकरशाहीला देत नाही काय ?

मदत कशी केली, लेडी कॉनॉव्हॅन ह्यांचीहि सेनापति सर जॉन कॉवन्स ह्यांच्याशी मैत्री असल्यामुळे लेडी कॉनॉव्हॅन ह्यांनी पंधरा सोळा लाख रुपये खर्च करून जलमी झालेल्यांच्या शुभ्रूकेरितां इस्पितळ काढले असतां सर इस्पितळांत सर जॉन कॉवन्स ह्यांची भेट व्हावी म्हणून नर्सचीं कामें कशीं करण्यांत आलीं, लेडी कॉनॉव्हॅन ह्यांचें व. क. डेनीस्टोन ह्यांचें सूत मिसेस डेनीस्टोन ह्यांनीं कसें जुळवून दिलें आणि लॉर्ड कॉनॉव्हॅन हे मृत्यु पावल्यानंतर लेडी कॉनॉव्हॅन ह्यांचेवरोर लग्न लावण्यास क. डेनीस्टोन ह्यांना अडथळा राहूं नये म्हणून मिसेस डेनीस्टोन ह्या बाईनें कोर्टांत काडी मोडून कशी दिली, इत्यादि इंग्लंडांतील अत्यंत श्रीमंत, प्रतिष्ठित व अधिकारसंपन्न वर्गांतल्या घाणेरड्या कृत्यांचें पेंव मिसेस डेनीस्टोनच्या खटल्यांत फुटलेले आहे. नवरावायकोनें मिळून एकमेकांच्या सोयीनें व्यभिचार करावयाचा आणि खूप पैसे मिळवावयाचे, अशी जी हकीकत काश्मीरच्या युवराजांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडते तीच हकीकत मिसेस डेनीस्टोन खटल्यांतहि दृष्टीस पडत आहे. ह्या घाणेरड्या कृत्यांचा स्फोट झाल्यामुळे इंग्रजी समाज आंतून फार कुजलेला आहे असें मानण्याचें कारण नाही, म्हणून जस्टिस मॅकाडी ह्यांनी ह्या खटल्याचा निकाल सांगतांना शेरा मारला आहे. कोणत्याहि देशांत, कोणत्याहि घर्मांत आणि कोणत्याहि समाजांत नीतिभ्रष्टता असवयाचीच. फ्रान्समधील अवाढव्य इंग्रज सेनेचे प्रखरात सेनापति सर जॉन कॉवन्स व काश्मीरचे युवराज हे दोघेहि एका माळेचे मणी होत. ह्याबाबोत इंग्लंडनें हिंदुस्थानास हंसण्याचें कारण नाही किंवा हिंदुस्थाननें इंग्लंडास नाहीं ठेवण्याचें कारण नाही. घोरोव मातीच्याच चुली आहेत ! नीतिभ्रष्टता अमक्या समाजाची अधिक किंवा अमक्या समाजाची कमी, असें कोटोतीड खटल्यावरून म्हणतां यावयाचें नाही, हें सारें आहे. पण काश्मीरच्या युवराजांचा खटला किंवा मिसेस

* नीतिभ्रष्ट आणि निर्लज्ज

इंग्लंडची समाजव्यवस्था अत्यंत विस्कळित झाली असून समाजाची नीतिबंधने त्रुटत चालली आहेत आणि पैशापुढे सामाजिक व कौटुंबिक नीतीची किंमत उरली नाही, असे सिद्ध करणारे नीतिभ्रष्टतेचे खटले इंग्लंडांत गेले आठ दहा महिने एकसारखे कोर्टापुढे येत आहेत ! बाहेरून प्रतिष्ठित व बड्या घराण्यांतील संभावित बायकोचा आव आणून नवऱ्याच्या संमतीने व मदतीने वेदयावृत्तीने राहणाऱ्या एका बाईच्या नादी लागून काश्मीरच्या युवराजांनी कोट अर्धाकोट रुपयांवर कसे पाणी सोडले, ह्यासंबंधीच्या खटल्याची हकीगत तीनचार महिन्यांपूर्वी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालीच आहे. हा खटला संपतो न संपतो तोच मिसेस डेनीस्टोन हिच्या खटल्याला इंग्लंडांत प्रारंभ झाला आणि गेले दोन महिने ह्या नव्या खटल्याने इंग्रजी समाजाला हालवून सोडले, क. डेनीस्टोन ह्यांची देखणी, हुपार व नीतिभ्रष्ट बायको मिसेस डेनीस्टोन हिने आपल्या नवऱ्याला म्हणजे क. डेनीस्टोन ह्यांना काडी मोडून दिल्यानंतर नवऱ्यावर अब्रूनुकसानीची फिर्याद आगली नाही, तर पैशाच्या नुकसानीची भरपाई नवऱ्याने करून द्यावी म्हणून फिर्याद आणली व लालों रुपयांची मारणी केली ! महायुद्धांत फ्रान्सच्या रणांगणावर इंग्लंडचे कर्ते सेनापति म्हणून नावाजलेले ज. सर जॉन कॉबन्स ह्यांजवरोपर नवऱ्याला बढती मिळावी म्हणून नवऱ्याच्या संमतीने आपण व्यभिचारसंबंध कसा केला, पुढे मोठमोठ्या लोकांशी आपला संबंध कसा आला, ह्या व्यभिचाराच्या वेळी इंग्लंडचे प्रसिद्ध कोट्यधीश लॉर्ड कार्नार्व्हन व लेडी कार्नार्व्हन ह्यांनी आपणाला

मदत कशी केली, लेडी कॉर्नॉर्व्हन ह्यांचीहि सेनापति सर जॉन कॉवन्स ह्यांच्याशी मैत्री असल्यामुळे लेडी कॉर्नॉर्व्हन ह्यांनी पंधरा सोळा लाख रुपये खर्च करून जखमी झालेल्यांच्या शुश्रूषेकरितां इस्पितळ काढले असतां सदर इस्पितळांत सर जॉन कॉवन्स ह्यांची भेट व्हावी म्हणून नर्सची कामे कशी करण्यांत आली, लेडी कॉर्नॉर्व्हन ह्यांचे व क. डेनीस्टोन ह्यांचे सूत मिसेस डेनीस्टोन ह्यांनी कसे जुळवून दिले आणि लॉर्ड कॉर्नॉर्व्हन हे मृत्यु पावल्यानंतर लेडी कॉर्नॉर्व्हन ह्यांचेवरोर लग्न लावण्यास क. डेनीस्टोन ह्यांना अडथळा राहू नये म्हणून मिसेस डेनीस्टोन ह्या बाईने कोर्टांत काडी मोडून कशी दिली, इत्यादि इंग्लंडातील अत्यंत श्रीमंत, प्रतिष्ठित व अधिकारसंपन्न वर्गांतल्या घाणेरड्या कृत्यांचे पेंव मिसेस डेनीस्टोनच्या खटल्यांत फुटलेले आहे. नवरावायकोने मिळून एकमेकांच्या सोयीने व्यभिचार करावयाचा आणि खूप पैसे मिळवावयाचे, अशी जी हकीकत काश्मीरच्या युवराजांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडते तीच हकीकत मिसेस डेनीस्टोन खटल्यांतहि दृष्टीस पडत आहे. ह्या घाणेरड्या कृत्यांचा स्फोट झाल्यामुळे इंग्रजी समाज आंतून फार कुजलेला आहे असें मानण्याचे कारण नाही, म्हणून जस्टिस मॅकाडी ह्यांनी ह्या खटल्याचा निकाल सांगतांना शेरा मारला आहे. कोणत्याहि देशांत, कोणत्याहि घर्मात आणि कोणत्याहि समाजांत नीतिभ्रष्टता असावयाचीच. फ्रान्समधील अवाढव्य इंग्रज सेनेचे प्रत्यात सेनापति सर जॉन कॉवन्स व काश्मीरचे युवराज हे दोघेहि एका माळेचे मणी दौत. ह्यावावीत इंग्लंडने हिंदुस्थानास हंसण्याचे कारण नाही किंवा हिंदुस्थानने इंग्लंडास नावे ठेवण्याचे कारण नाही. घरोघर मातीच्याच चुली आहेत ! नीतिभ्रष्टता अमक्या समाजाची अधिक किंवा अमक्या समाजाची कमी, असें कोर्टातील खटल्यावरून म्हणतां मागयाचें नाही, हे तरे आहे. पण काश्मीरच्या युवराजांचा खटला किंवा मिसेस

डेनीस्टोन ह्यांचा खटला ह्या दोनहि खटल्यांचें स्वरूप सामान्य नीतिभ्रष्ट-
तेहून निराळें आहे. नवरा-बायकोच्या संमतीनें व्यभिचार करण्याची
उदाहरणें जगभर सांपडतील, नाहीं असें नाहीं. इंग्लंडांत प्रामुख्यानें पुढें
आलेल्या सदर दोन खटल्यांत विशेष हा आहे की, सर्वांनीं मिळून चोरी
केल्यानंतर चोरीच्या लुटीच्या वेळीं चोर आपापसांत भांडले असून, पैशाची
वाटणी आपणाला कमी आली म्हणून निर्लज्जपणाने कोर्टाची पायरी चढण्यास
ह्या चोरांना विलकूल दिवत वाटलेली नाहीं ! चोरी करणें हें पाप तर खरेंच;
पण चोरी उजेडांत येईल म्हणून पर्वाहि न घालणें ही स्थिति अत्यंत
भयंकर आहे ! समाजांतील व्यक्तींची स्थिति विघडली असतां लज्जा
नाहींशीं होते, पण जनलज्जाहि गुंडाळून ठेवणें म्हणजे सर्व समाज विघडला
आहे असें आपण होऊन जगजाहीर करून असल्या समाजांत वावरण्यास आप-
णास विलकूल अडथळा येणार नाहीं, असेंच म्हणण्यासारखें आहे. काश्मीरच्या
युवराजांशीं केलेल्या व्यभिचारामुळें सर्व चोरांना लाखो रुपये मिळाले, ह्या
चोरांना एवढ्यावरच संतुष्ट राहण्यास हरकत कोणती होती ? पण लाखो रुपये
मिळण्यावर संतुष्ट न राहून नवन्यानें नफ्याची वाटणी यरोवर मिळाली
नाहीं म्हणून फिर्दाद केली !

नाही. ईजिप्तसारख्या शहरावर लष्करी जबरदस्ती करतांना किंवा हिंदुस्थानांतील दुर्बलांना सर्दिक्रिक्रिटाच्या वरवंटयाखाली चिरडतांना बड्या मुत्सद्यांच्या सद्सद्विवेकबुद्धीत जो निर्लज्जपणा दृष्टीस पडतो तोच निर्लज्जपणा मिसेस डेनीस्टौन किंवा काश्मीरचे युवराज ह्यांच्या व्यभिचारांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडत आहे ! पतितांचा उद्धार करणारा परमेश्वर पाप्यांना सांवरून धरून शकेल, पण निर्लज्जापुढे परमेश्वराचीहि मात्रा चालणारी नसून, पश्चात्तापाचा मार्ग खुंटून यमदंडाची जरूरी निर्लज्जपणाच्या वेळी सर्वांच्या मनाला पटल्यावांचून राहत नाही. इंग्लंडच्या ह्या निर्लज्जपणापासून अलिप्त राहून इंग्रजी समाजाचे अनुकरण हिंदुस्थानने सोडून देणे श्रेयस्कर नाही काय ?

* मुमताज खटल्याचा निकाल

चार महिने मुंबईत गाजत असलेल्या मुमताजच्या खटल्याचा निकाल गेले शनिवारी लागून तिघांना फांशीची व चौघांना जन्मठेपे काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. ह्या सातही आरोपींना दोषी ठरविण्यांत ज्युरीनें आपलें योग्य कर्तव्यकर्म बजावलें, ह्यांत संशय नाही. फांशीची शिक्षा मात्र कठोरपणाची झाली. आरोपीतर्फेच्या तिन्ही वॉरिस्ट्रानांनीं सद्य दृष्टीनें शिक्षा देण्याविषयीं केलेल्या विनंतीचा जर अद्देर झाला नसता, तर अधिक बरे झालें असतें. न्यायमूर्तींनीं ज्युरीला उद्देशून केलेल्या भाषणांत आरोपी हे नुस्ते हस्तक असून, खरा गुन्हा इंदूरचा आहे, असें मुचविलें आहे. 'इंदूरचे महाराज' असे शब्द वापरण्याच्या ऐवजीं नुस्ता 'इंदूर' हा शब्द न्यायमूर्तींनीं वापरला आहे; पण 'इंदूर' ह्या शब्दाचा व्यंग्यार्थ 'इंदूरचे महाराज' असाच करण्यांत येईल, ह्यांत संशय नाही. मुमताजच्या खटल्यांत विपेश हा आहे की, खुद्द मुमताजच्या साक्षीशिवाय ज्यानें त्यानें इंदूर दरवाराविषयीं व्यंग्यार्थनिं घोलून आपलें काम भागवून घेतलें आहे. मलबारहिलवरील खून झाल्या-नंतर मुमताजनें जी माहिती पोलिसाला दिली त्या माहितीच्या आधारावर ह्या खटल्याची रचना करण्यांत पोलिसांनीं मोठीशी शिताफी दाखविली अशांतला भाग नाही. आरोपी पकडले व साक्षी पुरावा गोळा केला, ह्यांत कोठेंच मोठेंसें कौशल्य दिसत नाही. पोलिसाला मदत करण्याचे कामीं मुंबईच्या नागरिकांची कुचराई होती, असेंहि म्हणतां येत नाही. तेव्हां आरोपी पकडल्याबद्दल पोलिसांची वाढवा करणें योग्य होणार नाही. तथापि इंदूरच्या दरवारला खटल्यांत न रोचतां व्यंग्यार्थनिं खटल्याची रचना करण्यांत जें

चातुर्य दाखविण्यांत आले, ते चातुर्य मात्र विशेष कुशलतेचें आहे, असे म्हणणें भाग पडतें. पोलिस काय, आरोपी काय, प्रॉसिक्यूशनतर्फेचे वॉरिस्टर काय, आरोपीचे वॉरिस्टर काय किंवा न्यायमूर्ति काय, सर्वच इंदूरच्या दरवारभोंवती दुकून प्रदक्षिणा करून प्रत्यक्ष हस्तस्पर्श न होईल इतक्या वेतानें अंतरावरचा नमस्कार टाकून मागें परतत आहेत, असा देखावा ह्या खटल्यांत एकसारखा दिसत होता. तारेवर चालण्याप्रमाणें जपून व्यंग्यायांनीं सूचक ध्वनि करावयाचा हें काम अत्यंत नाजूक असून सर्वांनीं ह्या नाजूक कामांत चांगले प्राविण्य दाखविलें आहे, ही ह्या खटल्यांतील विशेष गोष्ट होय. मुमताजला इंदुरास झालेली मुलगी नर्सकडून मारविण्यांत आली म्हणून मुमताजच्या अंतःकरणांत सलत असलेलें शल्य झाकून ठेवण्याकडे मॅजिस्ट्रेटचे कोर्टांत व हायकोर्टांत कोण खटपट करण्यांत आली ! पण अले-रीस हें शल्य बाहेर पडलेंच. ह्या खटल्यांतील कायद्याचा भाग एका बाजूने ठेवून समाजहिंतीच्या दृष्टीनें जर ह्या शल्याकडे पाहिलें, तर सर्व खटल्याच्या बुद्धाशीं हें शल्य आहे, असेंच दिसून येतें. अरेरावीपणानें दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला जबरदस्तीने त्रास देण्यालाहि सीमा असते, ही गोष्ट इंदुरांत विसरली गेली. आपल्या मुठीतील बटीक झाली काय किंवा पैशाच्या जोर-वर गुळामाप्रमाणें राबलेली रखेली झाली काय, बायकांच्या अंतःकरणांतील मातृपणाच्या आकांक्षा राजसत्तेच्या राजवैभवाच्या झुंजलांनीं बांधल्या जाऊ शकत नाहींत. अंतःकरणांतील नैसर्गिक प्रवृत्तीचा जोर धीमंतीच्या किंवा राजसत्तेच्या कृत्रिम भिंतीना जुनानीत नाहीं आणि एकदां अंतःकरण दुखावले गेले म्हणजे नंदनयनासारखे ऐपआरामहि विपासारखे कडू लागतात ! ह्या स्वयंसिद्ध अंतःकरणाच्या जोराकडे इंदूरनें दुर्लक्ष पेलें. मुमताजला पळवून नेण्याचा कट इंदूरच्या सांगण्यावरून करण्यांत आलेला असो, किंवा इंदूर प्रयत्न होईल म्हणून परस्पर करण्यांत आलेला असो, फोगत्यादि शत्रूंनीं हा

कटजरी करण्यांत आला असला तरी अखेर ह्या कटाचें पर्यवस मि. बाबला ह्यांच्या खुनांत झालेले असल्यामुळे, खुनास खून, ह्या न्यायानें फांशीची शिक्षा न्यायनिष्ठुरतेला घळूनच आहे. पण हस्तक व. दयार्द्र दृष्टि या दोन मुद्यांकडे लक्ष दिलें, असतां खटल्याच्या अखेरीस आरोपींच्या वॅरिस्टरांनीं केलेलीं भाषणें सामान्य लोकांच्या मनाला पटल्यावांचून राहणार नाहींत. इंदूरला संभाळण्यासाठीं जर तारेवरचा नाच एकसारखा दृष्टीस पडतो, तर या खटल्यांतील गुन्हेगारांना तरी इतकी कडक शिक्षा कशासाठी ! इंदूरला अस्वस्थ्यांत ढकलण्यांत न्यायमूर्तींनीं जो नाजुकपणा दाखविला तोच नाजुकपणा शिक्षा सांगावयाच्या वेळीं विलयाला जावा, हें बरोबर नाहीं. हस्तकाचा दर्जा शिक्षेच्या वांटणीच्या वेळींही कायम रहावयास पाहिजे होता. इंग्रजी मुलखांत, मुंबई सारख्या शहरांत मुमताजला पळवून नेऊन प्राण घेण्याचें किंवा प्राण घेण्याचें साहस करण्यास ज्या सद्यःस्थितीमुळे हे पंचवीस तीस वर्षांचे अविचारी तरुण तयार झाले, त्या सद्यःस्थितीला मात्र कोणीहि दोष देत नाहीं आणि त्या सद्यःस्थितीतून निघणाऱ्या अविचारांना तेवढें निष्ठुरतेनें वागविण्यांत येतें, हा पंक्तिप्रपंच नव्हे काय ! फांशीं जाणारे व काळ्या पाण्यावर जाणारे जसे हस्तक आहेत, तसे इंदूरदि हस्तकच आहे. इंदूर चांगले शिकलेसवरलेले आहे, इंग्रजी रीतिरिवाजांत तरबेज आहे, चार दोन तास गप्पागोष्टी बोलण्याची वेळ आली असतां मुसंस्कृत मनाची आनण बोलत आहे असा भास झाल्यावांचून रहात नाहीं ! मग असल्या मुसंस्कृत मनाची प्रवृत्ति स्वतःच्या आवडत्या स्त्रेेलीचें मन मातृपदासंबंधानें अत्यंत दुरावून टाकण्याकडे कां व्हावी ! पाहिजे त्याला पाहिजे तसें आनण राखवूं शकतो आणि पैशाच्या व राजसत्तेच्या कारवाईला सीमा नाहीं, अशी धुंदी ह्या मुसंस्कृत मनाच्या टोळ्यांवर कां व्हावी ! अंतःकरणाला निमग्नदत्त मुशील प्रवृत्तीचा प्रवाद मानूषदाच्या

अभिमानाच्या प्रसंगी वेश्यावृत्तीत वाढलेल्या मुमताजच्या अंगी दिसावा आणि निसर्गाच्या नाजूक व सत्वशील प्रवृत्तीचा लोप इंदुरास झालेला असावा, हा परिणाम कशाचा ? वेश्यांहुनहि हलकीं मनें संस्थानिकांचीं कां व्हावीं ? ह्या नैतिक अधःपाताचें कारण काय ? समाज-दृष्टीनें विचार करतांना मुमताजच्या खटल्यांतील गुन्हेगारांना हस्तक म्हणून एका बाजूस सारून इंदूरकडे जशी दृष्टि जाते, त्याचप्रमाणें इंदूरच्या अधःपाताचा विचार करतांना संस्थानिक हे इंग्रजांच्या राजकीय धोरणाचे हस्तकच आहेत असें ध्यानांत येऊन, हिंदुस्थानांतील अरेरावी दडपशाहीकडे मन वळल्यावांचून रहात नाही. स्वतःच्या संस्थानचा पैसा व स्वतःच्या संस्थानची सत्ता ह्यामुळे उत्पन्न होणारी धुंदी संस्थानांत सावळागोधळ घालण्यास पुरेशी होऊ शकेल; पण मुंबईसारख्या शहरांत आवण पाहिजे तो सावळागोधळ घालून यश मिळवूं असे विचार इंदूरच्या हस्तकांच्या डोक्यांत का घोळावे ? खालसा प्रांतांतील अरेरावी दडपशाहीला मदत करणारे आधारस्तंभ आम्ही असल्यामुळे, राजकीय बाबींत सरकारी अधिकाऱ्यांची अरेरावी दडपशाही जशी चालू शकते, तशीच आमचीहि दडपशाही खालसा इलाख्यांतील खाजगी बाबींत कां चालूं नये, असें संस्थानिकांना वाटणें साहजिकच आहे. मोठ्या गुन्हाच्या वेळीं जर आमची मदत घेण्यांत येते, तर आमच्या घाकट्या गुन्हावर पांवरूपण कां घालण्यांत येऊं नये, अशी संस्थानिकांच्या मनाची समजूत झाल्यास त्यांत गैरशिस्त कोणतें ? मुमताजच्या खटल्यामुळे निदर्शनास आलेले सद्यःस्थितीतील दोष जर टाळावयाचे असतील तर व्यंग्यार्थाची दृष्टि इंदूरकडे लावण्यांत काहीं अर्थ नसून, खालसामधील राजकीय दडपशाहीकडे जर लावण्यांत आली तरच ह्या खटल्यापासून ध्यावयाचा बोध घेतल्यासारखें होईल. नोकरशाही व्यंग्यार्थातीत ह्या व्यंग्याकडे लक्ष पुरवील काय ?

* दास बाबू

—

देशबंधु चित्तरंजन दास ह्यांस गेल्या मंगळवारी (ता. १६ जून १९२५ रोजी) दार्जिलिंग येथें हृदयाच्या विकारानें एकाएकी देवाशा झाली, हें कळविण्यास आम्हांस अत्यंत वाईट वाटतें. दे. बं. दास ह्यांचा जन्म १८७० सालचा असून मरणसमयी त्यांचें वय अवघें ५५ वर्षांचें होतें. स्वराज्य पक्षाच्या व इतर पक्षांच्या राजकीय पुढाऱ्यांत तरुण बांडाच्या उसळीनें काम करणारे जोरकस लढवय्ये अशी त्यांची ख्याती असून, वयानें त्यांच्या बरोवरीच्या मंडळीतहि, दिसण्यांत, हुस्पेंत, आणि दर्बान्त ते सर्वांत तरुण आहेत, असेंच नेहमीं मासत असे. बुद्धीनें तरतरीत, आवेशानें भरलेले आणि काम करण्याच्या हौसेनें इतरांना नेहमीं प्रोत्साहन देणारे असे तरुणच, दास बाबू इष्टमित्रांना व अनुयायांना नेहमीं दिसत असत. १९०५ सालच्या वंगभंगाच्या चळवळीचे वेळीं बंगालचा राष्ट्रीय पक्ष निर्माण करताना राष्ट्रीय पक्षाच्या वतीचें लेखकार्यें काम बाबू अरविंद घोष ह्यांनीं 'वंदेमातरम्' ह्या पत्राच्या द्वारे केलें, विपिन बाबूंनीं आपल्या वक्तृत्वानें राष्ट्रीय पक्षाच्या ठभारणीस त्यावेळीं बंगाल्यांत मदत केली, अमृतबहार पत्रिकेचे बाबू मोतीलाल घोष ह्यांनीं आपल्या नेहमींच्या पोक्त सह्यामसलतीनें राष्ट्रीय पक्षास सांवरून धरलें, आणि बं. चक्रवर्ती व बं. चित्तरंजन दास ह्या जोडीनें राष्ट्रीय पक्षाचा योगक्षेम चालविला; अशी वंगभंगाच्या चळवळीच्या वेळच्या निरनिराळ्या बंगाली पुढाऱ्यांची कीर्ति आहे. वंगभंगाच्या चळवळीला राष्ट्रीय वळण देण्याकरितां श्री शिवाजी महोत्सवाचे निमित्तानें लोकमान्य टिळक ह्यांना १९०६ सालीं काँग्रेसच्यापूर्वी कलक-

च्यास बोलावण्यांत आले होते. अमृतवझार, पत्रिकेचे चावू मोतीलाल घोष व लो. टिळक ह्यांचा पूर्वाचाच निकट संबंध होता, पण १९०६ सालपासून विपिन चावू, व. दे. वं. दास ह्यांचेशी त्यांचा निकट संबंध जुळून आला. सुरतेच्या बखेड्यानंतर बंगाल्यांत बाँबचा स्फोट झाल्यावर दे. वं. दास व वं. चक्रवर्ती ह्यांनी बरीच वर्षे राजकारणांतून आपले अंग काढून घेतले होते; तथापि. तुरुंगांत गेलेल्यांच्या आप्तदृष्टांना मदत करण्याचे कामी, व इतर राष्ट्रीय उद्योग चालवणाऱ्यांकडे लक्ष देण्याचे कामी दे. वं. दास आपल्या दरमहा तीस चाळीस हजारांच्या प्राप्तीपैकी निम्मी अधिक रक्कम खर्ची घालण्यास सदर काळात कधीहि विसरले नाहीत. मंडालेहून लोकमान्य टिळक सुटून आल्यावर लखनौच्या काँग्रेसच्या पूर्वी वेळगांवच्या प्रांतिक परिषदेत लोकमान्य टिळक ह्यांनी होमरूठ लीग स्थापून काँग्रेसला राष्ट्रीय पधानें मिळायें असें ठरविल्यानंतर, बंगालचे सर्व राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी लखनौला हजर राहिले आणि लखनौच्या बैठकीपासून नेमस्तांच्या हातातीळ काँग्रेस राष्ट्रीय पक्षाच्या हाती गेली. १९१७ साली फलकच्याग विहांटयार्डचे अध्यक्षतेखाली भरलेल्या काँग्रेसचे खरे चालकत्व दे. वं. दास ह्यांजकडेच होते. प्रांतिक संपूर्ण दरराज्यावर मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांची तयार करण्यास घातलेली त्यावेळची योजना भाग्यून प्यावी, असें बंगालच्या पुढाऱ्यांचें फलकच्याच्या काँग्रेसच्या येळी १९१७ साली मत होतें. पण लग्नां येणें काँग्रेसनें तयार केलेला तरजमा दिव-नुगळमानांच्या संमतीनें

ह्या रिपोर्टोतील कलमें अजिवात त्याज्यहि मानण्यांत आली नाहींत, किंवा मनोभावे स्वीकारण्यांतहि आली नाहींत. नेमस्तांनी सदर कलमें मनोभावे स्वीकारलीं, क्रॉनिकल वर्गें पत्रांनी त्याज्य म्हणून त्यावर शेर मारला, पण मुंबईच्या काँग्रेसनें दोहोमधला मार्ग स्वीकारून पोलिस व न्यायखाते वगळून वाकीच्या खात्यांचें प्रातिक स्वराज्य मागितलें. ही तटजोड दे. वंधु दास व लोकमान्य टिळक ह्या दोघांनीं मिळून मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळीं घडवून आणलीं. जादा काँग्रेसच्या पूर्वांच लोकमान्य टिळक विलायतेस जावयाचे होते, पण ऐत्यावेळीं परवानगी न मिळाल्यामुळें सिलोनहून त्यांस परत यावें लागलें. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळीं बंगाली पुढाऱ्यांची व आपली गाठ पुनः पडली ह्याबद्दल लोकमान्य टिळक ह्यांना विशेष आनंद झाला, आणि काँग्रेसचें काम आटोपल्यावर दे. वं. दास, वं. चक्रवर्ती, पालघाटू आणि घोषबायू ह्या चौघांना पुण्यास गायकवाड बाडघात दोन दिवस घालविण्यास अत्यंत आग्रहाचें आमंत्रण देण्यांत आलें. त्या प्रसंगी पुण्यास झालेल्या बंगाली पाहुण्यांच्या भाषणांत माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांवर विशेष तुटून पडणारें जर कोणाचें भाषण झालें असेल, तर तें दासबंधूंचेंच भाषण होय. आपल्या मस्वावर हाडप घालून वाच ज्वाप्रमाणें नरामांनी व भयंकर दादांनी सावजाचा चेंदामेंदा करून टाकतो, त्याप्रमाणें माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांतील प्रमुख तत्त्वांचा चेंदामेंदा करून टाकण्यांत दे. वं. दास ह्यांच्या वक्तृत्वाला नेहमीं हीस वाटत असे ! मुंबईच्या स्पेशल काँग्रेसनंतर माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांचें त्याज्य स्वरूप लोकांपुढें मांडण्यास दे. वंधु दास ह्यांनी पुण्यास जो आरंभ केला त्याचा शेवट अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणा स्वीकारून गेवत, असें ठासून प्रतिपादण्यांत दे. वं. दास ह्यांसहटून करण्यांत आला. लो. टिळक, म. गांधी वगैरेंनी तटजोड करून

अहमदाबादच्या काँग्रेसच्या सुमारास मुसलमानांना वगळून हिंदु पुढाऱ्यांना तुरुंगांतून सोडण्याची तडजोडीची भाषा लॉर्ड रीडिंग यांनी सुरू केली, पण अहमदाबादच्या काँग्रेसमध्ये हिंदु-मुसलमानांत आपसांत भेद पाडणारी तडजोड महात्माजींनी धुडकावून लवल्यामुळे अहमदाबादच्या काँग्रेसनंतर महात्माजींनाहि कैदखाना पहावा लागला. कैदेतून सुटून आल्यानंतर दे. बं. दास ह्यांनी गयेच्या काँग्रेसच्या वेळी कौन्सिलांत प्रवेश करणारा स्वराज्य पक्ष स्वतंत्र स्थापला, आणि दिल्लीच्या स्पेशल काँग्रेसमध्ये ह्या स्वराज्य पक्षास कौन्सिलांत जाण्यास काँग्रेसकडून हरकत घेण्यांत येऊं नये अशी परवानगी मिळवून बंगालच्या कायदे-कौन्सिलांतील स्वराज्य पक्षाचें पुढारी दे. बं. दास स्वतः झाले. बंगालच्या कायदेकौन्सिलांत दिवाणांच्या जागा नाकारून दिवाणांचे पगार दास बाबूंच्या पक्षांत दोन वेळां नामंजूर केले. म. गांधी सुटून आल्यानंतर वेळगांवच्या काँग्रेसपर्यंत कौन्सिलापासून दे. बं. दास ह्यांनी परावृत्त द्वायें म्हणून महात्माजींनी आपल्याकडून शिकस्तीची खटपट केली; पण असहकारितेची चळवळ संपूर्णपणें मान्य असूनहि कौन्सिलांतील टक्करीची जोड ह्या चळवळीस दिली असतां चळवळीला अधिक टिकाऊपणा येणारा आहे असें दे. बं. दास ह्यांचें अंतःकरण-पूर्वक मत असल्याबद्दल महात्माजींची खात्री पटून, देशबंधूंनी कौन्सिलचें काम करावें अशी कामाची विभागणी करण्यांत आली. आपल्या त्रिपर्याचा गैरसमज दूर करण्याकरितां शांततेच्या मताचें आश्वासन पुनः सर्वोना देऊन व लॉर्ड बर्कनहेड ह्यांनबरोबर सहकार्य करण्यास हरकत नाही असें जाहीर करून कौन्सिलच्या कामाची निरवानिरव करण्यांत व महात्मा गांधी ह्यांचें खादीचें कलम सर्व ठिकाणीं सारखें लागू करण्याच्या उद्योगाला लागण्यांत निमग्न असतांनाच निर्घृण कालानें दार्जिलिंग येथें देशबंधूंवर आकस्मित घाला घातला आणि एका अत्यंत तटनदार

निस्सीम 'देशभक्तांचे वसंपूर्ण स्वार्थत्यागी पुरुषांचे चरित्र संपन्न टाकले।
 देशबंधु 'दास ह्यांच्या मरणाने सर्व बंगाल्यावरच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानावर-
 आणि हिंदु-मुसलमानांच्या एकीवर एक प्रकारचा घालाच येऊन पडला
 आहे. दास बाबूंचे चरित्र आठवून, त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा किती 'गिरवून'
 बंगालचे पुढारी बंगालच्या व त्याबरोबरच हिंदुस्थानच्या राजकारणाला
 यापुढे योग्य मार्ग लावतील व देशबंधूंच्या ऋणांतून बंगालला मुक्त करतील,
 असा भरंवसा बंगालविपर्यी ह्याप्रसंगी आम्हाला वाटत आहे.

---

* संसारापुरती मजुरी

संसाराला पुरणारी मजुरी

मुंबईतील गिरण्यांच्या मालकांनी शेंकडा ११॥ टक्यांनी म्हणजे रुपयाला जवळ जवळ दोन आण्यांनी गिरण्यांतील कामगारांची मजुरी कमी करण्याचा ठराव केला असल्यामुळे "गिरणी कामगार सहाजिकपणेच संतापून गेले आहेत. संप करावा तर पोटाचे अधिक हाल होणार आणि अखेरीस कमी पगारावर काम करणे भाग पडणार, अशी दैना गिरणी कामगारांची झाली आहे. गेल्या सालच्या संपामुळे शिल्पक जवळ उरलेली नाही; शिवाय गिरण्यांच्या मालकांशी माल फार साठलेला असल्यामुळे चार सहा महिने गिरण्या बंद ठेवण्यांत मालकांचे नुकसान नसून गिरणी कामगारांच्या संसाराची मात्र खरोखरी होणारी आहे ! मुंबईतील धरभाड्याचा आणि रोजच्या संसारस लागणाऱ्या जिनसांच्या किमतीचा जर विचार केला तर गिरणी कामगारांची हल्लीचीच मजुरी जेमतेम संसाराला पुरणारी आहे, असेच म्हणणे भाग येते. मग ह्या मजुरीत रुपयाला दोन आणे कमी करून कसे भागणार ? मुंबईतील गिरण्यांचा माल आज खपत नसल्यामुळे त्याबद्दल गिरणी कामगारांना प्रायश्चित्त थांबव्यास लावणे केव्हांहि योग्य होणार नाही. गिरण्यांचा माल खपत नाही ह्याबद्दल जर कोणाकडे दोष असेल तर तो दोष सरकारच्या किंवा गिरण्यांच्या मालकांच्या माथीच मारला पाहिजे. इंग्लंडातील कोळशाच्या खाणींच्या स्थितीसंबंधाने रिपोर्ट करण्याकरिता जशी कमिटी बसली होती, तशी कमिटी गिरण्यांच्या धंद्यासंबंधाने रिपोर्ट करण्याकरिता मुंबईस बसविण्यांत आली, तर गिरणी कामगारांना कोणीहि दोष देऊ नये असा रिपोर्ट सदर कमिटीकडून झाल्या-

वांचून रहाणार नाही. इंग्लंडांतील कमिटीने कोळशाच्या खाणींतील मजुरांना हल्लीं मिळत असलेलें वेतन संगारापुरतें किंवा 'लिंदिंग केजीस' आहे असेंच ठरविलें असून, ह्या पगारांत कमी करून चालावयाचें नाही, असा आपला निर्णय दिला आहे. मुंबईच्या गिरण्यांचा माल न खपण्याच्या कारणांपैकीं एक कारण असें आहे कीं, चीनमध्ये व जपानमध्ये गिरण्यांचा धंदा गेल्या पांचदहा वर्षांत विशेष वाढला असून चीनच्या गिन्हाइकाला मुंबईच्या गिरण्या मुकल्या आहेत. चीनमध्ये व जपानमध्ये गिरण्यांचा धंदा वाढतो आहे आणि त्याचा परिणाम आपल्या खपावर झाल्यावांचून रहाणार नाही, ह्या गोष्टीकडे गिरण्यांच्या मालकांनीं गेल्या पांचदहा वर्षांत लक्ष कां दिलें नाही? हिंदुस्थान सरकारचें व गिरण्यांच्या मालकांचें असें लक्ष पुरविण्याचें काम होतें. तें काम त्यांनीं बजावलें नाही. त्यांच्या आळसा-बद्दल व हलगर्जीपणाबद्दल गरीब मजुरांचे पोटाला दर रुपयामार्गे आज दोन चिमटे घेण्यांत येत आहेत! फ्रान्स, जर्मनी वगैरे देशांत गेल्या पांच वर्षांत नवीन कोळशाच्या खाणीं सुरू करण्यांत आल्या असून, नद्यांच्या व धबधब्यांच्या पाण्याच्या शक्तीवर विजेनें कारखाने चालविण्याची प्रवृत्ति अधिक उत्पन्न झाली आहे; मोठमोठाल्या जहाजांवर इंजिनें चालविण्यास दगडी कोळशाच्या ऐवजीं रॉकेल तेलाचा उपयोग करण्यांत येत आहे; युरोप खंडांतील ह्या फेरबदलामुळें इंग्लंडांतील कोळसा पूर्वीप्रमाणें खपत नाही, असें चौकशीच्या कमिटीचें मत असून, सांठलेल्या मालाबद्दल मजुरांना शिक्षा न करतां सरकारला व मालकांना तोशीस लागली पाहिजे, असें सदर कमिटीचें म्हणणें आहे. जर्मनी व फ्रान्स येथें नवीन यंत्रें सुरू करून अधिक कोळसा जर खाणींतून काढण्यांत येतो तर इंग्लंडनेदि तसें कां करूं नये? नवीन यंत्रें व नये शोध ह्याजकडे इंग्लंडच्या भांडवलवाल्यांनीं व मुत्सद्यांनीं दुर्लक्ष कां करयें!

जपानी गिरण्यांत चांगली यंत्रे घापरतात आणि हलक्या दर्जाचा कापूस व लांब धाग्याचा कापूस ह्यांचे योग्य तऱ्हेचे मिश्रण करून हलक्या दर्जाच्या कापसाचे चांगले कापड काढतात, ही गोष्ट जपानी माल गिरण्यांच्या बोकांडी बसून चांगला मार देईतो हिंदुस्थान सरकारच्या व गिरणीवाल्यांच्या लक्षांत कां येऊं नये ? आपण आत्तांत निजून राहावयाचे आणि गरिबांना बळी द्यावयाचे, असला प्रकार दृष्टीस पडल्यावर इंग्लंडांत कोळशाच्या खाणी राष्ट्रीय मालकीच्या झाल्या पाहिजेत, अशी ओरड सुरू झाली आहे, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील गिरण्यांसारखे मोठे मोठे धंदे राष्ट्रीय मालकीचे झाले पाहिजेत, अशी चळवळ आज नाही उद्यां सुरू झाल्यावांचून कशी राहिल ? अह्लाउद्दीन खिलजी, जाधव राजांच्या देवगिरीच्या किल्याला वेढा देईतो सिंधू नदीच्या पलिकडील मुसलमान हिंदुस्थानवर स्थान्या कशा करतात ह्याची वार्ताहि महाराष्ट्राच्या कानीं नसल्यामुळे जसे अवचित महाराष्ट्रांत चार पांचशें वर्षापूर्वी मुसलमानी राज्य सुरू झाले, तशीच स्थिति जपाननें आज मुंबईच्या गिरण्यांची केली आहे. त्यावेळच्या राजांना नवीन काळींतील निजलेले राजे असा दोष देण्याची इंग्रज लेखकांची पद्धत आहे ! पण आज महायुद्धानंतरच्या चार पांच वर्षांत पूर्वाचे गांवढळ ठरले गेलेले आळशी व चैनी राजे मुंबईतील गिरणी मालकांच्या स्वरूपाने पुन्हां जन्मास आलेले दिसत नाहीत काय ? अह्लाउद्दीन खिलजीनें अवचित आमच्या राजधानीला वेढा दिला, तरी आम्ही राजांनीं काय करावें असे म्हणणारे वेडगळ मुत्सद्दी ज्याप्रमाणे चारशेंपांचशें वर्षापूर्वी हिंदुस्थानांत होते, त्याप्रमाणे आज मुंबईतील गिरण्यांचे मालक जमान अवचित आमच्या बोकांडीं बसले आहे म्हणून दीनवाणीनें ओरडत आहे ! नालायकीचे आगरी दुसरे कोणते चिन्ह असते ? गिरण्यांचा घंदा मुंबईच्या मागून जमानांत सुरू झाला, असें असतां जमानच्या गिरण्या हिंदुस्थानचाच कापूस वापरून

हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या बाजारांत आपला माल अधिक स्वस्त विकत आहेत ! हिंदुस्थानांत सरकार आणि गिरण्यांचे मालक हे दोघेही घोरत पडून जपानने घर व्यापून टाकल्यानंतर गरिबांच्या पोटाला चिमटा घेऊन पहात आहेत. मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या अंगी आज संप करण्याचे सामर्थ्य नाही, तेव्हा त्यांनी संप करून आपल्या संसारांच्या अधिक हालअपेष्टा करून घेऊ नयेत, हेच रास्त आहे. पण परमेश्वरी प्रेरणेने म्हणा किंवा इतर कारणाने म्हणा, जर गिरणींतील कामगारांनी संप केला आणि बरेच महिने झगडत राहून गिरणीवाल्यांच्या व सरकारच्या डोळ्यांत चांगले अंजन घातले, तर झोपी गेलेल्या मालकांनी व अधिकाऱ्यांनी कामावरून दूर करून एकंदर हिंदी राष्ट्राचे कल्याण करण्याचे पुण्य त्यांनी लागणारे आहे, ह्यांत संशय नाही. हिंदुस्थान सरकार व हिंदुस्थानातील भांडवलवाले आज इतके घोरत निजलेले आहेत की, मद्रास, कलकत्ता, व मुंबई ह्या बंदरांपैकी एखादे बंदर जपानच्या आरमाराने एखाद्या रात्री अवचित कबजात घेतल्याची बातमी येण्याचा संभव नाही, असे आज मुंबईच्या गिरण्यांच्या बोकांडी वसलेल्या जपानकडे पाहिले असता कोणीहि म्हणू शकणार नाही. संप न झाल्याने हिंदी राष्ट्रीयत्वाकडे गिरण्यांचे मालक व हिंदुस्थान सरकार अधिकच वेपवाईने वागून हिंदी राष्ट्रास आपल्या हलगर्जीपणाने, आळसाने व स्वार्थाने नव्या खड्ड्यात पाडल्यावाचून रहाणार नाही ! तुम्ही निजलेले आहां तेव्हा जागे व्हा, आणि जपानांत किंवा चीनमध्ये राष्ट्रीय भावना ज्याप्रमाणे आज तेथील सरकार व शोभंत लीक नांवारूपास आणीत आहेत, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि हिंदुस्थान सरकारला राष्ट्रीय भावनांचा सन्मान करण्यास छावा, अशी जपानची चढाओढ गिरण्यांच्या मालकांच्या कानीकपाळी आज ओरडत आहे. स्वतःचा माल हिंदुस्थानच्या हिंदुस्थानांतच फसा खपवावाय त्याबद्दल

लोकांच्या अनुरोधाने वागून स्वदेशीची साधी चळवळ कशी करावी, हे ज्या गिरण्यांच्या मालकांना समजत नाही, ते गिरण्यांचे मालक जपानशी टक्कर देण्यात कसचे समर्थ होणार ! गिरणी-कामगार आज दुकळे आहेत असे पाहून, त्यांच्या पोटात चिमटे घेण्याचा पराक्रम नोकरशाहीला करून दाखविण्याच्या पलीकडे गिरण्यांच्या असल्या मालकांच्या हातून होणार तरी काय ?

---

* मेलेल्यांना खाऊन जगणें

दण्ड बाबूंचे स्मारक म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर मोठा फंड उभारून, त्या फंडांतून खादीची चळवळ चालविण्याचा संकल्प महात्मा गांधी ह्यांनी केला आहे. ह्या फंडाचे ट्रस्टी नेमण्यांत आले असून, ह्या फंडास सर्वांनी मदत करावी म्हणून काढलेल्या विनंति-पत्रकावर स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू, स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी पं. मदन मोहन मालवीय, बंगालचे कवि रवींद्रनाथ टागोर इत्यादि लोकनायकांच्या सहा आहेंत, खादीची चळवळ महात्मा गांधी ह्यांनी स्वतंत्रपणें करावी, त्या चळवळीच्या खर्चाकरिता महात्मा गांधीजवळ पुरेसा फंड असावा, आणि दास बाबूंचें सर्व हिंदुस्थानचें स्मारक म्हणून सदर फंड उभारण्यांत यावा, ह्या संबंधानें सर्व पक्षांच्या पुढान्यांचें एकमत झालें आहे. ह्या फंडाकरिता महात्मा गांधी ह्यांनी वीस हजार रुपये गोळा केले असून, ह्या पुढील महात्माजींचे दौरे सदर फंडाकरिता निघणार, ह्यांत संशय नाही. दास बाबूंच्या स्मारकाकरिता निरनिराळ्या प्रांतांत फिरून प्रत्येक ठिकाणी मोठा फंड उभारून, खादीच्या चळवळीतील स्वयंसेवकांची तरतूद लावणें, हे काम महात्माजी मुख्यत्वेन करून घेणार आहेत. प्रत्येक तालुक्याला दरमहा तीस रुपयांवर रक्षणारे एक दोन स्वयंसेवक नेमून, त्यांच्या मार्फत तेथील खादीची चळवळ चालवावयाची, असा दास-स्मारक-फंडाचा उपयोग करून घेण्याचा महात्माजींचा उद्देश आहे. तालुक्यांत काम करणाऱ्या स्वयंसेवकानें स्वतःच्या शतानें काढलेल्या मुतावर आसला उदरनिर्वाह घेऊ पाहिजे, असें महात्माजींचें मुळीच म्हणणें नाही. चरणा दुस्त करणें, शतानें रत्त काढणें, विणण्याचा

कामांतील अडचणी जाणणे, इत्यादि कामांत स्वयंसेवकांना स्वतः त्रबेज झाल्यावर आपल्या तालुक्यांत चाललेल्या चरख्यांना सूत काढण्याच्या कामी योग्य सहा देणे, कापसाचा पुरवठा करणे, आणि सूत काढणाऱें, विणणाऱें व खादी विकणारे ह्या तीनही वर्गांची नीट तोंडमिळवणी होण्याकरितां मध्यस्थांची कामे करून खादीच्या चळवळीवर देखरेख ठेवणे, असले मुख्य काम तालुक्यांतील स्वयंसेवकांना सांगण्यांत येणार आहे. प्रत्येक तालुक्यांत जर खादीची उत्पत्ति नीट रीतीने होऊं लागली आणि तालुक्यांतील जाडी भरडी खादी तालुक्यांतच खूपून, बारीक सूत काढण्यांत पटाईत झालेल्यांचा माल तेवढा इतर ठिकाणी पाठवावयाचा अशा स्थितीला जर तालुक्यांतील खादीची चळवळ जाऊन पोहोचली, तर सर्वांची तोंडमिळवणी करणाऱ्या मध्यस्थ स्वयंसेवकाचाहि निर्वाह खादीच्याच उद्योगावर चालत्यावांचून राहणार नाही. आज खादीची चळवळ चालू आहे, कालांतराने ह्या चळवळीला खादीच्या उद्योगाचें स्वरूप यावयाचें आहे. उद्योगाचें स्वरूप प्राप्त झाल्यावर स्वयंसेवकांना दासबाबूंच्या स्मारक फंडांतून दरमहा तीस रुपयांची मदत देण्याची जरूरी राहणार नाही. पण चळवळीला उद्योगाचें स्वरूप येईपर्यंत अशी मदत करणे जरूरीचें असून दासस्मारक फंड स्वयंसेवकांच्या उद्योगाकरितांच प्राधान्येकरून काढण्यांत आला आहे. ह्या फंडाला वीस हजार रुपये विनंति-पत्रक काढल्याबरोबर महात्माजींनी मिळविले, 'हें' वाचून फांही अँग्लो-इंडियन पत्रांनी महात्माजींची तर उडविण्यास मुद्र्यात केली आहे, मेलेल्यांना खाऊन आपल्या चेल्यांची पोटे भरण्याचा हा कावा आहे, असा टीकाकारांचा मुख्य आक्षेप आहे. पण शांतपणे विचार केल्या अजतां, ह्या आक्षेपांत कांती अर्थ नाही असेंच दिसून येईल. हिंदुस्थानवारख्या पतित राष्ट्राला मृतांचा व पूर्वजांच्या स्मरणाशिवाय दुसऱ्या कोणाचा आधार आहे ?

पूर्वजांचे स्मरण करून आणि आपल्या पुढाऱ्यांपैकीं नुकत्याच मेलेल्या पुढाऱ्यांचे स्मारक म्हणून आपल्या चळवळीत नवजीवन उत्पन्न करावयाचे नाही तर दुसऱ्या कोणत्या मार्गाने जागृती करावयाची? पराधीन झालेल्या राष्ट्रांचे व समाजाचे हार्ती पूर्वीच्या कर्त्या, पराक्रमी व स्वतंत्र पुरुषांचे स्मरण हेच काय ते मुख्य भांडवल असते. ह्या भांडवलावरच मृतप्राय झालेल्या आजच्या समाजाची जागृती करावी लागते. आजच्या प्रत्यक्ष जगांतील साधने आमच्या हार्ती कोणती आहेत? राष्ट्रांतील मनुष्यबळ व द्रव्यबळ परक्यांच्या मुठीत आहे. बुद्धिबलहि परक्यांच्या सेवेत निमग्न आहे. प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे बुद्धिबलाच्या मुख्य मुख्य केन्द्रस्थानांवर परक्यांची छाप आहे. प्रसंगाप्रसंगाने व पूर्वजन्मींच्या संस्कारामुळे बुद्धीचा काही काही भाग स्वतंत्र राहिलेला आहे. बुद्धीच्या ह्या स्वतंत्र भागाला आधार कोणता? मनाचा आधार नाही, शरीराचा आधार नाही, आणि सभोवतऱ्याच्या वस्तूंचा ऊर्फ द्रव्याचाहि आधार नाही; मग ह्या स्वतंत्र असलेल्या बुद्धीने काम कसे करावे? परक्यांच्या तावडीत सापडलेल्या मनाला पूर्वजांची आठवण करून देऊन मन विसावा घेत असतांना तसल्या पावल्या वेळीं जिज्ञासा म्हणून म्हणा किंवा फरमणूक म्हणून म्हणा, पूर्वजांच्या पराक्रमाकडे लक्ष देऊन आजच्या स्वतंत्र बुद्धीची अल्प स्वल्प सेवा कर, म्हणून पराधीन मनाला शिकविणे जरूरीच नाही काय? पोटापाण्याकरितां परक्यांच्या अंगणांत रावणाऱ्या शरीराला पूर्वीच्या समाजस्थितीची आठवण देऊन, आपल्या पूर्वजांची शरीरिंदी गादीच्याच उद्योगामुळे पराधीन झाली नव्हती, असे वारंवार दृष्टोत्पत्तीस आणून दिल्याशिवाय राष्ट्रांतर्गतीची मोठी चळवळ कशी करावयाची? दिदुर्गम देश एके पाळी हाताने वाडलेल्या युवाच्या जोखवर केवळ आंक गुदोत्पन्नाने जगानस्यैत सर्वं प्रदेशांत रोजना लागणाऱ्या वपश पुरवता

असे, इतकेंच नव्हे, तर युरोप खंडांतील श्रीमंतांची कपड्यांच्या छानछुकीची हौसहि हिंदुस्थानच भागवीत असे. असलें पूर्वजांचें स्मरणच खादीच्या चळवळीचा आज मुख्य पाया नाही काय? मग खादीच्या चळवळीकरितां आस्था वाळगणान्या आणि खेड्यापाड्यांचे उद्धाराचे कामीं केंद्रस्थानी खादीला वसविण्याची उत्कंठा धरणाऱ्या दासवायूंचें स्मारक खादीच्या स्वयंसेवकांना पोसणारें कां होऊं नये? ह्यांत गैर कोणतें आहे? आमच्या पूर्वजांनीं संपादन करून ठेवलेलें वैभव आमच्या हातीं राहिलेलें नाही. दासवायूंसारख्या पुढाऱ्यांच्या मरणानंतर त्यांनीं उत्पन्न केलेली शक्ति टांसळून टाकण्याचा प्रयत्नहि नोकरशाही झपाट्यानें करित आहे. त्यांचें स्मरण तेवढें स्वतंत्र असलेल्या बुद्धीचा योगक्षेम चालविण्यास समर्थ आहे. त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच खादीला वाहून घेतलेले स्वयंसेवक खादीचे चळवळीला प्रत्येक तालुक्यांत उद्योगाच्या दृष्टीनें व्यवस्थित स्वरूप देण्यास पुढें येणार आहेत; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच शेतकऱ्यांचा वर्ग व दीन झालेला स्त्रीसमूह हातानें सूत काढण्यास प्रवृत्त होणार आहे; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच तालुक्यांतील खादी तातुक्यांत लष्णारी आहे; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच शारीक सुताचें चीज श्रीमंत वर्गाकडून होणारी आहे; आणि त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच मनानें व शरीरानें पराधीन झालेल्या परंतु मुक्त वस्तू असलेल्या लोकांची अतःकरणें खादीकडे वळून खादीच्या चळवळीचें संगोपन करण्याकरितां लागणारा दास वायूंचा स्मारक फंड महात्मा गांधी ह्यांना पाहिजे तेवढा जमवितां येणें शक्य आहे. ह्यांत लयाडी कोटें आहे? प्रेतें उकरून काढून साण्याची हातचलारी कोटें आहे? आजच्या स्वतंत्र बुद्धीच्या मोठ्या चळवळीला मृताविपरीत्या पूज्य भावाचें स्मरण जुंपावयाचें, असा हा साधा व स्वयंसिद्ध प्रकार आहे. मनुष्यबळ, द्रव्यबळ व बुद्धिबळ स्वतःच्या मुठीत धरून आज जिवंत मागणांचीं हाटें जे घमळत

अहित, त्यांनीच मेलेल्यांच्या हाडांनाहि स्वतःच्या अंगणातील फुलझाडींना व फळझाडींना खतांकरितां घालण्याचा अद्वाहास घरणें. म्हणजे मरून कचाट्यांतून याद्वे गेला तरी सोडणार नाही, असा निष्ठुरपणा दाखविण्यासारखें नाही काय ? पूर्वजांचें स्मरण आणि मृत झालेझ्या इल्लींच्या लोकांनायकांचें स्मरण राष्ट्रकार्याला जुंपणाऱ्या पुरुषाला प्रेतें उकरून चेत्यांचें पोट भरणारा पुरुष अशा तऱ्हेचें निंदास्पद नांव ठेवणें म्हणजे कुत्सितपणाची कमाल करणें होय.

---

* सुताची संस्था

—101—

पाटणा येथे 'ऑ. इ. कॉ.' कमिटीच्या बैठकीचे वेळी. काँग्रेस स्वराज्य पक्षाच्या हवाली करून 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीच्या ठरावानेच' म. गांधी ह्यांनी स्वतंत्र सुताची संस्था सुरू केली आहे. खादीची 'चळवळ आणि काँग्रेसचे कार्य ह्यांचा पूर्ण मिलाफ घेऊन चालवण्या' काँग्रेसने केला असताना आज विभक्त निघण्याचे कारण कोणते? म. गांधी ह्यांना पाटणा येथील 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीमध्ये खादीच्या चळवळीविषयी अनुकूल मताधिक्य नव्हते असे म्हणावे, तर स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या विरुद्ध काँग्रेसच्या सभासदांनी नेहमी खादीच वापरली पाहिजे असा ठरावहि प्रथम पास करण्यास पाटणा येथील 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीने' कमी केलेले नाही. 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीने' सतत खादी वापरण्याचा ठराव पास केला असताहि म. गांधी ह्या वादात मध्ये पडले, आणि त्यांच्या 'आग्रहावरून' पास झालेल्या कलमाचा पुन्हा विचार होऊन स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांना संतुष्ट करण्याकरिता काँग्रेसच्या सभांच्या व समारंभांच्या वेळी खादी वापरलीच पाहिजे आणि इतर प्रसंगी खादी वापरली नसताना चालेल, अशी सवलत स्वराज्य पक्षाकरिता आणि विशेषतः महाराष्ट्रातील स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांकरिता देण्यांत आली. मताधिक्य आपल्या याजूला नाही म्हणून महात्माजींनी माघार घेतली असे परील प्रकारावरून म्हणता येणे शक्य नाही. खादी वापरण्यासंबंधाने व खादीच्या चळवळीसंबंधाने मताधिक्याच्या जोरावर स्वराज्य पक्षाच्या सभासदांना जर नावटते काम करावयास सांगितले तर रोजच्या रोज फटकट उत्पन्न होऊन धड काँग्रेसचे काम नाही आणि धड खादीचे काम नाही असा प्रसंग येतो. तो येऊ नये म्हणून आणि दोन्ही चळवळी आपापल्या

खादी बोर्डांत, आगि प्रांतिक कार्यकारी- मंडळांत बसणाऱ्या सभासदांनीं खादीच्या चळवळीचें काम आलें असतां आपलीं इतर खाजगी किंवा सार्वजनिक कामें एका बाजूस ठेवून खादीच्याच चळवळीला स्वतःस वाहून घेण्याची शपथ घेतली. पाहिजे, अशी एक अट आहे. ही अट अत्यंत महत्त्वाची आहे. खादी बोर्डांत किंवा प्रांतिक आगि स्थानिक कार्यकारी मंडळांत किंवा सर्वांत श्रेष्ठ असलेल्या वारभाईंच्या कमिट्यांत काम करूं इच्छिणाऱ्यांना खाजगी कामकाजाची किंवा सार्वजनिक इतर कामाचो हरकत सांगतांच येण्याजोगी नाहीं. कार्यकारी सभासद म्हणजे सर्वस्वी स्वतःला खादीलाच वाहून घेणारा सभासद, असा हा अर्थ आहे. इतक्या जोमाची व निश्चयाची मागसें प्रत्येक ठिकाणीं जरूर तितकीं आपणास मिळतील, असा पूर्ण भरवंसा म. गांधी ह्यांना वाटत असून अशारीतीनें सतत खादीचेंच काम करणाऱ्यांच्या हातीं मुताच्या संस्थेच्या सर्व व्यवहाराचें नियंत्रण रहाणार, हें उघड आहे. कामकाजांत टंगळमंगळ होण्याची सवडच नाहीं. जेथें तेथें तत्परता दिसून येऊन खाजगी व्यापार्यांची उत्तम रीतीनें चाललेली संस्था ज्याप्रमाणें टापटीरीनें, एकाप्र दृष्टीनें आगि तत्परतेनें अहर्निश काम करीत असते, त्याप्रमाणेंच मुताच्या संस्थेचें काम चाललें पाहिजे, असें धोरण महात्माजींनीं आंग्रलेलें आहे. डोळ्यांत तेल घालून बसलेल्या लोभी व्यापार्यांमध्ये जी तत्परता, चिकाटी व हिशोबी बाणा दृष्टीस पडतो, तोच करारीगणादि मुताच्या संस्थेच्या अंगी दृष्टीस पडवा, अशी महात्माजींची इच्छा आहे. कृपण व्यापारी खाजगी लोभासाठींच तत्परतेनें राबतो, मुताची संस्था देशाच्या हितासाठीं त्याच तत्परतेनें राबतार, एवढाच कायतो फरक दिसून येणार आहे. म. गांधी स्वतःला त्या मुताच्या संस्थेच्या बापांवाय वाहून घेणार अमल्यामुळे आगि अहर्निश निरपेक्ष बुद्धीनें काम करणाऱ्याची व करून

घेण्याची हातोटी त्यांना चांगली साधलेली असल्यामुळे मुताच्या संस्थेच्या कोणाहि सभासदाला ते कधीहि आळशी होऊं देणारच नाही, ह्या संस्थेत आळसाला व आरामाला स्थळच नाही. कार्यकारी सभासदांनी आपल्या खाजगी किंवा इतर सार्वजनिक कामाची केव्हांहि सत्र्य सांगतां कामा नये. ह्या शपथेचा परिणामज्ञ बुरीळ तऱ्हेचा आहे. ज्यांना अशा रीतीने सर्वस्वी वाहून घ्यावयाचें तसेल त्यांनी दुसऱ्या नंवरचे सभासद व्हावें पण कार्याचा बोझ आपल्या मार्यां घेऊं नये, अशी व्यवस्था लावण्यांत आली आहे. पहिल्या प्रतीचा सभासद असो, किंवा दुसऱ्या प्रतीचा सभासद असो, खादीच्या चळवळीवर आपल्य पूर्ण भरंवसा असून ह्याच चळवळीने देशाचें कल्याण होणार असल्यामुळे दररोज अर्धा तास आपण हातानें सूत काढून मुताच्या संस्थेला दरमहा एक हजार यार्ड स्वतः काढलेलें सूत देऊं, अशी लेखी कयुली झाल्याची आहे. पहिल्या प्रतीच्या व दुसऱ्या प्रतीच्या ह्या सभासदांनी आपापलें स्थानिक कार्यकारी मंडळ निवडवावयाचें असून, ह्या मंडळाच्या मार्फत वारभाई कमिटीच्या हुकमाप्रमाणें त्या त्या ठिकाणाची खादीची चळवळ चालवावयाची आहे. पगारी स्वयंसेवक नेमणें, खेड्यापाड्यांत खादीची उत्पत्ति करून तेथेंच खादीचा स्वयंसेवक नेमणें, राष्ट्रभर खादीचें कार्य सामान्य व्यवहाराच्या दर्जाला पोहोचवून तीनचार वर्षांच्या अवधीत कोणत्याहि फंडाच्या मदतीची जरूरी खादीच्या व्यवहाराला राहणार नाही, अशी परिस्थिति निर्माण करणें, आणि खादीच्या नव्या शक्तीचा अनुभव सर्व राष्ट्राला लवकर आणून देणें ह्या उद्देशाना अनुलक्षून म. गांधी ह्यांनी मुताच्या संस्थेला पाटणा येथें प्रारंभ केला आहे. ज्यांना पहिल्या प्रतीचे किंवा दुसऱ्या प्रतीचे सभासद होतां येण्यासारखें नाही त्यांनी दरसाल १२ रुपये वर्गणी मुताच्या संस्थेला देऊं आश्रयदाते व्हावें व खादीच्या चळवळीला मदत करावी, अशी संवड

सुताच्या संस्थेच्या रचनेत ठेवली आहे. ज्यांना सभासद होणे किंवा आभ्रयदाते होणे इष्ट वाटत नसेल पण चळवळीविषयी ज्यांच्या मनांत कळकळ असेल, त्यांनी आपल्या धार्मिक व खाजगी समारंभाच्या वेळी खादी घापरून खादीच्या वाजूचे आभ्रण आहो असें मुद्दाम सर्वांच्या घ्यानीं आणून देण्यास आळस करूं नये; कारण खादीला दिलेल्या असल्या मदतीवरच बहुजन समाजांतील खादीचा फैलाव बऱ्याच अंशी अवलंबून आहे. सुशिक्षित वर्गात कळकळ, तत्परता व आस्था खादीच्या चळवळी-संबंधाने आहे असें ज्याप्रमाणें खेड्यापाड्यांतील लोकांच्या निदर्शनास व अनुभवास येईल, त्याप्रमाणें सुताच्या संस्थेच्या खेड्यापाड्यांतील स्वयंसेवकांच्या व्यवहारास यश मिळणारें आहे. सुशिक्षितांमध्ये खादीसंबंधानें निदाम तंटानखेडा तरी नाही, असें प्रत्यक्ष दृष्टीस पडण्याकरितांच आणि वाद मिटविण्याकरितांच सुताची संस्था म. गांधी ह्यांनी स्वतंत्र काढली असल्यामुळे, वादविवादाचा व उखाळ्यापाखाळ्यांचा संसर्ग ह्या संस्थेस बाधणार नाही आणि सर्व लोक मनोभावे ह्या संस्थेला मदत करून महात्माजींचे मनोरथ होईल तितक्या जलदीनें परिपूर्ण करतील, असा आम्हास भरंबसा वाटत आहे.

नामदार तांबे

१३

१३. नागपूरच्या 'लेजिस्लेटिव्ह' कौन्सिलचे अध्यक्ष व स्वराज्य पक्षाचे एक प्रमुख 'पुढारी' ना. तांबे ह्यांनी नागपूर-सरकारच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलरंची जागा स्वीकारली, ही गोष्ट राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने अत्यंत वाईट झाली आहे. ना. तांबे हुपार आहेत, कर्ते आहेत, आणि देश-कल्याणाची फळकळहि त्यांच्या अंगी आहे, ह्यासंबंधाने वाद नाही. वरील गुण त्यांचे अंगी आहेत म्हणूनच मध्यप्रांताच्या स्वराज्य पक्षाने त्यांना थोडे दिवसांपूर्वी कौन्सिलचे अध्यक्ष निवडले. देशभक्त पटेल ह्यांना ज्याप्रमाणे असेंब्लीचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले त्याप्रमाणे ना. तांबे ह्यांची अध्यक्षीय जागी निवडणूक झाली. अध्यक्ष होणे किंवा सरकारी महत्त्वाच्या कामितांतून काम करणे हिंदी स्वराज्यास अत्यंत धोक्याचे आहे, असे आतां ना. तांबे यांच्या वर्तनाने लोकांच्या निदर्शनास चांगले आले आहे. असेंब्लीचा अध्यक्ष किंवा स्टेट-कौन्सिलचा अध्यक्ष एखाद्या गव्हर्नराच्या जागेजवळ किंवा सिमल्याच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या जागेजवळ पोहोचलेला असतो आणि ह्या मोठ्या सत्तेच्या नैसर्गिक उधान्याजवळ बसले अगतां कोणाहि मनुष्याच्या अंगचे लोणी विरघळू लागणे अगदी साहजिक होते. सरकारची ही तर भेदनीतिच आहे. मोठ्या आमिषाच्या परिधांत आणून सोडावयाचे आणि संसर्गाने आमिषास बळी पडण्याची वृत्ति उत्पन्न करावयाची, असे चक्र नेहमी फिरत असते. देशरोषा माझ्या हातून होत नाही असे वाटल्याबरोबर मी धनभरहि ह्या खुर्चावर बसणार नाही, असे अध्याशांच्या खुर्चावर बसल्यानंतर ना. पटेल ह्यांनी कितिदि

सांगितले तरी त्यांच्या शब्दांवर पूर्ण भरंवसा ठेवण्यास लोक तयार होत नाहीत. "यथा स्त्रीणां तथा वाचां सांधुत्वे दुर्जनो जनः" हे भवंमूतीचे वाक्य येथे बरोबर लागू पडते. देशसेवेच्या कल्पना अध्यक्षांच्या खुर्चीवर बंदलू लागतात, विचारसरणीला नवे वळण लागते, बुद्धिभ्रंश होतो; आणि सरकारी नोकरी पत्करण्यानेच खरी देशसेवा आपल्या हातून होणार आहे असे वाटून नोकरशाहीच्या जाळ्यांत मोठा पुढारी आस्ते आस्ते सांपडतो! मुंबईचे एकिक्यटिव्ह कौन्सिलर आज मुंबईच्या कौन्सिलचे अध्यक्ष आहेत; नागपूर कौन्सिलचे अध्यक्ष ना. तांबे आज एकिक्यटिव्ह कौन्सिलर झाले आहेत; स्टेट-कौन्सिलचे माजी अध्यक्ष नागपूरचे गव्हर्नर बनले आहेत; अशा ह्या प्रवाहांत एखादेवेळीं दे. पटेल ह्यांना एखाद्या निरुपद्रवी प्रांताचे गव्हर्नर होता काय म्हणून पृच्छा करण्यांत येणार नाहीं कशावरून? गव्हर्नर व्हावयाला मोठासा अनुभव लागतो, असें मुळीच नाहीं. कारभाराचा विशेष अनुभव नसतांही ना. तांबे आज एकिक्यटिव्ह कौन्सिलर झाले नाहोंत काय? सामान्य बुद्धिमत्ता आणि हजारो लोकांच्या स्वार्थत्यागाने देशाभिमानाची ठरलेल्या पक्षाचा पुढारीपणा, इतकी सामग्री जवळ असली म्हणजे नोकरशाहीच्या नेत्रकटाक्षास तो मनुष्य आयोआप पात्र होतो. विरुद्ध पक्षातील पुढारी फोटणें, हे राजकारणातील मुख्य अंग आहे. अमात्य राक्षस ह्यांना नंदाच्या पक्षांतून फोडून स्वतःच्या पक्षांत ओढून घेण्याची खटपट चाणक्याने किती केली, हे मुद्राराक्षस वाचणारांना माहीतच आहे. पुढारी फोटण्यावर बऱ्याच गोष्टी नोकरशाहीच्या अवलंबून असतात. अमका तमका पुढारी फुटला म्हणून किंवा अमका तमका फुटला नाही म्हणून राज्यकारभार अधिक मुरळीत चालतो किंवा मुरळीत चालण्याचें बंद पडते अशांतला भाग मुळीच नाही. राज्यकारभाराला ह्या गोष्टीची जरूरी नसते. राज्यकारभार मुघारतहि नाही व विघटतहि

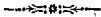
नाही, पण एखाद्या मोठ्या पक्षाच्या रंगभूमीवरील प्रमुख पात्र फोडण्याचा नोकरशाहीच्या राज्यकारभाराला चांगला उपयोग होतो. नोकरशाही नेहमी भित्ते ती विरुद्ध पक्षाच्या विचारसरणीला भित्ते, आणि विचारसरणी उर्फ थॉट पुढान्यांच्या मार्फत सदेह व कार्यक्षम बनत असल्यामुळे विचारसरणीचा नायक (लीडर ऑफ थॉट) फोडला असता विरुद्ध पक्षाच्या देहावर आपात करण्याचें फळ प्राप्त होतें, आज ना, तांन्हे एकिसक्यूटिव्ह कौन्सिलर होण्याच्या मोहाला बळी पडून नोकरशाहीच्या घरांत शिरल्यामुळे प्रत्येकजण त्यांना दोष देत आहे, ह्यांचें कारण झालें तरी स्वराज्यपक्षाच्या विचारसरणीला हा काळिमा लागला आहे, हें होय, ना, तांन्हे स्वराज्य पक्षाच्या इतर पुढान्यांना चिकटून राहिले असते तर त्यांच्या हातून व्यक्तिशः मोठीशी देशसेवा घडली असती असें मुळींच नाही, आपल्या घरांतून उडून दुसऱ्याच्या घरांत ना, तांन्हे शिरल्यानें मध्यप्रांत देशसेवेच्या कार्याला मुकणार आहे, असें कोणीच म्हणत नाही, नागपूरचे एकिसक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाल्यानें रोजच्या राज्यकारभारांत कोणाच्या तरी उपयोगी ते पडत रहातील व सद्बुद्धीनें राज्यकारभार त्यांनीं चालविण्यास सामान्य जनसमूहाचेंहि अल्पस्वल्प प्रत्यक्ष कल्याण त्यांच्या हातून होईल, हें खरें आहे. एकिसक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाल्यानें प्रत्यक्ष कल्याण त्यांचें स्वतःचें, इष्टमित्रांचें व सामान्य बहुजनसमाजाचें त्यांच्या हातून जितकें होण्याचा संभव आहे तितकें कल्याण सरकारी नोकरीच्या बाहेर राहून घडवून आणण्याची ताकद ना, तांन्हे ह्यांच्या अंगीं मुळींच नाही, हीहि गोष्ट खरी आहे. मग माफक दमाच्या पुढान्यांनें एकिसक्यूटिव्ह कौन्सिलर होण्यानें स्वतःचें, आप्तइष्टांचें व देशाचें प्रत्यक्ष कल्याण होईल तितकें करण्यास कां पुढें येऊं नये ! ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे की, देशभक्तीच्या एका विचारसरणीशीं पुढारीपणाचें नातें जर ना, तांन्हे ह्यांचें

आले नसतें तर सरकारी नोकरांत शिरणाऱ्या इतर नोकरांप्रमाणें त्यांनाहि कोणी दोष दिला नसता. एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलरची जागा स्वीकारून स्वराज्य पक्षाचे पुढारी विश्वासाला लायक नाहींत आणि स्वराज्य पक्षाची विचारसरणी मोठ्या मोठ्या जागा मिळविण्याच्या पलीकडे जात नाहीं, असा जो मोठा डाग स्वराज्य पक्षाला त्यांनी लावला आहे, तो डागच राष्ट्राकार्याची हानि करणारा आहे. असली आपल्या पक्षास काळोखी लागल्या-मुळेंच पं. मोतीलाल नेहरू चपावले आहेत, वॅ. सेनगुप्त भांबावून गेले आहेत आणि वॅ. अभ्यंकर ह्यांना अग्नीशेजारी नवनीत ठेवल्यासारखी स्थिति राष्ट्रीय पक्षाची केली कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली आहे ! राजकारणाचीं सूत्रें लोकांच्या हातीं जाऊन राज्यकारभार लोकांच्या विश्वासाच्या पुढान्यांनीं चालवावा, हें स्वराज्याचें स्वरूप आहे. हें स्वराज्य मूर्तिमंत अंमलांत आणण्याकरितां आज बहिष्कार व असहकारिता ह्यांची विचारसरणी सर्व राष्ट्रीय पक्षानें आपापल्या पोटभेदाप्रमाणें कमी जास्ती प्रमाणानें स्वीकारलेली आहे. राज्यसत्तेचीं सूत्रें हातांत घेऊन देशसेवा करण्याचें सुख मोडणें आणि राज्यसत्तेच्या वैमवादादेर राहून शारीरिक व संसारी दुःखांना कवटाळून लोकांच्या अंगीं स्वतःची शक्ति उत्पन्न करण्याच्या मार्गाला लागणें, ही बहिष्काराची व असहकारितेची निष्ठा आहे. दुःखमय तपश्चर्या भावी पिढीच्या मुलासाठींच करावयाची असते आणि राजसत्तेचा सतत त्याग करावयाचा नसतो, हें खरे आहे; पण अकालीं व्यक्तिशः मुखसेवन केल्यानें एकंदर समाजाचें व भावी पिढीचें फार नुकसान होत असतें. राष्ट्रीय कार्याच्या बाजूला खरे बुद्धिवान, स्वार्थत्यागी व कर्ते पुरुष जेव्हां असतात तेव्हांच राष्ट्रीय पक्ष बरचढ होतो. आज राष्ट्रीय पक्षांत सरकारी नोकरांहून लायक पुरुष आहेत म्हणूनच राष्ट्रीय पक्षाच्या विचारसरणीपुढें नोकरशाही सिद्धी पडूं लागली आहे. पण पुढारी फुटल्यानें पारडे पालटतें. एखादा सेनानायक माझ्या

कृतीमुळे जर, निर्माण करून शकलो तर तें मोठेंच देशकार्य माझ्या हातून होईल असें मानून आज एक पुढारी कमिटींत गेला, तर आगगाडीतील तिसऱ्या वर्गाच्या उतारुंपैकीं एकाचे जरी हाल कमी झाले तर मी धन्य होईन असें मानून दुसरा दुसऱ्या कमिटींत जातो, आणि तिसरा अध्यक्ष होऊन हळूच एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर व्गतो ! भितीचा एकेक दगड हलकें हलकें पडत जाऊन राष्ट्रीय पक्षाच्या भितीचा मालमसाला नोकरशाहीच्या बंगल्याला उपयोगी पडावा, अशी आज स्वराज्य पक्षाची लालनासद स्थिति ना, तांचे ह्यांनीं करून सोडली आहे ! शिस्त बिघडली ह्यांत संशय नाही, पण शिस्तीकडेच नुसतें पाहून स्वराज्य पक्षाचें भागावयाचें नाही, लोकांमध्ये स्वावलंबनाची शक्ति पूर्णपणें उत्पन्न होईतो अग्निपासन नवनीत दूर ठेवण्याची खबरदारी घेण्याकरितां कौन्सिलरादेरीलच कामावर विशेष लक्ष पोहोंचविणें स्वराज्य पक्षास जरूरीचें नाही काय ?

• कंटाळवाणां चरखा !

१९५० म. गांधी आणि सर रवींद्रनाथ टागोर ह्या दोघांमध्ये हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीसंबंधानें काव्याच्या दृष्टीचा एक वाद चालला आहे. कवि ह्या नात्यानें सर रवींद्रनाथ टागोर यांनीं हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीविरुद्ध टीका केली असून, सदर टीकेला महात्माजींनीं गेल्या 'यंग इंडिया'चे अंकांत उत्तर दिलें आहे. हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीवर सर रवींद्रनाथ टागोर ह्यांचा मुख्य आक्षेप असा आहे कीं, चरखा घेऊन हातानें सूत काढणें हे काम बुद्धीची तरतरी नाहीशी करणारें असून, ह्या उद्योगधंद्यांत काव्यहि कोठें नाही ! बुद्धिमंदाचें कंटाळवाणें काम सर्वांच्या मार्गे लावण्यांत अर्थ कोणता ? बुद्धिमंदांता श्रेष्ठत्व द्यावयाचें म्हणजे शास्त्राच्या वाढीची हानि करावयाची आणि काव्याच्या प्रसाराला अडथळा करावयाचा, इतकेंच नव्हे तर सर्वांचा संसार नीरस व कंटाळवाणा करून टाकावयाचा, असा हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीचा परिणाम आहे. यंत्रांची व शास्त्रांची वाढ मनुष्याच्या बुद्धीनेंच केली असून, यंत्रसामग्रीनें व शास्त्रीय ज्ञानानें मनुष्याच्या बुद्धीतील अहंकारास रमविण्याकरितां पाहिजे तेवढें मोठे मैदान मिळत असतें, आणि संसारांत चित्रविचित्ररणा उत्पन्न होऊन संसार काव्यमय होतो. मनुष्यानें मोठमोठी यंत्रें शोधून काढलीं आहेत आणि हीं यंत्रें पृथ्वीच्यावरून नाहीशी होणें आतां शक्य नाही. तेव्हां यंत्राच्याच मार्गे लागून आरला संसार शक्य तितका सुखाचा आणि काव्याच्या आनंदाचा करून घेणें इष्ट नाही काय ? कापूस पिजत रहा,

कापसांतील घाण काढून टाक, आणि चरखा फिरवून हजार दोन हजार यार्ड सूत रोजचें काढ, ही कायमची भगभग मनुष्यानें आपल्या मार्गे कां लावून ध्यावी ? कालव्या सारखीच चाती आज फिरणार, आजच्या सारखीच चाती उद्यां फिरणार, तोच चरखा, तोच कापूस, तेंच सूत, ह्याच्यांत नवीनपणा कसा उत्पन्न होणार ? नाविन्याशिवाय काव्य नाही, अशी स्थिति असल्यामुळें चरख्याची चळवळ नीरस ठरेल आणि अखेरीस सर्व लोक कंटाळून यंत्रांच्या गिरण्यामार्गे जातील असा कवींचा अंदाज आहे. मनुष्यानें यंत्रें शोधून काढलीं तीं अहंकाराच्या तृप्तीसाठींच काढलीं ह्यांत संशय नाही. हीं यंत्रें आतां नाहीशी होत नाहीत हे हि खरें आहे. पण ह्या यंत्रामुळें मनुष्याच्या अहंकाराची तृप्ति होऊन ज्या राष्ट्रांनीं यंत्र शोधून काढण्यांत पुढाकार घेतला त्या राष्ट्रांचा संसार तरी सुखाचा व काव्यमय झाला आहे काय ? मास प्रॉडक्शन ऊर्फ एकाच तऱ्हेच्या नगांचे डोंगराएवढे मोठे डोंग रोज उत्पन्न करणाऱ्या हल्लींच्या मोठ्या कारखान्यांवर कोणते आक्षेप युरोपखंडांत घेण्यांत येत आहेत ? एकच नग एकसारखा रात्रंदिवस चर्पानुचर्पें काढावा लागतो; अशा मास प्रॉडक्शन-शिवाय किंवा द्विगांच्या उत्पत्तीशिवाय व्यापारांतील चढाओढीस तोंडच देतां येत नाही. ज्यांनीं ही प्रचंड यंत्रें बांधतांना बुद्धि खर्च केली, त्यांच्या बुद्धीला नाविन्याचें व त्याबरोबरच काव्याचेंहि सुख मिळालें हें खोटें नाही; ज्यांच्याकडे ह्या यंत्रांची मालकी आली त्या भांडवलवाल्याला इतरांवर गत्ता जालविण्यास काव्यमय आयुष्याचा लाभ होतो हें खरें आहे; पण इतरांची याट काय ? ह्या दोन इतरांचा संसार काव्यमय सुखाचा करण्याकरितां प्रत्येक गिरणीत रावणाऱ्या हजारो लोकांचा संसार आज कंटाळवाणा झालेला आहे ना ? रोजचें तेंच यंत्र, तोच पट्टा, तोच कापूस आणि तोच नग, रोजच्या रोज पाहण्यांत तरी सुख कोणतें ? 'अग्नि परिध्यादवष्टा' ह्या

नात्याने कंटाळा हा आलाच पाहिजे. रोज एका यंत्राभोवती काम करणाऱ्यास नाविन्य प्राप्त होईल काय ? हाताने सूत कातणाराला तोच कापूस जसा रोजच्या रोज डोक्यापुढे येतो, त्याचप्रमाणे एका ठराविक यंत्राचा दांडा हाती धरून बारा बारा तास काम करणारांना कंटाळा येतो. तोच रस्ता, तीच माणसे, तीच इमारत आणि तोच दांडा ! कैदखान्यांतील कंटाळवाण्या क्रमाची छाया प्रत्येक कारखान्यावर नेहमी पडलेली असते. कारखाना लहान असो वा मोठा असो, यंत्रे बदलण्याची पाळी क्वचित्च येते. शेतांतील रत एका ठिकाणचे काढून दुसऱ्या ठिकाणी टाकणारा हमाल काय, किंवा नियमितपणे शहर साफ करणारा भंगी काय, ह्यांच्या कामांतील कंटाळवाणा भाग जरतारी रेशमी कापडाचे गळे रोजच्या रोज गिरणीच्या बाहेर नेणाऱ्या किंवा टांकसाळीतील रुम्यांच्या घेत्या रोजच्या रोज डोक्यावर उचलून तिजोरीच्या पेटीकडे पोहोचविणाऱ्या हमालाच्या कंटाळवाण्याहून निराळा कोठे आहे ? सर्वच कामे कंटाळा उत्पन्न करितात. यंत्राचे नाविन्य प्रथम कांही दिवस असते, पुढे कंटाळा येतो, इतकेच नव्हे तर यंत्राबरोबर स्वतः बारा बारा तास गरगर फिरणारा मनुष्य स्वतः निर्जीव यंत्रच वनून मनाचा प्रफुल्लितपणा व बुद्धीची तरतरी ह्या दोनही सुवांना त्याला आंचवावे लागते ! तेलाचा घाणा एकसारखा फिरविणारा बेल होण्याचे पुरवले, पण कारखान्यांतील यंत्रारतितां रोजच्या रोज मजकूर पुरविण्याचा योजा नको, अशी यंत्रामुळे निरुत्साहाची कंटाळवाणी स्थिति उत्पन्न होते. तेंच तेंच काम रोज करावयाचे हा न्याय कोठला ? रोजचा एक व्यवसाय एकाच पद्धतीने चालवावयाचा, हे मनुष्याच्या स्वतंत्र बुद्धीला केव्हादि खपणारे नाही. 'सततमनि स्वेच्छा दृश्यो नवोनव एष यः' अशी नाविन्याची धाग यंत्रे मुळीच भरून काढीत नाहीत. यंत्राभोवती सतत रावणारांना यंत्राचा व त्याबरोबरच स्वतःच्या उद्योगाचा तिटकारा जितका येऊं शकतो तितका

नसून बुद्धिमांद्याचेंच लक्षण होय, असें सर्व तत्त्ववेत्त्यांचें मत आहे. यम नियमाला कंटाळून चालत नाही. यमनियमाला कंटाळलें अस्तां आसनच डळमळीत होतें, आणि बुद्धीच्या प्रसन्नतेचें सुख कधीहि प्राप्त होत नाही. सत्कार्यानि बुद्धि प्रसन्न होते, इतर कशानेंहि प्रसन्न होत नाही. राष्ट्रा- राष्ट्रांमधील व्यापारी चढाओढींत एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राचें रक्त- शोषण करण्याची पद्धत जर बंद पडावयाची असेल तर प्रत्येक राष्ट्रांत रावापासून रंकापर्यंत प्रत्येकानें रोज राष्ट्राच्या उदरपोषणाचा व राष्ट्राच्या कपड्यालत्याचा धंदा राष्ट्रांतच नीट चालावा म्हणून अर्धी घटका पाव घटका नित्यकर्म म्हणून रावण्यास तयार झालेंच पाहिजे. ही तयारी दृष्टीस पडल्याशिवाय रक्तशोषणाचें काम बंद पडावयाचें नाही. यंत्र अमर होवो, निरनिराळ्या उद्योगांना लाखो फाटे फुटून नाविन्य उत्पन्न होवो, पण ह्या सर्वांची जोगसना नीट होण्यास हिंदुस्थानसारख्या देशास हातानें थोडा वेळ तरी सूत काढण्याचा रोजचा अभ्यास करून सत्कार्याचा प्रसाद त्या अभ्यासांत सद्बुद्धीनें घातल्याशिवाय आज गत्यंतर नाही.

* नवे संभाजी

पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्या विरुद्ध नोकरशाहीवाल्या पोटभेदाचें बंड पुकारतांना वॅ. जयकर ह्यांनी पुण्यास जयकर-केळकर ह्या जोडीला शिवाजी संभाजी म्हणवून घेतलें! वॅ. जयकर हे नवे शिवाजी असून रा. केळकर हे नवे संभाजी आहेत. ह्या नव्या किताबांची वाटणी करतांना वॅ. जयकर स्वतः शिवाजी झाले आहेत, हें त्यांच्या नेहमींच्या वकिली बाण्याला जरी धरून असलें तरी संभाजीचा किताब त्यांनी भलत्यालाच दिला असें त्यांचें त्यांनाहि वाटणें शक्य नाहीं. शिवाजी आणि संभाजी अशीं नांवें वापरण्या-ऐवजी कलुषा आणि संभाजी अशीं नांवें वापरलीं असतीं तर बरें झालें असतें. अंगठीवरील खड्यासारखें व्यवहार्य राज्य असावें, सर्व हिंदुस्थानच्या उलाढालींत पडूं नये, आणि स्वतःच्या चैनीपलीकडे पाहूं नये, असाच पोक्त व व्यवहार्य सल्ला कलुषानें संभाजीस दिलेला होता व जयकर ह्यांचा नोकऱ्या मिळविण्याचा सल्लाहि वरील तऱ्हेचाच आहे. दे. केळकर संभाजी-प्रमाणें देशभक्त असून महाराष्ट्राला दिल्लीच्या बरवंट्याखालीं फिरडून टाकण्यास संभाजीप्रमाणेंच कारणीभूत होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. शिवाजीच्यासारख्या दास यावुंच्या पक्षास त्यांनीं सोडून दिले आहे, लालाजींचा सहा त्यांना रुचला नाहीं, म. गांधी ह्यांना भिंतींत गाडून टाकण्याचा प्रयत्न चालूच आहे, आणि पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्याविरुद्ध तर उपश-पणें लढाई पुकारण्यांत आली आहे! अशा स्थितींत कलुषा-संभाजी ह्या जोडीच्या नवा अवतार आज महाराष्ट्रांत झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत कोणती! जयकर-केळकर स्वतःच शिवाजी-संभाजी म्हणवून घेवोत,

किंवा इतर लोक त्यांना कलुषा-संभाजी बनवोत, ऐतिहासिक उपमांच्या नादीं सांप्रतच्या चर्चेत फार लागणें इष्ट नाहीं. असल्या उपमा नेहमीं चुकीच्या असतात. एकमेकांची वाहवा करतांना किंवा दूषणें देतांना असल्या उपमांचा उपयोग होतो, हें खरें आहे. पण श्रीशिवाजी महाराजां-सारख्या ऐतिहासिक विभूर्तीचें मात्र निष्कारण हसें होतें ! जयकर-केळकर ह्या जोडीनें बंडाचें निशाण उभारल्यामुळें अँग्लो-इंडियन वर्तमानपत्रें आज खूप झालीं आहेत आणि मुंबईचा टाइम्स ह्या बंडाचें एकसारखें समर्थन करीत आहे. आपल्या कृत्याचा काय परिणाम होत आहे ह्याचा विचार दे. केळकर व बॅ. जयकर ह्यांनीं वेळींच करणें जरूरीचें नाहीं काय ? दे. पटेल ह्यांनीं असेंब्लीचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबरोबर विरुद्ध पक्षास आम्ही आपल्या गोटांत ओढण्यास प्रारंभ केला म्हणून नोकरशाहीला आनंद झाला आहे. आज इंग्लंडचे मुख्य मंत्री मि. बाल्डविन हेहि हिंदु-स्थानासंबंधानें बोलतांना आतां काळजी करण्याचें कारण उरलें नाहीं असेंच म्हणत आहेत. जयकर-केळकर ह्यांच्या बंडाची यातमी ऐकून, खुशाल झोपी जाण्याचे दिवस आतां आले असें नोकरशाहीला वाटल्यावांचून कसें राहिल ? म. गांधी ह्यांच्या चार पांच वर्षांच्या चळवळीनें सर्व घाण केली, असा जयकर-केळकर ह्या जोडीचा मुख्य आरोप आहे. महात्मजींच्या असहकारितेच्या तत्वाला अनुसरून कौन्सिलांत टक्कर देण्याचें ध्येय स्वराज्य पक्षानें स्वीकारल्यामुळें मोठमोठ्या जागांचें सुख उपभोगणें दोनतीन वर्षे नाहक लावणीवर पडलें, अशी नव्या संभाजीच्या कंपूची तक्रार आहे. म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीमुळें स्वराज्य चारपांच वर्षांहि मिळालें नाहीं, हें खरें आहे; पण विनदगदगीच्या आणि उपभोगाच्या कलुषाच्या ध्येयामुळें म. गांधी ह्यांच्या चळवळीच्या वेळची लोकांची ताकदहि आज नाहींशी झाली आहे. सीरियामध्ये फ्रेंच सरकार अरवांचा

अमानुष छळ करीत आहे. ह्या छळाच्या वेळीं हिंदुस्थाननें काहीं तरी हालचाल करावी व अरबांना हस्ते परहस्ते मदत पोहोचवावी, अशी हकीम अजमलखान ह्यांची इच्छा आहे. ही इच्छा नुसती असून काय करावयाचें? जुलूम प्रत्यक्ष दिसत आहे, पण प्रतिकार कसा करावयाचा? टर्कीवर ओढवलेल्या प्रसंगाच्या वेळीं हिंदु-मुसलमान एक होते, आणि असहकारितेच्या तत्वांनीं सर्वांचीं अंतःकरणे भरून गेलीं होती. त्यावेळच्या चळवळींत सामर्थ्य होतें. चळवळ करून महात्माजींनीं हे सामर्थ्य उत्पन्न केले होते. युवराजांच्या दीन्यावर घालण्यांत आलेल्या बहिष्काराच्या स्वरूपानें हे सामर्थ्य प्रकट झालें. हिंदुस्थानांत चाललेल्या चळवळीकडे पाहिलें असतां तुर्कीशीं मिळतें घेणेंच योग्य होय, असे उद्गार काढणें फ्रेंच मुत्सद्यांनाहि त्यावेळीं भाग पडले होते. सर्वांच्या निदर्शनास हे सामर्थ्य आल्यामुळे टर्कीवरोवर लढाई पुकारण्यांत अर्थ नाही, असें इंग्लंडच्या लोकांना घाटून त्यावेळींच मुख्य मंत्री मि. लॉर्डेज जांजे ह्यांना अधिकारावरून इंग्लंडच्या लोकांनीं काढूनहि टाकलें! हिंदुस्थानांतील चळवळीनें त्यावेळीं घरील प्रकारें टर्कीला अंशतः तरी मदत घेव्ही, पण आज स्थिति काय आहे! नव्या संभाजींनीं महात्माजींना कॉंग्रेसमधून हाकून टाकण्यांत जप मिळविला आहे! राजाभयाच्या घाटणीवर लक्ष टेवण्याचें मन स्वीकारण्यांत आल्यामुळे हिंदु व मुसलमान, ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर, स्वराजिस्ट आणि नोकरीवाले असे नानाप्रकारचे भेद उत्पन्न होऊन सामर्थ्य फोडेंच उरलेलें नाही! तान्याच यर्ष्यापूर्वींचें सामर्थ्य पार नाहीसें करून बुवळेच्या सर्वांच्या गळ्यांत वापण्याचें काम तडीच नेण्याकरितां जपकर-फेळकर ह्या जोडीनें संघर्ष निराग उपकरणें उभारले आहे, असा गुरीच्या आणि संघाच्या घेळी हिंदुस्थानांतील लोकमताच्या उभयोलिखित अमानुष छळांत लोंढेवैद्य अरबांना काय होणार! बुवळेच्या आर्वांच्या उभयोलिखित पट्टणार नाही, इतकेंच

नव्हे तर ह्या दुबळेपणाच्या दुहीमुळें वरें झालें, मुसलमानांची चांगली खोड मोडली अशा तऱ्हेचे उदार लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळीं हिंदु-मुसलमानांची एकी करणाऱ्या लो. टिळकांच्या कांहीं अनुयायांकडून आज निघत आहेत. संभाजीची कारकीर्द म्हणतात ती हीच ! दुबळेपणा आणि फाटाफूट चोहोंकडे माजून राहिली आहे. स्वराज्य पक्षांत शिस्तीचें महत्त्व अतिशय म्हणून दे. बं. दास नेहमीं म्हणत असत. पण आज बेबंदशाहीची बंडाळी स्वराज्य पक्षाइतकी दुसऱ्या ठिकाणीं सांपडणें शक्य नाहीं, असें म्हणण्याचे दिवस पुन्हां आले आहेत. राष्ट्रांतील हा दुबळेपणा व फाटाफूट पाहून म. गांधी ह्यांनीं हकीम अजमलखान ह्यांच्या इच्छेला मान दिला नाहीं आणि राष्ट्रसंघाकडे हिंदुस्थानच्या काँग्रेसच्या मार्फत अरबांची गाऱ्हाणीं मांडण्याचें नाकारलें हें यथायोग्यच झालें. सामर्थ्य नाहीं तर उगीच चळवळ करून काय उपयोग ? सामर्थ्य उत्पन्न होईल अशी आतां चळवळ केली पाहिजे. राजाश्रयाच्या पिंडावर डोळा ठेवण्याची चळवळ चळवळीच्या पायरीला कधींहि चढावयाची नाहीं. सांप्रतच्या फाटाफुटीस एका बाजूस सरून नवें सामर्थ्य उत्पन्न करावयाचें असेल तर खादीच्याच चळवळीकडे वळणें भाग आहे, असें महात्माजींनीं हकीम अजमलखान ह्यांना स्पष्टपणे कळविलें आहे. नव्या संभाजीच्या काळ्या छायेंत सांपडलेल्या लोकांनीं संकटांतून मुक्त होण्याकरितां खादीची चळवळ करावयाची नाहीं तर दुसरी कोणती देशसेवा करावयाची ?

० काँग्रेस आणि उष्ट्यांतील रस

पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचा लडाईच्या कार्यक्रमाचा ठराव कानपूर काँग्रेसपुढे गेल्या सोमवारी वादविवादाकरितां आला असतांना, नेमस्तांकडून त्या ठरावास जसा विरोध ह्यापुढे काँग्रेसच्या बाहेर करण्यांत येईल त्या प्रमाणे काँग्रेसच्या मंडपांतहि वॅ. जयकर वगैरे नोकरीवाल्या पक्षाकडूनहि विरोध करण्यांत आला. ह्या ठरावास काँग्रेसमध्ये विरोध करावा इतकें धारिष्ट्य सब्जेक्ट कमिटीच्या वादविवादाच्या वेळीं वॅ. जयकर ह्यांच्या अंगीं नव्हतें, पण आयत्या वेळीं पं. मदन मोहन मालवीय काशीहून आल्यामुळे आणि त्यांनीं विरोधाचें काम आपल्या शिरावर घेतल्यामुळे नोकरीवाल्या पक्षाच्या विरोधास काँग्रेसच्या मंडपांत वाचा फुटली, अशा तऱ्हेचा खुलासा ह्या विरोधासंबंधी वॅ. अभ्यंकर ह्यांनीं आपल्या भाषणांत केला आहे. असहकारितेच्या चळवळीपासूनच पं. मदन मोहन मालवीय हे, जरा जपून वागा, घाई नको, कौन्सिलांतून निघेल तेवढें पदरांत घ्या, असें म्हणत आहेत. कौन्सिलांत व असेंब्लींत जरूर तेव्हां विरोध करावा, नाहीं तर सहकार्य करावें, असें गोखले-मेथा ह्यांचेंच व्रत पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं गेलीं चारपांच वर्षे एकसारखें स्वीकारलें आहे. प्रामाणिकपणानें विरोध करण्यास व प्रसंग विशेषीं बजेट फेटाळून देण्याचा पुढाकारहि घेण्यास पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं कसूर केली नाही, हेहि खरें आहे. असहकारितेच्या तत्त्वायहल त्यांना अभिमान आहे, पण हीं तत्वे अमलांत येऊं शकतील असें त्यांना वाटत नाही. कौन्सिलांत शिरून टफर देण्याचा मार्गहि पंडितजींना पसंत नाही. गयेच्या काँग्रेसपूर्वी कलकत्त्यास भरलेल्या ऑ. इ. कां. कमिटीच्या बैठकींत पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं घरील

प्रकारचीच मते बोलून दाखविली होती आणि स्वराज्य पक्षाच्या टक्करीच्या मार्गास विरोध केला होता, गवेच्या काँग्रेसच्या वेळी स्वराज्य पक्षांत ते सामील झाले नाहीत व कानपूरच्या काँग्रेसमध्ये गेल्या सोमवारी जी प्रामाणिक नेमस्तांची, विचारसरणी काँग्रेसपुढे मांडली, तीच विचारसरणी त्यांनी ग्या काँग्रेसच्या वेळी काँग्रेसपुढे मांडली होती, ह्या विचारसरणीला काँग्रेसच्या किंवा स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमांत स्थळ नाही असे पाहून गेली दोन वर्षे काँग्रेसच्या मंडपांत त्यांनी भाषणहि केले नाही, आणि यंदाहि कानपूरच्या काँग्रेसला हजर राहण्याचा त्यांचा विचार नव्हता. पण नोकरीवाला पक्ष पुढे आला आहे असे पाहून ते आयत्या वेळी पुढे आले, आणि मला दुजोरा देणारे कोणीतरी तंदा आहेत ह्याबद्दल त्यांनी संतोष व्यक्त केला ! लो, टिळक जरा असते तर त्यांनी नोकरीवाल्या पक्षासच उचलून धरले असते आणि प्रामाणिकपणाचा विरोध करित असतांना नोकरशाहीच्या घरांतील शक्य तेंवटां रस चाखून घष्टपुष्ट होण्यास हरकत घेतली नसती, हाच नोकरीवाल्या पक्षाचा मुख्य मुद्दा पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी कानपूरच्या काँग्रेसपुढे ठेवला, आणि ह्या मुद्द्यास व. जयकर ह्यांनी उचलून धरले. लो, टिळक ह्यांच्या नांवाची अशा प्रकारे नालस्ती करण्यांत यावी ह्याबद्दल व. अभ्यंकर ह्यांना खेद प्रदर्शित करावा लागला. लो, टिळक ह्यांच्या हयातींत जे दहा मैलांच्या अंतरावरहि लो, टिळक ह्यांच्या जवळ उभे राहू शकले नाहीत त्यांनीच आतां लो, टिळक ह्यांच्या नांवाचे धिडबडे काढावे ह्याबद्दल जोरदार भाषेत व. अभ्यंकर ह्यांनी निषेध प्रदर्शित केला. उष्ट्यांतहि रस असतो आणि तो रस भुकेलेल्यांना उपयोगी पडतो, ह्याबद्दल वद नाही. जगांत दारिद्र्य व गरिबी जोपर्यंत आहे तोपर्यंत उष्ट्याचें हें अन्न तें आहात्म्य कायम रहावयाचेंच ! दुःखमय संसारांत उष्ट्याच्या दैवदुर्विलासाला व्यवहार्य मानणें सर्व गरिबांच्या कपाळीं केव्हां केव्हां तरी येतेंच; पण व्यक्तीच्या किंवा राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा हा मार्ग आहे म्हणून

उपदेश करणें आणि लो. टिळक ह्यांच्या नांवानें उध्दथाचा झेंडा उभारणें म्हणजे लो. टिळक ह्यांच्या स्वावलंबनाच्या व्रताचें हंसें करणें होय ! नोकरशाहीच्या उध्दथांतील थेंब ना थेंब जोरजोरानें चघळून गिळला पाहिजे, असें वें. जयकर ह्यांचे कानपूर काँग्रेसमधील भाषणाचें तात्पर्य आहे ! थेंब ना थेंब कसा गिळावा ? नोकरशाहीचें उध्दमाध्दें गरीब हिंदी लोकांना मोह पाडण्याइतकें जरी असलें तरी त्यांत रस विलकूल न ठेवण्याची खबरदारी नोकरशाही नेहमी घेत असते, हें विसरतां कामा नये. उसांतील रस पिण्याकरितां नोकरशाही राज्य करीत आहे. उसाचा प्रत्येक करवा नोकरशाही चावून खाते आणि फेकून दिलेल्या चोयट्यांत कांहीं रस शिल्लक ठेवीत नाही. ह्या फेकून दिलेल्या चोयट्यांतहि वाळलेले सालरेचे कण कोठे कोठे असतात आणि ते सर्व कण मोठ्या शिताफीनें व फध्दानें आपण कां शोषून काढूं नयत, असें नोकरीवाल्या पक्षाचें म्हणणें आहे. नोकरशाही खात असतांना नोकर म्हणून आपण अगदी तोंडाजवळ बसवें म्हणजे ओलसर तरी चोयट्या आपल्या मुखांत पडतील व तितके फध्द वांचतील, असा महत्त्वाचा फायदा लोकांपुढें सांप्रत ठेवण्यांत आला आहे. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या चोयट्यांतून जेवढे सालरेचे कण बाहेर काढतां येण्यामारखे आहेत तितके काढण्याचा प्रयत्न करोशीत अद्याप झालेला नाही आणि एक्सप्लॉयटेशनचें किंवा रसशोषणाचें कार्य ह्या यावीत अधिक जोरानें करण्यास पुष्कळ धाव आहे, असें सर मोरोपंत जोशी ह्यांनी कळकळा येथें भरलेल्या नेमस्तांच्या परिपदेत नुसतेंच बोलून दाखविलें असून, ह्या रसशोषणाच्या किंवा उध्दथाच्या झेंड्याभोवतीं सर्वांनी जमावें जसें आमंत्रण नोकरीवाल्या पक्षाला नेमस्तांच्या परिपदेनें दिलें आहे. प्रामाणिक नेमस्त म्हणवून घेण्यास माशी हरकत नाही, असा तऱ्हेचे उद्गार व. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी कानपूर काँग्रेसमध्ये वाढले आहेत. मोहो नोकरीवाल्या

• होळकर गादी सोडणार

१९२६

इंदूरची गादी श्रीमंत सरकार तुकोजीराव होळकर एक दोन दिवसांत सोडणार अशी बातमी प्रसिद्ध झाली आहे. इंग्लंडचे प्रसिद्ध व. सर सायमन ह्यांना दहा हजार पौंड म्हणजे संव्या दोट लाख रुपये अगाऊ व्याजा देऊन खटला चालविण्यास बोलावण्यांत आले होते; सर तेज बहादुर सपू किंवा लॉर्ड सिंह ह्यांच्यासारखे नामांकित कायदेपंडित कायद्याचा सहा देण्यास तयार होते; महाराजांचा मुमताज-प्रकरणाशी प्रत्यक्ष काही संबंध नाही अशा प्रकारच्या चाळीस पन्नास जवान्या इंदूरच्या अधिकाऱ्यांकडून टिपून घेण्यांत आल्या होत्या; दिवाण नरसिंगराव खटल्याची व्यवस्था स्वतः पाहणार होते, व सर साहेब सखनीस इंदूरच्या दिवाणाचे काम पाहणार होते; इतकी सर्व तयारी झाल्यावर महाराजांनी स्वतः राजीनामा देण्याचे ठरविले, ही गोष्ट राजकारणाच्या दृष्टीने वाईट झाली, ह्यांत संशय नाही! महाराजांचा राजीनामा दोन तऱ्हेचा आहे, असे म्हणतात. दोन वर्षेपर्यंत महाराजांनी अज्ञातवासास इंग्लंडांत रहावे, लष्कर व पोलिस ह्यांजवर युरोपियन ऑफिसर नेमण्यांत यावे, मुमताजच्या प्रकरणामुळे ब्रिटिश प्रजाजनांचे जे नुकसान झाले असेल ते भरून देण्यांत यावे आणि सरकारने पसंत केलेल्या फीन्सिलच्या मार्फत राज्यकारभार चालविण्यांत यावा; अर्जाचे अटीचे राजीनाम्याचे एक स्वरूप होते. महाराजांनी राजीनामा अजिबात यावा आणि युवराज वयांत येईतो सरकारला योग्य वाटेक त्या रीतीने राज्यकारभार चालविण्यांत यावा, असे राजीनाम्याचे दुसरे स्वरूप आहे. गादीचा राजीनामा तरी चा, नाही तर चौकशीला तरी उभे रहा, असे

झाले आहेत, ह्यांत संशय नाही. परंतु दुबळ्यांना देण्याचा न्याय निराळा व सशक्तांना देण्याचा न्याय निराळा, असा पंक्तिप्रपंच हिंदुस्थान सरकारला करता येत नाही. केवळ संस्थानिकांचे कमिशन नसल्यामुळे आपणास न्याय मिळणार नाही अशी भीति होळकर सरकारास वाटणे साहजिक आहे. पण राजीनामा द्या किंवा चौकशीला तरी पुढे या असे आव्हान झाले असता नैतिक दृष्ट्या आपणांकडे बोल नाही हे सिद्ध करण्याकरिता चौकशीला तोंड देणेच संस्थानिकांच्या हक्कासंबंधाने अधिक उचित होय. होळकर सरकारचे व इंग्रज सरकारचे तहनामे असल्या चौकशीच्या विरुद्ध आहेत. पण तहनाम्यांतील हक्कांवर अवलंबून रहाण्याची ताकद संस्थानिकांमध्ये आहे कोठे? रेसिडेंटची खुशामत करणारा एक बडा श्रीमंत ह्या पलीकडे संस्थानिकांना दर्जाच राहिलेला नाही, पावलो-पावली रोजच्या व्यवहारांत जर ताटाखालचे मोजर होऊन रहावयाचे तर बड्या चौकशीच्या वेळी तहनाम्यांतील अटीना तरी कोण पुसणार? चौकशी झाली तरी पदच्युत होणार आणि न झाली तरी पदच्युत होणार, हे खरे आहे. हा शक्तीचा प्रश्न आहे, न्यायाचा नव्हे. तथापि नैतिक दृष्ट्या विचार केला असता आपल्याजवळचा सर्व पुरावा प्रसिद्ध करण्याचा मार्ग स्वीकारणे अधिक श्रेयस्कर होय. महाराजांनी तसा मार्ग स्वीकारला नाही ह्यामुळे सर्व संस्थानिकांना ह्यापुढे अधिक घास झाल्यावांचून रहाणार नाही. इंग्लंडांत दोन वर्षे महाराज जाऊन राहिले तर तेथे काश्मीरच्या छाप्रतच्या महाराजांसारखी प्रकरणे उद्भवणार नाहीत म्हणून कशावरून? अशी नविं सर्व संस्थानिकांना ठेवण्यास होळकर सरकारच्या राजीनाम्यानंतर लोक कमी करणार नाहीत! होळकर सरकारनी राजीनामा दिव्यानंतर कौन्सिलचे दियाग घर सयनीस झाले फाय किंवा इंग्रजांच्या पोलिस खात्यावर प्लादा युरोपियन नेमला गेला फाय,

राज्यकारभाराच्या असल्या नेमणुकींना महत्त्व नाही, कांहीं युरोपियनांची मनधरणी करावयाची व इतर बाबतीत पाहिजे तसें वागावयाचें ह्याचा अखेर परिणाम काय होतो हें होळकर सरकारच्या सांप्रतच्या प्रकरणावरून संस्थानिकांनीं चांगलें शिकण्यासारखें आहे. तहनाम्यांतील अट व संस्थानिकांचा दर्जा म्हणजे केवळ भ्रमाचा भोपळा होय ! ह्या अटींना व ह्या दर्जांना कस्पटाप्रमाणें मानण्याची ताकद हिंदुस्थानच्या नोकरशाहींत आहे आणि जर याकडे पाऊल पडलें तर खरपूस प्रायश्चित्त देण्यास नोकरशाही कमी करणारी नाही, हेंहि होळकर सरकारच्या राजीनाम्यावरून सिद्ध होणारें आहे. अशा प्रसंगीं दिवाण नरसिंगराव ह्यांचाहि उपयोग होत नाही किंवा दिवाण सर साहेब सयनीस ह्यांचेंहि औपध लागू पडत नाही. आपला रुपया बदबद वाजत चालला आहे आणि खोटा म्हणून चोर्होकडे गवगवा झाला आहे असें अनुभवास आल्यावर, स्वतःची सुधारणा करून घेण्याकडे व स्वतःस खरा रुपया बनविण्याकडे संस्थानिकांनीं अधिक लक्ष पोचविणें जरूरीचें नाही काय ?

खाटिलफराचा लेखसंग्रह

छातीवरचें दडपण

राष्ट्रीय सभेच्या आशेप्रमाणें स्वराज्य पक्षाचें चाळीस सभासद असेंब्लीतून उठून गेल्यानंतर दे. पटेल ह्यांनी केलेल्या भाषणांमुळे आपल्या छातीवर दडपण पडलें, असे सरकारतर्फे सर मुडिमन ह्यांनी रोलून दाखविले. दडपण पडण्याचें कारण काय? चाळीस सभासद उठून गेले म्हणून सरकार थोडीच पैसां करीत आहे अशा रीतीने उठून जाणें म्हणजे स्वतः हास्यास्पद बनविणे, असे नोकरशाहीचे मत आहे. स्वराज्यपक्ष उठून गेला आणि राष्ट्रांत स्वराज्य पक्षानें मोठी चळवळ केली म्हणून सरकारास भीति मुळीच नाही असाहकारितेची मोठी चळवळ त्रिपुरास पोहोचली असताना ही चळवळीला ज्या नोकरशाहीनें भीक घातली नाहीं, ती नोकरशाही उत्रा थोडीच भीक घालणार आहे! स्वराज्यपक्ष उठून गेला म्हणून सर मुडिमन ह्यांच्या छातीवर दडपण पडलें नाहीं, पटेल साहेब अध्यक्ष ह्या नात्यानें सरकारतर्फे पुढें येणाऱ्या मजुरीना वादग्रस्त म्हणून असेंब्लीचें कामकाज वारवार तहकूब ठेवतात कीं काय ह्या भीतीचें दडपण पडलें, दे. पटेल ह्यांनी गेल्या सोमवारी असेंब्लीत केलेल्या भाषणात दोन महत्त्वाचे मुद्दे आहेत, पहिला मुद्दा असा आहे कीं, स्वराज्यपक्ष उठून गेल्यानें असेंब्लीचें लोचमताचें निदर्शक स्वरूप नष्ट झालें आहे. हा मुद्दा म्हणजे स्वराज्यपक्षाच्या उठून जाण्याच्या वर्तमान अर्थक्षानीं येथे टीका होय. अध्यक्षच्या मते उठून जाण्याचा अर्थ काय होतो हे गांधी वरण्यापलिकडे पहिल्या मुद्यास महत्त्व नाहीं, असा भाषणात दे. पटेल ह्यांनी आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. नोकरशाहीचा हा अभिप्राय समतल आहे वा नगो, सर्व हिंदी मजूरचें मत दे. पटेल ह्यांच्याप्रमाणे वा

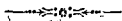
अभिप्रायासंबंधाने आहे, ह्यांत संशय नाही. उठून गेलेले चाळीस सभासद म्हणजे लोकमताचे निदर्शक ह्या नात्याने असेंब्लीचा खरा जीव होय. हा जीव निघून गेल्यानंतर असेंब्ली प्रेतवत् होते किंवा विधवेच्या स्थितीप्रत जाते, असे म्हणण्यास कोणती हरकत? पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचे असेंब्लीतील अनुयायी म्हणजे अधिकारारूढ असलेला पक्षच होय, अशा प्रकारचा आपला अभिप्राय थोडे दिवसांपूर्वी असेंब्लीतील एका युरोपियन सभासदाने दिला होता, हे सर्वांना माहित आहेच. पार्लमॅटरी पद्धत जर खरोखर हिंदुस्थानांत सुरू झाली असती तर पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचेच मंत्रिमंडळ असेंब्लीत सरकारी खुर्च्यावर बसून, पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्याच मंत्रिमंडळाला सरकार म्हणून संबोधण्यांत आले असते. पार्लमॅटरी पद्धत अंशतः हि सुरू झालेली नसून सांप्रतची असेंब्ली म्हणजे जबाबदार राज्यपद्धतीचा एक फास असल्यामुळे असेंब्लीतून उठून जाण्याचा प्रसंग पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांजवर आज आला आहे. पर लोकनियुक्त सभासदांच्या शक्तीकडे लक्ष दिले असता असेंब्लीचे खरे मालक आज पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचा पक्षच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. कायदा तसे बोलत नसेल, पण न्याय तसे बोलत आहे! दे. पटेल ह्यांनी कायद्याच्या भाषेच्या दृष्टीने योग्य शब्द वापरले नसले तरी न्यायाच्या दृष्टीने खरे शब्द वापरले आहेत, ह्यांत संशय नाही. अरेरावी राज्यपद्धतीत कायदा व न्याय ह्यांजमध्यें नेहमी अंतर असतेच. हे अंतर प्रसंगामुळे विसरून न्यायाची भाषा एकदम सुरू होते. स्वाभाविक जोराने न्यायाचे शब्द आपोआप बाहेर पडतात आणि न्यायाच्या वतीचा बहुजनसंभाव्य कालांतराने होऊन कायदा बदलत असतो. प्रसंग असल्या गोष्टींना जबाबदार असतो. प्रसंगाची छाप दे. पटेल ह्यांजवर पडून न्यायाचे शब्द आपोआप त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. हे न्यायाचे शब्द ऐकून आणि तेहि असेंब्लीत अध्यक्षांच्या तोंडून ऐकून नोकरशाही चपापून जाणें अर्दी साहजिक

होतें आणि सर मुडिमन ह्यांच्या छातीवर दे. पटेल ह्यांच्या शब्दांचें दडपण चांगलें पडलें, कायद्याच्या दृष्टीने विचार केला असतां असेंन्लीतील स्वतंत्र पक्षाचे व इतर पक्षाचे लोकनियुक्त सभासद जोपर्यंत आपल्या खुर्च्यावर बसलेले आहेत तोपर्यंत कायद्याने लोकमताचें निर्दर्शक समजलें जाणारें असेंन्लीचें स्वरूप कायद्याच्या मापेंत नष्ट होत नाहीं. असेंन्ली न्यायाच्या दृष्टीने विधवा शाली असली तरी कायद्याच्या दृष्टीने सौभाग्यवतीच आहे, आणि मूल-बाळ झालें. असतां तें बेकायदेशीर ठरणार नाहीं, असा मुडिमन वगैरे मंडळींचा अभिप्राय आहे ! आम्ही नांवाचें लोकनियुक्त नसलों तरी कायदेशीर लोकनियुक्त आहोंत आणि आमचें हें कायदेशीर नातें तुम्हीं कसे काढून घेतां, अशा तऱ्हेचा वितंडवाद दे. पटेल ह्यांजवरोबर कांहीं लोकनियुक्त व इतर सभासदांनीं सोमवारी सायंकाळीं त्यांच्या घरी जाऊन केला. आपण न्यायाच्या दृष्टीने बोलत होतो, कायद्याच्या दृष्टीने बोलत नव्हतो, तेव्हां तुमचा कायदेशीर हक्क चुकीचा नाहीं; अशा तऱ्हेचें आश्वासन दे. पटेल ह्यांनीं खाजगी बैठकींत दिलें; आणि मंगळवारी असेंन्लीला सुरवात करतांना असेंन्लीचें लोकनियुक्त स्वरूप नष्ट झालें नसलें तरी वन्याच अंशानें नाहींसं झालें आहे, असा आपल्या भाषणाचा खुलासा अध्यक्षानें करण्यांत आला. आपल्या कायदेशीर हक्कांच्या विरुद्ध अध्यक्षाना अभिप्राय आहे म्हणून अध्यक्षानें निंदाव्यंजक ठराव नोकरशाहीच्या प्रेरणेनें आणण्याचा बेत होता, पण ह्या खुलासामुळें तो बेत फसला ! निंदाव्यंजक ठराव पुढें आला असतां असेंन्लीची बैठक तद्दक्ष करण्यास जर दे. पटेल प्रवृत्त झाले असते तर सर मुडियम व सर दिवस्वामी अप्पर ह्यांनीं अप्यक्षांच्या खुर्चीपर्यंत घाबत जाऊन अप्यक्षाना दोन्ही हातांनीं पकडून तसेंच दाबून टेवून, अप्यक्षांच्या देखत निंदाव्यंजक ठराव पास करून घेतला अगता आणि निंदाव्यंजक ठरावाच्या आधारानें अप्यक्षपदावरून दे. पटेल ह्यांना हांकून देण्यांत आलें

असतें, असा तऱ्हेचा अंतःस्थ व्यूह रचला गेला होता अशी बातमी मुंबईचा ट इम्सच्या दिहंडीच्या बातमीदारांचे पत्रांत दिसून येत आहे ! इंग्लंडांत पार्लमेंट सभेंत राजाच्या याजूचा अध्यक्ष असतांना अध्यक्षाला खुर्चीवर पकडून ठेवून लोकांनी आपले ठराव पास करून घेतल्याची उदाहरणे आहेत. लोकांच्या वतीचा अध्यक्ष असतांना सरकारने अध्यक्षाला खुर्चीवर दोरीने बांधून ठेवून आपले ठराव पास करून घेण्याचा दिव्य देखावा हिंदुस्थानच्या पार्लमेंट सभेंत गेल्या मंगळवारी दृष्टीस पडावयांचा होता; पण दे. पटेल ह्यांनी आपलें मत न सोडतां कायदेशीर भाषाच वापरण्यास सुरवात केल्यामुळे नोकरशाहीची ती लीला दृष्टीस पडली नाही ! असेंब्ली निःसत्त्व झाली हा आपला अभिप्राय दे. पटेल ह्यांनी कायद्याची भाषा वापरतांनाहि सोडलेला नाही, ही संतोषाची गोष्ट होय. असेंब्ली निःसत्त्व किंवा विधवा झाली असतांना सरकारने आपण होऊन असेंब्ली मोडून नव्या निवडणुकीस सुरवात केली पाहिजे, अशी इंग्लंडच्या पार्लमेंटरी पद्धतीची बहिवाट आहे. ह्या बहिवाटीकडे सोमवारच्या आपल्या भाषणांत दे. पटेल ह्यांनी सरकारचे लक्ष वेधले, पण तसे काहीं करण्यास नोकरशाही आज विलकुल तयार नाही. असेंब्लीचे खरे मालक घरांतून निघून गेल्यानंतर जर मुलें बाळें झालें तर ती कायदेशीर होतील किंवा कसे ह्या संबंधाचाहि आपला अभिप्राय अध्यक्ष ह्या नात्याने सोमवारच्या भाषणांत दे. पटेल ह्यांनी व्यक्त केला आहे. प्रत्यक्ष तशी गोष्ट घडून येईतों एखाद्या विधवेसहि अगाऊ नावें ठेवणें शिष्टसंप्रदायास घरून नसल्यामुळे तसा अभिप्राय व्यक्त करण्यांत आपण थोडी घाई केली, ही गोष्ट दे. पटेल ह्यांनी मंगळवारच्या भाषणांत कबूल केली असल्यामुळे सर मुडिमन ह्यांच्या छातीवरील दडपण आतां थरेंच हलकें झालें आहे ! पण दे. पटेल ह्यांनी आपलें मत विलकुल सोडलेलें नसल्यामुळे तसाच प्रसंग आल्यास दे. पटेल व सर मुडिमन ह्यांचा खटका पुनः उडाल्यावांचून कसा राहिल !

० पहारेकऱ्याला हजार रुपये !

कलकत्त्यातील दंग्यासंबंधाने लिहितांना अँग्लो-इंडियन पत्रांनी असे प्रसिद्ध केले आहे की, दोन चार तास घरांवर पहारा करण्याकरिता किंवा घराच्या मालकाला सुखित ठिकाणी गेऊन पोहोचविण्याकरिता हजार हजार रुपये कलकत्त्याच्या काही श्रीमंतांनी युरोपियनांना देऊं केले व काहीनी असे हजार रुपये मिळविलेहि ! लुटालुट करणाऱ्या बदमाशांची घाड घरांवर आली असतां टेलिफोन करून ओळखीच्या एका युरोपियनाला पहान्यासाठी बोलवावे आणि हजारो रुपये द्यावे असे घडून आल्याची उदाहरणे आहेत. जगांच्या घरांत त्यासो रुपयांची 'इस्टेट' सांठलेली आहे त्यांनी लुटालुट होणार अशी भीति वाटल्याबरोबर हजारों रुपये दोन चार तासांच्या नोकरीसाठी द्यावेत ह्यांत काही नवल नाही. प्राणांवर बेतली असतां हजारो रुपयांना कोण विचारतो ? युरोपियन पहारेकऱ्यांची अशी मागणी करण्यांत आल्यामुळे अँग्लो-इंडियन पत्रे असे म्हणत आहेत की, उद्यां जरी स्वराज्य, हिंदु लोकांना देऊन टाकले तरी दोनतीन तासांच्या पहान्यासाठीं हजारो रुपये युरोपियनांना हिंदुस्थानांत कमावतां येण्यासारखे असल्यामुळे स्वराज्यांत इंग्रजांची चंगळच उडणार आहे ! युरोपियनांची जर अशी चंगळ उडणारी आहे, तर देऊन टाकीनात एकदां स्वराज्य, उगीच उत्तीर कशाला ? स्वराज्य हांगणीवर टाकून इंग्रजांनी आपले पैशाचे नुकसान कां करून घ्यावे ? क्लाइव्हसादेवांच्या वेळेपासून हत्यारबंद इंग्रजाला हजारो रुपये चारण्यास हिंदुस्थानातील श्रीमंतांनी कमी केले नाही, हे हजारो रुपये हत्यारबंद इंग्रज पहारेकऱ्याला पूर्वी कां देण्यांत आले आणि आजदि कां देण्यांत येत आहेत ? इंग्रजी

लढवय्याहून हिंदी लढवय्या कमी शूर असतो अशांतला भाग मुळीच नाही. इंग्रजाहून अधिक शूर असलेले कितीतरी लढवय्ये कलकत्त्याच्या हिंदी छोकरांत आज सांगडतील. पण त्यापैकी कोणासहि हजारो रुपये तास दोन तांताला कमविणारा पहारेकरी अशी किंमत स्वप्नी मिळत नाही. मग इंग्रजांना ही किंमत कोठून आली ! बाजारभाष त्यांचा असा दसा वाढला ! ह्या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की, इंग्रजांच्या नीतीला, इंग्रजांच्या स्वभावाला किंवा इंग्रजांच्या मर्दुमकीला ही किंमत देण्यांत येत नसून, इंग्रजांच्या हातांत असलेल्या हत्याराला व त्या हत्यारामुळे असलेल्या दराच्याला ही किंमत देण्यांत येत आहे. फ्रेंचांच्या दुप्लेसाहेबांच्या घेळी किंवा इंग्रजांच्या क्लाइव्ह साहेबांच्या घेळी छोट्या युरोपियन लष्कराला जो मान मिळत होता तो मान युरोपियन बंदुकीमुळे आणि गोळीबाराच्या लढाईच्या ढावपेंनामुळे मिळत होता. अत्यंत शूरपणाने व जिवावर उदार होऊन युरोपियनांशा बंदुकींच्या मान्यावर तुटून पडणारे शूर लढवय्ये त्यावेळी हिंदुस्थानांत कमी नव्हते. पण बंदुकींच्या गोळीबाराच्या लढाईचा नया अनुभव हिंदी लष्कराला येऊन हा हा म्हणता शेंकडो लोक दुरून मारता पेंतात असा भयंकर गवेगवा चोहोंकडे शाला; आणि त्यामुळे इंग्रजी लष्कराचा दरारा बसला. हे हत्याराचे बळ होय; फेवळ मनगटाचे शौर्य नव्हे ! हत्यारबंद युरोपियन पहारेकन्यांना पूर्वी फार मागणी होती आणि राजेरजवाडे त्यांच्या मदतीकरिता लागो रुपये देतहि असत. मदतीकरिता लागो रुपये घेऊन आपल्या छोट्या लष्कराच्या बंदुकींतील गोळीचा दराग चोहोंकडे बसयावयाचा आणि अखेरीस ज्याला मदत घेळी त्यालाच ताऊन टाकून आपले रांग्य रथापायपाचे, असा इंग्रजी राज्याचा इतिहास आहे. शेंकडांकी आणि पांशिक शानाची ही परामत आहे ! फलदाच्यास जर दंग्याच्या घेळी मूळच्या किंमतीहून पांचगुटीने किंवा दगदगुटीने अधिक किंमतीने मशीनगन्य इंग्रजांनी

विकल्या असल्या तर युरोपियन पहारेकऱ्यांना जेवढ्या मागण्या कलकत्यास
 दंग्याच्या वेळीं आल्या त्याच्याहून शेकडो पटीने अधिक मागण्या मशिनगन्सना
 व फ्राइनुसांच्या माळांना आल्या असल्या. यांत्रिक कलेचा व शस्त्रास्त्रांचा
 हा प्रभाव आहे, माणुसकीवहलच्या आदराचा हा प्रभाव नव्हे।
 इंग्रजांना हिंदुस्थानांत जशी, शस्त्रास्त्रे वापरण्याची, परवानगी आहे
 तशी शस्त्रास्त्रे वापरण्याची परवानगी हिंदूंना व मुसलमानांना मिळू नये।
 आणि इंग्रजांना ज्याप्रमाणे शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा एकसारखा होऊ
 शकतो त्याप्रमाणे हिंदी लोकांच्या ताब्यांतले भरपूर शस्त्रास्त्रांचे
 कारखाने हिंदुस्थानांत सुरू होऊ नये, मग क्षणाच्या पहाण्याकरितां कोण
 कोणास हजारों रुपये देऊन बोलावतो हे तेव्हां अनुभव असल्यावांचून
 रहाणार नाही. हिंदी राष्ट्र जर अशा रीतीने सशस्त्र झाले आणि
 यांत्रिक कलेत जर निष्णात ठरले तर हिंदु-मुसलमानांत एखाद
 दुसरी लढाई होईल हे खरे आहे. पण तशा प्रसंगांतून एकदां पार पडून
 गेल्यानंतर किरकोळ तफारीमुळे मोठ्या शहरांत हिंदु-मुसलमानांच्या
 दंग्याच्या मियाने बदमास चार पांच दिवस एकसारखी लुटालूट करीत
 आहेत असा देखावा मुळीच दृष्टीस पडणार नाही. अंतःस्थ व्यवस्था हिंदु-मुसल-
 मानांच्या पुढाऱ्यांना आपण होऊन नीट लावावी लागेल आणि तशी व्यवस्था
 कारसा पास न होता आपोआप लागेलहि. परचक्राचे हि भय मग
 हिंदुस्थानास रहाणार नाही. परचक्रापासून संरक्षण करण्याकरितां
 साठसत्तर फौट रुपांचा मलिका चारून जो युरोपियन पहारेकरी आत्र
 हिंदुस्थानास आयल्या दरमाजावर ठेवाया लागत आहे त्याच्याऐवजी
 पहारीस फौट रुपांच्या खर्चात हिंदी राष्ट्र स्वतःचे संरक्षण करूं शकेल।
 इतकेंच नव्हे तर फ्रांसच्या लष्करी शक्तीचा जो दरास आज सर्व युरोप
 लंडाय पाहत आहे तोय दरास हिंदी राष्ट्राच्या लष्करी शक्तीचा सर्व

आशिया खंडाला दरसालच्या-वीस-पंचवीस कोट रुपयांच्या खर्चाने वाटल्यावांचून रहाणार नाही. स्वराज्य म्हणजे कौन्सिलांत व्याख्याने देण्याचा परवाना नव्हे, अंतःस्थ शांततेकरिता व परचक्रापासून संरक्षण करण्याकरिता शस्त्रास्त्रांची निपज करून व्यवस्थेशीर रीतीने राष्ट्रांतील शूर तहणांना तसल्या राष्ट्रसेवेला जुंपणे होय ! हा परवाना जर मिळाला तर आपापसांत डोक्री फोडून इंग्रजांचा धावा करित तासाला हजार रुपये देतां पण तुम्हीं या, असे म्हणण्याची पाळी हिंदुस्थानावर येईल ही कल्पनाच चुकीची आहे. तुकांसंबंधाने असेच भाकीत करण्यांत आले होते. पण पहिल्यांदा कोठून तरी एकदां भरपूर शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा झाल्यावर इंग्रजांच्या मदतीशिवाय आज तुकांना शस्त्रास्त्रांचे कारखाने काढतां येतात, अंतःस्थ बंडाळी मोडतां येते, आणि युरोप खंडाच्या कारस्थानावरहि आपले बजन पाडतां येते, असा अनुभव आलेला आहे. शस्त्रास्त्रांविषयी अज्ञान असलेल्या, निःशस्त्र केलेल्या आणि शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा काडीचाहि होऊं नये म्हणून अत्यंत दक्षतेने एकतन्त्रेच्या कोंडवाड्यांत कोंडून ठेवण्यांत आलेल्या लोकांनी, बदमाशांच्या लुटालुटीची लाट उसळली असता आपल्या पद्दत्याकरितां हजारो रुपये हत्यारबंदे इंग्रजांना देऊं केले तर त्यावरून स्वराज्याची नालायकी कशी सिद्ध होते ?

* शर्यतीचा जुगार

इंग्लंडचे फडणीस मि. चर्चिल ह्यांनी शर्यतीच्या जुगारातील देवघेवीवर शोकडा ५ टक्के कर बसविण्याचे ठरविल्यामुळे इंग्लंडांत शर्यतीच्या जुगारासंबंधाने फडाक्याचा घादविषाद सुरू झाला आहे. दारू आणि शर्यतीचा जुगार ही दोन भयंकर व्यसने इंग्रजांच्या हाडीमाशी खिळलेली आहेत. व्यापारांत, उद्योगधंद्यांत, व राजकीय बाबतींत पराक्रमी म्हणवून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा जर इंग्रजी राष्ट्रांत नसती तर ह्या दोन व्यसनांनी इंग्रजांच्या घरादारांची राखरांगोळी केव्हांच केली असती. पराक्रमाच्या हासेने राष्ट्र ज्यावेळी पुढे पाऊल टाकीत असते त्यावेळी असल्या व्यसनांना कत्यां पुरुषोत्तम एक प्रकारचा आळा बसलेला असतो, पण पराक्रमाला घाव नसला म्हणजे ही व्यसने उरावर बसून राष्ट्राचा धक्काचूर होण्यास कारणीभूत होत असतात। इंग्लंडचा पराक्रम सांप्रत आटत चालला आहे आणि उद्योगधंद्याच्या फैलावाला अडथळा आला आहे, अशा स्थितीत ही व्यसने इंग्लंडला चांगली जाचक झाल्याचाचून रहाणार नाहीत. पराक्रमाच्या वेळी ह्या व्यसनांचा फैलाव इंग्रजांनी जगभर केला असून जिंकलेल्या राष्ट्रांना तर इंग्रजांची ही व्यसने अत्यंत त्रासदायक झाली आहेत. इंग्रजांच्या हाडीमाशी ही व्यसने खिळून राहिलेली असल्यामुळे राष्ट्राच्या त्रिवाला मारून टाकणारे काही विष ह्या व्यसनांत आहे असे इंग्रजांना मुळीच धाटत नाही. दारू पिणे व जुगार खेळणे ह्यांत काही कमीपणा सादे असे इंग्रजांचे मतच नाही. शर्यतीचा जुगार काय किंवा इतर कोणत्यादि घस्तुसंबंधाचा जुगार काय, जुगार येथून तेथून एकच. पत्त्यांच्या डावातील

जुगार, गंजिकांचा जुगार, फांशांचा जुगार, सट्ट्यांच्या भावाचा जुगार, कोगत्या वेळीं कोठें किती पाऊस पडतो त्यासंबंधाचा जुगार, सर्व जुगारांचें कार्य व परिणाम एकच अस्तात, एकदम पैसे मिळविणें किंवा घालविणें जुगारामुळें होत असल्यामुळें, कित्येक महिन्यांच्या उद्योगांत पैसे मिळवण्यासाठीं जी तरतरी मनुष्याच्या अंगांत उत्पन्न होते आणि ज्या तरतरीमुळें उद्योग सुखद वाटतो ती तरतरी तास दोन तासांत एकदम एकपटली गेल्यामुळें जुगारच्या वेळीं वेदोपाणा उत्पन्न होऊन तरतरीचे सुख वेदोपाणानें उपभोगावयास मिळतें, दारूच्या व्यसनांचेंहि असेंच आहे. शरीर व मन आरोग्याच्या व प्रफुल्लितेच्या स्थितींत असतांना जी सुखाची लहर उपभोगावयास मिळते त्याच लहरीचा अर्क काढल्यासारखें सुख दारूव्याजांना थोडा वेळ दारूच्या एका पेल्यानें प्राप्त होतें, जें शरीरसामर्थ्य आपल्यापार्शीं नाही आणि तुष्टिपुष्टीचा जो स्वाभाविक आनंद आपल्या पार्शीं नाही, त्या सर्वांचा खोटा आभास दारूमुळें उत्पन्न होऊन सर्व संपत्तीच्या आनंदांत दारूव्याज थोडा वेळ तरी निमग्न होऊन जातो. संसार दुःखमय व कष्टाचा असल्यामुळें खरा आनंद मिळत नसणारांना खोट्या सुखार्था मजनीं लागणें सोयीचें पडतें, हें वेदोप व वैयक्तिक वृत्तीचें सुख घेण्याकडे दुःखीकृष्टी समाजाची प्रवृत्ति साहजिक असते. पण असले व्यसन राष्ट्रास लागलें असतां खऱ्या सुखाला राष्ट्र कायमचें मुक्तें ! इंग्लंडच्या पराक्रमामुळें स्वतः इंग्रजांना खऱ्या सुखाला कायमचें मुक्त्याचीं दुःखें आज तितकी भोगावी लागत नाहीत हें खरें आहे; पण त्यांच्या पराक्रमानें जिंकलेल्या लोकांच्या योकांडीं मात्र हीं दुःखें कायमचीं असलेलीं आहेत ! जुगाराकडे असलेल्या दुःखीकृष्टी साहजिक प्रवृत्तीचा शर्यतीच्या जुगारानें हिंदुस्थानांत अधिक मोहक बनविलें आहे. रावकत्यांचें व्यसन म्हणून हिंदी लोकांच्या दृष्टीनें हा व्यसनाला महत्त्व आलें आहे. साहेबची भोळ्या-

देख होण्याला, सद्देवाच्या व्यसनांत आम्ही सामील आहो म्हाणून मिरविण्याला, आणि सद्देवाची सुधारणा आमच्यांत आली आंदे म्हाणून धन्यता मानण्याला हे व्यसन चांगले उपयोगी पडते ! गंजिकांच्या किंवा फाशांच्या जुगाराऐवजी शर्यतीच्या जुगारांत सद्देवाच्या सान्निध्यामुळे प्रतिष्ठितपणा वाटतो. शिवाय बड्या समुदायांने ह्या जुगारांत एकाच वेळी पडण्यास संधि मिळत असल्यामुळे समुदायाच्या वेदोप वृत्तीचीहि भर व्यक्तीच्या वेदोप वृत्तींत पडत असते. पराक्रमी व उद्योगी पुरुषाला वेदोप वृत्तीची तरतूद अल्प अंशाने उपभोगिली असतां तितकीशी त्रासदायक होत नाही. किंबहुना साहसी वृत्तीला असल्या तरतरीचे लहान सहान वळसेच उपयोगी पडतात असे ह्या जुगाराचे समर्थन करण्यांत येते. पण तरतरीची एकदां खालूच लागेल तर त्या न.दांत मनुष्य नि.मग्न होऊन त्याच्या संसात्ती राखरांगड होते ह्यांत संशय नाही ! शर्यतीच्या जुगारावर किंवा दारूवर जकात बसवून ह्या व्यसनांना आळा घालण्याचा प्रयत्न जर सरकारने केला तर त्याबद्दल सरकारास पाठिंब्याच विचारी लोकांनी दिला पाहिजे, पण इंग्लंडांत आज तशी स्थिति नाही. कॉन्सर्व्हेटिव पक्षाचे मंत्रिमंडळ व्यसनाला आळा घालण्याच्या सद्देतूने शर्यतीच्या जुगारावर कर बसवीत आंदे असें मुळीच नाही. पैसे गोळा करण्याचे एक साधन एवढ्याच दृष्टीने ह्या करारुडे मि. चर्चिल पहात आंदे. पण करामुळे जुगाराला थोडासा आळा बसल्याचाचून रक्षण नाही. हा लहानसा अळ.हि इंग्रजांना आज सोसवत नाही. पार्लमेंट सभेतील कित्येक कॉन्सर्व्हेटिव पक्षाचे प्रतिनिधी, सर्व लिबरल पक्ष, सर्व मजूर पक्ष आणि इंग्लंडचे सर्व लोकमत शर्यतीच्या जुगारावरील कराच्या विरुद्ध गेले आंदे. इंग्रजांच्या कुटुंबातील एका पवित्र भावनेला सरकार कोण धवा देणार अशा तऱ्हेची टीका ह्या करावर करण्यांत येत आंदे. घोट्यांची निपत्र चांगली व्हावी ह्या भावनेला धरून ह्या जुगाराची

* इंग्लंडची सद्दी संपत्ती

कोळशाच्या खाणीतील तंत्यामुळे इंग्लंडांत सार्वत्रिक संप सुरू झाली असून, कोळशाच्या खाणीविरोधरच आगगांड्या, मोठारी, वर्तमानपत्रे, वगैरे सर्व कारखाने बंद पडले आहेत. जे कारखाने चालू आहेत, तेथील नोकरांना कारखाना गाठण्यासाठी सात आठ मैल पायी चालवें लागत आहे. ह्यामुळे कारखाना उघडा असल्या तरी कामकाज काही होत नाही. सार्वत्रिक संपाचे संकट इंग्लंडवर ओढवल्यामुळे इंग्लंडची सद्दी संपत्ती असून इंग्रजी साम्राज्याच्या शेवटास आतां प्रारंभ झाला आहे, अशा तऱ्हेचे उद्गार फ्रेंच वर्तमानपत्रांनी ह्या प्रसंगी काढले आहेत! स्वतःचा मनातील इच्छेला अनुसरून फ्रेंच वर्तमानपत्रे टीका करीत आहेत; हें उघड होय. इंग्रजांची सद्दी संपत्ती व इंग्रजी साम्राज्य धिळ्यास जावें अशी इच्छा फ्रान्स, इटली वगैरे देशांची असणें अगदीं साहजिक आहे. आपल्या मनाच्या चष्म्याला अनुसरून बाहेरचा रंग मनुष्याला दिसत असतो. तेव्हां फ्रान्सला सांप्रतच्या संपांत इंग्लंडच्या दिनाश दिसावा, ह्यांत कांहीं नवल नाही. अमेरिकन वर्तमानपत्रे फ्रान्सच्या दृष्टीने ह्या संपाकडे पहात आहेत. इंग्रजी साम्राज्याचा दिनाशकाल जवळ आला आहे, असें ह्या संपामुळे त्यांना वाटत नाही. तथापि इंग्लंडच्या बुद्धीनें इंग्लंडला ह्यावेळीं धोका दिला, आणि इंग्लंडची अफळ चकली, असें अमेरिकेयें म्हणणें आहे. एखाद्या लढान किंवा मोठ्या लढाईला तोंड देऊन त्या आर्त्तावृत्ति बाहेर पडण्याची शक्ति इंग्रजी साम्राज्यांत धातू आहे, ह्यांत संशय नाही. पण इंग्लंडची बुद्धि चकल्यामुळे मोठ्या लढाईची ठेव

लागल्यासारखे आज इंग्लंडला झाले आहे! ह्या रूपाने नाही त्या रूपाने तरी इंग्लंडचे दुखणे बाहेर पडायचाचेंचें होतें, पण यादवीच्या रूपाने हा स्फोट झालेला असल्यामुळे संप मोडून स्थिरस्थावर झाल्यावरहि ह्या दुखण्याचे अनिष्ट परिणाम इंग्लंडला फार दिवस भोगावे लागतील, ह्यांत संशय नाही, महायुद्धामुळे पैशाचा चुराडा होऊन जर्मनीला दिवाळें काढावें लागलें; फ्रान्सलाहि पैशाच्या टंचाईच्या भोवऱ्यांत गेरगर फिरावें लागलें; इटलीमध्ये लढवय्या पक्षांच्या जबरदस्तीमुळे मजुरांची वडें बंद पडली; इंग्लंडने इतके दिवस अन्नाने काढले, पण इतर राष्ट्रांप्रमाणे इंग्लंडनेहि आज आपली अन्न गमावली आहे! महायुद्धाच्या अखेरीस इंग्लंडने जर जबाबदारीनें तुर्की साम्राज्य खाऊन टाकलें असतें आणि माजी मुख्य मंत्री मि. लॉर्डेड जॉर्ज ह्यांना टर्कीच्या लढाईत शोषत्रास कोट रुपये उधळण्यास जर परवानगी दिली असती तर परफ्याच्या घांता स्वतःच्या वेष्टाराना जेवूं घालण्याची व्यवस्था इंग्लंडला करता आली असती, कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षानें मि. लॉर्डेड जॉर्ज ह्यांना घोट्यावरून खाली ओढले, पण कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिवासाळूड होण्याबरोबर उद्योगधंद्याच्या खालावलेल्या स्थित्याची कशी टफर घाब्याची हा प्रश्न कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षापुढें आला आणि मि. बाल्डविन ह्यांना बापरल्यासारखें होऊन गुंभंरधित व्यापाराचें तरे मि. बाल्डविन ह्यांनी मान्य केळें, त्याबरोबर पुन्हां दुमरी निवडणूक होऊन मजुरांचा पक्ष एक वर्षभर अधिवासरूड झाला, मजुरांचा पक्ष मोर्शेसिस्ट मतांद्द्वे बळग आहे आणि रशियाशी शेर संपादन करून इंग्लंडच्या व्यापारात नवें रूप उदरत करित आहे, असें फूडून कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षानें पुन्हां निवडणुकीचा प्रसंग आणला आणि मि. बाल्डविन पुन्हा मुख्य मंत्री झाले, रशियाला बाळीत टाकावयाचें, चीनमध्येहि रशियाची शंजव रहावयाचें, आणि युरोपांतलां गर्वाना

रशियावर बहिष्कार घालण्यास लागून रशियाची खोड मोडण्याची, हीं धोरणानें कॉन्ग्रॅस्हेंटिव्ह पक्ष वागूं लागल्यानें युरोपखंड स्थिररथावर होईना आणि इंग्रजी व्यापाराची सोय लागेना अशी स्थिति प्राप्त झाली ! इंग्लंडला दरसाल ३० कोट पाँड म्हणजे साडेचार अब्ज रुपये अन्नसामग्रीवृत्ति परदेशांना द्यावे लागतात. साडेचार अब्ज रुपये इंग्लंड कसें देतें ? परदेशांत इंग्लंडनें गुंतविलेले भांडवल, इंग्लंडनें गुंतवलेल्या भांडवलावरील व्याज, बदर भांडवलाच्या कारखान्यांतील इंग्रजी नोकरांची पेन्शनें व शिल्क, परदेशींच्या राज्यकारभारांतील इंग्रजी नोकरांची पेन्शनें व शिल्क, इंग्रजी जहाजांकडून जगभर होत असलेल्या व्यापाराच्या ने-आणीतील इंग्रजांचा फायदा व शिल्क, ह्या रूपांनें अन्नसामग्रीचा मोबदला देण्यांत येतोच; पण त्याशिवाय दगडी कोळसा, लोखंड, पोलाद, आगगाड्यांची यंत्रे, जहाजे, रूत व फायड ह्या मालाच्या रूपांनें अन्नसामग्रीचा मोबदला देण्यांत येऊन इंग्लंडला फायदा चांगला मिळतो. पण दगडी कोळसा, लोखंड व पोलाद व त्यावरोधर रूत व फायड ह्या जिनसासंबंधानें परदेशच्या भावादीं इंग्लंडला आज टक्कर देवत नाही. त्यामुळे अन्नसामग्रीकरिता साडेचार अब्ज रुपये दरसाल कसे भरावयाचे, ह्याची काळजी इंग्लंडला लागली आहे. इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या खाणींतून पंचवीस कोट टन दगडी कोळसा दरसाल बाहेर पडतो. ह्यापैकी तीन चतुर्थीस माल इंग्लंडांतच पडतो, याकीच्या एक चतुर्थीस मालाला युरोपखंडांत गिन्दाईक नसल्यामुळे खाणीतील मजुरांना पोटभर मजुरी देण्याचें सामर्थ्य इंग्लंडच्या कारखान्यांचे अगोरी राहिलेले नाही. इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या खाणींनी ही स्थिति पाहिली अगता इंग्लंडच्या शरीराच्या कोठे तरी मोठा रोग झालेला आहे असें म्हणणें भाग पडतें ! इंग्लंडांत योग्य पीक उत्पन्न होण्यासारखा व पाण्याचा पुरवठा अगोरेच्या जमिनी अगोरा पडल्यानें आणि इंग्लंडनें

साडेचार अब्ज रुपयांची अन्नसामग्री परदेशांत खरेदी करावी हा न्याय तरी कोठला ! इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या खाणींचे इतके निरनिराळे विभाग आहेत की, एकंदर पंधराशें बोर्डातील निरनिराळे सूत्रचालक ह्या खाणींच्या बोकांडीं वसले आहेत असें म्हणतात ! हिंदुस्थानातील शेतीचे जसे सहान-सहान विभाग पडले आहेत तसे इंग्लंडच्या खाणींचे पंधराशें विभाग आहेत. परदेशी मालाशी टक्कर देण्यास असले विभाग मोडून खाणींचे मोठमोठे गट बनविल्याशिवाय व यंत्रांत दुरुस्ती केल्याशिवाय सोय नाही, अशी इंग्लंडच्या खाणींची नाडीपरीक्षा करण्यांत आली आहे. ह्या नाडी-परीक्षेच्या रिपोर्टांला पुढें यावयास एक वर्ष लागलें आणि एका वर्षांत पंधरा कोट रुपयांची मदत सरकारी तिजोरीला करावी लागली. मोठे गट पाडून नवीं यंत्रे आणून तरी मजुरांना पोटभर मजुरी मिळेलच अशी खात्री फोणास वाटत नसल्यामुळे मजुरांनी मजुरी कमी घ्यावी असें टुमणें मजुरांच्या मार्गें लावण्यांत आलें, आणि शेवटीं सार्वत्रिक संपाचा प्रसंग ओढवला ! मजुरांची मजुरी कमी करण्याचा हद्द कॉन्सर्व्हेंटिव्ह पक्षाचा आहे. मजुरी कमी केल्याशिवाय शेतकीसंबंधानें आपलें वस्तान कॉन्सर्व्हेंटिव्ह पक्षास नीट बसवितां येत नाही. टर्कीचे राज्य घशांत टाकून जें वस्तान बसविण्याचा मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांचा हेतु होता तेंच वस्तान बसविण्याचा हेतु मजुरांच्या मजुरीवर हला चढविण्यांत कॉन्सर्व्हेंटिव्ह पक्षाचा आहे. तुर्की लढाईसारखीच ही लढाई आहे. मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांनी तुर्की लढाई मुरू केली असती, तर इंग्रजांची सद्दी संपली, असें फ्रान्स किंवा इटली ह्यांना वाटलें नसतें. पण यादवीच्या स्वरूपाची संप्रतची लढाई असल्यामुळे आतां इंग्लंडची सद्दी संपली, असें इंग्लंडच्या प्रतिस्पर्धांस वाटल्यास तानहल त्यांस दोष कसा देता येईल ?

* टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता

देशोद्वारे प्रवीणं टिळक-मुचरितं

ध्यायते तद्वरेण्यम् ।

उद्दीप्तं राष्ट्रभक्त्या जनपदहृदयं

यस्य कारानिवासैः ॥

बद्धाकांक्षः स्वराज्ये परिणतवचसा

भारतो यस्य जातः ।

हृदयो गीतारहस्ये विमलयतु

गुह्यो धियो लोकरुमान्यः ॥

काँग्रेसच्या विरुद्ध नोकरीवाल्या पक्षातें जें निशाण उभारलें आदि त्या निशाणाच्या बुडाशीं रिस्पॉन्सिब्ल कोऑपरेशन किंवा प्रतियोगी सहकारिता हें तत्त्व प्रमुख आहे, लो. टिळक ह्यांनीं अमृतसरच्या काँग्रेसला जा अगतां वाटेंत वादग्रहांना तार करून प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व पुढें आणलें आणि त्या तत्त्वाला धरूनच आजचा नोकरीवाल्यांचा कार्यक्रम आंखलेला आहे आणि लो. टिळक जर ह्यात अगते तर त्यांनीं हाच कार्यक्रम आज उचलला अगता असें नोकरीवाल्या पक्षाचें म्हणणें आहे! लो. टिळक ह्यात अगते तर पाप दाळें अगते हा पाद पालीत यशस्वी हंशीळ नाही. प्रसंगानुसार राजकीय परिस्थिति जयजशी बदलते तशासे राजकारणहि बदलत जातें, तथापि राजकारण बदलत अगतांना मुद्दा तत्त्वाकडे कुर्या फेर्यानें मोठी दानि हंनि! लो. टिळक ह्यांच्यासारख्या विभूतींच्या पुण्याभिच्या किंवा जयंतींच्या समारंभाचे वेळीं प्रथम राजकीय

तसें त्यांच्या चरित्रांत कशी गोवळेलीं आहेत आणि त्यापासून प्रोत्साहन
 आपण कसे घ्यावे एवढेंच त्यांच्या अनुयाय्यांनी पहाण्याचें असतें. लो. टिळक
 ह्यांच्या चरित्राकडे पाहिलें असतां महा मां गांधी यांच्या असहकारितेचाच मार्ग
 आजच्या घटकेसहि त्यांना पसंत पडला असता यांत संशय रहात नाही.
 कारण आरंभापासून इतीपर्यंत त्यांचें चरित्रच असहकारितेनें भरलेलें आहे;
 तथापि लो. टिळक आज म. गांधींच्या वाजूचे झाले असते, किंवा
 दे. केळकर ह्यांच्या वाजूचे झाले असते हा वाद एका दृष्टीनें आज गौण
 समजला जात आहे. तेव्हां तो वाद एका वाजूला ठेवून रिस्पॉन्सिब्ल कॉऑ-
 परेशन उर्फ प्रतियोगी सहकारिता आणि कॉंग्रेसचें धोरण ह्यासंबंधानें,
 त्यांचीं मतें इंग्लंडांतून आल्यापासून म्हणजे डिसेंबर-जानेवारी १९१९-२०
 पासून जून १९२० अखेरपर्यंत कोणतीं होतीं हें केसरीमधील त्यांच्याच
 लेखांवरून व भाषणांवरून त्यांच्या जयंतीच्या व पुण्यतिथीच्या निमित्तानें
 वाचकांपुढें ठेवण्याचें योजलें आहे. अमृतसरच्या कॉंग्रेसहून परत आल्यानंतर
 लो. टिळक ह्यांनीं ता. १९ माहे जानेवारी १९२० च्या केसरीचे
 अंकांत “कॉंग्रेसचा तिहेरी लढा” आणि “वादशहास टिळकांची तार
 आणि तिचे तारखटलेले टीकाकार” असे दोन लेख प्रसिद्ध केले आहेत.
 जून १९२० अखेरपर्यंत रा. खाडिलकर केसरीचे संपादक होते आणि
 त्यावेळीं लो. टिळकांनीं स्वतः रिस्पॉन्सिब्ल कॉऑपरेशन उर्फ प्रतियोगी
 सहकारिता आणि अमृतसरच्या कॉंग्रेसचें धोरण ह्यासंबंधानें स्वतः लेख
 लिहून व केसरीत प्रसिद्ध झालेलीं भाषणें नीट तपासून लो. टिळक यांनीं
 आपल्या मतांचा उद्‌घोष केलेला आहे. प्रतियोगी सहकारिता हा शब्द
 वॅ. वॅपटिस्टा ह्यांनीं प्रथम कसा सुचविला व होमरूल स्पेशलमध्ये हजर
 असलेल्या वॅ. वॅपटिस्टा, दे. केळकर, रा. व. चिंतामणराव वैद्य,
 दे. गंगाधरराव देशपांडे वगैरे पुढाऱ्यांनीं वादशहास पाठविलेल्या तारेस

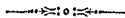
संमति कशी दिली इत्यादि गोष्टीं सांगून लो. टिळक ह्यांनीं रित्वां-
 न्निव्ह को-ऑपरेशन उर्फ प्रतियोगी सहकारिता ह्याचा अर्थ स्वतः
 येणेंप्रमाणें दिला आहे. "Responsive (प्रतियोगी) हा शब्द सहकारितेला
 प्रायः लायीत नाहींत हें खरें, पण त्याचं कारणानुष्ठं प्रस्तुतच्या तारेतीत ह्या
 शब्दाकडे टीकाकारांचें विशेष लक्ष जावयास पाहिजे होतें. बादशाहाच्या
 जाहीरनाम्यांत सहकारित्याचा उपदेश नोकरशाही आणि प्रजा या दोबांशि
 केला होता. टिळकांच्या मते प्रजेस हा उपदेश करणें जरूर नव्हतें, कारण
 प्रजेच्या कल्याणाच्या गोष्टींत प्रजेनें आपण होऊन कधी अडथळा आणला
 नाहीं किंवाहुना आणणेंहि शक्य नाहीं, आज्ञार्थ जो अडथळा आणि विरोध
 झाला तो सर्व नोकरशाहीचा. ही नोकरशाही जर सहकारिता करावयास
 तयार असेल व करील तर त्याला प्रतियोगित्याच्या नात्यानें म्हणजे जन्म-
 चाला प्रतिजन्माव म्हणून लोकहि सहकारिता दावण्यास तयार आहे असें
 बादशाहास आश्वासन द्या, असा टिळकांच्या ह्या तारेचा अर्थ होता, पर
 एवढ्या खोल पाण्यांत शिरावें कोणी ? आख्याप्रमाणें टिळकहि अविचारी
 आणि घाईनें काम करणारे असतील अशा समजुतीनें टीकाकार टिळकांवर
 छुटून पडले आहेत. पण मूळ पायाच जेथें खोटा तेथें टीका तरी कशी खरी
 ठरणार ?... सहकारिता नेहमींच दोहों बाजूंकडे सापेक्ष असते, त्यांतून जी
 गोष्ट प्रजेच्या कल्याणाची तीत सहकारिता करा हें प्रजेस सांगायलासच
 नको. स्वतःच्या कल्याणास आटकाठी घालणारा मनष्य पक्ष समजला

लो, टिळक ह्यांनीं रगतः त्रिहितेन्या केवांत राष्ट्राणें गांडला आदें, अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये नेमस्तांनीं भाग घेतला नाहीं, कलकत्त्यास त्यावेळीं त्यांनीं आपली निराळी परिपद भरविली, मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजेच सरकारचा गिस्पेन्स ऊर्फ सहकारिता असें समतून गिस्पेन्सिबद्ध को-ऑपरेशन सरकारची करतां याविं म्हणून नेमस्तांनीं काँग्रेसमधून फुटून कलकत्त्यास स्वतंत्र परिपद भरविली, तथापि नेमस्तांशीं रांगतमत करून “विझांटवाई व त्यांचे वट्टे वल्याण” ह्यांनीं नेमस्तांच्या तर्फेचा ठराव काँग्रेसपुढें मांडला ! पं. मदन मोहन व म. गांधी ह्यांच्या मनांत त्यावेळीं मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे सरकारनें पुढें केलेला हात असेंच होतें, आणि त्या समजुतीला अनुसरून लो, टिळक व देशबंधु ह्यांच्या पक्षास पं. मदन मोहन विरोध करित होते. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचा कायदा पास झाला तरी नोकरशाहीला एकसारखा विरोध करून कौन्सिलांत व कौन्सिलावाहेर टफर देण्याची आपली चळवळ काँग्रेसनें बंद पाडतां कामा नये व असली टफरीची चळवळ चालविली असतां साम्राज्यांतर्गत संपूर्ण स्वराज्य आपणांस दहा वर्षांच्या आंत प्राप्त होईल अशीं रोलाडोक तत्त्वं काँग्रेसपुढें व लोकांपुढें मांडून लो, टिळक व दे. वं. दास ह्या दोघांनीं त्यावेळीं राष्ट्रीय पक्षाचा शेंडा उभारला होता. आज तुम्ही टफरीची चळवळ जर सोडून दिलीत, तर दहा वर्षांच्या आंत संपूर्ण स्वराज्य तुम्हास मिळावयाचें नाहीं, इतकेंच नव्हे तर सुधारणांचा दुसरा हप्ता दहा वर्षांचा पुढेंहि यावयाचा नाहीं, हा लो, टिळक ह्यांचा युक्तिवाद म. गांधी व पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांना पटून मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे सरकारचा सहकारितेचा हात नव्हे आणि त्यासंबंधानें प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व लागू करण्याचीहि जरूरी नाहीं असें अखेरीस अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये ठरलें. प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व

मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांना लागू करणारे विज्ञांटवाईचे व पं. मदन मोहन मालवीयांचे ठराव होते म्हणून त्यास कसून विरोध करणे काँग्रेसमध्ये भाग पडले, असा स्पष्ट खुलासा लो. टिळक ह्यांनी आगल्या लेखांत केलेला आहे. ह्यावरून प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वाची कांस घेऊन नेमस्तांप्रमाणे किंवा विज्ञांटवाईच्या म्हणण्याप्रमाणे दिवाणांच्या जागा स्वीकारणे लो. टिळक ह्यांना केव्हांहि समंत नव्हते असेच सिद्ध होत आहे. दे. केळकर आज ज्या मतांचा पुरस्कार करित आहेत तीं मते अमृतसरच्या काँग्रेसच्या घेऊं विज्ञांटवाई व नेमस्त पक्ष ह्यांची होती. हीं मते हाणून पाडण्यासाठी अमृतसरच्या काँग्रेसच्या घेऊं लो. टिळक, दे. वं. दास ह्यांनी अत्यंत परिश्रम करून काँग्रेसमध्ये विजय मिळविला. ह्या विजयामुळे अमृतसरच्या काँग्रेसनंतर जून अखेरीस आजारी पडेपर्यंत म्हणजे बनारसची ऑ. इं. कां. कमिटी होऊन जाईपर्यंत लो. टिळक विज्ञांट पक्ष व नेमस्त पक्ष ह्यांजवर एकसारखे तुटून पडत होते. नोकरशाहीशी सहकारिता करूं नये म्हणून व मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे नोकरशाहीपुढे केलेला हात धासं समजण्यांत येऊं नये म्हणून, लो. टिळक ह्यांनी शरीर अस्वस्थ व्यक्तींदि जे एकसारखे परिश्रम केले त्या परित्रमांना धाव्यावर बसवून देशमंजत केळकर आज विज्ञांटवाई व नेमस्तांना मिळाले आहेत ।

* बंगालस्थाना आणि खादी

लोहमान्य टिळक ह्यांच्या पुण्यतिथीच्या समारंभात उद्देखून म. गांधी ह्यांनी महाराष्ट्रास पाठविलेल्या संदेश फार महत्त्वाचा आहे. स्वराज्य हा गांधी जन्मतिथी हफ्त आहे आणि स्वराज्य मी मिळवीनच, ह्या महामंत्राचा उपदेश लो. टिळक ह्यांनी महाराष्ट्रास व सर्व हिंदुस्थानात केला आहे. ध्येयाची जाणीव व ध्येय गांठण्याचा निश्चय, ह्या दोन भागांचा सनातन लो. टिळक ह्यांच्या महामंत्रांत दाखविला आहे. आपल्या लोकांवर लो. टिळक ह्यांचा विश्वास फार होता. इतरांनी कांहीं म्हटलें तरी आपले लोक स्वराज्य चालविण्यास पात्र आहेत, अशी लो. टिळक ह्यांची खात्री होती. स्वराज्य चालवावयास जरूर तें मनुष्यबळ, जरूर तेवढें द्रव्यबळ व त्रायक बुद्धिबळ हिंदुस्थानाभावीं आहे, ह्या विषयी लो. टिळक ह्यांना पिलकूल सशय वाटत नव्हता. मुसलमान काय किंवा हिंदु काय दोघांच्याहि अंगी ऑर्गनायझिंग पॉवर उर्फ संघशक्ति आहे, इतिहासात हे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. दिल्लीपासून दक्षिणेंत व दक्षिणेंतून दिल्लीस त्यांनी लाखों सैन्य नेले आहे व आपले आहे. संघशक्तीशिवाय ह्या गोष्टी होऊं शकत नाहीं. व्यापारी धोरणाचें द्रव्यबळ व यांत्रिक शक्तीची लढाई, ह्या दोन बाबींच्या आधारासुळें इंग्रजांचें बरतान हिंदुस्थानांत बसलें, पण ह्या दोनहि बाबी अशा आहेत की स्वराज्याची संधी मिळाली असतांना एकदोन शिष्टांच्या अववाशांत या दोनहि बाबींभ्रंवाचें दैगुण्य हिंदी पुढ्याच्यांस सहज काढून टाकतां येण्यासारखें आहे. कोमेरुच्या राजकीय चळवळीच्या संस्थांवर हद्द विश्वास ठेवून स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ह्यांची कास धरली

असतां, स्वराज्य मिळण्याचा निश्चय सफल झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असा लो. टिळक यांचा कार्यक्रम होता. स्वदेशी व वरिष्कार ह्या दोन चळवळींचा उपयोग इंग्रजांच्या व्यापारी धोरणास व यांत्रिक शक्तीस तोंड देणारी नवी शक्ति उत्पन्न करण्याकडे लो. टिळक करीत असत. लो. टिळक ह्यांच्या मार्गानें चळवळ केली असतां राष्ट्र जागें होऊ शकते व इंग्रजांच्या शक्तीचा पाया डळमळ लागतो, तसा अनुभव म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळीं सर्वांना आला, पण स्वदेशीची चळवळ काय, वरिष्काराची चळवळ काय किंवा असहकारितेची चळवळ काय, हरएक प्रकारची चळवळ मोठ्या लष्कराप्रमाणें पोटावरच चाळत असते. पोटावर चालल्याशिवाय जोराचें धिमें पाऊल पुढें पडत नाहीं. पायाज्या चालवयास लावणारी शक्ति पोटांत आहे. अर्गनायशिंग पाँवर किंवा संघशक्ति केवढीहि मोठी असली तरी पोटावर चालतां येईनासें झालें म्हणजे पाय लटपटू लागतात आणि जगांतीक अत्यंत संघटित व शूर लष्करालाहि माघार खावी लागते, हें महानुद्घांतील जर्मनीच्या पराभवानें सर्वांच्या निदर्शनास चांगलें आणलें आहे! राष्ट्रीय समेची शक्ति पोटावर कशी चालू शकेल, हा राष्ट्रापुढे आज मुख्य प्रश्न आहे. हिंदुस्थानांतील मोठ्या कंगालखान्याच्या पोटापाण्याच्या प्रश्नाशीं जर राष्ट्रीय समेची चळवळ संलग्न झाली नाहीं, तर दोन चार वर्षांच्या तडफेशिवाय अधिक महत्त्वाचे हत्यार राष्ट्रीय समेच्या हातीं कधीहि दिसणार नाहीं. दोन चार वर्षांची तडफ इंग्रजी मुसही जिरवूं शकतात, असा राजकीय चळवळीचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांचा इतिहास आहे. ह्या दिशेनें दोन चार वर्षांची तडफ दाखवावी आणि तडफ बंद होऊं लागली म्हणजे थोडा वेळ स्वस्थ वचून पुन्हां दुसरी संधि साधून अवचित निराश्रयान दिशेनें तडफेची त्याट उमळावी, असा क्रम राजकीय चळवळींत एकसारखा दिसत आहे. तडफेचा किंवा लढायाचा

काळ असा बदलावयाचाच, काळहि बदलावा लागतो व स्थानहि बदलावे लागते, व तसें करतांना सेनानायकाची चतुराई दिसून येते. काळ व स्थान बदलावाच लागतो. सेनानायकाची अक्कल तेथें चालूं शकत नाही. युद्धाची सामग्री व पोटावर चालण्याची राष्ट्राची शक्ति ह्या दोन गोष्टींचा बंदोबस्त मुत्सद्यांनीं करावा लागतो, आणि तसा बंदोबस्त झाला नसल्यास सेनानायकाचें तेज किफें पडतें ! ' स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे ' ह्याची जाणीव राष्ट्राला होऊं लागली आहे. प्रत्येक तडफेच्यावेळीं ह्या जाणिवेचा पत्तारा अधिकाधिक वाढत गेला आहे. गोरगरिवापर्यंत ही जाणीव पसरवून इंग्रजांच्या बरोबरीचे आम्ही आहोंत असें बहुजन समाजासहि म. गांधी ह्यांनीं पटविलें आहे. स्वराज्याची इच्छा गोरगरिवांनाहि उत्पन्न झाली आहे. पण तें स्वराज्य मी मिळवीनच, हा निश्चय बहुजन समाजाचे दृष्टीस पडत नाही ! असा निश्चय करण्यास बुद्धिमत्तेमुळे बहुजनसमाज असमर्थ आहे, अशांतला भाग मुळींच नाही. बुद्धीनें समजतें पण निश्चय करून त्याप्रमाणें वागणें होत नाही. ह्याचें कारण हिंदुस्थानदेश बडा कंगालखाना झाला असून, गोरगरिवांना आपल्या पोटावर राष्ट्राची संघशक्ति वाहून नेतांना किंवा राष्ट्राकरितां पोटावर चालतांना अत्यंत कठीण पडतें, हें होय ! शरीर रोजच्या रोज एकवेळेलाहि नीट रीतीनें पोषणें ज्याच्या पोटाला संकटाचें असतें त्यांच्या हातून स्वतःच्या शरिराकरितां नव्हे तर राष्ट्राच्या शरिराकरितां पोटावर चालणें कसें शक्य होईल ? राष्ट्रकल्याणाकरितां पोटावर चालण्याची कसरत सर्व राष्ट्राला राष्ट्रीयसभेनें शिकविणें आज माग आहे. स्वराज्याचा मार्गानें चालणें असतांना, राष्ट्र पोटावर चालूं शकेल अशी युक्ति अंगरुपां आपल्याशिवाय, एखाद दुसऱ्या तडफेशिवाय स्वराज्यदृष्टीनें दृष्ट्याल राष्ट्रीय सभेला दाखवितां थावयाचें नाही. स्वदेशी व यहिष्कार ह्या दो. दिवक ह्यांच्या चळवळींनुच तादीची चळवळ म. गांधी ह्यांनीं

काढली असून, स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, ह्या महामंत्राची पूर्तता खादीच्या मार्फत मी स्वराज्य मिळविणारच, ह्या उत्तरार्धानें म. गांधी करीत आहेत. खादीची चळवळ गोरगरिवांना पोटावर चालण्यास कशी शिकवते व गोरगरिवांमध्ये स्वाभिमान उत्पन्न होण्यास ह्या चळवळीचा फायदा किती होतो, हे बंगाल्यांत सर पी. सी. राय, बिहार प्रांतांत बाबू राजेंद्रप्रसाद, कर्नाटकांत दे. गंगाधरराव देशपांडे व मद्रासचे बाजूला दे. राजगोपाळान्चारियर ह्यांनी खादीच्या चळवळीला गेल्या चार सहा महिन्यांत दिलेल्या संघटित स्वरूपावरून सहज लक्षांत येणारें आहे. गोरगरिवांना राष्ट्रीयसभेच्या स्वराज्याशी व लो. टिळक ह्यांच्या महामंत्राशी संलग्न करता येतें, हें चारपांच प्रांतांत प्रत्यक्ष कृतीनें वरील पुढान्यांनीं सिद्ध केले आहे. प्रयोगाच्या अवस्थेंतून खादी आज बाहेर पडली आहे व प्रत्यक्ष काम कोणत्या स्थितींत किती होऊं शकतें हें कोणास महाराष्ट्रांत पहावयाचें असल्यास वेळगांवास दे. गंगाधरराव देशपांडे ह्यांना भेटले असतां त्यांचें कार्य डोळ्यांनीं पाहून सर्व शंका दूर होणाऱ्या आहेत. खादीच्या चळवळीवर कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेची पूर्ण श्रद्धा असल्यामुळे कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेला धरून चाललेल्या निवडणुकीच्या चळवळीतहि खादी प्राधान्येंकरून दिसावी, हें सहाजिक आहे. खादीची चळवळ शेतकऱ्यांत व खेड्यागाड्यांत यशस्वी होऊं शकते, ह्यांत संशय नाही. शहरांतल्या लोकांनीं खादी वापरण्याचा जर निश्चय केला तर राष्ट्रीय सभेच्या ह्यापुढील एखाद्या तडफेच्या लाटेच्या प्रसंगी पोटावर चालण्याची कला राष्ट्रास साध्य होऊन, राष्ट्रीय सभेच्या स्वराज्यासंबंधाची ह्यापुढील लाट यशाला नेऊन पोचविण्याइतकी दमदार ठरणार नाही काय ?

* दरिद्र नारायण

हिंदु-मुसलमानांच्या वेकीसंबंधानें लाला लजपतराय व काँग्रेस पुढारी पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांजमधील तंट्यांत पडून महात्माजींनी निवडणुकीच्या वेळीं शांति-द्वेषास आळा घालावा म्हणून महात्माजींना केलेल्या विनंतीत महात्माजींचें उत्तर आम्ही कालच्या अंकांत प्रसिद्ध केलेच आहे. येत्या निवडणुकीच्या वेळीं शांतिद्वेषाची छाप निवडणुकीवर पडणार असें सर्वांचें भाकीत आहे. नोकरशाहीला हें पाहिजेच आहे. शांति-विषयक मतदारांचे संघ मोडून टाकल्याशिवाय ही आपत्ति टळणार नाही. शांति-विषयक मतदारांचे संघ ज्यावेळीं मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड कायद्यांत शिरले, त्याचवेळीं ह्या आपत्तीस सुरवात झाली. असहकारितेची चळवळ जोपर्यंत जोरावर होती, तोपर्यंत ह्या आपत्तीचें स्वरूप पूर्णपणें लोकांच्या समोर आलें नाहीं; पण सधर चळवळीचा जोर कमी होण्याबरोबर नोकरशाहीनें गेल्या तीन वर्षांत ह्या आपत्तीस चांगले पोसले असून, निवडणुकीच्या वेळीं ह्या आपत्तीचा पगडा किती वसतो, ह्यासंबंधानें पुष्कळांना चिंता उत्पन्न झाली आहे. मुसलमानांनीं शांति-विषयक भांडणांचा पूर्ण फायदा घ्यावा, असें पंजाबांत व बंगाल्यांत ठरविलें असून लाला लजपतराय वगैरे हिंदूंचे पुढारी शांति-विषयक तंट्यांना पुढें करून त्याच जोरावर निवडणुकी लढूं पहात आहेत. स्वराज्याचा झेंडा लाला लजपतराय ह्यांनीं आजन्म हातीं धरलेला आहे, तेव्हां ते स्वराज्याविषयी उदासीन आहेत असें महात्माजी म्हणूं शकत नाहींत. स्वराज्य लयकर मिळणार असें मुसलमानांनादि वाटा असल्यामुळें आपल्या चाटणीला स्वराज्याचे जेवढे फायदे येतील तेवढे

फायदे पदरांत पाडून घेण्याची मुसलमानांची घडपड आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतारांच्या वादांत हाच मुद्दा आहे. राजाश्रयाची वांटणी कशी करावयाची, ह्या धोरणाने हे सर्व वाद चाललेले आहेत. हे वाद बरेच विकोपास गेले असल्यामुळे महात्माजींना स्वतःच्या मध्यस्थीचा कांहीं उपयोग होईल असे वाटत नाही. हिंदूंनी हा वाद सोडून द्यावा तर त्यांच्याकडे दुर्बलतेचा दोष येतो. दुर्बलता स्वीकारण्यापेक्षा लढण्याची तालीम करणे कांहीं वाईट नाही, असे महात्माजींचे मत आहे. मुसलमानांना व ब्राह्मणेतारांना स्वराज्य नको आहे असे नाही. पण राजाश्रयाचा फायदा आज पाहिजे आहे. काँग्रेस राजाश्रयाचा फायद्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करण्यास लोकांना शिकवीत असून, पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचे व कानपूरच्या काँग्रेसचे धोरण हिंदु-मुसलमानांच्या वादातुळे एका बाजूस पडते की काय, अशी भीति कांहीना वाटत आहे. ही भीति निराधार आहे असे नाही; पण ह्या भीतीमुळे सांप्रतच्या लढ्यात आगण स्वतः पडवें, असे महात्माजींना वाटत नाही. जातिद्वेषाचे भांडण त्यांना नको आहे. जातिविशिष्ट अभ्युदय स्वराज्याची पायरी होय, असे समजून त्या दृष्टीने काम करणे इष्ट नाही असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे. शिवाय त्यांच्या स्वभावासहि हे काम बिलकूल मानवणारे नाही. तेव्हां हिंदु-मुसलमानांच्या तंट्यांत मन न घालण्याची आपली सांप्रतची प्रवृत्ति सोडून देण्यास ते तयार नाहीत. भांडण मिटवून असे सांगण्यापेक्षा भांडण विकोपास गेले असता कांहीं दिवस मध्यस्थी न करणे हेच योग्य होय. स्वराज्याची इच्छा जसजशी बळावत जाईल तसतशी असल्या भांडण्याचीहि प्रवृत्ति कमी झाल्यावाचून रहाणार नाही. आश्रमाच्या कामाकरता व प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरता महात्माजींनी आपले दारे बंद ठेवले आहेत. हे दारे पुन्हां निघाल्यानंतरहि हिंदु-मुसलमानांच्या तेढीसंबंधाने महात्माजी उद्योग करणार आहेत,

अशातला भाग मुक्तीच नाही. तो प्रथम मुक्ती त्यांनी स्वतःच्या चळवळीतून गाळून टाकला आहे. अहमृश्यता-निवारण, राष्ट्रीय शिक्षण व खादी एवढयःसंबंधाच्याच चळवळी त्यांनी आगल्याकडे घेतला अयून, काँग्रेसच्या चळवळीना पुढारीगणा स्वराज्य पक्षाकडेच त्यांनी दिला आहे. पं. मोतीलाल नेहरू व काँग्रेसचे इतर पुढारी कौन्सिलांत व कौन्सिलांचे बाहेर स्वराज्यासंबंधाने जें काम करीत आहेत, तें महात्माजींना नासत नाही. कौन्सिलांत काम करण्याची त्यांची स्वतःची इच्छा नाही आणि कौन्सिलांच्या द्वारे स्वराज्य मिळेल अशी त्यांची श्रद्धाहि नाही. बहुजन समाजांत वास करीत असलेला दरिद्र-नारायण जर खादीच्या आराधनेमुळे प्रसन्न झाला तर परदेशी कापडावरील बहिष्काराची तयारी झाली अशी महात्माजींची निष्ठा आहे. खादीची उत्पत्ती व खादीची विक्री ह्यांच्या संबंधाचीं कामें आतां व्यवस्थितपणें होऊं लागलीं असून, हें काम संघपणानें होत असलें तरी मजबूत आणि टिकाऊ स्वरूपाचें होत आहे, असा महात्माजींचा अनुभव आहे. खादीची उत्पत्तीहि वाढली आहे आणि विक्रीहि वाढली आहे. व्यवस्था आणि पद्धत उत्तरीकृत व विक्रीला लागली असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पूर्वापेक्षां चांगली खादी निघत आहे. बहुजनसमाज दरिद्री आहे आणि दारिद्र्यांतच स्वतःचा उद्धार करून घेण्याची जी शक्ति परमेश्वरानें ठेवली आहे ती शक्ति दरिद्री लोकांनीं आत्मयज्ञानें जर जागी केली तर दरिद्री लोकांतच परमेश्वरानें आसन येऊन पडल्यावांचून रहात नाही. दारिद्र्याचा महिमाच असा आहे. स्वतःची दुःखें स्वतःच निवारण करून घेण्याचें सामर्थ्य दारिद्र्यांत आहे. ह्या सामर्थ्यास दरिद्र-नारायण असें म्हणतात. ह्या दरिद्र-नारायणाची आराधना महात्माजींनीं आरंभली असून, आणखी दोन महिन्यांनंतर विधांतीचा काळ संपल्यावर ह्या दरिद्र-नारायणाचे आराधनेकरतां दोरे किंवा

निरनिराळ्या यात्रांचे प्रवास महात्माजी करणार आहेत. बहुजन समाज हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यापासून किंवा. शांतिद्वेषापासून अलिप्त आहे. बहुजन समाजातील दरिद्र-नारायण खादीच्या बाजूचा आहे. काँग्रेसचा पक्ष निवडणुकीत आज गुंग असत तरी उद्यां ह्या दरिद्र-नारायणाचीच सेवा करणे काँग्रेसच्या पक्षाचा भाग आहे. स्वराज्याची जाणीव जसजशी अधिक वाढत जाईल तसतशी दरिद्र-नारायणाची सेवा हितकर वाटू लागेल, आणि शांतिवैपम्य एका यात्रेस टेवण्याची प्रवृत्ति दिसू लागेल, ह्यात संशय नाही. आज ना. शास्त्री ह्यांच्यासारखे नेमस्तहि युरोपियनांचे शांतिविषयक मतदार संघ काढून टाका म्हणजे मुसलमानहि शांतिविषयक मतदार संघ काढून टाकण्यास तयार होतील, असें जोरानें प्रतिपादन करूं लागले आहे. दरिद्र-नारायण जसाजसा जागा होत जाईल तसतसें पुढाऱ्यांनाहि शांति-विषयक प्रभांकाडे दुर्लक्ष करणे मत्त्वाचें वाटू लागेल हें उघड आहे. खादीच्या मार्फत दरिद्र-नारायणाची उपासना करणारांनीं हिंदु-मुसलमानांच्या तेढीस पाज्जील महत्त्व देऊं नये आणि ह्या तेढीमुळे सर्वच घर कोसळते कीं काय अशा भीतीनें गांगरून न जातां निवडणुकीच्या वेळ. खादीला अनुकूल असलेल्या काँग्रेसच्याच पक्षास आपलीं मते देण्यास तयार व्हावें, हाच सांप्रतच्या शांति-द्वेषाच्या प्रसंगी खऱ्या देशभक्तीचा मार्ग आहे.

* साम्राज्य आणि हिंदुस्थान

इंग्रजी साम्राज्यांतील प्रमुख वसाहतींना साम्राज्य परिपदेमध्ये बरोबरीचा दर्जा देऊन व परराष्ट्रांत आपले वकील नेमण्याची परवानगी देऊन इंग्लंडने आपल्या साम्राज्याची वाटणी निरनिराळ्या भाऊवंदांत आज करून टाकली आहे. गोडीगुलावीने अशी वाटणी केल्यामुळे एकमेक एकमेकांच्या मदतीस संकट-समयी आणि नेहमीच्या व्यवहारांत पुढे येतील अशी इंग्रज मुत्सद्यांची अटकळ आहे. या अटकळीसंबंधाने अमेरिका व फ्रान्स येथे निग्निराळीं मतें प्रसिद्ध झालीं आहेत. गोडीगुलावीच्या ह्या विभक्तपणामुळे इंग्लंडची शक्ति वाढेल असें अमेरिकेंतील कांहीं पत्रांचें म्हणणें आहे. गोडीगुलावीच्या ह्या विभक्तपणाकडे पाहिलें असतां अमेरिकेचा देखील इंग्रजी साम्राज्याचा घटकावयव समजण्यास हरकत नाही, अशी कांहींची टीका आहे. महायुद्धाच्या वेळीं अमेरिकेनें इंग्लंडला मदत केली. अमेरिका जर इंग्लंडच्या वतीनें महायुद्धांत पडली नसती तर महायुद्धाचा निकाल इंग्लंडच्या विरुद्धच झाला असता. इंग्लंडच्या सर्व दोस्तांना अमेरिकेनें जर भले मोठे कर्ज दिलें नसतें तर जर्मनीची सरदारी रणांगणावर खात्रीनें झाली असती. अमेरिकेनें इंग्लंडला एवढी मोठी मदत कां केली? इंग्रजी भाषा, इंग्रजी संस्कृति आणि इंग्रजी रक्त ह्या यंधनांनीं अमेरिका इंग्लंडशीं जलदली गेलेली आहे. इंग्रजी भाषा, इंग्रजी संस्कृती व इंग्रजी रक्त यांजवर जेव्हां जेव्हां संकट येईल, तेव्हां तेव्हां अमेरिका इंग्लंडच्या मदतीस धांवल्याधांचून रहाणार नाही. इंग्रजी संस्कृतीच्या दृष्टीनें विचार केला असतां आज अमेरिका, इंग्लंड व इंग्लंडच्या पगाहतीइतके देण मिळून इंग्रजी साम्राज्य होय असें म्हणणें भाग पडतें,

आणि हे भले मोठे इंग्रजी साम्राज्य फ्रान्स, जर्मनी, इटली-वगैरे युरोपियन राष्ट्रांच्या सामान्य संस्कृतीला आशियाटिक राष्ट्रांविरुद्ध उचलून धरणारे असल्यामुळे युरोपियन राष्ट्रे इंग्रजी साम्राज्याला आशिया खंडांत व इतर ठिकाणी धोका आणू इच्छित नाहीत. युरोपियनांची संस्कृति व इंग्रजांची संस्कृती असे दोन विभाग स्वतंत्र असून, महायुद्धामुळे इंग्रजी संस्कृति आज जगांत मुख्य झाली आहे. हा इंग्रजी संस्कृतीच्या दृष्टीने इंग्रजी मुत्सद्दी स्वतःच्या साम्राज्याकडे पहात असल्यामुळे, स्वतःच्या वसाहतींना बरोबरीचा दर्जा देण्यास आणि अमेरिकेच्या कक्षेत कांहीं वसाहती फिरू लागल्यास त्यांना अडथळा न करण्यास तयार झाले आहेत. अमेरिका बंड करून इंग्रजी साम्राज्यांतून फुटून गेली तरी अखेरीस महायुद्धाच्या वेळी उपयोगी पडली, असा इंग्रजी मुत्सद्द्यांना अनुभव आलेला आहे. मग बरोबरीचा दर्जा देण्याचे नाकारून वसाहतींना तरी नाखूप कां करा, अशी इंग्रजी मुत्सद्द्यांची विचारसरणी आहे. अमेरिकेच्या महायुद्धांतील मदतीने इंग्रजी संस्कृतीचा जो प्रभाव एकदम दृष्टीस पडतो, तो प्रभाव म्हणजे इंग्रजी साम्राज्याची नेहमीची शक्ति नव्हे आणि त्या प्रभावाला अनुसरून जर वसाहतींचा विभक्तपणा मान्य करण्यांत आला तर इंग्रजी साम्राज्य केवळ शब्दांत शिष्टक रहाते, अशी फ्रेंच पत्रांची टीका आहे. लंडन शहर महायुद्धापूर्वी जगाच्या सावकारांचे माहेरघर होते. आज महायुद्धानंतर जगाची सावकारी अमेरिकेकडे गेली आहे, तथापि वसाहती व हिंदुस्थान ह्यांना पुरण्याइतकी सावकारी लंडनांत अद्याप शिष्टक आहे. संपामुळे, उद्योगधंद्यांतील विच्छेदाट्यामुळे आणि वसाहतींच्या वाढत्या संपत्तीमुळे लंडन शहरची सावकारी जसजशी नष्ट होत जाईल, तसतशी व्यवहारांतील वसाहतीवरील इंग्लंडची छाप नाहिशी होईल, असे फ्रेंच पत्रांचे म्हणणे आहे. वसाहतींची सावकारी इंग्लंडकडे आहे व इंग्लंडची सावकारी अमेरिकेकडे आहे.

इंग्लंडकडे असलेली वसाहतींची सावकारी हलके हलके अमेरिकेकडे जाईल आणि मग हल्लींच्या एकोन्याचें इंग्रजी साम्राज्य दृष्टीस पडणार नाही, असा फ्रेंच पत्रांचा कयास आहे. इंग्रजी पैसा, इंग्रजी संस्कृति व इंग्रजी साम्राज्य, ह्यांची स्थिति वरील प्रकारची असल्यामुळें हिंदुस्थानकडे पहाण्याचा इंग्लंडचा दृष्टिकोनहि आपोआप बदलला आहे. महायुद्धाच्या वेळीं अमेरिकेच्या हातीं इंग्लंडची सावकारच तेवढी होती असें नव्हे तर लष्करी शेंडीहि अमेरिकेच्या हातीं गेली होती. इंग्रजी संस्कृतीचा पुढारीपणा आज अमेरिकेकडे अप्रत्यक्षपणें आहे, पण महायुद्धाच्यावेळीं तो प्रत्यक्षपणें होता. जबाबदार राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध जर्मनी आहे असें म्हणून अमेरिका महायुद्धांत सामील झाली. इंग्रजांच्या ह्या प्रौढीला कमीपणा येऊं नये म्हणून हिंदुस्थानांत मॉंटिग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या स्वरूपानें जबाबदार राज्यपद्धतीचें नासकें कुसकें बीज पेरण्यांत आलें! आज अमेरिका युरोप-खंडाच्या भानगडीपासून अलग झालेली असल्यामुळें अमेरिकेकडे इंग्रजी संस्कृतीचा पुढारीपणा उरलेला नाही. अर्थात् जबाबदार राज्यपद्धतीची उभारणी व जोपासना हिंदुस्थानांत करण्याचें तितकेसें प्रयोजन इंग्लंडला राहिलें नाहीं. साम्राज्य परिपदेनें वसाहतींचा दर्जा देतांना हिंदुस्थानच्या वाटणीला मॉंटिग्यू-चेम्सफर्ड कायद्यातील बंधनाशिवाय दुसरें कांहींहि देण्यांत आलेलें नाहीं! वसाहतींची सावकारी इंग्लंडकडे जरी आज असली तरी वसाहतींत मजुरांच्या पक्षाचीं मते विशेष जोरानें पोसलीं जात असल्यामुळें इंग्लंडची सावकारी वसाहतीपेक्षां हिंदुस्थानकडे अधिक लोभी नजर टाकीत, ह्यांत संशय नाहीं. इंग्रजी साम्राज्यांत इंग्लंडचें महत्त्व जसजसें कमी होत जाईल, तसतसें सावकार ह्या नात्यानें इंग्लंड हिंदुस्थानच्या योकांडी अधिक बसेल हे सांगणें नकोच! तेव्हां वसाहतींचा विभक्तपणा सावकारीच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानास जाचक ठरल्यावांचून रद्दागार नाहीं. इंग्लंडच्या

भांडवलशाहीचा मोठा वोजा हिंदुस्थानच्या डोक्यावर येऊन बसणारा आहे ! लष्करी व आरमारी दृष्टीने विचार केला असताहि वसाहतींना विभक्तपणा हिंदुस्थानचे रक्तशोषण अधिक केल्यावांचून रहाणार नाही, असेच म्हणणे भाग पडते. संकटसमयी अमेरिकेप्रमाणे वसाहती इंग्लंडच्या उपयोगी विभक्तपणामुळे विशेष पडतील, ही गोष्ट खरी आहे; पण इंग्लंडचा जिवावर बंतेल त्यावेळचा हा उपयोग आहे. जिवावर बंतेण्याच्या अगोदरच्या व्यवहारांत वसाहतींच्या विभक्तपणामुळे तलवार उगारण्याची इंग्लंडची शक्ति कमी झालेली आहे. हुकमतशीर तलवार उगारण्याची शक्ति हिंदुस्थानच्या पैशाने वाढवून व ती हिंदुस्थानची शक्ति एकट्याः इंग्लंडच्या मनगटांत सांठवून वसाहतींच्या विभक्तपणामुळे आलेला कमजोरपणा इंग्लंडला भरून काढणे भाग आहे. वसाहती विभक्त झाल्या ह्यामुळे हिंदुस्थानच्या वोकांडी इंग्लंडची सावकारी अधिक जोराने वसून हिंदुस्थानच्या कपाळचे आरमारी व लष्करी दास्य अधिक दृढ होणारे आहे. अशा स्थितीत मॉन्टेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या स्वरूपाचे जबाबदार राज्यपद्धतीचे अंधुक चिन्ह तेवढे कायम ठेवून, स्वराज्याच्या भरीव हक्कांसंबंधाने इंग्लंडने हिंदुस्थानची फसवणूक करू नये तर काय करावे ?

* एकी आणि काँग्रेस

संयुक्त प्रांताच्या प्रांतिक परिपदेला संदेश पाठविताना म. गांधी ह्यांनी लादीशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही अशा तऱ्हेचे उद्गार काढले आहेत; पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी सदर परिपदेला काँग्रेसचा पक्ष हिंदुस्थानभर कौन्सिलांत व असेंब्लींत पूर्वाहतकाच सयळ असून गेल्या तीन वर्षांच्याच टक्करी पुनः असेंब्लींत हट्टीस पडतील, असे कळविले आहे; आणि पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी सर्वांची एकी व्हावी असा आशीर्वाद परिपदेला दिला आहे. गोहत्तीच्या काँग्रेसपुढे बरील तीनहि प्रकारचीं मते प्राधान्य करून येतील ह्यांत संशय नाही. म. गांधी हे ता. २४ डिसेंबर रोजी गोहत्तीस जाऊन पोहोचणार आहेत. महाराष्ट्रांतील नोकरीवाला पक्ष गोहत्तीच्या काँग्रेसमध्ये फारशी लुडबुड करील अशी चिन्हे दिसत नाहीत. नागपुरांत असेंब्लीकरतां डॉ. मुंजे निघडून आले असले तरी त्यांचे सहकार्यांचे मत मध्यप्रांताच्या निघडून आलेल्या सभासदांनी जवळपूरच्या नवलपत्तांत नष्ट केले असून, दिवाणांच्या जागा कोणी स्वीकारण्या ह्या संबंधाने डॉ. मुंजे ह्यांच्या मताला विलकूल किंमत उरलेली नाही. डॉ. मुंजे म्हणतील तो दिवाण होईल अशी तीन वर्षांपूर्वीची स्थिति होती; आज दिल्लीच्या असेंब्लींत मी जाऊन पडलों आणि नागपुरांतील दिवाणगिन्या स्वीकारण्यासंबंधीच्या बदनामीवासून मी बांचलों, असे म्हणण्याची पाळी डॉ. मुंजे ह्यांजवर आली आहे! वऱ्हाडांत दे. अणे ह्यांच्या चार पैशांतला एक पैसा कसावगा शिहक राहिला आहे आणि नोकरीवाल्यांनी किंमत पैशांनी न मोजतां पैसां मोजणें भाग पडलें आहे. मुंबईस नोकरीवाल्यांना

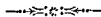
शिवाय किंवा अध्यक्ष ह्यांपैकी एखादी जागा मिळविण्याकरितां व, जपकर ह्यांची झोळी हातांत घेऊन भिश्नादेही करावी लागत आहे! बालेकिल्ल्यांत मताधिक्याच्या जोगवर शिरण्याच्या गण्या पार विलयांत गेल्या असल्यामुळे गोदत्तीस महाराष्ट्रांतील नोकरीवाले आपल्या वतीने बोलण्याची सुपारी ठाकुरद्वाराच्या भिक्षुंकाचे हातीं देऊन तस्थ वसतील ह्यांत संशय नाही! लाळा लजपतराय ह्यांनिं काँग्रेसच्याहि संस्था पाहिजेत आणि महासभेच्याहि संस्था पाहिजेत असें म्हणण्यास प्रारंभ केला असून, आपसांतील दुडी होईल तितक्या लवकर मिटविली पाहिजे, असें आपलें मत लाळाजींनीं पंजाबांत प्रसिद्ध केलें आहे. अर्ल विंटरटन हिंवाळ्यांत हिंदुस्थानांत यावयास निवाले असल्यामुळे नाताळच्या सुद्धीत हिंदुस्थानांत येऊन पोहोंचल्याधरोबर त्यांच्या कानांवर काँग्रेसमधील एकीच्या बातम्या प्रथम धडकल्या पाहिजेत असें म्हणणारा एक पक्ष पुढें आला आहे. काँग्रेसमध्ये एकी कशी व्हावयाची? आम्ही नोकरीवाले आहोंत असें काँग्रेसनें जाहीर केल्यानें अर्ल विंटरटन आणि कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष ह्यांजवर कोणता परिणाम होईल? अर्ल विंटरटन हिंदुस्थानांत येत आहेत ते हिंदी स्वराज्यावर वा इजिप्तमुळे येत आहेत अशांतला भाग मुळींच नाही. हिंदुस्थानांत इंग्रजी माल अधिक कसा खपेऊ आणि नव्या आरमाराकरितां व नव्या विमानांकरितां हिंदुस्थानच्या निजोरींतील पैसे सिंगापूरच्या रोखानें कसे स्तर्न करतां येतील, ही मुख्य काठजी अर्ल विंटरटन ह्यांना लागली आहे. ह्या काळजीच्या पायीं स्वराज्याचे कांहीं हक्क हिंदुस्थानास नवें कमिशन लवकर पाठवून देण्यास कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष कसा तयार होईल? ठिकठिकाणच्या कौन्सिलांतील व असेंब्लींतील जमालर्चाचे खडे विनयोमाट पास होऊन कौन्सिलांतील व असेंब्लीं-तील आमदारांनीं करासंबंधानें देशभर असंतोष पसरविण्याची चळवळ केली नाही म्हणजे नोकरशाहीचें काम भागत असतें, असेंब्लींतील टक्करीमुळे

नोकरशाहीला पैशाची तूट पडते असें विलकूल नाही. बजेट फेटाळलें तरी सर्टिफिकेटाच्या जोरावर पाहिजे तो खर्च पाहिजे त्या ठिकाणी मंजूर करून घेतां येतो. टक्करीचा उपयोग खर्च तोडण्याच्या कामी होत नाही, तर लोकांत जागृति उत्पन्न करण्याच्या कामी होतो. टक्करीचा असा उपयोग करून बहिष्कार व खादी ह्यांची चळवळ राष्ट्रांत जोरानें होऊ नये अशी नेमस्तांची इच्छा आहे आणि त्याच इच्छेला महाराष्ट्रांतील नोकरीवाला पक्ष बळी पडला आहे. बहिष्कार व खादी ह्यांची चळवळ पसरूं नये अशा धोरणानें जर काँग्रेसमध्ये एकी झाली तर स्वराज्याचें पाऊल त्या एकीमुळें विलकूल पुढें न पडतां अर्ल विटरटन ह्यांना आयतें फावणारें आहे. काँग्रेसमध्ये एकी होऊन जर गेल्या तीन वर्षांप्रमाणेंच नव्या कराना अडथळ करण्यांत आला व बजेट फेटाळून देण्यांत आलें तर तसल्या टक्करीचा आघाताचा प्रत्याघात लोकांच्या मनांवर होणारा असल्यामुळें बहिष्कार आणि खादी ह्यांची चळवळ करणारांना टक्करीमुळें प्रोत्साहन मिळणारें आहे. पानगळच्या संप्रदायावर विसंबून राहून खादीची, स्वराज्याची व काँग्रेसची चळवळ हाणून पाडतां येईल हा जो नोकरशाहीला इतक्या दिवस भ्रम होता, त्या भ्रमाचा भोपळा मद्रासनें फोडला आहे; मुसलमानांवर विसंबून राहून हिंदूंना ठेचण्याचेंहि धोरण अंगलट आल्याशिवाय रहाणार नाही असें एशिया खंडाची परिस्थिति नोकरशाहीला यजावीत आहे; अशा स्थितींत काँग्रेसनें एकी करून दियाणगिन्याच्या स्वीकारण्याचें साफ नाकारून कौन्सिलांत व असेंब्लींत जोरकस विरोध जर मुरू केल्या तर कौन्सिल-वादेरची बहिष्काराची व खादीची चळवळ क्षपाटयानें पुढें सरसावल्या-यांचून रहाणार नाही. पानगळच्या संप्रदायाचा फोलपणा आणि मुसल-मानांची एशिया खंडांतील नवी जागृति ह्यांचा योग्य परिणाम नोकरशाहीच्या मनावर होत असताना कौन्सिलांतील विरोधाचे आणि कौन्सिलवादेरच्या

सादीच्या चळवळीचे जोराचे धाव अर्ल विंटरटन ह्यांच्या मनावर घालणें फार जरूरीचें आहे. ह्या धोरणानें स्वराज्याचें कल्याण होणार आहे, हें धोरण उचलून घरतांना लाला लजपतराय किंवा पं. मदन मोहन मालवीय काँग्रेसच्या विरुद्ध जातील अशांतला भाग नाही. म. गांधी ह्यांना हें धोरण नामसंत होणारें नाही. महाराष्ट्रातील नोकरीचाले काँग्रेसच्या ह्या अमल्या एकीला विरोध कर्तील काय ?

* स्वामी श्रद्धानंद

स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या दिल्ली येथे झालेल्या आकस्मित व अत्यंत खेदजनक खुनामुळे सर्व हिंदुस्थान विस्मयचकित व दुःखीकष्टी झाल्यावांचून रहाणार नाही. हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचा विचार केला असता एखाद्या मोठ्या दंग्याहूनहि ह्या खुनाचे फार अनिष्ट परिणाम होतील असे म्हणणे भाग पडते. मोठ्या दंग्यास सुरवात झाल्यावर दंग्यांत होणारी प्राणहानि लढाईच्या स्वरूपाची असते आणि तसल्या लढाईचे वारे निघून गेल्यानंतर त्या प्राणहानीकडे कोणाचेहि लक्ष वेधून रहात नाही. पण स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनासारख्या अत्यंत हिंडस अत्याचारांनी सर्व समाजाच्या मनाला झालेल्या जखमा भरून येण्यास फार वेळ लागतो. स्वामी श्रद्धानंद हे संन्याशांतले मोठे साधुपुरुष होते व मुसलमानांचेहि पुढारी "बहादूर पुरुष" ह्या नात्याचा स्वामीजींचा गौरव करण्यास मार्ग पुढे पहात नसत. कलकत्त्याच्या दंग्यानंतर हिंदु-मुसलमानांतील दंगे शांत झाले होते; आणि दिल्लीत मुद्रां मुसलमान बाईला किंवा हिंदु बाईला पळवून नेण्याच्या आरोपावरून एकमेकांवर त्रिपाठी चाशवण्यापलीकडे हिंदु-मुसलमानांच्या वैमनस्यास अलीकडे जोर उरलेला नव्हता. अशा स्थितीत स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा झालेला हिंस्र स्तन, संतापाचे कोणतेहि कारण नसताना स्वामीजींना मारून उलट रथात एकदम कमजोर करण्याच्याच नीच हेतूने शांत असला पाहिजे असे म्हणणे भाग पडते. निवृत्तपुढीच्या संबंधाने मनोविकार चिपटेले असताना तसल्या वस्तू स्थितीत एखाद्या मुसलमान माथेफिरूने हा स्तन फेला, असे

म्हणावें तर निवडणुकींत स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनीं प्रमुखपणा मुळींच घेतला नव्हता; इतकेंच नव्हे तर हिंदुमहासभेच्या तर्फें उमेदवार उभे करण्यांत कांहीं हंशील नाही असा आपला स्पष्ट सिद्धांत स्वामीजींनीं निवडणुकीच्या पूर्वी जाहीर केल्या होता. निवडणुकीच्या काळांत स्वामी श्रद्धानंद सदरच्या सिद्धांताला घोडून केसभरहि चागले नाहीत हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. कांहीं मुसलमान पुढाऱ्यांशीं स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा स्नेह चांगल्यांतला होता व डॉ. अनसारी ह्यांजवर त्यांचा पूर्ण विश्वासहि होता. नव्हेवर अखेरपासून स्वामीजी न्युमोनियानें व इन्फ्लुएंझानें अंधश्रणावर पडून होते. खोर्लीतल्या खोर्लीतहि हालण्याचालण्याची त्यांना शक्ति नव्हती; आणि डॉ. अनसारी ह्यांच्या औषधोपचारामुळेंच लुनापूर्वी चार पांच दिवस त्यांचा ताप थांबला होता. १९२३ सालापासून म्हणजे मलकानांच्या शुद्धिप्रकरणापासून मुसलमानांचा समाज निष्कारण स्वामीजींकडे वार्डट हर्ष्टीनै पाहूं लागला. खिलाफतीच्या चळवळीच्या वेळीं व सत्याग्रहाच्या वेळीं स्वामी श्रद्धानंद ह्यांजवर मुसलमानांचा इतका मोठा विश्वास होता की, दिल्लीच्या चांदणी चौकांत पांच पांच दहा दहा हजार हिंदूंवर पांच पांच दहा दहा हजार मुसलमानहि त्यांच्या मागोमाग चालण्यास नेहमीं हजर असत. दिल्लीच्या जुन्या मशिदीत राष्ट्रीय प्रश्नासंबंधानें मुसलमानांना उपदेश करण्याचा मान एकवेळीं मुसलमानांनीं स्वामी श्रद्धानंद ह्यांना दिला होता, हें विसरतां कामा नये. दिल्ली येथील म. गांधी ह्यांच्या मोठ्या उपवासाचे वेळीं हिंदु-मुसलमानांत तडजोडीची जी परिपद भरली होती, त्या परिपदेमध्येहि हिंदु-मुसलमानांची एकी घडून यावी म्हणून स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनीं प्रामुख्याने भाग घेतला होता. शुद्धि व संघटन ह्यासंबंधानें स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचे विचार केव्हाहि संकुचित नव्हते. एखाद्या हिंदूचा मुसलमान जर करतां येतो तर मुसलमानाचा हिंदूहि करतां आला पाहिजे;

आणि तशा कोगी हिंदु शाला असतां किंवा एखाद्याजवळून नेलेल्या व नाइत्याजांनीं मुसलमान शालेच्या एखाद्या बाईस पुन्हां हिंदु वेलें असतां मुसलमानांनीं वृथा रागावण्याचें कारण नाहीं, असें स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचें म्हणणें होतें. पंजाबांत व दिल्ली-लखनौकडे गोपाची चाल फार कडक आहे. गरीब व अनाथ बाईस मुसलमानांनीं पळवून नेलें असतां तिचा पत्ता कोणासहि न लागून तिला मुसलमानी धर्म स्वीकारण्याच्याशिवाय गत्यंतर रहात नाहीं, असल्या गरीब अवलांना पुन्हां शुद्ध करून घेतलें पाहिजे, असा स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा आग्रह होतां आणि असल्या फसवणुकीची बातमी कानीं पडल्यावरोवर बाईचा पत्ता लावून तिला शुद्ध करून घेण्याच्या कामीं स्वामीजी केव्हांहि आळस करीत नसत. ह्यामुळे त्याचें दिल्लीचें घर म्हणजे पळवून नेऊन मुसलमान करण्यांत आलेल्या बायाबापड्यांच्या आप्तइष्टांनीं करावयाच्या तक्रारींची चावडीच होऊन वसलें होतें, अनाथांची हांक ऐकण्याची साधुवृत्ति अंगांत पूर्णपणें मुरल्यामुळेच स्वामीजींचा खून होऊन आपल्या जिवाचाहि वडी स्वतःच्या आवडत्या चळवळीसाठीं त्यांना द्यावा लागला, ह्यांत संशय नाहीं. आपला अंत अशा रीतीनें होईल असें स्वामी श्रद्धानंद ह्यांना मलकाना शुद्धीची चळवळ जोरावर असतांना एक दोन वेळां घाटलें होतें. 'तशा धमकीचीं पत्रें त्यांना गेलीं होती. पण अलिकडे तो काळ निघून गेला अशीच सर्वांची समजूत होती. आर्य समाज, हरिद्वारचे गुरुकुल, रात्याग्रह व शिखांचें गुरुहावाग प्रकरण, ह्या प्रसंगांना स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनीं आपलें सर्वस्व अर्पण केलें होतें आणि आतां त्यांचा खून झाल्यामुळे त्यांनीं अंगीकृत कार्याला पूर्णाहुती दिली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. डॉ. अनसारी, म. हंसराज आणि दिवाण चमणलाल ह्यांनीं सर्व हिंदु-मुसलमानांना ह्या दिडीस खुनाचे प्रसंगीं शांती वृत्तीनें रहाण्याचा उपदेश केला आहे आणि तो उपदेश पंजाब व संयुक्तप्रान्त

येथें सर्वतोपरी मानण्यांत येईल असा आम्हांस भरंवसा वाटत आहे. आरग काय करीत आहों व कोणत्या भलत्या दिशेनें जात आहों ह्या संबंधाचे योग्य विचार जर मुसलमानी समाजांत ह्या खुनामुळे जागृत झाले, तर खुनी इमामाच्या पिस्तुलाला स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या जिवाची पडलेली आहुती निष्फळ झाली असें होणार नाही. खुद्द अफगाणिस्थानांतलेहि मुसलमान हिंदू आमचे वडीलबंधु होत व पूर्वा आम्ही हिंदूच होतो, असें म्हणूं लागले असून हिंदूंना उद्देशून 'काफर' हा शब्द आजकाल ते वापरत नाहीत. गोहत्या व मशिदीपुढें घाघें वाजविणें ह्या दोनहि वारीत हिंदूस्थानांतील मुसलमान चूक करीत आहेत, असेंच अफगाणिस्थानच्या सुशिक्षित मुसलमानांचें मत आहे. आगल्या चुकीचें हिंडीस स्वरूप डोळ्यांपुढें नीट प्रत्यक्ष उर्में राहिल्याशिवाय मनुष्याला सुविचार सुचत नाहीत. हिंदूस्थानांतील सुशिक्षित मुसलमानांना अफगाणिस्थानच्या नव्या सुशिक्षितांची दृष्टि नाही असें नाही. मुसलमानांच्या खालच्या समाजापुढें आपले कांहीं चालत नाही म्हणून गप्प बसणारे सुशिक्षित मुसलमान गुढारी स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनानंतर गप्प बसणें जर सोडून देतील तर स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा अत्यंत रौदजनिक अंतकाळहि राष्ट्राच्या उपयोगी पडला, असें तरणार नाही काय !

* काँग्रेस व खादीचे नांकर

गोहत्ती काँग्रेसच्या मंडपांत खादीचा व काँग्रेसचा संबंध तोडण्याचा प्रयत्न कांहींनी केला, पण त्या प्रयत्नास मुळीच यश आले नाही. कौन्सिल व असेंब्ली ह्यांच्या बाहेरची चळवळ आणि कौन्सिलांच्या आंतील चळवळ ह्यांचा निकट संबंध असला पाहिजे, आणि हा संबंध खादी वापरण्याने राहू शकतो असे गोहत्तीच्या काँग्रेसने ठरविले असून, काँग्रेसच्या हरएक प्रकारच्या सभेच्या वेळीं काँग्रेसच्या सभासदांनीं खादीच वापरली पाहिजे असा ठराव झाला आहे. काँग्रेसच्या जिल्हा कमिटीचा, तालुका कमिटीचा, व प्रांतिक कमिटीचा किंवा आ. इ. कां. कमिटी, ह्या सर्व कमिटींचे सभासद होण्यास व अधिकारी होण्यास खादी वापरण्याची शर्त पाडली पाहिजे आणि ह्या कमिटीच्या निवडणुकीसाठीं खादी न वापरणारास उभे राहतां यावयाचे नाही, असे काँग्रेसने ठरविले असून, काँग्रेसच्या रचनेत सदर तऱ्हेचा नियम घालण्यांत आला आहे. हा नियम अंमलांत येण्यापरितो हरएक प्रकारचे पोटनियम करून सदर नियमाची, अंमलबजावणी बरोबर होते किंवा नाही हे पहाण्याचे काम वर्किंग कमिटीकडे सोपविण्यांत आले आहे. जे कोणी खादी वापरीत नाहीत आणि खादीची हेटाळणी नेहमी करित असतात, त्यांना ह्यापुढें प्रांतिक कमिटीचा सभासद व अधिपती होतां येणार नाही, हे उघड आहे. काँग्रेसचा जनतेशी संबंध खादीच्या मार्फतच यावयाचा असल्यामुळे वरील प्रकारचे निर्वेध काँग्रेसने संदा घातले, ही संतोषाची गोष्ट होय. खादीसंबंधानें मनोभावे काँग्रेसला मदत करणाऱ्यांच्या हातीं काँग्रेस कमिटीच्या अधिकाराची सूत्रे ह्यापुढें जातील आणि

खादीसंबंधाने मोठ्या जोमाची चळवळ पुढील साली राष्ट्रभर सुरू होईल, ह्यांत संशय नाही. खादीकार्याचा गेल्यासालचा अहवाल प्रसिद्ध झाला असून जोमाने चळवळ केली असता खादीचा प्रचार केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर एकदांन वर्षांच्या अवधीत होणार आहे हे सदर अहवालावरून कोणाच्याहि ध्यानांत आल्यावांचून रहाणार नाही. हजारो गोरगरीब स्त्रियांच्या संसाराला खादीमुळे आज चांगली मदत मिळत आहे. गरीब शेतकऱ्यांच्या संसागर्शी खादीची चळवळ जखडून टाकणे शक्य आहे, असा गेल्या साली पूर्णपणे अनुभव आला आहे. जानेवारीपासून म. गांधी खादीच्या कार्याकरितां चोहोंकडे दौरे काढणार असून खादीच्या अॅसोसिएशनने खादीचे नोकर प्रत्येक जिल्ह्यांत ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे. खादीचे आजच शेकडों नोकर आहेत. ह्यांत कित्येक बी. ए., एम्. ए. झालेले सुशिक्षित असून अल्पवेतनावर देशसेवा करित आहेत. सोळा वर्षे वयाने झालेल्या व हिशेबाची सामान्य माहिती असलेल्या कोणाहि सद्बर्तनाच्या मनुष्यास खादीचा नोकर होतां येते, खादीसंबंधाने ज्यांना कांही माहिती नाही, अशांनीं तीन वर्षे दरमहा वारा रुपयांची स्कॉलरशीप घेऊन आपल्या जिल्ह्यांतील खादीच्या अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली सहा महिने, साशरमनीच्या आश्रमांत खादीसंबंधाने हरएक प्रकारचे ज्ञान मिळविण्यासाठी दोन वर्षे, आणि पुन्हां आपल्या जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली सहा महिने काढावयाचे असून, पुढे पाहिजे तर खादीची नोकररी त्यांनीं करावी, असा निर्वेध स्कॉलरशिप घेणारांवर घालण्यांत आला आहे. खादीच्या शिक्षणासंबंधाने आज जे प्रविण आहेत त्यांना त्यांच्या लयाकीप्रमाणे स्कॉलरशिपच्या तीन वर्षांपैकीं सर्व वर्षे किंवा कांही काळ माफ करण्यांत येणार आहे. खादीचे शिक्षण पुरे झाले आहे असे सर्तिफिकेट मिळान्यानंतर प्रारंभी दरमहा रुपये तीस व पुढे पचास

रुपयांपर्यंत वाढ, अशी खादीच्या नोकराच्या पगाराची सांप्रत व्यवस्था लावण्यांत आली आहे. आज खादीचे नोकर शेकड्यांनी मोजता येण्यासारखे आहेत, पण दोन तीन वर्षांच्या अवधीत हे नोकर हजारानी मोजले जावेत अशी खादीची मोठी चळवळ करण्याचा महात्माजींनी संकल्प केला आहे. हिंदी राष्ट्रांत लाखो काय, कोटो चरखे फिरत रहाणे शक्य आहे आणि हजारो देशभक्तांना खादीचे काम मनोभावे करित असतांना खादीच्या प्रचंड उद्योगापासून अल्पसतोपाच्या उपजीविकेची साधने मिळणेहि शक्य आहे. राष्ट्राची मनोवृत्ति खादीकडे नेहमी ओढून घेणे, खादीमुळे व्यवहारात आगोआप दिसून येणाऱ्या परकीय कापडावरील बहिष्कारास उचलून धरणे, स्वतःच्या उपजीविकेला जरूरी नसतां हि स्वतः हातानें सूत काढून व खादी नेहमी वापरून खादीविषयीचे योग्य उदाहरण आप्तदृष्टांना घालून देणे, सर्व गरीब शेतकऱ्यांच्या घरांत चरखा चालविण्यास लावून बहुजन समाजांत खादीच्या स्वभावरोबरच राष्ट्रीय जागृति उत्पन्न करणे, आणि खादीच्या ह्या प्रचंड उद्योगाचे व व्यापाराचे सर्व काम दक्षतेने पाहून आपणास मिळणाऱ्या अल्प वेतनावर संतुष्ट राहणे, इत्यादि अत्यंत महत्त्वाची कामे खादीच्या नोकरांकडून पार पटावयाची आहेत. ही खादीची नोकरी म्हणजे राष्ट्राची सेवा होय. खादीचा व्यवहार नपयावर नजर ठेवून चालणेच शक्य नाही. लोकानी चाय्याच्या घर्गणीवर हा व्यवहार चालणारा असल्यामुळे देशभक्तीने अल्प वेतनावर सेवा करण्यास सर्वांनी पुढें आले पाहिजे. पाने सात इयत्ता इंग्रजी शिक्षण मिळविणारांना प्रारंभ जो पगार दहा मिळू शकतो त्या पगाराच्या मानानें खादीचा नोकरांचा प्रारंभाचा तीस रुपये पगार विलकूट कमी नाही. आजच्या अंगच्या तरतूतीनुसार व हुबारीत विसंबून राहून मोठ्या पगाराच्या जागेपर्यंत आणणे यादें अशी जी सामान्य नोकरांना हाव असते, ती हात मात्र खादीच्या नोकरांत राहणे शक्य होणार नाही;

तथापि खेड्यापाड्यांतील सर्व लोकांच्या संसाराशी निकट संबंध येऊन देशसेवेमुळे सर्वांकडून भले म्हणून घेण्याची संधी खादीच्या नोकरांत जितकी मिळणारी आहे तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि संघेत मिळणारी नसल्यामुळे तरतरीत बुद्धीचे व चांगल्या जोमाचे भरपूर सुशिक्षित तरुण म. गांधी ह्यांच्या खादीच्या सेवेला मिळतील ह्यांन संशय नाही. गोहर्ताच्या काँग्रेसने म. गांधी ह्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे खादीच्या चळवळीला भरपूर पाठिंबा दिला आहे; म. गांधी स्वतः आपली योजना अंमलांत आणण्याकरतां चोहोकडे फिरणार आहेत; खादीच्या असोशिएशनने ह्या कामाची व्यवहाराच्या दृष्टीची योजना चांगल्यारीतीने आखली आहे; तेव्हां खादीच्या कार्याला मनुष्यबळ व द्रव्यबळ ह्या दोनहि दृष्टीने भरपूर मदत लोकांकडून झाल्याशिवाय कशी राहिल ?

* नवी दिल्ली

गेल्या मंगळवारी लाटसाहेब लॉर्ड आर्विन ह्यांच्या हस्ते नव्या दिल्लीतील नवा कौन्सिलहॉल उघडण्याचा समारंभ मोठ्या थाटाने साजरा करण्यांत आला. नव्या कौन्सिलहॉलची इमारत अद्याप पुरी व्हावयाची आहे व तिसरा मजला वर चढावयाचा आहे. ह्या इमारतीचा सर्च काम पूर्ण झाल्यावर एक कोटीहून अधिक होईल असा अंदाज आहे. कौन्सिलहॉलच्या इमारतीत संस्थानिकांचे मंडळ, स्टेट कौन्सिल व असेंब्ली ह्या तीन संस्थांची सोय केलेली असून, प्रेशणीय स्थळ ह्या नात्याने इमारतीची सजावट चांगली झालेली आहे. राजधानीचे नवे शहर म्हणून नव्या दिल्लीत ज्या नव्या इमारती उभारल्या जात आहेत, त्या अद्याप पुऱ्या झालेल्या नाहींत. तथापि नव्या दिल्लीच्या कामकाजास गेल्या मंगळवारपासून सुरवात झाली असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्या समारंभाचे प्रसंगी यादशहांचा खास संदेश लाट साहेबांनी वाचून दाखविला. त्याच व यादशहांच्या नव्या कौन्सिलहॉलमध्ये कायमचा नांदो, असा आशीर्वाद यादशहांनी नव्या कौन्सिलहॉलला दिला आहे. नवी दिल्ली म्हणजे हिंदुस्थानातील इंग्रजी साम्राज्याचे कायमचे टिकणारे स्मारकच होय, असा तऱ्हेचे उद्गार लाटसाहेब लॉर्ड आर्विन ह्यांनी काढले आहेत. हिंदुस्थानात आजपर्यंत वैभवशाली साम्राज्ये कित्येक होऊन गेली. त्या सर्व साम्राज्यांनी दगडामातीचे आपले स्मारक मागे ठेवलेच आहे. नवी दिल्ली म्हणजे इंग्रजी सत्तेचा तशान प्रसारचा एक उद्योग होय. दगड आणि माती मनुष्यापेक्षा व राजपरांप्यापेक्षा अधिक टिकाऊ आहे. तेव्हा स्मारकाच्या घेठी दगड व

माती ह्यांचा आश्रय मनुष्याने घेणे अगदी साहजिक आहे. पूर्वाच्या वादशाहानी व राजधराण्यांनी आपली कीर्ति दगडांतील कलाकौशल्याच्या रूपाने मागे ठेवली आहे आणि ह्या पूर्वाच्या कीर्तीलाहि लोपवून टाकणारी नवी दिल्ली निर्माण करण्याचे काम इंग्रजांनी चालवले आहे. पंधरा वर्षांपूर्वी नव्या दिल्लीच्या पायाच्या दगड वादशाहानी स्वतः बसवला आणि आज नव्या दिल्लीतील एक महत्त्वाची इमारत उघडण्याचा समारंभ पार पडला. नव्या दिल्लीतील लाटसाहेबांचा राजवाडा पूर्णपणे तयार होण्यास आणखी काही काळ लागेल. वीस वर्षे दगड-मार्तीत क्रोटो रुपये घालवल्यानंतर हे इंग्रजी सत्तेचे स्मारक तयार व्हावयाचे आहे ! स्मारक तयार होण्याची वेळ आली म्हणजे कर्त्या पुरुषांना वृद्धावस्था प्राप्त झाली असे मानण्यास हरकत नाही. इंग्रजी सत्ता हिंदुस्थानांत आज वृद्ध व परिपक्व स्थितीत आहे. इतरांनी आपली जी स्मारके पूर्वी केली आणि नव्या दिल्लीचे आज जे नवे स्मारक तयार होत आहे, त्यांतला फरक लाटसाहेबांनी असा दाखविला आहे की, लोकनियुक्त सभासदांसाठी दिवाणखाने पूर्वाच्या स्मारकांत थिलकूल नमुन लोकनियुक्त राजसत्तेचे गोंडस व सुंदर बाह्य चिन्ह नव्या कौन्सिल-हॉलच्या रूपाने इंग्रजांनीच प्रथम सुरू केले आहे. लोकांचा दिवाणखाना व खाजगी दिवाणखाना अशा तऱ्हेच्या इमारती दिल्लीच्या मुसलमान वादशाह्यांच्या कारकीर्दीत होत्या, नाही असे नाही; पण लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींची संस्था इंग्रजांनीच प्रथम हिंदुस्थानांत सुरू केलेली आहे. ज्यावेळार राज्यपद्धतीला सुरवात इंग्रजांनीच प्रथम केलेली असल्यामुळे नव्या दिल्लीतील कौन्सिलहॉलची इमारत प्रथम उघडण्यांत आली, ह्यावेळी लाट आर्विन ह्यांना एक प्रकारची धन्यता वाटत आहे. नव्या कौन्सिलहॉलमध्ये असेंब्लीच्याच शेजारी संस्थानिकांची संस्था अस्तित्वात हिंदुस्थानांतील बऱ्या श्रीमंतांचे कौन्सिल ऑफ स्टेटहि आहे. इंग्रजांनी

लोकांच्या प्रतिनिधींच्या छातीवर लॉर्डोची सभा यसलेली आहे, पण हिंदु-स्थानांत असंब्लीच्या डोक्यावर कौन्सिल ऑफ स्टेट असून, ह्या कौन्सिल ऑफ स्टेटच्याहि डोक्यावर राजेरजवाड्यांचें नरेंद्र मंडळ आहे. असंब्लीतील लोकांच्या प्रतिनिधींच्या हातीं खरी सत्ता देण्याचा विचार नोकरशाहीच्या मनांत नाही, हे नव्या कौन्सिलच्या इमारतीच्या रचनेवरून कोणाचेहि ध्यानीं आल्यावांचून रहाणार नाही. मुत्सद्दी येतात जातात; कर्तें पुरुष जगतात व मरतात; आणि राजघराण्याची परंपरा वैभवास पोचल्यावर नामशेषहि होते; पण इमारतीचें बाह्यचिन्ह वैभवाच्या व मृत्यूच्या ह्या सर्व उलाढालींना पुरून उरतें. बाह्य चिन्हांवरून पार्लमेंटरी संस्थांची किंवा जबाबदार राज्यपद्धतीची कोणती दिशा इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत आंखली होती, ह्याचें अनुमान कालान्तरानें करण्याचा जर प्रसंग आला तर स्वतःची प्रतिष्ठा, त्याच्या खालीं राजेरजवाड्यांची महति, त्याच्याहि खालीं श्रीमंतांचा डामडोल आणि शेवटी तळाला पार्लमेंटरी संस्थांचें अंधुक चिन्ह, असें अनुमान भावी इतिहासकरांना काढणें भाग पडेल; ह्यांत संशय नाही. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या रिपोर्टांत पार्लमेंटरी संस्थांच्या दृष्टीनें दिल्ली फार दूर आहे, असे उद्गार काढले आहेत, तेच उद्गार आजहि जशाच्या तसे खरे असून नव्या दिल्लीच्या कौन्सिलहॉलच्या इमारतीकडे पाहिलें असतां जबाबदार राज्यपद्धतीची दिल्ली अद्याप फार दूर आहे, असेंच म्हणणें भाग पडतें। सुधारणांच्या दुसऱ्या हप्त्याच्या वेळीं संस्थानिकांच्या मार्फत मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांची पिच्छेहाट कशी करावी ह्याचा विचार सांप्रत चालू आहे आणि स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनामुळे राजाश्रयाच्या बाबीत न्याय व शहाणपण सत्ताधान्यांत उरलेले नाही असें लोक बोलत आहेत; अशा वेळीं नव्या दिल्लीतील कौन्सिलहॉलची नवी इमारत उघडली जात असतांना लोकांत उत्राह कोटून दृष्टीस पडणार।

यांच्यामार्फत, सैविरियांत रशियाचें जें लढाऊ सामान पडलें होतें त्या सामानाची मदत सन्यतसेन यांना झाली आणि बोरोडिन व त्यांचे सहकारी इतर पन्नास साठ बोल्शेव्हिक यांना बोरोडिन व्हेऊन सन्यतसेन फ्रँटनला शंभ्यायहून परत गेले. लोकशाहीच्या नुसत्या तत्त्वामुळे बहुजनसंमंज्याचा पाठिंबा मिळत नाही असें पाहून सोशॅलिझमच्या म्हणजे ट्रेड युनियनच्या तऱ्हेवर स्थापलेल्या मजुरांच्या व शेतकऱ्यांच्या संघाची पुस्ती सन्यतसेन ह्यांनी आपल्या मतांना दिली, आणि १९२३ साली तीन तत्त्वांचा आपला संप्रदाय स्थापन केला. नॅशनॅलिझम ऊर्फ राष्ट्रीयवाणा, डेमॉक्रेसी ऊर्फ लोकशाही आणि सोशॅयलिझम ऊर्फ रशियांचे संघ, अशी सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाची तीन मुख्य अंगे आहेत. रशियांचें एम्. बोरोडिन व पन्नास साठ बोल्शेव्हिक हस्तक यांजकडे मजुरांचें व शेतकऱ्यांचे संघ स्थापण्याची चळवळ देण्यांत आली आणि सन्यतसेन ह्यांच्या संप्रदायाची शक्य घेणाऱ्या चिनी लोकांचा राष्ट्रीय पक्ष निर्माण करणांत आला. या पक्षाच्या ठिकठिकाणी संस्था स्थापण्यांत येऊन त्या संघामार्फत आलेल्या प्रतिनिधींची सहामाही काँग्रेस भरविण्याची वहिवाट १९२३ सालानंतर सन्यतसेन ह्यांनी पाडली, आणि या काँग्रेसने निवडलेल्या छोट्या कमिटीच्या हातीं राष्ट्रीय पक्षाचें धोरण जाऊन वर्किंग कमिटीच्या हातीं राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता गेली. दक्षिण चीनमध्ये सनदशीर व पद्धतशीर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचें पार्लमेंट नाही. सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाच्या सहामाही काँग्रेसने दोवळ मानानें पसंत केलेल्या वर्किंग कमिटीच्या ऊर्फ वारभाईच्या हातां सर्व सत्ता आहे. सन्यतसेन यांचा संप्रदाय बहुजन समाजां पंगरविण्याचें काम रशियांनीच बोल्शेव्हिकांच्या पद्धतीवर चालतें असा लष्करी अंगलदार शिकविण्याचें कामदि रशियाचे प्रोग्रेस करीत आहेत. प्रत्यक्ष पेशाची किंवा गिन्याची मदत रशियन सरकारकडून होत

नाही, असें मि. रूटस् यांचें म्हणणें आहे. योल्डोव्हिकांची राज्यपद्धति चीनमध्ये रूढ होणारी नसून मजुरांचे व शेतकऱ्यांचे संघ स्थापून मजुरांना व शेतकऱ्यांना आपल्या श्रमाचा मोबदला अधिक मिळवून देण्यापलीकडे योल्डोव्हिक मतांचा उपयोग सांप्रत चीनमध्ये कांही होत नाही. मास्को येथें सन्यतसेन युनिव्हर्सिटी स्थापली गेली असून नव्या संप्रदायाचे चार-पांचशें विद्यार्थी लष्करी व शास्त्रीय तऱ्हेचें नवें शिक्षण घेत आहेत. दरसाल येथें चारपांचशें नवे विद्यार्थी शिक्षण घ्यावयास जात असून १९२७-२८ सालीं तीन वर्षे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची तुकडी राष्ट्रीय सेनेकरितां चीनमध्ये परत जाईल, असा अंदाज आहे. रशियाची मदत चीनला जी होते, त्या मदतीचें स्वरूप बरील प्रकारचें आहे. कॅंटनच्या लष्करी कॉलेजमध्ये विद्यार्थी घेतांना सन्यतसेनच्या संप्रदायाची शपथ विद्यार्थ्यांस घ्यावी लागते आणि नव्या राष्ट्रीय सैन्यांतील सैनिकांना यां संप्रदायाची तत्वे नीट समजावून देऊन सदर तत्त्वाप्रमाणें त्यांचें वर्तन बनतें किंवा कसें याजवर कायमची नजर ठेवण्यांत येते, सत्ता व पैसा ज्यांना पाहिजे असले त्यांनीं या शाळेंत किंवा कॉलेजांत येऊं नये, अशा प्रकारच्या मोटमोठ्या पाट्या सर्व लष्करी शाळांवर व कॉलेजांवर लावून ठेवलेल्या आहेत. गरिबांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला न देतां कोणीहि श्रीमंत होतां कामा नये, हें सन्यतसेन यांच्या संप्रदायांतील हेमांकरीचें आणि सोशीआलिशमचें मुख्य तत्त्व आहे. या तत्त्वाला धरून मजुरांचे ऊर्ज शेतकऱ्यांचे संघ स्थापण्यांत येत असल्यामुळे बहुजनसमाजाचा पाठिंबा सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाला पूर्णपणे मिळत आहे. परकी लोकांची कोणत्याहि प्रकारची व्यापारी अगर राजकीय सत्ता आणण्यावर नको, हें तत्त्व म्हणजेच चीनचा राष्ट्रीय वागा होय. या वाग्यानुळे सुशिक्षितांचा व सामान्य श्रीमंत लोकांच्या मोठा समुदाय सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाला मिळाला

आहे. राष्ट्रीयवाणा म्हणजे परक्यांचा बहिष्कार, मजुरांचे संघ म्हणजे गरिबांचे रक्तशोषण करणाऱ्या पद्धतींना घालण्यात आलेला आळा आणि लोकशाही या तीनच मुख्य आधारस्तंभांवर सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाची सत्ता उभारली असून बोल्शेव्हिक तत्त्वाकडे चीनच्या राष्ट्रीय पक्षाचे अद्याप लक्ष पुरविलेलेच नाही. सन्यतसेन हे वारल्यानंतर कॅटन व शंघाय येथे मजुरांच्या तर्फे चिनी विद्यार्थ्यांची मोठी चळवळ चालली असतां १९२५ साली इंग्रजी बंदुकांनी चिनी विद्यार्थ्यांवर गोळ्या झाडल्या व शेकडो चिनी विद्यार्थ्यांचे रक्त चिनी भूमीवर सांडण्यांत आले. लष्करी दृष्ट्या आपण दुबळे आहोत असे पाहून इंग्रजांविरुद्ध कडकडीत बहिष्कार घालण्याची चळवळ सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाचे सुरू केली आणि दोन तीन वर्षे कडकडीत बहिष्कार घालून इंग्रजी व्यापार्यांना मेटाकुटीस आणण्याचे श्रेय संपादन केले. बहिष्काराचे जंगी अस्त्र पेलण्याइतकी शक्ति चिनी राष्ट्रांत आहे, असा अनुभव येण्याबरोबर राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता हां हां म्हणतां चोहोकडे पसरली; आणि सन्यतसेन यांची मूर्ति नव्या चीनचे देवत वगून दर सोमवारी सन्यतसेन यांच्या तजविरीची आराधना चीनमध्ये चोहोकडे सुरू झाली. आजकाल सन्यतसेन यांना अवतारी पुरुष मानण्यांत येत असून, मजूर, शेतकरी, सुशिक्षित व श्रीमंत लोक त्यांच्या संप्रदायाचे सभासद झाले आहेत. राष्ट्राकरिता व राष्ट्रीय भावनेकरिता लढणारे राष्ट्रीय सैन्य असून परक्यांची व्यापारी किंवा राजकीय सत्ता आपल्या देशांत नको, म्हणून जो तो बहिष्काराच्या चळवळीत सामील होत आहे. बहिष्काराचे अस्त्र तुमच्या तोंडांतून अधिक किंमतीचे आहे असे मि. चेन इंग्रजांना वजावीत असून, उत्तरेकडील चांगसोलिन यांचे भाडोत्री लष्कर राष्ट्रीय भावनेच्या लष्करापुढे मेल्यासारखेच आहे, अशी गर्वोक्ति एम्. वारोडिन यांच्या तोंडून निपत आहे. बोल्शे-

व्हिकांच्या हातीं चीनचें भविष्य गेलें नसून सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाशीं यागतांना जर इंग्लंडनें नमतें घेतलें तर त्यांत चीनचें व इंग्लंडचें कल्याण आहे, असा सहा मि. रुटस यांनीं इंग्लंडला दिला असून, नव्या चीनच्या नव्या संघटनेपुढें युरोपियनांचे कांहीं चालणार नाही, असें अमेरिकेचें मत घनत चाललें आहे.

---

* शिवाजी आणि सह्याद्री

श्रीशिवाजी महाराजांचा तीनशें वर्षांचा जन्मोत्सव ता. १ मे पासून ता. १० मेपर्यंत साजरा करण्याचें काम डॉ. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली उत्सव-कमिटीने मोठ्या नेटानें सुरू केलें आहे आणि उत्सवासंबंधानें कोणत्याहि प्रकारच्या मतभेद महाराष्ट्रांत उरला नसून महाराजांच्या जन्माचा ता. ३ मे हा दिवस सर्व हिंदुस्थानांत मोठ्या समारंभानें पाळला जाणार आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. परमेश्वराची मेहेरवानी म्हणून श्रीशिवाजी महाराजांसारख्या मोठ्या विभूति परमेश्वरी कार्याकरितां जन्मास येत असतात. महाराष्ट्रांत असली विभूति तीनशें वर्षांपूर्वी जन्मास आली आणि हिंदुधर्माच्या संरक्षणाचें पवित्र कार्य तडीस नेणाऱ्या महाराष्ट्रधर्माची उभारणी व जोपासना योग्य प्रकारें महाराष्ट्रांत होऊन हिंदुधर्मावरील मोठें संकट टळलें, ह्याबद्दल महाराष्ट्रास विशेष अभिमान वाटणें अगदी साहजिक आहे. गोब्रह्मणप्रतिपालक श्रीशिवाजी महाराज ह्यांच्या कारकीर्दीवर टीका करणाऱ्या श्रीयुक्त जदुनाथ सरकार ह्यांच्यासारख्या लेखकांनीं असें म्हटलें आहे कीं, धार्मिक वेडाचें अवडंबर महाराष्ट्रांत माजविण्याचें काम तेवढें महाराजांनीं केलें, पण आधुनिक तऱ्हेच्या राष्ट्रीय विचारांच्या पायावर महाराष्ट्राच्या नव्या राज्याची उभारणी श्रीशिवाजी महाराजांना करितां आली नाही, हा विभूति या नात्यानें महाराजांच्या चरित्रांत मोठा दोष आहे. आजच्या राष्ट्रीय भावनांच्या विचारसरणीनें श्रीशिवाजी महाराजांच्या चरित्राकडे पहाणें म्हणजे मोठी चुकी करणें होय. श्रीशिवाजी महाराजांचा काळच अगा होता कीं, श्रीशिवाजी महाराज जन्मास आले नसते तर अवरंगजेब

अंगव्या धार्मिक श्रद्धेस चेतविण्यास व परमेश्वरी कृपा संपादन करून साहसी कृत्यांस प्रवृत्त करण्यास वग्याच अंशी कारणीभूत झाली, ह्यांत संशय नाही. दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यें व दिल्लीची वादशाही त्या दोघांनाहि सद्दात्रीचा फारसा उपयोग होत नव्हता. सर्वांत कमी दर्जाचे ठिकाण असें सद्दात्रीला समजण्यांत येत असे. ह्या सद्दात्रीच्या अल्पित स्थितींत महाराज जन्मास आले व वाढले. परमेश्वराची कृपा आपणावर आहे, अशा प्रकारचा धार्मिक संचार महाराजांना होण्याइतकी महाराजांची श्रद्धा परिपक्व झाली. कोगत्याहि गोष्टीवद्दलची श्रद्धा उ पन्न झाल्याशिवाय पराक्रमाला चेतविणारा परमेश्वरी संचार (Inspiration) उत्पन्न होत नसतो! धार्मिक वाच वगळून इतर दृष्टींनी मोठ्या विभूर्तीकडे पाहिलें असतां परमेश्वरी संचाराचा पाठिंब्या त्या विभूर्तीच्या चरित्रास फारच महत्त्वाचा असतो, असेंच दिसून येतें. तर्क कुंडित झाल्यावर श्रद्धेवर व असल्या संचारावर अवलंबून रहाणें मोठ-मोठ्यांना भाग पडतें. रूढ विचारसरणी व तर्क ज्या ठिकाणी कुंडित होतो व पुढील मार्ग मुचव नाही, त्या ठिकाणी मार्गदर्शक होऊन आरल्या राष्ट्राज जे वैभवाला चढवितात, ते परमेश्वरी संचारावर पूर्ण विश्वास ठेवणारेच असतात. श्रीशिवाजी महाराज ह्यांचा हा असला विश्वास पूर्व वयांतच दृढ झालेला होना. मुसलमानी दरबारांत व कीन्सिलंत वगण्याची शहाजी राजे ह्यांची संवय श्रीशिवाजी महाराजांना दिलकूळ लागलेली नव्हती. सद्दात्रीने त्यांना ह्या संवयीसमून अल्पित ठेवले होतें. त्यामुळे परमेश्वरी कृपेचा जो अनुभव शहाजी राजे ह्यांना आला नाही तो शिवाजी महाराजांना आला; परमेश्वरी संचारापें जें तेज शहाजी राजे ह्यांना दिसलें नाही, तें तेज शिवाजी महाराजांच्या टोळ्यांपुढें नेदमी रोळूं लागलें; शहाजी राजांच्या बुद्धीला जी कामें अत्यंत अग्यद म्हणून त्यांच वगळली, तींच कामें आरल्या पराक्रमाच्या आटोत्तरांत आणून, असें महाराजांच्या बुद्धीस सूचव पडतें !

सह्याद्रीचा टापू टाकाऊ ठरलेला असल्याने, पूर्ववयांतील महाराजांच्या पराक्रमाकडे व साहसाकडे मोठमोठ्या मुसलमानी दरबारांचे लक्षच गेले नाही. सह्याद्रीने महाराजांच्या पराक्रमावर इतरांची पापी नजर लागणार नाही असा बंदोबस्त केला; आणि ज्यावेळी महाराजांचा पराक्रम सह्याद्रीला पुरून बाहेर पडू लागला, त्यावेळी पापी नजरेला थोपवून धरण्याइतकी शक्ति व मसलत महाराजांच्या राजकारणांत उत्पन्न झाल्याने महाराजांपुढे कोणाचेंच कांहीं चाललें नाही. परमेश्वरी संचाराचा अनुभव घेण्याइतकी महाराजांच्या श्रद्धेची परिपक्व स्थिति हा महाराजांच्या चरित्रांत दोष नसून, हिंदु धर्माचा संरक्षक या नात्याने बलवत्तर सद्गुणच महाराजांच्या चरित्रांत समजला पाहिजे, यांत संशय नाही. महाराजांच्या अंगी हा गुण जर नसला आणि ह्या गुणास वाढीस लावण्याचें सामर्थ्य जर सह्याद्रीच्या त्यावेळच्या अल्पित स्थितीमुळे उत्पन्न झाले नसतें, तर अवरंगजेबच्या बादशाहीला जेरीस आणणारा सह्याद्रीच्या आश्रयाखालील महाराष्ट्र दृष्टीस पडला नसा. तीनशें वर्षांपूर्वी हिंदुधर्मावरील संकटाच्या वेळी अत्यंत धार्मिक भद्रेचाच पराक्रमी पुरुष जन्मास यावयास पाहिजे होता. हल्लींच्या राष्ट्रीय विचारांना तो काळ नव्हता आणि धार्मिक बाब एका बाजला ठेवून निव्वळ राष्ट्रीय विचारांना उचलून धरणे त्यावेळी शक्यदि नव्हतें. त्यावेळी जरूर नव्हते व शक्य नव्हते असले विचार महाराजांनी आपल्या राजसत्तेने रूढ केले नाहीत म्हणून धीशिवाजी महाराजांना व त्यांच्या सह्याद्रीला दोष लागणें अर्थ कोणता ?

* शिवाजी आणि कोकणपट्टी

श्रीशिवाजी महाराज ह्यांना सह्याद्री पर्वतानें शिवनेरी किल्ल्यांत जन्म दिला इतकेंच नव्हे, तर हिंदुधर्माची स्थापना करूं पहाणारा पराक्रमी पुरुष ह्या नात्यानें सुसंरक्षित घरहि सह्याद्री पर्वतानें बांधून दिलें. सह्याद्रीच्या सावलींतील देशावरचा भाग आणि समुद्रकिनार्यावरची कोकण पट्टी हा टापू मुळींच सुगीक नाही. गोवा आणि वसई ह्या दोन मुलखांच्या आसपासच्या टापूंत जहाजांना उपयोगी पडणारें चांगलें लाकूड निर्माण होतें. ह्या लाकडाच्या संपत्तीशिवाय दुसरी संपत्ति सह्याद्री पर्वतांत नाही. हें दारिद्र्यच सह्याद्री पर्वताला एकप्रकारें स्वतंत्र ठेवण्यास, आधुनिक यांत्रिक युगाच्या पूर्वा कारणीभूत झालेले आहे. सह्याद्रीचे स्वाभाविक किल्ले हस्तगत करणें मोठमोठ्या सैन्याला त्या वेळीं अत्यंत कठीण जात होतें, आणि इतकेंचि करून दरिद्री मुलखावर व दरिद्री लोकांवर स्वतःचा पैसा खर्च करून सत्ता गाजविण्यापलीकडे दुसरा कांहीं लाभ होत नव्हता. साधल्यास राज्य करावें न साधल्यास सह्याद्रीला मोकळें सोडावें, असें सर्व राज्यकर्त्यांचें धोरण सह्याद्रीसंबंधानें होतें. पोर्तुगीज लोकांनीं शेकडों वर्षे कोकणपट्टीवर राज्य केले, पण सह्याद्री ओलांडून देशावर जाण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली नाही. आफ्रिकेच्या केप-ऑफ-गुडहोपपासून चीनच्या लगतच्या सिंगापूरच्या ठाण्यापर्यंत आरबी समुद्र, हिंदीमहासागर व बंगालचा उपसागर ह्या समुद्रांत संचार करणाऱ्या सर्व जहाजांवर डोईपट्टी वसवून व कोकणपट्टीत समुद्राजवळच्या टापूंत ख्रिस्ती धर्माशिवाय इतर धर्मांना अनुसरून राजगी घरांतूनचि परमेश्वराची पूजाअर्चा बंद पाडून,

महाराजांच्या जन्माचे वेळीं हिंदुस्थानांत विलकूल नव्हती, कोंकणपट्टी हत्यारांच्या खुल्या व्यापाराची बाजारपेठ होऊन बसली होती आणि हत्यारांच्या ह्या बाजारपेठेचा महिमा दोनशें वर्षे एकसारखा चालला होता, श्रीशिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या वेळीं ह्या हत्यारांच्या बाजारपेठेचे स्वरूप देशावरील मुत्सद्यांच्या लक्षांत आलेलें नव्हतें, बाजारपेठेला प्रारंभ झाला होता आणि देशावरील मुत्सद्यांचा निकट संबंध असल्या बाजारपेठेशीं आलेला नव्हता, श्रीशिवाजी महाराजांच्या कुशाग्र बुद्धीनें अर्धवट झांकलेल्या व अर्धवट उमळूं लागलेल्या मुग्धावस्थेंतील ह्या पेठेचा पूर्ण फायदा घेतला आणि मराठ्यांचे लष्कर रणांगणावर पुढें ज्या योगानें विशेष कार्यक्षम ठरलें त्या योगाचें धोरण श्री शिवाजी महाराजांनीं एकदम अंमलांत आणलें, सह्याद्रीनें किल्ल्यांचें सुसंरक्षित घर महाराजांना दिलें; कोंकणपट्टीच्या समुद्रानें निरनिराळ्या तऱ्हेच्या हत्यारांचीं रत्नें आपण होऊन महाराजांच्या चरणीं अर्पण केलीं; सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत रहाणाऱ्या साधुसंतांनीं धर्माकरितां मरण्याची प्रवृत्ति सह्याद्रीच्या टापूंत उत्पन्न केली; आणि महाराजांच्या वीरवृत्तीनें, साहसी स्वभावानें, कुशाग्रबुद्धीनें आणि परमेश्वरी संचारापर्यंतची मजल गांठलेल्या धर्मनिष्ठेनें कोंकणपट्टीतील रायगडच्या किल्ल्यांत हिंदुधर्माचे संरक्षण करणाऱ्या राज्यसत्तेची स्थापना करून महाराष्ट्रास कृतार्थ केले; हत्यारांचा पुरवठा होण्याइतकी परराष्ट्रीय उलाढालीची झुंज आपल्या परड्यापर्यंत परमेश्वरानें आणून सोडल्यावर आणि शत्रूची दृष्ट लागणार नाही अशा घरांत बसविल्यावर परमेश्वराच्या कृपेंतल्या विभूतीला, टाकाऊ भूर्मीतून, तुळू मानलेल्या जनसमूहांतून, आणि निराशेच्या वातावरणांतून परमेश्वरी कार्य तडीस नेणारी नवी शक्ति निर्माण करतां येते, श्रीशिवाजी महाराजांनीं हेंच कार्य रायगडला महत्त्व देऊन केलें आणि शहाजीराजे ह्यांच्या स्वर्गीदि जें आलें नाहीं तें प्रत्यक्ष करून दाखविलें !

* शिवाजी आणि मुसलमान

गोवाम्हणप्रतिपालक ही विजयानगरच्या हिंदु राजघराण्याची पदवी श्रीशिवाजी महाराज ह्यांनी घेतली होती आणि त्या पदवीला अनुसरून परमेश्वरी कार्य त्यांनी तडीसहि नेले. तथापि मुसलमानांचा द्वेष त्यांच्या चरित्रांत विलकूल दृष्टीस पडत नाही. हिंदूंचे स्वतंत्र राज्य महाराजांनी स्थापले खरे, पण विजापूरचे राज्य बुडविण्याची द्वेषबुद्धि मनांत धरली नाही. हिंदुधर्मावर खरे संकट दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यामुळे उत्पन्न झालेले नसून औरंगजेब यादशहासारख्या धर्मवेड्या मुसलमानांकडून उत्तरेस हे संकट उत्पन्न झाले आहे आणि ह्या कामी दिल्लीचा बंदोबस्त प्रथम केला पाहिजे, असेंच महाराजांचे वर्तन होते. सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोप खंडांत धार्मिक लढायांच्या आठवणीना व त्या संबंधाच्या कारस्थानांना मुळांच महत्त्व राहिलेले नव्हते. व्यापारी पद्धतीचे व कारखानदारीचे नवे ध्येय युरोपखंडापुढे त्यावेळी होते. भूमध्य समुद्राच्या काठच्या मुसलमानांतहि धार्मिक कर्तव्यनिष्ठा दृष्टीस पडत असली तरी जबरदस्तीने इतरांना मुसलमान करण्याचे धार्मिक वेड त्यावेळी उरलेले नव्हते. आरवस्थानची क्विया भूमध्य समुद्राच्या काठची मुसलमानी संस्कृति उत्तरेकडील मोगलांची नव्हे, हे ध्यानांत ठेवले पाहिजे. औरंगजेबाचे वेड त्यावेळी इतर मुसलमानी प्रदेशांत विलकूल नव्हते. आज हिंदुस्थानाबाबत मुसलमानी वेड नाही. पण पंजाबच्या बाजूला व वेड शिल्लक आहे. ह्यामुळे हिंदुस्थानातील मुसलमान आणि टर्की व आफगाणिस्थान येथील मुसलमान ह्यांच्या धार्मिक धोरणांत आज जमीनअस्मानाचे अंतर आहे. तयान तन्देची

स्थिति ईजिप्त, अँबिसीनिया व तांबड्या समुद्राकाठेचा मुसलमानी प्रदेश ह्यांच्या धार्मिक दृष्टीत सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी उत्पन्न झाली होती. आरबी समुद्रांतून कोंकण पट्टीवर जे मुसलमान त्यावेळीं उतरत होते, ते ऐहिक वैभवाच्या लालुचीनें साहस कर्मास प्रवृत्त झालेले होते; धार्मिक वेडेपणाची दृष्टी त्यांच्या अंगी नव्हती. युरोपखंडाची आज जशी एकी नाही तशी त्यावेळीं मुसलमानांची एकी नव्हती. आज जर्मन इंग्रजांच्या विरुद्ध जाऊ शकतो, फ्रेंच लोक जर्मनीचा द्वेष करूं शकतात, आणि रशियांतले बोल्शेव्हिक तर सर्व युरोपियनांचें वैभवं उलथें पालथें झालें तरी विलकूल पर्वा करीत नाहींत. आरबी समुद्रांत येणाऱ्या महाराजांच्या घेळच्या युरोपियनांची व मुसलमानांची दृष्टि केवळ व्यापारी स्वरूपाची होती, आणि त्यांतल्यात्यांत हवशी व आरबी व्यापाऱ्यांचें समुद्रावर युरोपियनांच्या पुढें त्यावेळीं चालत नव्हतें. ह्यामुळें स्वतःचें घोडें पुढें ढकलण्याकरितां आजकालच्या रशियांतील बोल्शेव्हिकांप्रमाणें धर्म व राष्ट्र यांजकडे दुर्लक्ष करून पाहिजे त्यास पाहिजे ती मदत करण्यास आरबी व हवशी मुसलमान तयार झाले होते. राजकाजांतील धार्मिक धोरण एका बाजूस पडून व्यापारी धोरण पुढें आलें होतें. युरोपखंडाच्या पालटलेल्या ह्या परिस्थितीत तांबड्या समुद्राच्या कांठचे मुसलमान व्यापारी बाधीतहि आजकालच्या बोल्शेव्हिकांप्रमाणें ना मंत्र ना तंत्र अशा घर्तीच्या स्वतंत्र स्वरूपाचे होणे. कोंकणपट्टीत असल्या मुसलमानांचा शेजार महाराजांना राहाजिकपणें त्यावेळीं मिळाला. बोल्शेव्हिकांनी आज अफगाणिस्थानांत जी स्थिती आढे ती स्थिती कोंकणपट्टीत आरबी समुद्रामार्गत व्यापार करणाऱ्या मुसलमानांची सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी होती. हा शेजार राहाजी राजे ह्यांना लाभला नाही, हा शेजार रजपूत सरदारना मिळाला नाही, हा शेजार फक्त सल्ह्याद्रीभक्तांच्या उदरी जाऊन पडलेल्या भीक्षुवाजी महागजांना मिळाला. ह्यामुळें येाज

मुसलमान एवढ्याचकरतां द्वेष करण्याची किंवा मुसलमानांवर गैरविश्वास करण्याची प्रवृत्ति महाराजांच्या अंगी विलकूल दिसून आली नाही. आज चोलेश्वहिक अफगाणिस्थानच्या अमीरसाहेबांच्या पदरीं विमानी खात्याचे प्रमुख म्हणून जसे नोकरीस आहेंत आणि त्यांच्यावर जसा अमीरसाहेबांचा पूर्ण विश्वास आढे, तशीच स्थिती आरबी समद्रांतून कोंकणपट्टीत उतरलेल्या मुसलमानांसंबंधानें श्रीशिवाजी महाराजांची होती. तलवारी, बंदुका व तोफा ह्यांच्या संबंधाच्या कामगिरीत मुसलमानांवर श्रीशिवाजी महाराजांनीं पूर्ण विश्वास टाकला होता. हें धोरण पुढें इतकें बळावत गेलें कीं, खुद्द पानिपतच्या लढाईत तोफखान्याची व्यवस्था मुसलमानी सरदाराच्या हातीं होती, इतकेंच नव्हे तर रणभूमीवर आपली कामगिरी योग्य रीतीनें बजावण्यास मुसलमानांच्या हातांतील त्या तोफखान्यानें विलकूल कमी केलें नाहीं. शहाजी राजे ह्यांनीं दक्षिणेंतील एका मुसलमानी राज्याविषय दुसऱ्या मुसलमानी राज्याचें कसें संरक्षण करावयाचें ह्या मसलतीत प्राविण्य मिळविलें. शहाजी राजे ह्यांचे सद्गुण श्रीशिवाजी महाराजांत तंतोतंत उतरले होते, पण दृष्टी मात्र निराळी होती. हिंदूंचें स्वतंत्र राज्य पाहिजे, हिंदूंना उपयोगी पडणाऱ्या मुसलमानांची काळजी बरोबरीच्या नात्यानें घेऊन दक्षिणेंतील मुसलमानांचीं राज्यें न बुडवतां औरंगजेबाला ताब्यावर आणावयाचें, हें ध्येय महाराजांनीं डोळ्यांपुढें ठेवलें होतें. ह्या ध्येयामुळें मराठ्यांच्या साम्राज्याच्या वेळीं प्रसंगाप्रसंगानें दिल्लीचें कारस्थान मुख्य झालें. अगंत ताकद असतां हि हैदराबादचें निजामचें घराणें अजिबात बुडविण्याची बुद्धि मठ्यांच्या लढाईत निजामाला कैद केल्या असतां हि कोणीहि धरली नाहीं; आणि इरागच्या नादीशहाची स्वारी दिल्लीवर झाली असतां ना परदेशच्या मुसलमानांसारखे दिल्लीच्या मुसलमानांचें संरक्षण करण्याचें अगत्य मराठ्यांच्या लष्कराला तेव्हांच पडलें । मुसलमानांसंबंधाच्या

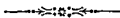
ओळखून जागृत केलेली होती; दुसऱ्याच्या द्वेषाच्या पायावर ही धर्मबुद्धि उभी राहिलेली नव्हती. स्वतः शीज सोसावयाची, स्वतः कावाडकष्ट करावयाचे आणि आपला संसार आपण संभाळून फावल्या वेळांत तालीम करून एक प्रकारचा युरोप खंडांतील कॉन्सक्रिप्शनच्या किंवा सर्वोत्तम लष्करी काम करावयास भाग पाडणाऱ्या काप्याप्रमाणे घरचे खाऊन, घराचा घोडा घेऊन, घराची तरवार कमरेस लटकावून, व घराचा भाला हातांत घेऊन लष्करी नोकरी करावयाची ही आत्मयज्ञाची प्रवृत्ति सावुसंतांच्या शिकवणुकीमुळे महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली होती. ह्या स्थितीच्या फायदा शहाजी राजे ह्यांनी थोड्यासा घेतला; जिजाबाई व दादोजी कोंडदेव ह्यांनी ह्या स्थितीला अंशतः देहघरी उर्फ ऑर्गनाइज्ड बनविले; महाराजांनी ह्या लष्करी देहाची जोपासना केली; आणि पुढे हा देह वाढीस लागून दक्षिणेत कावेरी नदीपासून उत्तरेस गंगा—यमुनेपर्यंत महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांच्या सैन्याचा दरारा चोहोकडे वसला, रजपूत सरदारांना जे दिसू शकले नाही तें महाराजांना सह्याद्रीच्या शिखरावर वसून स्वच्छ दिसले; शहाजी राजे ह्यांना जे समजले नाही तें कोंकणपट्टीतील परक्यांच्या हत्याराच्या बाजारांमुळे श्री शिवाजी महाराजांना स्वच्छपणे समजले; आणि परमेश्वरी कृपाप्रसदाच्या महाराजांच्या बुद्धीला पुढील शें दोनशें वर्षांचा काल एकदम आकलन करणें मुर्तीच कठीण झाले नाही ! तीनशें वर्षांपूर्वीची स्थिति आज नाही; पण इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ह्या न्यायाने पूर्वाचेच काहीं काहीं प्रसंग नव्या स्वरूपांत आज पुढे येत आहेत. व्यापारी रक्तशोषणाच्या युरोपियन धोरणाची ताकद महायुद्धाने कंवरटे मोडल्यामुळे आज फार कमी झाली आहे आणि व्यापारी धोरणाशी सोशालिस्टिक मतांचें संमिश्रण करणें युरोपांतील राष्ट्रांना जरूरीचें होऊन वसल्यामुळे, धार्मिक वेडेपणाचा नव्हे, आर्थिक रक्तशोषणाचा नव्हे व साम्राज्यसत्तेचाहि नव्हे असा नवा

संप्रदाय इंग्रजी मुत्सयानाहि इष्ट वाटू लागला आहे. तीनशें वर्षापूर्वीचें राजकारस्थान जरी निराळें असलें तरी महाराजांचें चरित्र इतकें उज्वल व मार्गदर्शक आहे की, नव्या परिस्थितीतहि महाराजांचें चरित्र आठवून, महाराजांचे सद्गुण गाऊन, आणि पडताळ्याकरितां महाराजांचें वर्तन डोळ्यांपुढें ठेवून, आजकालच्या हिंदुस्थानास स्वतःचा फायदा कलम घेवें मुळीच कठीण नाही.

---

० ओडवायर आणि डायर

जनरल ओडवायर मृत्यु पावले ह्या गोष्टीचा उपयोग सर मायकेल ओडवायर हे स्वतःच्या अरेरावी व क्रूर मतांच्या प्रचारार्थ सांप्रत करून घेत आहेत. पंजाबांतील लष्करी कायद्याच्या वेळीं सर मायकेल ओडवायर यांच्या प्रोत्साहनानें जो अत्यंत क्रूरपणाचा व अपमानास्वरूप जुलूम पंजाबवर करण्यांत आला, त्या जुलमावद्दल डायर ह्यांच्याप्रमाणेंच ओडवायरसाहेबहि शिष्येस पात्र आहेत. जनरल डायर यांजवर ठपका ठेवण्यांत आला आणि ओडवायर-साहेब हिंदुस्थानांतून तसेच निसटून गेले. जनरल डायर यांच्या मृत्यूचा फायदा घेऊन त्या वेळचें आपलें निष्ठुर अरेरावी धोरण योग्य होतें, असें म्हणण्यास ओडवायरसाहेब आतां पुनः पुढें आले आहेत. मृत्यूच्या वेळीं मेलेल्या मनुष्याच्या चरित्राकडे सर्वजण सहाजिकपणेंच दयाई दृष्टीनें पहात असतात. होऊन गेलेल्या गोष्टीची आठवण झाली तरी जुना बागुल-बोधा पुनः उभा करण्याची स्वल्पत कोणीहि करीत नाही. उलट मृत्युमुळे होऊन गेलेल्या गोष्टीवर पांवरुण घालण्याचाच शिष्टाचार आहे. जनरल डायर यांच्या मृत्युमुळे जालियनवाला बागेच्या कत्तलीकडे सहानुभूतीनें पाहण्यांत येणार असें पाहून, ओडवायरसाहेबांनीं ह्या धांदलीत आपलें अरेरावी धोरणहि स्वच्छ धुवून वाटण्याचा उद्योग आरंभिला आहे. उलटवा काळजाशिवाय असले कृत्य कोणीहि करूं शकणार नाही ! ओडवायरसाहेबांची पंजाबांतील कारकीर्द उलटवा काळजाची होती, ह्यादिपयी कोणास शंका असल्यास ओडवायरसाहेबांच्या सांप्रतच्या उद्गारांकडे त्यांनीं अवश्य लक्ष पुरवावें, अशी आमची शिफारस आहे. ओडवायरसाहेब मृणतात, पंजाबचा

नसून उलट पुण्यच लागणारं आहे, असें जनरल डायर यांच्या नांवानें ओरडून, ओडवायरसाहेब व त्यांचे इष्टमित्र जनरल डायरच्या मृत्यूचें खापर लिवरल पक्षाच्या माथी मारीत आहेत ! राक्षसी कत्तलीचा मार्ग म्हणजे पुण्यमार्ग होय, हे मोटेग्यूसाहेबांच्या वेळीं पार्लमेंट सभेला पटलें नाहीं. पार्लमेंट सभेनें त्यावेळीं अमृसरच्या कत्तलीला दोषच दिला व मोटेग्यू साहेब व चर्चिलसाहेब ह्या दोघांनीं डायरसाहेबांनीं निर्भत्सनाच केली; पण लॉर्डींच्या सभेनें ओडवायरसाहेबांच्या संप्रदायाला उचलून धरलें, आणि पार्लमेंट सभेतहि कांन्शव्हेंटिव पक्षातर्फें सर विल्यम हिव्स, सांप्रतच्या मंत्रिमंडळाचे होम सेक्रेटरी, यांनीं हिंदुस्थानातील सिव्हिल सर्व्हंट व युरोपियन ह्यांच्या समाजांरैकीं शेकडा ऐशी नव्वद लोक जनरल डायर यांना शत्र्यास म्हणणारे आहेत, असें लिवरल पक्षाला यजावण्यास कमी केलें नाहीं. आज पार्लमेंट सभेंत लिवरल पक्ष मृतप्राय आहे; मजरांच्या पक्षाचेंहि कांहीं चालत नाहीं; अशी संधी साधून डायरसाहेबांविषयीं पूर्ण सहानुभूति चोहोंकडे उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न ओडवायरसाहेब करीत आहेत. बंडाची ती वेळ होती आणि बंडाच्या वेळीं अशीच कत्तल करून दहशत बसवावी लागते, हे ओडवायरसाहेब व डायरसाहेब यांच्या संप्रदायाचें ब्रीदवाक्य आहे. इंग्रजांविरुद्ध आज हिंदुस्थानांत कोण बंड करूं शकतो ? प्रजेला निःशस्त्र करण्यांत येऊन शे-सवाशे वर्षे उलटून गेलीं आहेत, प्रजाजनांचे बंड होणें शक्यच नाहीं. कांहीं हिंदी लष्करी पलटणी किरल्या तरी बंड करण्यास कोणीहि शहाणा तयार व्हावयाचा नाहीं. तलवारींची किंवा भाल्यांची लढाई उरलेली नाहीं. बंदुकांनांहि बंड करितां यावयाचें नाहीं. तोफखाना व विमाने आजमूळ बंड करूं शकतीं. इतगनें बंड टोणार आहे असें म्हणणें म्हणजे बंडाची नुस्त्यां भट्टा करणें होय. बंडच होण्याचा जेयें संभव नाहीं तेथें बंड हाणून पाठ्याफरिता दहशत बसण्यागार्डी

* अफगाणिस्थानचे अमीर

हिंदुस्थानचे लाटसाहेब लॉर्ड अर्विन ता. ११ डिसेंबर रोजी सकाळीं मुंबईस येणार असून, एक आठवडा त्यांचा मुकाम मुंबईत हीणार आहे. ता. १४ डिसेंबर रोजी सकाळीं अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब युरोपच्या प्रवासास जाण्याकरितां मुंबईस यावयाचे आहेत व तीन दिवस अमीर साहेबांना मुकाम मुंबईस होणार आहे. अमीरसाहेबांचें स्वागत चांगल्या रीतीनें व्हावें आणि खाजगी सभापणांचा योग बरेच वेळां येऊन कित्येक राजकीय बाबींचा खल नीट करितां यावा, म्हणून लाटसाहेबांनीं आपला मुकाम मुंबईस चार दिवस अधिक ठेविला आहे. अमीरसाहेब रावळपिंडी-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस येणार असून केन्ना-कराचीच्या मार्गानें मुंबईस येणार आहेत. पंजाब-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस आले असते तर हिंदुस्थानचा बराच महात्वाचा भाग त्यांच्या दृष्टिपथांतून गेला असता; पण प्रवासाच्या घाईमुळे म्हणा किंवा इतर कारणांमुळे म्हणा, हिंदुस्थानांत फार दिवस काढणें अमीरसाहेबांना आवडत नाही असें दिसतें. युरोपखंडातील प्रवास संपवून अमीरसाहेब पुन्हां हिंदुस्थानांत येऊन अफगाणिस्थानांत जाणार असून, रशियाची राजधानी मॉस्को येथून निघून रशियाच्या आगगाडीनें बुखारा-समरकंद मार्गानें काबुलास परत जाणार आहेत. ज्या मार्गानें ते अफगाणिस्थानांत परत जाणार आहेत त्याच मार्गानें युरोपखंडाकडे जावयास निघाले असते तरी प्रवासाच्या दृष्टीनें त्यांना तें अधिक सोयीचें झालें असतें. पण प्रवासाच्या वेळीं हिंदुस्थानालादि मोठासा मान द्यावा आणि समुद्रावरील पर्यटनाची व आरमारी शक्तीची प्रत्यक्ष माहिती मिळावी, म्हणून मुंबईस

० नवाकाल, ता. २५ नोव्हेंबर १९२७

कत्तल केली, असें म्हणण्यांत अर्थ कोणता? लोक अरेरावी रक्तेच्या विरुद्ध गेले असतां माथेफिरू बनून आपल्या लहरीपणानें लोकांचा छळ करण्याची पाशवी वृत्ति जालियनवाला बागेच्या कत्तलींत पूर्ण भरलेली आहे. कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष सांप्रत अधिकारारूढ आहे. तेव्हां जनरल टायर ह्यांच्या मृत्यूचा उपयोग स्वतःच्या तोंडाम लागलेली काळोखी धुवून काढण्याकडे करून टाकूं या, असें आडेवायर संप्रदायानें आज कितीहि मनांत आणलें तरी ओडवायरसाहेबांना अमेरिका, फ्रान्स वगैरे सर्व जगांतील विचारी पुरुषांच्या डोळ्यांत धूळ कशी टाकतां येईल!

* अफगाणिस्थानचे अमीर

हिंदुस्थानचे व्हाटसाहेब लॉर्ड अर्विन ता. ११ डिसेंबर रोजी सकाळीं मुंबईस येणार असून, एक आठवडा त्यांचा मुकाम मुंबईत होणार आहे. ता. १४ डिसेंबर रोजी सकाळीं अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब युरोपच्या प्रवासास जाण्याकरितां मुंबईस यावयाचे आहेत व तीन दिवस अमीर साहेबांचा मुकाम मुंबईस होणार आहे. अमीरसाहेबांचें स्वागत चांगल्या रीतीनें व्हावें आणि खाजगी संभाषणांचा योग बरेच वेळां येऊन कित्येक राजकीय बाबींचा खल नीट करितां यावा, म्हणून व्हाटसाहेबांनीं आपला मुकाम मुंबईस चार दिवस अधिक ठेविला आहे. अमीरसाहेब रावळपिंडी-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस येणार असून केदा-कराचीच्या मार्गानें मुंबईस येणार आहेत. पंजाब-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस आले असते तर हिंदुस्थानचा बराच महात्वाचा भाग त्यांच्या दृष्टिपथांतून गेला असता; पण प्रवासाच्या धाईमुळें म्हणा किंवा इतर कारणामुळें म्हणा, हिंदुस्थानांत फार दिवस काढणें अमीरसाहेबांना आवडत नाही असें दिसतें. युरोपखंडांतलें प्रवास संपवून अमीरसाहेब पुन्हां हिंदुस्थानांत येऊन अफगाणिस्थानांत जाणार असून, रशियाची राजधानी मॉस्को येथून निघून रशियाच्या आगगाडीनें बुरारा-समरकंद मार्गानें काबुलास परत जाणार आहेत. ज्या मार्गानें ते अफगाणिस्थानांत परत जाणार आहेत त्याच मार्गानें युरोपखंडाकडे जावयास निघाले असते तरी प्रवासाच्या दृष्टीनें त्यांना तें अधिक सोपीचें झालें असतें. पण प्रवासाच्या वेळीं हिंदुस्थानालादि थोडसा मान यावा आणि समुद्रावरील पर्यटनाची व आरमारी शक्तीची प्रत्यक्ष माहिती मिळावी, म्हणून मुंबईस

० नवाफळ, ता. २५ नोव्हेंबर १९२७

येऊन युरोपमध्ये जाण्याचा द्राविडी प्राणायाम अमीरसाहेब करीत आढित. मुंबईहून निघाल्यावर प्रथम ईजिप्तला भेट देऊन नंतर इटलीमध्ये जाण्याचा अमीरसाहेबांचा विचार आहे. टर्कीला भेट देऊन फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी व रशिया येथील प्रवास आटोपून अमीरसाहेब अफगाणिस्थानाकडे परतणार आहेत. अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब आतां पूर्णपणे स्वतंत्र आहेत, आणि पारिस व बर्लिन येथे विद्यार्थ्यांना पाठवून नवीन तऱ्हेचे स्वरूप अफगाणिस्थानला देण्याचा उपक्रम अफगाणिस्थानांत सुरू झाला आहे. सेनानायक, मुत्सद्दी व तरुण दरबारी वारंवार युरोपखंडांत पाठवून राज्यकारभाराला नवे वळण देण्याचे काम अफगाणिस्थानांत झपाट्याने सुरू झाले असल्याने कांही गोष्टी स्वतः डोळ्यांनी पहाव्या व कांही गोष्टींचा खल युरोपखंडांतील मुत्सदांशी स्वतः करावा, असे नव्या जोमाच्या ह्या अमीरसाहेबांना वाटणे अगदी साहजिक आहे. जर्मन, फ्रेंच, इटालियन व इंग्लिश अद्या चारही देशांचे कर्तबगार पुरुष अफगाणिस्थानांत निरनिराळ्या नोकरीवर असून रशियन लोकांचा तर इंग्रजांच्या दृष्टीने एक तऱ्हेचा सुळसुळाटच अफगाणिस्थानांत झालेला आहे. रशियांतले बोल्शेव्हिक आणि हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्ता ह्यांच्या कैचीत अफगाणिस्थान सांपडले असून सांप्रतच्या अमीरसाहेबांचे मत कोणत्या बाजूला झुकते, ही गोष्ट इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय उलाढालींत आज महत्त्वाची होऊन बसली आहे. इंग्लंडला तरी रशियाशी लढावे लागेल किंवा रशियाला तरी इंग्लंडबरोबर कुरापत काढावी लागेल, एरव्ही पुढील पांच दहा वर्षे जाणार नाहीत, अशी इंग्लंड व रशिया ह्या दोन राष्ट्रांमधील संबंधांची नाजूक स्थिति झाली आहे. रशियाच्या द्वार साहेबांच्या वेळीहि रशिया व इंग्लंड ह्या दोन राष्ट्रांना अफगाणिस्थानच्या बाजूला लढल्यापाचून गत्यंतर नाही, अशी स्थिति होती. जर्मनीच्या महत्त्वावांघेमुळे इंग्लंड व रशिया यांची दोस्ती महायुद्धाच्या

पूर्वी झाली, पण आतां बोल्शेव्हिकांच्या कारकीर्दीत रशिया व इंग्लंड यांचें पूर्वीचें वैर पुन्हां सुरू झालें असून अफगाणिस्थानच्या कारस्थानाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे. अफगाणिस्थानाला आतां स्वातंत्र्य मिळालें आहे; अमीरसाहेबांनीं अफगाणिस्थानला पूर्वीच्या शोषेतून जागा करून ताजातवाना करण्याचा विडा उचलला आहे; अफगाणिस्थान हळूहळू युरोपियन राष्ट्रांच्या दृष्टीनें हि लष्करी शक्ति बनत चाललें आहे, आणि पांचदहा वर्षांच्या अवधीत अफगाणिस्थानच्या लष्करी शक्तीला स्वतःचें घर अपुरें होऊन घराबाहेर ती शक्ति वाहूं लागण्याचा संभव आहे. इराण व अफगाणिस्थान ह्यांच्या सरहद्दीला धरून आपली आगगाडी आरबी समुद्राला बंदर आवास येथें आणून पोहोचविण्याचा रशियाचा इरादा जसा फार पूर्वीपासून आहे, तसा अफगाणिस्थानवाहि इरादा बलुचिस्थानच्या मार्गानें समुद्र गाठण्याचा फार पूर्वीपासून आहे. आरबी-समुद्र आगगाडीनें गाठला म्हणजे रशियाची तहानभूक भागणारी आहे, आणि त्या आगगाडीत अफगाणिस्थानला वाटा मिळाला असतां अफगाणिस्थानलाहि सध्यांपुरतें कृतकृत्य वाटणारें आहे. इराणच्या नव्या शहावर बोल्शेविकांनीं कुरघोडी केली असून, इंग्रजांपेक्षां बोल्शेव्हिकांकडे इराणच्या कल सध्यां अधिक आहे. व्यापारी आगगाड्या व राजकीय बंदरूँ आणि विमानांचे मार्ग ह्यांचें महत्त्व जर युरोसखंडाच्या प्रवासांत अमीरसाहेबांच्या मनावर विशेष विवले, तर पुढील चारपांच वर्षांत अफगाणिस्थानांत आगगाड्या घावूं लागून रशियाच्या आगगाड्यांचें जाळें व पंजाबांनील आगगाड्यांचें जाळें ह्यांना एकमेकांशीं संलग्न करण्याचें काम अफगाणिस्थानची आगगाडी केल्यावांचून रहाणार नाही. इतर जगापासून अलिप्त राहून स्वतःच्या घराघातांत स्वतःला कोंडून ठेवण्याचें धोरण सांप्रतच्या अमीरसाहेबांनीं सोटून दिलें आहे. जगाच्या प्रवाहांत उडी घेऊन आपले

महत्त्व वाढविण्याचें नवें धोरण अफगाणिस्थानच्या दरवारनें स्वीकारलें आहे, ह्या विपर्या आतां बिलकूल शंका नाही. अमीरसाहेब स्वतः युरोप खंडाच्या प्रवासास जात आहेत, हे नव्या धोरणाचेंच द्योतक होय. स्वतःच्या घटस्थांतच स्वतःच कौडून ठेवून इतर जगांस अफगाणिस्थाननें तोंड दाखविलें नाही तर तें बरें, अशी इंग्लंडची आजपर्यंतची राजनीति आहे; पण महायुद्धानें अफगाणिस्थानास जागें केले असून सांप्रतच्या अमीरसाहेबांना तर स्वतःच्या देशाच्या ऊर्जितावस्थेची तळमळ रात्रंदिवस लागून राहिली आहे. अफगाणिस्थान निद्रावस्थेंत पुन्हां जाणें शक्य नाही, आणि रशियांतील बोल्शेव्हिकांचा अफगाणिस्थानच्या उत्तरेस, पश्चिमेस व खुद्द अफगाणिस्थानांत चाललेला सुन्नसुन्नटाट अफगाणिस्थानला शोष येऊ देणार नाही. इराण ज्याप्रमाणें मॉस्कोच्या बोल्शेव्हिकांच्या नाटी लागले आहे. त्याप्रमाणें काबूलचे अमीरसाहेबहि बोल्शेव्हिकांचे तंत्रानें बागू लागतात कीं काय, अशी भीति इंग्लंडला वाटणें साहजिक आहे. इंग्लंडचा मैत्रीत अफगाणिस्थानचें अधिक हित आहे असें अमीरसाहेबांच्या मनाला पटावें म्हणून, हिंदुस्थानांत असतांना काय किंवा इंग्लंडांत असतांना काय अमीरसाहेबांचें स्वागत मोठ्या धाट्यानें केल्यावाचून इंग्ली मुत्सद्दी कसें राहतील ?

* अफगाणिस्थान व जर्मन विमाने

अमीर अमानुल्लाखान यांच्या इंग्लंडच्या दौऱ्यातील वादशाही पाहून चाराचे तीन दिवस गेल्या शुक्रवारी संपले असून, एप्रिलआरंभापर्यंत खाजगी नात्याने इंग्लंडच्या कारखान्यांनी निरनिराळी केंद्रस्थाने अमीरसाहेब पहाणार आहेत, एप्रिलच्या प्रारंभी इंग्लंडच्या बलाढ्य आरमाराच्या प्रमुख तांडा अमीरसाहेबांना दाखविण्यांत आल्यावर रशियांतील दौऱ्याकरता अमीरसाहेब मास्कोकडे जाणार आहेत, इंग्लंडांतील स्वागत वादशाही घाटाचे झाले; पण कोणत्याहि मेजवानीचेवेळी महत्त्वाचे भाषण कोणीच केले नाही. इंग्लंडचा व अफगाणिस्थानचा सांप्रतचा स्नेहसंबंध असाच पुढे टिकून स्नेहबुद्धीने दोनहि राष्ट्रे एकमेकांस मदत करीत, अशा तऱ्हेच्या आशीर्वादापत्तीकडे महत्त्वाचे उद्गार मेजवान्याचेवेळी निघाले नाहीत, परराष्ट्रीय मंत्री सर ऑस्टिन चॅम्बरेलिन यांच्या मेजवानीचेवेळी अफगाणिस्थान व हिंदुस्थान ह्यांच्यामधील संबंधाविषयी काही तरी बोलण्यांत येईल असें घाटत होतें; पण ह्या मेजवानीचेवेळी भाषणेच टाळण्यांत आली ! ईजिप्त, अरबस्तान, इराण वगैरे मुसलमानी राष्ट्रांसंबंधाने कुंकुर मुरूं अस्ताना अफगाणिस्थानासंबंधाने विशेष काही न बोलणेंच बरें, असें इंग्रजी मुत्सद्यांना घाटलें असल्यास त्यांत काही नवल नाही, रशिया व अफगाणिस्थान ह्यांचे संबंध; हिंदुस्थान व सरहद्दीवरील स्वतंत्र पठाण ह्यांचे संबंध; आणि इटली, फ्रान्स व जर्मनी येथें अफगाणिस्थान अमीराविषयी दाखविण्यांत आलेली स्नेहबुद्धि; ह्या सर्व गोष्टी इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय कारखानांत इतक्या नातुक स्वरूपाच्या आहेत की, त्या संबंधानें बोलतांना इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय मंत्र्यांना गोबळल्यावांतून गत्यंतर नाही, अमीरसाहेबांपुढे गोबळ घालण्यावेळां

भाषण करण्याचें टाळणेंच सर ऑस्टिन चेंम्बरलेन यांना योग्य वाटणें साहजिक आहे. मेजवानीच्याप्रसंगी एकमेकांच्या शुभचिंतनासाठीं दारू पिण्याचा प्रसंग आला असतांना कुराणाच्या आशेला अनुसरून दारू पिण्याचें टाळून पाण्याचा पेला ओठाला लावण्याचा प्रघात अमीर अमानुल्लाखान यांनीं इटली, फ्रान्स, जर्मनीप्रमाणें इंग्लंडांतहि कायम ठेवला, हें अमीरसाहेबांना भूषणावह आहे. इटली व फ्रान्स येथील स्वागत घाटाचें व कौतुकाचें झालें आहे; जर्मनीच्या स्वागतांत घाटमाट कमी होता; पण अंतःकरणाचा उमाळा अधिक होता; बादशाही वैभवाला सांग्जेसे इंग्लंडचें स्वागत झालें, पण मौनव्रतामुळे अंतःकरणाचा मिलाफ दिसून आला नाहीं. जर्मनींत प्रेसिडेंट हिंडेन्बुर्ग यांनीं दिलेल्या मेजवानीचेवेळीं जर्मन मुत्सद्दी अफगाणिस्थानाकडे साफ अंतःकरणाच्या स्वच्छ नजरेनें पहात आहेत असें सर्वांच्या अनुभवास आलें. जर्मनीनें एक विमान अफगाणिस्थानास नजर घेतलें असून अफगाणिस्थानांतील विमानांच्या वाढीस व विमानांच्या व्यवहारास जर्मनीकडून चांगली मदत होईल, अशा प्रकारची सदिच्छा जर्मनीच्या सर्व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहे. यांत्रिक बाबतींत जर्मनीनें मिळविलेले शान व जर्मनीचा अनुभव अफगाणिस्थानच्या पदरांत टाकण्यास जर्मन राष्ट्र तयार आहे, अशा तऱ्हेचें आश्वासन प्रे. हिंडेन्बुर्ग यांनीं अमीर अमानुल्लाखान यांना सरकारी मेजवानीचे वेळीं दिलें. विमानांच्या यांत्रिक शानांत जर्मन राष्ट्र आज सर्वांच्या पुढें आहे. रशियातील व्यापारी विमानांचा व्यवहार जर्मन कंपनीकडेच असून सदर कंपनीचीं विमाने इराणांत तेहरानपर्यंत आणि तारकंदच्या मार्गांनीं अफगाणिस्थानांत काबूलपर्यंत सांप्रत येरझाग घालीत अद्यतात, हें प्रसिद्धच आहे. विमानांच्या मार्गांनीं बर्लिन व काबूल ह्यांचा संबंध रशियामार्फत आज झालेला आहे. जर्मनीनें अमीर अमानुल्लाखान यांना बर्लिन येथें आपल्या विमानांची करागत मुन्यगः दाखविली, आणि यांत्रिक विद्येस मोफज्या अंतःकरणाने

अफगाणिस्थानांस मदत करण्याचें वचन दिलें. यांत्रिक ज्ञानाचें व यांत्रिक शक्तीचें जर्मनीचें वचन फोल नाहीं, हे अमीरसाहेबांना पटावें म्हणून जर्मनीचे व्हाईस चॅन्सलर राष्ट्रीय पक्षाचे प्रमुख हर हर्गट यांनी अफगाणिस्थानविषयी जर्मनीचें अंतःकरण कां कळवळतें ह्याचा खुलासा अमीरसाहेबांशीं केला. स्वतःच्या बचावासाठीं व स्वातंत्र्यासाठीं एकसारखी घडपड अफगाणिस्थाननें केली आहे व त्यांपुढेंहि अफगाणिस्थानला करावी लागणार आहे; जर्मनीला देखील असल्या घडपडीसाठीं श्रम करावे लागत आहेत. जर्मनी व अफगाणिस्थान ह्या दोनहि राष्ट्रांरील पूर्वीचें व पुढचें संकट एकाच स्वरूपाचें असल्यामुळें जर्मन लोकांचें अंतःकरण अफगाणकडे आपोआप वळतें असें हर हर्गट यांचें म्हणणें आहे. अफगाणिस्थानच्या संकटाविषयी इंग्लंडला हर हर्गट यांनी टोला मारला, आणि अशा प्रकारचा टोला मारणें मुत्सद्दीपणास शोभेसें नाहीं, असें सोझालिस्ट पक्षाच्या व्हाटवर्ड पक्षाचें मत आहे. पूर्वी बोअर वांरच्या प्रसंगी प्रे. क्रूगर यांना सद्दानुभूतीची तार पाठवून कैसरसाहेबांनी जी चूक केली, तीच चूक अफगाणिस्थानच्या अमीरसाहेबांशीं बोलतांना हर हर्गट यांनी केली आहे, अशा जर्मनीतील सोझालिस्ट पत्रांचा अभिप्राय आहे. दक्षिण आफ्रिकेचे प्रे. क्रूगर यांना पूर्वीच्या कैसरसाहेबांनी तिथवून सोडलें, पण लडाईच्या वेळीं बोअर लोकांना जर्मनीकडून काढीच मदत शाली नाहीं. इंग्लंडचें संकट आज अफगाणिस्थानला आहे असें पर्यायानें अमीरसाहेबांना मुचवून आणि इंग्लंडनेंच जर्मनीचें आरमार नाहींसें करून जर्मनीला दारिद्र्याच्या सद्दुवांत पाडले आहे अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून, अफगाणिस्थानाविषयी जर्मनीची कळकळ सऱ्या अंतःकरणाची आहे, असें हर हर्गट यांनी अमीर अमानुल्लाखान यांना पटविलें आहे हे सरे; पण तमाच प्रसंग आल्यास जर्मनी कोणती मदत अफगाणिस्थानास करूं शकणार असा प्रश्न जर्मनीतील सोझालिस्टांनी सर्वापुढें टेंवित्या अगून भरतेंच कांहीं

तरी बरळण्याबद्दल हर हर्गट यांना दोष दिला आहे. हर हर्गट हे व्हाईस चॅन्सेलर आहेत. बर्लिनचे मुख्य चॅन्सेलर आजारी होते व परराष्ट्रीय मंत्री परदेशी गेले होते, ह्यामुळे मुख्य मंत्री व परराष्ट्र मंत्री ह्यांच्याकरिता हर्गट यांना व्हाईस चॅन्सेलर ह्या नात्याने मुत्सद्दीपणाच्या दोन गोष्टी अमीर अमानुह्या यांजपाशी बोलाव्या लागल्या व त्या दोन गोष्टी त्यांनी बरीच प्रकारे बोलून दाखविल्या, हे चांगले झाले नाही, अशी जर्मनीतील सोशॅलिस्ट पक्षाची टीका आहे. समुद्रावर काहींच शक्ति नसल्यामुळे योअर युद्धाच्या वेळी त्यावेळच्या कैसरचे बोल फोल टरले; पण अफगाणिस्थान व जर्मनी ह्यांच्यामध्ये विमानांचा नवा संबंध आजकाल उत्पन्न झाला असून तो संबंध तोडणे रशियाशिवाय दुसऱ्या कोणाचेहि हाती नसल्यामुळे इंग्लंडची तितकीशी पर्वा हर हर्गट यांना वाटते नसल्यास त्यांत काहीं आश्चर्य नाही, पण इंग्लंडला चिमटा घेणारे उद्दार अमीर अमानुह्याखान यांजपाशी बोलून दाखविणे व तशा उद्दारांना वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्धि देणे हे मुत्सद्दीपणाचे लक्षण नव्हे, ह्यांत संशय नाही. जर्मनीने अंतःकरणपूर्वक मदत घेतल्यास विमानांच्या बाबींत आणि लष्करी यांत्रिक विद्येत अफगाणिस्थानचे स्वरूप हां हां म्हणतां बदलून जाईल हे खरे आहे, पण इंग्लंडचे संकट तुम्हाला आहे म्हणून आम्ही अंतःकरणपूर्वक मदत करितो असें बोलून आपले हृदय उघडें केले असल्याचे प्रसिद्ध करणे, ह्याला शहाणपणा कोण म्हणेल ? हर हर्गट ह्यांनी आरले बोलणे प्रसिद्ध करण्यांत चूक केली असली, तरी प्रे. हिंडेन्बुर्ग यांनी जर्मन राष्ट्रांतर्फे एक विमान अमीरसाहेबांना देऊन यांत्रिक अनुभवाचे व ज्ञानाचे जें उदक अफगाणिस्थानच्या हातावर सोडले, त्या उदकाबद्दल अफगाणिस्थानचे लोक जर्मनी-विषयी सदोदीत कृतज्ञता बुद्धि दाखविल्यावांचून कसे रहातील ?

० सरकार उलथलें जाईल काय ?

बारडोलीच्या वाढलेल्या शेतसाऱ्याची पुनः चौकशी करावी अशी अगदीं अल्प मागणी बारडोलीच्या शेतकऱ्यांची आहे, पण ही मागणी मान्य केली असतां मुंबईसरकार उलथून पडेल, अशी भीति मुंबईच्या 'टाईम्स' ल्या वाटत आहे आणि त्यानुळे अखेरपर्यंत आपल्या स्वतःच्या शेतकऱ्यांशी सरकारनें टक्कर द्यावी, असें मुंबईच्या 'टाईम्स' चें म्हणणें आहे. चौकशीकरितां विनसरकारी तज्ज्ञांची किंवा सरकारी लोकांची कमिटी नेमली असतां सरकार कसें उलथलें जाईल, हेंच आम्हांस समजत नाहीं. मुंबईच्या सरकारस उलथून पाडवें असा निर्णय या कामीं कोणती कमिटी देणार आहे? कमिटीनें तसा निर्णय दिल्य तर सदर निर्णय अमलांत कोण आपणार आहे? सरकार उलथून पाडण्याची भीति फुकाची आहे. सरकार घसरून पडत नाहीं, उलथें पालयें होत नाहीं; किंवा एखाद्या शिपायाच्या पगारांतोड दिडकीहि कमी होवारी नाहीं. बारडोली तालुक्याच्या चौकशीकरितां नवी कमिटी न नेमतां सरकारनें आपण होऊन जरी वाढलेला सास आज एकदम रद्द केला तरी देखील सरकारच्या उलटपालटीची भीति नाहीं. वाढलेल्या साऱ्याचे रुपये नाहींसे होण्यानें सरकारचें एखादें अंग अधोगवायूसारसें व्याकूळ होईल, अशांतलाहि प्रकार नाहीं. येकवेच्या जुगारांत कोडो रुपये गमविण्यास समर्थ असलेलें सरकार बारडोलीच्या वाढलेल्या साऱ्यावर थोडेंच अचलंयून आहे? पैशाच्या दृष्टीनें सरकार जरी उलथें पालयें झालें नाहीं तरी सरकारच्या दहाणपणाची एकदां नाचणी झाली म्हणजे सरकार उलथून पडतें असें सरकारतर्फेंचें

सहायणांचे ठरते ते हिंदुस्थानांत सहायणांचे कां ठरूं नये? सरकारच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांची इज्जत ही वार विळायतेस फार महत्त्वाची समजली जात नाही; हिंदुस्थानांत मात्र वाडोलीच्या कुरणांत सोडलेल्या पटाणांमार्फत कमिशनरसदृशांभवेत सर्वांच्या इज्जतीला टोक्यावर घेऊन नाचण्याचा प्रघात सरकारने पाडला आहे. या असल्या इज्जतीसाठी चौकशीची कमिटी नेमण्यास सरकार तयार नाही, असे लोकांचे म्हणणे आहे. मुंबईचा 'टाईम्स' म्हणतो, तसे नाही. अधिकाऱ्यांच्या इज्जतीचा हा प्रश्न नसून सरकार उलथून पडेल की काय, अशी भीति असल्यामुळे सरकारला अखेरपर्यंत आपल्याच प्रजाजनांशीं शुंजणे भाग आहे, असा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा लोकांना टोमणा आहे. चौकशी कमिटी नेमली असता सरकारने आपले स्वतःचे काम दुसऱ्यास सांगितल्यासारखे होते; आणि जें सरकार आपले काम स्वतः करित नाही, तें सरकार सरकार या नांवालाहि योग्य नाही अमें गव्हर्नर सदेवांचे मत आहे. चौकशी-कमिटी नेमली असता सरकार स्वतः आपले कामकाज करित नाही असें कसें ठरते? चौकशीची कमिटी नेमली जावयाची ती सरकारकडूनच नेमली जावी अशीच लोकांची मागणी आहे. चौकशीच्या वेळीं सरकारने कामकाज करावयाचे म्हणजे काय करावयाचे? गव्हर्नर सदेव व त्यांचे एन्सिक्यूटिव्ह कौन्सिलर्स इतके मिळून मुंबईचे सरकार बनतें. या सरकारने चौकशीची कमिटी नेमावी अशी जी लोकांची मागणी आहे, त्या मागणीला अनुसरून जर चौकशीची कमिटी नेमली गेली तर त्या सरकारच्या फंक्शनला उर्फ कर्तृत्वाला कोठें प्रेतकळा येते? वारडोलीत दे. वल्डभभाई पटेल यांनी स्वतःची एखादी कमिटी नेमली आणि त्या कमिटीचा निर्णय निमुटपणे धमलांत आगण्याची पाळी जर सरकारवर आली, तर मुंबईसरकारच्या फंक्शन कमण्याचा नास्तोपर मृत्यूची दगा पडल्यावांचून

कायदेभंगाचें आदे, वाढलेल्या सान्यासाठीं आरव्या जमिनीच्या माडकीवर तिलांजुलि देण्यास जेथें शेतकऱ्यांचीं मनें तयार होतात तेथें जुलूम होत आदे असें सरकारनें मानणें जदरीचें नाहीं काय ? शेतकऱ्यांना प्रागाहूनहि अधिक प्रिय हवतःचीं शेतें असतात, प्राण वेंचण्यास जेथें शेतकरी सत्या-प्रदामुळें तयार होतात तेथें सरकारच्या बाजुला न्याय कोटून असणार ? न्यायनीतीला अनुसरून प्रजाजनांची जोपासना करणें याहून निराळें कंक्शन 'क्रिया कर्तव्य जगांतील कोगत्याहि सरकारास नाहीं, हें कर्तव्य सोटून पठाणांच्या इज्जतीस सरकार उराशीं कवटाळून धरूं लागलें असतांना सत्याप्रदाच्या चळवळींत पोळले जाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मदतीस धावून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग देशभक्तांना कोगता आदे ?

* चीनचें नवें स्वरूप

पेकिंग आणि टिन्स्टीन ही दोनहि बंदरे चिनी राष्ट्रीय पक्षाच्या हाती पल्लेही असल्यामुळे सर्व चीनभर राष्ट्रीय पक्षाचें निशाग आतां फटकूं लागलें आहे. राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता अद्याप कायमच्या स्वरूपाची झाली नाही, हें खरे आहे; तथापि काही महिन्यांच्या अवधीत हें काम तडीस जाईल ह्यांत संशय नाही. राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता असाधित झाल्यानंतर चीनला कोणतें स्वरूप येईल, ह्यासंबंधाची चर्चा सांप्रत चीनमध्ये सुरू आहे. पेकिंग व टिन्स्टीन ह्या दोनहि ठारूंत थोडे दिवसांत पूर्णपणें शांतता नांदूं लागल्यावर राष्ट्रीय पक्षाकडून चीनच्या स्वराज्याचा खर्डा तयार करणाकरितां एक परिपद बोलविण्यांत येईल, असें प्रसिद्ध झाले आहे. सन्वत्सेन यांनीं मॅच्यूचे ब्रादशाही घराणें काढून टाकून चीनचें रिपब्लिक ऊर्फ प्रजासत्ताक राज्य स्थापलें, त्यावेळीं चीनच्या नव्या राज्याचें स्वरूप आखलें गेलें असलें तरी आज त्या गोष्टीला बरीच बघें होऊन गेलीं आहेत. सन्वत्सेन यांचें रिपब्लिक टिकलें नाही. प्राण वाचविण्याकरितां त्यांना पेकिंग येथून पळून जावें लागलें; आणि यांच्यामागे सेनानायकांच्या घराण्यांच्या हातीं चीनची रात्ता जाऊन रिपब्लिकचें नांव तेवढें शिष्टक राहिलें. जपानांतून कॅटन येथें परत येऊन सन्वत्सेन यांनीं कॅटन प्रांताची सुभेदारी आणकारुडे घेतली, व लष्कर बाळगणाऱ्या सुभेदारांच्या हातून चिनी राष्ट्राची सुटका कशी करावयाची ह्या नव्या उद्योगास आरंभ केला. चीनमध्ये सत्ताधारी झालेला हल्लींचा राष्ट्रीय पक्ष सन्वत्सेन यांनीं कॅटन येथें स्थापला व बोल्शेव्हिकांच्या सहाय्यानें राष्ट्रीय पक्षाचें नवें सैन्य उभारण्यास प्रारंभ

लष्कर वाळगणाच्या लहान मोठ्या ज्या सुभेदारांनी आपले वज्र राष्ट्रीय पक्षाच्या पारड्यांत टाकले त्या सुभेदारांची कीर्ति व थोरवी कायम ठेवणें राष्ट्रीय पक्षास भाग आहे. अशा दृष्टीने विचार केला असता चीनचें नवें स्वरूप अमेरिकेच्या लोकशाहीसारखें होईल, असें म्हणवत नाही. राष्ट्रीय पक्षातील बड्या घराण्यांचें दडपण अंशतः तरी चीनच्या नव्या लोकशाहीवर पडल्यावांचून रहाणार नाही. - हिंदुस्थानाहूनहि चीनचें राष्ट्र लोकसंख्येच्या व क्षेत्रफळाच्या मानानें अधिक. मोठें असल्यामुळें भाषा, धार्मिक संप्रदाय, हथापाणी, इत्यादि कारणांनी चीनची वाटणी दहा पांच प्रांतांत करणें भाग आहे. ह्या प्रांतांना प्रांतिक स्वराज्य देऊन नानक्रिय येथील सरकारला मध्यवर्ती सरकार बनविण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा संकल्प आहे. प्रांतिक कौन्सिलें व मध्यवर्ती पार्लमेंट ह्यांच्या हातीं सर्व सत्ता जावयाची आहे; ही नवी रचना करितांना अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचें उदाहरण चीनचे मुत्सद्दी आपल्या डोळ्यापुढें ठेवतील, असा अंदाज आहे. अमेरिकेंत शिकून आलेल्या चिनी विद्वानांचा विशेष भरणा आत्र चीनच्या राष्ट्रीय पक्षांत आहे. शिवाय अमेरिकन मिशनऱ्यांनी चीनच्या शिक्षणास चांगली मदत केली आहे. चीनच्या राष्ट्रीय पक्षासंबंधानें अमेरिकेनें गेल्या दोन तीन वर्षांत जी सहानुभूति दाखविली ती स्थानुभूति राष्ट्रीय पक्षाच्या मार्गातील अडथळें दूर करण्यास चीनला पार उपयोगी पडली आहे. यांगत्सी नदीच्या जवळ ज्यावेळीं राष्ट्रीय पक्ष गेल्या त्यावेळीं इंग्लंडनें उग्र स्वरूप दाखविलें; पण अमेरिकेमुळें तें उग्र स्वरूप आपोआप मज्ज झालें !

मध्ये तर एक प्रकारें उत्सुक आहे. जपानपासून किंवा इंग्लंडपासून जर चीननें कर्ज घेतलें तर चीनचें राष्ट्रीयत्व जपानच्या किंवा इंग्लंडच्या हातीं कवजेगहाण पडण्याचा संभव आहे. तशी भीति अमेरिकेच्या कर्जाची नाही. कवजेगहाण घेऊन राजसत्ता स्थापण्याची हांव अमेरिकेच्या नाही. आपला व्यापार नीट चालला म्हणजे पुरे आहे, अशी अमेरिकेची आज स्थिति आहे. मध्यवर्ती सरकार स्थापल्यानंतर ठिकठिकाणच्या सुभेदारांचें व राष्ट्रीय पक्षाचें आजचें खडें सैन्य कमी करून कालवे, रस्ते, आगगाड्या, खाणी वगैरे राष्ट्रीय उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चालविण्याच्या कामी सदर मनुष्यबळाचा उपयोग करावयाचा, असें राष्ट्रीय पक्षानें ठरविलें आहे. मोठमोठ्या नद्यांमध्ये चालणाऱ्या मनबोटस, लहानसें आरमार, व भरपूर विमाने ह्यांचा नवीन तऱ्हेचा पुरवठा मध्यवर्ती सरकारजवळ असल्याशिवाय मध्यवर्ती सरकारची सत्ता परराष्ट्रीय व्यापार्यांचें जरूर तेवढें संरक्षण करण्याइतकी समर्थ होणार नाही. परक्यांचे सैन्य व परक्यांची सत्ता आपल्या भूमीवर नको, आणि परकी लोकांभाठीं परक्यांचे कायदे व परक्यांचे मॅजिस्ट्रेटहि चीनमध्ये नकोत असा राष्ट्रीय पक्षाचा मुख्य बाणा आहे. आज टर्की ज्याप्रमाणें परकी व्यापार्यांना बागवीत आहे, त्याचप्रमाणें परकी लोकांना चीनमध्ये वागविण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा संकल्प आहे. ह्या संकल्पाच्या अनुसरून परराष्ट्रांशीं नवे तह करण्याचें बोलणें राष्ट्रीय पक्षाकडून लवकर सुरू होईल; पण चीनमध्ये नव्या स्वरूपाची राज्यघटना अंमलांत येऊन निवडणुकीनंतर सदर घटनेला अनुसरून नवे मध्यवर्ती सरकार अधिकारारूढ होईती अमेरिका, जपान, इंग्लंड वगैरे राष्ट्रे आपले सैन्य काढून घेणाय व आपले व्यापारी चीनच्या कायद्याचा हवाली करण्यास राजी होनील, असें चिन्ह दिसत नाही. राज्यसत्तेच्य नवें स्वरूप देतांना आणि नव्या

सरकारास समर्थ वनवितांना अमेरिकेच्या कलाकडे लक्ष देणें आतां चीनच्या राष्ट्रीय पक्षास भाग आढे. अमेरिकेच्या सहाय्यानें जर नवें स्वरूप देण्यांत आलें व नवें यत्न उत्पन्न करण्यांत आलें तर अमेरिका आपण होऊन आपलें आरमार व सैन्य चीनच्या भूमीतून काढून घेतल्यावांचून रहाणार नाहीं; आणि मग अमेरिकेचेंच उदाहरण जपान व इंग्लंड यांना गिरवाचें लागेल, हें उघड आढे. अशा स्थितीत चीनच्या नव्या स्वरूगावर अमेरिकेची छात्र पडल्यावांचून कशी राहिल ?

• शेतकऱ्यांचें वंड

वारडोली तालुक्यांतील स्थिति स्वतः डोळ्यांनी पाहून त्यासंबंधानें आपला अभिप्राय प्रसिद्ध करण्याकरितां मुंबईच्या 'टाईम्स'ने पाठविलेल्या खास यातमीदारानें गेल्या मंगळवाराच्या अंदांत एक लेख लिहिला आहे. वारडोली तालुक्यांत सरकारी यंत्र वंड पडलें अगून शेतकऱ्यांनी वंड उभारलें आहे, अशा अर्थाचे मथळें या लेखावर घालण्यांत आले आहेत. सरकारी नोकरांचें वारडोली तालुक्यांत कोठेंच काहीं चालत नगून दे. वल्लभभाई पटेल यांच्या २५० स्वयंसेवकांचें राज्य वारडोलींत सुरू आहे, असें सदर यातमीदारानें जाहीर केलें आहे. सरकारचे ३५० सगळी पोलीस वारडोली तालुक्यांत आहेत हें खरें, पण त्यांची अशी स्थिति आहे की, त्यांना शिष्यासामर्थी विकत घ्यावयाची असल्यास याजारभावाहून दंडादाखल २५ टक्के अधिक किंमत दिल्याशिवाय कोणताहि माल मिळूं शकत नाही. वारडोली तालुक्यांतील ८० हजार लोकांची जूट वरील स्वरूपाची करण्यांत आली आहे. कमिशनरला किंवा कलेक्टरच्या मोटार गाडी राडिजे असली तर दे. वल्लभभाई पटेल याचा परवाना पर्दानानें काढावा लागतो, येरव्ही कोठेंच काहीं जुळत नाही. प्रत्येक सरकारी नोकर स्वयंसेवकांच्या नजरेखाली वारडोली तालुक्यांत फिरूं शकतो. स्वयंसेवकांची नजर सोडून प्रवास करतां येणेंच शक्य नाही. गाडी मिळत नाही, बैल मिळत नाही, वाटाड्या मिळत नाही, दोचके उचलणारा मिळत नाही, पाणी प्यावयास मिळत नाही, किंवा चहाचा पेलाहि मिळत नाही; सरकार म्हणून काहीं आहे याची जाणीवहि वारडोली तालुक्यांत कोठें राहिली नाही. सरकारची इन्न पूर्णपणें गेलेली

आहे. लंगडा आंधळा कुत्राहि सरकारला विचारीत नाही. सरकारी कामात अशा रीतीने बंद पडले असून सरकारच्या नाड्या वहाणेच संपले आहे. हातपाय थंड पडले आहेत; कलेक्टर किंवा कमिशनर तालुक्यांत गेले असतांना छातीचे ठोके थोडेसे ऐकू येतात; आणि नाकाला सूत लावल्यानंतर सरकार जिवंत आहे असा भास होतो, पण नाडी कोठेहि चालत नाही आणि प्रत्यक्ष शुद्धि उरलेली नाही; असा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा वातमीदाराचा अनुभव आहे. आमचे ठीक चालले आहे, आणि बरेच लोक सारा देत आहेत अशी जी फुत्तारकी सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मारण्यांत येते त्यांत कांहीं अर्थ उरलेला नाही, अशी स्पष्ट कबुली देणारा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा हा लेख आहे. वारडोली तालुक्यांतील शेतकऱ्यांच्या जुटीसंबंधाने हा लेख वाचल्यानंतर कांहीं संदेह रहात नाही. ही जूट दे. वल्लभभाई पटेलच्या २५० स्वयंसेवकांनी घडवून आणिलेली आहे. या २५० स्वयंसेवकांपैकी सुमारे शंभर स्वयंसेवक वारडोलीच्या मुख्याश्रमांत रहातात व या मुख्याश्रमांत वसूनच दे. वल्लभभाई पटेल व त्यांचे ह्साक वारडोलीच्या राज्यकारभाराची सूत्रे चालवितात. या आश्रमाला वारडोलीचे सोव्हिएट किंवा बोल्शेव्हिकांचे राज्य, असे नाव मुंबईच्या टाईम्सच्या वातमीदाराने दिले आहे. या बोल्शेव्हिक सरकारच्या रोजचा खर्च ७०० रुपयांहून अधिक आहे. शंभर स्वयंसेवक व येतील जातीत ते पाहुणे यांच्या जेवण्याग्याण्याची सोय बोल्शेव्हिक सरकारकडून करण्यांत येते व मुंबईच्या 'टाईम्स'चा वातमीदारालाहि या बोल्शेव्हिकांचाच पाहुणचार पणे भाग पडले होत. सरकारी नोकर असो, किंवा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा वातमीदार असो, पाहुण्याची सोय पाहण्यांत बोल्शेव्हिकांकडून आळस होत नाही. २५० स्वयंसेवक धारली उघटी पाटतात, साटे घासतात, आणि गरिबांचे अन्न त्याजून हरेक प्रकारचे पापाटकष्ट करतात. या स्वयंसेवकांनी शिस्त अर्थात

वाखाणण्यासारखी असून सर्वांशींच ते विनयानें वागतात. सोव्हिएट सरकारच्या मुख्य कचेरींत असलेले शंभर स्वयंसेवक निरनिराळ्या कामगिरीवर रोज बाहेर पाठविण्यांत येतात. वाकीचे दीडशें स्वयंसेवक वारडोळी तालुक्यांत निरनिराळ्या दहा बारा आश्रमांत व दहा बारा नव्या चौक्यांत ठेवण्यांत आले आहेत. त्या सर्वांचें वागणें उत्तम प्रकारचें आहे; अधिकार्यांशीं किंवा कोणाशीहि विनय सोडून कोणी वागत नाहीं; पाहुण्यांचा आदरसत्कार करण्यांत येतो; पण तत्त्वाची बाब आली असतां तुरुंगांत जाण्याभयंत प्रत्येकाची तयारी असते. दे. २५० स्वयंसेवक गुजराथ विद्यापीठ, म. गांधींचा आश्रम, गुजगाथ, काठेवाड, मध्यप्रांत व मुंबई येथून वाडोलीस गेलेले आहेत, आणि दे. पटेञ त्यांचे अप्वर्थु झाले असून बोल्शेव्हिक तत्त्वे अंमलांत आणण्याचा प्रयोग वारडोलीस चालला आहे. मुंबईच्या 'टाईम्स' चा ब्रातमीदाराचें असें म्हणणें आहे कीं, शेतकऱ्यांच्या गरिबीमुळे वाढलेला सारा देण्यास ते तयार नाहींत असें मुळांच नसून, सरकारला मृतप्राय करण्याच्या उद्देशानें बोल्शेव्हिकांचें सोव्हिएट स्थापनाकरितां वारडोलीतील शेतकऱ्यांनीं बंड उभारलें आहे. वारडोलीतील शेतकरी गुजराथेंतच नव्हे तर सर्व मुंबई इलाख्यांत सर्वांत सुमंपन्न आहेत आणि ह्या श्रीमंतीमुळे त्यांनीं सारा न देण्याचें बंड केलें आहे. इतके दिवस त्यांनीं व्यवस्थेनें झुंज चालविली आहे यावरून त्यांच्यामागीं पैसा आहे हें उघड होय, असा सरर लेखकांचा फोटिक्रम आहे. मुंबईच्या गिरण्यांनींल कामगारांनीं सांप्रतचा संघ ज्या अर्थां दोन तीन महिने चालविला आहे त्याअर्थां त्यांच्याजवळ पैशाची ऊब असली पाहिजे, म्हणून द्रव्यसहाय्य करण्याची जरूरी नाहीं; असा धर्मांचे जे आक्षेप अँग्लो-इंडियन पत्रांतून टप्पेंस पडतात तेच आक्षेप वारडोळी संघानें आतां प्रबिद्ध झाले आहेत. वाडोळीची होळसंख्या ८० हजार

असून त्यांत १७ हजार खातेदार आहेत. या १७ हजार खातेदारांपैकी एक हजारहून अधिक खातेदारांची प्रत्येकीं दीड दोन एकरच जमीन स्वतःच्या मालकीची आहे. या असल्या प्रजेला श्रीमंत प्रजा म्हणून कायें म्हणावयाचें ? बारडोलीत कांहीं नामांकित सावकार आहेत ही गोष्ट खरी, पण ही सावकारी जमिनीच्या धंद्यासंबंधाची नसून मुंबईस मिळविलेल्या पैशामुळे आहे. बारडोलीचे बरेच लोक आफ्रिकेंत जाऊन उपजीविका करतात, आणि तेथें मिळविलेले पैसे बारडोलीत जमिनी खरेदी करण्यांत व घरे बांधण्यांत खर्च करतात. हे उत्पन्न बाहेरच्या उद्योगाचें आहे; बारडोलीच्या शेतीशी त्यांचा कांहीं संबंध नाही. जमिनीची किंमत शेतीच्या धंद्याला अनुसरून वाढलेली नसून परदेशीं मिळविलेले पैसे जमिनीत घातल्यामुळे वाढलेली आहे. कोकणपट्टीतील जेथील लोक आफ्रिकेंत जातात, तेथील जमिनीच्या तुट्ट्यांची किंमत शेतीच्या धंद्याच्या दृष्टीपेक्षा फार वाढलेली आहे. परटिकार्णी किंवा परदेशीं जाऊन भ्रम करावयाचे व सांचलेली पुंजी घरी घेऊन येऊन पूर्वजांच्या घरांतच किंवा घराजवळच आपला देह ठेवावयाचा, ही जी स्वतःच्या जमिनीसंबंधाची आतंति हिंदी लोकांत दिसून येते त्या आतंतीमुळे जमिनीच्या किंमती कांहीं टिकार्णी वाढलेल्या आहेत. जन्मभूमि-यातल्य हा एकप्रकारचा दोष केव्हां केव्हां होतो. या दोषामुळे कोकणांत किंवा बारडोली तालुक्यांत पाहिजे तसा शेतमारा वाढवून परदेशीं केलेल्या भ्रमाचे पैसे लुबाडून घेण्यास सरकारास सोपाचें शकें आहे. यालाच एन्स्टॉयटेशन किंवा नामचपूक असें म्हणतात. असले एन्स्टॉयटेशन किंवा नामचपूक चाल्यी अद्यत्ताना ह्यास व दुबळ्या लोकांनीं मत्वाग्रह करून आपला वनास फेरा पाहिजे, असें मत्वाग्रां मांरो तीं हिंदी आफ्रिकेंत प्रत्या प्रयोगें वगैरे यांंच्या हिंदी लोकांस दिगदिगें त्यांशीं मत्वाग्रहाने

बोल्शेव्हिक स्वरूपाच्या चेष्टा बंद करा, दे. वल्लभभाई पटेल यांचे बोल्शे-
 व्हिक सरकार नष्ट करा, आणि वारडोली तालुक्यांतील सोव्हिएटच्या चौक्या
 उलथून पाडा; नाही तर प्राणावरच गांठ येईल असा इपारा देण्याचा हा
 उद्देश आहे. गेल्या दीडशे वर्षांत हिंदुस्थानांत कोठेंहि व कधीहि झाला
 नाही अशा तऱ्हेचा बोल्शेव्हिक थाटाचा वारडोलीचा हा प्रयोग दे. वल्लभभाई
 पटेल यांच्या मार्फत महात्मा गांधी यांनी सुरू केलेला आहे; हा अभूतपूर्व
 प्रयोग जर वारडोलीत सिद्धीस गेला तर सरकारच्या दराऱ्यास कोणीहि
 भीक घालणार नाही, असा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा सिद्धांत असल्यामुळे
 बंगाल्यांतील वरवंट्याच्या कायद्यासारखे कायदे सुरू करून सोव्हिएट
 शेतकऱ्यांचे हे बंड सरकारने हाणून पाडले पाहिजे, असा सदर लेखाचा
 एकंदर कटाक्ष आहे. वारडोलीचे प्रकरण तद्बजोडीने मिटविण्याऐवजी
 वरवंट्याच्या कायद्याखाली वारडोलीच्या दे. पटेल यांच्यासारख्यांच्या अनु-
 यायांना ठेचून हे प्रकरण मिटविले पाहिजे; असा नोकरशाहीचा अंशतः तरी
 हट्ट असल्याबद्दलची साक्ष मुंबईच्या 'टाईम्स' मधील लेख देत नाही काय ?

* पाहिजे दाता

सुरतच्या खलवतांत वारडोलीच्या प्रश्नासंबंधानें गव्हर्नरसाहेब व दे. वल्लभभाई पटेल यांचें भेतकूट नीट जुळलें नाहीं. दोन तीन फ़िरकोळ बाबीसंबंधानें आणि एका मुख्य बाबीसंबंधानें मतभेद झाला व गव्हर्नर साहेब सुरतेहून पुण्याकडे तडजोड न करतां निघून गेले. तडजोडीची आशा अद्याप नाहींशी झालेली नाहीं. तडजोड घडवून आणण्यास कायचा अवधि अद्याप बराच आहे. सध्यां वारडोलीस शेतकरी आणखल्या शेतांतील कामकाज दरसालप्रमाणें करीत आहेत व सरकारनें जप्तीचें काम बंद ठेवलें आहे. लढाई ताःपुरती तहकूब आहे. येत्या ऑक्टोबरमध्ये पीक कापणीस येईतो तंयबखेडा होण्याचा फारसा संभव नाहीं; त्याच्या आंत तडजोड झाली म्हणजे भागणारें आहे. देशभक्त वल्लभभाई पटेल आज उद्यां पुण्यास जाणार आहेत; आणि सोमवारपासून सुरू होणाऱ्या कायदे-कौन्सिलमार्फत पुन्हां उघड व खाजगी चर्चा सुरू होऊन सुरतेचें खलवत पुण्यास पुढें चालू करण्यांत येईल, अशी स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. सुरतेच्या खलवतांतील सरकारतर्फेचा सूचना सरकारी जाहीर पत्रकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत आणि दे. वल्लभभाई पटेल यांनीहि आणख्यातर्फेच्या मागण्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. दे. वल्लभभाई पटेल यांच्या मागण्या इतक्या साध्या, सोप्या व जरूरीच्या आहेत की, त्यांच्या चांगुलपणाबद्दल देशभक्त नरसिंह चिंतामण केळकर यांनाहि संदेह उरलेला नाहीं. सरकारी सूचना व लोकांच्या मागण्या यांची तुलना केली असतां एका मुद्याशिवाय इतर बाबींत तडजोड होण्यासारगी आहे, असेंच मुंबईच्या 'टाईम्स' चें देखील मत पडलें आहे.

० नयकाळ, ता. २१ जुलै १९२८

एक रिव्हेन्यू ऑफिसर व हायकोर्टाचे न्यायाधीश यांची कमिटी नेमून सारावाढीची चौकशी करण्यास सरकार तयार आहे; विनसरकारी कोणी तरी या कमिटीत असल्याशिवाय स्वतंत्र स्वरूपाची ही चौकशी होणार नाही असे वारडोलीच्या शेतकऱ्यांचे म्हणणे आहे. लेजिस्लेटिव्ह - कौन्सिलतील गुजराथच्या ज्या सभासदांनी वारडोलीकरिता आपले राजीनामे दिले त्या सभासदांपैकी एखादा विद्वान व निस्पृह सभासद जर या कमिटीवर नेमला गेला तर कोणतीच तक्रार रहाणार नाही. मुंबईच्या कौन्सिलला असली शिफारस सहज करता येण्यासारखी आहे. कौन्सिलने अशी शिफारस केली असता सरकारासहि ती मान्य होणारी आहे. चळवळीला भीक घालून आम्ही विनसरकारी सभासद कमिटीवर घेतला असे नव्हे तर कौन्सिलच्या शब्दाला मान दिला, असे म्हणून आपली इभ्रत संभाळण्यास सरकारला अडचण पडणार नाही. अशा दृष्टीने विचार केला असता, कमिटीवर कोणास नेमावयाचे यासंबंधाचा प्रश्न दोनहि पक्षांस समाधान होईल अशा रीतीने सोडविता येणारा आहे. एकदा चौकशीस प्रारंभ झाला म्हणजे आजूबाजूच्या दोन चार घावींच्या संबधानेहि पुरावा गोळा करण्यांत आल्याने कोणाचेहि विघडणारे नाही. सारावाढीच्या मुख्य प्रश्नाचा निकाल काय तो या कमिटीने घ्यावयाचा आहे. सदर निकाल मान्य करण्यास व त्याप्रमाणे वागण्यास दोनहि पक्ष तयार आहेत. जप्तीमुळे झालेले नुकसान कसे भरून घ्यावयाचे हा एक प्रश्न आहे. ज्या जमिनी इतरांना विकल्या गेल्या त्या जमिनी परत घेता यावयाच्या नाहीत, पण नुकत्या जप्त फेरेला जमिनी परत देऊ, असे सरकारचे म्हणणे आहे; जप्तीमुळे झालेले नुकसान मिळाले पाहिजे अशी लोकांनी मागणी आहे. इतरांना सरकारने रिहतेला जमिनी वापरादेशीर रीतीने त्याजवावून पुन्हा परत सरावाला मागता येणार नाहीत हे स्पष्ट आहे; पण सरकारची तशी मर्जी द्यायला आल्यास इतकी

कमिटी नेमल्यानंतर सारावाढीच्या वसुलासंबंधानें अडचण रहात नाहीं. मग सरकारला अगोदर पैसे पाहिजेत कशाळा ? प्रसंग विशेषीं सान्याची तहकुची सरकार मंजूर करीत नाहीं काय ? चार सहा महिन्यापुरती वारडोर्लच्या वाढीची तहकुची देण्यास सरकारनें कां पुढें येऊं नये ? अशी तहकुची दिली असतां आपली इज्जत जाते, अशी खोटी समजूत असल्यामुळेच तडजोडीचा बाबीत आज गोंधळ माजला आहे. या इज्जतीला वळी पडल्यामुळे सरकारच्या वर्तनाला पोरकट दररूप येऊं लागलें आहे. शेतकऱ्यांनीं च सान्याची वाढ दिली पाहिजे असें नव्हे, तर त्यांच्याकरितां कोणी तरी लाख सव्या लाख रुपये सरकारी तिजोरींत भरले असतां ते रुपये सारा म्हणून नव्हे तर ठेव म्हणून घेण्यास सरकार तयार आहे. वारडोर्लचे शेतकरी नव्या चौकशीत ठरल्यास सान्याची वाढ देण्यास तयार आहेत. ते तसे पैसे भरतील म्हणून हमी सरकारास पाहिजे आहे. हमीचें कारण काय ? शेतकऱ्यांच्या जमिनी लाखों रुपये किंमतीच्या आहेत. पाहिजे त्याप्रमाणें या जमिनींना पायाखाली तुडविण्याचें सामर्थ्य सरकारच्या अंगां आहे. लँड रेव्हेन्यू कोडनें जरूरदस्तीनें या जमिनींची एक तऱ्हेची मालकीच सरकारच्या पदरी टाकली असून, शेतकऱ्याला वाटेर फेकून देऊन बटकीप्रमाणें या जमिनीला वापरण्यास सरकारला मुभा दिली आहे. ही मुभा म्हणजेच सान्यासहल हमी होय. या हमीहून आपली मोठी हमी कोणती अगणार ? सरकारच्या मुठीत अशी हमी असतां हि त्याच सव्या लाख रुपये हमी म्हणून कोणासहून तरी घेण्यास सरकारनें तयार व्हावें म्हणजे पोरकटपणानें भलत्या इश्टीच्या नरी आपण लागलों आहोना असें जाहीर करणेंच नव्हे काय ? कसेंदि अगो, सरकारनें आपली इश्टत या मुद्यावर ठेवली आहे; आणि मुत्तेच्या परतवतांजून मुत्तेच्या परतवतांज हा मुद्दा सारंग्य तरी सरकार आपण

दृष्ट सोडील असें दिसत नाही. या मुद्यासंबंधाने वार्डोलीच्या लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, सान्याची वाढ कावयाची नाही, अशा शपथा घेतलेल्या असल्यामुळें कोणाकडून तरी एकदम रकम पटविण्याचा उपद्व्याप वारडोलीच्या लोकांनीं करणें शक्य नाही, सरकारला कोणी तशी रकम दिल्यास वारडोलीच्या लोकांची ना नाही; पण आपणांत वर्गणी भरून अथवा इतर कोणापाशीं भीड खर्च करून पैसा गोळा करण्यास वारडोलीचे लोक तयार नाहीत. या कामासाठीं दे. वल्लभभाई पटेल यांनीं फंड उभारला असतां योग्य मुदतींत लाल सव्वा लाख जुळणार नाहीत असेंहि म्हणतां येत नाही. पैसे जुळतील, पण सारावादीच्या विरुद्ध चळवळ करावयाची आणि पुन्हां सारावादीच्या हमीकरितां फंड उभारावयाचा, या परस्परविरोधी गोष्टी सत्याग्रहाला मानवणाऱ्या नाहीत. सरकारला वाढीचे तद्दृष्टी सहज करतां येण्यासारखी आहे. वाव अगदी छोटी आहे. केवळ इभ्रतीच्या नाहीं लागून सरकारनें हा दृष्ट धरला आहे. अशा स्थितींत एक अत्रु वांचविण्यासाठीं दुमरी अत्रु सरकार गमावीत आहे. इभ्रत राहिल्यासारखें वाटेल खरें, पण पोरकटपणा पदरीं पडेल, हें सरकारच्या ध्यानीं आलेलें नाही. केवळ पोरकटपणामुळें तटजोड मोटली असा सरकारस दोष लागणार आहे. मुंबईच्या टार्डम्सच्या लक्षांत ही गोष्ट आली असून मुंबई इलाख्यांतील कोणी तरी धनिकानें पुढें यावें आणि एक लक्ष रुपये सरकारी राजिन्वांत ठेव म्हणून ठेवण्यास तयार व्हावें, अशी सरकाराकडे मुंबईच्या 'टार्डम्स' नें धनिकांजवळ कालच्या भरून याचना केली आहे. संबंध लान सव्वालाखाची रकम ठेवली पाहिजे असेंहि नाही, एक चतुर्भांश रकम ठेवली अगतां भागणार आहे, असा कावयाचा आधार सांपडला आहे. तेव्हां मुंबईच्या 'टार्डम्स' च्या अर्घ्यपत्र सरकारी याचनेला अनुमून कोणी तरी दाना पांन पन्नास हजार रुपये मरणाग

पुढें येईल, असा अंदाज आहे. मोठ्या मोठ्या मटांतून अयाचित वृत्तीं राहणारे असे महंत असतात. तसेच महंत मुंबईच्या सेक्रेटरीएटमध्ये सांप्रत शिरले असले पाहिजेत, असा संशय येतो. आम्हांला असे पैसे मिळाले तरी चालतील, पण याचना आम्ही करणार नाही; असा सरकारी महंतांचा हट्ट आहे. सरकारच्या मोठेपणाकडे लक्ष देऊन ही अयाचित वृत्ति धनिक लोकांनी सांभाळली पाहिजे. सेक्रेटरीएटमधील अधिकार्यांनी तसा इपारा दिला असतांना एक लाख काय, दहा लाख रुपये हा हा म्हणतां जमतील, पण अयाचित वृत्तीला तसें करणें शोभत नाही. कारण जवळच्याच चेल्याने किंवा सेवेकऱ्याने महंतासाठीं भिक्षा मागितली अशा अयाचित वृत्ति पाळली जात नाही. अयाचित वृत्तीचा गवगवा गावांत गांवाच्या लोकांनीच करावयाचा असतो, महंताच्या चेल्यांनी करावयाचा नसतो. नाही तर पुन्हां इभ्रत जाते. मुंबई सरकार अशा पेचांत सांगडले असल्यामुळे सरकारला पैसे भरण्या कोणी तरी दाता पाहिजे अशी जाहिरात मुंबईच्या ' टाइम्स 'ने आपल्या कालच्या अप्रलेखांत प्रसिद्ध केली आहे; अशी जाहिरात लागल्यानंतर कोणी तरी दाता पुढें आल्याचाचून कमा राहिल !

* अफगाणिस्थानांत राज्यक्रांति

गेत्या चार पांच दिवसांत अफगाणिस्थानची राजधानी काबूल येथें राज्यक्रांति घडून आली असून, अमीर अमानुल्लाखान यांना आपली गादी सोडून कंदाहारकडे पळून जावें लागलें, व त्यांच्या मागून गादीवर बसलेले त्यांचे वडील बंधू सरदार इनायतुल्लाखान यांनाहि दोन दिवसांची अमिरी भोगून हिंदुस्थानांत पेशावर येथें यावें लागलें! सांप्रत काबूल शहरांत चोरांचे व लुटारूंचे प्रमुख बच्चा-ई-साकू, (बच्चा-ए-सकाई, ह्याचा अर्थ: बच्चा (मुलगा) ए (चा) सकाई (भिस्ती) 'भिस्तीचा पोरा,) हे हथियुल्लाखान गाझी असें नांव धारण करून अफगाणिस्थानच्या गादीवर बसले आहेत. सरदार इनायतुल्ला यांना बच्चा-ई-साकूचे परवानगीने हिंदुस्थान-सरकारच्या विमानांतून पेशावरास आणण्यांत आलें असलें तरी बघेद्याच्या मार्गानें ते कंदाहार येथें रहावयास जागर आहेत. बच्चा-ई-साकू यांचे वडील पाणक्याचा किंवा भिस्त्याचा घंदा करणारे असून, लष्करांत कांहीं दिवस सामान्य शिपायाची नोकरी करून लुटारूंच्या घंदास त्यांनी कांहीं वर्षांपूर्वी प्रारंभ केला. धाडसी, हुपार व श्रीमंतांना लुटून गरिवांना अन्नदान करणारा, अशी बच्चा-ई-साकू याची ख्याति चोहोंकडे पसरली असल्यामुळें, डिसेंबर महिन्यांत जलालाबादचे टापूंत शनिवारी पठाणांचें बंड सुरू असतांना काबूलच्या आसपासच्या प्रांताला प्रस्त करून सोडण्याचें काम बच्चा-ई-साकू यांकरुडे सोंपविण्यांत आलें. डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांतील जलालाबाद व काबूल येथील बंडाळीची हकीकत रशियांत मास्को येथें सविस्तरपणें प्रसिद्ध झाली असून, त्यांतील

महत्त्वाचे भाग आतां हिंदुस्थानांनील वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाले आहेत. गरिबांचा कैवारी व श्रीमंतांचा लुटारू बचा-ई-साकू ह्यांचें डोकें तोडून आणणारास अमीर अमानुह्या यांनी डिसेंबरचे दंगलींत मोठें बक्षीस लाविलें होतें. उलट बचा-ई-साकू यानेंहि अमीर अमानुह्या यांचें डोकें उडविणारास मोठें बक्षीस मिळेल अशा जाहिराती कावूल-जलालाबाद या रस्त्यावर त्या वेळीं लावल्या होत्या. सामान्य चोर व दरबड्याचे पैस गरिबांना वाटणाग दरबडेखोर यापलीकडे बचा-ई-साकू याची किंमत डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत नव्हती. पण डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत बचा-ई-साकू यानें कावूल शहरास वेढा देऊन अमीर अमानुह्याखान यांना चार दिवस 'जगतों कां मरतों' असें करून सोडलें होतें. कावूल शहरांतच नव्या भरतीचीं माणसें म्हणून बचा-ई-साकूचे लोक शिरले होते; व कावूल शहराजवळील मान्याची टेकडी, विमानांचें स्टेशन आणि विनतारी तारायंत्र यांच्या जागा आपल्या स्वाधीन केल्या होत्या. थोडक्यांत चुकलें, नाहींतर त्याचवेळीं अमीर अमानुह्या ह्यांना बचा-ई-साकूनें जीवंत धरलें असतें; पण आपल्यावेळीं अमीरसाहेबांना नव्या सैन्याची कुमक मिळाली, व बचा-ई-साकू याचा पराभव डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत होऊन कावूलच्या उत्तरेस १०-२० मैल बचा-ई-साकूला पळून जायें लागलें। डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून पर्यापर्यंत बचा-ई-साकूच्या सैन्याच्या व अमीरसाहेबांच्या सैन्याच्या चकमकी केव्हां कावूलपासून २० मैलावर तर केव्हां कावूलपासून ४-५ मैलावर एकसारख्या झडत होत्या. डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत बचा-ई-साकूचे सैन्य महा हजाराहून अधिक होतें; ह्या सैन्याच्या बंदुका अकरागण बंदुकाहून अधिक चांगल्या होत्या; लढाऊ सागान ह्या सैन्यासाठीं भरपूर होतें; सैन्याची शिक्षण व बंदोबस्त उत्तम होता; इतकेंच नव्हे तर

लढण्याचे डावपेंचहि युरोपियन तऱ्हेचे होते ! सैन्याच्या ह्या बंदोबस्तावरून मास्को येथील रशियन पत्रकारांनी असा आरोप इंग्लंडवर ठेवला आहे कीं, इंग्रजांच्या चोरट्या मदतीशिवाय बचा-ई-साकूचें प्रस्थ अशा रीतीनें माजलेलें नाहीं. बचा-ई-साकू यांजपाशीं नव्या तऱ्हेचीं हत्यारे कोठून आलीं ? चोरांत व लुटारूंत लष्करी शिस्त कोणी उत्पन्न केली ? नवीन तऱ्हेच्या लढाईचें ज्ञान बचा-ई-साकूंत कसे दृष्टीस पडलें ? पेशावर-खायवर-जलालाबाद-काबूल या पट्ट्यांत बंडाचा धुमाकूळ चालला असतांना जलालाबादच्या दक्षिणेकडील शिनवारी पठाण व उत्तरेकडील मोहंमदी पठाण या दोन पठाणांच्या जातींनीं राजे अमानुह्या यांच्या सुधारणांविरुद्ध व विशेषतः स्त्रियांचा गोपा काढून टाकण्याच्याविरुद्ध तक्रारी केल्या, आणि अफगाणिस्थानांतील व पंजाबांतील मुह्लांचें पाठवळ ह्या तक्रारींना मिळालें. राजे अमानुह्या मुसलमानी धर्माला हरताळ लावीत आहेत अशी ओरड मुह्लांनीं केल्यामुळें शिनवारींच्या बंडास सुरवात झाली. हें बंड शांत करण्याकरितां जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत मुह्लांची अठरा कलमांची यादी राजे अमानुह्या यांनीं मान्य करून आपल्या सुधारणा मार्गें घेतल्या आणि अफगाणिस्थानांत स्थिरस्थावर झालें असें जाहीर करण्यांत आलें. मुह्लांच्यापुढें हात टेकल्यानें अमानुह्याखान यांची शक्ति न वाढतां उलट काबूल शहरांत ते कमकुवत ठरले; आणि पांच सहा दिवसांपूर्वीं बचा-ई-साकू पुन्हां काबूल शहराच्या सभोवतीं दंगा करूं लागला. अमीर साहेबांच्या सैन्यापैकीं बरेच लोक बचा-ई-साकू यांना मिळाले, आणि बंडखोरांची संख्या १२ हजारांहून अधिक झाली. अमीर-साहेबांचा तोफखाना शत्रूला मिळाला, आणि राजे अमानुह्या यांच्याच तोफा काबूल शहरावर डागण्यांत आल्या ! मुह्लांच्या मागण्या कबूल केल्या तरी भागत नाहीं असें पाहून राजे अमानुह्या यांनीं आपले वडील बंधु

चीना विलायतची पत्रे फ्रान्सवर करीत आहेत. मुहान्नी बंड उभारलें, पण मुहान्ना तोंडवशीं पडावें लागून इंग्रजांच्या बंदुकींच्या आश्रयानें पुढें आलेला एक लुटारू आज काबूलच्या गादीवर बसला ! काबूलच्या गादीच्या अंगी आज हुकमत कोणती आहे ? खजिन्यांत पैसा नाही; बाहेरून आलेल्या दहा बारा हजार बंदुकींना नवीन दारूगोळ्याचा सुरवठा करण्याचें सामर्थ्य नाही; पूर्वपरंपरेच्या श्रीमंतीचें व मुहान्नाचेंहि आतां पाठबळ नाही ! असला हा हथीवुळा गाशी, गरिवांचा कैवारी व श्रीमंतांचा कर्दनकाळ म्हणून नांवाजलेला मूळचा पाणक्या, कितीहि हुपारीनें वागला, तरी इंग्रजांच्या हातांतलें बाहुलें होऊन नाचण्यापलीकडे व दरसालची पूर्वीची सतरा लाखांची देणगी इंग्रजांकडून पुन्हां घेण्यापलीकडे वचा-ई-साकू याचें हातून अधिक करामत अफगाणिस्थानांत होऊं शकेल असें दिसत नाही. अमीर अमानुल्लाखान ह्यांचा कल इंग्रजांपेक्षां रशियाकडे अधिक होता; ह्यामुळें वचा-ई-साकू यांना १०-१५ हजार बंदुकांची मदत मिळून काबूल येथील बोल्शेव्हिकांच्या बस्तानाची खचची करण्यांत आली, असें जर्मन पत्रकारांचें मत आहे. अमानुल्लाखान कंदाहार येथें आतां राहिले असून, काबूलच्या दक्षिणेकडील गझनीपासून कंदाहारपर्यंतचा मुख्य त्यांच्या हुकमतींत असल्यासारखा आहे. कंदाहारचे पठाण दुराणी जातीचे असून सूरिया राणीहि दुराणी जातीचीच आहे. गझनी, कंदाहार व हिरात हे ठाणू अमानुल्लाखान यांच्या बाजूचे आहेत व तीस हजारपर्यंत सैन्य अमानुल्लाखान यांना चार सहा अठवड्यांत उभें करतां येईल, असा अंदाज आहे. अमानुल्लाखान यांनीं तीस हजार सैन्य उभें केलें तरी हिरातच्या बाजूनें हत्यारांची व दारूगोळ्यांची मदत झाल्यादिवाप काबूलवर चाल करून जाणें त्यांना शक्य नहीं. अफगाणि-स्थानच्या दारूगोळ्याचा साठा, तोफखाना व नव्या तन्देच्या बारा

दक्षिणेच्या भागांत अमानुह्मखान यांचें वर्चस्व, उत्तरेच्या व पश्चिमेच्या भागांत बोल्शेव्हिक चळवळीची बंडाळी, सरहद्द व जलालाबाद येथें तोडघशी पडलेल्या मुह्लांची धांदल, व काबूल येथें परकी बंदुकीच्या जोरावरील बचा-ई-साकू यांची सत्ता, अशा चार पांच वाटण्या अफगाणिस्थानच्या होऊन हिवाळ्यानंतर जोराची लढाटट्टी सुरू झाल्यावर, इंग्लंडची किंवा रशियाची आजची तटस्थवृत्ति कायम टिकणें शक्य अट्टे काय?

श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांचेवरील राजद्रोहाच्या खटल्यास कारणीभूत झालेला लेख

० मुंबईचे दंगे व बोल्शेव्हिक विल

ता. ७ रोजी दिल्लीस असेंब्लीमध्ये बोल्शेव्हिक विल ६१ विक्रम ५०
अशा बहुमतानें सिलेक्ट कमिटीकडे सोपविण्याचा ठराव पास झाला. या
ठरावाला बहुमत मिळण्यासाठी नोकरशाहीच्या घटकांनी ज्या गोष्टींचा
फायदा घेतला, त्यांत मुंबईच्या दंग्याची प्रामुख्याने गणना करावी लागते.
येथील दंग्याचें निमित्तकारण पठाण लोक मुळे पळवितात अशा अर्थाची
हल अगून, गिरणी कामगारांत अजिकडे यरेच दिवस पसरलेला असतोच
हा त्या अफवेला पडलाच तर एक प्रकारे केवळ पार्श्वभूमीसारखा उपयोगी
पटणारा आदि; परंतु नोकरशाहीच्या सभासदांनी असेंब्लीत कम्युनिस्टांची
दिदुस्धानांतील कारस्थाने व मुंबईतील दंगे यांचा संबंध जोडून आपल्या
बाजूला बरीच मते ओढली. कम्युनिस्टांच्या तत्त्वांनी असेंब्लीत जी चर्चा
झाली ती लक्षांत घेतली किंवा या तत्त्वांचा प्रसार गांधिवादाकरिता प्रत्यक्ष
जी कळमें आरेंत त्यांच्या विचार फेला तरी मुंबईतील दंगे हे कम्युनिस्टांच्या
कारस्थानांचे फळ फसे ठरतें, याचा पत्ता लागत नाही. कम्युनिस्ट हे
भांडवलशाहीचे कट्टे शत्रू समजले जातात. पठाणांनी मुळे पळविण्याचा

हुलीचा व भांडवलशाहीचा साहजिकच कांहीं संबंध नाही. शिवाय पठाण हे किरकोळ सावकारी करणारे असले तरी त्यांचा भांडवलशाहीमध्ये अंतर्भाव होत नाही. मग त्यांच्याविरुद्ध सुरू झालेल्या दंग्याचें कम्युनिस्टांच्या कारस्थानाशीं नातें कसे जोडलें जातें, हें एक फक्त नोकरशाहीलाच ठाऊक ! देशांतल्या मजूरवर्गांत स्वस्थितीविषयी निःसंशय असंतोष आहे आणि त्याचीं कारणें पं. मालवीय व सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं आपल्या भाषणांत उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलीं आहेत. देशाचें दारिद्र्य दिवसानुदिवस वाढत आहे. या कारणाला हिंदी कारखानदारांच्या बाजूनें ब्लॅकटसाहेबांनीं ठरविलेल्या हुंडणावळीच्या भावाची भर पडली आणि अप्रत्यक्षपणें या भावानें कारखानदार मालकांच्या बरकतीला खोडा लागून कामगारांची आर्थिक प्रगति अडकवून धरली गेली. कामगारांच्या असंतोषांत जर बोल्शेव्हिकांचें भूत दिसत असेल तर त्याला गाडण्यास उपयोगी पडणारा मंत्र शोधण्यासाठीं पुढाऱ्यांना एकत्र बोलावून उभयपक्षां दिलसफाईनें या प्रश्नाची साधकवाधक चर्चा होऊं या असें आव्हान सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं नोकरशाहीला केलें होतें. पं. मालवीय यांनीं लोकांच्या सर्वसामान्य दैनेचा जास्त तपशिलवार विचार आपल्या भाषणांत केला असून मजूर आणि शेतकरी यांच्या असंतोषाचें मूळ नोकरशाहीच्या कारभाराशीं नेऊन भिडविलें आहे, परंतु नोकरशाहीला आपल्या कारभारांत सुधारणा करावयाची नसून त्या कारभारांत फेरफार घटवून आणण्यासाठीं उत्पन्न झालेल्या चळवळी नव्या नांवाखालीं नव्या साधनांच्या साहाय्यानें शोधून काढावयाच्या आहेत, मजूर व शेतकऱ्यांच्या असंतोषाला नोकरशाहीनें कम्युनिस्टांच्या कारस्थानाचा अवतार असें नांव दिलें असून तिला अगदीं ऐनवेळीं पूर्वीं जणूं काय योत्रनाच पेल्याप्रमाणें मुंबईचे दंगे आपली पोळी भाजून घेण्याला उपयोगी पडले आहेत. जेव्हां जेव्हां विवेचनांत अडवणुकीचा

प्रश्न आला तेव्हां तेव्हां मुंबईच्या 'सध्यांच्या परिस्थितीकडे पहा' अशा अर्थाचे उद्गार नोकरशाहीच्या लोकांनी व त्यांच्या पुरस्कर्त्यांनी वेधटक फाडले. मि. फेरार, सर डेनिस ब्रे, सर डार्लिंग्टन यांनी कितीही कंठशोष केला तरी 'बोल्शेव्हिकांच्या मतप्रसारार्थी सध्यांच्या परिस्थितीचा साक्षात् संबंध विलकूल नाही' या लोकपक्षांतील पुढाऱ्यांच्या ठाम सिद्धान्ताविस्वरुप्यापैकी कोणालाहि सयुक्तिक मुद्दा मांडतां आलेला नाही. उलट उत्तर न देतां या दंग्याकडे बोट दाखविण्याचा 'नोकरशाहीच्या लोकांनी सपाटा ठेवल्यामुळे, बोल्शेव्हिक विल असेंब्लींत निघायला व मुंबईत दंग्याची आग भडकायला एकच गांठ पडली तेव्हां या चमत्कारपूर्ण योगायोगाच्या मुळाशी बोल्शेव्हिक विलाचे पाठीराखे तर नसतील ना, हा संशय फोकावण्यास जागा झाली आहे. बोल्शेव्हिक मतांच्या वर्चस्वाखाली भावी काळांत केव्हां तरी चार पांच पिढ्यांनंतर हिंदी राष्ट्र जाण्याच्या शक्यतेचें भय आज येथील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचें धावें दणाणून सोडीत आहे. त्या शक्यतेची कारणें उत्पन्न होण्यापूर्वीच उपटून काढण्यासाठीं बोल्शेव्हिक विलाचा जन्म आहे आणि विलाच्या अवश्यकतेचा पुरावा. फाय तर असेंब्लींत विल निघण्याच्या सुमारास मुंबईस सुरू झालेले दंगे ! द्राविडी प्राणायामानें देखील सिद्ध न होऊं शकणारा हा बादरायण संबंध पाहिला म्हणजे, मि. फेरार प्रभृति मंडळीनें हिंदी लोकमतामागें असलेल्या बुद्धिमत्तेची धडा चालविली होती की, त्यांच्या समजुतीप्रमाणें कां होईना देशांत उत्पन्न झालेल्या बोल्शेव्हिक मतप्रसाराच्या भयंकर परिस्थितीची ते गंभीर व अंतःकरणपूर्वक चर्चा करित होते, हेच फळेनासें होतें. आयत्या वेळच्या दंग्याचा ज्यांनी अशा रीतीनें मोठा फायदा घेतला, त्यांच्याकडेन दंग्याच्या उत्पत्तीचा संबंध त्यांच्या बुद्धिवादाचें अनुकरण करून जोडण्यास वाय हरकत आहे ! हिंदुस्थानांतल्या ब्रिटिश नोकरशाहीची

अनियंत्रित सत्ता पुढे देखील अंशधित रहावी यासाठी तळमळणाऱ्या लंडन टाईम्स, डेलीमेल वगैरे पत्रांच्या संपादकांना तर मुंबईचे दंगे ही एक अमृतसिद्धियोगाची पर्वणीच वाटत आहे. या दोन्ही पत्रांनी मुंबईच्या दंग्याकडे सायमन कमिशनचे लक्ष वेधले असून अंतर्दंगे जेथे घडतात तेथले लोक स्वराज्याला अपात्र आहेत, अशा दृष्टीने कमिशनला दिली आहे. कोलंबोस व मुंबईस झालेल्या दंग्यांत मजूर वर्गाचा अंशतः संबंध आहे, यावरून मास्कोच्या मदतीने सार्वजनिक संपाची दंग्याच्या रूपांत हिंदी मजुरांनी रंगीत तालीम चालविली आहे, असा अभिप्राय लंडन टाईम्सने ठोकून दिला असून मजूर पक्षात नेमस्त व जहाल असे भेद पाडण्याचा यत्न केला आहे. डेलीमेल पत्राला हिंदुस्थानांतल्या ब्रिटिश भांडवलालाची काळजी पडली असून, हिंदी पुढाऱ्यांनी राज्यकारभारांत जे हक्क द्यावयाचे असतील ते हक्क बहाल करताना इंडियन गव्हर्नमेंट सिक्झपुट्रीची व्यवस्था ते ठेवतील असा बंदीवस्त करावा, असे सायमन कमिशनला मोठ्या कळकळीने सुचविले आहे. यस्तुतः जो कोणी मुंबईतील दंग्याची निर्विकार बुद्धीने छाननी करील त्याला स्वच्छ दिसेल की, दंग्यांत कामगारांचा जो संबंध आला तो रोजगाराच्या नात्याचा नसून मुले पळवून नेण्याच्या भीतीने क्षोभलेले मुलांचे पालक या दृष्टीचा संबंध आहे. परंतु ज्यांनी येनकेन प्रकारेण हिंदी चळवळ ठेचण्याकरिता बुद्धिपुरःसर आणल्या सारासारज्ञतेला सोडविष्टी दिली आहे, त्यांच्यापासून वरच्यासारख्या निर्विकार तारतम्याची अपेक्षा कशी धरता येईल? दंग्यांत मजूर होते या वातमोतल्या मजूर शब्दावर दृष्टि खिळून बोल्शेव्हिकांच्या वागुल्योवाने त्यांच्या भेदूचा कवजा घेतल्याप्रमाणे 'हा ध्या बोल्शेव्हिकांच्या मतप्रचाराचा पुरावा' अशा आरोब्या इकडे असेंब्लींत मि. फ्रेर व त्यांच्या मताची री शोढणारे यांनी ठोकल्या, तर

तिकडे लंडन टाइम्स, डेलीमेल यांनी 'बोल्शेव्हिकांच्या कारवाईची रंगीत तालीम सुरू झाली' 'हिंदी जनता स्वराज्याला नांलायक आहे' 'हिंदुस्थानांतलें ब्रिटिश भांडवल बुडण्याच्या पंधास लागलें, त्याला तारण्याची तजवीज करा', अशा अर्थाच्या किकाळ्यांनी ब्रिटिश जनता भेदरून सोडण्याला प्रारंभ केला! बोल्शेव्हिक विल ४ महिन्यांमार्गे असेंब्लींत आलें होतें, आणि तेव्हां हिंदुस्थानांत किंवा सिलोनांत दंग्याचें स्वप्न देखील नव्हतें. चार महिन्यांमार्गे विल आणलें; यावरून तेव्हांच नोकरशाहीपाशी विलाच्या समर्थनाकरितां भकम पुराया होता, हें उघड आहे. मग आयत्या वेळच्या दंग्याचा फायदा नोकरशाहीनें कां घ्यावा? चार महिन्यांपूर्वी नोकरशाहीचें चाललें नाहीं; मुंबईच्या दंग्याचा आश्रय घेऊन आतां विल पुढें सरकलें; मग प्रेताच्या तालूधरील लोणी चाटून खाण्यासारख्या पद्धतीनें या दंग्याचा फायदा घेणाऱ्या ह्या विलाच्याच माग्यावर दंग्याच्या उत्पत्तीचें खापर कां फोडूं नये? दंग्याच्या घातम्यांनीं मनावर पडलेल्या ताणामुळे असेंब्लीतील वन्याच लोकनियुक्त सभासदांचा बुद्धिभेद मि. फ्रेरार प्रभृतींना करतां आला व या एकाच गोष्टीवरून नोकरशाहीकडे झुकलेल्या बहुमताचा उलगडा होण्यास हरकत नाहीं. एका शहराच्या स्थानिक दंग्यावरून एकदम सगळ्या देशाच्या राजकारणाची तपासणी करून सुधारणा सुचविण्यासाठीं नेमलेल्या कमिशनकडे धांव घेणें यासारखा बुद्धीचा दुरुपयोग कोणता असणार! पण हा अत्याचार लंडन टाइम्स, डेलीमेल या एरवी विचारी व भारदस्त समजल्या जाणाऱ्या विलायती पत्रांनीं केला आहे! यावरून त्यांनीं दानत व हिंदुस्थानाविषयीची भावना महज ध्यानांत येते. हिंदुस्थानांत जराबदार राग्यरदनि मुरू द्यावी अशी निर्मल इच्छा असत ती कोणीदि, डेलीमेल, लंडन टाइम्सप्रमाणें निमित्ताला टेंकण्यासारखा या इच्छेला न शोभणारी

भलतीच हाकाटी करणार नाही, मि. क्रेरार यांचे वोल्शोव्हिक विल तर बोलून चालून हिंदी चळवळीचा गळा आवळण्याचा फांस आहे आणि सायमन कमिशनपासून कसलीच प्राप्ति होणार नाही, अशी हिंदी पुढान्यांची खात्री झालेली आहे. वोल्शोव्हिक विल, विलायती वृत्तपत्रे आणि सायमन कमिशन यांचे एकंदर मेथकूट सिद्धसाधकांच्या टोळीसारखे असल्यावर तरांनी या दंग्याचा फायदा घ्यावा यात आश्चर्य कसले ?

संसार कसा काय चालला आहे हे राजसंस्थेवरून कळते. 'राजा कालस्य कारणम्' या न्यायाने राजा हा देशाच्या संसाराची खूण होय. 'वादशहा सुखी होवो !' असे उपावेची आपण म्हणतो त्या वेळी 'वादशहांचे घराणे सुख भोगो' असा आगला उपाप्रमाणे अर्थ असतो, तसेच 'लोकसमाजांतील स्वराज्य-सत्तेचा अंश वाढीस लागो' असेहि आपण चिंतितो.

तत्त्वज्ञानी हा सत्य जाणतो, परमेश्वरी आनंदांत तल्लीन होतो; पण तो वेदाभ्यासजड व 'विषय-व्यावृत्त-कौतुहल' असतो, तत्त्वज्ञान खुंटते, तर्कशास्त्र कुंडित होते, तेथेहि कवीची प्रतिभा सत्यशोधन करते. हा कवि व तत्त्वज्ञानी यांमधील फरक होय ! आनंद हा मुडुच वाहू लागला म्हणजे त्याला रसाची पातळ अशी 'वाहणारी' अवस्था प्राप्त होत अमते. ह्या रसाचे कोणीहि व कृतीदि जरी पान केले तरी तो कमी न होनां वाढतच असतो. कवि हा स्वतः संसागांतीत आनंद उपभोगून दुसऱ्याचा संसार आनंदमय करीत असतो.

राजसत्तेला व्यापून उरणारा कवि

कवि हे मुख्यतः संसाराभोंवतींच गुरफटलेले असतात. संसाराचे केंद्र म्हणजे राज्यव्यवस्था होय. राजाला कवि प्रिय असेल तर तो कवीला आश्रय देतो; पण तोच अप्रिय असेल तर तो कवीला घालवून देतो, त्याची पुस्तके जप्त करतो. मी हा जो राजा शब्द वापरला आहे तो 'पंचमजॉर्ज' या अर्थी नव्हे, तर 'अधिकारी' या अर्थी आहे हे पके ध्यानांत ठेवले पाहिजे. कवीचे जीवित राजसत्तेच्या मर्जीवर अवलंबून असते. तिला एखादा कवि अप्रिय असला म्हणजे असे वाटू लागते की 'हा कवि बोकांडी दसणारा विगाच्च आहे !' मग ती मात्रिक बोलवते व कवीच्या नाकांत मिरच्यांची धुरी घालायलादि कमी करीत नाही. मी 'हा मिरच्यांचा धूर अनुभवलेला' मनुष्य आहे. कवीने जवळ जावे व राजाने दूर सारावे अशी अप्रिय कवीची

स्थिति होते, मी राजा असतो तरी मलाहि एखादे वेळीं असेंच करावें लागलें असतें ! तेव्हां अमूक एकावर मी दोष ठेवूं इच्छित नाही. असे कांहीं राजकारणाचे प्रसंग येतात कीं त्यावेळीं कवीची कितीहि लाडकी व सुखा अर्थें असलीं तरी राजसत्तेच्या निर्भृंग वृत्तीला तीं बळी पडतात. जेव्हां रुळ रस्त्यावरून फिरतो तेव्हां क्षुद्रांचा चुराडा व्हावयाचाच; त्यांत रुळाला दोष देण्यांत अर्थ नाही. या रुळा, तूं केवढा हा भक्कम, तूं फार मोठा, असेंहि म्हणून कांहीं उपयोग नाही. ही क्षुद्रकणांची परीक्षेची वेळ असते. राजाची परीक्षा ज्याप्रमाणें रणांगणावर त्याचप्रमाणेंच तांदुळाची परीक्षा उखळांत होत असते. मुसळाचे घाव बसत असतां जो तांदुळाचा दाणा अखंड राहिल तोच तेजाला चढेल व त्याचेंच मोल वाढेल !

कवि हा कांहीं केव्हा राजसत्तेच्या झाटाला सोडीत नाही, तो मांत्रिकाला जुमानीत नाही. त्याची प्रतिज्ञा असते कीं 'रसानें मी राजाला भिजवून टाकीन.' ब्रह्म जसे विश्वाला व्यापून दशांगुळें उरतें तसाच कवि हा राजसत्तेला व्यापून पुन्हां रंगभूमीवर प्रकट होतच असतो. रसामध्ये जो एकप्रकारचा वेग असतो त्यामुळेच कवीमध्ये सामर्थ्य येत असतें. अधिकाऱ्यांना किंवा राजाला वरें वाटत असो वा नसो, आम्ही कविराज सिंहामनाच्या वर, खाली, बाजूला चोहोंकडे व्यापून रहातो. अर्थात् या प्रवृत्तीला अनुरूप असाच हा वादशहांच्या अभिनंदनाचा ठराव आढे.

रणभूमीचें सामर्थ्य

महायुद्धांत रणांगणावर तलवार चालवावी, पराक्रम गाजवाया, सरवारात मदत करावी, वीरांची ओशी उचलावी, अशी इच्छा स्वाभारिकच वीरांची असते. या वीरांच्या कारभारांत नट, नाटककार, कवि, रक्षिक यांचें कांहीं काम नाही. फ्रान्सच्या रणांगणावर नाटकाचें प्रदर्शन फुकट जाईल, तुर्क-जर्मन हे गय्यांच्या तानबाजीला सुमारतील, अगा आक्षेप आम्हांवर येण्याचा

संभव आहे. कवींची गोष्ट सध्यां बाजूला टाका, पण इतर लोक तरी युद्धाच्या बातम्या मोठ्या प्रेमाने कां वाचतात ? 'युद्धस्य कथा रम्या' असें यावर उत्तर येईल. युद्धाची बातमी वाचण्याची ज्यांना चटक लागली त्यांना बारीक सारीक लढाईची, १०।१५ माणसें मेल्याची, बातमी ऐकून बरेच वाटत नाही ! ५।२५ हजार लोक ठार झाले, पांचपन्नास तोफा डागल्या गेल्या किंवा राष्ट्रेंच्या राष्ट्रे ब्रेचिराल झालीं, अशा बातम्या ऐकल्या म्हणजे वाचकाला बरे वाटत असतें ! युद्धकथेचा वाचक केवळ यमसदृश होत असतो ! ही मनुष्याची सहज अशी निर्भ्रूण वृत्ति कां बरे ? आपली मंडईतून भाजी आणावी, खावें, प्यावें, बायकांमुलांमध्ये आनंदानें कालक्रमणा करावी, अशी कोणी वृत्ति धारण केली तरी सरकार त्याला लढाईची बातमी देतें ! सरकार व्याख्यानकार गांवोगांवीं पाठवितें. मेसापोटेमियांत अशी लढाई झाली, तसा जय झाला, हें कळवितें व लोकांत युद्धाविषयीं गोडी (Interest) उत्पन्न करतें, तें कां ? महायुद्धाच्या कालांत वृत्तिच शांत राहूं शकत नाहीत. रणभूमीच्या अंगीं संसाराकडून लक्ष खेंचण्याचें सामर्थ्य आहे.

रणभूमीचें सामर्थ्य परमेश्वरी सामर्थ्यापेक्षांहि मोठें आहे. परमेश्वरानें बायबल, गीता, वेद, निर्माण करून अनेक तऱ्हांनीं मनुष्यांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला, पण शेवटीं त्याला हात टेकावे लागले. आपल्या देशांतील संसारी लोकांची स्थिति अत्यंत निबुंद प्राणी जो गाढव-वाईट शब्दावद्दल रागावूं नका, अश्लीक भाषा मानूं नका-त्याच्यासारखी झाली आहे ! या देशांतील ३३ कोटी दगडांना, बुद्धिहीन जनांना, गाढवांना, परमेश्वराच्या उपदेशानें कांहीं जगृति आली नाही. 'अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी' या न्यायानें परमेश्वरानें हात टेकले तरी आम्हीं जागें

नाचूं लागला तरी त्याचें लक्ष माझ्याकडे होतें, तो न समजेल असें काहीं तरी मराठी बोलत होता ! इतकी आमची हरिकीर्तनाची संस्था परप्रांतींसुद्धां प्रिय आहे.

कालचे शास्त्री-हरिदास आजचे नाटककार-नट

या हरिकीर्तन संस्थेपासूनच नाटककलेचा महाराष्ट्रत अभ्युदय झाला. पूर्वी जे पंडित, शास्त्री, कथेकरी होते तेच स्वराज्यकाळां राजकारणांत पडले. रामशास्त्री इतके निस्पृह व विरक्त कीं घरामध्ये फक्त एक दिवसाची सामग्री ठेवावयाची, पण तेच राजकारण करीत होते. त्यांना निस्पृहपणा एवढा कीं त्यांनीं स्वतःच्या संसारावर पाणी सोडलें. पण रात्रीचाला देहांत शिक्षा फर्माविली ! त्यावेळीं लोकांना शास्त्री लोक महाभारताचेंच शिक्षण देत. पुढें स्वराज्य गेलें. पूर्वीचीच संस्था, तेच शास्त्री, पुन्हां इंग्रजीत निराळ्या रूपानें पुढें आले. कृष्णशास्त्री, विष्णुशास्त्री यांनोंच आपल्यापुढें बी. ए. एम. ए. पदव्या लावून लोकशिक्षणाचें काम अंगावर घेतलें. विष्णुशास्त्र्यांनीं न्यू स्कूल काढलें तेव्हां हेच हरिदास-पुराणिक तेथें गोळा झाले. त्याच प्रभावळींत रा. देवल प्रकट झाले त्या रामशास्त्र्यांच्याच स्वार्थत्यागानें व निस्पृहपणानें 'केसरी' काढला व चालविला. त्यांनीं सरकारवर स्पष्ट व निर्भीड टीका करून आपला निस्पृहपणा सिद्ध केला. तेच हे शास्त्री. टिळकांच्याच जवळचे आश्रित-पुराणिक पुढें नाटककार आत्मचरित्रपर बनले (गहिंवराणें उचंबळून व असाष्ट शब्दांनीं) पूर्वीच्या टिळकांच्या या आश्रित-पुराणिकांनीं 'केसरी' सोडल्यावर जायचें कुठें ? परिस्थितीप्रमाणें नाटककार व्हावें लागतें. हें सारें पूर्वसंस्थेला धरूनच आहे ! हे शास्त्री जसे पुढें नाटककार बनले तसे हरिदास नट बनले. सध्याचे गंधर्व मंडळींतील हीरो हरिदासच होते. हें असेंच आहे. लोकांमध्ये मिसळून जागृति करावयाची ही महाराष्ट्राची पुगानन पद्धतीच आहे.

वीर वृत्तीशीं तादात्म्य पावणारा तोच कवि

‘दुनियेचें कल्याण मी करीन’ अशी वीरवृत्ति ज्यांच्यांत आहे त्यांचे कीर्ति कवींनीं गायची नाहीं, तर काय हुकरांची गावयाची? संतां जनास कर्मयोगाला, प्रवृत्त करणें हें, वीरांचें काम, हें कवींचें काम! - राष्ट्राला सुखी करीन हा पीळ वीरांना पडेल तेव्हां कवींच्या अंतःकरणें कालवाकाल्य होईल, तो काव्य बोलेल, तो रस ओतेल, तो नाट्य गाईल! काममोहित क्रींचमिथुनाला मारतांना पाहून वाल्मीकिसारखे आद्य कवींच्या तोंडून काव्यरूपानें शापवाणी प्रकट झाली ‘मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगमःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्क्रींचमिथुनादेकं अवधीः काममोहितं ॥ ही ती शापवाणी होय. संसारसुखाची राखरांगोळी झालेली पाहून शापवाणी उच्चारणें कवीला अपरिहार्य आहे. कवि शाप बोलेल, तोच वीरवृत्ति ओळखील. स्वराज्यामध्ये महाभारत जास्त उमजत होतें. आज इतकें भारत सबंग पण तें कळतच नाहीं. तपः सामर्थ्य वाढवा, पुरुषार्थाकडे दृष्टि लावा, म्हणजे काव्यरस सहज प्रकट होईल. ज्याचें कीर्तनविषयाशी तादात्म्य होतें तोच उत्तम हरिदास असें रामदासांनीं सांगितलें आहे. ज्याचें राष्ट्राच्या वीरवृत्तीशीं, परम पुरुषार्थाशीं तादात्म्य झालें तोच उत्तम नाटककार होतो, व जो स्वतःच्या भूमिकेशीं तादात्म्य पावला तोच उत्तम नट होतो. हा कर्मयोगाचा संप्रदाय महाराष्ट्रांत फार पुरातन आहे. महायुद्धानें राजकीय वातावरण घडाडून घेतलें आहे, हाच काळ कवींना अनुकूल, वीरांना अनुकूल, राष्ट्रभाग्योदयाला अनुकूल होय. याच काळीं महाभारत समजोव. हाच काळ नटांना व नाटककारांना दितारद आहे. महाराष्ट्राचें, हिंदुस्थानचें, हिन व्हाचें म्हणून आग्नीहि, पक्षिण्या प्रणमच बादशाहीना आपुसारोप्य चिभिले बादशाहीना यशःप्राप्ति होणे अशी मार्गना फेरी.”

कीर्तन संमेलनापुढील भाषण

१९२१ साली नासिक शहरी भरलेल्या पांचव्या कीर्तन संमेलनाचे अध्यक्ष या नात्याचें कै. काकासाहेब खाडिलकर यांचें भाषण झालें त्याचा वृत्तांत कीर्तन मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या पांचव्या अंकांत आलेला होता, तो वृत्तांत पुढें दिला आहे--

श्रांस्तोत्रिक

प्रथमतः श्रीहरि-चरणाला नमन करून, या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान आपण मला दिलें, याबद्दल मी आपले आभार मानतो. आपण शेंसवाशें वर्षे कीर्तनस्वरूपां हरीचें रूप धारण करणारे मंडंत येथें जमला असतां मजसारख्यानें अध्यक्ष होणें उचित नाहीं, आपण परमेश्वराचें घरी वावरणारे हरीचे दास आहांत व मी भूमितलावर वावरणारा एक संसारी मनुष्य आहे. हें जरी खरें तरी मी केवळ आपलपोटेपणानें हें स्थान स्वीकारलें आहे. कांहीं तरी सेवा होईल या बुद्धीनें माझी पात्रता नसतांही मी हें स्थान स्वीकारलें आहे. नाशिक क्षेत्र, श्रीरामसीता-साक्षिण्य, गोदावरीतटाक व सिद्धस्थ पर्वणी, हा योगायोग अरुं असल्याकारणानें गोदावरीचें स्नान करावें व पातके टाकून देतां यावीत या बुद्धीनें मी येथें आलों. रामचरण तितोष्णपणा समजतात. पण हरिदास गोलते चालते देवदूत आहेत. त्यांना आपल्या पायाचे वाटेकरी करून आपला बोजा त्यांजवर लादावा असें मला वाटलें! आपण परमेश्वराच्या घराचे दूत असल्यामुळे हा बोजा संभाळून मजवर अनुग्रह कराव अशी आशा आहे. नागपूरच्या कॉंग्रेसचे चेळीं समागत-मंडळाच्या उपाध्यक्षांनीं मला अध्यक्ष होण्याची आशा केली व नीदि वरील देणु मनांत धरून ह्यापारलेल्या वृत्तांतें हो म्हटलें. तरी पण

चळवळ्यांचा होय. हरिदासासारखे धार्मिक चळवळे व मजसारखे राजकीय चळवळे या दोघांनी एकत्र होऊन एकमेकांची अडचण लक्षांत घेऊन उभयतांचा मार्ग सोपा करणें हेंच आपणांस उचित होय.

मुंबईच्या कीर्तन-संमेलनाच्या सहाय्या ठरावाकडे लक्ष दिलें असता, वृत्तपत्रकार, लेखक व वक्ते यांनी ह्या संप्रदायाकडे लक्ष पुरवून ठिक-ठिकाणी त्यांचा उल्लेख करावा व उत्तेजन द्यायें हाच त्यांतील हेतु दिसतो. आह्मां राजकीय चळवळ्यांचीहि तीच स्थिति आहे. आमचा उल्लेख करावा, उत्तेजनपर दोन शब्द बोलून लोकाश्रय मिळावा व त्यानें कार्यास हुरूप यावा हाच आमचाहि हेतु असतो. दुसराहि एक महत्त्वाचा उल्लेख त्या ठरावांत आहे. कीर्तनकारांची स्थिति खालापलेली आहे त्यास उपाय काय याची चर्चा करून त्या स्थितीचें निदान करावें हीच ती महत्त्वाची गोष्ट होय. माझ्या मते याची तीन कारणे दिसतात. पहिलें कारण मुदितक्षितांचें औदासिन्य, दुसरें रुचिवैचित्र्य व तिसरें दानपद्धतीसंबंधीं अनास्था हें होय. या कारणांकडे व १५-२० वर्षापूर्वीच्या राजकीय चळवळीकडे पाहिलें असतां त्या वेळेलाहि आह्मांला असेच उद्गार काढावे लागत असत. अंतःकरणाला पीळ पडून राजकीय प्रगतीकरितां खटपट करावी, पण लोक मात्र उदासीन. १९०८ सालीहि हीच स्थिति होती. स्वदेशीचा उपदेश ऐकावा पण अंमलांत मात्र आणूं नये अशी स्थिति होती.

लोकांचे औदासिन्य

आजहि महात्माजींचा वकील-वर्गावर रोष झाला आहे याचें कारण त्यांची उदासीनता होय. इमजी शिक्षणानें तयार केलेला माल (हा मुदितक्षितांचा वर्ग) देशागरींत नेहमीं उदासीन असतो. या यावतीं आमची व तुमची स्थिति सारसीच आहे. ज्या महागंध्रामध्ये देशकारार्थ हजारों रोग

पालटलेली स्थिति

गेल्या ४-५ वर्षांमासून मात्र जगाची स्थिति पार पालटली आहे व हा योगयोग ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. परिस्थिति पालटली आहे, लोकां मार्ग शोधूं लागले आहेत, विचार करूं लागले आहेत. लोकांत चलनशक्ति जागृत झाली आहे. भक्तांचा भाव व देवाची इच्छा काळालाहि आटोमणें शक्य नाहीं. हे दोन ओव कसे उत्पन्न झाले व ते एकमेकांकडे कसे वाहूं लागले आहेत याकडे लक्ष द्या, हा प्रेमाचा ओव जाळण्याचा खटाटोव करणारांची आज परमेश्वरानें काय स्थिति केली आहे याकडे लक्ष द्या. आज त्यांना अभ्युदयाच्या प्रसंगीं उपयोगी पडत नाहीं हें रशियाच्या व ऑस्ट्रियाच्या सध्यांच्या स्थितीवरून व्यक्त होत आहे. ख्रिस्ती धर्माचे दोष काय म्हणतात त्यांच्याकडेहि लक्ष पुरवा. देवानें मनुष्याकरितां अन्न निर्माण केलें, पण आज ऑस्ट्रियांतील लोकांना त्यांच्या पाश्चिमात्य सुधारणेनेंच अन्नान्न स्थितीस पोहोचविलें आहे. ऑस्ट्रियांतील लोक आज स्वातंत्र्य देऊन पोटाळा मागत आहेत. हीच त्या ख्रिस्ती धर्माची महति. उच्च नीच भावना नाहींशा करणारें बोलशेविझमचें भूत त्यांच्या समाजरचनेच्या मानगुटीस बसून, उबडी नागडी झालेली ती समाजरचना आज जगापुढें वावरत आहे. ही समाजरचना परमेश्वरी कशी असूं शकणार ? जें भक्तानें भाविलें तें परमेश्वरानें आरणाची केलें. (टाळ्या) या रामदासांच्या उक्तीची सत्यता आज आपणाला पटत आहे. मुसिश्चितांना युरोपियनांचा पेहराव, आचार, विचार कशास हवा, अशा प्रश्न करून कांहीं दिवसांपूर्वी हरिदासांनीं जर राष्ट्रीय सभेला वेदा दिल्या अमतां तर ज्या मुसिश्चितांनीं तुम्हांला वेदघात काढलें असतें, त्याच मुसिश्चितांनीं आरणा आतां तुम्हांकडे वळूं लागली आहे. तुमच्या शिद्धांतांन काय गद्द आहे हें शोधूं लागले आहेत. त्यांची तोंडें घराफटे वट्टती आहेत. लवकरच आम्हांत हें गद्द सांगण अशा तें

आग्रह धरतील. ५११० वर्षांत ही गोष्ट घडलीच पाहिजे. एका पिढीत ही फळें आपल्या पदरांत पूर्ण पडतील अशी तयारी आम्हीं केळी पाहिजे. परमेश्वर काम करून चुकला आहे. तुमचें कार्य मात्र राहिलें आहे.

लोकाभिरुचीला नवें इष्ट वळण

लोकांची रुची विघडली होती, पण ती आतां पुनः शुद्ध स्वरूपाकडे वळली आहे. परमेश्वरानें तें विघ्न दूर केलें आहे. आपलें सामर्थ्य वाढवा, लोकसंग्रह करा, आपला भक्तिभाव सर्वांना सुबलक मिळेल, सुशिक्षित येतील, कीर्तने ऐकतील हा हव्यास धरा व त्याच मार्गांत लाग. या मार्गास अनुरूप असें वर्तन करा. श्रीसमर्थ रामदास हे आपल्या सांप्रदायाचे मोठे प्रवर्तक होते. त्यांचें सांगणें ध्यानांत ठेवा. प्रबोधशक्ति स्वार्थीन करून घेतली पाहिजे. बहुतांचीं मनोगतें हातीं घेतली पाहिजेत. सुशिक्षितांचें मनोगत जाणलें पाहिजे व मनोगत ओळखून कार्याची दिशा ठरविली पाहिजे. लोकीं जें केलें तें यानें उलथविलें. आपल्या देवता लोकांच्या मंदिरांत स्थापन करणें अशी एक इंग्रजी म्हण आहे. लोकीं जें तर्किलें तें दाखिलें निष्फळ करूनी. सुशिक्षितांच्या मनांत उतरून झालेल्या भावना निष्फळ करून दाखविल्या पाहिजेत. व 'आमच्या कुळीं असे समर्थ। आमच्या कुळीं असे परमार्थ ॥' या समर्थांच्या उक्तींतील मर्म ओळखून आपल्यांतल आकर्षणशक्ति या दरीची सेवा करण्याकरतांच प्रकट केली पाहिजे. या सेवेचा अभाव म्हणजे अधःगतच होय. कीर्तन ही नवविधा भक्तीतील दुसरी भक्ति आहे. दास्य ही सातवी भक्ती आहे. परमेश्वराचें हें प्रेमाचें दास्य पत्करून सेवा करतारुतांच 'दे यादव दे सग्रा इति' या उक्तीप्रमाणें सग्या या पदवीस मनुष्य प्राप्त होतो. सर्वस्याचा त्याग करून देवाचें दास्य फेळें पाहिजे. म्हणून प्राणाचें पतनदि कराचें लागलें. प्रियत्तमांची तुडी झाप्पी मरी ती पत्करून परमेश्वराचें कार्य व सारें (तुष्टीना) दुर्गांना

संहार करणे व साधूंना (सद्गुणांना) आधार देणे हे परमेश्वरांचे कार्य आहे. रामदासांचा समुदायांचा हव्यास घरा व प्रबोधन शक्तीने सुशिक्षितांची मनोगतें हातीं घेऊन कार्यास लागू.

सुशिक्षितांचीं मनैं कार्याज करण्याचें शत्रू

आज हरिदासांनी सुशिक्षितांना लहान मुलें समजून त्यांच्या चालीनें चालवें व त्यांच्या बोलीनें बोलावें. दीडसें वर्षे इंग्रजी शिक्षणानें त्यागलेली सुशिक्षितांची बोवडी संवय हरिदासांनी समजून घेतली पाहिजे. बहुतांचीं मनोगतें हातीं घेतल्याशिवाय हरिदासांना कार्य करून दाखवितां येणार नाहीं. सुशिक्षित लोक राजकारणाचा जो विटीदांडूचा खेळ खेळत आहेत त्यांत हरिदासांनीं प्रत्यक्ष भाग जरी न घेतला तरी सायलींत बसून खेळ करून चालला आहे, कोणाची सरशी होत आहे हें कौतुकपूर्ण दृष्टीनें मात्र पाहिलें पाहिजे. राजकारणाविषयी उदासीन राहून मात्र चालणार नाहीं. हरिदासांनीं दुसऱ्या धर्माच्या हालचालीकडेहि सेनानायकासारखें लक्ष पुरविलें पाहिजे. दक्षता राखली पाहिजे. रामदास स्वामींनीं शिवछायाला सांगितलें होतें कीं तुला परमेश्वराची मदत आहे पण साधनगणा ठेविला पाहिजे. चतुरपणानें सुशिक्षितांचें मनोगत ओळखून त्याला वेगळें घालून परमेश्वरी कार्याकडे लावणें हेंच हरिदासांचें कार्य आहे. बुद्धी ही मनाच्या वरची स्थिति आहे. इंद्रियांमधला सापेक्षपणा ती पाहात असते. मनाच्या ठिकाणीं सर्व शक्ति आहे. 'इंद्रियाणां मनश्चास्मि' असें गीतेंत सांगितलें आहे. मन वाईटहि आहे, त्याप्रमाणें चांगलेंहि आहे. मनाच्या यंत्रावर आरूढ होऊनच परमेश्वर कार्य करीत असतो असें गीतेंत सांगितलें आहे. मनाच्या मनांत शिरण्याचा मार्ग सांगडावा म्हणून परमेश्वर भक्तामोऱ्णी विरट्या घालीत असतो याचा विचार करा. सूक्ष्म विचार करा, एकांत सेवा, अखंड चालना करा, परमेश्वर बुद्धीला केंद्रां तरी गति देईतच. बुद्धि एकाग्र होऊन प्रकृत

सांगितलें आहे. या वाक्यावरील गीतारहस्यांतील टीका आपण अवश्य घाचावी म्हणजे गायनाला प्राधान्य कां आहे हें समजेल.

मुशिक्षितांवरुन चालावें कसें, बोलावें कसें हें रामदास स्वामींना पिचार. 'मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकरण ॥' मुशिक्षितांची ही दुसरी चाल ओळखली पाहिजे. या मुलांवरुन आपण खेळलें पाहिजे, अंगणांत चाललेला हा खेळ सावलीत बसून पाहिला पाहिजे, नाहींतर आपलें पतन होईल. मुलांचें ऐकणें, त्यांचे विचार नापसंत असले तरी समजून घेणें हें कार्य आपण केले पाहिजे. अंगणांत खेळत असलेली मुशिक्षित मंडळी आगणाकडे पाहतील असे वागा.

या सर्व गोष्टी नीट लक्षांत घेऊन आपण परमेश्वराचें अव्याहत कार्य चालविलें तर आपणास परमेश्वर खास यश देईल. आज आमच्या कोणी पायां पडतच नाहीं अशी तुमची तक्रार आहे. पण याच पद्धतीने आपण सतत कार्य चालू ठेवल्यास आपल्या पाया पडण्यास फार लोका येतात व त्यामुळें त्रास होतो अशी तक्रार करण्याची आपल्यावर पाळी येईल !
(टाळ्या)

किंवा ठेंच न लागतां आक्रमितां येत नाहीं, माझी स्वतःची दुखळेपणाची अशी स्थिति असल्यामुळें, दुसऱ्याला त्रास द्यावयास बाहेर जा कशाळा, अशा तऱ्हेचा घरकोंबडेपणा मला स्वीकारावा लागत आहे; पण इतिहास-प्रसिद्ध भोसल्यांच्या नागपूरचे लोक वीरवृत्तीचे असल्यामुळें नागपूरच्या कर्तव्यगारीवर भिस्त ठेवून, माझ्यांतील दोष आपण सहज लीलेनें खाली दडपून टाकाल आणि संमेलनाचें कार्य निर्विघ्नपणें आपण तडीस न्याल, असा मला पूर्ण भरंवसा वाटत आहे. आपण कर्ते आहांत, तेव्हां माझ्यांतील न्यून भरून काढून माझा गवाळी अव्यवस्थितपणा सहज एका वाजूला कोणाच्या लक्षांत येतो न येतो तोच आपण सारून टाकावा, अशी प्रारंभीच आपणाला माझी नम्रपणाची विनंति आहे. हें काम करण्यास आपण समर्थ आहां; आपला पूर्वाचा इतिहास तसा आहे, आपली तडफट्टि तशीच आहे, आणि कार्यास एकदां बाहून घेतलें म्हणजे कांहीं झालें तरी मार्गें तिरावयाचें नाहीं असा आपला वाणा आहे.

नागपूरचें महत्त्वाचें केंद्रस्थान

नागपूर-बऱ्हाड म्हणून मराठी भाषेचा जो प्रांत समजला जातो तो प्रांत संस्कृत भाषेतील कांहीं प्रसिद्ध ग्रंथकारांची जन्मभूमि ह्या नात्यानें पवित्र आहे, इतकेंच नव्हे तर पुराणांतील कांहीं प्रसिद्ध राजघराण्यांचें निवासस्थान म्हणूनहि नामांकित आहे. संस्कृत भाषेस ह्या प्रांतानें जशी मदत केली आहे तशीच मदत 'प्राकृत महाराष्ट्री' भाषेसहि केली. पाली, अर्धमागधी व शूरसेनी ह्या प्राकृत भाषांचे प्राकृत महाराष्ट्राशी संमेलन साहित्यरूपणें नागपुरांत होतें, आणि त्याच प्राकृत भाषांचे अपभ्रंश होऊन आरते आरते बनलेल्या हिंदी, बंगाली व मराठी भाषांचें संमेलनहि नागपुरांत केंद्रस्थान ह्या नात्यानें झालेले आहे. मराठेशाहीतील नागपूरचा प्रचंड उद्योग, मराठीला पूर्वेस कलकत्त्यांतील बंगालीसहळ नेऊन ठेवण्यास आणि

हिंदी व मराठी यांना एकमेकांशी सलगती मिळून टाकण्यास कारणीभूत झालेला असल्यामुळे, नागपूरला मराठी भाषेच्या दृष्टीने ग्वालेरहून अधिक महत्त्व आहे. अशा महत्त्वाच्या ठिकाणी मराठी भाषेत अति चपलतेने मुलुखगिरी करणारा एखादा धाडगी लेखक अप्यक्षस्थानी असता तर अधिक बरे शाले असते. मुंबई शहरात मराठी बोलणारांची संख्या सर्वांत जरी मोठी आहे आणि मुंबई शहर जरी महाराष्ट्राचा भाग म्हणून गणले जात आहे, तरी मराठी भाषेला शहराच्या कर्तबगारीत आणि लौकिकतात काही मान नाही. दुबळ्या व हलक्या स्थितीत आम्ही मराठी लेखक तेथे आहो. आमची भाषा म्हणजे ताटाखालच्या मांजराची भाषा मुंबईस आहे. मुंबई शहर पूर्णपणे इंग्रजी भाषेच्या घशांत उतरलेले आहे, कोणत्याच देशी भाषेला स्वतंत्रपणे मिरविण्याची पदवी नाही. मुंबई शहर 'कॉस्मोपोलिटन' होऊन चुकले आहे. मोडके तोडके सटर फटर इंग्रजी येत असले म्हणजे मग तो चिनी असो, इटालियन असो, सरहद्दीवरला पठाण असो, बंगाली असो, किंवा मद्रासी असो, मुंबईस त्याला आपापल्या कर्तबगारीप्रमाणे, एक दिटकीची कोथिंबीर विकत घेण्यास किंवा विकण्यास, दहा घीस त्यातानीं मोती खरेदी करण्यास किंवा बाहेरगावी पाठविण्यास, आणि पांच पन्नास त्याखांच्या गिरणीचा कारभार घाटण्यास किंवा एकदम बंद पाडण्यास, मराठी किंवा गुजराथी भाषेची क्षणभरहि जरूरी लागत नाही. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी देशी भाषांना धाड्यावर बसविणारी म्हणजे 'कॉस्मोपोलिटन' मुंबई नव्हती. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी काही काही बार्दीतीत प्रत्यक्ष अनुभव आज आठवून डोळ्यापुढे टाकता आणि आजची मुंबई शहरातील देशी भाषांची सुदमरलेली स्थिति पाहिली म्हणजे नागपूर-पन्हाणपटे पळून जाई असे मुंबईत जमनांना मनात आल्याचाचून रहात नाही. दोन पार दिवशी-पुरते तरी आपण मला मोठ्ठ्या हवेत येऊ दिले आहे, हा आपला मत्सर मगदच शास्त्रेण आहे.

नागपूरचें मराठी विद्यापीठ

पुण्या-मुंबईच्या वाजुला मराठी युनिव्हर्सिटीच्या गोष्टी कानावर येत असतात. पारिभाषिक शब्दकोश साहित्य परिपदेनें तयार करून ठेवला आहे; शास्त्रीय पुस्तके लिहिण्याची कसरत झपाट्यानें चालू आहे; टिळक विद्यापीठानें उच्च दर्जाच्या परीक्षेकरितां मराठी भाषेंत ग्रंथांची कशी तयारी सज्ज करतां येईल त्याचा स्तुत्य उद्योग गेलीं दहा बारा वर्षे फार दक्षतेनें केला आहे; मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या कांहीं भागांवर मराठी भाषेंत लिहिलेल्या पाठ्या लावल्याबरोबर एकदम दुसऱ्या क्षणाला पुण्यास मराठी विश्वविद्यालय कसें निर्माण होऊं शकतें याचें मोजमाप घेण्यांत आलेलें आहे. सर्व तयारी आहे, पण मराठीच्या जेवणाची घंटा कांहीं केल्या तेथें वाजत नाही. हातांत दोरी धरून मोठ्या चतुराईनें घंटा वाजविण्याचा प्रयत्न झाला; पण अन्न शिळक राहिलेलें नाही असा अनुभव आला. युनिव्हर्सिटीच्या दृष्टीनें विचार करतां आपण नागपूरचे लोक अधिक भाग्यवान् आहां; दहा पंधरा वर्षांनीं केव्हांतरी पुण्यास मराठी युनिव्हर्सिटी होण्याच्या अगोदर मराठी-हिंदी भाषांची युनिव्हर्सिटी नागपुरास दृष्टीस पडेल, आणि हल्लींच्या नागपूरच्या युनिव्हर्सिटीचें स्वतंत्र अस्तित्व नागपुरास दृष्टीस न पडतां प्रमुख भाषेचा मान इंग्रजीकडून जाऊन मराठी व हिंदी या दोन देशी भाषांकडे आपोआप येईल, असा अंदाज आहे. मराठी भाषेला उत्तेजन देण्याच्या कार्मी नागपूरची युनिव्हर्सिटी आज मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फार पुढें गेली आहे. युनिव्हर्सिटीचे कुलगुरु श्रीमत् भवानीशंकर नियोगी आज नागपुरांत मराठी साहित्य संमेलनास स्वागताध्यक्ष होऊं शकले आहेत. मजसारखा अध्यक्ष असतांना देशी भाषेच्या संमेलनास हजर राहण्याची विनंति मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बटवा कर्णधारांना फोणी फेळी तर, सरकार करीत आहे त्याहून धरपदबोद्धाराची अपेक्षा चळवळ

करण्याची कोणती जरूरी आहे म्हणून विनिर्दिष्ट सवाल टाकण्यांत येईल, असें मुंबई नागपूर ह्यामध्ये अंतर आहे. नागपूरची युनिव्हर्सिटी मराठी भाषेला जो मान देत आहे आणि मराठी भाषेचें संमेलन पार पाडून नेण्यास स्वागताध्यक्ष या नात्यानें जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेण्यास ज्या हौसेनें कुलगुरु श्री. नियोगी पुढें आले आहेत तो मान व ती हौस म्हणजे मराठी युनिव्हर्सिटीची मुहूर्तमेढ इतर ठिकाणांहून येथें अगोदर रोवली जाणार अशी प्रसादचिन्हेच झपाट्यानें आपणाकडे धावत येत असलेल्या शुभ कालाची आज प्रत्यक्ष दिसूं लागली आहेत !

मराठी भाषेचे सेवेकरी

बंधुभगिनीनो, मी आपल्यापुढें अवलोकनाकरितां गेल्या बारा महिन्यांतील प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं प्रमुख पुस्तकांची यादी या भाषणास जोडलेल्या परिशिष्टांत ठेवीत आहे. ह्या यादीतील सर्व पुस्तके विकत घ्यावयाचीं म्हणजे जवळ जवळ शंभर रुपये खर्च करणें होय. शालोपयोगी क्रमिक पुस्तके आणि पूजेसाठीं किंवा पठणासाठीं लागणाऱ्या धार्मिक पुस्तकांच्या पुनरावृत्त्या यांचा हिशेब या यादीत नाही. इतरांच्या सांगण्यावरून नव्हे किंवा धंद्याच्या प्रेरणेमुळे नव्हे तर स्वतःच्या हौसेमुळे व गोडीमुळे मेधावी लेखक जें लिखाण करीत असतात त्याची ही यादी आहे. सामान्यतः दोन हजार प्रति प्रत्येक पुस्तकाच्या निघतात असा हिशेब केला तर दोन लाख रुपये किंमतीचा हा उद्योग होतो. यादीतील ग्रंथकारांच्या सांपत्तिक स्थितीकडे पाहिलें तर नियम तरा टरण्यास अपवाद म्हणून जेवढे थोडे पुढें याचे लागतात तेवढे थोडे या यादीत छापण्याचा प प्रकाशनचा खर्च स्वतःच्या शिरावर विनिर्दिष्ट घेणारे आहेत. दुसऱ्यावर अवलंबून रद्दगान्या गरिवांचा भरण्या या यादीत फार मोठा आहे.

भासिकें व वर्तमानपत्रें या दोन लाखांच्या बोजांत पडत नाहींत. सर्वांचा हिशेब केला आणि पैशाच्या दृष्टीनें भयंकर भोवण्यांत सांपडलेल्या व आधीच दख्खी म्हणून नांवाजलेल्या आपल्या देशाची सांपत्तिक स्थिति मनांत आली म्हणजे मराठी भाषेचे सेवेकरी आळशी झाले आहेत, असें कोणासहि मुळींच म्हणतां येणार नाहीं.

लेखक मेधावी व तपस्वी आहेत, त्यांच्या उद्योगाचें पाऊल मंदगतीनें कां होईना पण पुढें पडत आहे, तेव्हां निराशेला जागा नाहीं, असें म्हणणें भाग पडतें. आजकालचा सांपत्तिक ग्रहदशेचा काल मराठी भाषेच्या उत्कर्षाला त्रासदायक झाल्यावांचून रक्षणार नाहीं हें खरें, पण हा काल आमच्यांतील गरीब श्रीमंत लेखकांना, छापखानेवाल्यांना, ग्राहकांना व वाचकांना तेवढाच भोवतो आहे असें नाहीं, तर हिंदुस्थान सरकारपासून युरोप व अमेरिका खंड येथील सर्व सत्ताधान्यांपर्यंत सर्वांनाच आज ह्या पैशाच्या टंचाईनें अत्यंत जिकिरीस आणलेलें असल्यामुळें, सर्वांच्यावरोवरचें मरण शुभच होय ह्या न्यायानें मराठी भाषेच्या कैवान्यांनीं पैशाच्या आपत्तीमुळें यांगरून जाण्याचें कांहींच कारण नाहीं. दारिद्र्याच्या ह्या काल-चक्रांत जर कोणी मरणार असतील तर ते मोठे सत्ताधारी व मोठे श्रीमंत ! आजच्या मनुंत मरणाची पाळी गरिबांवर नाहीं. मरणाचें भय श्रीमंतांना आहे; मराठी भाषेला नाहीं. कारण ही भाषा दख्खी टोकांची आहे. गरीब जर तपस्वी नसेल तर त्याच्या गळ्यांत दगड चांधून त्याला पाण्यांत बुडवावा आणि श्रीमंत जर आपल्या पैशाचा उपयोग दानधर्म करून गरिबांच्या कल्याणाकडे करित नसेल तर त्याला गळ्यांत दगड चांधून पाण्यांत बुडविण्यांत यावें, अशी स्मृति म्हणजे महाभारताची शिकवणूक आहे.

द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले वध्वा दृढां शिलाम् ।

धनवन्तमदातारं दारिद्र्यं चातपस्विनम् ॥ ६० ॥

—उद्योगार्थ अ. ३३

महाभारतातील ह्या वचनाप्रमाणें मोठ्या क्रांतीच्या वेळीं तपस्या न करणारे गरीब व दानशून्य श्रीमंत यांचा नायनाट होत असतो, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

निर्भय मराठी भाषा

राज्यक्रांति, विचारक्रांति, दुर्गादेवीच्या दुष्काळासारख्या दैवी आपत्तीने घडून येणारी लोकक्रांति, या सर्व क्रांत्यांमुळे भाषेचें स्वरूप पालटून एक भाषा अधोगतीला लागते व तिच्या जागीं येणाऱ्या दुसऱ्या भाषेच्या अभ्युदयास सुरवात होते. महायुद्धापासून सुरू झालेल्या व चालू सली प्रत्यक्ष प्रकट झालेल्या आर्थिक क्रांतीच्या प्रवाहांत आपण सांपडलेले आहो. दोन तीन वर्षांपूर्वी ह्या प्रवाहाचें पूर्ण स्वरूप सर्वांच्या ध्यानांत आलेलें नव्हतें. सूक्ष्म विचार करणारांना तें कळलेलें होतें पण इतरांना त्याचा गंध नव्हता. गेल्या बारा महिन्यांत, सहा महिन्यांत किंवाहुना दोन तीन महिन्यांत अमेरिकेंतील प्रेसिडेंट रूझवेल्टसारखीं धेंडें या दारिद्र्याच्या प्रवाहानें पार उखडून जाऊन, सुकर्णभूमि म्हणून नांवाजलेली अमेरिका अशी कशी क्षणांत उलथी पालथी होते, याचा सर्वांना अचंबा घाटत आदे; आणि भयभीत होऊन प्रत्येक श्रीमंत खिन्नवदन झालेला आदे. अशा स्थितीत मराठी भाषेच्या उत्कर्षासंबंधानें विचार करणारांच्या मनावर खिन्नतेचा पगडा पटणें साहजिक आदे. पण त्यांतल्या त्यांत समाधानाची. गोष्ट अंशी आदे की, मराठी भाषा मुळचीच दरिद्री असल्यामुळे आणि हजार बाराशें पण दारिद्र्यांतच दिवस काढून आपला जोम घाटविण्याची संघय त्या भाषेच्या दाडीमाडी तिळलेली असल्यामुळे, महाप्रलयाच्या वेळेप्रमाणें युरोप व अमेरिका व्हाला सुटणूं पहाणाऱ्या दारिद्र्याच्या महापुराणियांनीं स्वतः निःसंक व निर्भय रहाण्यास मराठी भाषेस मुळींच हरकत नाही. दारिद्र्यात दरिद्री नसा भीत ! शिवाय आग्दी तपस्वी नमतां तर गोष्ट निराळी होनी.

आम्ही तपस्वी आहोत, दारिद्र्याच्या वेळीं निर्भय राहून आपली ताकद घाटविण्याचें संघान् आम्हाला माहीत आहे. इंग्रजी भाषेनें श्रीमंच्या जोरावर आम्हांस सहानुभूति दाखवून मोठा प्रसाद म्हणून अल्पस्वरूप मदत करण्याची ऐट मिरविण्याचे दिवस राहिलेले नाहीत. दारिद्र्यानें आम्हांस निर्भय केले आहे; त्याचप्रमाणें आमच्या भाषेस इतरांना मदत करण्याच्या पदवीस चढविलें आहे. मराठी भाषेचा पहिला मुख्य ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी ह्या वर्षांत इंग्रजी भाषेच्या रूपानें युरोप खंडास आर्षण करण्यांत आला आहे. ज्ञानेश्वरीचें सर्व अध्ययांचें संस्कृत भाषांतर जत संस्थानचे श्री. विष्णुपंत खासनीस यांनीं केले आहे, तर इंग्रजी सारांशरूप भाषांतर श्री. मनु मुभेदार यांचेकडून प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे, व आर्थिक क्रांतीमुळे हंगोचर होणाऱ्या नव्या मनुस ज्ञानेश्वरीच्या त्या इंग्रजी भाषांतरानें प्रारंभ झालेला आहे. तेव्हां यापुढें ज्ञानेश्वरी देखील इंग्रजीतून वाचण्याची शिकण्याची पाळी तुम्हां आम्हांवर येईल अशी शंका या भाषांतरामुळे, मराठी भाषा दोन चारशें वर्षांनीं मरणार तेव्हां तिच्या सेवेत व्यर्थ वेळ कां घालविता असें म्हणणाऱ्यांकडून या ठिकाणीं शंका घेण्यांत येईल हें खरें, पण आजकालच्या परिस्थितीकडे पाहिलें असतां त्या शंकेत कांहीं अर्थ नाही, असें न दिसून येईल. मराठी भाषेच्या गेल्या पांचसात संमेलनांच्या वेळीं, मराठी भाषा मरणारी आहे काय, ह्या प्रश्नाचा बराच ऊहापोह झालेला आहे. माझ्या मते मराठी भाषा मरणार आहे काय, ह्या शंकेच्या भुतास कायमचें गाडून टाकण्याची आजची वेळ आहे! इंग्रजी भाषा भीमंत आहे, सत्ताधारी आहे; आणि मोठा मासा लहान मासाला सहज राऊन टाकतो या न्यायानें दख्खी मराठीच्या आगल्या वाढत्या पोटांत दोनचारशें वर्षांत सहज पचवून टाकीव, असें इंग्रजी भाषेच्या आजच्या वाढीकडे पाहिलें असतां म्हणतां येईल. पण नुसत्या वाढीकडे पाहून काय उपयोग! पोट

वाढत असले आणि त्या खा झालेली असली तरी एवढ्याच चिन्हावरून जवळच्यावर आक्रमण करून हातीं लागलेल्यांना आत्मसात करणाऱ्या जिवंतपणाची शक्ति वृद्धिंगत होत अडे असें म्हणतां येत नाही, काल-चक्राची चिन्हें तशीं नाहीत ! दारिद्र्याचा महापूर कांहीं वर्षांनीं ओसरून गेल्यावर इंग्रजी भाषा मराठी प्रमाणें दारिद्र्याची होईल असें नाही. आणखी कित्येक पिढ्या इंग्रजी भाषा श्रीमंतांचीच राहिल, ह्यांत संशय नाही. पण स्पर्श झाला कीं, हातीं लागलेल्याला अल्पकाळांत राऊन गिळून टाकण्याची अमर्याद धमक युरोपांतील कोणत्याच भाषेच्या अंगी ह्या पुढें दृष्टीस पडणें शक्य नाही. युरोपांतील क्रांत्यांमुळे युरोपसंडांतील सर्व भाषा आज उतरणीस लागल्या आहेत. घसरमंडीवर कोण कोण आपल्या भाषेस सांवरून धरतो, याचीच कसरत युरोप संडाकडे पहात असतांना ह्यापुढें इतर जगाच्या दृष्टीस पडावयाची अडे. ही कसरत आपल्या चापल्यानें व पराक्रमानें तुमच्या आमच्या या दारिद्री भाषेला व हिंदुस्थानांतील इतर देशी भाषांना आश्चर्यचकित केल्यावांचून रहाणार नाही; पण सर्करींतील वाघसिंहाची कसरत अगदी आपल्या शेजारी चाललेली असली तरी आश्चर्यचकित करण्यापलीकडे भयभीत करूं शकत नाही. युरोप संडांतील सर्व भाषांचीं अस्वले, वाघ व सिंह आर्थिक क्रांतीच्या पिंजऱ्यांत सांगडले असून ह्या पिंजऱ्यांतून बाहेर पडण्याच्या उद्योगांतच त्यांच्या कांदी पिढ्या जावयाच्या आहेत. हा काळ इतर सर्व भाषांना निर्भयतेचा आदे आणि ह्या निर्भयतेच्या काळाचा म्हणजे पुढील शेषनाश घर्षाचा देशी भाषांनीं जर पूर्ण उपयोग करून घेतला तर मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली, इतर देशी भाषा इंग्रजी भाषेच्या दडपणापासून चिरटून जाण्याचा प्रसंग हिंदुस्थानपर फेव्हांदि येणार नाही.

भाषांचें जन्ममरण

हिंदुस्थानांतील कांहीं भाषा मेलेल्या आहेत व कांहीं भाषा मेलेल्या भाषांच्या मरणांतून उत्पन्न झालेल्या आहेत. खुद्द मराठी भाषा व मराठी भाषेपूर्वी असलेल्या व मराठीला जन्म देऊन मेलेल्या महाराष्ट्रांतील मृत भाषा यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें, तर सांप्रतच्या आर्थिक क्रांतीच्या वेळीं मराठी भाषेवर मरणाची पाळी येणार नाही. इतकेंच नव्हे तर गेल्या हजार वर्षांत दृष्टीस पडणाऱ्या तीव्र जोमानें आपलें डोकें वर काढण्याची संधि आज मराठी भाषेस मिळाली आहे, असें घ्यानीं आल्यावांचून रहात नाही. मराठी भाषा जन्मली कशी व तिची वाढ शानेश्वरीपासून इंग्रजी भाषेचा पूर्ण अंमल बसेपर्यंत म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या काळान्यंत कसकशी होत गेली, ह्याचा विचार व माहिती डॉ. भांडारकर, राजवाडे व रा. कृष्णाजी पांडुरंग कुळकर्णी यांच्या लेखांनून झालेला आहे. 'मराठी भाषा, उद्गम व विकास' या पुस्तकांत ह्यासंबंधाची माहिती घ्यायच विस्तारानें रा. कुळकर्णी यांनीं दिली आहे. या बाबतींतील सर्व लेखकांचे मुद्दे एकसारखेच आहेत असें नाही; वादभस्त प्रश्न घरेच आहेत. ते एका वाजूस ठेवले तरी एक भाषा मरते कशी व त्या मरणांतून दुसरी उत्पन्न होते कशी ह्या संबंधाचे सामान्य नियम आतां ठरून गेलेले आहेत. दुसऱ्या कोणत्याहि बाहेरच्या भाषेनें आक्रमण केलें नाही तरी देश व काळ यांच्या तावडींत सांपडून भाषेचें रूपांतर होऊन एका रूपास मरण येतें व दुसऱ्या रूपाचा जन्म होतो. या मर्त्य लोकांच्या नियमास अनुसरून सांप्रतच्या मराठी भाषेस आणखी हजार दीड हजार वर्षांनीं केव्हां मरण यावयाचें असेल तर येवो; त्याबद्दल मृत्युलोकीं अत्यंत उच्च कोटीतल्या मानवांनींहि काळजी वहात बसण्याची मुळीच जरूरी नाही. इंग्रजी भाषेसारख्या युरोप-

खंडांतील भाषांच्या आक्रमणामुळे होणाऱ्या शक्तिपाताचा तेवढा विचार करणे भाग आहे. ऋग्वेदांतील संस्कृत मार्गे पडून पाणिनी-कालचे संस्कृत पुढे आले, तेंहि संस्कृत मार्गे पडून पाली, अर्धमागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री यांचा जन्म व प्रसार झाला. सर्व हिंदुधर्माच्या विचारावर व विचार करण्याच्या पद्धतीवर सर्वांत सारखा दिसणारा छाप पडणाऱ्या महाभारत-रामायण वगैरे राष्ट्रीय ग्रंथांची रचना ज्या संस्कृतांत झाली त्या संस्कृत भाषेचा काळ पाणिनीनंतरचा आहे. संस्कृत भाषा तीन चार स्वरूपांत दृष्टीस पडून नंतर अंतर्धान पावली. संस्कृत जोमांत असतांना पाली, अर्धमागधी, महाराष्ट्री, शौरसेनी या प्राकृत भाषांनी हातपाय पसरलेले होते. या प्राकृत भाषांतून त्यांचे अपभ्रंश जन्मून व काहीं काळ नांदून मराठी, हिंदी, गुजराथी व बंगाली, अशा देशी भाषा जन्मास आल्या. चौथ्या पांचव्या शतकाच्या वेळीं मराठी भाषा, महाराष्ट्री प्राकृत भाषेचे अपभ्रंश स्वरूप टाकून, हल्लींच्या स्वरूपांत पुढे येऊं लागली होती. आठशें नऊशें शतकाच्या सुमारास लघुकथा व लहान सहान काव्ये मराठी भाषेंत होत होती. ११००, १२०० व १३०० शतकांतील मराठींतील ग्रंथरचना उपलब्ध आहे. षण तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरी उत्पन्न होईतो संस्कृतकडे विद्वानांचें लक्ष होतें. शंकराचार्यांनी संस्कृत भाषेचें सहाय्य घेतलें; द्वैत, विशिष्टा द्वैत वगैरे मतांचा प्रसार मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य यांनी संस्कृत भाषेचें सहाय्य घेऊनच केला; भक्तिमार्गास पुष्टि देणारें भागवत संस्कृतांतच रचलें गेलें. गंगायमुनेच्या काठी गुप्त घराण्याचें वैभवशाली साम्राज्य तिसऱ्या चौथ्या शतकांत स्थापलें गेल्यानंतर संस्कृतालाच नवा जोम आलेला होता, आणि बुद्धाची क्रांति हिंदुस्थानांत नामशेष व्हावयाच्या वेळीं तर म्हणजे चौथ्या पांचव्या शतकापासून पुढें पांचसहाशें वर्षे पाटी वगैरे प्राकृत भाषांना अपभ्रंशाच्या अधोगतीला लावून, हल्लींच्या देशी

भाषांच्या सामान्य वाढीच्या वेळीं संस्कृत भाषा ही विद्वानांच्या व सत्ताधारी लोकांच्या खांद्यावर बसून चोहोकडे पट्टाभिपिक्त महाराणीप्रमाणें मिरवत होती !

ज्ञानेश्वरीची भेरणा

अशा स्थितीत ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनीं मराठी भाषेंत कां लिहिला ? मराठी भाषेचें सहाय्य घेऊन आपलीं मते प्रदर्शित करण्यास त्यांना सांगितलें कोणी ? संस्कृतमध्ये जर हा ग्रंथ झाला असता तर त्या वेळच्या विद्वानांकडून त्याची वाहवा चांगली झाली असती, नाहीं असें नाहीं; ज्ञानेश्वरमहाराजांचा संस्कृतचा अभ्यास फार ! उपनिषदें, भाष्ये व इतर संस्कृत ग्रंथ त्यांनीं फार अवलोकन केले होते, हें त्यांच्या ग्रंथाकडे वरवर पहाणारासहि दिसून येईल. हल्लीं जसे काहीं लेखक म्हणतात कीं, लिहिणें व बोलणें इंग्रजींत त्यांना सोपें जाऊन देशी भाषा इंग्रजीप्रमाणें पेलतां येत नाहीं, तसें ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या संस्कृतच्या अभ्यासाकडे पाहिलें तर श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थ दीपिका म्हणून भाष्य संस्कृतांत करणें त्यांना अधिक सोपें झालें असतें; मग मराठींत ज्ञानेश्वरी लिहिण्याची उठाठेव ज्ञानदेवांना सांगितली कोणी ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें म्हणजे मराठी भाषेस महत्त्व कसें प्राप्त झालें व ह्यापुढें दोन चार पिढ्या मराठी भाषेस विशेष महत्त्व कसें मिळणारें आहे, ह्या प्रश्नाचा उलगडा करणें होय. ज्ञानेश्वर-महाराज मच्छेंद्रनाथांच्या नाथ संप्रदायांतील असून, गहिनीनाथांनीं ज्ञानदेवांचे गुरु व वडील बंधु निवृत्तिनाथ यांना अशी आज्ञा केली कीं, कलिकाल जोरातें पुढें पाऊल टाकत आहे, तेव्हां जगाच्या रक्षणाकरितां आपल्या हातून शक्य तितक्या पराकाष्ठेचा उद्योग करणें जरूर आहे. आपल्याजवळील समाधिस्वरूपाचें धन ज्ञानदेवमहाराजांच्या हातीं देतांना भक्तिमार्गातील तत्त्वचिचारांचा व मराठी भाषेंतील सर्व निवडक शब्दरत्नांचा आगि

साहित्याचा मोठा पाऊसच आपणांवर गुरूंनी पाडला आणि त्या तीर्थोदकाचा आपण केलेला निवडक साठा म्हणजेच आपला ग्रंथ होय, असें ज्ञानेश्वरीच्या प्रेरणेसंबंधाचें वर्णन ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं केले आहे. मोठा आणीबाणीचा प्रसंग आला आहे आणि ह्या प्रसंगी सामान्य जनसमूहाला जागृतावस्थेत ठेवण्याचा जर उपाय योजला नाही तर बहुजनसमाजाचा म्हणजे 'जगाचा' नाश होईल, ही महत्त्वाची प्रेरणा म्हणजे नाथ संप्रदायाचा आदेश किंवा संस्कृत विद्येंत ज्ञानदेवांना तयार केल्यावर निवृत्तिनाथांनीं त्यांना दिलेली दीक्षा होय ! ही दीक्षा आपण पाळली आणि आपल्या संप्रदायातें व गुरूंन आपणाला निमित्त करून जगाचें रक्षण केले, अशा तन्हेचे उद्गार प्रेरणे-संबंधीच्या विवेचनांत ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं काढले आहेत. आणीबाणीच्या प्रसंगी करावयाचें कार्य त्यावेळच्या विशिष्ट विद्वानांच्या संस्कृतानें होण्यासारखें नव्हतें. देशी भाषेच्या उपायाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि उद्योगानें बहुजनसमाजाच्या अंगी किंवा लोकांच्या अंगी किंवा 'जगा'च्या अंगी स्वतःचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न झालें नसतें. मराठी भाषा बोलणारा महाराष्ट्र-देशांतील जो 'समुदाय' त्याला 'जग' ह्या शब्दानें ज्ञानदेवांनीं आपल्या ग्रंथांत संबोधिलें आहे. त्यावेळचे विद्वान लोक जगास किंवा 'समुदाया'स किंवा दहरीच्या भाषेंत बोलवयाचें म्हणजे बहुजनसमाजात कोणत्या मार्गानें जागृत करीत असत ? दहरी ज्याप्रमाणें निरनिराज्ज चळवळींतून काम करणारे लोक आपला मार्ग प्रथम इंग्रजीत मुकुर करतात आणि नंतर त्या इंग्रजी ठरावाचें देशी भाषांतून भाषांतर होऊन त्याचा फैलाव करण्यांत येतो, तीच पद्धत ज्ञानेश्वरांच्या वेळीं रूढ होती. शास्त्रे मंडळीनें संस्कृतांत निश्चय करावयाचा आणि नंतर पुढांजिक व फीनिंकार वांनीं त्या ठरावाचें देशी भाषेंत भाषांतर करून गांभीर्वांनीं आणि प्रांभोप्रांभोनीं त्यांचें संकीर्तन म्हणजे फैलावार्णें फीनिं वाटविण्याचा उद्योग

चालू ठेवावयाचा असा यज्ञकालापासूनचा प्रघात आहे. मोठा यज्ञ होत असतांना अशा फैलावाच्या किंवा बहुजनसमाजाच्या जागृतीच्या उद्योगाकरितां, ' उत्सव ' असाच शब्द वापरून, कथाकीर्तनांना व तत्साहचर्य मिरवणुकींना मुद्दाम रोज दोन तीन. तास सायंकाळीं देण्याचा प्रघात होता. ह्या पद्धतीमुळे प्राकृत भाषेचें व संस्कृत विद्येचें आगोआप संमेलन होत असे. बुद्धाच्यावेळीं व बुद्ध मरून गेल्यावर संस्कृताशीं संमेलन करून फैलावाचें काम करणें साहजिकपणेंच त्रासदायक झालें; प्रथम प्रथम बुद्धाच्या शिष्यांनीं संस्कृतचाच उपयोग केला, पण संस्कृताची मदत न घेतां स्वतंत्र रीतीनें फैलाव केल्याशिवाय डाळ शिजेना. तेव्हां प्राकृत भाषेचा उपयोग करून स्वतंत्र मार्गानें बहुजनसमाजास गांठणें बुद्धधर्मीयांना भाग पडलें, आणि त्या धर्माचे महत्त्वाचे ग्रंथ पाली भाषेंत निर्माण होऊं लागले. जैनांनीं ह्याच कारणाकरितां अर्धमागधी व महाराष्ट्री या दोन प्राकृत भाषांचा प्रसंगानुसार एकमेकांत अंशतः मिसळ करून उपयोग केला.

लोकांची भाषा व लोकसंग्रह

बहुजन समाजास जागें करण्याचा प्रसंग कर्त्या विद्वानांवर येऊन पडला म्हणजे त्या त्या वेळच्या त्या समाजाच्या बोलत्या चालत्या भाषेला शरण जावें लागतें. ही शरण जाण्याची स्थिति—तदर्थ, तन्निष्ठ आणि तत्परायण—ही स्थिति प्राप्त होण्यास त्या त्या भाषेंतील हरेक तन्देच्या गोडीशीं लेखकाचें तादात्म्य व्हावें लागतें. गोडी नाही तर समाजाच्या अंतःकरणापर्यंत शब्दच पोहोचत नाही ! त्यांचे सर्वस्वीं सुप्त पश्याची संवय मनाग लागल्याशिवाय—त्या त्या भाषेंत मन बांधलें गेल्याशिवाय—म्हणजे मनाचा देशबंध होऊन भारणाशक्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय—आणि या बांधाला प्रेमाचें स्वप्न येऊन वृत्ति तशीच झाल्याशिवाय किंवा ध्यान लागल्याशिवाय, कार्पनिष्पत्ति मित्रा मनाधि प्राप्त होत नाही. भाषेची उन्वतीच मुळी

गोडीकरितां म्हणजे धारणेकरितां, ध्यानाकरितां म्हणजे तन्निष्ठतेकरितां—
आणि कार्यनिष्पत्तिकरितां म्हणजे समाधिधनाकरितां होय. शे-दोनशे
वर्षांच्या कालावर छाप पडणारे ग्रंथकार अशा समाधिधनानेच परिपूर्ण
असतात, त्यांत नटावें म्हणजे तत्त्वप्रसाद होतो !

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभाषो प्रसीदति ।

(कट-२-६-१३)

मोठ मोठ्या क्रांति घडवून आणणारांचे ग्रंथ प्रासादिक असतात हे
खरें आहे. कारण गोडी व प्रसाद यापासूनच भाषेची उत्पत्ति झाली असें
कृष्णयुजुर्वेदांत वर्णन आहे.

“ वाग्वै पराच्यव्याकृतावदते इन्द्रमब्रुवन्मिमां नो वाचं व्याकुर्वति
सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवेप वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह
गृह्यते तामिन्द्रो मथ्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते ! ”

भाषेचे निरनिराळे भाव स्पष्ट व्हावेत किंवा निरनिराळ्या लोकांची व
उद्योगांची बोलती चालती भाषा एकमेकांपासून अलग व स्पष्ट स्वरूपाची
व्हावी अशी विनंति देवांनी इंद्रास केली असतांना, एकाच पेल्यांत
मजकरितां व वायुकरितां म्हणजे शक्तीकरितां सोमरस ओता असें इंद्रानें
देवांना सांगितलें; दोषांच्याकरितां एकाच गोडीचा एकच प्याला तयार
झाल्यावर त्या पेल्यांत शिरून इंद्रानें पृथकरण केलें; आणि तेव्हापासून
विश्वमोहिनी सरस्वतीला म्हणजे भाषेला व्यक्त व प्रकट स्वरूप मिळालें;
अशी भाषेच्या उत्पत्तीची हकीकत आहे. फोणत्यादि बहुजन समाजाची
भाषा घ्या, त्या समाजाची गोडी व त्या समाजातील वायु म्हणजे बळ
या भाषेंत असतें. मोठ्या ग्रंथकाराला भाषेंतील त्या मूळच्या गोडीशी
आपल्या ग्रंथातील गोडीचा संगम घडून आणायला लागतो; आणि आपल्या
तरविचारापें बळ भाषेंतील मूळच्या वायूशी म्हणजे सामर्थ्याशी मिळवून

टाकावें लागतें, असा ग्रंथ निर्माण झाला म्हणजे तो कार्यकर्ता होतो, आणि कार्य सिद्धीस गेल्यावर त्याला प्रासादिक ग्रंथ असें म्हणतात. बहुजनसमाजांत साहजिकपणें अव्यक्त व निद्रित स्थितींत असलेला प्रसाद ग्रंथकर्त्याच्या सामर्थ्यानें 'अलख' म्हटल्याशिवाय 'आदेश' म्हणून केव्हांहि ओ देत नाही. रूढ झालेल्या सामर्थ्याच्या व वैभवाच्या मार्गांनीं काम होत नाही, असा अनुभव आल्यावर कर्त्या पुरुषांना आपलें सर्वस्व पणाला लावून—सर्व परिग्रह, सोडून—आपल्या कार्याच्या गोडीतच मन व बुद्धि पूर्णपणें गुंतवून—बहुजनसमाजाला हाक मारून—तुमच्या नेहमींच्या क्रमाहून तुमच्या ध्यानांत न आलेला असा उपदेश मी अत्यंत कळकळीनें तुम्हांस करीत आहे—असा हंबरडा अगदीं निकराच्या वाणीनें फोडावा लागतो; मग बहुजनसमाज 'ओ' देऊन "आशा सांगा" असें म्हणावयास तयार होतो व लोकसंग्रहाचें काम तडीस जातें. पाली भाषा पुढें येण्यास जीं कारणें बुद्ध्याच्या वेळीं झाली, ज्या कारणामुळें जैनांनीं अर्धमागधीस हातीं धरलें, त्याच कारणामुळें शानदेवांनीं मराठीवर अनुग्रह केल्या. संस्कृताला धरून चालणाऱ्या पुराणांनीं व कीर्तनांनीं काम भागणारें नव्हतें. फैलावाचा हा मार्ग गुप्ताच्या कारकीर्दीत व त्यानंतर दोनतीनशें शतकापर्यंत पुराणिकांनीं व कीर्तनकरांनीं फार चांगल्या रीतीनें अमलांत आणला. संस्कृताबरोबर प्राकृत, अपभ्रष्ट, व हल्लींच्या देशी भाषा, यांचें संरक्षण पुराणाचें वेळीं प्रकट होणाऱ्या भक्तीमार्गाच्या फैलावासाठीं संस्कृत पंडितांना करावें लागलें; भागवत—पुराण व इतर सर्व पुराणें यांचा फैलाव संस्कृत भाषेनें देशी भाषांना बटिक म्हणून हाताशीं धरून केला. सत्ताधारी राजांचें व भीमतांचें पाठबळ संस्कृताला जोपर्यंत होतें तोपर्यंत ती भाषा वरील फैलावाच्या मदतीनें बहुजन समाजास एकतन्त्रेनें जागृत ठेवण्यास उपयोगी पडली. पण हजार, अकराशे व बाराशे या शतकांच्या सुमारास

हिंदुस्थानांत बरीच शतके टिकणारी राज्यक्रांति यवनांकडून घडून येत आहे असें लोकनायकांच्या व विचारप्रवर्तकांच्या ध्यानी येऊन चुकलें, भक्तिमार्गास विशेष पुष्टि देणारे विशिष्टाद्वैताचे प्रवर्तक रामनंद यांनी उत्तरेस जाऊन तुळशीदास व कबीर यांच्या देशी भाषांच्या संप्रदायांना प्रोत्साहन देण्यापूर्वी व अंत्यजांसकट सर्वांना गंगायमुनेच्या काठी भक्तिमार्गांत समानतेनें वागविण्यास उद्युक्त होण्यापूर्वी, राघवानंदांनी उत्तरेस देशी भाषांतील भक्तिमार्गाची भूमिका रचून ठेवली होती. राघवानंदांचा हा संप्रदाय ज्ञानदेव महाराजांना आपल्या अनुगृहीतांत ओढतो; पण तथा पुरावा मराठींत सांपडत नाही. त्या सांप्रदायाचे लोक बंगाल्यांत घे दिलीत मुसलमानांची सत्ता स्थापली गेल्यामुळे मयभीत झाले होते; मुसलमानांच्या स्वान्या दिल्लीराखून बंगालपर्यंत होऊं लागल्या होत्या; यामुळे दूरदर्शी कार्यकर्ते मोठ्या काळजीत पडले होते. राजसत्ता हातची गेल्याबरोबर संस्कृतीची व संस्कृतीतील विचारांचा फैलाव करण्याकरितां हातीं घेतलेल्या देशी भाषांची सहाजिकच दैना होऊं लागली. अशावेळीं संस्कृतांत साठवून ठेवलेले आपले ज्ञान नव्या देशी भाषेतून म्हणजे बंगाली, हिंदी व मराठी या भाषांतून चोर्दोकडे पसरून टाकून, बहुजन समाजास आपले आपण संरक्षण करण्यास तयार केल्याशिवाय घरांत येऊन शिरलेल्या अरिष्टापायून बचाव करण्याचा दुसरा मार्गच राहिला नाही. मंत्रविद्या व योगसाधनें यांचा फैलाव नाथ संप्रदायानें त्यावेळीं चोर्दोकडे केला आणि गुप्त गुप्त म्हणून ठेवण्याच्या घातुक सवयीच्या शैव संप्रदायाच्या व शक्ति संप्रदायाच्या व द्वादशांगान्त, दत्तात्रयाच्या शिकवणीनें म्हणजे शैव व वैष्णव यांच्या संमेलनानें चालणाऱ्या नाथ-संप्रदायानें योगविद्येची गुटका घेली.

मराठी भाषेचा आर्षपग

दक्षिण महाराष्ट्रांत यादवांच्या सत्तेला शनिश्वर महाराजांच्या वेळीं

मुसलमानांच्या आगीची ज्वाळा लागलेली नव्हती हें खरें; पण मुसलमानांनीं घडवून आणलेली क्रांति कित्येक दशकें टिकणारी आहे आणि बहुजनसमाजास धरण गेल्याशिवाय संस्कृत भाषा व देशी भाषा या सर्वांचाच नाश परदेशी भाषेकडून झाल्यावांचून रहाणार नाही, याची जाणीव त्यावेळच्या विचार-प्रवर्तकांना पूर्णपणें होती. तुमच्या महाराष्ट्रांतहि कलिकाल जवळ आला आहे; तुमच्या घराचा नाश होणार आहे; आणि हा नाश टाळण्याकरितां संस्कृत पंडितांना चिकटून रहाण्यांत हंशील नसून बहुजनसमाजाची भेट देशी भाषेच्या मार्फतच घेतली पाहिजे आणि 'जगा'चें रक्षण केले पाहिजे, अशी आज्ञा गहिनीनाथाकडून निवृत्तिनाथाला आणि निवृत्तिनाथाकडून समाधिघनासकट शानदेवापर्यंत येऊन पोहोचली व शानेश्वरीमुळें मराठी भाषेला एकदम नागर स्वरूप प्राप्त झालें. नागर म्हणजे मोठ्या नगरांतील संस्कृति. हा नागरपणाचा मान शके १२१२ पूर्वी मराठी भाषेला नव्हता. राजाश्याच्या अभावामुळें संस्कृत जरी म्लानवदन झाली तरी संस्कृताच्या सर्व संस्कृतीचा छाप नागर भाषा म्हणून मराठीवर मारून, स्वतःच्या जिवंतपणाकरितां व उत्कर्षाकरितां संस्कृताकडे पाहूं न शकणाऱ्या बहुजन समाजाच्या घरांत संस्कृतच्या ऐवजी मराठी भाषा 'आई' म्हणून शानेश्वरीमुळें नांदूं लागली नसती, तर मराठी भाषा संस्कृतच्या रोडकेपणाच्या घेळींहि नागर पदधीस म्हणजे संस्कृतच्या बरोबरीच्या भेधलेला चढली नसती. मराठी भाषेला संस्कृताच्या ऐवजी आईपणाचा मान हिंदुजगांत शानेश्वरमहाराजांनीं आणून दिल्यावर मराठी भाषा बोलणारे लोक हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या मदतीला त्यांचा हात मुसलमानी अमलांच्या चरकांत पूर्णपणें सांगडला असतां धावून गेले आणि मराठी भाषेनें आपले सेवकेंच नव्हे तर हिंदी, बंगाली, कानडी वगैरे सर्व देशी भाषांचें संरक्षण केले ! जगाचें रक्षण गुरूंनीं केले अशा आशयचे जे उद्गार शानेश्वर

ह्या व्यवसायाच्या गुंतीत व आनंदांतच त्यांच्या हातून अभंग रचले जात; व त्या अभंगांत त्यांच्या व्यवसायांतील सर्व गोडी समाधिघन म्हणून ओतली गेल्यामुळे संस्कृताप्रमाणें त्यांचे अभंग आपोआप 'अमर-अमृत' होत. कधी न मरणारे व न मेलेले अशी स्थिति प्राप्त होण्यास लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या फैलावाच्या ह्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग किंवा निष्ठा नाही ! ह्या मार्गांत साधनांची किंवा द्रव्याची अपेक्षा नाही ! कोठेंहि उभें राहून परमेश्वराच्या नांवाचें भजन करावयाचें आणि नंतर जमलेल्या मंडळींना उपदेश करावयाचा, असा हा चळवळीचा मार्ग आहे. एकटा पुरुष तन्निष्ठ झाला म्हणजे त्याला दाहीदिशां मोकळ्या, अशी ही शक्ति आहे.

मराठी भाषेची मुलुखगिरी

भाषेची चळवळ द्रव्यसंचयावर चालत नसते, मुलुखगिरीवर चालत असते. युरोप खंडांत लष्कर पोटावर चालतें, साधुसंतांचें लष्कर महाराष्ट्रांत पोटावर चाललें नाही; मुलुखगिरीवर चाललें. मुलुख म्हणजे लोक आमचे आहेत आम्ही त्यांचे आहों, आमच्यामधील मधु किंवा अमृत लोकांचें आहे आणि लोकांचें मधु किंवा अमृत आमचें आहे, अशा तऱ्हेचें तादात्म्य झालें कीं मुलुखगिरीवर म्हणजे लोकांकडून मिळणाऱ्या त्या त्या क्षणापुरत्या सहाय्यावर पाहिजे तेवढी मोठी चळवळ सर्व परिग्रहावर उदक सोडणाऱ्या पुरुषाला चमत्काराप्रमाणें करून दाखवितां येते आणि लोकसंग्रहाचें काम पार पाडून नेतां येतें, असा महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेचा इतिहास आहे. महाराष्ट्रांतील सेनानायकांनीं व राजांनीं पैशाची पूर्णपणें टंचाई असतांना एक प्रकारच्या दारिद्र्यांतच मुलुखगिरीच्या जोरावर मोठमोठ्या स्वान्यांत यश मिळविलें. मुलुखगिरीस दोपार्ह स्वरूप केव्हां केव्हां प्राप्त होत असे, हें खरें; पण तो आपद्धर्म होता. लोकांचेंच लष्कर, लोकांचेंच यश, आणि

महाराजांनी आपल्या ग्रंथाच्या अखेरीस प्रेरणेचें विवेचन करतांना काढले आहेत, त्याचा अर्थ वरील तऱ्हेचा आहे. समाधिधनाशिवाय म्हणजे आपल्या कार्यांतच पूर्णपणें गुंग होऊन इतर सर्व परिग्रहाचा त्याग केल्याशिवाय, आणि बहुजनसमाजास जागृत करण्याचें आपलें कार्य आजन्म चोहोकडे एकसारखें फिरत राहून संकीर्तनाच्या मार्गानें करित राहिल्याशिवाय म्हणजे लोकसंग्रह करण्याचा उपाय योजल्याशिवाय, आणीबाणीच्या प्रसंगांतून म्हणजे अपमृत्यूच्या व महामृत्यूच्या भयांतून बहुजन समाज पार पडूं शकत नाही, हीच शिकवणूक मराठी भाषेची आई सर्वांना शिकवीत आहे। लोकसंग्रहाकरिता जागृतीचा फैलाव करण्याची चळवळ मराठी भाषेनें जशी परिणत स्थितींत आणली तशी महाराष्ट्राबाहेर इतर ठिकाणीं दृष्टीस पडत नाही. शानेश्वरामागून एकनाथांनीं पंढरीच्या संप्रदायास नागरपणाचा नवा पोयाख चढवून मुसलमानी अमदानीत फैलावाच्या ह्या मार्गाला अधिक जोर आणला. एकनाथांचे गुरु जनार्दन स्वामी, दत्तात्रय संप्रदायातील होते व त्यावेळच्या या दीक्षाकारांचा दीक्षा म्हणजे गुरुमंत्र घावयाचा आणि फैलावाच्या कामाला लागणारे पुरुष एकविचारानें भरून काढून लोकजागृतीकरितां त्यांचे मठ किंवा अड्डे किंवा नुसत्या एकट्या ध्यस्त चोहोकडे विलखून टाकावयाच्या, अशा स्वरूपाचा दीक्षाकारांचा लोकसंग्रहाचे चळवळीचा त्यावेळचा मार्ग होता. चैतन्य, गुळसीदास व कवीर यांनीं उत्तरेस जें कार्य केले तेंच कार्य नामदेव, तुकाराम यांच्या सारख्या प्रमुखा संतांनीं महाराष्ट्रांत केले. यारकऱ्यांच्या माळेची दीक्षा सर्व जातींना देऊन पंढरीच्या यारकऱ्यांत ते प्रमुखा दीक्षाकार होते. मराठी भाषेतील अभंगांच्या द्वारे चोहोकडे जियंतपणाचा फैलाव करावयाचा व कोणासदि मरूं घावयाचें नाही, अशा यारकऱ्यांच्या दीक्षाचा कटाक्ष आहे. चोहोकडे फिरून कीर्तन करणें हा तुकाराम महाराजांचा मुख्य व्यवसाय।

ह्या व्यवसायाच्या गुंती व थानंदांतच त्यांच्या हातून अभंग रचले जात; व त्या अभंगांत त्यांच्या व्यवसायांतील सर्व गोडी समाधिघन म्हणून ओतली गेल्यामुळे संस्कृताप्रमाणें त्यांचे अभंग आपोआप 'अमर-अमृत' होत. कधी न मरणारे व न मेलेले अशी स्थिति प्राप्त होण्यास लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या फैलावाच्या ह्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग किंवा निष्ठा नाही ! ह्या मार्गांत साधनांची किंवा द्रव्याची अपेक्षा नाही ! कोठेहि उभें राहून परमेश्वराच्या नांवाचें भजन करावयाचें आणि नंतर जमलेल्या मंडळींना उपदेश करावयाचा, असा हा चळवळीचा मार्ग आहे. एकटा पुरुष तन्निष्ठ झाला म्हणजे त्याला दाहीदिशा मोकळ्या, अशी ही शक्ति आहे.

मराठी भाषेची मुलुखगिरी

भाषेची चळवळ द्रव्यसंचयावर चालत नसते, मुलुखगिरीवर चालत असते. युरोप खंडांत लष्कर पोटावर चालतें, साधुसंतांचें लष्कर महाराष्ट्रांत पोटावर चाललें नाही; मुलुखगिरीवर चाललें. मुलुख म्हणजे लोक आमचे आहेत आम्ही त्यांचे आहां, आमच्यामधील मधु किंवा अमृत लोकांचें आहे आणि लोकांचें मधु किंवा अमृत आमचें आहे, अशा तऱ्हेचें तादात्म्य झालें कीं मुलुखगिरीवर म्हणजे लोकांकडून मिळणाऱ्या त्या त्या धणापुरत्या सहाय्यावर पाहिजे तेवढी मोठी चळवळ सर्व परिग्रहावर उदक सोडणाऱ्या पुरुषाला चमत्काराप्रमाणें करून दाखवितां येते आणि लोकसंग्रहाचें काम पार पाडून नेतां येतें, असा महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेचा इतिहास आहे. महाराष्ट्रांतील सेनानायकांनीं व राजांनीं पैशाची पूर्णपणें टंचाई असतांना एक प्रकारच्या दारिद्र्यांतच मुलुखगिरीच्या जोरावर मोठमोठ्या स्वान्यांत यश मिळविलें. मुलुखगिरीच दोषार्ह स्वरूप केव्हां केव्हां प्राप्त होत असे, हे खरें; पण तो आपद्धर्म होता. लोकांचेंच लष्कर, लोकांचेंच यश, आणि

लोकांनींच आपापल्या मुलुखांत त्या त्या वेळेपुरते लष्कराच्या भाकऱ्या भाजून यशाचे भागिदार व्हावयाचें आणि अमर पदवीस चढावयाचें, अशी मुलुखगिरीच्या संप्रदायाची दीक्षा आहे ! राज्यकर्त्यांनी व सेनानायकांनी ही मुलुखगिरीची दीक्षा शोधून काढली असें म्हणण्यापेक्षां, मराठी भाषेनें व मराठी भाषेच्या चळवळ्यांनीं राज्यकर्त्यांना व सेनानायकांना ही दीक्षा दिली असें म्हणणें अधिक संयुक्तिक होईल. रामदासांनीं ह्या दीक्षेच्या प्रतावरच उपदेशाचे निरनिराळे समास रचून नियमबद्ध केले म्हणून त्यास चळवळीच्या दीक्षाकारांत विशेष मान आहे. वैरागी, जोगी व संत महाराष्ट्रांत मंत्रकर्ते म्हणजे लोककर्ते, आणि दीक्षाकर्ते म्हणजे मार्गकर्ते, या नात्यानें मुसलमानीं अंमलांत जोराजोराने पुढें येत असतांना, शंकराचार्यांनीं संस्कृतांत निर्माण केलेले संन्यासी आपोआपच अस्तास जाऊं लागले. हा संन्याशांचा वर्ग अस्तास न जातां लोकसंग्रहाचें व दीक्षाकारांचें काम त्या वर्गाच्या हातून व्यवस्थित रीतीनें पार पडवें म्हणून मुसलमानी अंमलांतच वऱ्हाड प्रांतांत कारंजे येथें श्रीगुरुदत्तात्रेयाचा अवतार नरसिंह सरस्वतीच्या रूपाने झाला. श्रीगुरुचरित्रांत ह्या अवताराची कारणे सांगतांना हा पुरुष दीक्षाकार होणार आणि एकविचाराने भरलेल्या मंडळ्या स्थापून कलीचे पुढें पडत चाललेलें पाऊळ मार्गें हटवणार, अशा तऱ्हेचे वर्णन करण्यांत आलेलें आहे. कृष्णातटाकाच्या एका ठिकाणीं स्नान, दुसऱ्या ठिकाणीं भोजन, तर तिसऱ्या ठिकाणीं शयन असें त्यांच्या चळवळीच्या चपळपणाचें वर्णन आहे. असल्या चपळपणाशिवाय फलावाचें काम त्या त्या प्रसंगाच्या बंधनांतून मुक्त होऊं शकत नाहीं. प्रासंगिक व स्थानिक बंधनें आपल्या मार्गाच्या आड येऊं नयेत अशी जर इच्छा असेल तर एकेकटयाने गिरीसारखें चोर्दोकटे फिरत राहणें हा मुख्य उपाय आहे. मरिछत्रनाथ कोरहापुरांत जेवत, गंगातटासी स्नान

करीत, व हिमालयांत निजावयास जात, अशा तऱ्हेची जी वर्णने आहेत ती वर्णने भिभवडी, नरसोबाची वाडी व गाणगापूर येथून चाललेल्या चळवळीलाहि जशींच्या तशीं लागू पडतात. उत्तरहिंदुस्थानांत भक्तिमार्गिंनी कवीर वगैरे मुसलमानांनाहि आपल्या परिघांत ओढून घेतले आहे; पंढरीच्या संप्रदायांत कित्येक मुसलमान सामील झालेले आहेत व होत आहेत; आणि यवनराजांना त्यांचे रोग बरे करून व त्यांच्यावर अनुग्रह करून आपल्या चळवळीला मदत घेण्यास कृष्णतटाकच्या दत्तसंप्रदायाने मार्गोपुढे पाहिले नाही. अंत्यजोद्धार हे महाराष्ट्रातील संतांचे प्रमुख काम होते. आणि संस्कृत संप्रदायांतील अत्यंत सोबळ्या व विरक्त संन्याशांच्या समूहाला बौद्धांच्या महायान मार्गाप्रमाणे लोकसंग्रहाच्या कामास जुंपित असतांना नरसिंह सरस्वती योगीराजांनी 'अत्यंजाचे मुखी निगम संपूर्ण' असा चमत्कार केल्याबद्दल जपजयकाराची आरती श्रीगुरुचरित्राचे ग्रंथकार गंगाधर-तनय यांनी केली आहे. देशी भाषा हे मुख्य साधन, समतेची दृष्टि हे दुसरे साधन, आणि लोकसंग्रहाचा आग्रह किंवा रामदासी भाषेत बोलावयाचे म्हणजे 'समुदायाचा हव्यास' या तीन पायांवर महाराष्ट्राची उभारणी तत्त्वनिश्चयी पुरुषार्थमार्फत झाली असून, राजकारणाचा चौथा पायाच काय तो राज्यकर्त्यांच्या घाटणीला मराठी भाषेने दिला आहे. चळवळ करणे हाच आपला मुख्य धंदा, त्या चळवळीशीं तादात्म्य पावत असतां जे उद्गार लोकांना उद्देशून समाधिधन म्हणून बाहेर पडतील तेच आपले सामर्थ्य, आणि मुलुखगिरी हा आपला योगक्षेम अशी मराठी भाषेची चार पांचशें वर्षांची मुख्य शिकवणूक आहे. त्या शिकवणुकीचा उदय भक्तिमार्गातील जी प्रमुख तत्त्वे श्रीमद्भगवद्गीतेत भगवानांनी सांगितली आहेत, त्या तत्त्वांमधूनच झालेला आहे. भक्तांनी एकसारकी चळवळ केली पाहिजे, गंध वसतां कामा नये, असा विभूतियोगाचा म्हणजे

गीतेच्या दहाव्या अध्यायाचा मुख्य उपदेश आहे. दहाव्या अध्यायातील आठ, नऊ, दहा व अकरा या चार श्लोकांत भगवंतांनी चळवळीची मुख्य तत्त्वे सांगितली आहेत. तत्त्वविचारांचे सूत्र भगवंतांपर्यंत नेऊन आनंदाने आणि संतोषाने सर्वांना बोध करित व संकीर्तन करित जर लोकसंग्रहाचे काम आरंभिले तर त्यांना मी बुद्धियोग देतो व आपल्या ज्ञानदीपाने त्यांना मार्ग दाखवितो, असे भगवंतांचे संकीर्तनाच्या म्हणजे फैलावाच्या मार्गास आश्वासन आहे. आपल्या मुलांना उत्तेजन देण्याकरिता आई ज्याप्रमाणे निरनिराळे खेळ मुलांपुढे ठेवते त्याप्रमाणे सोनियाचा खेळ दावून आणि हातांत कापराची दिवटी धरून,

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्तश्च मां नित्यं तुभ्यंति च रमन्ति च ॥

(गीता अ. १०, श्लो. ९)

या श्लोकांत वर्णिलेल्या चळवळ्यांपुढे वरीलप्रमाणेच भावार्थ मराठी भाषेच्या आईने मांडलेला आहे. चळवळ्यांच्या शास्त्राचे हे निरूपण गीतारहस्यांत आधुनिक पद्धतीने जरी आलेले असले, तरी त्या तत्त्वांचे दर्शन होऊन त्या तत्त्वाला अनुसरूनच लोकांचे वर्तन ज्ञानेश्वरीपासून झालेले आहे. बुद्ध्याच्या अनुयायांनी पालीत चळवळ केली, जैनांनी अर्धमागधीत चळवळ केली, तर भगवत्गीतेने दहाव्या शतकानंतर संस्कृत मार्गपद्धत लागल्यावर मराठीतून चळवळ करण्यास प्रारंभ करून हिंदी, बंगाली, वगैरे भाषा व्यापून टाकल्या आहेत. तत्त्वे भगवत्गीतेची, पण चळवळ मराठी भाषेची, असा हा योग आहे. चळवळीचा उगम भगवत्गीतेच्या दहाव्या अध्यायापासून होत असून भक्तिमार्गात चळवळीला फार मोठी जागा दिली आहे, अशा तऱ्हेचेच उदगार डॉ. मांडारकर यांनी दहाव्या अध्यायावर लिहितांना काढले आहेत.

(There is to be observed here one special characteristic of Bhakti school that is, that all devotees meet together, enlighten each other as to the nature of God, and contribute discourses on Him to each other's elevation and gratification. This is almost a characteristic mark of Bhakti as distinguished from the yogis who have to go through their exercises singly in solitude-Vaishnavism-P 28)

ज्ञानेश्वरी व गीतारहस्य

मुसलमानी आमदानींत लोकसंग्रहाच्या चळवळीचे हे तत्त्व मराठी भाषेच्या जितके अंगवळणी पडले होते तितके हिंदी किंवा बंगाली भाषेच्या अंगवळणी पडले नाही; हा दोष तेथील धुरीणांचा किंवा लोकांचा नसून मुसलमानी अंमल्यच्या तेथील व्यापानुळे व कडवेपणानुळे हिंदी बंगाली भाषांना तितका अवसरच मिळाल्य नाही. ह्या प्रसंगाच्या विशिष्ट अवस्थेंतील चळवळीच्या मार्गाच्या वाढीचा मक्ता अशा रीतीने मराठी भाषेकडे आल्यामुळे इंग्रजी अंमलांतहि बहुजनसमाजाल्य उद्देशून चळवळ करण्याचा प्रसंग येण्याबरोबर, मराठी भाषेने दाखविलेल्या पूर्वाच्या पावलांच्या खुणांना नमस्कार करून-रुपेरी बेडी तोडून टाकून-पूर्वाच्याच पद्धतीने बहुजनसमाजास उद्देशून लोकमान्य टिळक यांना चळवळ करावी लागली; आणि ज्ञानेश्वरीप्रमाणे मंडालेच्या तुहंगांत सर्व समाधिधन खर्च करून, आणीबाणीचा प्रसंग किंवा कलिकाल येत चालेल्या आटे असे पाहून गीतारहस्य ग्रंथ निर्माण करावा लागला. मराठी भाषाच प्रसंगानुसार पुन्हां आई झाली आटे असे म्हणण्यास हरकत नाही; ज्ञानेश्वरीचे कालांतर-शब्दांतर-भाषांतर-म्हणजे गीतारहस्य होय, हे भाषेतील लोकसंग्रहाच्या पद्धतीकडे पाहिले असता फोगाच्याहि लक्षांत आल्यावांचून रहाणार नाही. ज्या भाषेत तत्त्वांचा निश्चय बहुजन समाजातील कमी अधिक दर्जांना विचारवंतांना मुख्य

रीतीने करण्याची व्यवस्था झालेली असते, त्याच भाषेचे लोक स्वार्थत्यागात पूर्णपणे उद्युक्त होऊं शकतात, आणि दृढ निश्चयी व स्वार्थत्यागी पुढान्यांच्या मदतीने बहुजनसमाज आणीबाणीच्या प्रसंगातून पार पडूं शकतो. सर्वांना समजणाऱ्या रीतीने व तत्वांचा दृढनिश्चय करणाऱ्या पद्धतीने ग्रंथ लिहिल गेला म्हणजे तो ग्रंथ त्या काळाची 'आई' किंवा हरएक उद्योगांत मार्गदर्शक 'शास्त्र' होऊन वसतो. गेली पांचशें वर्षे ज्ञानेश्वरी आईच्या पदवीला किंवा शास्त्राच्या पदवीला चढून सर्वांना महाराष्ट्रांत मार्गदर्शक झाली; आणि नंतर महाराष्ट्र भाषेच्या संतांनी केलेल्या सेवेने औरंगजेब बादशहाचा तळ दहा पांच लाख सैन्यासकट महाराष्ट्रांत कित्येक वर्षे पडून राज्यसत्ता व लष्करी सामर्थ्य उच्छिन्न झाले असतांनाहि, महाराष्ट्रातील लोक स्वयंस्फूर्तीने त्या संकटांतून निभावून बाहेर पडले, अशा तऱ्हेचे उदाहरण न्या. मू. रानडे यांनी War Of Independence ह्या आपल्या लेखांत काढले आहेत. शब्दांचे सामर्थ्य कसे सर्वव्यापी असते याचें हें ठळक उदाहरण आहे. भाषेचा प्रभाव सूक्ष्म पद्धतीने पडत असतो; कर्त्या पुरुषाचा पराक्रम तत्काळ फलदायी होत असतो. वेदांतून भाषेला घेनु असें म्हटलें आहे; आणि ही घेनु रोजच्या व्यवहाराला लागणारे दूध तर देतेच, पण तसेच भक्त मिळाल्यास कामधेनुहि होते. कांही ऋषी भाषेला कामधेनु म्हणतात तर कांही याणीला 'जाया' या नावाने संबोधितात. पत्नी या नात्याने वाणी संसार गोड करणारी असते; इतकेंच नव्हे तर याहू ही 'परिवेष्टी' आहे, म्हणजे हरेक प्रकारचें गुमचें कामकाज रोजच्या रोज व प्रसंगविशेषी गुमच्या मनाप्रमाणें पार पाडून नेणारी व गुमच्याजळ बटकीप्रमाणें रावणारी गुमची शक्ति आहे, असें याणीचें महत्त्व उपनिषदांतून मार्गलेले आहे. परिवेष्टी म्हणून भाषेचा उपयोग पूर्णपणे करून घ्या, होळ्यांना 'गोप्ता' म्हणजे संरक्षण करणारा गुमचा सेनानायक अशा

फामकाजाला लावा, कानांना ' धावयिता ' म्हणजे आपल्याला मंगलकारक असें तेवढें ऐकविणारा दूत म्हणून योग्य कामगिरी सांगा, म्हणजे ' न याचयेत् इति उपनिषद् ' कोगत्याहि वेळीं कोगत्याहि कामीं दीनपणानें दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहाण्याची पाळी यावयाची नाही; असा कौपीतकी उपनिषदाचा उपदेश आहे. स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांचें ह्या उपदेशांत संमेलन आहे. ह्या संमेलनाशिवाय कार्यसिद्धि होऊं शकत नाही; स्वार्थ-त्यागाची व स्वावलंबनाची दीक्षा जो ग्रंथ देऊं शकतो तो ग्रंथ त्या भाषेची आई किंवा ती माया बोलणारांचें शास्त्र आपोआपच होतो !

गीतारहस्य हें शास्त्र आहे

तत्त्वावहलचा दृढनिश्चय, स्वार्थत्याग व स्वावलंबन या तीन धर्मांचा प्रसार करून ज्ञानेश्वरीनें व संत मंडळींनीं मराठी भाषेवर जे उपकार केले तेंच उपकार इंग्रजी विचार-पद्धतीच्या साऱ्यांत पडलेल्या आजच्या नव्या महाराष्ट्रावर व मराठी भाषेवर गीतारहस्यानें केलेले आहेत ! नव्या आणीबाणीच्या प्रसंगां हें ' संसाराचें शास्त्र ' मी लोकांपुढें ठेवीत आहे, असे उद्गार लोकमान्य टिळक यांनीं गीतारहस्याच्या प्रस्तावनेंत काढलेले आहेत. स्वतःच्या चारित्र्याच्या मागे असलेल्या तत्त्वांचा दृढ निश्चय आणि तीं तत्त्वे संसारांत उतरविणारी स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची दीक्षा व निष्ठा, एवढ्यापुरताच हा ग्रंथ आहे अशा तऱ्हेची टीका गीतारहस्याच्या प्रसिद्धीच्या वेळीं झाली होती. हें शास्त्र आहे म्हणजे लाखों लोकांच्या प्रेरणेची ही आई आहे, अशी कबुली त्यावेळीं देण्यांत येत नव्हती. पण गेल्या तीन चार वर्षांच्या विलक्षण नळवळीमुळे महाराष्ट्रांत हजारो लोकांनीं व त्यांच्या लाखों इष्टमित्रांनीं स्वार्थत्यागाच्या व स्वावलंबनाच्या व्या हालअपेष्टा सोसल्या आणि उगीच वेदगळ्यासारखें कांहीं तरी केले असें म्हणणारांची निंदा ज्या हालअपेष्टांना कित्येक वर्षे सोसावी लागणार आहे,

त्या हालअपेष्टा गीतारहस्यातील उपदेशानें महाराष्ट्रातील लाखों लोक आज गोड करून घेत आहेत. लोकमान्य टिळक यांनी गीतारहस्यांत कर्मयोगाचा जो सिद्धांत लोकांपुढें मांडला तोच बरोबर असून, इतर कोणीहि मला दूर लोटलें तरी गीता माऊली मला दूर लोटित नाही इतकेंच नव्हे तर आई-प्रमाणें आपल्या मांडीवर डोकें घेऊन थोपटते, अशा तऱ्हेचे उद्गार महात्मा गांधी यांनी काढले आहेत. आणीबाणीच्या प्रसंगी लाखो लोकांना मनाची शांति देण्याचें सामर्थ्य गीतारहस्यांत आहे, ही गोष्ट चार पांच वर्षांपूर्वी काहीं विद्वानांनी नाकबूल केली असती, पण हाताच्या कांकणाला ओरसा कशाला, या न्यायानें अवघ्या चार पांच वर्षांच्या अवधीत तो ग्रंथ शास्त्राच्या पदवीस चढलेला आहे असा आपणांस पावलोपावली अनुभव येत आहे. भाषा सूक्ष्म रीतीनें हरेक उद्योगांत व कार्यकर्त्यांना स्वतःकडे कोणतेंहि श्रेय न घेण्याच्या आईच्या पद्धतीनें कशी मदत करीत असते, याचें हें उदाहरण आहे. संसार कर्त्या मुलांचा असतो, आईचा नसतो; पण संसाराला आईच सावरते व कार्यक्षम बनविते! अभिजात व-नागर वाङ्मयाचा उलाढालीशीं प्रत्यक्ष संबंध नसतो आणि दुसऱ्यांच्या पराक्रमाचें श्रेय प्रत्यक्ष संबंध ठेवून आपल्याकडे घेण्याचें काम अभिजात वाङ्मय करीत नाही. तसा प्रत्यक्ष संबंध नसणें हेंच उभयतांस पुण्यकारक आहे. तथापि आईबापांकडून मिळणाऱ्या शिक्षण-संस्कारांचा उलगडा केल्याशिवाय कर्त्या मुलांच्या पराक्रमाचा उलगडा जसा करता येत नाही, त्याचप्रमाणें संकटकाळांतील पराक्रमाचें भविष्य वर्तविताना शास्त्रपदवीस चढलेल्या गीतारहस्यासारख्या ग्रंथांचें संकीर्तन करणें भाग पडतें. शानेश्वरीला आई म्हणतांना जसे संतांच्या सर्व काव्यांचें आपण संकीर्तन करतो तसेच गीतारहस्यास शास्त्र किंवा आई म्हणून आज हाक मारतांना तत्त्वनिश्चय, स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांना प्रसविणाऱ्या सर्व आधुनिक वाङ्मयाचें

आपण संकीर्तन करित असतो. कारण हे सर्व लेखक लोककर्ते व मार्गकर्ते या नात्याने आपली कामगिरी बजावीत असतात. ज्ञानेश्वरांमार्फत आतांपर्यंत होऊन गेलेल्या कर्त्या ग्रंथकारांचे संकीर्तन केल्याशिवाय कोणाच्याहि मनास शांति प्राप्त होणार नाही !

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवांना हुतभागा इहस्थ ॥

अशा ऋचेने लोककृत व पथिकृत म्हणजे लोकांचा संग्रह करणारे व दृढनिश्चित तत्त्वांना अनुसरून लोकांना पथ किंवा मार्ग किंवा निष्ठेचा बांधून देणारे दीक्षाकार जे असतील त्यांचे संकीर्तन झाल्याशिवाय मापादेवाचा उत्सव कोणत्याहि काळी व कोणत्याहि स्थळी पूर्णतेस जाऊ शकत नाही.

गीतारहस्याची टांकसाळ

कलीचा काळ म्हणून पूर्वाच्या आणीबाणीच्या प्रसंगांचे वर्णन करण्यांत येत असे. युरोपियन भाषांचा गेल्या तीन चारदो वर्षांचा काळ आर्थिक तत्त्वांच्या परिपोषाचा आहे. इंग्रजी भाषेचे दडपण मराठीवर पडू लागल्यापासून मराठी भाषेच्या ज्या हालआपेप्या झाल्या व होत आहेत, त्यांची मीमांसा आर्थिक स्वरूपाची आहे; धार्मिक किंवा राजकीय स्वरूपाची तितकीशी नाही. आर्थिक स्वरूपाचे जर दडपण नसते तर मुगलमानी अंमलाखाली जी भाषा मरून गेली नाही, ती भाषा भ्रष्ट इंग्रजीच्या स्वरूपांतच व तसल्या शब्दांच्या रूपाने कायम राहिल, अर्थात् एक तऱ्हेचा मृत्यु मराठीला आल्यावाचून रहाणार नाही, असे अनुमान काढण्यास अवसर मिळाला नसता. या अनुमानाने उत्तर केलेल्या घेदनांनूत बाहेर पडण्यास दोन तीन वर्षांपूर्वी साधन नव्हते. छापतऱ्या राजकीय उदात्तालीना पुढील पांच दहा वर्षांत कोणतेहि स्वरूप प्राप्त होणे, त्या स्वरूपाची भाषा मराठी भाषेचे धर्मिमानी या नात्याने प्रत्युत व ह्युत

करावयाच्या तपश्चर्येचा ओव इंग्रजी भाषेकडून मराठी भाषेकडे प्रचंड वेगाने वळणार हे उघड आहे, तपस्वी दारिद्र्यांना एरवी शांति फशी मिळणार! स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी पुरुष निर्माण करण्याची टांकसाळ ज्ञानेश्वरीप्रमाणे गीतारहस्याने आज महाराष्ट्रांत सुरू केली आहे. ह्या टांकसाळीतून बाहेर पडणारे पुरुष पैशाच्या मोहामुळे आपल्या स्वार्थत्यागावर अर्धवट विन्या घालून इंग्रजी भाषेकडे युरोप खंडाचा आर्थिक वर्चस्वानुळे तोंडे फिरवून बसलेले आहेत, मूळ विहिरीतच पैशाची टंचाई ह्यापुढे काही वर्षे तरी खात्रीने रहाणारी असल्यामुळे विहिरीतून बाहेर निघणाऱ्या पोहीन्याकडे पाहून कोणत्या विद्वानाची तहान भागणार आहे? द्रव्याच्या आशेने ह्या तपस्थ्यांच्या तोंडास पाने पुसली गेल्यावर 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत्' ह्या भगवंतांच्या ताकिरीप्रमाणे देशी भाषेच्या सेवेत आनंद मानल्याशिवाय गत्यंतर रहाणार नाही, मराठी भाषेला सर्वस्व अर्पित करण्याची पाळी विद्वानांवर फार थोड्या अवधीत येणारी आहे, आज मराठी भाषेची जे विद्वान-गुसती पूजा व अर्चा करतात त्यांना 'पूजित' व 'अर्चित' ह्या दोन अवस्थांतून वर जाऊन 'अर्पित' म्हणजे सर्वस्व अर्पण करून जी स्थिति प्राप्त होते त्या स्थितीत अव्याहत सेवा करित राहण्याची तिसरी 'अवस्था' प्राप्त झाल्यावर, अत्यंत फाटकसरीच्या रचार्थ नागपूर युनिव्हर्सिटीसारख्या युनिव्हर्सिटीचे कामकाज देशी भाषेतून चारविण्यास नागपूर चन्दाटचे लोक फक्त समर्थ ठरणार नाहीत! असल्या कामास लायक असलेले जाटे विद्वान आजदि तुमच्या प्रांतांत भरपूर आहेत, मुंबई इलाख्यांत चोर्दोरुडे पसरलेली स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची वायटळ आज तुमच्या वेगेरि आहे, चकतमाळच्या शारदाभमाकडून प्रविष्ट होणाऱ्या माझे महाभारताचे फाल्गुसंधाने लेग विहिणारे श्री. माधवरावजी अणे यांच्यासारखे मराठी भाषेचे अभिमानी संस्कृतिक तुम्हांस मार्ग दाखविण्यास

संयंघ येत नाही! इंग्लंडचा व हिंदुस्थानचा हल्लींचा राजकीय संबंध निरनिराळ्या स्वरूपांतून यापुढे शंभर वर्षे टिको किंवा दोनशें वर्षे टिको, आर्थिक सामर्थ्यानें सर्व भाषांना खाऊन टाकण्याची शक्ति इंग्रजी भाषेत यापुढे उरणार नाही. दारिद्र्याचा व पैशाच्या टंचाईचा सांप्रतचा काळ तुम्हां-आम्हांला दुःसह होणारा असला तरी पुढील निदान एक दोन दिव्या आर्थिक प्रश्न नीट व्यवस्थेनें सुटपर्यंत, केवळ पैशाच्या टंचाईमुळे, युनिव्हर्सिटीसकट सर्व शिक्षण खाते कमी जास्त प्रमाणाने देशी भाषेतील स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी सदगृहस्थांच्या हाती दिल्याशिवाय कोणत्याहि प्रांतिक सरकारचा कारभार सुरक्षितपणे पार पडणार नाही. इंग्रजी भाषेत तरचेज झालेल्या विद्वानांचा खर्च देशी भाषेतील विद्वानांपेक्षा फेड्यांदि डोईजड होणारच. हा डोईजड खर्च तुम्ही-आम्ही मागणी न करता कालाच्या ओचामुळे आपोआप मरणाच्या पंथाला लागल्यावांचून रहाणार नाही. इंग्लंड आणि हिंदुस्थान ह्यांमधील संबंधाला अनुसरून सत्ताधारी इंग्रजांच्या शेजारी बसून करावयाच्या चर्चेत डोईजड खर्चाच्या इंग्रजी भाषेत प्रवीण झालेल्या देशी विद्वानांची थोडीशी सोय पैशाच्या टंचाईच्या सांप्रतच्या मनुंत देखील लागेल, नाही असें नाही. पण नुसत्या दक्षिणेवर नजर ठेवणाऱ्या संस्कृत भाषेत पंडित झालेल्या दीक्षितांची जी पजिती शानेश्वरीत व इतर संतांच्या काव्यांत आढळते, तीच ट्याळी डोईजड ठरलेल्या आमच्यातील इंग्रजी पंडितांनी झाल्यावांचून रहाणार नाही. अगळे डोईजड पाठित्य आर्थिक टंचाईच्या मनुंत आपल्याजवळ नांदू देजे म्हणजे एक प्रकारच्या उपद्रवच गळ्यांत बांधून घेण्यासारखें आहे. सत्ताधारी इंग्रजांनादि तो उपद्रव आपणार नाही व देशी भाषा तर आपल्या पाठित्याकडे भर राह्यापर नाके मुरहट्यावांचून रहाणार नाही. आर्थिक टंचाईमुळे 'पट्टे पावती येचे तेंड' अशी रिगति हाट्यावर पाठिल्याइति

करावयाच्या तपश्चर्येचा ओव इंग्रजी भाषेकडून मराठी भाषेकडे प्रचंड वेगाने वळणार हे उघड आहे. तपस्वी दारिद्र्यांना एरवी शांति फशी मिळणार! स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी पुरुष निर्माण करण्याची टांकसाळ ज्ञानेश्वरीप्रमाणे गीतारहस्याने आज महाराष्ट्रांत सुरू केली आहे. ह्या टांकसाळीतून बाहेर पडणारे पुरुष पैशाच्या मोहामुळे आपल्या स्वार्थत्यागावर अर्धवट विन्ना घालून इंग्रजी भाषेकडे युरोप खंडाचा आर्थिक वर्चस्वामुळे तोंडे फिरवून बसलेले आहेत. मूळ विहिरीतच पैशाची टंचाई ह्यापुढे कांही वर्षे तरी खात्रीने रहाणारी असल्यामुळे विहिरीतून बाहेर निघणाऱ्या पोहोऱ्याकडे पाहून कोणत्या विद्वानाची तहान भागणार आहे? द्रव्याच्या आशेने ह्या तपस्व्यांच्या तोंडास पाने पुसली गेल्यावर 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्थवशोऽपि तत्' ह्या भगवंतांच्या ताकिदीप्रमाणे देशी भाषेच्या सेवेत आनंद मानल्याशिवाय गत्यंतर रहाणार नाही. मराठी भाषेला सर्वस्व अर्पित करण्याची पाळी विद्वानांवर फार थोड्या अवधीत येणारी आहे. आज मराठी भाषेची जे विद्वान-गुसती पूजा व अर्चा करतात त्यांना 'पूजित' व 'अर्चित' ह्या दोन अवस्थांतून वर जाऊन 'अर्पित' म्हणजे सर्वस्व अर्पण करून जी स्थिति प्राप्त होते त्या स्थितीत अव्याहत सेवा करित राहण्याची तिसरी 'अवस्था' प्राप्त झाल्यावर, अत्यंत काटकसरीच्या खर्चात नागपूर युनिव्हर्सिटीसारख्या युनिव्हर्सिटीचे कामकाज देशी भाषेतून चालविण्यास नागपूर वऱ्हाडचे लोक कसे समर्थ ठरणार नाहीत? असल्या कामास लायक असलेले जाणे विद्वान आजदि तुमच्या प्रांतांत भरपूर आहेत. मुंबई इलाख्यांत चोर्हाकडे पसरलेली स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची वायटळ आज तुमच्या येथेहि आहे. यवतमाळच्या शारदाधमामाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या माहेत महामारताचे कालासंबंधाने लेख लिहिणारे श्री. माधवरावजी अणे यांच्यासारखे मराठी भाषेचे अभिमानी लोकनायक तुम्हांत मार्ग दाखविण्यास

वगैरे मनोरंजनाकरितां उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाशीहि माझा संबंध वर्तमानपत्राइतकाच चाळीस वर्षांचा आहे आणि अजूनहि निभवतील तितके दिवस हा संबंध मला ठेवावयाचा असल्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांत व कादंबऱ्यांत ह्या किंवा त्या पुस्तकाची अध्यय्य ह्या नात्याच्या माझ्या ह्या भाषणांत मी शिफारस करणें धंदेवाईक ह्या नात्यानें योग्य होणार नाही. गेल्या चाळीस वर्षांतील मराठी भाषेतील नाटकांकडे व कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतां-हिंदी, बंगाली किंवा गुजराथी भाषांच्या मागें आमची मराठी भाषा पडली आहे, असें कोणासहि म्हणतां येणार नाही. उच्च मराठी भाषा इतरांच्यापुढें एक दोन पावलें गेलेली आहे असा तज्ञांचा अभिप्राय आहे. मराठी भाषेला स्वतःचें गाणें नाही; हरिदासी गाणें काय तें मराठी भाषेंत आहे; गाण्याच्या चिन्ना कानडी प्रदेशांतून किंवा उत्तरहिंदुस्थानांतून घेतल्या पाहिजेत; ही वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीची स्थिति पालटली असून मराठी रंगभूमीवर गाइली जाणारी पदें आज चिन्नांच्या पदवीला चढली आहेत, इतिहाससंशोधनाचें काम निरनिराळ्या संस्थांकडून सांप्रतच्या दारिद्र्याच्या दिवसांतहि चांगल्या रीतीनें चाललें असून चालू सार्हीं मुंबई सरकारच्या सहकार्यानें पेशवे दफ्तराचे घरेच माग प्रसिद्ध झाले असून ४५ भागांपैकी ३३ भाग बाहेर आले आहेत; चार पांच भाग लवकरच प्रसिद्ध होणारे आहेत; आणि बाकीच्या आठ भागांचें छापल्यान्यांतील कार्य पांच सात महिन्यांत पुरें होईल असा अंदाज आहे. पेन्शन घेतल्यावरहि केवळ स्वार्थत्यागाच्या बुद्धीनें ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाचें हें काम भी. सरदेसाई यांनीं आतां बहुतेक संपविल्यासारखें केलें आहे. त्या कामाकडे पाहिलें असतां भाषेच्या सेवेच्या दृष्टी स्वार्थत्यागाच्या अहमश्मिकेनें नोदरी संपल्यावर घरीं स्वस्थ बसावयाच्यावेळींरि सर्वांना कसें पछाडलें आहे हें आरल्या ध्यानीं येईल. यद्ये संस्थानांत नोदरीत असांना

तयार आहेत. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ग्वाल्हेरचे अध्यक्ष आज ह्या प्रसंगी मंडपांत हजर नसले तरी स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची त्यांची मूर्ति तुम्हां आम्हां सर्वांच्या डोळ्यापुढें प्रत्यक्ष उभी आहे. निष्ठावंत व तपस्वी. या नात्यानें माधवरावजी आज कारागृहांत आहेत आणि त्यांच्या ह्या तपस्येमुळे महात्मेपणांत ते तुम्हा आम्हासारख्यांच्या कल्पनेबाहेर बजनदार व कणखर ठरले आहेत. कणखर स्वार्थत्यागी लेखक नागपूर वन्हाडच्या वाजूस कमी नाहीत आणि मराठी भाषेसंबंधाच्या आपल्या उद्योगांत लागेल तेवढी मदत आपणांस नागपूर वन्हाडांतूनच मिळणारी आहे, हें तत्त्व आपल्या नजरेआड होऊं नये म्हणून ग्वाल्हेरच्या संमेलनाच्या अध्यक्षांचें आजकालचें चरित्र मी आपणापुढें ठेवलें आहे. सर्व हिंदुस्थानभर चाललेल्या चळवळीचा फायदा मराठी भाषेला कसा मिळत आहे व मिळणारा आहे याचें दुसरें उदाहरण पाहिजे असल्यास मजुरांच्या दृष्टीनें लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकांकडे आपण लक्ष द्यावें, अशी आपणांस माझी विनंति आहे. यादीतील पुस्तकांकडे पाहिलें असतां श्री. रघुनाथशास्त्री फोकजे यांचें धर्मस्वरूपनिर्णय व दिवेकरांचें धर्ममंथन, श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांचें अस्पृशांचा प्रश्न व श्री. माटे यांचे अस्पृष्टांचा प्रश्न हीं चार पुस्तकें चळवळीमुळेच पुढें आलेली आहेत. वर्तमानपत्रें व मासिकें यांचें येंच जीवन चळवळीवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांच्याकडून होणारी आजची भाषेची सेवा म्हणजे चळवळीपेच एक प्रकारचें फळ होय. तेव्हां त्यांच्या भाषेच्या सेवेसंबंधानें विस्तृतपणें विचार करणें म्हणजे भाषेच्या पटांगणांतून राजकीय आरग्यांत उतरण्यासारखें आहे; आणि मराठीतील वर्तमानपत्रांशी व मासिकांशी मत्साहचर्याचा संबंध चाळीस वर्षांचा असला तरी भाषेच्या संमेलनांत त्यास गणकारण आणणें फेव्हादि प्रसन्न होणार नाही. नाटकें व कादंबऱ्या

वगैरे मनोरंजनाकरितां उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाशीहि माझा संबंध वर्तमानपत्राइतकाच चाळीस वर्षांचा आहे आणि अजूनहि निभवतील तितके दिवस हा संबंध मला ठेवावयाचा असल्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांत व कादंबऱ्यांत ह्या किंवा त्या पुस्तकाची अध्यक्ष ह्या नात्याच्या माझ्या ह्या भाषणांत मी शिकारस करणें घेवेवाइक ह्या नात्यानें योग्य होणार नाही. गेल्या चाळीस वर्षांतील मराठी भाषेतील नाटकांकडे व कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतां हिंदी, बंगाली किंवा गुजराथी भाषांच्या मार्गे आमची मराठी भाषा पडली आहे, असें कोणासहि म्हणतां येणार नाही. उरुट मराठी भाषा इतरांच्यापुढें एक दोन पावलें गेलेली आहे असा तज्ञांचा अभिप्राय आहे. मराठी भाषेला स्वतःचें गाणें नाही; हरिदासी गाणें काय तें मराठी भाषेंत आहे; गाण्याच्या चिजा कानडी प्रदेशांतून किंवा उत्तरहिंदुस्थानांतून घेतल्या पाहिजेत; ही वीस पंचश्रीष वर्षांपूर्वीची स्थिति पालटली असून मराठी रंगभूमीवर गाइली जाणारी पदें आज चिजांच्या पदवीला चढली आहेत. इतिहाससंशोधनाचें काम निरनिराळ्या संस्थांकडून सांप्रतच्या दारिद्र्याच्या दिवसांतहि चांगल्या रीतीनें चाललें असून चालू सालीं मुंबई सरकारच्या सहकार्यानें पेशवे दप्तराचे बरेच भाग प्रसिद्ध झाले असून ४५ भागांपैकी ३३ भाग बाहेर आले आहेत; चार पांच भाग लवकरच प्रसिद्ध होणारे आहेत; आणि बाकीच्या आठ भागांचें छापल्यान्यांतील कार्य पांच सात महिन्यांत पुरें होईल असा अंदाज आहे. पेन्शन घेतल्यावरहि केवळ स्वार्थत्यागाच्या बुद्धीनें ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाचें हें काम भी. सरदेसाई यांनीं आतां बहुतेक संपन्निल्यासारखें केलें आहे. त्या कामाकडे पाहिलें असतां भाषेच्या सेवेच्या नामी स्वार्थत्यागाच्या अहमश्मिकेनें नोकरांनीं संपल्यावर घरी स्वस्थ बसवण्याच्यावेळींदि सर्वांना कसें पडाइलें आहे हें वापरत्या ध्यानीं येईल. यटोरे संस्थानांत नोकरांत अगत्यांना

व नोकरीचे दिवस संपल्यावरहि रा. देसाई यांनी आपली इतिहासाच्या सेवेची गोडी कायम ठेवली आहे हे त्यांना भूषणावह आहे. पेशनरांच्या मराठी भाषेच्या सेवेसंबंधाने बोलतांना ग्वालेर संस्थानातील इंजिनियर म्हणून काम करून पेशन घेतलेले व चालू साली वारलेले कै. माधवराव व्यंकटेश लेले यांची आठवण झाल्यावाचून रहात नाही, नोकरी करित असतांना श्री. लेले यांना मराठी भाषेच्या सेवेचा नाद लागला व पेशन घेतल्यानंतर त्यांनी तो अव्याहत पुढे चालविला; त्यांचे राजतरंगिणीचे समग्र भाषांतर प्रसिद्ध आहे; त्याचप्रमाणे प्रमुख पर्शियन पुस्तकांची पर्शियन भाषा शिकून त्यांनी चांगली भाषांतरे केली असून, संस्कृत नाटकांवरील त्यांच्या विवेचनाप्रमाणेच भागवत पुराणाचे त्यांचे विवेचनात्मक भाषांतर सर्वांना उपयोगी पडणारे आहे.

मराठी विद्यापीठ

मराठी भाषा बोलणारे लोक दरिद्री असले तरी मराठी भाषा विलकूल दरिद्री नाही आणि इतर देशी भाषांचे लोक पैशाच्या किंवा लोकसंख्येमुळे मिळणाऱ्या आश्रयाच्या जोरावर ग्रंथ व लेख प्रसिद्ध करण्याचे काम आमच्याहून अधिक त्वरेने आजकाल करित असले तरी नागर भरीवपणात मराठी भाषा कोणाच्यादि मार्गे नसून काही काही बाबीत आमचे अनुकरण इतरांना करावे लागत आहे. ही स्थिती लक्षात घेतली असता, सरकारमार्फत स्थापावयाच्या मराठी विद्यापीठाचा प्रश्न घसास लावण्यास जो तो मदत फरील, त्यांत संशय रहात नाही. मुंबई इलाख्यांत स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी लेखक पसरलेले असल्यामुळे सरकार जेथे मनात आणील तेथे मराठी विद्यापीठ मुरू करणे सरकारास मुळीच जड जाणार नाही. पुण्यास तर मराठी विद्यापीठाच्या जंगलोट्याची आयती तयारी आहे आणि

पैशाच्या टंचाईच्या काळांत मुंबईसारख्या फार खर्चाच्या रहाणीच्या शहरांत नवीन विद्यापीठांचा स्वार्थत्याग करूनहि लागणारा डोईजड खर्च करण्यास प्रांतिक सरकार पुढें येण्याचा मुळींच संभव नाहीं. बेताच्या खर्चाची पुण्याची राहणी असल्यामुळें नवीन उपक्रमास तेथें सोईचें होणार आढे. हजार घाराशें पानांचे ग्रंथ योग्य खर्चांत छापणें आज पुण्यास परवडतें; एखादा नवा कोश असो, किंवा ऋग्वेदासारखा जुना ग्रंथ असो, विद्यापीठाच्या नांवाला साजेसें छापण्याचें कामकाज दरिद्राच्या पैशाच्या निशवीला शोपेल येवढ्या खर्चांत मुंबईत होऊं शकणार नाहीं. क्लिष्ट कामाच्या पुस्तकांना हस्तलिखित प्रत तपासण्यास आणि छापल्यान्यांतील कामकाजांत चुका राहूं न देण्यास विद्वान स्वयंसेवकांची फार जरूरी असते. मुंबईचे छापखानें पुण्याइतकेंच सर्वंग व सुवक काम काढूं शकतात; पण वर्षानुवर्षे विद्वान स्वयंसेवकांची मुंबईसारख्या डोईजड खर्चाच्या रहाणीत मदत मिळणें व मागणें संकटाचें होऊन वसतें. मुंबई शहराहून इतर ठिकाणीं अशी अडचण नसल्यामुळें 'वैदिक संशोधन' मंडळाकडून पुण्यासच म्हणून युरोपखंडांतील आवृत्त्यांपेक्षा अधिक सरस ऋग्वेदाची आवृत्ति सांप्रत छापण्यांत येत आढे आणि भागशः प्रसिद्ध होत आढे. याईच्या प्रांश पाठशाळेंत धर्मकोशाचें काम हातीं घेतलेले आढे. स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांच्या जोरावरच हीं कामें चाललेलीं असलीं तरी कांहीं प्रमुख विद्वानांचीं बरींच वर्षे व हजारो रुपये या कामीं खर्च होणार आरेत. असलीं कामें युरोपखंडांत निरनिराळीं विद्यापीठें हातीं घेत असतात. विद्वानांना त्या त्या विद्यापीठांचा मोठा आश्रय असतो. विद्यापीठांना साजेशीं कामें करणारे विद्वान पुण्या-मुंबईस व इतर ठिकाणीं भरपूर आरेत, पण सर्व सामग्रीं उज्ज असलेल्या पुण्यासारख्या शहरांतहि मराठी भाषेचें विद्यापीठ नाहीं. क्लिष्ट विद्यापीठ हें मराठी भाषेचें विद्यापीठ आढे सरें, पण अगळे विद्यापीठ आनीवार्गच्या

प्रसंगी कायद्यामुळे म्हणा किंवा इतर कारणांमुळे म्हणा बंद पडल्यावर पुन्हा घडी बसविणे दुरापास्त होय. ज्या परिस्थितीमुळे टिळक महाविद्यालयासारख्या संस्था बंद पडतात त्याच कारणांमुळे मुंबई इलाख्यांत मराठी विद्यापीठ सरकारी अनुग्रहाने सुरू होणे कांहीं वर्षे तरी दुरापास्त आहे. नागपूर-बऱ्हाडची तशी स्थिति नाही. हिंदुस्थानसरकारच्या साम्राज्यांत भूगोलाच्या दृष्टीने नागपूर-बऱ्हाडचा प्रांत खरोखर मध्यप्रांत आहे आणि त्यामुळे लष्करी किंवा आरमारी स्वान्यांच्या व बचावाच्या दृष्टीने हिंदुस्थानसरकारच्या कारस्थानांतून ह्या प्रांतास अजीवात वगळल्यासारखे आहे. मोठ्या कारस्थानीं मुत्सद्यांना ह्या प्रांताकडे कापूस व गहू पिकविणारा प्रांत ह्या दृष्टीहून निराळ्या राजकारणाने पहाण्याची कांहीं जरूरी नाही. बड्या मुत्सद्देगिरीची दृष्ट ह्या प्रांतांतील उपक्रमांना व योग्य उद्योगांना लागू शकत नाही. अशा दृष्टीने विचार केला असता मराठी विद्यापीठासंबंधाने स्थानमाहात्म्याचा फायदा पुण्या-मुंबईपेश्यां नागपूरच्या पदरी पडणे अधिक सोपे आहे. मराठी भाषेची सेवा आनंदाने करून नागपूर युनिव्हर्सिटींत मराठी व हिंदी भाषांना आपण मुंबई युनिव्हर्सिटीहून अधिक योग्यतेचे स्थान दिले आहे. प्रांतिक स्वराज्यांत देशी भाषेसंबंधाने करावयाचे सरकारी उद्योग प्रयोग या दृष्टीने नागपुरास इतर ठिकाणांपेक्षा अगोदर सुरू होतील, याबद्दल वाद नाही. तत्त्वनिश्चय, स्वार्थत्याग, व स्वावलंबन यासंबंधाची ज्ञानेश्वरीपासून गीतारहस्यापर्यंतची महाराष्ट्राची परंपरा आपल्या प्रांतांत वाढीस लागलेली आहे. पैशाच्या टंचाईचा मनुंत इंग्रजी भाषेचे इंग्लिश जून मराठी भाषेच्या मानेवर फार थोडे वसू शकणार नाही; अगळे स्वयंभू सचलतीचे शिष्य मराठी दृष्टेसाटयाने घालून येत आहेत, तेव्हा पैशाच्या टंचाईचे हे दिवसच मराठी भाषेला मृत्यूचा जवळपासून सोडून अभ्युदयाच्या मार्गास इतर ठिकाणांपेक्षा अगोदर नागपुरास लागतील.

असें कां मानूं नये ? थोड्या वर्षांच्या अवधींत नागपुरच्या युनिव्हर्सिटीचें रूपांतर देशी भाषांच्या विद्यापीठांत होईल, आणि तसें झाल्याची शुभवार्ता आज उतारवयांतहि असलेल्यांच्या कार्नी परमेश्वर घालील असा मला पूर्ण भरंवसा वाटत आहे. हीच मंगलदायक हकीकत वृद्धांच्या कर्णांना ऐकावयास मिळावी, हाच मंगलदायक सोहाळा सर्वांच्या डोळ्यांना पहातां यावा, आणि मराठी भाषेच्या सेवेत रोडकीं शरीरिं केविलवाण्या स्थितीत रावविण्याची पाळी न येतां कणखर व समर्थ शरीरांनीं मराठी भाषेची सेवा करण्याची संधि सर्व तरुणांना मिळावी, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून प्रारंभी झालेल्या शांतीच्या मंत्रांनीं अध्यक्ष या नात्याचें माझे भाषण मी संपवीत आहे.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

खाडिलकरांची

आध्यात्मक ग्रंथमाला

(१) खाडिलकरांचा स्त्र (२) खाडिलकरांचे संध्यावंदन व पुरुषसूक्त (३) खाडिलकरांचे ऐतरेय आणि ईशावास्योपनिषद् (४) खाडिलकरांचे तैत्तिरीयोपनिषद् (५) खाडिलकरांची ॐकाराची उपासना (६) खाडिलकरांचा याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद व त्रिसुपर्णाची शिक्वणूक.

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांनी वैदिक वाङ्मयाचे सतत भक्तिपूर्वक मननचिंतन करून वरील ग्रंथ तयार केले आहेत. या सहाही ग्रंथांत मूळ मंत्र सार्थ व सुटीप दिलेले आहेत. वैदिक शिक्वण दाररोजच्या संसारापासून ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्वत्र उपयुक्त कधी आढे याबद्दलचा अभिनव प्रकाश पाडणारी त्या त्या ग्रंथावरील विस्तृत व तेजस्वी विवेचने प्रत्येक पुस्तकांत दिलेली आहेत. त्यामुळे नित्य पाठांतरासाठी व अध्ययनमननासाठी हे ग्रंथ अत्यंत संग्राह्य असे झाले आहेत. किंमत प्रत्येकी १ रुपया.

खाडिलकरांची

आध्यात्मक ग्रंथमाला

(१) खाडिलकरांचा रुद्र (२) खाडिलकरांचे संध्यावंदन व पुरुषसूक्त (३) खाडिलकरांचे ऐतरेय आणि ईशावास्योपनिषद् (४) खाडिलकरांचे तैत्तिरीयोपनिषद् (५) खाडिलकरांची ॐकाराची उपासना (६) खाडिलकरांचा याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद व त्रिसुपर्णाची शिकवणूक.

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांनी वैदिक वाङ्मयाचे सतत भक्तिपूर्वक मननचिंतन करून घरील ग्रंथ तयार केले आहेत. या सहाही ग्रंथांत मूळ मंत्र सार्थ व संदीप दिलेले आहेत. वैदिक शिकवण दररोजच्या संसारापासून ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्वत्र उपयुक्त कशी आहे याबद्दलचा अभिनव प्रकाश पाहणारी त्या त्या ग्रंथावरील विस्तृत व तेजस्वी विवेचने प्रत्येक पुस्तकांत दिलेली आहेत. त्यामुळे नित्य पाठांतरासाठी व अध्ययनमननासाठी हे ग्रंथ अत्यंत संग्राह्य असे झाले आहेत. किंमत प्रत्येकी १ रुपया.

ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे:—नयाकाळ ऑफिस, मुंबई नं. ४;
नित्रशाळा प्रेस, पुणे; दत्त एजन्सी, बुधवार पेठ, पुणे.